НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2021

Випуск 3 (40)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск
БОЛТРИК, Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШІ ЮВІЛЕЇ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРОСТІР

ЮВЕЛІРНА СПРАВА

АНТРОПОЛОГІЯ

НУМІЗМАТИЧНІ СТУДІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

РЕЦЕНЗІЇ

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґер, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
15.09.2021, протокол № 13.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Підписано до друку 22.09.2021. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 44,8. Обл.-вид. арк. 50. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

НАШІ ЮВІЛЕЇ

Сухобоков, О. В.†, Юренко, С. П. Шляхи та доля археолога Дмитра Березовця **5**

Русяєва, А. С. Сон, Н. О. Визначний нумізмат Владілен Афанасійович Анохін **20**

OUR ANNIVERSARIES

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. Pathes and destiny of the archaeologist Dmytro Berezovets **5**

Rusiaieva, A. S., Son, N. O. Prominent Numismatist Vladilen Afanasievich Anokhin **20**

СТАТТІ

Бабенко, Л. І. Пекторaль з Товстої Могили як ремінісценція щита Ахілла: в пошуках витоків задуму **31**

Медведев, Г. В. Керамічні клейма з поселення Віліне (Розсадне) — у періодизації та хронології пам'ятки (південно-західний Крим) **47**

Моісєєв, Д. А. Середньовічна черепиця (кераміди) Південно-Західного Криму: проблеми локалізації виробництва, типології і хронології **57**

ARTICLES

Babenko, L. I. Pectoral from Tovsta Mohyla as a Reminiscence of the Shield of Achilles: Searching the Origin of Idea **31**

Medvedev, G. V. Ceramic Stamps from Vilino (Rassadnoe) — in Periodization and Chronology of the Site (South-Western Crimea) **47**

Moisieiev, D. A. The Medieval Flanged Tiles from the South-Western Crimea: Problems of Production Localization, Typology and Chronology **57**

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Русяєва, А. С., Кузміщев, О. Г., Форнасьє, Й. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської **89**

Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. Предмети з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України) **104**

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Rusiaieva, A. S., Kuzmishchev, A. G., Fornasier, J. Graffiti from the Western Outskirts of Olbia Pontica **89**

Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. Items from the Oguz Kurgan in the Varvara and Bohdan Khanenko Collection (Based on the Materials of the Museum of Historical Treasures of Ukraine) **104**

РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Войтюк, О. П., Прищепа, Б. А. Дослідження поселення празько-корчацької культури у місті Рівному **122**

Колода, В. В. Садиби салтівської культурно-історичної спільноти на селищі Мохнач II: критерії виділення та господарський склад **131**

Бібіков, Д. В. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури **141**

Дяченко, Д. Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї **155**

EARLY MIDDLE AGES

Voitiuk, O. P., Pryshchepa, B. A. Research of the Settlement of the Prague-Korchak Culture in Rivne City **122**

Koloda, V. V. Farmsteads of the Saltiv Cultural Historical Community on Mokhnach II Settlement: Criteria of Selection and Household Structure **131**

Bibikov, D. V. Further Thoughts on the Funeral Rite of Romny Culture **141**

Diachenko, D. G. Raiky Culture in the Middle Dnieper Basin **155**

АРХЕОЛОГІЯ І ПРОСТІР

Каряка, О. В. Давні шляхи біля Давидового Броду на Інгульці **169**

ARCHEOLOGY AND SPACE

Kariaka, O. V. Ancient Roads near Davydiv Brid at Inhulets River **169**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Герасімов, В. Є., Рейда, Р. М., Смирнов, О. І., Прейс, П., Лоізоу, Є. Корабельна троща кінця IV — початку III ст. до н. е. поблизу Кінбурнської коси **175**

Сапожников, І. В., Малюкевич, О. Є.†, Лисецький, Ф. М. Нижньодністровський (Зміїний) оборонний вал: топографія, археологія, датування **186**

Болтрик, Ю. В. Каряка, О. В. Сліди стародавніх шляхів степової Таврії **199**

ЮВЕЛІРНА СПРАВА

Ходукіна, Ю. М. Прикраси скіфського часу населення Лісостепу: вступ до теми за матеріалами Дніпровського Лівобережжя **215**

Білинська, Л. І., Білик, В. М., Бугай, О. М., Гопкало, О. В., Гороховський, Є. Л., Деревянко, О. М. Нові надходження предметів кола східноєвропейських виїмчастих емалей у Сумському обласному краєзнавчому музеї (попереднє повідомлення) **225**

Володарець-Урбанович, Я. В. Прикраси із мушель у вбранні ранньосередньовічних слов'ян **243**

ANTHROPOLOGY

Козак, О. Д., Окатенко, В. М., Бітковська, Т. В. «Вершник без голови»: скіфське поховання в кургані біля Кусторівки **264**

Круц, С. І.†, Рудич, Т. О. Склад населення, похованого на могильнику скіфської доби біля м. Світловодськ (за матеріалами краніології) **282**

Рудич, Т. О. Населення черняхівської культури, поховане на могильнику біля с. Велика Бугаївка, за матеріалами краніології **293**

НУМІЗМАТИЧНІ СТУДІЇ

Козленко, Р. О., Шейко, І. М., Ройтер, А. Монети з розкопок ділянки «Т-4» в Ольвії **304**

Алфьоров, О. А., Моця, Б. О., Петраускас, А. В. Дослідження скарбу срібників поблизу смт Городниця **319**

HISTORY OF SCIENCE

Симоненко, О. В. Сарматські поховання з розкопок Д. Т. Березовця на Низовому Дніпрі **329**

Аксьонов, В. С. Д. Т. Березовець та Нетайлівський могильник салтівської культури: відкриття, сучасні дослідження, здобутки **342**

Сапожников, І. В. Ольвія та її околиці у XVIII — на початку XX ст.: топографо-історіографічні нариси **354**

РЕЦЕНЗІЇ

Потехіна, І. Д., Рудич, Т. О., Дяченко, О. В., Козак, О. Д. У тенетах статистичних «подібностей». Рецензія на статтю Ю. В. Долженка та В. В. Ткача «Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти)», *Емінак*, 2021, 2 **370**

JEWELLERY

Khodukina, Yu. M. The Scythian Age Adornments of the Forest-Steppe Population: Introduction to the Topic by the Materials from Dnieper Left-Bank Area **215**

Bilynska, L. I., Bilyk, V. M., Buhay, O. M., Hopkalo, O. V., Gorokhovskyi, Ye. L., Derevianko, O. M. New Exhibits of the Items with Champleve Enamels in Sumy Regional Museum (Preliminary Report) **225**

Volodarets-Urbanovich, Ya. V. Decorations from Shells in the Adornments of Early Medieval Slavs **243**

ANTHROPOLOGY

Kozak, O. D., Okatenko, V. M., Bitkovska, T. V. «The Headless Horseman»: Skythian grave in the barrow near Kustorivka village **264**

Kruts, S. I.†, Rudych, T. O. The population buried on the Scythian Age burial ground near Svitlovodsk city (according to craniology materials) **282**

Rudych, T. O. The Population of Chernyakhiv Culture buried on the Cemetery near Velyka Bugaivka Village (according to craniology) **293**

NUMISMATIC STUDIOS

Kozlenko, R. O., Sheiko, I. M., Reuter, A. Coins from the Excavations at the «T-4» Site in Olbia **304**

Alferov, O. A., Motsya, B. O., Petrauskas, A. V. Study of the Hoard of Silver Coins near Horodnytsia Village **319**

HISTORY OF SCIENCE

Symonenko, O. V. Sarmatian Burials Excavated by Dmytro Berezovets at the Lower Dnieper Basin **329**

Aksonov, V. S. D. T. Berezovets and Netailivka Burial Ground of Saltiv Culture: Discovery, Modern Researches, Results **342**

Sapozhnykov, I. V. Olbia and its Outskirts in the 18th — Early 20th Centuries: Topographic and Historiographic Essays **354**

REVIEWES

Potekhina, I. D., Rudych, T. O., Diachenko, O. V., Kozak, O. D. In the Toils of Statistical «Similarities». The Review of the Paper by Yu. V. Dolzhenko and V. V. Tkach «Two Burials of Globular Amphora Culture at Zabolottia 3 Natural Boundary (Archaeological and Anthropological Aspects)», *Eminak*, 2021, 2 **370**

УДК 929:902

О. В. Сухобоков †, С. П. Юренко

ШЛЯХИ ТА ДОЛЯ АРХЕОЛОГА ДМИТРА БЕРЕЗОВЦЯ

2020 року виповнилося 110 років від дня народження та 50 років від смерті відомого українського археолога, вченого-славіста Дмитра Тарасовича Березовця (18 жовтня 1910 — 29 травня 1970), життєвий і науковий шлях якого був складним і драматичним, як і гіркі долі багатьох українських вчених радянського періоду. Небагато лишилося тих, хто пам'ятає науковця, хто зміг би поділитися своїми спогадами про нього — надто мало часу було йому відміряно.

Основою пропонованої читачеві статті є слово про Дмитра Тарасовича його учня, колеги, послідовника, доктора історичних наук Олега Васильовича Сухобокова, вперше опубліковане в 2005 р. у збірнику «Зневажена Кліо» та републіковане (з уточненнями) у віснику «Ант» у 2010 р. Через обмежений наклад цих видань публікації залишаються маловідомими для читацького загалу.

Доля звела вчених у 1966 р., після вступу О. В. Сухобокова до аспірантури Інституту археології. Відтак була спільна експедиційна робота, зокрема дослідження катакомбного могильника поблизу с. Верхній Салтів (1967 р.), співпраця і дружнє спілкування у відділі слов'янської та середньовічної археології (1966—1970-ті рр.). О. В. Сухобоков вважав Д. Т. Березовця своїм учителем, так само як і В. Й. Довженка. Їм обом він присвятив одну з останніх монографій «"Земля незнаема": население бассейна среднего Псла в X—XIII вв.», видану в 2012 р.

Дана публікація доповнена новими фактами й ілюстраціями, враховано напрацювання сучасної історіографії, що не лише розширює і деталізує огляд біографії Д. Т. Березовця, але і внеску вченого в археологічну науку та використання його наукової спадщини сучасними дослідниками.

Дмитро Тарасович Березовець (18 жовтня 1910 р. — 29 травня 1970 р.)

Дмитро Березовець народився 18 жовтня (за новим стилем) 1910 р. у Лесиному краю в м. Новоград-Волинський в сім'ї вчителя початкової школи Тараса Пилиповича та Віри Андріївни, акушерки за фахом [1].

Великий вплив на формування світогляду хлопця мав батько — уродженець с. Дібрівка Миргородського повіту Полтавської губернії.

1. Основним джерелом біографічних даних Д. Т. Березовця є його особова справа, що зберігається в ІА НАН України.

© О. В. СУХОБОКОВ, С. П. ЮРЕНКО, 2021

У 1888 р. в селі великим князем Д. К. Романовим було засновано кінний завод, де розводили рисаків орловської породи, завдяки яким вже до початку XX ст. завод зайняв одне з перших місць у кінних перегонах на іподромах. Окрім земської, в селі були школи наїзників, жокеїв, ветеринарів, ковалів, шорна майстерня. Серед відомих майстрів ковальської справи був і Яків Березовець, родич Дмитра.

З початком Першої світової війни восени 1914 р. сім'я Березовців переїхала до Києва, там батькові довелося працювати десятником у залізничних майстернях. У 1916 р. у них народилася друга дитина, донька Галина. В 1918 р. через важку хворобу матері вони переїхали на її батьківщину до Житомира, де вона невдовзі померла у 24-річному віці. Дмитра тут прийняли до школи-семирічки, але закінчувати навчання йому довелося вже в м. Бердичеві, куди сім'я переселилася в 1921 р. У Бердичівській профтехшколі в 1924—1925 рр. він здобув спеціальність слюсаря. Спершу працював за фахом на цукровому заводі в с. Коровинці поблизу Бердичева та на бердичівському заводі «Прогрес» до 1927 р. А в 1928 р. став учителем школи селянської молоді в с. Сахти Ружинського району на Житомирщині.

Того ж 1928 р. він вперше бере участь в археологічній експедиції Бердичівського краєзнавчого музею під керівництвом Т. М. Мовчанівського, яка досліджувала Райковецьке городище доби Київської Русі. Відтоді визначилися наукові зацікавлення Д. Т. Березовця східнослов'янськими старожитностями, що і спонукало його у 1929 р. обійняти посаду завідувача відділу Бердичівського музею. Одночасно він працює викладачем у навчальних закладах «Укржитлобуду». Так, в 1931 р. його призначили на посаду викладача учбового комбінату в м. Путивль. Ймовірно, певну роль в цьому відіграло народження в Путивлі його сина В'ячеслава у 1929 р. (дружина Дмитра Тарасовича — Віра Яківна Михайличенко — родом з містечка Миропілля на Сумщині).

У місті, оспіваному у «Слові о полку Ігоревім», Д. Т. Березовець не полишає заняття археологією: він проводить обстеження околиць Путивля, пише краєзнавчі розвідки. Можемо припустити, що тоді ж він познайомився з засновником і першим директором місцевого краєзнавчого музею Петром Максимовичем Кореневим, який теж цікавився археологією і проводив археологічні розвідки в Посейм'ї.

У 1932 р. Д. Т. Березовця було призвано на військову службу до Червоної армії. Спершу курсант, потім — молодший командир, командир танкового взводу, він піднявся по кар'єрних сходинках до посади помічника начальника штабу 80-ї механізованої бригади, яка дислокувалася у Києві. У серпні 1939 р. його кандидатуру рекомендували до вступу у Військову академію механізації та моторизації РСЧА ім. Й. Сталіна. Це не дивно, адже тоді постала нагальна потреба поповнити дощенту знищений репресіями офіцерський корпус Червоної армії. Через напад гітлерівської Німеччини на СРСР навчання Д. Березовця в академії було достроково завершене, про що свідчить його диплом від 20 липня 1941 р., згідно з яким військова кваліфікація надавалася випускнику без складання іспитів.

Деякий час Д. Т. Березовець викладав тактику курсантам 2-го Ульяновського танкового училища та неодноразово подавав командуванню рапорти з проханням перевести його до діючої армії. І зрештою домігся свого. 3 лютого 1942 р. майор Березовець був призначений заступником начальника штабу 198-ї танкової бригади Південно-Західного фронту. Таким чином, невдовзі він розділив трагічну долю сотень тисяч бійців і командирів цього фронту, які через бездарне командування, зокрема, й директиви Верховного головнокомандувача Й. Сталіна, були знищені або стали полоненими. Отримавши важкі поранення в голову та шию у бою під с. Лозовенька Харківської області, наприкінці травня 1942 р. майор-танкіст Д. Т. Березовець потрапив у полон. Спершу опинився у таборі для військовополонених у с. Пшекопане поблизу Перемишля, потім — у концтаборах Хіров та Ессен у Німеччині.

Під час спроби втечі з останнього його спіймали і, до з'ясування особи, направили у концтабір поблизу м. Герліц, куди часто приїздили емісари-вербувальники з Російської Визвольної Армії генерала А. А. Власова. Дмитро Тарасович відкрито і рішуче відкидав такі пропозиції. За це його мали стратити: у лютому 1943 р. Березовця відправляють у концтабір смерті у м. Ґросс-Розен. Згодом, у 1960-х роках, він згадував, що саме у цьому таборі йому «довелося провести найжахливіші дні німецької неволі». В спогадах, опублікованих у газеті «Літературна Україна» 1965 р., він писав: «Тут зібралося до 80 тисяч в'язнів. Раз на день дають гарячу бурду… Голод, бруд, воші. Сотні людей вмирають щодня…» (Березовець 1965а). Страшні спомини про жахіття полону і концтаборів не залишали Дмитра Тарасовича до останніх днів життя. За нотатками, зробленими після звільнення в 1945 р., він готував до друку книгу, фрагменти рукопису якої були опубліковані в «Літературній Україні».

Виконанню смертного вироку в'язню завадив наліт англо-американської авіації, а за концтабірними порядками засудженого двічі не страчували. Відтак його перевели до горезвісного концтабору Дора поблизу м. Нордгаузен, де на підземних заводах Третій рейх виробляв літаки-снаряди для бомбардування Британії. У квітні 1945 р. під час бомбардування міста американськими літаками, Д. Т. Березовець повторює спробу втечі. Цього разу йому пощастило — він опинився на території, зайнятій

Д. Т. Березовець під час польових робіт на півдні України, початок 1950-х рр.

військами США. Американська військова адміністрація призначила майора Березовця комендантом табору переміщених осіб Клюбервізен поблизу м. Брауншвейг. Ці обов'язки він виконував до репатріації у липні 1945 р. В радянській окупаційній зоні Дмитра Тарасовича призначили командиром транспортного батальйону в таборі офіцерів-репатріантів, в якому він перебував до кінця року, після чого повернувся на батьківщину.

Деякий час Д. Т. Березовцю доводилося перебиватися тимчасовими заробітками, однак він не полишав надію не лише знайти роботу, а й зайнятися улюбленою справою — археологією. У травні 1946 р. його було прийнято на посаду фотографа в Інститут археології АН УРСР, а через рік він став молодшим науковим співробітником відділу слов'янської археології, який тоді очолював В. А. Богусевич. Відтоді розпочалася професійна наукова діяльність Дмитра Тарасовича — археолога.

З 1946 р. він проводив активну польову дослідницьку діяльність як керівник археологічних загонів та експедицій в Середньому Подніпров'ї, зонах новобудов і меліоративних систем на сході і півдні України, районах сучасних Каховського, Печенізького, Старооскольського, Кременчуцького водосховищ, Північно-Кримського каналу, зрошувальних систем у степовій зоні. Щороку виїздив у поле, іноді в один рік очолюючи два-три експедиційні підрозділи. У його доробку двадцять чотири

Поховання 3 Волинцевського могильника. Малюнок для публікації

наукові звіти загальним обсягом понад 40 друкованих аркушів, що зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України. Йому довелося досліджувати пам'ятки різного часу та типів — поселення та могильники від епохи бронзи до доби Київської Русі, степові кургани. Зокрема, він розкопував Грушівський та Кутянський курганні могильники на Дніпропетровщині (Березовец 1955, Березовець 1960). Розгляд внеску Д. Т. Березовця у вивчення курганних пам'яток потребує окремого дослідження фахівців. Однак пріоритет в наукових зацікавленнях належав дослідженню ранньослов'янських пам'яток і старожитностей салтівсько-маяцької культури, які презентують наукові інтереси вченого.

Основний напрямок наукових досліджень Дмитра Тарасовича — етнокультурна історія населення лісостепової Лівобережної України переддержавного періоду — визначився від початку його роботи в Інституті археології. Ранньослов'янська археологія на той час переважно займалася вивченням «культури полів поховань». Під такою незвичною і дещо загадковою назвою тоді розуміли пам'ятки зарубинецької та черняхівської культур, систематичне широкомасштабне вивчення яких тільки починалося. З другою половиною I тис. н. е. пов'язували дніпровсько-лівобережні пам'ятки роменської культури, відкритої ще на початку XX ст. М. О. Макаренком. Її дослідження у післявоєнний час залишалося на рівні 1920-х років, головним чином через репресії проти дослідників. Отже, очевидною була відсутність проміжних ланок між пам'ятками першої і другої половини I тис. н. е. та зв'язку останніх з культурою Київської Русі.

Іноді в тогочасній літературі з'являлися кабінетні гіпотези, не підтверджені конкретним фактологічним матеріалом. Так, згідно з «гіпотезою катастроф», культурно-історичний процес на території Східної Європи й України неодноразово переривався; отже, зв'язку між культурами годі було шукати. Деякі вчені намагалися хронологічно зблизити черняхівську і роменську культури, щоб таким чином уникнути хронологічних лакун між ранньослов'янськими старожитностями та давньоруською культурою (Б. О. Рибаков). Висувалися також гіпотези про універсальність роменської культури не лише для території Лівобережної України, але й для басейнів Дністра і Дунаю (І. І. Ляпушкін). Однак ці ідеї не набули широкого визнання.

Таким чином, вкрай актуальними були пошуки пам'яток «відсутньої ланки», які б заповнили культурно-хронологічні лакуни в археології східного слов'янства I тис. н. е. Саме такими стали старожитності, виявлені Д. Т. Березовцем поблизу с. Волинцеве Путивльського району на Сумщині, дослідженню яких він присвятив ряд польових сезонів (1948—1950, 1953, 1965—1966 рр.). На епонімному поселенні було досліджено понад 30 житлових і господарських споруд і 17 урнових поховань на ґрунтовому могильнику поряд з поселенням. Зауважимо, що аналогічні поховання розкопувалися ще на початку XX ст. М. О. Макаренком та В. Ф. Беспальчевим між селами Малі Будки і Костянтинів поблизу Ромен. Але їх інтерпретація А. О. Спіциним як пізнього прояву культури «полів поховань» надовго завуалювала справжній зміст цих пам'яток. І лише відкриття Березовцем Волинцевського археологічного комплексу змусило археологів-славістів пригадати цей курйозний випадок (Ляпушкин 1959, с. 58—60).

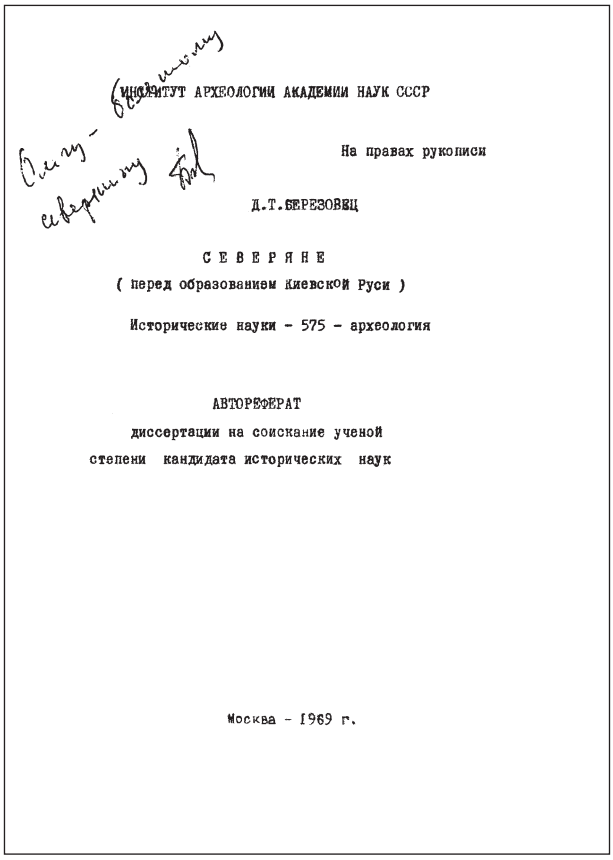
Дослідження волинцевських пам'яток Д. Т. Березовцем дозволили виділити їх в окрему групу слов'янських старожитностей, що існували у межах VII—VIII ст. і передували

роменським. Найбільш повно свої наукові погляди Дмитро Тарасович виклав у праці «Сіверяни (перед утворенням Київської Русі)», яка у 1969 р. була захищена в Москві як дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Зауважимо, що перший варіант роботи був написаний за десять років до цього, але через упереджене ставлення до автора з огляду на перебування в полоні під час Другої світової війни довелося довго чекати на захист (Березовец 1969b).

З моменту перших публікацій волинцевські старожитності викликали жваву дискусію серед науковців, відлуння якої присутнє і нині. Головним і непримиренним опонентом Д. Т. Березовця виступав ленінградський вчений-славіст І. І. Ляпушкін, який висловлював сумніви щодо характеру, датування, волинцевських пам'яток, племінної приналежності їх носіїв, тобто заперечував інтерпретацію групи як окремої культурної, вбачаючи в них локальний варіант роменської культури у межах VIII—X ст. (Ляпушкин 1959; 1968). Оригінальну концепцію в цій дискусії висунув М. Ю. Брайчевський: пастирські та волинцевські пам'ятки є реліктом черняхівської культури, що існувала аж до VII—VIII ст. Оскільки слов'янство останньої для нього було беззаперечним, то не було й жодних сумнівів в інтерпретації перших як «справжньої культури початкової Русі» (Брайчевський 1968, с. 169—170) [1].

Нині більшість дослідників волинцевських пам'яток визнають, що вони репрезентують окреме археологічне явище, яке хронологічно і генетично передує роменській культурі та відображає культуру сіверянського племінного союзу на ранньому етапі його утворення. Матеріали розкопок 1980—1990-х рр. дозволили не лише підтвердити загальні положення концепції Д. Т. Березовця, а й уточнити окремі моменти етнокультурного розвитку населення Лівобережної України другої половини I тис. н. е., стимулювавши подальшої розробки в працях його послідовників. Однак проблеми, пов'язані із датуванням і хронологією волинцевських старожитностей, які постали ще на початку їх вивчення, залишаються актуальними до сьогодні (Сухобоков 1975; 1992; 1999; Юренко 1985; 1988; Сухобоков, Юренко 1999; 2003; Комар, Сухобоков 2005; Комар 2012a; 2012b).

Важливим науковим відкриттям Д. Т. Березовця також було виявлення та дослідження пам'яток пеньківського типу, розташованих побли-

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК СССР

На правах рукописи

Д.Т.БЕРЕЗОВЕЦ

С Е В Е Р Я Н Е

(перед образованием Киевской Руси)

Исторические науки - 575 - археология

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой

степени кандидата исторических наук

Москва - 1969 г.

Автореферат дисертації Д. Т. Березовця з дарчим підписом О. В. Сухобокову. 1969 р. У відділі слов'янської та середньовічної археології аспірантів Олега Сухобокова та Олега Приходнюка розрізняли за зростом «великий» та «малий»

зу епонімного села колишнього Ново-Георгіївського району Кіровоградської області, де він у 1956—1959 рр. керував загоном Кременчуцької первісно-скіфської експедиції. У широкій заплаві р. Тясмин поблизу с. Пеньківка дослідник зафіксував низку ранньослов'янських поселень, на чотирьох з яких провів розкопки (урочища Молочарня, Луг I, Луг II і Макарів Острів; Березовец 1963b). Було досліджено понад 60 житлових і господарських будівель з багатим керамічним комплексом, різноманітними залізними знаряддями праці та побуту, прикрасами з кольорових металів, які дали уявлення про господарство, культуру, суспільний устрій ранньослов'янського населення Потясминня другої половини I тис. н. е. Частина з цих поселень стала еталоном виділеної згодом пеньківської культури, що нині налічує понад 350 пам'яток на межі Лісостепу і Степу від середньої течії р. Сули та р. Сіверського Дінця до Нижнього Подунав'я, інша — зразком Потясминського варіанту культури Луки-Райковецької.

У 1961—1963 рр. в Потясменні поблизу с. Велика Андрусівка Д. Т. Березовець розкопав і могильники, що співвідносилися із зазначеними поселеннями. Один із них, могильник 1,

1. У 1948 р. по закінченню Київського університету М. Ю. Брайчевський був зарахований до штату ІА АН УРСР і брав участь у дослідженнях слов'яно-руських пам'яток поблизу с. Волинцеве, проведених Путивльською археологічною експедицією на чолі з Д. Т. Березовцем. У 1949 р. він поновив і продовжив у 1955 р. розкопки Пастирського городища.

Харівський скарб

де досліджено понад 40 поховань, і на сьогодні вважається найкраще вивченою поховальною пам'яткою цієї культури (Березовець 1969a).

Пізніші дослідження внесли низку уточнень в інтерпретацію пеньківських пам'яток, зокрема щодо датування та культурно-хронологічної належності окремих комплексів, виявлених на розкопаних поселеннях (Горюнов 1981; Приходнюк 1985). Проте визначення Д. Т. Березовцем загальних рис еволюції досліджених пам'яток не викликають заперечень і нині. За племінною належністю він ототожнював носіїв пеньківських пам'яток з літописними уличами (Березовец 1963b). Його молодший колега Олег Михайлович Приходнюк, автор чисельних ґрунтовних напрацювань з проблем етногенезу та ранньої історії слов'ян, зокрема, монографії «Пеньківська культура» (з посвятою Д. Т. Березовцю), ототожнив населення пеньківської культури з антами, відомими з візантійських писемних джерел (Приходнюк 1998).

Таким чином, виявлені й досліджені Д. Т. Березовцем у 1950—1960-х роках волинцевські і пеньківські пам'ятки, пізніше виділені в археологічні культури, заповнили культурно-хронологічні лакуни в історії східних слов'ян I тис. н. е., яка існувала довгий час між старожитностями «полів поховань» та роменської культури, розширили розуміння проблеми ґенези ранньослов'янської культури.

Важливе значення в цьому напрямку для вивчення ранньосередньовічних пам'яток України зокрема та Центральної і Східної Європи в цілому, має Харівський скарб, введений до наукового обігу Д. Т. Березовцем у 1952 р. Скарб було виявлено у 1949 р. під час оранки поля поблизу урочища Трифон за 2 км від с. Харівка Путивльського району. Вчений, який в той час проводив розвідки і обстеження слов'янських пам'яток в Посейм'ї, зібрав майже всі речі скарбу, розібрані мешканцями села, з'ясував обставини його виявлення. Прикметно, що він зберігався у горщику волинцевського типу. Скарб, що налічує 68 виробів із золота і срібла, загальною вагою близько 1,5 кг та 108 мушель каурі, з мінімальними втратами зберігся до наших днів і експонується в Музеї історичних коштовностей України.

Д. Т. Березовець підготував повну публікацію скарбу, в якій детально проаналізував кожний предмет і датував комплекс VII—VIII ст., обґрунтовуючи його хронологію часом існування волинцевських поселень. При цьому він підкреслював спорідненість виробів Харівського скарбу з наборами Пастирського городища, відзначаючи вищу ювелірну техніку, застосовану при виготовленні харівських прикрас (Березовець 1952b). Зауважимо, що найгрунтовнішою на сьогодні є публікація Харівського скарбу, здійснена О. М. Приходнюком і В. М. Хардаєвим. Детально розглянувши речі зі скарбу, дослідники обґрунтували, що вони виготовлені або беруть витоки в різних культурно-історичних середовищах. На основі цього підходу автори дослідження виокремили в структурі скарбу чотири групи виробів, визначили їх характер і датування, простежили етапи формування скарбу (Приходнюк, Хардаев 1988; Приходнюк 2005, с. 55—57).

Однак у сучасній археології Харівка на Сеймі відома не лише скарбом, а й пам'ятками, виявленими в 1949 р. Д. Т. Березовцем і виділеними у 1990-х роках в окрему групу пам'яток зарубинецької культури пізньолатенського періоду. Так, у 1949 р. на місці знахідки скарбу Дмитро Тарасович провів невеликі розкопки, під час яких дослідив поселення, де простежив залишки п'яти печей і двох наземних будівель з глинобитними стінами. Автор розкопок відніс їх до кола пам'яток зарубинецької культури, але дещо пізнішого часу (Березовець 1955, с. 61—63).

Нині відомо понад 30 пам'яток типу Харівки, більшість з яких виявлені і досліджені на початку 1990-х рр. у Путивльському Посейм'ї спільною Лівобережною ранньослов'янською експедицією ІА НАН України та ІА РАН під керівництвом Р. В. Терпиловського і А. М. Обломського (Обломський, Терпиловський 1994; Терпиловский, Жаров 2017).

Як бачимо, в цілому Путивльське Посейм'я, дослідженню якого присвячено багато польових сезонів (1947—1950, 1953, 1965—1966 рр.), стало знаковим для Дмитра Тарасовича й подарувало йому багато щасливих життєвих моментів і яскравих наукових відкриттів.

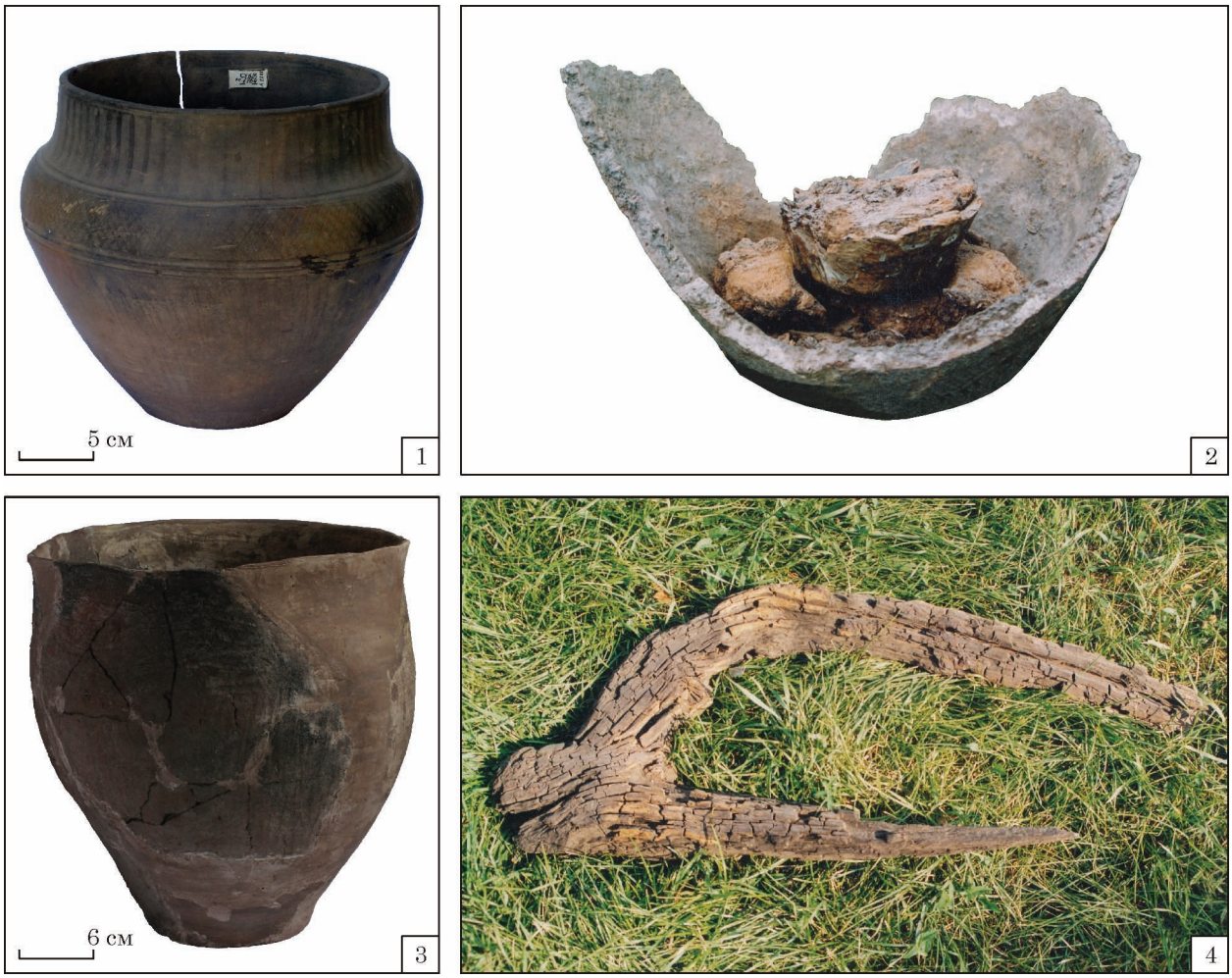
У 1947 р. у зв'язку з роботою Чернігівської експедиції, яку очолював В. А. Богусевич, в Інституті археології постало питання про необхідність вивчення й інших літописних міст Чернігово-Сіверщини. Одним з них став Путивль, дослідження якого доручили Д. Т. Березовцю. Влітку 1947 р. він провів обстеження городищ в урочищах Городок, Микільська Гірка, Підмонастирна Слобода, поселення «Молокозавод» в межах Путивля для з'ясування доцільності проведення тут розкопок. Розвідувальними роботами на Городку — дитинці давньоруського

Путивля — він виявив окремі знахідки княжої доби та перевідкладені культурні нашарування потужністю до 3,5 м з матеріалами XIV—XVI, XVII—XVIII ст. Натомість в іншому місці («Молокозавод») зафіксував потужний культурний шар з давньоруською керамікою, де, на його думку, і слід було шукати літописний Путивль. Очевидно, результати обстеження історичного середмістя Путивля не задовольнили дослідника, більше до розкопок міста він не повертався, а зосередився на дослідженні пам'яток додержавного періоду (Березовець 1952а, с. 242—243).

Вважаємо, що така оцінка обстеження міста Д. Т. Березовцем була поспішною, такою, що ґрунтувалася на малому обсязі розкопок складної, багатошарової пам'ятки, яка безумовно потребувала більших ресурсів дослідження. Наступні розкопки, проведені В. А. Богусевичем (1959—1961 рр.), Б. О. Рибаковим (1965 р.), О. В. Сухобоковим та С. П. Юренко (1979—1983 рр.) підтвердили місце розташування дитинця літописного Путивля саме на Городку, де серед іншого були виявлені та досліджені підмурки унікального давньоруського храму (Богусевич 1963; Рыбаков 1966; Сухобоков, Юренко 2019).

У 1949—1950-х роках Д. Т. Березовець провів обстеження і розкопки низки пам'яток в окрузі Путивля, зокрема: роменських і давньоруських городищ поблизу сіл Бунякине, Волокитине, Нова Слобода, Горки, Латишівка, городища давньоруського часу в урочищі Курган на південно-східній околиці с. Волинцеве, городищ раннього залізного віку поблизу сіл Ширяєве і Линове, неолітичних стоянок та поселення доби бронзи біля с. Скуносове, а також курганних могильників в околицях сіл Дорошівка і Мар'янівка (Березовець 1952а; 1953а). На основі проведених розвідок у басейні Сейму і його допливів він першим склав археологічну карту Путивльського Посейм'я, яка довгий час експонувалася у місцевому музеї. До музею він також передав частину колекції знахідок з розкопок Волинцевського поселення і могильника, подарував свої публікації бібліотеці музею, надавав консультації щодо оформлення музейної експозиції.

У Сумському обласному краєзнавчому музеї також експонуються матеріали з його дослід-

Знахідки з розкопок Д. Т. Березовця: 1 — гончарний горщик з Волинцевського могильника; 2 — ліпний горщик-корчага з Воргольського городища; 3 — горщик із залишками меду з Воргольського городища; 4 — Токарівське рало (експозиція Сумського обласного краєзнавчого музею — СОКМ)

Верхній Салтів, Д. Т. Березовець з учнями місцевої школи на розкопках катакомбного могильника, 1961 р.

жень Волинцевського могильника та Воргольського городища сіверян. Дмитро Тарасович першим вивчив та ввів до наукового обігу один з раритетних експонатів музею — дерев'яне рало, знайдене в 1921 р. на торфовищі біля с. Токарі поблизу Сум (Березовець 1952c), що привернуло увагу багатьох дослідників. У зібранні музею є фонд Д. Т. Березовця, в якому зберігаються матеріали, передані його дружиною — Вірою Яківною. Це велика збірка книг та окремих відбитків публікацій з бібліотеки дослідника, частина яких з дарчими підписами авторів, машинописні рукописи статей і доповідей вченого, малюнки, рукописні нотатки, листи, офіційні документи, фото й особисті речі. Вони відображають широке коло наукових інтересів і напрямки пошуків невтомного дослідника Дніпровського Лівобережжя.

Досліджуючи ранньослов'янську археологію, Дмитро Тарасович також значну увагу приділяв вивченню пам'яток першої половини I тис. н. е. Саме він відкрив у 1949 р. пізньозарубинецьке поселення в урочищі Трифон поблизу с. Харівка у басейні р. Сейм. Разом з В. П. Петровим у 1960-х рр. досліджував могильник черняхівської культури біля м. Лохвиця на Полтавщині (Березовец, Петров 1960; Березовец 1963a; 1970b). Не залишав поза увагою й актуальні проблеми історії Київської Русі, долучився до досить гострої дискусії на тему «Коли і як виник Київ», підготувавши доповідь на цю тему. Брав активну участь у наукових конференціях Інститутів археології АН СРСР та АН України, в обговореннях численних доповідей і дисертацій у відділі ранньослов'янської та давньоруської археології Інституту археології АН УРСР.

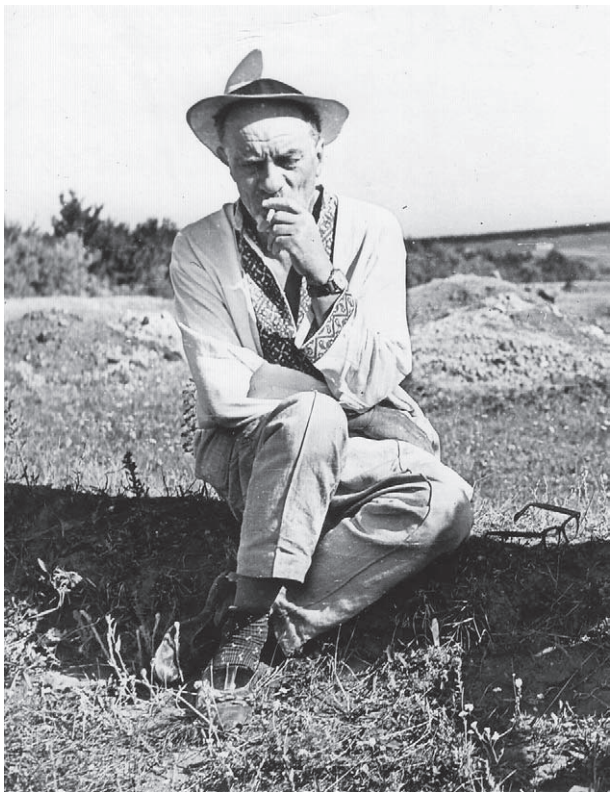
Важливе місце у науковій діяльності Дмитра Тарасовича займали дослідження традиційних сусідів східних слов'ян — алано-болгар басейну Сіверського Дінця, які залишили яскраві пам'ятки салтівської культури. Салтівські старожитності привернули увагу дослідника після відкриття і дослідження ним Волинцевського поселення і могильника. Культурні особливості (у суто археологічному сенсі) пам'ятки і, перш за все, своєрідність керамічного комплексу, в якому поєднані ліпний і гончарний посуд власного виробництва, що ані за формами, ані за орнаментацією не мав ліпних прототипів у межах території слов'янського розселення, спонукав Березовця до їх пошуку в іншоетнічному середовищі. Це міг бути, на його думку, Хозарський каганат — найближче до слов'янського світу з південного сходу державне утворення останньої третини I тис. н. е. Масштабні розкопки І. І. Ляпушкіна Новотроїцького городища (1952—1954 рр.) та дослідження волинцевських об'єктів на Битиці (1953 р.) привернули увагу Дмитра Тарасовича до салтівських пам'яток і спричинили бажання набути власного польового досвіду їх вивчення.

У 1956—1957 рр. у складі Сіверсько-Донецької експедиції він провів розвідки і обстеження салтівських поселень на Харківщині в басейні р. Оскол та здійснив розкопки поселення поблизу с. Жовтневе (нині с. Богданівське). В 1959—1961 рр. Кочетокська археологічна експедиція, очолена Д. Т. Березовцем, поновила вивчення салтівських пам'яток в зоні будівництва Печенізького водосховища на Сіверському Дінці. Стаціонарні дослідження зосереджувалися поблизу с. Верхній Салтів на комплексній пам'ятці, до якої входили рештки фортеці з кам'яною цитаделлю, великий посад середньовічного міста і катакомбний могильник, розкопки яких були започатковані ще на

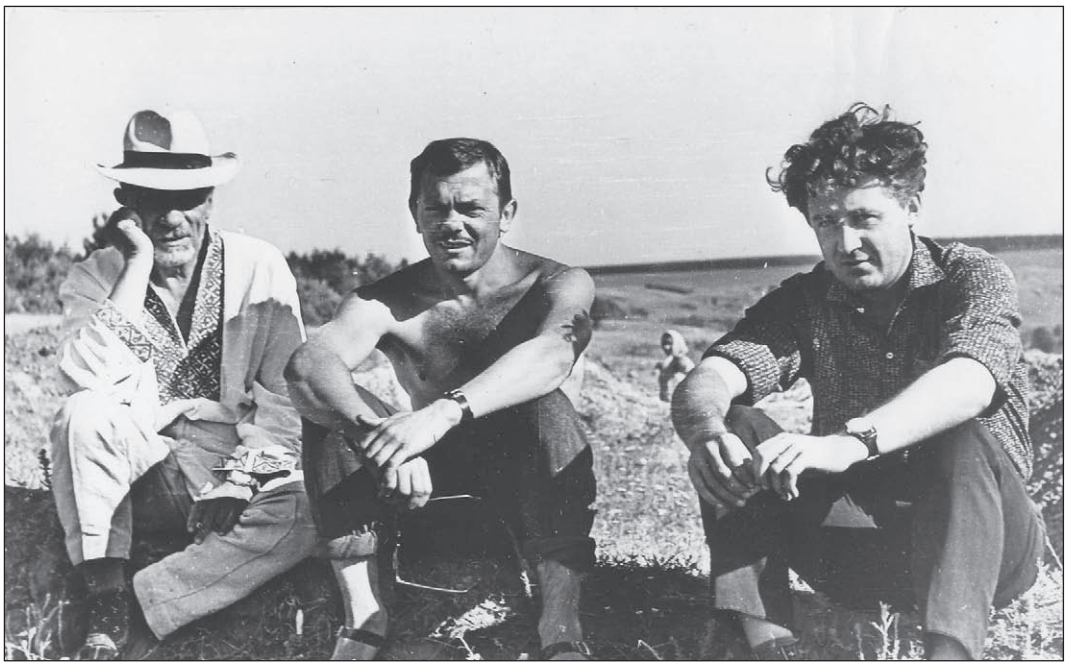
початку XX ст. (А. М. Покровський, Д. І. Багалій, В. О. Бабенко, М. О. Макаренко та інші). Впродовж трьох сезонів експедиція проводила масштабні дослідження на різних об'єктах комплексу, отримала важливі результати, які дозволили дати характеристику пам'ятки та з'ясувати її особливості і значення. Були здобуті цікаві дані про конструкцію кам'яних мурів і прибудованих до них приміщень, в'їзду; спростовано думку нібито до фортеці тяжіло кілька окремих поселень — з'ясувалося, що це був один щільно заселений посад великого міста площею близько 120 га на правому високому березі Сіверського Дінця. Багатий та різноманітний матеріал дали і розкопки пов'язаного з містом катакомбного могильника.

Також було відкрито і частково досліджено Нетайлівське поселення і ґрунтовий могильник на лівому березі Сіверського Дінця. Виявилося, що за характером домобудівництва і матеріалом поселення синхронне правобережному, тоді як могильник відрізнявся від катакомбного. Якщо останній, за даними антропології та поховального обряду, був залишений аланами, то лівобережний — близький до поховальних пам'яток болгарських племен, хоча мав своєрідні особливості, зокрема, у формі та глибині могильних ям, наявності поховань з конем, ритуальним руйнуванням скелетів тощо. Результати роботи експедиції Д. Т. Березовця значно збагатили уявлення про салтівську культуру та її еталонну пам'ятку — Верхній Салтів (Березовец 1962).

У 1965 і 1967 рр. Дмитро Тарасович продовжив дослідження Верхньосалтівського катакомбного могильника, а у 1968 р. почав роботи Каховської новобудовної експедиції та провів розвідки салтівських пам'яток на узбережжі Азовського моря. У розкопках 1967 р. брали участь студенти-практиканти історичних факультетів Київського університету і Полтавського педінституту, а керував ними на розкопі аспірант Інституту археології Олег Сухобоков, який вже мав польовий досвід, набутий в експедиціях

Д. Т. Березовець під час дослідження Верхньосалтівського катакомбного могильника, 1967 р.

Верхній Салтів. Зліва направо: Д. Т. Березовець, В. І. Бідзіля і В. К. Міхеєв, 1967 р.

Початок Каховської новобудовної експедиції; Д. Я. Телегін проводжає Д. Т. Березовця від будинку Секції суспільних наук АН УРСР, 1968 р.

Б. А. Шрамка. Серед студенток-киянок була і Оксана Іченська (Пархоменко), яка брала участь в наступних, на жаль, останніх, польових дослідженнях Дмитра Тарасовича у 1968—1969 рр. Тодішні польові дослідження визначили її професійне спрямування — салтівська проблематика стала основною в її подальшій науковій роботі (Иченская 1981; Березовец, Пархоменко 1986).

Наприкінці 1960-х рр. Дмитро Тарасович готував велику узагальнюючу працю про стародавній Салтів, яку, на жаль, не зміг завершити. Проте основні положення своєї концепції салтівської культури вчений виклав у розділі колективної монографії Інституту археології — трьохтомнику «Археологія Української РСР», яка вийшла вже після його смерті і одержала Державну премію України в галузі науки і техніки (Березовець 1975с). Проблеми етнічного змісту пам'яток салтівської культури знайшли відображення у доповіді вченого «Про ім'я носіїв салтівської культури (Хто такі «руси» східних авторів)» на конференції, присвяченій 50-річчю утворення Академії наук, а згодом у великій статті під тією ж назвою, що побачила світ в рік смерті свого автора (Березовець 1970а; 1972).

Ця робота була абсолютно оригінальною. У ній вчений з нових позицій проаналізував накопичений на той час великий масив археологічних матеріалів і повідомлення східних авторів про русів та слов'ян. «Русів», якими править хакан східних джерел, Дмитро Тарасович ототожнював з носіями салтівсько-маяцької культури і намагався відшукати притаманний їм археологічний еквівалент у старожитностях Північного Причорномор'я, що виходить за межі власне салтівсько-маяцької культури (Березовец 1962; Березовець 1965b). Оскільки ця гіпотеза відрізнялася від усталеного тоді погляду на Хозарський каганат, вона не отримала підтримки, і навіть належної уваги фахівців (Плетнева 1989, с. 270).

Водночас проблеми, підняті Д. Т. Березовцем пів століття тому, залишаються актуальними і нині, що засвідчує дискусія в новітніх історичних працях про «Руський каганат» — політичне об'єднання, яке нібито передувало Київській Русі. В археологічному вимірі дискусія точиться щодо питань локалізації Руського каганату і його зв'язку з аланами — носіями салтівсько-маяцької культури (у вузькому значенні), що в свою чергу порушує питання про історичну інтерпретацію волинцевських пам'яток. Дехто з фахівців схиляється до думки, що саме вони можуть маркувати ареал проживання слов'ян, залежних від Хозарського каганату (Петрухин 2001; Комар 2010; Воронятов 2005). Вирішення означених проблем зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення як археологічних джерел, так і напрацювань фахівців, зокрема, наукового доробку Д. Т. Березовця. Одним із кроків у цьому напрямку стала републікація у 2018 р. його статті «Про ім'я носіїв салтівської культури (Хто такі «руси» східних авторів)» у російському перекладі в науковому журналі «Історичний формат» санкт-петербузьким науковцем М. І. Жихом (Жих 2018). До тексту статті він додав розлогий огляд історіографії та етапів дискусії навколо Руського каганату, а також розширені коментарі, в яких з врахуванням новітньої літератури автор проаналізував можливості подальшого співставлення етнографічного опису русів в східних джерелах з археологічними матеріалами салтівської культури, окресленого в статті Д. Т. Березовця.

Принагідно нагадаємо, що у 1999 р. в «Полтавському археологічному збірнику» була опублікована доповідь Д. Т. Березовця на XIV конференції Інституту археології АН УРСР «Русы в

Д. Т. Березовець, середина 1950-х рр.

Поднепровье» з багатим ілюстративним матеріалом, зібраним автором, машинопис якої та малюнки зберігаються у фонді вченого в зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею. Доповідь була підготовлена до друку В. В. та В. М. Приймаками у супроводі післяслова до публікації (Березовець 1999; Приймак, Приймак 1999).

Масштабні польові дослідження слов'янських пам'яток на Лівобережній Україні та в Середньому Подніпров'ї, проведені Д. Т. Березовцем у 1950—1960-х рр., значно розширили фак-

Листування Д. Т. Березовця з колегами — Г.Ф. Корзухіною та І. І. Ляпушкіним (фонди СОКМ)

АКАДЕМИЯ НАУК УССР

СПРАВКА

БЕРЕЗОВЕЦ Дмитрий Тарасович

(ученая степень, звание)

Командируется Академией наук в ~~Чехословакию~~ Болгарию (страна)

Год, число и месяц рождения 1910 18 октября

Место рождения г. Новоградволынск Житомирской области

Национальность украинец Гражданин СССР

Партийность б/п и партстаж Партбилет №

Образование высшее Специальность археолог

Состоял ли ранее в КПСС нет

Имел и имеет ли взыскания нет

Привлекался ли к судебной ответственности нет

Семейное положение женат

Был ли за границей (год, страна) нет

Имеет ли родственников за границей нет

Был ли сам или кто-либо из ближайших родственников в плену или интернирован в период Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг.
Был в плену с 24 мая 1942 г. по апрель 1945 г.

Какими иностранными языками владеет немецким, польским -пассивно

Какие имеет награды нет

Перша сторінка довідки для закордонного відрядження Д. Т. Березовця, дата заповнення 9 червня 1967 р.

тологічну базу ранньослов'янської археології. Важливою проблемою у вивченні слов'янського етногенезу напередодні утворення Київської Русі було і залишається ототожнення певних груп археологічних пам'яток з літописними східнослов'янськими племенами. В цьому контексті особливо цінними є дослідження Дмитром Тарасовичем пеньківських і волинцевських пам'яток, які разом з роменськими старожитностями репрезентують уличів на правому березі Дніпра та сіверян — на лівому. Цей висновок було аргументовано у підсумкових роботах, що увійшли до третього тому «Археології Української РСР» (Березовець 1975a: 1975b).

Дмитро Тарасович мав великий авторитет серед колег-археологів. Цьому сприяли особисті якості вченого: кожен, хто звертався до нього у будь-якій справі, знаходив розуміння і допомогу, нерідко — й життєву пораду. Природжена інтелігентність, врівноваженість Дмитра Тарасовича поряд з неабияким полемічним хистом та принциповістю під час обговорення чи то дисертацій, чи то дискусійних питань, властиві йому людяність та доброзичливість разом з вимогливістю до себе, завжди викликали повагу його співробітників та колег, особливо молоді.

Та навіть науковий авторитет і бойові заслуги Д. Т. Березовця за умов тотальної ідеологізації всіх сфер життя, превалювання партійного формалізму в оцінці біографій наукових кадрів не змогли позбавити його від наслідків перебування в німецькому полоні. В непростій ситуації, що склалася в Інституті археології наприкінці 1960-х — початку 1970-х років, це не могло не позначитися на кар'єрі Д. Т. Березовця. За спогадами його молодших колег, на партзборах їм неодноразово доводилося чути, що Інститут «засмічений зрадниками Батьківщини, гітлерівськими колабораціоністами» (Сухобоков 2005; 2009—2010).

Дмитру Тарасовичу не дозволили захистити кандидатську дисертацію за сукупністю праць у формі наукової доповіді, відмовили у відрядженні до Болгарії, незважаючи на запрошення Болгарської Академії наук тощо. Його запрошували на наукові конференції та симпозіуми також до Чехословаччини та НДР, але жодного разу дозволу на поїздку він не отримав.

Останні роки життя Дмитро Тарасович тяжко хворів — давалися взнаки гітлерівські концтабори. Але попри все він жваво цікавився не лише суто археологічною проблематикою, а й проблемами застосування методів математичних і природничих наук в археології, зокрема, математичної статистики та кібернетики для обробки керамічного матеріалу. Як науковець, він мав рідкісне чуття нового, що є складовою успіху фахівця у будь-якій сфері. І в цьому відношенні не буде перебільшенням стверджувати, що він був дійсно щасливою людиною.

Шістдесят років життя, тридцять чотири наукові публікації та двадцять чотири наукових звітів. Замало цього чи забагато? Правильною видається відповідь: 60 років дуже й дуже мало. А якщо врахувати, що на наукову діяльність було відпущено лише неповних 25 років, то мимохіть замислюєшся, як багато йому вдалося зробити за цей час.

На його могилі (цвинтар у Берковцях) стоїть пам'ятник з написом «Дмитро Тарасович Березовець — археолог». Це коротке визначення рівнозначне поняттю «МАЙСТЕР», яке по суті вище за усі наукові ступені та щаблі службової кар'єри. Воно є свідченням високого професіоналізму і відбиває зміст такого недовгого, але плідного життя одного з видатних українських археологів XX століття. Тепер уже від нас залежить, аби ім'я великого вченого не забулося і не загубилося у розмаїтій палітрі бурхливого XXI століття.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ Д. Т. БЕРЕЗОВЦЯ

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

1. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1952, III, с. 207-219.

2. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1952, III, с. 242-250.

3. Харівський скарб. *Археологія*, 1952, VI, с. 109-119.

4. Плуг з Токарівського торфовища. *Археологія*, 1952d, VII, с. 174-175.

5. Археологические памятники летописных северян. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1953, 2, с. 25-26.

6. До питання про літописних сіверян. *Археологія*, 1953, VIII, с. 28-44.

7. К истории древнеславянского ювелирного ремесла (соавт. М. Ю. Брайчевский). *Краткие сообщения ИИМК СССР*, 1954, 53, с. 23-28.

8. Раскопки курганов у с. Кут Днепропетровской области. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1955, 4, с. 81-83.

9. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1955, V, с. 49-60.

10. Лохвицкий могильник. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1957, 7, с. 89-90.

11. Рисунки на челюсти быка. *Советская археология*, 1958, 4, с. 194-196.

12. Славянские поселения в устье Тясмина. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1959, 8, с. 37-45.

13. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1960, IX, с. 39-87.

14. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського (співавт. Є. Ф. Покровська, А. І. Фурманська). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1960, IX, с. 102-126.

15. Лохвицкий могильник (соавт. В. П. Петров). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 1960, 82: Черняховская культура, с. 84-99.

16. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик (співавт. С. С. Березанська). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1961, X, с. 40-45.

17. Курганний могильник в с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1961, X, с. 56-63.

18. Раскопки в Верхнем Салтове 1959—1960 гг. (Печенежское водохранилище). *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1962, 12, с. 18-22.

19. О датировке черняховской культуры. *Советская археология*, 1963, 3, с. 97-111.

20. Поселение уличей на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 1963, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 145-208.

21. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, 1965, XIX, с. 47-67.

22. *Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список)*. Телегін, Д. Я. (ред.), колектив авторів. Київ: Наукова думка, 1966, 463 с.

23. Закарпатский металлургический центр раннего железного века (соавт. В. И. Бидзиля, С. П. Пачкова). *Археологические исследования на Украине в 1965—1966*, 1967, 1, с. 152-156.

24. Новые раскопки в с. Волынцево *Археологические исследования в Украине в 1965—1966*, 1967, 1, с. 166-169.

25. *Северяне (перед образованием Киевской Руси)*. Автореферат дис… к. и. н. Москва: ИА АН СССР, 1969, 35 с.

26. Могильники уличів у долині р. Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, 1969, с. 58-71.

27. Черняховская культура и культура славянских племен VI—VIII вв. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 1970, 121, с. 15-17.

28. Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія*, 1970, XXIV, с. 59-74.

29. Салтовские памятники Северского Донца. В: *Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.)*. Москва, 1970, с. 6-8.

30. Про ім'я носіїв салтівської культури: (хто такі «руси» східних авторів). В: *Матеріали XIII конференції ІА АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.)*. Київ, 1972, с. 288-292.

31. Славяне и племена салтовской культуры. В: *Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. Международен симпозиум по славянска археология*. София, 1973, с. 21-28.

32. Пам'ятки гирла р. Тясмин (пеньківський тип). В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. III. Київ: Наукова думка, 1975, с. 96-102.

33. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцівського та роменського типів). В: *Археологія Української РСР*. 3. Київ: Наукова думка, 1975, с. 136-150.

34. Салтівська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. III. Київ: Наукова думка, 1975, с. 421-435.

35. Салтовская культура (соавт. О. В. Пархоменко). В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, 1986, с. 212-225.

36. Русы в Поднепровье (доклад на XIV конференции Института археологии АН УССР). *Полтавський археологічний збірник 1999*, 1999, с. 320-350.

НАУКОВІ ЗВІТИ І ПЛАНОВІ ТЕМИ В НАУКОВОМУ АРХІВІ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

37. *Раскопки кургана на р. Когильник в 1946 г.* Ф. 64, 1946/32б, 38 с. (соавт. Т. Г. Оболдуева).

38. *Отчет о разведке по верхнему течению р. Южный Буг 1947 г.* Ф. 64, 1947/32, 33 с., 5 табл.

39. *Звіт про розвідки на Путивльщині 1947 р.* Ф. 64, 1947/30, 13 с.

40. *Отчет о раскопках раннеславянского поселения и могильника около с. Волынцево Путивльского района Сумской области*. Ф. 65, 1948/10, 62 с.

41. *Археологічні досліди на Путивльщині в 1947 та 1948 рр.* Ф. 64, 1948/10, 11 с.

42. *Отчет о работе Сеймско-славянской экспедиции 1949 г.* Ф. 64, 1949/9, 47 с.

43. *Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г.* Ф. 64, 1950/2а, 20 с.

44. *Отчет о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского водохранилищ в 1950 г.* Ф. 64, 1950/29, 18 с. (соавт. Ф. Б. Копилов).

45. *Отчет о работах Горностаевской экспедиции 1951 г.* Ф. 64, 1951/3а, 91 с.

46. *Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик Верхне-Рогачикского района Херсонской области в 1951 г.* Ф. 64, 1951/3а, 17 с.

47. *Отчет о раскопках Горностаевской экспедицией курганов в с. Марьинское Апостоловского района Днепропетровской области*. Ф. 64, 1952/1, 25 с.

48. *Отчет о раскопках курганного могильника в с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской области в 1953 г.* Ф. 64, 1953/1а, 15 с.

49. *О работах Марьинского отряда Никопольско-Гавриловской экспедиции 1953 г.* Ф. 64, 1953/1а, 45 с. (соавт. А. И. Фурманская, Е. Ф. Покровская).

50. *Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г.* Ф. 64, 1953/8б, 35 с.

51. *Отчет о раскопках Лохвицкого могильника в 1955 г.* Ф. 64, 1955/10в, 28 с.

52. *Отчет о раскопках салтовского поселения на р. Оскол*. Ф. 64, 1956/4б, 36 с.

53. *Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г.* Ф. 64, 1956/12б, 21 с.

54. *Отчет о раскопках раннеславянских памятников у с. Пеньковки (близ устья Тясмина)*. Ф. 64, 1956/1д, 23 с.

55. *Звіт про розкопки поселень в урочищах Молочарня І та Луг І біля с. Пеньківки Ново-Георгіївського району Кіровоградської області*. Ф. 64, 1957/1б, 19 с.

56. *Отчет средневекового отряда Северско-Донецкой экспедиции за 1957 г.* Ф. 64, 1957/4б, 23 с.

57. *Отчет о раскопках в урочищах Луг I и Луг II около с. Пеньковки Ново-Георгиевского района Кировоградской области в 1958—1959 гг.* Ф. 64, 1959/1б, 39 с.

58. *Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов Старо-Салтовского района Харьковской области*. Ф. 64, 1959—1961/6, 17 с.

59. *Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка. Отчет о раскопках катакомбного могильника*. Ф. 64, 1959—1961/6а—б, 56 с.

60. *Отчет об археологической разведке в зоне Кременчугского водохранилища в 1963 г.* Ф. 64, 1963/11а, 13 с. (соавт. В. О. Круц).

61. *Археологічні матеріали музеїв Лівобережжя (1949 р.)*. Ф. 12, № 150, 16 табл.

62. *Ранньослов'янські пам'ятки Лівобережжя УРСР (на терені літописних сіверян)*. Ф. 12, № 310, 68 с.

63. *Северяне перед образованием Киевской Руси (1958 г.)*. Ф. 12, № 379, 247 с.; приложения 99 с.

64. *Сіверяни (перед утворенням Київської держави) (1969 р.)*. Ф. 12, 190 с.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1952a. Дослідження на території Путивльського району Сумської обл. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 242-250.

Березовець, Д. Т. 1952b. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-118.

Березовець, Д. Т. 1952c. Плуг з Токарівського торфовища. *Археологія*, VII, с. 174-175.

Березовець, Д. Т. 1953. До питання про літописних сіверян. *Археологія*, 3, с. 28-44.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.

Березовец, Д. Т. 1958. Археологические памятники летописных северян. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 2, с. 25-26.

Березовец, Д. Т., Петров, В. П. 1960. Лохвицкий могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 84-99.

Березовец, Д. Т. 1962. Раскопки в Верхнем Салтове. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 18-22.

Березовец, Д. Т. 1963a. О датировке черняховской культуры. *Советская археология*, 3, с. 97-111.

Березовец, Д. Т. 1963b. Поселения уличей на р. Тясмин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 145-208.

Березовець, Д. 1965a. Пересторога нескорених. *Література Україна*, 2 квітня (№ 27).

Березовець, Д. Т. 1965b. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, 19, с. 47-67.

Березовець, Д. Т. 1967. Новые раскопки в с. Волынцево. *Археологические исследования в Украине 1965—1966*, 1, с. 166-169.

Березовець, Д. Т. 1969a. Могильник уличів у долині р. Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58-71.

Березовец, Д. Т. 1969b. *Северяне (перед образованием Киевской Руси)*. Автореферат дис… к. и. н. Москва: ИА АН СССР.

Березовець, Д. Т. 1970a. Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія*, 24, с. 59-74.

Березовец, Д. Т. 1970b. Черняховская культура и культура славянских племен VI—VIII вв. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 121, с. 15-17.

Березовець, Д. Т. 1972. Про ім'я носіїв салтівської культури (хто такі «руси» східних авторів). В: *Матеріали XIII конференції ІА АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.)*. Київ, с. 288-292.

Березовець, Д. Т. 1975a. Пам'ятки гирла р. Тясмин. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. ІІІ. Київ: Наукова думка, с. 96-113.

Березовець, Д. Т. 1975b. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцівського та роменського типів). В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. ІІІ. Київ: Наукова думка, с. 136-150.

Березовець, Д. Т. 1975c. Салтівська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. ІІІ. Київ: Наукова думка, с. 421-435.

Березовец, Д. Т., Пархоменко, О. В. 1986. Салтовская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 212-225.

Березовець, Д. Т. 1999. Русы в Поднепровье (доклад на XIV конференции Института археологии АН УССР). *Полтавський археологічний збірник 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень)*, с. 321-350.

Богусевич В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, XV, с. 165-174.

Брайчевський, М. Ю. 1968. *Походження Русі*. Київ: Наукова думка.

Жих М. И. 2018. Работы Дмитрия Тарасовича Березовца и проблема локализации Русского каганата. *Исторический формат*, 3—4 (15—16), с. 176-245.

Воронятов, С. В. 2005. Волынцевская «культура» и «Русский каганат». *Альманах молодых археологов 2005*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 199-210.

Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Иченская, О. В. 1981. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Салтовского могильника. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 80-96.

Комар, О. В., Сухобоков, О. В. 2005. Військова справа Хозарського каганату. *Нариси з воєнної історії давньої України*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, с. 212-231.

Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. *Хазары. Евреи и славяне*, 16, с. 207-218.

Комар, А. В. 2010. «Тайны Русского каганата» и другие проблемы научной графомании (заметки по поводу работ Е. С. Галкиной). *Ruthenica*, 9, с. 185-196.

Комар, А. В. 2012a. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год*: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства, с. 128-191.

Комар, А. В. 2012b. Хронология волынцевской и роменской культур: принципы и практика. В: *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968). Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г*. Санкт-Петербург: Соло, с. 92-94.

Корзухина, Г. Ф. 1996. *Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V. Симферополь: Таврия.

Ляпушкин, И. И. 1959. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 58-83.

Ляпушкин, И. И. 1968. *Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX вв.)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 152. Москва: Наука.

Обломський, А. М., Терпиловський, Р. В. 1994. Посейм'я у латенський час. *Археологія*, 3, с. 41-51.

Петрухин, В. Я. 2001. «Русский каганат», скандинавы и южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. *Древнейшие государства Восточной Европы 1999*: Восточная и Северная Европа, с. 127-142.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приймак, В. В., Приймак, В. М. 1999. Д. Т. Березовець і проблема русів та Русі (післяслово до публікації). *Полтавський археологічний збірник 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень)*, с. 351-354.

Приходнюк, О. М. 1985. Основные итоги изучения пеньковской культуры. *Archaeologica Carpathica*, XXIV, с. 102-133.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1988. Харивский клад. *Archeoslavica*, 3, с. 243-278.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковська культура. Культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Рыбаков, Б. А. 1966. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1965*, с. 156.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпритації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-40.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1999. Історія Лівобережної України І-го тисячоліття н. е. в етнокультурно-археологічному аспекті. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 277-290.

Сухобоков, О. В. 2003. До витоків історії ранніх контактів тюркських та слов'янських етносів на Лівобережній Україні. *Східний світ*, 1, с. 85-94.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2003. До вивчення волинцевських пам'яток. В: Латишева, Л. С. (ред.). *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (І — початку ІІ тисячоліття)*. Глухів: РВВ ГДПУ, с. 22-47.

Сухобоков, О. В. 2005. Дмитро Тарасович Березовець. В: Данилюк, Ю. З. (ред.). *Зневажена Кліо*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 92-104.

Сухобоков, О. В. 2009—2010. До 100-річчя Дмитра Тарасовича Березовця. *Ант*, 22—24, с. 124-130.

Сухобоков, О. В. 2012. *«"Земля незнаема": население бассейна среднего Псла в X—XIII вв.» (по материалам роменско-древнерусского комплекса у с. Каменное*). Київ: Аграр Медіа Групп.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.

Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2017. Проблемы исследования памятников типа Харьевка. *Раннеславянский мир*, 19: Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур. К 60-летию А. М. Обломского, с. 27-38.

Юренко, С. П. 1985. Волынцевская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 116-125.

Юренко, С. П. 1988. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура). В: *Труды V-го Международного конгресса археологов-славистов, Киев 18—25 сентября 1985 г.* 4. Киев: Наукова думка, с. 97-115.

СУХОБОКОВ Олег Васильович (1937—2008), доктор історичних наук.
SUKHOBOKOV Oleh (1937—2008), Doctor of History, Kyiv, Ukraine.

ЮРЕНКО Світлана Павлівна, кандидатка історичних наук, доцентка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
YURENKO Svitlana Ph D in History, Associate Professor, Ukraine National Taras Shevcenko University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

УДК 929:737:902

А. С. Русяєва, Н. О. Сон

ВИЗНАЧНИЙ НУМІЗМАТ ВЛАДИЛЕН АФАНАСІЙОВИЧ АНОХІН

Владілен Афанасійович Анохін (1930—2019)

На сьогодні в Україні немає настільки відомого дослідника монетної справи, яким був і є понині Владилен Афанасійович Анохін. З його ім'ям пов'язано цілу епоху в історії нумізматики античних держав Північного Понту, дослідженню якої він віддав понад 60 років свого життя. При цьому варто підкреслити, що вчений з самого початку своїх наукових студій підкреслював, що першорядне значення монет як джерела визначається тим, що вони безумовно концентрують в собі чимало даних економічного, політичного, метрологічного, художнього, епіграфічного, технічного та інших документів, що дозволяють висвітлити найрізноманітніші сторони багатовікової історії кожної античної держави. Завдяки такому різнобічному методичному принципу В. А. Анохін чимало уваги приділяв розгляду важливих історичних реалій з залученням епіграфічних пам'яток та різних археологічних матеріалів, виокремлюючи найважливіші періоди в історичному розвитку міст. Загалом діапазон його наукових досліджень та інтересів, як буде показано далі, був надзвичайно багатогранним. Невтомний трудівник, вчений продовжував працювати і після 80 років, писати статті на різноманітні теми, дискутувати та рішуче відстоювати свої наукові погляди й ідеї. Залишаючись вимогливим як до себе, так і до своїх колег, які консультувалися з ним щодо визначення нових знахідок монет, гирь, написів, а також при публікаціях різних матеріалів у співавторстві.

* * *

Владилен Афанасійович Анохін народився 13 лютого 1930 р. у с. Дубенка Ульянівського р-ну Калузької обл. (Росія). 1932 р. батьки перебралися на постійне місце проживання до м. Орел. Тут батько Афанасій Федорович був робітником, а мати Єлизавета Федорівна працювала в торгівлі.

Владік Анохін закінчив середню школу 1949 р. Залишивши своє місто, він сміливо

© А. С. РУСЯЄВА, Н. О. СОН, 2021

відправився до зовсім іншого краю — далекого Києва для здобуття вищої освіти. В 1949—1954 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. За прийнятими в ті часи традиційними настановами після успішного завершення навчання за направленням він працював в різних музеях Криму: спочатку на посаді наукового співробітника в Музеї печерних міст у Бахчисараї, потім помічником керівника Музею Чорноморського флоту м. Севастополя і молодшим науковим співробітником Херсонеського історико-археологічного музею.

Саме в Херсонесі Таврійському — одному з найвідоміших античних міст Північного Причорномор'я, де на той час проводились археологічні розкопки, виявився його надзвичайно великий інтерес до маловивчених тоді монет, якими славились музейні колекції, та загалом визначилося коло подальших наукових студій. Однак, спершу для дослідження монетної справи Ольвії він поступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР за спеціальністю «нумізматика» (на строк з 01.10.1957 р. по 01.10.1960 р.) з постійним прикомандируванням до Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (таку назву тоді носив Інститут археології) у Москві, де його науковим керівником було затверджено Д. Б. Шелова. В цьому ж наказі (№ 176) було встановлено стипендію за розміром зарплати, яку він одержував в Херсонеському історико-археологічному музеї — 790 крб. на місяць. Водночас досить цікаво, що в березні 1958 р. від завідувача аспірантури Інституту історії матеріальної культури у відділ аспірантури АН УРСР надійшло повідомлення про те, що тема дисертації В. А. Анохіна буде переглянута, оскільки науковому керівнику стало відомо, що про монетну справу Ольвії вже підготовлена робота одним з археологів в Одесі.

Та попри зміну теми аспірант В. А. Анохін вчасно написав дисертацію про монетну справу Херсонеса I—III ст. н. е., основна частина якої була опублікована у престижному науковому журналі «Нумизматика и эпиграфика» (Анохин 1963, с. 3—88). Після успішного закінчення аспірантури він повернувся до Києва і з 1960 р. почав працювати в Інституті археології на посаді молодшого наукового співробітника. В 1964 р. в Москві він успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. 1966 р. В. А. Анохіна було переведено на посаду старшого, а 1986 р. — провідного наукового співробітника. Вся подальша наукова діяльність ученого у відділі античної археології Інституту археології НАН України, незважаючи на формальний вихід на пенсію, за власним бажанням, у 1999 р., була пов'язана з цією академічною установою. Будучи пенсіонером він продовжував періодично працювати і за контрактом, зокрема, в Старокиївській археологічній експедиції Інституту під керівництвом І. І. Мовчана.

Севастополь, Музей Чорноморського флоту, 1955 р.

Значна роль в науковій діяльності та особистому житті В. А. Анохіна належить його дружині — Єлені Олександрівні Паршиній, яка незмінно разом з ним працювала спочатку в Херсонеському історико-археологічному заповіднику, а згодом — і в Інституті археології. Вона займалася дослідженнями археологічних пам'яток переважно середньовічного часу на теренах Криму, де під її керівництвом було проведено багато експедицій (Тесленко (ред.) 2015). В останнє десятиліття життя Владилена Афанасійовича Є. О. Паршина була невтомною помічницею в роботі над доведенням до видання його двох великих збірників статей та Каталогу античних монет Північного Причорномор'я. Особливо слід підкреслити її мужність і стійкість в боротьбі з важкою хворобою науковця, яка спіткала його наприкінці життя.

* * *

В основі майже усіх наукових праць В. А. Анохіна було скрупульозне вивчення монет з залученням наративних та епіграфічних джерел для вирішення окремих питань з історії античних держав Північного Причорномор'я. Значно розширивши хронологічні межі монетної справи Херсонеса у порівнянні з дисертаційною темою він видав свою першу монографію про монетну справу Херсонеса (IV ст. до н. е. — XII ст. н. е.) (Анохин 1977). Особливої уваги заслуговує той факт, що він чимало років після її захисту присвятив різнобічному дослідженню монет всього періоду їх карбування. Автор в монографії насамперед відзначав, що історія Херсонеса дає можливість спостерігати у чистому вигляді процес

Севастополь, Херсонес: В. О. Анохін і В. І. Кадєєв

формування і розвиток античного поліса, його занепад і трансформацію, економічну і політичну, у феодальне місто Візантійської імперії. В. А. Анохін вже своєю першою великою працею продемонстрував неординарне ставлення до вивчення надзвичайно інформативного важливого для античних держав нумізматичного джерела. Він не лише розглянув основні типи монет, а і вперше поставив перед собою такі важливі завдання, як встановлення відносної та абсолютної хронології монетних емісій; визначення грошово-вагових систем та організації монетного виробництва; використання нумізматичних джерел для більш глибинного вивчення питань історії та економічного розвитку Херсонеса впродовж шістнадцяти століть. Ця наукова праця одразу ж привернула увагу багатьох дослідників монет, в тому числі й зарубіжних. Невдовзі вона була перевидана в Оксфорді (Anochin 1980), що, як добре відомо, в радянську епоху було рідкісним явищем.

В наступні роки, в основному за подібним методичним принципом, було написано ще дві монографії, присвячені монетам інших північнопонтійських античних держав: про монетну справу Боспору (Анохин 1986а) та про монети античних міст Північно-Західного Причорномор'я (Анохин 1989). Останньою працею узагальнювалися основні результати його досліджень монетної справи Ольвії, Тіри, Ніконія та Керкінітіди. Стосовно встановлення абсолютних дат давалося пояснення, що при цьому особлива увага приділялась моменту часу карбування. Виходячи з дискретного характеру випусків монет в усіх містах, кожному з них відводилося умовне датування (переважно близько 10—20-ти років) — тільки як найвірогідніший хронологічний діапазон, в межах якого відбувся той чи інший випуск. Як показує практика, для античної нумізматики Північного Причорномор'я доримського часу такий відрізок є поки що, за деяким винятком, найвужчою датою, в межах якої можуть бути реалізовані можливості нумізматичного матеріалу. В тих випадках, коли здогадна довгочасність випуску з тих чи інших чинників перевищувала 10 років, хронологічні межі збільшувалися (так, наприклад, найраніші литі грошові знаки Ольвії у вигляді фігурки дельфіна продатовані третьою чвертю VI — першою половиною IV ст. до н. е.), а в останньому Каталозі 525—350 рр. до н. е. (Анохин 2011).

Особливу увагу в згаданій монографії привертає інтерпретація В. А. Анохіним окремих джерел з історії розвитку Ольвійського поліса. Так, він спочатку розглянув різні версії та гіпотези науковців щодо встановлення скіфського протекторату над Ольвією, дійшов висновку, що ніякої загрози з боку скіфів не було, а, найімовірніше, саме синойкізм був здійснений у вигляді одночасного переселення у місто мешканців усіх або більшої частини поселень з наданням вільних прав громадянства і ділянок землі під забудову житла у першій чверті V ст. до н. е.

Разом з цим науковець висловлював свої інтерпретації рідкісних литих оболів з різними іменами і зображенням голови Афіни та срібних статерів з іменем Емінак, рішуче заперечував тиранію в Ольвії; підтримував включення

міста до Афінського морського союзу; вважав, що інститут айсимнетів мольпів, які стояли на чолі ольвійських олігархів, перестав існувати внаслідок Понтійської експедиції Перікла (Анохин 1989, с. 11—22). Критично розглянувши попередні трактування епіграфістів і нумізматів декрету Каноба про гроші та декрет на пошану Каллініка, сина Євксена, якого ольвіополіти за його заслуги нагородили небувало великою сумою — тисячею золотих, В. А. Анохін запропонував зовсім інше датування і власне розуміння обох текстів цих постанов (Там само, с. 24—30).

Знаковою роботою, яку можна також вважати відповіддю вченого на різного типу критичні зауваження і полемічні відгуки деяких нумізматів щодо запропонованого ним датування монет, стала монографія, присвячена історії Боспору Кіммерійського (1999а). Як і в попередніх, В. А. Анохін стверджував, що з-поміж інших артефактів монети займають особливе місце, бо одразу повинні реагувати на будь-які зміни в тих сферах діяльності людей, котрі формують їхні параметри: економічній, релігійній, художній, технічній тощо. За думкою автора, саме монети набувають значення першостатейного історичного документа, даючи дослідникам, хоча й обмежену, але досить систематичну і хронологічно найточнішу інформацію про ці сторони життя суспільства.

Дійсно, основним підґрунтям для написання праці про історію Боспору Кіммерійського (близько 600 р. до н. е. — 527 р. н. е.), як і раніше, слугували монети. Водночас було залучено чимало інших джерел, що знайшло відображення навіть у символіці графічного рисунка на палітурці книги: на тлі фрагмента проксенії Перисада — клеймо Левкона на черепиці та перша золота пантикапейська монета з фігуркою лева. Також значну увагу приділено розробці окремих проблем хронології боспорських правителів, системному характеру історичних побудов за власними ідеями, різноманітним порівнянням з монетами з давньогрецьких та імперських міст, зіставленням з даними давніх авторів, розгляду поглядів науковців, пов'язаних з тими чи іншими політичними та економічними процесами на Боспорі, що засвідчується великою бібліографією, в якій, щоправда, зазначено тільки дві авторські статті. Важливе місце в монографії належить семи додаткам, з-поміж яких відзначимо про черепичні клейма Боспору, каллатійців в Горгіппії, дифференти на боспорських монетах V—I ст. до н. е. та хронологію усіх правителів Боспору.

Незгасимий інтерес В. А. Анохіна до нумізматики в поєднанні з іншими джерелами і постійне прагнення відгукнутись тією чи іншою мірою на критичні зауваження, здебільшого російських науковців, сприяли написанню значної кількості статей — насамперед щодо розроблених ним хронологічних даних, інтерпретації легенд на монетах та окремих проблемних питань з історії. Загалом вони були видані у двох збірниках: «Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике» (Анохин 2010) та «Монеты Северного Причерноморья и царей Колхиды» (Анохин 2016).

Москва, біля цар-гармати з дружиною О. О. Паршиною, квітень 1960 р.

Разом з дружиною О. О. Паршиною, 1964 р.

Вважаємо недоцільним згадати тут усі статті. Звісно, кожна з них потребує уваги того науковця, який спеціально займається дослідженням подібних питань. Тим не менше, неабиякий інтерес насамперед викликає публікація великого грошово-речового скарбу з електру, знайденого невідомими шукачами на

Херсонес, В. О. Анохін з донькою Олею та Е. А. Паршина, 1960 р.

Київ, з донькою Олею, 1965 р.

острові Березань 2001 р. На жаль, він розійшовся серед різних колекціонерів, частина потрапила до міжнародних аукціонів. Завдяки своїм помічникам В. А. Анохіну вдалося зібрати і детально проаналізувати значну кількість предметів з цього унікального комплексу. В ньому знаходилось, окрім численних речей та злитків, понад 40 електрових статерів і чимало дрібних монет, які, на думку автора, були виготовлені в Борисфені. Він вважав, що, найімовірніше, борисфенське карбування електрових монет варто пов'язувати з появою у Північному Причорномор'ї біженців з міст Іонії під час завоювання її персами близько середини 40-х років VI ст. до н. е. Скарб, в якому було і чимало різних прикрас, міг належати священній скарбниці храму Афродіти. Внаслідок якоїсь загрози його було закопано в загорненому свинцевими платівками шоломі поблизу теменосу і тільки завдяки цьому цей скарб зберігся до нашого часу (Анохин 2010, с. 9—36).

Для підкріплення свідчень Макробія про похід Зопіріона — полководця Александра Македонського і облогу ним Ольвії в 330 р. до н. е. В. А. Анохіним наведено і розглянуто в двох статтях знахідки свинцевих ядер для праці, знайдених як поблизу від цього міста, так і в Тірі, Ніконії та на території Болгарії. Раніше тільки їх знахідки з Ольвії було опубліковано у співавторстві з німецькою археологинею Ренатою Роллє (Anochin, Rolle 1998). Важливо, що на кількох ольвійських екземплярах були двобічні давньогрецькі написи (в перекладі: «царя Александра»), що дозволило визначити їх як снаряди пращників Зопіріона. Цим самим знайдені на території західної околиці Ольвії та поблизу західних воріт ці вироби стали достовірним джерелом для доказу наступу його війська на місто (Анохин 2010, с. 37—61).

Цікаво також, як науковець рішуче втручався в переклади та трактування давньогрецьких написів. З-поміж них найперше звертає увагу зовсім інша інтерпретація листа на уламку фасоської амфори з Керкінітіди. Причому, він попереджав, що не будучи фахівцем в галузі грецької епіграфіки, не може оцінити роботу Е. І. Соломонік, оскільки останнє слово повинно належати філологам, однак, на його погляд, деякі слова вона, як і інші автори слідом за нею, невірно тлумачила, внаслідок чого лист повністю втратив свій первинний зміст. В результаті власного перегляду В. А. Анохін резюмував: лист за змістом значно бідніший у порівнянні з іншими перекладами; в ньому не йдеться ні про вивезення солоної риби, лісу і худоби з Керкінітіди до Греції, ні про виплату данини скіфам, на підставі якої Керкінітіда, як і Ольвія, знаходилась під скіфським протекторатом; тим не менше, він містить унікальну інформацію про монетне виробництво у Північному Причорномор'ї у другій половині V ст. до н. е. (Анохин 2010, с. 62—69).

Неодноразово В. А. Анохін торкався також дискусійних питань, що стосувалися радикальних політичних подій в Боспорському царстві, особливо головних чинників переходу влади Археанактидів до династії Спартокідів. Початок їх багатолітнього правління він впевнено відносив до 437 р. до н. е. — тобто понтійської експедиції афінського стратега Перікла. У зіставленні з діями відомого афінського стратега-демократа вчений розглядав також і монети Німфея (Anochin 1998; Анохин 1999а, с. 24—36). На підґрунті наративних джерел і цих оригінальних монет він вважав, що їх випуск започатковано біженцями з Самосу під час війни з Періклом. Знайшовши прихисток в Німфеї, що, можливо, був самоською колонією, вони випустили серію срібних монет з легендою SAMMA, в якій слід вбачати етнікон саммеоти (тобто «самосці меотійські», як називали себе в цьому полісі втікачі з Самосу).

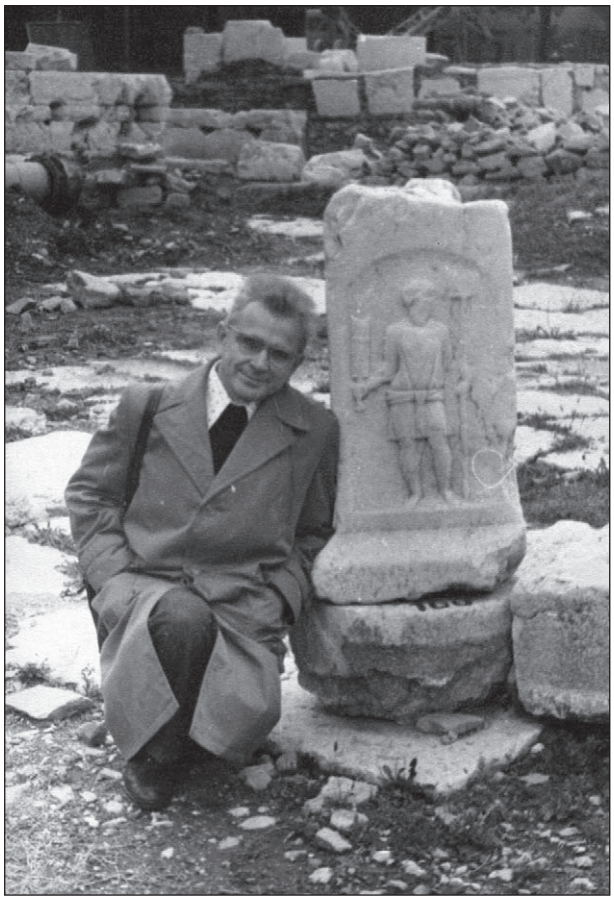
На таке сміливе розшифрування і всебічне трактування короткого напису, як і взаємопов'язаних з Періклом інших подій на Боспорі, відгукнулося чимало науковців з кри-

тичними зауваженнями та власними інтерпретаціями. Це спонукало В. А. Анохіна знову звернутися до цієї тематики, значно розширивши основні джерела і розгляд дискусійних питань. З метою захисту раніше запропонованих ідей і поглядів у вищенаведеному збірнику було опубліковано три окремі статті: про Понтійську експедицію Перікла і Боспор Кіммерійський (437 р. до н. е.) (Анохин 2010, с. 70—81); до дискусії про монети з написом SAMMA (Анохин 2010, с. 82—87); про самосців в Херсонесі Таврійському (Анохин 2010, с. 88—101).

Після ознайомлення з роботами В. А. Анохіна останніх років складається враження, що працюючи в Інституті археології він завжди спокійно і доброзичливо відносився до поглядів колег, майже повністю ігнорував своїх опонентів. Ставши незалежним дослідником, він досить рішуче (навіть з деяким сарказмом і гумором) почав критикувати їхні інтерпретації і незнання нумізматики як історичної науки, вперто відстоюючи свою точку зору. «Таким чином, нумізматичні реалії дозволяють категорично відкинути домисли незнайомих з цими реаліями фахівців, які перетворили іменник у власне ім'я» (*за перекладом авторів*). Тим паче, що в ньому слід вбачати скорочення етнікону саммеоти — значної групи самосців, які спочатку втекли до Німфея, а після вигнання з цього міста Періклом — до Феодосії, а згодом до Херсонеса Таврійського, де за окремими даними їх історія простежується до 330 р. до н. е. (Анохин 2010, с. 87—101).

Оскільки в роботі про історію Боспору Кіммерійського було використано як писемні, так і нумізматичні джерела, що стосувалися Синдіки лише в загальному вигляді, то нові дослідження і нові матеріали змусили В. А. Анохіна знову звернутися до її історії з розглядом всіх категорій джерел, серед яких головне місце посіли визначені ним три емісії синдських монет. Автор був впевнений у тому, що Гекатей, який, імовірно, був афінянином, став царем в Синдській Гавані завдяки Періклу в 437 р. до н. е. і припускав, що етнонім «синди» — самоназва грецького населення, а особливу формулу «вся Синдіка» потрібно розуміти як область, населену греками і варварами (Анохин 2010, с. 115—126).

Названими темами не вичерпувалося звернення В. А. Анохіна до інших історичних сюжетів з історії Боспору Кіммерійського. Так, згадка повідомлень Арріана про контакти Александра Великого з європейськими (боспорськими) скіфами на межі 30—20 рр. IV ст. до н. е. (Анохин 1999а, с. 64) та критика російських вчених зумовили його детальніше розглянути і зіставити окремі розповіді Арріана і Курція Руфа про фіксовані ними такі посольські контакти, впевнено доводячи свою інтерпретацію їх текстів з рішучою критикою упереджених висловлювань в статті про Александра Македонського і Боспор Кіммерійський (на захист Арріана) (Анохин 2010, с. 127—139). Безперечно, заслуговують на увагу й інші статті, зокрема про римські монети в Україні та монети царів Давньої Грузії II ст. н. е. (Анохин 2010, с. 145—188), а також коротенькі замітки, до прикладу: про котел Аріанта з розрахунками про кількість скіфських воїнів; про підробки сучасними «ділками» ранніх срібних монет Херсонеса Таврійського; про глиняні тесери Тіри та Ольвії з зображенням голови Діоніса як свідчення проведення Діонісій, а сумісно з ними і спільних полісних акцій (Анохин 2010, с. 190—203).

Болгарія, 1970-ті роки

Стисло відзначимо і останній збірник статей В. А. Анохіна про монети Північного Причорномор'я і царів Колхіди, які вказують на значне розширення його інтересів і наукових досліджень. Автор розглянув різні категорії речових матеріалів античної і середньовічної доби: переважно монети і вагові гирі Північного і Східного Причорномор'я, херсонеські тесери, боспорські монети з окремими символами для з'ясування родоводів правителів і родових знаків (тамг) царів Боспору Кіммерійського в I—IV ст. тощо. У всіх випадках В. А. Анохін прагнув виявити нові факти для історії того чи іншого міста, держави чи регіону, тому його останні праці також заслуговують на уважне ознайомлення та вдумливе осмислення (детальніше див. Анохин 2016).

Київ, схили Дніпра, суботник; зліва направо: В. О. Анохін, В. О. Круц, В. О. Врадій, 1970-ті роки

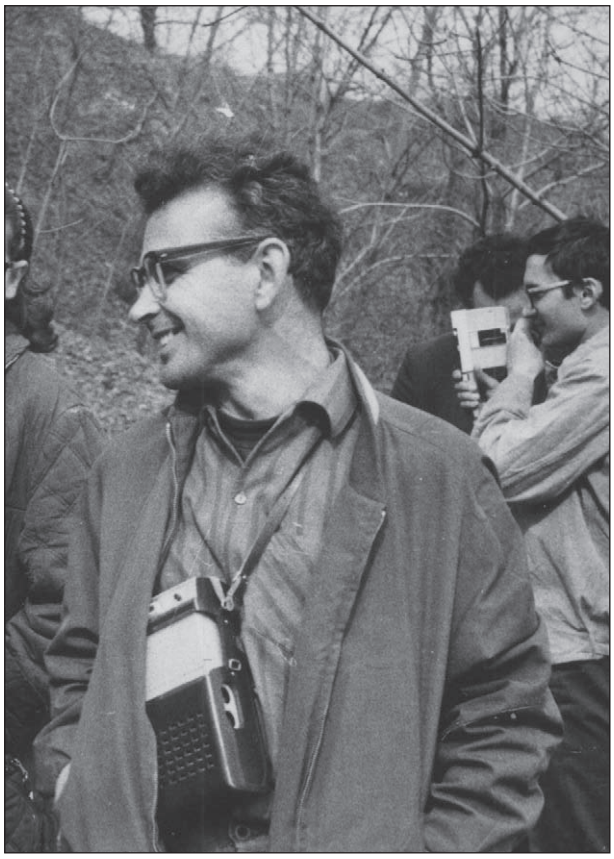
Київ, Ольга Анохіна та Анна Русяєва, 1979 р.

Судячи з усіх праць В. А. Анохіна їх основу майже завжди становили нумізматичні матеріали, як невід'ємна частина історичних реалій та хронології. Тому закономірно, що після публікації монографій ним було видано Каталог всіх монет Північного Причорномор'я. Адже за два—три десятиріччя завдяки новим знахідкам з'явилася значна кількість раніше невідомих (або неатрибутованих) типів, різновидів і дат. В результаті копіткої праці все було зібрано, систематизовано і введено до наукового обігу і для сприяння кращого розуміння історичних реалій в усьому обширному регіоні (Анохин 2011). У преамбулі до каталогу вчений підкреслив, що бідність писемних джерел (свідчень давніх істориків і географів, декретів

і постанов міської влади) перетворює факти, отримані нумізматичною наукою, в найцінніше, а часто і єдине джерело для історії кожного конкретного поліса. Майже всі монети з античних міст продатовані переважно за раніше розробленою хронологією. Автором вперше подана карта з новою дефініцією «Монетні двори Північного Причорномор'я». Згідно з сучасними науковими працями на цей каталог найчастіше посилаються нумізмати, історики та археологи.

Вищесказаним не вичерпується огляд роботи В. А. Анохіна. На окрему увагу заслуговує той факт, що в 1963 р. з його ініціативи в Інституті археології було започатковано спеціальне видання наукових збірників «Нумизматика и сфрагистика», редактором яких він незмінно працював по 1971 р., коли з незалежних від нього обставин їх перестали видавати. Саме в одному з перших було опубліковано його історико-нумізматичну статтю про монети скіфського царя Атея (Анохин 1965, с. 3—15; див. також: 1973, с. 20—41), яка ще й тепер неоднозначно сприймається як скіфологами, так і антикознавцями та нумізматами; в останньому ж — про малознану ольвійську еру (Анохин 1971, с. 87—91).

Крім індивідуальної наукової роботи з вивчення монетної справи В. А. Анохін приймав участь у планових колективних працях Інституту археології НАН України та наукових збірках відділу античної археології, в яких неодноразово був відповідальним редактором або одним з членів редколегії. Так, для другого тому «Археология Украинской СССР» він написав розділ про торгівлю і грошовий обіг в античних державах Північного Причорномор'я (Анохин 1986b, с. 487—498). В колективній монографії про Ольвію опубліковано розділи про історію розвитку державної влади в VI—I ст. до н. е. (Анохин, Русяева 1999, с. 342—380) і про державний устрій в перші століття нової ери (Анохин 1999b, с. 380—390). Варто також відзначити його великі статті в різних збірниках, приміром: про «борисфени» та їх місце в монетній системі Ольвії (Анохин 1984, с. 3—36); про монети-стріли (Анохин 1986c, с. 68—89); про монетну справу і грошовий обіг Керкінітіди (Анохин 1988, с. 133—148) та інші. Він часто виступав з доповідями на засіданнях відділу, скрупульозно читав і писав рецензії на монографії, дисертації, статті співробітників тощо. Також слід відзначити, що вчений приймав участь в багатьох археологічних експедиціях: на розкопках не тільки античних північнопонтійських міст, дослідженням монетної справи яких він найбільше займався, а й інших пам'яток на теренах сучасної України. У 2012 р. була опублікована монографія В. А. Анохіна, присвячена свинцевим пломбам часів Київської Русі (X—XIII ст.), де вивчені і ідентифіковані пломби 40 великих князів Київських і

Київ, разом з колегами, 1979 р.

княгині Ольги-Олени, а також пломби Київського Митрополита Іоанна II Продрома і Смоленського князівства XIII—XIV ст. Ця робота важлива для дослідження історії Стародавньої Русі і її грошового обігу (Анохин 2012).

Цілком вірогідно, що у молодих науковців закономірно може виникнути питання: що саме, зважаючи на такі фахові монографічні видання та статті, завадило В. А. Анохіну захистити докторську дисертацію. Попри незалежні від нього причини, це було зумовлено також розробленим ним вперше «дрібним» датуванням монет та критикою окремих нумізматичних теорій стосовно деяких питань історії Херсонеса та боспорських полісів. Так, А. С. Русяєвій згадується один епізод, коли до неї під час конференції в Москві звернувся Д. Б. Шелов з проханням передати Анохіну наступне: він, як його керівник кандидатської, переживає за «этого упрямца», тому щойно переговорив з колегами і домовився, що вони проголосують за його докторську «по Боспору», якщо він змінить свою хронологію. Все було передано Анохіну. Однак, у відповідь він тільки засміявся.

І в подальшому він не змінював відношення до свого датування, спираючись, зокрема, і на дати американських дослідників чорнолакової кераміки з Афінської агори, якими і досі найчастіше користуються археологи. А оскільки монети — набагато цінніше і важливіше історичне джерело, то тим паче, на його думку, пот-

Київ, з академіком П. П. Толочком, 1994 р.

З проф. Ренатою Ролле, 1990-ті роки

ребує конкретнішого датування у порівнянні з різними типами аттичної кераміки або іншими категоріями матеріалів. Разом з тим він рішуче заперечував закиди стосовно того, що його хронологія розроблена тільки для колекціонерів. Будучи колекціонером і спілкуючись з багатьма з них, він добре знав, що насправді їх найбільше цікавило тільки те, де і в якому столітті була випущена та чи інша монета, склад металу та ціна, купівля або надійний обмін.

Владилена Афанасійовіча Анохіна поважали і цінували як молоді дослідники, так і провідні вчені і не тільки в Інституті археології, але і далеко за його межами. Інтелігентний, стриманий, доброзичливий, він ніколи не відмовляв у консультаціях, надаючи вичерпну інформацію про походження, виготовлення, датування нумізматичних матеріалів надзвичайно широкого територіального і хронологічного діапазону від античності до пізнього середньовіччя включно.

Так, за його допомогою і при його участі були опубліковані монети з розкопок античної Тіри (Сон 2010, с. 77—82), а також золоті індикації монет зі склепів Західного некрополя Херсонеса (Анохин, Сон 2016, с. 92—95). Варто відзна-

В. О. Анохін відвідує доньку Ольгу в США

чити, що у 2014 р. В. А. Анохін передав в дар Інституту археології НАН України колекцію античних вагових гирь, яку він збирав довгі роки. Вона складається з 134 екземплярів, зберігається в Наукових фондах Інституту і, безумовно, представляє науковий інтерес. В останні роки її всебічним дослідженням займається молодший науковий співробітник відділу античної археології Олександра Чехович. Вона вже опублікувала нові знахідки свинцевих вагових гирь з Ольвії та її хори (Чехович 2019, с. 65—74), а також античні вагові гирі з монет (Чехович 2020, с. 129—131).

Також варто зазначити, що науковець особисто упродовж десятиліть займався вивченням монет в різних зібраннях музеїв Києва, Одеси, Херсона, Москви, Санкт-Петербурга, в фондах Інститутів археології НАН України та АН СРСР, а також в приватних колекціях України і Росії, використовував дані з іноземних аукціонних каталогів, систематизував всю зібрану нумізматичну джерельну базу, був щиро вдячний своїм учням і колегам за допомогу і повідомлення про нові знахідки монет. Серед вагомих заслуг В. А. Анохіна є допомога у формуванні збірки Музею грошей Національного банку України. Завдяки його сприянню музей володіє колекцією монет Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. — III ст. н. е., а також цікавою добіркою свинцевих пломб (60 одиниць), що ілюструють так званий «безмонетний період» XII—XIV ст. в історії грошового обігу України (Гуляй 2010, с. 29).

Він розробив свою методику хронології монет і їх класифікацію найбільшою мірою в залежності від правління того чи іншого лідера чи зміни державного ладу в кожному з давньогрецьких міст. В результаті відносного (в середньому в межах близько 10—20 років) та абсолютного датування монет йому вдалося раціональніше зіставити нумізматичні факти з відповідними історичними відомостями і виокремити найважливіші періоди становлення і розвитку кожної з античних держав Північного Причорномор'я.

Київ, В. О. Анохін годує голубів у дворі свого будинку

Вчений був твердо переконаний у тому, що перевага монет, які несуть в собі різноманітну інформацію, перед іншими видами джерел полягає в масовості монетних емісій, які є гарантією від повного зникнення якого-небудь типу, порівняно рівномірного їх розподілу за всіма періодами існування держави, збереженні високих (певною мірою, теоретично) шансів на визначення часу випуску з точністю до року. Однак, роль нумізматичних даних з їх численними зображеннями, написами, знаками, мета-

левими якостями та вагою в історичних дослідженнях залежить від того, наскільки глибоко і всебічно вивчені монети, наскільки змістовні та доказові отримані при цьому висновки. Незважаючи на неоднозначне і навіть досить критичне сприйняття нумізматами насамперед розробленої В. А. Анохіним хронології монет, його роботи становлять найважливішу джерелознавчу базу з античної та середньовічної нумізматики Північного Причорномор'я, особливо коли потрібно швидко продатувати той чи інший тип новознайденої монети в близьких межах у зіставленні з різними археологічними відкриттями та матеріалами. Принагідно варто відзначити, що й нині В. А. Анохін займає високий рейтинг серед науковців Інституту археології НАН України. Його багата наукова спадщина ще довгі роки слугуватиме вивченню історії та археології давньої України.

* * *

Висловлюємо щиру подяку Юрію Вікторовичу Болтрику за допомогу в написанні статті.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1963. Монетное дело Херсонеса I—III вв. н. э. *Нумизматика и эпиграфика*, IV, с. 3-88.

Анохин, В. А. 1965. Монеты скифского царя Атея. *Нумизматика и сфрагистика*, 2, с. 3-15.

Анохин, В. А. 1971. К вопросу об ольвийской эре. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 87-91.

Анохин, В. А. 1973. Монеты Атея. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 20-41.

Анохин, В. А. 1977. *Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 1984. «Борисфены» и их место в монетной системе Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 3-36.

Анохин, В. А. 1986a. *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 1986b. Торговля и денежное обращение. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, т. 2, с. 487-498.

Анохин, В. А. 1986c. Монеты-стрелки. В: Русяева, А. С. (ред.). *Ольвия и ее округа*. Киев: Наукова думка, с. 68-89.

Анохин, В. А. 1988. Монетное дело и денежное обращение Керкинитиды (по материалам раскопок 1980—1982 гг.). В: Анохин, В. А. (ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 133-148.

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 1999a. *История Боспора Киммерийского*. Киев: Одигитрия.

Анохин, В. А. 1999b. Государственный строй в первые века н. э. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев, с. 380-390.

Анохин, В. А. 2010. *Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике*. Киев: Стилос.

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог*. Киев: Стилос.

Анохин, В. А. 2012. *Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII вв.)*. Киев: Стилос.

Анохин, В. А. 2016. *Монеты Северного Причерноморья и царей Колхиды*. Киев: Стилос.

Анохин, В. А., Русяева, А. С. 1999. Государственное устройство Ольвии. История развития государственной власти в VI—I вв. до н. э. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев, с. 342-380.

Анохин, В. А., Сон, Н. А. 2016. Золотые индикации монет из раскопок некрополя Херсонеса. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 92-95.

Гуляй, А. 2010. Музей денег Национального банка Украины: из опыта формирования коллекции. *Банкаўскі веснік*, 7 (480), сакавік 2010, с. 28-30.

Сон, Н. А. 2010. Монеты из раскопок Тиры 80-х — 90-х гг. XX века. *Археологія і давня історіяУкраїни*, 3, с. 77-82.

Тесленко, И. Б. (ред.). 2015. *Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Елены Александровны Паршиной*. Археологический альманах, 33. Киев: О. Філюк.

Чехович, О. Г. 2019. Нові знахідки свинцевих вагових гирь з Ольвії та її хори. *Археологія*, 3, с. 65-74.

Чехович, О. Г. 2020. Античні вагові гирі з монет. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 129-131.

Anochin, V. A. 1980. *The Coinage of Chersonesus: IV century BC — XII century AD*. British Archaeological Reports, International Series, 69. Oxford.

Anochin, V. A. 1998. Die Pontische Expedition des Perikles und der Kimmerische Bosporus (437 v. Chr.). In: Peter, Von U. (ed.). *Stephanos nomismatikos*. Berlin: Akademie, S. 33-44.

Anochin, V. A., Rolle, R. 1998. Griechische Schleuderbleie bei den Mauern von Olbia. In: Rolle, R., Schmidt, K., Docter, R. F. (eds.). *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*. Veröffentlichungen der Joachim Jungius-Gesellschaft für Wissenschaften, Hamburg 87. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 837-848.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна, доктор історичних наук, професор, Київ, Україна.
RUSIAIEVA Anna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv, Ukraine.
E-mail: annmar@3g.ua.

СОН Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SON Nataliia, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4563-1969, e-mail: son.n.iananu@gmail.com.

СТАТТІ

УДК [904.2:739](477)"638" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.01

Л. І. Бабенко

ПЕКТОРАЛЬ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ ЯК РЕМІНІСЦЕНЦІЯ ЩИТА АХІЛЛА: В ПОШУКАХ ВИТОКІВ ЗАДУМУ

Статтю присвячено пошукам можливих ідей, залучених майстром-торевтом на початковому етапі формування задуму пекторалі. Одним із таких джерел творчого натхнення художника по металу міг бути уривок «Іліади» з описом виготовлення щита Ахілла.

***Ключові слова**: скіфи, торевтика, пектораль з Товстої Могили, Іліада, щит Ахілла, пельта.*

Пектораль з Товстої Могили слушно вважається найвидатнішою археологічною знахідкою не тільки за 258-річну історію досліджень скіфських курганів, але і української археології загалом. Поміж тим, пекторалі-лунули — нагрудні прикраси місяцеподібної форми, яку б функцію вони не виконували — статусну, культову або як елемент обладунку, не були притаманними для скіфської культури. Крім знахідки у Товстій Могилі відомі лише два вироби подібної форми — ще одна пектораль з Великої Близниці на Тамані (власне, пам'ятки іншого культурного контексту) та бронзова пластина з кургану 493 біля с. Іллінці (Калашник 2014, с. 188—193; Галанина 1977, табл. 16: 5). Цілком очевидно, що чимало ідей при створенні пекторалі були запозичені майстром з інокультурного середовища. Дефініція пекторалі як «шедевра греко-скіфської торевтики» виразно відображає домінування в її композиції різних традицій саме давньогрецького мистецтва. Хоча визначити конкретні витоки задуму майстра, який створив цей шедевр, що виходить далеко за межі канонів скіфського мистецтва та традицій, значно складніше.

Одним з найяскравіших прикладів впливу давньогрецького мистецтва на структуру композиції пекторалі є доведена Б. М. Мозолевським залежність останньої від скульптурних композицій фронтонів Парфенону (рис. 1: 1—4). Найвиразніше подібне запозичення простежується у наслідуванні підтрикутній формі образотворчого поля з високим центром і поступовим зменшенням до країв; побудові центру у вигляді парної скульптурної композиції з «розвантаженим», «полегшеним» центром; яскраво вираженому контрасті змісту композицій східного і західного фронтонів Парфенону як прояву «етичної антитези розумної гармонії і стихійного афекту», аналогічному протиставленню верхнього і нижнього фризів пекторалі (Мозолевський 1979, с. 216, 217).

Безсумнівно, скульптурні групи фронтонів Парфенону не були єдиним художнім твором, ідеї якого вплинули на майстра під час формування задуму композиції пекторалі. До числа найбільш явних запозичень з давньогрецького мистецтва традиційно відносять і композицію середнього, рослинного фриза пекторалі (Мелюкова 1979, с. 204, 205; Pfrommer 1982, S. 156—159; Jacobson 1995, p. 118; Schwarzmaier 1996, S. 127; Gebauer 1997; Бабенко 2020, с. 48, 49 та ін.). Цей перелік можна доповнити і низкою вірогідних запозичень з різноманітних монетних образів та сюжетів. Зокрема, до них належить скульптурка корови з головою, поверненою до теляти, що смокче вим'я (рис. 2: 6). Оцю композицію, здавалося б списану з натури «побуту кочовиків», Б. М. Мозолевський вважав виключно рідкісною та наводив як найбільш переконливий аргумент, що свідчив про причорноморське походження пекторалі (Мозолевський 1979, с. 214). Однак ще Н. О. Онайко відзначала популярність подібної сцени в мистецтві різних народів (Онайко

© Л. І. БАБЕНКО, 2021

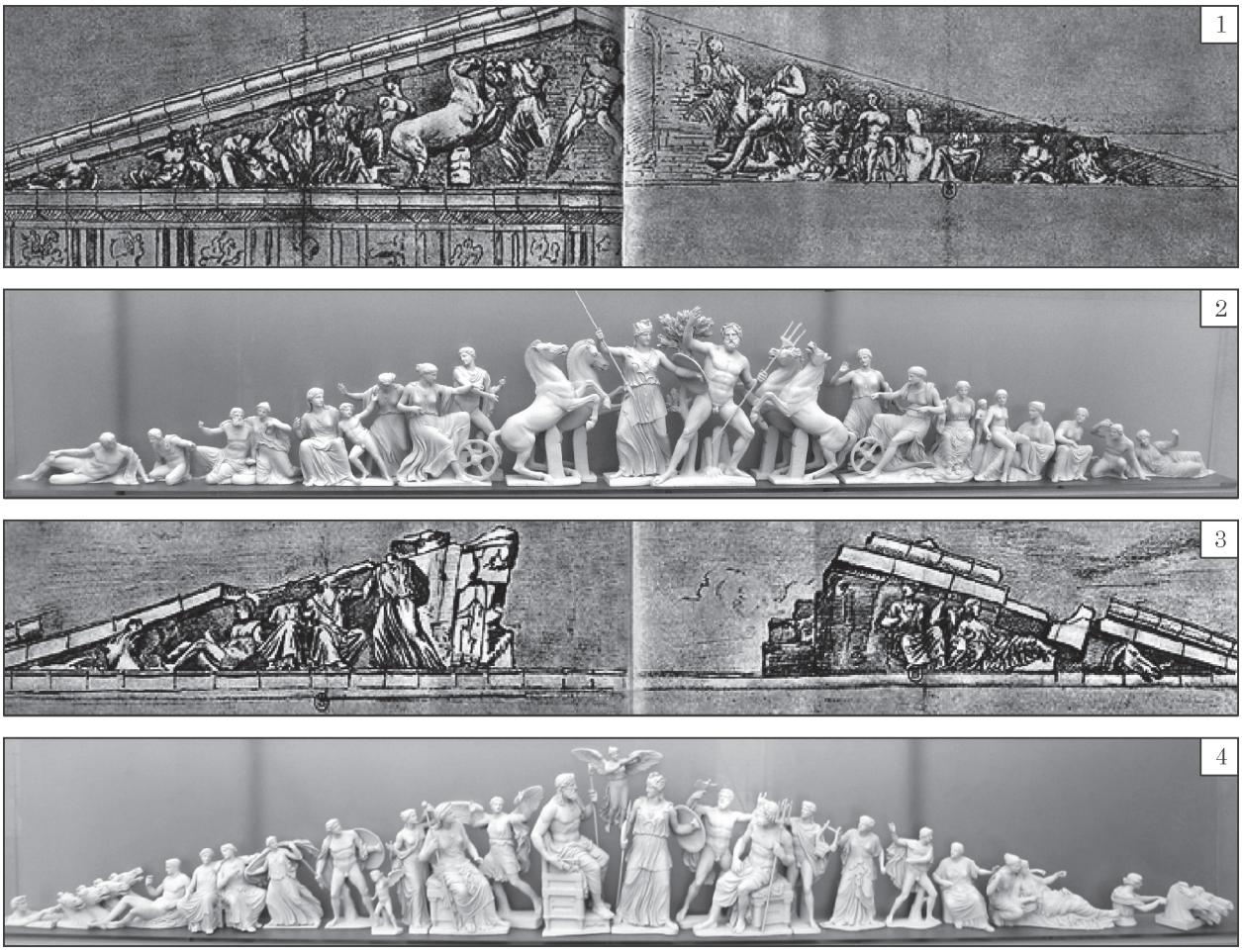

Рис. 1. Фронтони Парфенону: 1, 2 — західний; 3, 4 — східний (1, 3 — зарисовки художника Ж. Каррея (за Соколов 1968); 2, 4 — сучасна реконструкція в Новому музеї Акрополя, Афіни, Греція (за Pediments of the Parthenon… 2021)

1982, с. 256) [1]. Проте найкраще цей сюжет репрезентовано нумізматичним матеріалом. Наприклад, саме таку сцену можна побачити на аверсі монет, що карбували на Керкірі (Корфу) ще з VI ст. до н. е. А з V ст. до н. е. цей сюжет почали використовувати і при карбуванні монет Аполлонії, Діррахії та Карістоса (рис. 2: 1—3; Plant 1979, N 936, 936d, 1671; Бабенко 2017а, с. 31—33, рис. 3: 1—8). Не виключено, що і ідея сцени із зображенням кобили, яка «задньою ногою масажує лікоть передньої» (Носков 1973, с. 207, 208), «відбивається від мух» (Мозолевський 1979, с. 87) або ж «чухається» (Балонов 1994, с. 18) (рис. 2: 7), також могла бути запозичена з нумізматичних сюжетів з Еритреї (рис. 2: 4—5; Plant 1979, N 1759; Бабенко 2017а, рис. 3: 9, 10).

Однак можливий вплив на задум майстра не варто обмежувати лише пам'ятками образотворчого мистецтва. Доцільно звернути увагу і на деякі літературні пам'ятки давньогрецької культури, насамперед, «Іліаду» Гомера. Найбільш цікава в цьому відношенні 18 пісня поеми, яка містить опис виготовлення Гефестом щита Ахілла (Il., XVIII, 468—609). До даного пасажу неодноразово, в тому чи іншому контексті, зверталися дослідники, які вивчали пектораль з Товстої Могили. Першою цієї проблеми торкнулася І. В. Яценко. Аналогію найбільш зримої в композиції пекторалі опозиції верхнього і нижнього фризів, де «мирне начало життя» протиставлене трагічним сценам запеклої боротьби, дослідниця знаходила саме в описаних Гомером сценах на щиті Ахілла, що містять подібну сюжетну антитезу. Так, на щиті «страшним сценам», де панує «Розбрат і Смута, і Смерть», протиставлені картини «мирного життя і праці» (Яценко 1977, с. 96—97).

Л. А. Лелеков і Д. С. Раєвський високу ступінь розуміння майстром-торевтом власне скіфських космологічних концепцій, закладених ним у композицію пекторалі, обґрунтовували близькістю «архаїчних космологій індоіранського та грецького світів, що значною мірою зросли на загальній

1. Запропоновані Г. М. Курочкіним паралелі сценам годування на виробах II — початку I тис. до н.е. з Мітанні, Марлік-Тепе та Афганістану свідчать про глибоке коріння цього сюжету (Kurochkin 1993, p. 389, fig. 34: 1b—d). Однак через значну хронологічну лакуну навряд чи прийнятно розглядати їх в якості прототипу, що вплинув на задум майстра. Взагалі, подібні сцени годування молодняка мали значне територіальне та хронологічне поширення (Бабенко 2017а, рис. 2: 1—5).

Рис. 2. Сцени «скотарського побуту»: 1—5 — монети Керкіри (1), Карістоса (2), Діррахії (3), Еритреї (4, 5); 6, 7 — пектораль з Товстої Могили, фрагменти (за: 1—5 — CNG-Ancient Greek … 2021; 6, 7 — ред. Полідович 2021)

основі найдавнішого індоєвропейського міфологічного світобачення». Яскравим прикладом такої близькості, на думку дослідників, є схожість структури композиції пекторалі та Ахіллова щита. В описі щита «протиставлені земля і небо, день і ніч, порядок і хаос, мирне процвітання і військове руйнування (життя і смерть), домашні тварини і нападники-хижаки», а також «близьке до композиційного рішення пекторалі розміщення сцен, що уособлювали населений світ в центральному полі щита і просторове протиставлення йому Океану» (Лелеков, Раевский 1988, с. 222, 223).

В. Ю. Михайлин, вказуючи на унікальність пекторалі з Товстої Могили, що позначилася в об'єднанні та протиставленні в межах єдиного образотворчого тексту двох ідеалів — двох естетик — «статусної та не-статусної», обох ідеалів краси — господарсько-статусного і маргінально-військового, також зіставив її з описом щита Ахілла (Михайлин 2005, с. 34).

Подібне нечасте, але стійке і незалежне одне від одного звернення дослідників до щита Ахілла при вивченні пекторалі досить симптоматичне. Але чи може близькість композицій цих двох шедеврів торевтики відображати наявність і якогось об'єктивного зв'язку між ними? А саме можливий вплив, свідомий чи несвідомий, зазначеного пасажу з «Іліади» на майстра на етапі формування задуму пекторалі?

Ступінь ймовірності знайомства майстра пекторалі з твором Гомера надзвичайно висока. Цей висновок ґрунтується не лише на винятковому шануванні цього літературного твору стародавніми греками, знання та любов до якого прищеплювали з дитячих років. Ще більш показовим є факт використання давньогрецькими торевтами в декорі виробів, призначених для споживачів зі Скіфії та найближчого оточення, різноманітних сюжетів з «Іліади», перш за все, пов'язаних з життєдіяльністю Ахілла [1]. Причому переважають сцени, що ілюструють різні епізоди біографії героя, в яких тим чи іншим чином задіяна зброя (Фармаковский 1911, с. 97, 98; Черненко 1981, с. 84, 85). Як приклад, можна навести вироби, декоровані зображенням нереїди на гіпокампі, що везе зброю Ахілла — шолом на срібному кілику з Чмиревої Могили (рис. 3: 1; Трейстер 2009, с. 431—433, рис. 6: 1—3), панцир або кнеміди на парних скроневих підвісках з Великої Близниці (рис. 3: 2, 3; Артамонов 1968, с. 68, 69, табл. 296; 300), знамениту серію золотих оббивок горита з Чортомлика, Іллінецького, Мелітопольського і П'ятибратного курганів (та близьких до них з Вергіни і Карагодеуашху), декорованих сценами з життя Ахілла (рис. 3: 4). А також, на думку ряду дослідників (Раевский 1980, с. 60—63; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 103—105; Уильямс Д., Ог-

1. Культ цього героя був надзвичайно поширений в Північному Причорномор'ї, особливо в Ольвії та на Боспорі, і, без сумніву, мав глибокі місцеві корені. Історіографію проблеми див.: (Русяева 1975; Охотников, Островерхов 1993; Шауб 2007, с. 182—198; 281, 365—368; Снытко 2009; Яйленко 2013; Лазаренко 2017; 2018; 2019; 2020 та ін.).

Рис. 3. Предмети торевтики із зображенням сцен з життя Ахілла: 1 — Чмирева Могила; 2, 3 — Велика Близниця; 4 — Мелітопольський курган; 5 — Чортомлик; 6 — курган 8 групи П'ять братів Єлизаветівського могильника (за: 1 — Трейстер 2009; 2, 3 — Калашник 2014; 4 — Тереножкин, Мозолевский 1988; 5 — Алексеев 2012); 6 — ed. Schiltz 2001)

ден 1995, с. 177; Алексеев 2012, с. 214, 215; Акимова, с. 607, 608), золоті накладки піхов меча з Чортомлика, кургану Чаян (Метрополітен-музей у Нью-Йорку) та П'ятибратного кургану (рис. 3: 5, 6). Але навіть серед цих «сцен зі зброєю», популярних у торевтів та споживачів їх продукції, пасаж з «Іліади», присвячений виготовленню Гефестом щита Ахілла, виділяється одним нюансом. Протягом понад 130 рядків поеми викладено детальний опис процесу саме виготовлення щита Гефестом, в якому олімпійський бог постає не просто ремісником, а по суті торевтом, зайнятим створенням неперевершеного за майстерністю художнього виробу з металу (Il., XVIII, 478—609). Тому вже в силу професійного інтересу вказаний пасаж з усього тексту поеми мав бути особливо близький торевтам.

Наявність певного асоціативного ланцюжка *щит Ахілла — щит — пекторалі* можна простежити, і аналізуючи походження форми цієї прикраси. Традиційно виділяють два регіони, територіально і хронологічно контактні зі скіфами, в яких місяцеподібні пекторалі отримали помітне поширення, і звідки ідея прикраси близької форми могла бути запозичена. Найрепрезентативніша вибірка урартських пекторалей VII—VI ст. до н. е., що вирізняється не тільки великою кількістю знахідок (рис. 4: 1—4), але і їх відтворенням на скульптурах людей і фантастичних персонажів (рис. 4: 5—7). Деякі дослідники схильні вважати появу пекторалей у скіфів наслідком запозичення цього виду прикраси у населення Передньої Азії (Ghirshman 1964, p. 104, 308, 309; Kellner 1977, S. 491; Brentjes 1994, S. 177). Або ж вбачають зв'язок урартських і скіфських пекторалей в тому чи іншому контексті (Раевский 1985, с. 230; Погребова, Раевский 1992, с. 86; Чугунов 2014, с. 62—64) [1]. Однак подібна спадковість навряд

1. Особливе значення відводиться «однаковому положенню фігур зайця і хижака — по краях композиції» на трьох пекторалях — з Товстої Могили та Великої Близниці, з одного боку, та Зівіє — з іншого (Раевский 1985, с. 230; Погребова, Раевский 1992, с. 86). Все ж декларована близькість здається перебільшеною. У зазначених сценах різняться не тільки персонажі хижаків (собака — котячий хижак), але і сам сюжет. Якщо на причорноморських пекторалях собака переслідує зайця, то на прикрасі із Зівіє в верхньому регістрі заєць і хижак рухаються в протилежні сторони, в нижньому ж — заєць «переслідує» хижака.

чи існувала, якщо мова йде про прикраси зі скіфських (чи скіфо-меотських) поховальних пам'яток IV ст. до н. е. Наявність хронологічної лакуни в кілька століть між часом побутування урартських пекторалей і формуванням скіфських поховальних комплексів, що містили подібні прикраси, свідчить про відсутність зв'язку між ними. Більше того, дуже показово, що незважаючи на велику репрезентативність предметів близькосхідного імпорту в поховальних комплексах скіфської архаїки (Кисель 2003), що містять навіть такі екзотичні для побуту кочовиків вироби як деталі палацових меблів, не було виявлено жодної пекторалі. Єдиним винятком є знахідка золотої пекторалі в скарбі із Зівіє на території Північного Ірану, який традиційно пов'язують з особистістю одного з скіфських вождів часів передньоазійських походів (рис. 4: 1). Але і ця пектораль, що зроблена, зважаючи на наявність в декорі традиційних образів скіфського звіриного стилю — зайця і хижака, саме «для скіфського замовника з урахуванням його запитів» (Ghirshman 1964, S. 17; Погребова, Раевский 1992, с. 85), ще більш яскраво відтінює їх відсутність у комплексах скіфської архаїки. Отже, навіть незважаючи на знайомство з даним видом прикрас, скіфи, повертаючись з Передньої Азії, не вважали за потрібне або можливе включити пекторалі до складу своїх трофеїв. Тому навряд чи можна говорити про вплив урартських пекторалей на появу прикрас подібної форми у скіфів у IV ст. до н. е. Особливо, якщо взяти до уваги, з одного боку, можливу дискретність розвитку скіфської матеріальної культури (Алексеев 2003), з іншого — факт виготовлення пекторалі давньогрецьким торевтом, тобто, представником інокультурного середовища.

Рис. 4. Близькосхідні пекторалі: 1—4 — Урарту; 5—7 — пекторалі на бронзових скульптурах. Топрах-Кале, Урарту (за: 1 — Helwing 2008; 2—4 — Kellner 1977; 5—7 — Merhav 1991; Kellner 1977)

Інша група пекторалей, що хронологічно та територіально межує з ареалом скіфської культури, походить з пам'яток Фракії і Македонії. Серед них виділяються два типи прикрас: а) у вигляді тонких срібних або золотих пластин у формі ромба, еліпса чи трапеції; б) у формі півмісяця, що складаються з металевої основи з накладкою з золотого або срібного з позолотою листа, орнаментованого концентрично розташованими рядами різних візерунків. Саме пекторалі даного типу найчастіше зіставляються із знахідками зі скіфських (та боспорських) курганів. Ця проблема має вже досить значну історіографію, представлену як прихильниками, так і противниками залежності скіфських пекторалей від фракійсько-македонських «прототипів». Найбільш переконаним прихильником фракійського походження пекторалі з Товстої Могили, як, втім, і багатьох інших високохудожніх виробів торевтів зі скіфських курганів,

Рис. 5. Пектораль з Товстої Могили та нагрудники з Фракії та Македонії: 1 — Товста Могила; 2 — Вергіна; 3 — Мезек; 4 — Вирбиця; 5 — Катеріні; 6 — Підна (за: 1 — Dally 2008; 2 — Andronicos 1984; 3 — Венедиков, Герасимов 1973; 4 — Archibald 1985; 5 — Archibald 1985; 6 — Grammenos 2004)

була А. П. Манцевич, яка обґрунтувала свою позицію в низці статей (Манцевич 1976, 1980). Дослідниця була впевнена в північно-балканському походженні пектораліі, підтвердження якому знаходила в безлічі «фракійських» рис — від ідентичності форми з пекторалями з Мезека та Вирбиці до констатації портретної схожості персонажів центральної сцени з правителем Одриського царства Севтом III (Манцевич 1980, с. 119). Багато положень, висунутих А. П. Манцевич, були піддані критиці Б. М. Мозолевським. Дослідник заперечував фракійське походження пектораліі (на користь північнопричорноморському), а також її використання, на противагу фракійським нагрудникам, як доповнення панцира (Мозолевський 1979, с. 214). Все ж слід зауважити, що А. П. Манцевич добре розуміла неможливість пектораліі з Товстої Могили «служити захистом воїна під час бою» і бачила в ній насамперед «парадний предмет» (Манцевич 1976, с. 96).

Більш зваженою видається позиція А. І. Мелюкової. Підкреслюючи складність вирішення питання про роль фракійських пекторалей в появі подібних прикрас у Скіфії, дослідниця допускала ймовірність того, що знайомство скіфів з цим видом прикрас відбулося за допомогою саме фракійців. Однак стилістичні особливості парадних скіфських пекторалей свідчать, на думку А. І. Мелюкової, про їх виготовлення не фракійськими, а давньогрецькими торевтами, які спеціалізувалися на виконанні скіфських замовлень (Мелюкова 1979, с. 204, 205). З. Арчібальд вважала, що пектораль з Товстої Могили не пов'язана безпосередньо з фракійсько-македонськими нагрудниками і розглядала її як імітацію нагрудників в ажурній формі, допускаючи можливе походження цих форм з Передньої Азії (Archibald 1985, p. 181). Віддалений зв'язок пекторалей з Товстої Могили та Великої Близниці з фракійськими нагрудниками відзначав Д. Бордман (Boardman 1994, p. 210). Е. Якобсон, порівнюючи пектораль з Товстої Могили з фракійсько-македонськими нагрудниками і, перш за все, пектораллю з Вергіни, робила акцент на відмінності обох предметів — технологічній, функціональній та орнаментальній (Jacobson 1995, p. 101, 102).

Й. Форназ'є проблему походження скіфських пекторалей спробував вирішити за допомогою порівняльного аналізу форми і функції цього типу виробів, залучивши урартські і фракійські аналогії. Серед фракійських пекторалей дослідник виділив дві іконографічно і типологічно незалежні одна від одної традиції, не пов'язані між собою історично, але якими користувалися для вираження спільної ідеї та у якості маркера

високого релігійного, політичного або воєнного статусу носія, так само як і пекторалями з Північного Причорномор'я. У той же час скіфські пекторалі мали більш специфічний зміст, позаяк у їх сюжетах задіяні більш великі комбінації кодів, що зумовлює і більш складну інтерпретацію (Fornasier 1997, S. 137—146).

На думку М. Ю. Трейстера, пекторалі з Фракії і Македонії були джерелом натхнення для майстра пекторалі з Товстої Могили, який міг мати фракійсько-македонське походження (Treister 2005, p. 63). Також дослідник вважав, що заслуговує увагу гіпотеза П. Факларіса про виготовлення пекторалей з Товстої Могили та Великої Близниці в Східній Македонії, в Амфіполісі (Трейстер 2010, с. 555, 556). Слід все ж зазначити, що грецький дослідник подібне припущення висловив лише щодо знахідок з Фракії та Македонії (Φάκλαρης 1991, σ. 16), а зазначені скіфські пекторалі згадані ним як приклад використання подібних виробів у якості не елементів обладунку, а декоративних і статусних прикрас (Φάκλαρης 1991, σ. 12). Останніми роками ще кілька дослідників торкнулися цієї проблеми, відшукуючи фракійсько-македонські риси на тлі пекторалі з Товстої Могили, навіть стосовно тлумачення семантики центральної сцени (Савостина 2016; 2019; Бабенко 2020). Отже, можна цілком погодитися з думкою Н. О. Гаврилюк про те, що «*питання про ступінь відповідності фракійських нагрудників і пекторалі з Товстої Могили… все ще актуальне*» (Гаврилюк 2016, с. 285).

Розрізняючись технологією виготовлення та, частково, функціональним призначенням, фракійсько-македонські і скіфські пекторалі збігаються низкою інших ознак. А саме, практично ідентичним абрисом місяцеподібної форми, структурою композиції у вигляді концентричних образотворчих фризів та використанням в орнаментації мотиву рослинних пагонів зі спіральними завитками (рис. 5: 1—6). Враження подібності підсилює і близькість діаметра пекторалі з Товстої Могили (30,6 см) з нагрудниками з Вергіни (30 см), Мезека (29 см) та Підни (30,5 см) (Archibald 1985, p. 165, 166; Φάκλαρης 1991, σ. 2).

Найважливіше значення у визначенні можливого впливу на пектораль з Товстої Могили фракійсько-македонських нагрудників має їх хронологічна кореляція. У разі більш пізньої дати цих нагрудників порушення подібної проблеми взагалі буде некоректним. Єдиної думки про дату нагрудників не існує. Відносно ряду знахідок відсутні підстави для їх надійного датування. Для пекторалі з Мезека запропоновані різні дати перша половина, середина або остання чверть IV ст. до н. е. (Венедиков, Герасимов 1973, с. 104, 105; Archibald 1985, p. 181). Пектораль з Підни П. Н. Факларіс датує третьою чвертю IV ст. до н. е. (Φάκλαρης 1991, σ. 16, 17). Тому особливого значення набуває датування Великого кургану у Вергіні, що дозволяє отримати надійну абсолютну дату. Незважаючи на наявну дискусію, первісна гіпотеза М. Андронікаса про приналежність гробниці Філіпу II Македонському є найбільш обґрунтованою, в тому числі і на підставі ідентифікації похованого за допомогою антропологічного дослідження його решток (Алексеев 2003, с. 252—254; Полин 2014, с. 468—471). У цьому випадку, поховання датується 336 р. до н. е. А сама пектораль, що належить, як і знаменитий горит типу Карагодеуашх-Вергіна, до категорії військових трофеїв або дипломатичних дарів, була отримана Філіпом II в період завоювання фракійських земель між 359—342 рр. до н. е. Відповідно, її виготовлення припадає ще на більш ранню дату — щонайменше, другу чверть IV ст. до н. е. Це цілком узгоджується з запропонованими для Товстої Могили датами в межах третьої, або, навіть, другої, чверті IV ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 263, 264; Полин 2014, с. 273—279). Про невеликий розрив між часом виготовленням пекторалі і розміщенням її в могилі свідчить відсутність явних слідів потертості, які добре помітні на гривнях з Товстої Могили та Чортомлика. А також невелике число ушкоджень, уникнути яких в умовах неспокійного кочового і військового побуту протягом тривалого часу було дуже важко.

Тому, з огляду на відсутність у скіфів власної традиції подібних виробів, синхронність побутування пекторалей в Скіфії, Фракії та Македонії, наявність тісних скіфо-фракійських зв'язків, у вирішенні питання про характер появи пекторалей у скіфів — конвергентний або ж опосередкований фракійським впливом, більш переконливим видається другий варіант. Можна припустити, що саме ця група фракійсько-македонських нагрудників стала джерелом генерування таких ідей як форма, структура композиції, окремі орнаментальні мотиви, які були вкористаніні торевтом при виготовленні пекторалі з Товстої Могили, але вже з залученням інших технологічних прийомів, традиційних для боспорських ювелірних майстерень[1].

1. Вплив орнаментальних мотивів, використаних на фракійсько-македонських нагрудниках, в греко-скіфській торевтиці не обмежується пектораллю з Товстої Могили. До числа подібних запозичень можна віднести і деякі типи золотих аплікацій. Зокрема, пластинки з Олександрополю і Бабиної Могили (Древности… 1866, табл. IX: 17; Мозолевский, Полин 2005, с. 332, табл. 12: 24; Бабенко 2018, с. 922, рис. 305: 4, 5) у вигляді 8-пелюсткової «квітки», в якої довші пелюстки з гострим зовнішнім і округлим внутрішнім краєм чергуються з короткими, оформленими зворотним чином — з гострим внутрішнім і округлим зовнішнім краєм. Найближчі образотворчі аналогії цим бляшкам можна знайти саме на фракійських і македонських предметах обладунку IV ст. до н. е. — на нагрудниках з Вергіни, Янково, Вирбиці, Підни, а також на безпаспортному шоломі з Румунії (Венедиков, Герасимов 1973, с. 378, кат. 240).

Найбільш виразна різниця між фракійсько-македонськими нагрудниками і скіфськими пекторалями полягає у використанні перших у якості елемента обладунку та неможливості подібного вживання для других. Але саме ця функція могла стати своєрідною ланкою між ідеями, народженими завдяки знайомству майстра з фракійсько-македонськими нагрудниками з одного боку, і описом щита Ахілла з іншого. За своєю суттю нагрудники як елемент обладунку були невеликим підвісним щитом, що захищав у бою одне з найбільш вразливих місць воїна, звільняючи при цьому його руки. Визначення подібних нагрудників як невеликих щитів отримує додаткову аргументацію, якщо порівняти їх з пельтами — легкими шкіряними щитами у формі півмісяця, які використовувалися фракійськими піхотинцями-велітами (пельтасами). Зближують нагрудники з пельтами відразу кілька ознак — загальна функція (елемент обладунку), форма (півмісяць), місце і час функціонування. Але в нашому випадку примітним є не тільки факт спільного використання нагрудників і пельт в один час і на одній території фракійськими воїнами, але й наявність цього виду захисного озброєння на предметах торевтики, виготовлених для скіфських споживачів. Пельти можна бачити в руках вершника з убитого коня на золотому гребені з Солохи (рис. 6: 1, 4) та одного з арімаспів (амазонок) на золотому калафі з Великої Близниці (рис. 6: 2, 5) — пам'ятки, де була виявлена одна з пекторалей [1]. Тобто, боспорські торевти не тільки були чудово знайомі з цим елементом фракійського обладунку, але і використовували його образ у своїх виробах [2].

Показово, що ще одна важлива та оригінальна деталь у конструкції пекторалі могла бути запозичена майстром з військового обладунку, а саме — кріплення застібок прикраси на рухомих шарнірних петлях. Подібне з'єднання деталей не використовували боспорські торевти цього часу, але воно широко застосовувалося у зброярській справі — у конструкції аттичних та халкідських шоломів, рухомі нащічники яких кріпилися саме за допомогою шарнірного з'єднання (Бабенко 2017b, с. 37—47; 2019, с. 275—277, рис. 7). Таким чином, можна припустити добре знайомство майстра пекторалі з військовою справою, зокрема — з предметами обладунку, звідки були запозичення різні ідеї при створенні пекторалі.

Як вже зазначалося вище, практично всі дослідники, за рідкісним виключенням (Рудольф 1993, с. 85), не допускали можливості використання пекторалі з Товстої Могили як елементу обладунку. Тим часом, захисна функція могла знайти непряме втілення в її сюжеті в символічному сенсі. Центром композиції верхнього фризу пекторалі є сорочка з овечого хутра. Спектр думок щодо її символіки досить широкий (Бабенко 2013, с. 111—113). Переважає точка зору про зв'язок сорочки з овечого хутра з культом фарна, матеріальним втіленням якого вона і була (Мошинский 2002, с. 85; Михайлин 2005, с. 118—176; Полидович 2006; 2020; Шауб 2007; Бабенко 2013, с. 118, 119; Вертієнко 2015, с. 40, 95; Гаврилюк, Тимченко 2015, с. 112—114). У той же час запропоновані й інші трактування її змісту, що репрезентують саме захисну функцію — або в буквальному розумінні як панцир або панцирну сорочку [3] (Даниленко 1975, с. 74, 75; Манцевич 1975, с. 14; Шрамко 1983, с. 123). Або ж у контексті міфології давніх народів про символіку баранячої шкури, а саме хеттів, які шанували руно як божество захисту царя і цариць Zitḫariya (Brentjes 1994, S. 177, 178; Metzler 1997, S. 182—184).

Зв'язок пекторалі з культом Ахілла можна простежити і в сюжетах, репрезентованих на «оббивках» двох горитів з центральної сцени (рис. 7: 12, 13). Малюнки мікроскопічні і дуже схематичні. Однак на нижньому гориті рельєф більш глибокий і чіткий. Б. М. Мозолевський так описав цю сцену: «Звір стоїть з вигнутою спиною зліва. Чоловік, припавши на коліно, простяг руку до його голові. Другу руку зігнуто в лікті за головою, ніби людина замахується на чудовисько списом. Права нога чоловіка переходить у довгий хвилястий хвіст». Дослідник тлумачив зображення як міфологічну сцену боротьби людини з чудовиськом і порівнював її зі сценою битви двох скіфів з чудовиськом на кістяній пластині гребеня з Гайманової Могили, вважаючи обидва сюжети ідентичними. А також гадав, що подібні зображення нанесені торевтом з метою акцентування високого статусу власників горитів (Мозолевський 1979, с. 86, 220).

Є. В. Черненко, підкресливши крайній схематизм зображень, погодився з запропонованим Б. М. Мозолевським описом сцени (Черненко 1981, с. 92). Більш детальну інтерпретацію їх змісту запропонували кілька дослідників. С. С. Бессонова бачила в них ілюстрацію авестійського міфу про перемогу героя Траетаона над триголовим драконом Ажи-Дахакою, яка символізувала його обрання на царство (Безсонова 1977, с. 18). Г. В. Вертієнко, відтворюючи скіфський танатологічний міф, також пов'язала ці сцени з авестійськими сюжетами, але не з помстою Траетаони за вбитого Йіму, а з попередніми подіями, а саме — міфом про першу смерть і загибеллю Йіми від Ажи-Дахаки (Вертієнко 2015, с. 29—31, 165). Ці ін-

1. Зображення пельти можна бачити також на Великому лекіфі Ксенофанта, що був виготовлений афінським майстром і знайдений біля Керчі (рис. 6: 3) (Виноградов 2007, рис. на с. 29).
2. Форма пельти практично ідентична конфігурації «пекторалі» з кургану 493 біля с. Іллінці (рис. 6: 6).
3. Об'єктивність подібної атрибуції підтверджує трактування нижнього рубчастого краю сорочки як «лускатого пояса» (Манцевич 1980, с. 105, 106).

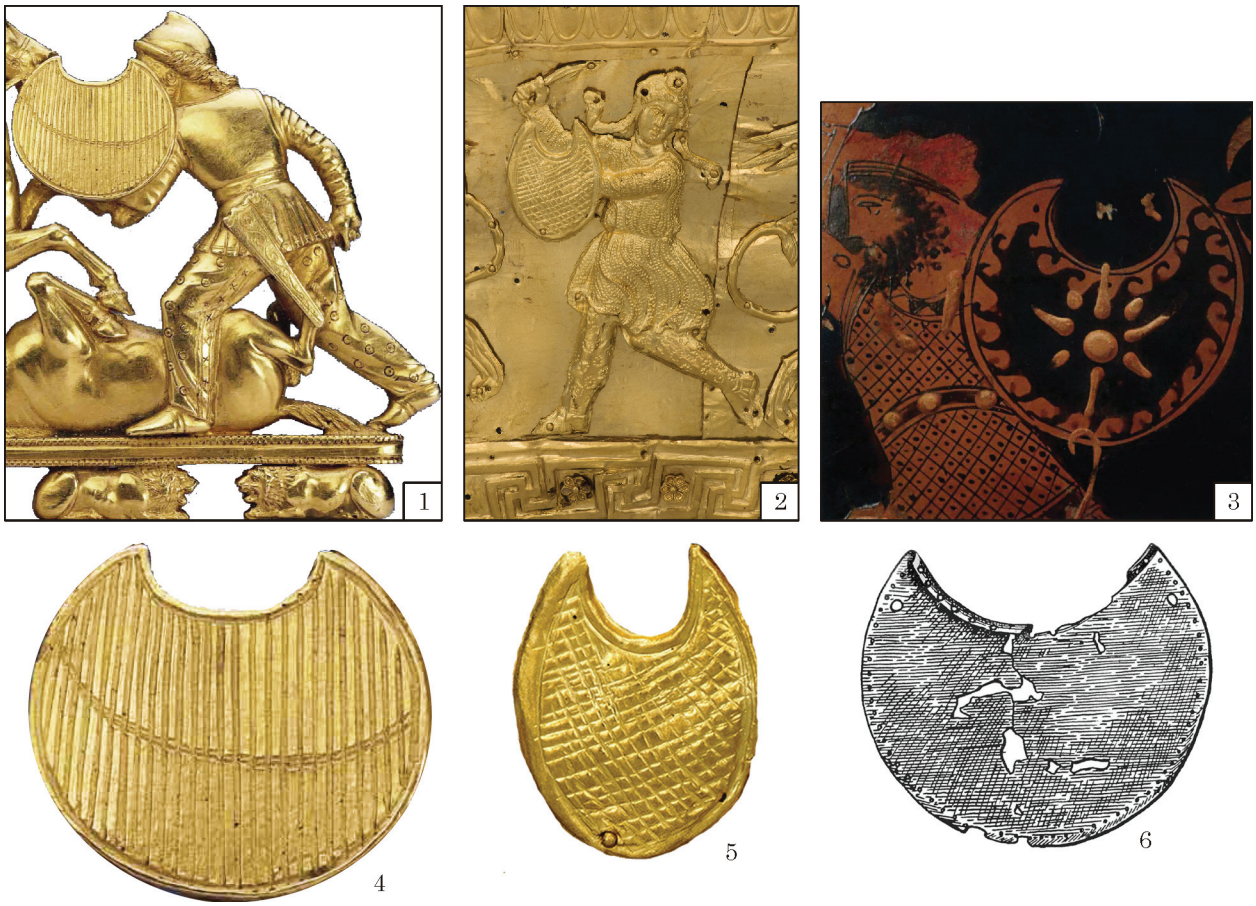

Рис. 6. Зображення щитів-пельт: 1, 4 — гребінь з кургану Солоха, фрагмент; 2, 5 — калаф з кургану Велика Близниця, фрагмент; 3 — великий лекіф Ксенофанта, фрагмент; 6 — «пластина-пектораль» з кургану 493 біля с. Іллінці (за: 1, 4 — Алексеев 2012; 2, 5 — Калашник 2014; 3 — Виноградов 2007; 6 — Галанина 1977)

терпретації досить гармонійно вписуються в побудову багатьох семантичних тлумачень сюжетів пекторалі, а також її можливої функції як статусного і церемоніального предмета. Однак запропоновані атрибуції персонажів не зовсім узгоджені з їх іконографією, нехай і гранично схематичною. Так, «герой» сцени має довгий звивистий хвіст, можливо на кінці закручений у кільце. А абрис його опонента, швидше за все, не змієподібний (рис. 7: 14; Вертієнко 2015, мал. 15), а нагадує радше розгорнутого в профіль вправо котячого хижака, що припав на передні лапи, з круглою головою, вигнутою спиною і піднятим вгору хвостом (рис. 7: 15). Тому чіткіше розуміння зображених на горитах сцен можна отримати, звернувшись до наявних сюжетів боротьби котячого хижака і персонажа зі змієподібним, загнутим в кільце хвостом. Подібними сценами прикрашені дві серії з чотирьох бронзових навершь з Краснокутського кургану та Тилігульського лиману (з Одеського археологічного музею) та випадкові знахідки близьких їм навершь з Водославки і Гардовецького лісу (Мелюкова 1981, рис. 9: 1—3; 11; Охотников, Островерхов 1989, рис. 4: 4; Полин 2016, с. 284, рис. 4: 3—10; Полин, Алексеев 2018, рис. 243: 3—10), золоті аплікації з Великої Близниці (Мелюкова 1981, рис. 12: 1) та «Нікопольських курганів» [1] (Ханенко, Ханенко 1907, табл. V: 562), ажурна пластина від кінського нагрудника з Олександропольського кургану (рис. 7: 1—11; Полин, Алексеев 2018, рис. 283: 75). Відмінність в характері боротьби (на всіх зазначених сюжетах чудовисько з змієподібним хвостом шматує хижака, на горитах же персонажі протистоять одне одному, не стикаючись) пояснюється мікроскопічними розмірами та продовгуватим образотворчим полем на горитах, що не дозволяло відтворити ці сцени в традиційній манері.

С. Б. Охотніков і А. С. Островерхов зображене на тилігульських навершях чудовисько інтерпретували як грифона-гіпокампа і бачили в ньому одну з анімалістичних інкарнацій Ахілла. Подібне тлумачення дослідники обґрунтовували зв'язком Ахілла, з одного боку, зі «світом морських глибин» і образом гіпокампу, з іншого боку — зі зміями, розповсюдженим анімалістичним втіленням героя [2] (Охотников, Островерхов 1989, с. 65, 66). Цю атрибуцію під-

1. Останнім часом дослідники ставлять під сумнів «нікопольське» походження пластинки, і взагалі її автентичність, хоча і не переконані у цьому до кінця (Величко, Полидович 2018, с. 150, 151).
2. Про змііну підоснову образу Ахілла див. (Топоров 1990).

Рис. 7. Анімалістичні версії зображення Ахілла, *бронзові навершя*: 1—4 — Краснокутський; 5, 6 — Тилігульський лиман; 7 — Водославка; 8 — Гардовецький ліс; *золоті аплікації*: 9 — курган Велика Близниця; 10 — «Нікопольські кургани»; 11 — Олександропільський курган; *горити на пекторалі з Товстої Могили*: 12, 13 — пектораль, фрагмент; 14, 15 — прорисовки горитів (за: 1—8 — Полин, Алексеев 2018; 9 — Мелюкова 1981; 10 — Величко, Полидович 2018; 11 — Полин, Алексеев 2018; 12, 13 — ред. Полідович 2021; 14, 15 — Вертієнко 2015; Бабенко 2019)

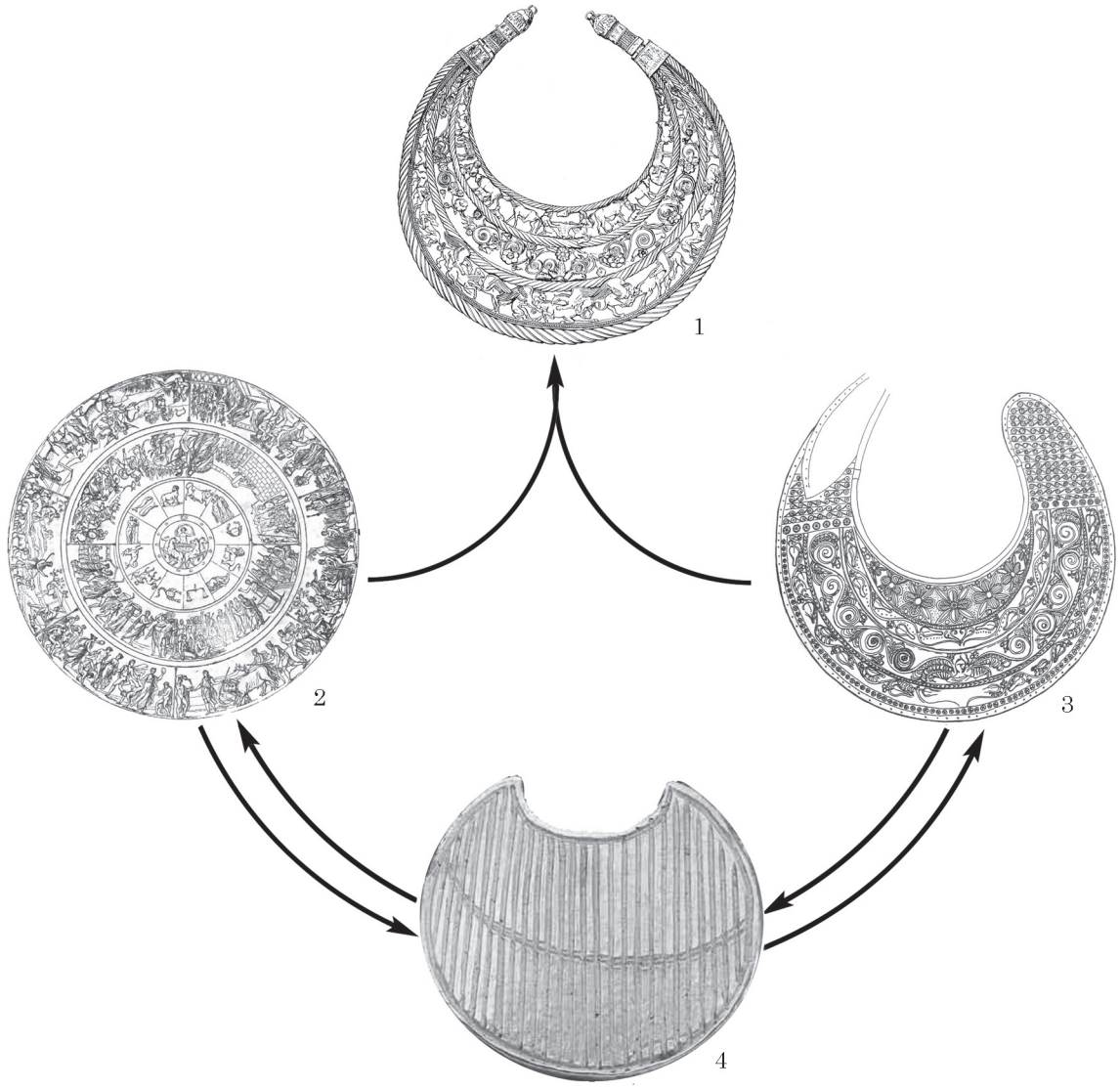

Рис. 8. Гіпотетичний ланцюжок асоціацій при народженні задуму пекторалі: 1 — пектораль з Товстої Могили; 2 — гіпотетична реконструкція щита Ахілла за А. Монтічеллі; 3 — нагрудник з Вирбиці; 4 — щит-пельта, золотий гребінь з кургану Солоха, фрагмент (за: 1 — Лелеков, Раевский 1988; 2 — Shield of Achilles… 2021; 3 — Archibald 1985; 4 — Алексеев 2012)

тримав І. Ю. Шауб, вказавши, що на аплікації з Великої Близниці та пластині з Олександропольського кургану також зображений Ахілл в образі гіпокампу (Шауб 2007, с. 193, 194). Згодом В. Г. Лазаренко у серії праць численні зображення персонажів зі змііними рисами, насамперед гіпокампів, у тому числі і перелічені вище, також зв'язав саме з культом Ахілла (Лазаренко 2021). Якщо погодитися з цими тлумаченнями, то їх слушно розповсюдити і на сцени боротьби персонажа зі змііним хвостом з котячим хижаком на мініатюрних горитах пекторалі і трактувати їх як сюжети з життя Ахілла, що передані в місцевій анімалістичній версії, на кшталт горитів відомої чортомлицької серії, де сцени життя героя репрезентовані давньогрецькою образотворчою версією [1]. Використання образа Ахілла в сюжетах на горитах пекторалі могло бути обумовлено і його приналежністю до помираючих та воскресаючих божеств (Шауб 2007, с. 197, 366), і, відповідно, узгодженістю зі стрижневою ідеєю композиції пекторалі, вираженої протиставленням нижнього і верхнього фризу, домінуючим мотивом яких є ідеї смерті і ідеї народження.

1. Показова також близькість структури композицій пекторалі з Товстої Могили та горитів чортомлицької серії. В цьому відношенні пектораль часто порівнюють з чортомлицької амфорою, що мала таку ж тричленну структуру з трьома орнаментальними зонами, репрезентованими сценами боротьби тварин, рослинним і антропоморфним фризами, але розміщеними в іншій послідовності. Структура композиції горитів відтворена не так чітко, але загалом практично ідентична. Верхній фриз представлений сценами шматування, нападу і переслідування (зайця собакою!), Середній, антропоморфний — розташованими в два ряди сценами з життя Ахілла, нижній, також в два ряди — рослинним орнаментом.

Таким чином, можна вважати, що задум пекторалі — її форми, структури композиції, сюжетів і окремих образів, народжувався в процесі складного переплетіння різних ідей, іноді в результаті ланцюжка їх послідовних трансформацій. Черговість цих ідей, первинний або похідний їх характер, весь комплекс наступних асоціацій і метаморфоз, що призвели в підсумку до створення чудового шедевра, навряд чи в повній мірі міг усвідомити і сам майстер. Тим більше, подібне завдання недосяжне для сучасного дослідника. Частина витоків задуму простежується в композиції пекторалі більш виразно, про інші можна говорити лише приблизно, деякі і зовсім приховані таїнством творіння. Можна припустити, що на якомусь етапі формування задуму ідея відтворення космологічної картини світу за допомогою мініатюрних барельєфних композицій, запозичена із зазначеного пасажу «Іліади», через асоціативний ланцюжок *щит Ахілла — щит-пельта — нагрудник — пектораль* як елемент обладунку (чи в зворотному порядку) та синтезу цих та інших ідей була трансформована в ідею створення прикраси з відповідною формою, структурою композиції та окремими орнаментальними мотивами (рис. 8).

У контексті гіпотетичного зв'язку *щит Ахілла — пектораль з Товстої Могили* є ще один цікавий нюанс. Незважаючи на розмаїття думок щодо семантики композиції пекторалі, дослідники одностайні в її дефініції як неперевершеного шедевру, що вирізняється навіть на тлі кращих зразків греко-скіфської торевтики. Навряд чи оцінка цього витвору мистецтва сучасниками майстра-торевта була іншою. Чи могли при цьому у спостерігачів пекторалі — насамперед, з давньогрецької середовища, виникати асоціації зі щитом Ахілла, який став своєрідним символом найдосконалішого мистецького твору торевтики? Близькість обох творів мистецтва, прикрашених сюжетними сценами барельєфних / горельєфних скульптурних зображень персонажів, в яких жвавість сцен на щиті цілком відповідала виразності скульптурних композицій пекторалі, де «боки тварин дихають, а в судинах пульсує кров» (Мозолевський, 1979, с. 88), добре помітна навіть при їх побіжному порівнянні. Але при зіставленні цих творів майстерність творця пекторалі мимоволі також підносилася до одного рівня з мистецтвом олімпійського бога. Подібна ситуація була своєрідною метаморфозою відомої міфологеми про суперництво в мистецтві (Аполлон—Пан) або ремеслі (Афіна—Арахна) олімпійського бога і його опонента. Невідомо, кому — Гефестові або майстру пекторалі, могли віддати перевагу його сучасники, якщо таке порівняння дійсно виникало. Для нас же першість пекторалі обумовлена вже тим, що ми впродовж півстоліття маємо можливість на власні очі насолоджуватися цим чудовим шедевром.

ЛІТЕРАТУРА

Акимова, Е. А. 2013. Ахилл в греко-варварской торевтике Северного Причерноморья. В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрёстке*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 606-613.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. І. 2013. До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили. *Древности*, 12, с. 111-122.

Бабенко, Л. И. 2017a. Два монетных сюжета на изделиях греко-скифской торевтики. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 30-39.

Бабенко, Л. И. 2017b. Шарнирные петли пекторали из Толстой Могилы. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, Музей історичних коштовностей України, 21—22 листопада 2016 р.* Київ: Фенікс, с. 37-47.

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Филюк, с. 591-626.

Бабенко, Л. И. 2019. Военная тематика пекторали из Толстой Могилы. *Stratum plus*, 3, с. 261-284.

Бабенко, Л. И. 2020. Восточнобалканские корни пекторали из Толстой Могилы. *Дриновський збірник*, XIII, с. 45-52.

Безсонова, С. С. 1977. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи. *Археологія*, 23, с. 11-24.

Величко, Е. А., Полидович, Ю. Б. 2018. Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 138-154.

Венедиков, И., Герасимов, Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София: Български художник.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; О. Філюк.

Виноградов, Ю. А. 2007. *Большой лекиф Ксенофанта*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Гаврилюк, Н. А. 2016. Пектораль из Толстой Могилы как источник для изучения экономики Степной Скифии. Историография вопроса. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 284-291.

Гаврилюк, Н. А., Тимченко, Н. П. 2015. Пектораль из Толстой Могилы как объект и средство невербальной коммуникации. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXXVII, с. 97-126.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Свод археологических источников, Д 1—33. Москва: Наука.

Даниленко, В. Н. 1975. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики. В: *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР*. Киев: Наукова думка, с. 88-89.

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. I. Санкт-Петербург.

Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Кисель, В. А. 2003. *Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Лазаренко, В. Г. 2017. Ахилл в Северном Причерноморье и его связь с киммерийцами, скифами и мирмидонцами. Миф или историческая реальность? *Емінак*, 3 (3), с. 5-22.

Лазаренко, В. Г. 2018. *Ахилл — бог Северного Причерноморья*. Ижевск: Шелест.

Лазаренко, В. Г. 2019. К вопросу об адекватной верификации сюжетов, связываемых с образом Ахилла на античных артефактах Северного Причерноморья, и истоках почитания Ахилла в скифской бреде. *Боспорские исследования*, XLI, с. 16-62.

Лазаренко, В. Г. 2020. Символические изображения на торевтике и глиптике античного Северного Причерноморья, связываемые с образом Ахилла. *Боспорские исследования*, XLII, с. 3-41.

Лелеков, Л. А., Раевский, Д. С. 1988. Инокультурный миф в греческой изобразительной традиции. *«Випперевские чтения 1985»: Материалы научной конференции*, XVIII, I: Жизнь мифа в античности, с. 215-226.

Манцевич, А. П. 1975. Изображения «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи. *Archeologia*, 26, с. 1-45.

Манцевич, А. П. 1976. Чертомлыкская ваза и пектораль из Толстой Могилы. *Pulpudeva*, I, с. 83-98.

Манцевич, А. П. 1980. Золотой нагрудник из Толстой Могилы. *Thracia Serdicae*, V, с. 97-120.

Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*. Москва: Новое литературное обозрение.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Стилос.

Мошинский, А. П. 2002. Пектораль из Толстой Могилы как символ царской власти. *Донская археология*, 1—2, с. 84-88.

Носков, Н. М. 1973. *Основы этологии*. Горький: Волго-вятское книжное издательство.

Онайко, Н. А. 1982. О новых публикациях античной торевтики из скифских курганов Поднепровья. *Советская археология*, 4, с. 248-260.

Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-67.

Охотников, С. Б., Островерхов, А. С. 1993. *Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином)*. Киев: Наукова думка.

Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1992. *Ранние скифы и Древний Восток: к истории становления скифской культуры*. Москва: Наука.

Полидович, Ю. Б. 2006. Пектораль — символ жизни и смерти. *Журнал о металле*, 3—4, с. 82-85.

Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 135-149.

Полідович, Ю. Б. (ред.). 2021. *Симфонія пекторалі*. Київ: Мистецтво.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филюк.

Полин, С. В. 2016. Александропольский дракон. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 278-287.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Филюк.

Раевский, Д. С. 1980. Эллинские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49-71.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Рудольф, В. 1993. Большая пектораль из Толстой Могилы: работа «чертомлыцкого мастера» и его школы. *Археологические вести*, 2, с. 85-90.

Русяева, А. С. 1975. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 174-185.

Савостина, Е. А. 2016. К проблеме атрибуции пекторали из кургана Толстая Могила. *Артикульт-21*, 1, с. 85, 86.

Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58-88.

Снытко, И. А. 2009. О культе Ахилла в Нижнем Побужье в античную епоху. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 365-371.

Соколов, Г. И. 1968. *Акрополь в Афинах*. Москва: Просвещение.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Топоров, В. Н. 1990. Об архаичном слое в образе Ахилла (проблема реконструкции элементов прототекста). В: Данилова, И. Е. (ред.). *Образ-смысл в античной культуре*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина, с. 64-95.

Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могилы. *Древности Боспора*, 13, с. 414-460.

Трейстер, М. Ю. 2010. Ювелирное дело и торевтика. В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани в трех томах*. 2. Москва: Наука, с. 534-597.

Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV века до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.

Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий из Ильинецкого и Чертомлыкского курганов. В: *Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому*. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум, с. 45—118.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1907. *Древности Приднепровья*. VI. Киев.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Чугунов, К. В. *20*14. Азиатские пекторали раннескифского времени. В: *Ладога в контексте истории и археологии северной Евразии*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 59-70.

Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Шрамко, Б. А. 1983. К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла. *Вестник ХГУ*, 238, с. 119-125.

Яйленко, В. П. 2013. Скифский Ахилл в Северном Причерноморье VIII—V вв. до н. э. и его индоарийские истоки. *Древности Боспора*, 17, с. 374-404.

Яценко, И. В. 1977. Искусство эпохи раннего железа. В: Перепелкина, Г. П. (ред.). *Произведения искусства в новых находках советских археологов*. Москва: Искусство, с. 43-104.

Φάκλαρησ, Π. Β. 1991. Περιτραχήλιον. *Αρχαιλογικό Δελτίο*, 40, σ. 1-16.

Andronikos, M. 1984. *Vergina: the royal tombs and the ancient city*. Athenon: Ekdotike Athenon.

Archibald, Z. H. 1985. The Gold Pectoral from Vergina and its Connections. *Oxford Journal of Archaeology*, 4, p. 165-185.

Boardman, J. 1994. *The diffusion of classical art in antiquity*. London: Thames and Hudson.

Brentjes, B. 1994. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila und altkleinasiatische Beziehungen. *Altorientalische Forschungen*, 21, 1, S. 176-180.

CNG-Ancient Greek, Roman, British Coins 2021. Режим доступу: https://www.cngcoins.com/ (Дата звернення 13.05.2021).

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Fornasier, J. 1997. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila Vergleichende Untersuchungen zur Form und Funktion. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archlologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit, S. 119-146.

Gebauer, J. 1997. Rankengedanken — zum Pektorale aus der Tolstaja Mogila. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archlologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit, S. 147-160.

Ghirshman, R. 1964. *Iran — Protoiranier, Meder, Achämeniden*. München: C. H. Beck.

Grammenos, D. B. 2004. *The Archaeological Museum of Thessaloniki*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.

Helwing, B. 2008. Der Fund von Ziwiyen. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 228-235.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Leiden; New York: Brill.

Kellner, H.-J. 1977. Pectorale aus Urartu. *Belleten*, 41, S. 481-493.

Kurochkin, G. N. 1993. Archaeological search for the Near Eastern Aryans and the royal cemetery of Marlik in northern Iran. *Academiae Scientiarum Fennicae*. Series B, 271 (1), p. 389-395.

Merhav, R. 1991. Some Observations on Pectorals and Medallions. In: Merhav, R. (ed.). *Urartu. A Metalworking Center in the first Millennium BCE*. Jerusalem: Israel Museum, p. 171-176.

Metzler, D. 1997. Die politisch-religiose Bedeutung des Vlieses auf dem skythischen Pektorale aus der Tolstaja Mogila. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archlologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit, S. 177-196.

Pediments of the Parthenon… 2021. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Pediments_of_the_Parthenon (Дата звернення 13.05.2021).

Pfrommer, M. 1982. Grossgriechischer und mitteliitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 97. S. 119-190.

Plant, R. 1979. *Greek Coin Types and Their Identification*. London: Seaby.

Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter, p. 56-63, 190-194.

Schiltz, V. (ed.) 2001. *L'or des Amazones: peuples nomades entre Asie et Europe VIe siucle av. J.-C. — IVe siucle apr. J.-C. Musée Cernuschi, musée des arts de l'Asie de la Ville de Paris, 16 mars — 15 juillet 2001*. Paris: Paris Musées.

Schwarzmaier, A. 1996. Die Gräber in der Großen Blisniza und ihre Datierung. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 111, S. 105-137.

Shield of Achilles… 2021. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Shield_of_Achilles (Дата звернення 13.05.2021).

REFERENCES

Akimova, E. A. 2013. Akhill v greko-varvarskoi torevtike Severnogo Prichernomoria. In: Vakhtina, M. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na Evraziiskom perekrestke*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 606-613.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 2013. Do semantyky tsentralnoi stseny pektorali z Tovstoi Mohyly. *Drevnosty*, 12, s. 111-122.

Babenko, L. I. 2017a. Dva monetnykh siuzheta na izdeliiakh greko-skifskoi torevtiki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 30-39.

Babenko, L. I. 2017b. Sharnirnye petli pektorali iz Tolstoi Mogily. In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (eds.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 21—22 lystopada 2016 r*. Kyiv: Feniks, s. 37-47.

Babenko, L. I. 2018. Kollektsiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 591-626.

Babenko, L. I. 2019. Voennaia tematika pektorali iz Tolstoi Mogily. *Stratum plus*, 3, s. 261-284.

Babenko, L. I. 2020. Vostochnobalkanskie korni pektorali iz Tolstoi Mogily. *Drynovskyi zbirnyk*, XIII, s. 45-52.

Bezsonova, S. S. 1977. Obraz sobako-ptakha u mystetstvi Pivnichnoho Prychornomor'ia skifskoi epokhy. *Arkheolohiia*, 23, s. 11-24.

Velichko, E. A., Polidovich, Iu. B. 2018. Zolotye nakhodki iz «Nikopolskikh kurganov» v kollektsii B. I. i V. N. Khanenko. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 138-154.

Venedikov, I., Gerasimov, T. 1973. *Trakiiskoto izkustvo*. Sofiia: Bielgarski khudozhnik.

Vertiienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy; O. Filiuk.

Vinogradov, Iu. A. 2007. *Bolshoi lekif Ksenofanta*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Gavriliuk, N. A. 2016. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak istochnik dlia izucheniia ekonomiki Stepnoi Skifii. Istoriografiia voprosa. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 284-291.

Gavriliuk, N. A., Timchenko, N. P. 2015. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak obieekt i sredstvo neverbalnoi kommunikatsii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXXVII, s. 97-126.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovia. (Ermitazhnaia kollektsiia N. E. Brandenburga)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1—33. Moskva: Nauka.

Danilenko, V. N. 1975. Istoricheskie siuzhety nekotorykh shedevrov ellino-skifskoi torevtiki. In: *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-89.

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. I. Sankt-Peterburg.

Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomoria*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Kisel, V. A. 2003. *Shedevry iuvelirov Drevnego Vostoka iz skifskikh kurganov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Lazarenko, V. G. 2017. Akhill v Severnom Prichernomore i ego sviaz s kimmeriitsami, skifami i mirmidontsami. Mif ili istoricheskaia realnost? *Eminak*, 3 (3), s. 5-22.

Lazarenko, V. G. 2018. *Akhill — bog Severnogo Prichernomoria*. Izhevsk: Shelest.

Lazarenko, V. G. 2019. K voprosu ob adekvatnoi verifikatsii siuzhetov, sviazyvaemykh s obrazom Akhilla na antichnykh artefaktakh Severnogo Prichernomoria, i istokakh pochitaniia Akhilla v skifskoi brede. *Bosporskie issledovaniia*, XLI, s. 16-62.

Lazarenko, V. G. 2020. Simvolicheskie izobrazheniia na torevtike i gliptike antichnogo Severnogo Prichernomoria, sviazyvaemye s obrazom Akhilla. *Bosporskie issledovaniia*, XLII, s. 3-41.

Lelekov, L. A., Raevskii, D. S. 1988. Inokulturnyi mif v grecheskoi izobrazitelnoi traditsii. *«Vipperevskie chteniia 1985»: Materialy nauchnoi konferentsii*, XVIII, I: Zhizn mifa v antichnosti, s. 215-226.

Mantsevich, A. P. 1975. Izobrazheniia «skifov» v iuvelirnom iskusstve antichnoi epokhi. *Archeologia*, 26, s. 1-45.

Mantsevich, A. P. 1976. Chertomlykskaia vaza i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Pulpudeva*, I, s. 83-98.

Mantsevich, A. P. 1980. Zolotoi nagrudnik iz Tolstoi Mogily. *Thracia Serdicae*, V, s. 97-120.

Meliukova, A. I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1981. Krasnokutskii kurgan. Moskva: Nauka.

Mikhailin, V. Iu. 2005. *Tropa zverinykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropeiskoi traditsii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily)*. Kiev: Stilos.

Moshinskii, A. P. 2002. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak simvol tsarskoi vlasti. *Donskaia arkheologiia*, 1—2, s. 84-88.

Noskov, N. M. 1973. *Osnovy etologii*. Gorkii: Volgo-viatskoe knizhnoe izdatelstvo.

Onaiko, N. A. 1982. O novykh publikatsiiakh antichnoi torevtiki iz skifskikh kurganov Podneprovia. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 248-260.

Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh zverinogo stilia na pamiatnikakh iz sobraniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 50-67.

Okhotnikov, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1993. *Sviatilishche Akhilla na ostrove Levke (Zmeinom)*. Kiev: Naukova dumka.

Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1992. *Rannie skify i Drevnii Vostok: k istorii stanovleniia skifskoi kultury*. Moskva: Nauka.

Polidovich, Iu. B. 2006. Pektoral — simvol zhizni i smerti. *Zhurnal o metalle*, 3—4, s. 82-85.

Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoi vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 135-149.

Polidovych, Yu. B. (ed.). 2021. *Symfoniia pektorali*. Kyiv: Mystetstvo.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Filiuk.

Polin, S. V. 2016. Aleksandropolskii drakon. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipropetrovsk: Lira, s. 278-287.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk.

Raevskii, D. S. 1980. Ellinskie bogi v Skifii? (K semanticheskoi kharakteristike greko-skifskogo iskusstva). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 49-71.

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiia do n. e*. Moskva: Nauka.

Rudolf, V. 1993. Bolshaia pektoral iz Tolstoi Mogily: rabota «chertomlytskogo mastera» i ego shkoly. *Arkheologicheskie vesti*, 2, s. 85-90.

Rusiaeva, A. S. 1975. Voprosy razvitiia kulta Akhilla v Severnom Prichernomore. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 174-185.

Savostina, E. A. 2016. K probleme atributsii pektorali iz kurgana Tolstaia Mogila. *Artikult-21*, 1, s. 85, 86.

Savostina, E. A. 2019. Neskolko zametok o pektorali iz kurgana Tolstaia Mogila: voprosy atributsii i kulturnoi prinadlezhnosti. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIX, s. 58-88.

Snytko, I. A. 2009. O kulte Akhilla v Nizhnem Pobuzhe v antichnuiu epokhu. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 365-371.

Sokolov, G. I. 1968. *Akropol v Afinakh*. Moskva: Prosveshchenie.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Toporov, V. N. 1990. Ob arkhaichnom sloe v obraze Akhilla (problema rekonstruktsii elementov prototeksta). In: Danilova, I. E. (ed.). *Obraz-smysl v antichnoi kulture*. Moskva: GMII im. A. S. Pushkina, s. 64-95.

Treister, M. Iu. 2009. Serebrianye sosudy iz tainika Chmyrevoi Mogily. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 414-460.

Treister, M. Iu. 2010. Iuvelirnoe delo i torevtika. In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (eds.). *Antichnoe nasledie Kubani v trekh tomakh*. 2. Moskva: Nauka, s. 534-597.

Uiliams, D., Ogden, D. 1995. *Grecheskoe zoloto. Iuvelirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi. V—IV veka do n. e*. Sankt-Peterburg: Slaviia.

Farmakovskii, B. V. 1911. Zolotye obivki naluchii iz Ilinetskogo i Chertomlykskogo kurganov. In: *Sbornik arkheologicheskikh statei, podnesennyi grafu A. A. Bobrinskomu*. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum, s. 45—118.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1907. *Drevnosti Pridneprovia*. VI. Kiev.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Chugunov, K. V. 2014. Aziatskie pektorali ranneskifskogo vremeni. In: *Ladoga v kontekste istorii i arkheologii severnoi Evrazii*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 59-70.

Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomore (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Shramko, B. A. 1983. K voprosu o nekotorykh istochnikakh izucheniia skifskogo remesla. *Vestnik KhGU*, 238, s. 119-125.

Iailenko, V. P. 2013. Skifskii Akhill v Severnom Prichernomore VIII—V vv. do n. e. i ego indoariiskie istoki. *Drevnosti Bospora*, 17, s. 374-404.

Iatsenko, I. V. 1977. Iskusstvo epokhi rannego zheleza. In: Perepelkina, G. P. (ed.). *Proizvedeniia iskusstva v novykh nakhodkakh sovetskikh arkheologov*. Moskva: Iskusstvo, s. 43-104.

Φάκλαρησ, Π. Β. 1991. Περιτραχήλιον. *Αρχαιλογικό Δελτίο*, 40, σ. 1-16.

Andronikos, M. 1984. *Vergina: the royal tombs and the ancient city*. Athenon: Ekdotike Athenon.

Archibald, Z. H. 1985. The Gold Pectoral from Vergina and its Connections. *Oxford Journal of Archaeology*, 4, p. 165-185.

Boardman, J. 1994. *The diffusion of classical art in antiquity*. London: Thames and Hudson.

Brentjes, B. 1994. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila und altkleinasiatische Beziehungen. *Altorientalische Forschungen*, 21, 1, S. 176-180.

CNG-Ancient Greek, Roman, British Coins 2021. Rezhym dostupu: https://www.cngcoins.com/ (Data zvernennia 13.05.2021).

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Fornasier, J. 1997. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila Vergleichende Untersuchungen zur Form und Funktion. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archlologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit, S. 119-146.

Gebauer, J. 1997. Rankengedanken — zum Pektorale aus der Tolstaja Mogila. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archlologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit, S. 147-160.

Ghirshman, R. 1964. *Iran — Protoiranier, Meder, Achämeniden*. München: C. H. Beck.

Grammenos, D. B. 2004. *The Archaeological Museum of Thessaloniki*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.

Helwing, B. 2008. Der Fund von Ziwiyen. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 228-235.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Leiden; New York: Brill.

Kellner, H.-J. 1977. Pectorale aus Urartu. *Belleten*, 41, S. 481-493.

Kurochkin, G. N. 1993. Archaeological search for the Near Eastern Aryans and the royal cemetery of Marlik in northern Iran. *Academiae Scientiarum Fennicae*. Series B, 271 (1), p. 389-395.

Merhav, R. 1991. Some Observations on Pectorals and Medallions. In: Merhav, R. (ed.). *Urartu. A Metalworking Center in the first Millennium BCE*. Jerusalem: Israel Museum, p. 171-176.

Metzler, D. 1997. Die politisch-religiose Bedeutung des Vlieses auf dem skythischen Pektorale aus der Tolstaja Mogila. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archlologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit, S. 177-196.

Pediments of the Parthenon… 2021. Rezhym dostupu: https://en.wikipedia.org/wiki/Pediments_of_the_Parthenon (Data zvernennia 13.05.2021).

Pfrommer, M. 1982. Grossgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 97. S. 119-190.

Plant, R. 1979. *Greek Coin Types and Their Identification*. London: Seaby.

Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter, p. 56-63, 190-194.

Schiltz, V. (ed.) 2001. *L'or des Amazones: peuples nomades entre Asie et Europe VIe siucle av. J.-C. — IVe siucle apr. J.-C. Musée Cernuschi, musée des arts de l'Asie de la Ville de Paris, 16 mars — 15 juillet 2001*. Paris: Paris Musées.

Schwarzmaier, A. 1996. Die Gräber in der Großen Blisniza und ihre Datierung. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 111, S. 105-137.

Shield of Achilles… 2021. Rezhym dostupu: https://en.wikipedia.org/wiki/Shield_of_Achilles (Data zvernennia 13.05.2021).

L. I. Babenko

PECTORAL FROM TOVSTA MOHYLA AS A REMINISCENCE OF THE SHIELD OF ACHILLES: SEARCHING THE ORIGIN OF IDEA

Pectorals in form of breast decoration of a moon-like shape were not peculiar for the Scythian culture. Many ideas on manufacturing the pectoral, which was found by B. Mozolevsky in 1971 during the Tovsta Mohyla excavations, were borrowed by the craftsman from the other culture environment. By the opinion of many researchers, the influence of different traditions of the ancient Greek art is easy-to-see in the pectoral's composition. Besides, it is inheriting in frieze forming similarelly to sculptural compositions fronton of the Parthenon, borrowing motives of floral ornaments, coin plots etc.

But the creative work of the author of pectoral could have been influenced not only by decorative art but the literary monument too. To the latter the Homer's «Iliad» can be named, especially its 18th playsong, which describes Hephaestus manufacturing the Shield of Achilles. It is interesting that the Pectoral from Tovsta Mohyla was compared with the Shield of Achilles by many researchers (I. V. Yatsenko, L. A. Lelekov and D. S. Rayevsky, V. Y. Mukhaylin). As at its core both Shield of Achilles and the pectoral are pieces of art of high artistic merit, which represent world cosmologic pictures with the help of the opposite action areas made with high relief figures. The breast collars, which are widely known by the findings of Thrace and Macedonia, could lead to generation of ideas that influenced the pectoral's invention. Such breast collars actually were small hanging shields, which protected in battle the warrior's weakest spot. By their form and functions they are close to peltes — light skin shields of a moon-like shape. Such peltes were not only well known by toreuts who worked on the Scythians' orders, but also were recreated by them in battle-pieces on the comb from Soloha and on the calathus from Vylyka Blysnytsya.

So it can be considered that the pectoral's conception was based on the different but connected ideas, borrowed by the craftsman from the military sphere. As a result of the composed transformation of the association chain the Shield of Achilles — Peltes shield — breast collars (or vise versa) and synthesis of several ideas, there was formed a general vision of the pectoral with the corresponding shape, composition structure and separate ornamental patterns.

Keywords: Scythians, Toreutics, Pectoral from Tovsta Mohyla, Iliad, Shield of Achilles, Pelte.

Одержано 25.05.2021

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, Харків, Україна.
BABENKO Leonid, Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.

УДК 904.23(477.75)“652” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.02

Г. В. Медведєв

КЕРАМІЧНІ КЛЕЙМА З ПОСЕЛЕННЯ ВІЛІНЕ (РОЗСАДНЕ) — У ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТА ХРОНОЛОГІЇ ПАМ’ЯТКИ (ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРИМ)

Стаття присвячена публікації аморфних клейм, виявлених у 2008—2014 рр. при дослідженні поселення Віліно (Розсадне). Клейма представлені такими центрами як Синопа, Херсонес, Родос, також визначені їх дати. На пам’ятці, простежено чотири будівельні періоди (A—D) — два античних і два пізньоскіфських. Клейма, разом з іншими археологічними знахідками, є важливими хроноіндикаторами поселенської структури в системі хори Херсонеса та Західного Криму.

Ключові слова: *Антична садиба, пізньоскіфська культура, керамічні клейма, хора Херсонесу.*

Керамічні клейма наряду з іншими археологічними артефактами, такими як монети, амфорна та лакова кераміка, металічні вироби та інше, були і є найважливішими хроноіндикаторами при визначенні періодизації та хронології на варварських та античних пам’ятках, особливо на поселенських структурах. Детальні розробки хронологічних класифікації окремих центрів дозволяють досить точно датувати культурні шари пам’тників, так як туди вони потрапляють практично у рік випуска (Федосеев 2017а, с. 169).

Античне поселення Віліно (Розсадне) [1] розташоване на лівому березі р. Альми, в 3,5 км вище від її гирла і в 1,0 км на північний захід від с. Віліне (рис. 1). На сучасній поверхні пам’яника, на більшій його частині, займають залишки мигдалевого саду. З півдня укріплення, та верхні шари поселення, знищені плантажною оранкою при посадці саду і прокладці ґрунтової дороги.

У 1946 і 1953 рр. на пам’ятці були проведені археологічні обстеження Тавро-скіфської експедицією. У 1990 р. у ході розвідок по нижній течії р. Альми, були проведені розвідка і шурфовка на поселенні. В результаті чого, були визначені його межі, хронологія і можлива етнокультурна приналежність. Центральна частина поселення займала площу біля 5 тис. м^2, та була укріплена ровом та валом (Колтухов, Зубар, Миц 1992, с. 86—87; Пуздровский и др. 2009, с. 249; Медведев 2019, с. 9).

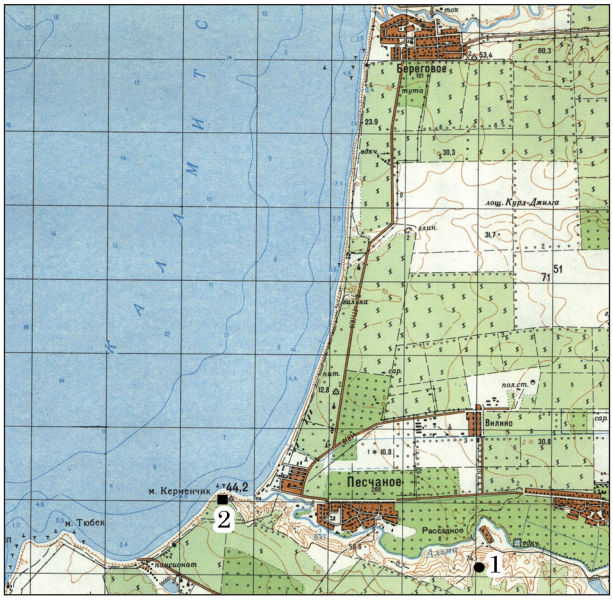

Рис. 1. Географічне положення поселеня Віліне (Розсадне), Крим, Бахчисарайський р-н: 1 — Віліне; 2 — Усть-Альмінське городище

1. Прив’язка до найближчого населеного пункту (Розсадне), від якого збереглося зараз кілька нежитлових будинків, викликана бажанням більш точно локалізувати поселення, оскільки біля південно-східної частини с. Віліне є ще одне поселення — Бурлюк.

© Г. В. МЕДВЕДЄВ, 2021

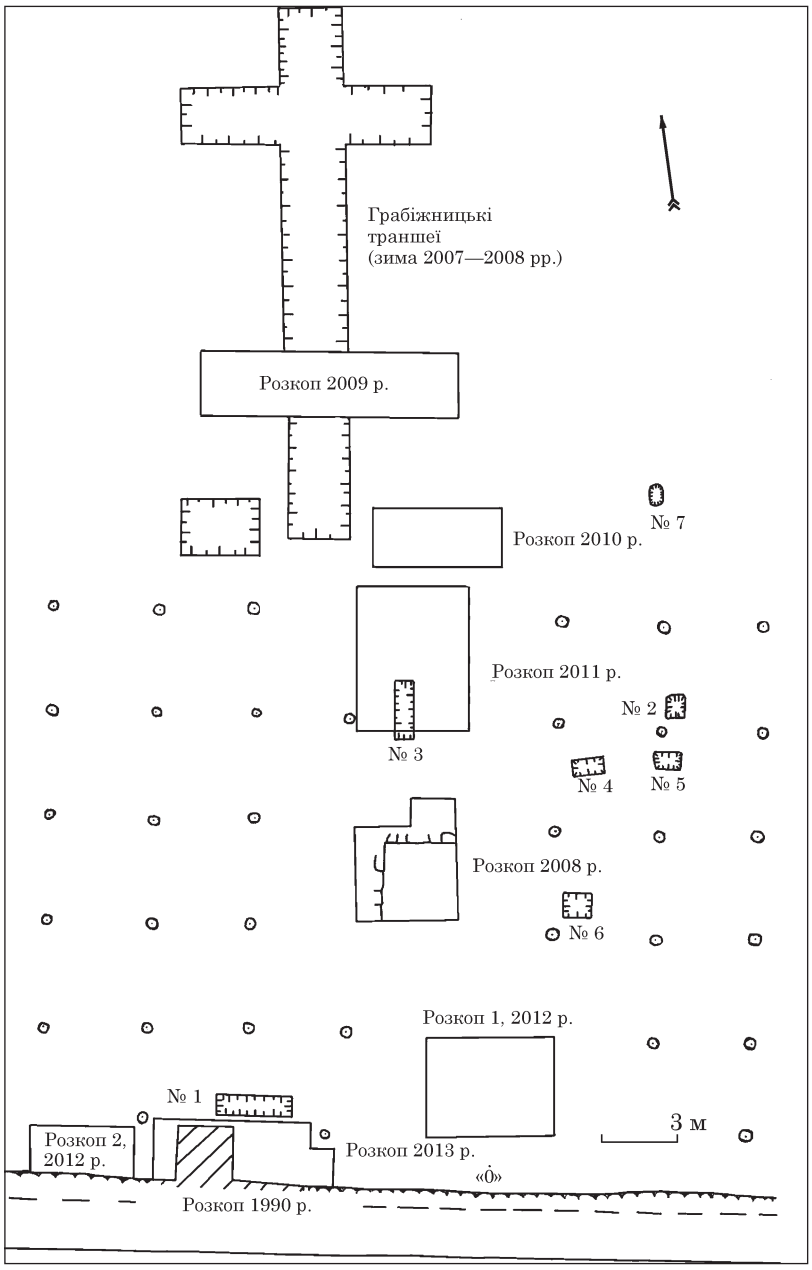

Рис. 2. Схематичний план поселення Віліне (Россадне) з грабіжницькими ямами, траншеями (2007—2008 рр.) і розкопами 2008—2013 рр.

Охоронні розкопки на поселенні проведені у 2008—2014 рр. А в 2008 р. на пам'ятці розкопано цистерну для збору і зберігання дощової води. У пізньоскіфський час вона, використовувалася як склеп (Пуздровский и др. 2009, с. 249; Медведев 2019, с. 10—11). Дослідження на поселенні, проводилися невеликими площами (через відсутність фінансування) і в основному у південній і східній частині пам'ятки (садиби; рис. 2). У результаті розкопок на поселенні, був визначений східний кордон античної садиби та основні хронологічні рамки функціонування. На пам'ятнику простежено чотири будівельні періоди: A—D (Пуздровский, Медведев, Ляшук 2010, с. 356; 2011, с. 281—282; 2012, с. 104; 2013, с. 80—81; 2014, с. 72).

Перший період пов'язаний з часом функціонування грецької укріпленої садиби херсонеської хори — з останньої чверті, кінця IV — до початку, першої третини III ст. до н. е. Через деякий час (50—70 рр.) поселення було зруйновано і населення залишило його. Після перерви на ньому знову з'являється населення — другий період. Це мабуть відбувається в останній чверті, в кінці III ст. до н. е. — період реколонізації, під час якого проходять перебудови на поселенні (Пуздровский и др. 2014, с. 72).

На початку, першої чверті, третини II ст. до н. е. життя на поселенні знов припиняється. Наступні два періоди зв'язані з пізньоскифской культурою, але шари та будівельні залишки кінця II ст. до н. е. — I ст. н. е. були порушені плантажною оранкою і грабіжницькими ямами. У верхньому горизонті городища зустрічаєтьюється знахідкі I—III ст. н. е. (Пуздровский, Медведев, Ляшук 2010, с. 356).

У період функціонування пізньоскіфської культури, було проведене нівелювання будівельних залишків двох попередніх періодів. Архітектурних залишків, пов'язаних з цим горизонтом майже не виявлено. У зруйнованих шарах виявлено археологічні західкі, як римського так і елліністичного часу.

Під час розкопок на поселенні, разом з іншими археологічними знахідками виявлені керамічні клейма. Клейма у данній роботі представлені такими центрами як Синопа (6), Херсонес (11) і Родос (1). Значна частина була опублікована. Але де які з клейм потребують уточнення у прочитанні та хронології, а також розподілу за періодами.

СИНОПСЬКІ КЛЕЙМА

1. Частина клейма на ручці амфори:
АΣΤΥ[NOMOY]
[ΕΣ]ΤΙ[ΑΙΟΥ]

Астіномне клеймо рельєфне трьохстрокове, але відбиток нечіткий. Права сторона відбита. У верхньому рядку збито закінчення, а у середній — початок і закінчення, нижній рядок відтиснувся нечітко і закінчення відбито. Емблема також відбита, можливо це канфар,

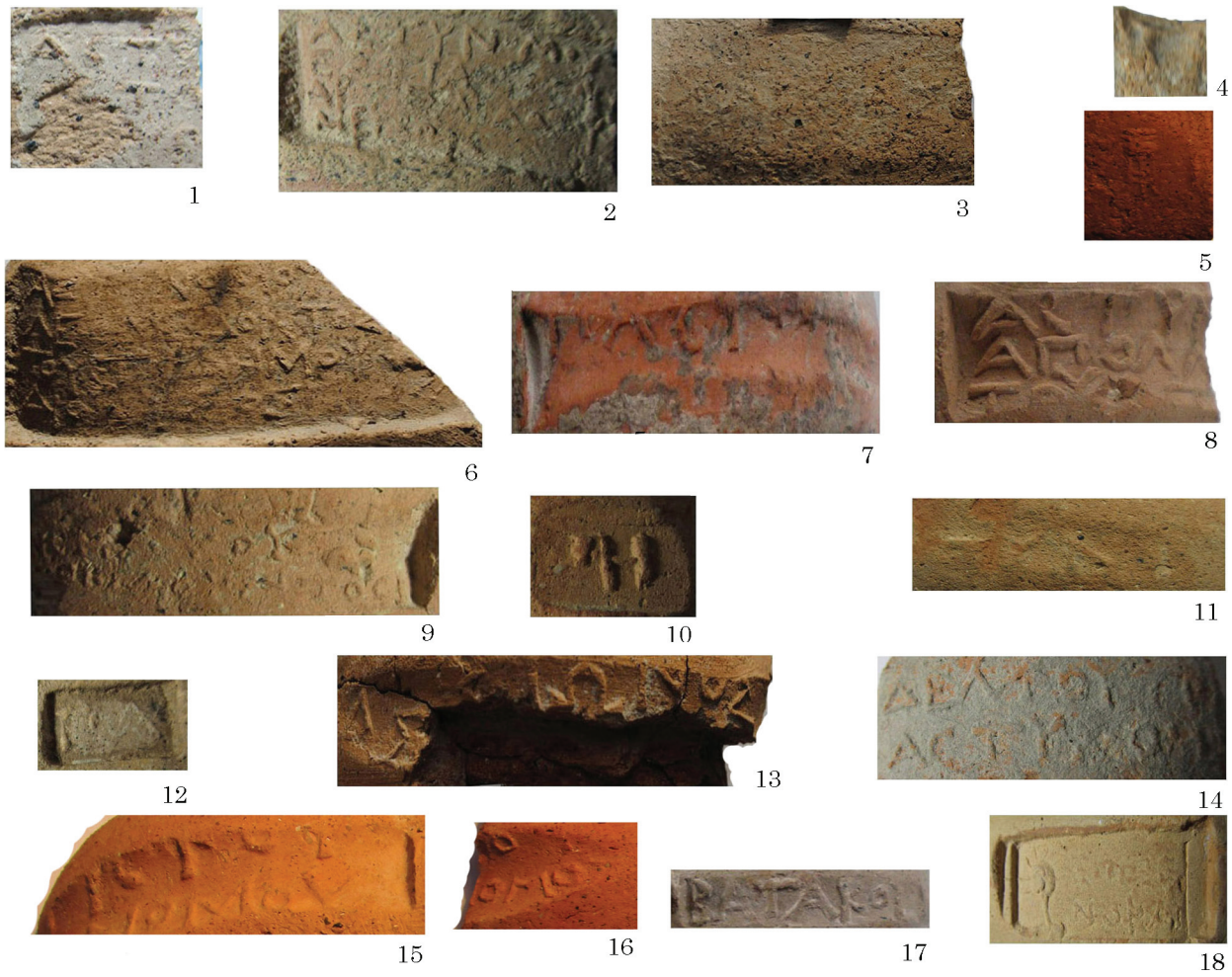

Рис. 3. Керамічні клейма: 1—6 — Сінопа; 7—17 — Херсонес; 18 — Родос

яка розташовувалась праворуч від легенди. Буква С — углова сігма (рис. 3: 1). Діяльність Гестіея I датують VA ХГ, (за В. І. Кацом) це 80-ті — початок 50-х рр. III ст. до н. е. (Кац 2007, с. 435; Медведев 2019, рис. 8: 6; табл. 3: 4).

2. Клеймо на ручці амфори, рельєфне:

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΕΣΤΙΑ[ΙΟΥ]ΤΟΥ
ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ
ΜΕΝΟΝ

Клеймо астіномне в прямокутній рамці четирехстрокове, у другому рядку три літери не збереглися, емблема справа збита (кратер) — Гестіей син Артемідора. (рис. 3: 2). Клеймо з таким астиномом та гончаром походить з Херсонесу, автор відносить його до VI хронологічної групи (Золоторев 1979, с. 72). Але В. В. Кац зарахував його до VIC ХГ — це кінець 50-х — середина 10-х рр. III ст. до н. е. (Кац 2007, с. 435). Н.Ф. Федосєєв датував трохи по іншому — 235 р. до н. е. (Fedoseev 1999, s. 32; Пуздровский, Лящук, Медведев 2012, с. 104, рис. 1: 2). Чотири анологічних клейма з поселення «Полянка» що у Восточному Криму, автор датує 228 р. до н. е. (Федосеев 2017а, с. 185, 186: 49—52). Вірогідніше це 243 —242 р. до н. е. (Garlan 2004, p. 204, 412—414).

3. Клеймо на ручці амфори:

ΧΑΒΡΙΑΣ

Справа залишки круглої емблеми: виноградне гроно.

Фабриканське клеймо у прямокутній рамці рельєфне, верхня та нижні рядки не збереглися, справо фрагмент емблеми (рис. 3: 3). Знайдено в шарі В, але належить до раннього періоду, мабуть при нівелювання будівельних залишків воно перемістилося (Пуздровский и др. 2013, с. 80). За написанням це Хабрій V — слід зараховувати до VIC ХГ. За датою це ближче до 236—235 р. до н. е. (Garlan 2004, p. 219, 481).

4. Фрагмент клейма на ручці синопської амфори:

[.....]Y

в овальній рамці, відтиснути ретроградно (рис. 3: 4).

5. Клеймо на ручці амфори у вигляді емблеми із зображенням «триножника». Воно рельєфне, відбиток нечіткий, збереглася тільки емблема (рис. 3: 5). Близкі сінопські клейма з «триножником» походять з поселення «Полянка», автор датує 220 р. до н. е. (Федосєєв 2017, с. 184: 42—45). Клеймо може належити магістратам VID ХГ: ΠΡΟΛΟΧΟΣ □ ΜΕΙΚΟU, 223—222 рр.

до н. е., або ΔΙΟΝUCΙΟΣ 6 ΔΙΟΝUCΙΟU ΤΟU ΚΛΕΙΤΑΓΟΡΟU, 222—221 рр. до н. е. (Fedoseev 1999, p. 34, 145; Garlan 2004, p. 225, 506—509).

6. Клеймо на ручці амфори:

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΛΕΩΜΕΔΟΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΕΠΙΔΗΜΟΥ
ΔΙΟΝΥΣ[Ι]ΟΣ

Воно магістратське, в прямокутній рамці четирехрядкове та рельєфне, правий верхній край відбитий. Леомедонт син Епідема з частиною емблеми вершника (рис. 3: 6). Клейма з таким ім'ям знайдені біля с. Мисове на півночі Керченського півострова і в Пантікапеї, (Авдеев, Петерс 1983, с. 53, рис. 1: 3). Діяльність Леомедонта зараховують до VIC ХГ і датують (за Н. Ф. Федосєевим; 265 р. до н. е.) 270—260 рр. до н. е., або (за В. І. Кацом) 50-ми — серединою 10-х рр. або 30 р. III ст. до н. е. (Fedoseev 1999, p. 33, table 1: 102; Кац 2007, с. 436; Пуздровский и др. 2013, с. 80; Тюрин 2019, с. 277, рис. 6: 4). Мабуть це 236—235 р. до н. е. (Garlan 2004, p. 210, 441).

ХЕРСОНЕССКІ КЛЕЙМА

7. Клеймо на ручці амфори:

ΠΑCΙΩ[ΝΟC]
[ΑCΤΥΝΟΜΟΥ]

Воно магістратське, в прямокутної жолобчастій рамці рельєфне, збереглася частина слова першого рядка (рис. 3: 7). Клейма з ім'ям Пасіона відомі в Херсонесі, виявлені на черепиці (Золотарев 1979, с. 70). Вони так само знайдені на амфорної тарі у сільській окрузі Феодосії (Гаврилов 2011, с. 236: 14). Діяльність Пасіона відносять до IB ХГ і датують (за В. Ф. Столбою) часом близько 303—290 рр. до н. е. (Stolba 2005, p. 169, tabl. 2: 93). За В. І. Кацом це 300—285 або 325—287 рр. до н. е. (Кац 1994, табл. XXXIX; кат. 1—9З: 4; 2007, с. 442; Пуздровский, Медведев, Ляшук 2010, с. 356, рис. 2: 1). О. В. Фатєєв зарахував діяльність цього магістрата до середини 10-х рр. IV ст. до н. е. — початку III ст. до н. е. (Фатеев 2014, табл. 6). На думку автора, дата за В. І. Кацом найвірогідніша.

8. Частина клейма на ручці амфори:

ΑCΤΥΝ[ΟΜΟΥΝΤΟC]
ΑΠΟΛΛ[ΩΝΙΔΑ]
ΤΟΥ ΑΠ[ΟΛΛΩΝΙΟΥ]

Воно магістратське в прямокутній рамці жолобчате та трьохрядкове, не збереглася права частина (рис. 3: 8). Діяльність Апполоніда сина Аполона зараховують до IIIA ХГ і датують: за В. Ф. Столбою часом близько 195—180 рр. до н. е. (Stolba 2005, p. 171, tabl. 2: 17), а за В. І. Кацом це 230—215 або 227—80 рр. до н. е. (Кац 1994, с. 67, 68, табл. VIII; 2007, с. 443; Пуздровский, Медведев, Ляшук 2010, с. 355, рис. 2: 2). О. В. Фатеєв датує цього магістрата Апполоніда 90-ми — кінцем 80-х рр. III ст. до н. е. (Фатеев 2014, с. 236, табл. 6). За В. І. Кацом дата найвірогідніша.

9. Клеймо на ручці амфори:

[ΚΑΛΛΙCΤΡΑΤΟΥ
Τ]ΟΥ [ΚΑΛ]ΛΙCΤΡΑΤΟΥ
[ΑCΤΥ]ΝΟΜΟΥΝΤΟC

Клеймо магістратське в прямокутній жолобчатій рамці трьохрядкове з емблемою у вигляді виноградного грона, частина букв у всіх рядках не збереглося (рис. 3: 9). В. Ф. Столба зараховує діяльність Каліструта сина Каліструта до IIB ХГ, що за часом 230—206 рр. до н. е. (Stolba 2005, p. 170, tabl. 2: 66). За В. І. Кацом це 262—237 або 239—228 рр. до н. е. (Кац 1994, с. 48, 101, табл. XXX; кат. 1—66: 1; 2007, с. 442; Пуздровский, Медведев, Ляшук 2011, с. 281, рис. 1: 1). Вірогідніше це 239—228 рр. до н. е.

10. Клеймо на ручці амфори:

HP

(ретроградно) в прямокутній рамці, жолобчате рельєфне монограмне, складається з двох букв Н та Р — ретроградно (рис. 3: 10) — IIA ХГ і датовано 285—272 або 286—273 рр. до н. е. (Кац 1994, с. 49, 121, табл. CII; кат. 2а—16: 4; 2007, с. 442; Пуздровский, Медведев, Ляшук 2011, с. 281, рис. 1: 2).

11. Клеймо на ручці амфори:

AC]TYN[OMOYNTOC].

Решта рядків не збереглася (рис. 3: 11).

12. Клеймо на ручці амфори:

ΠA

в прямокутній рамці: жолобчате рельєфне у вигляді монограми, складається з двох букв П та А (рис. 3: 12) — група II А ХГ, яку датують 285—272 або 286—273 рр. до н. е. (Кац 1994, с. 49, 54, табл. CIV; кат. 2а—32: 6; 2007, с. 442; Пуздровский, Ляшук, Медведев 2012, 104, рис. 1: 1).

13. Клеймо на ручці амфори:

[Π]ΑΣΙΩΝΟΣ
ΑΣ [ΤΥΝΟΜΟΥ]

Воно магістратське в жолобчастої прямокутній рамці рельєфне, в першому рядку не збереглася перша буква, а у другому рядку збереглися перші дві букви (рис. 3: 13). Діяльність Пасіона зараховують до IB ХГ, за часом — 303—290 рр. до н. е. (Stolba 2005, p. 169, tabl. 2: 93). За В. І. Кацом, це 325—287 або 300—285 рр. до н. е. (Кац 1994, табл. XXXIX; кат. 1—9З: 4; 2007, с. 442; Гаврилов 2011, с. 236). О. В. Фатєєв діяльність даного магістрата відносить до середини 10-х рр. IV ст. до н. е. — початку III ст. до н. е. (Фатеев 2014, с. 236). На думку автора, дата за В. І. Кацом найвірогідніша.

14. Клеймо на ручці амфори:

ΔΕΛΦΟΥ ΤΟΥ
[ΙCΤΡΩΝΟC]
ΑCΤΥΝΟΜΟΥ[ΝΤΟΣ]

Клеймо магістратське в прямокутній рамці, збереглися 2 рядки, в нижньому рядку не збереглися останні 4 літери (рис. 3: 14). Діяльність астинома Делфоса — IIГ ХГ, дата: 237—230 або

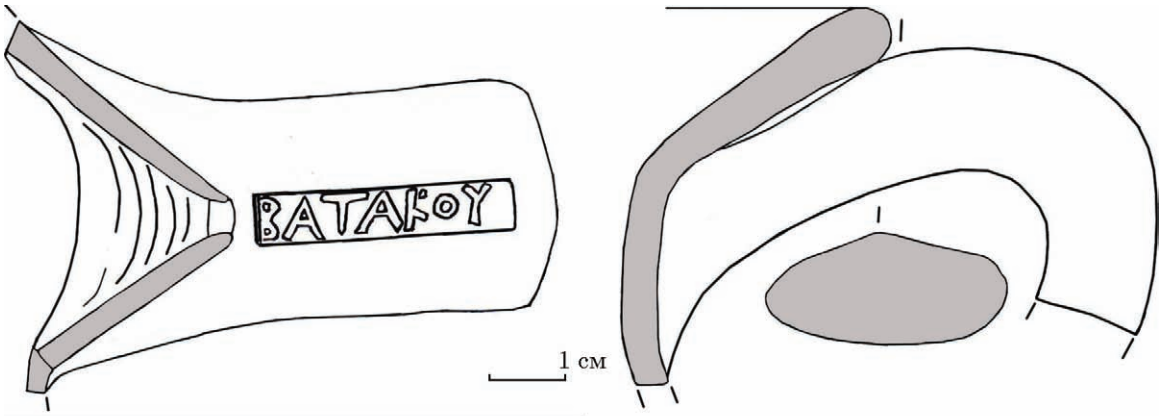

Рис. 4. Клеймо на фрагменті ручки херсонеського мірного глечика

239—228 рр. до н. е. (Кац 1994, с. 66, табл. XV; кат. 1—34; 2007, с. 442). Дещо іншу дату пропонує В. Ф. Столба — 205—196 рр. до н. е. (Stolba 2005, p. 170, tabl. 2: 37). На нашу думку це 239—228 рр. до н. е.

15. Клеймо на ручці херсонеської амфори:

[ΗΡΟ]ΞΕ ΝΟΥ
[ΑΣΤ]ΥΝΟΜΟΥ

Клеймо рельєфне, жолобчате, двострочне, відбиток нечіткий, початок легенди відтиснтий слабо. Астином Героксен (рис. 3: 15). Належить до ХГ ІБ — 315—300 рр. до н. е. або ІВ — 325—287 рр. до н. е. (Кац 1994, с. 98, табл. XXVI; кат. 58: 3; 2007, с. 442). В. Ф. Столба датує це клемо 321—304 рр. до н. е. (Stolba 2005, p. 168, tab. 2: 58) За О. В. Фатєєвим це середина 10-х рр. IV — початок III ст. до н. е. (Фатеев 2014, с. 236, табл. 6).

16. Фрагмент клейма на ручці херсонеської амфори:

…ΟΥ
[ΑΣΤΥΝ]ΟΜΟ[Υ]

Клеймо рельєфне, жолобчате, двострочне, відбиток нечіткий, початок легенді не відтиснувся (рис. 3: 16).

17. Клеймо на ручці мірного глечика:

ΒΑΤΑΚΟΥ

(рис. 3: 17; 4). Спочатку клеймо визначено авторами, як синопське і за часом зараховано до першої половини II ст. до н. е. (Пуздровский, Медведев, Ляшук 2010, с. 356, рис. 2: 3). Цікаво, що відбиток увігнутий, що характерно для херсонеських клейм. Ангоб на амфорах та чорні включення в складі глини — як і у синопської. Можливо в результаті тісних торговельних контактів між Сінопою та Херсонесом, такий матеріал міг бути завезений. І синопські гончари працювали в херсонеських майстеренях зі своїм привезенним матеріалом (Борисова 1955, с. 145; Федосеев 1993, с. 87; 2005, с. 337). Клейм виробництва Сінопи на мірних глечиках, на жаль відомо не багато (Федосеев 1991, с. 244—246, рис. 1: 1). За морфології та технікою виконання, близькі клейма на мірних глечиках походять з фоддів Херсонеського заповідника. Імена фабрикантів на цих клеймах раніше невідомі (Тюрин, друкується). Відповідно, центром виробництва цього клейма треба розглядати Херсонес, і датувати виходячи з вище зазначеного в межах другої половини III ст. до н. е.

А що стосується імені на клеймі, то воно згадується в Ольвії у лапідарному епонімному списку як родове ім'я — Βάτακος, Βατάκου (Николаев 1916, с. 68, 252). Можливо, у Херсонесі знаходився один з представників роду Батаків, який мав Ольвійське походження і був обраний на посаду агоранома. На користь такого припущення можуть служити дані про наявність політичного союзу між Херсонесом та Ольвією у кінці III — на початку II ст. до н. е. (Ланцов 1994, с. 94; Уженцев 2006, с. 120).

Питання пов'язані, з вивченням гончарних глечиків з клеймами протягом десятків років, залишаються слабо вивченим і публікацій про них не багато. В античних центрах Північного Причорномор'я існували магістратури агораномів, судячи з наявності таких клейм на амфорах і тонкостінних гончарних судинах (Цехмистренко 1971, с. 74; Федосеев 2005, с. 337; Ковальчук 2012, с. 220). Значна кількість клейм на гончарної посуді походить з території Ольвії, та незначна з Боспорського царства (Федосеев 2008, с. 63; Ковальчук 2012, с. 220). Наприклад, до недавнього часу в колекціях із самої Сінопи, агораномні клейма не відомі, а за її межами не значна їх кількість. І все це збігається з періодом широкої торгової активності Сінопи з іншими містами Причорномор'я (Garlan, Kara 2004; Федосеев 2008, с. 57—61). У містах Причорномор'я та Криму, починаючи з

другої половини III ст. до н. е. клейма на мірних судинах могли супроводжуватися анепіграфним клеймом (Цехмистренко 1971, с. 23; Буйских 2012, рис. 5: 2; Масленников 2011, с. 274). Хоча і не у всіх випадках судини з окремими анепіграфними клеймами могли бути мірними (Масленников 2011, с. 274).

У античних містах Північного Причорномор'я існувала магістратура агораномів, однією з функцій яких був контроль гончарного виробництва та контроль мірної системи (метрології), організації і контролю торгових відносин міських магістратур. Виходячи з вище сказаного, можна стверджувати що агораномні клейма на амфорної тарі і мірному посуді, знайдені в античних містах Північного Причорномор'я, підтверджують наявність таких магістратур (Борисова 1955, с. 145; Рубан 1982, с. 35; Коровина 2002, с. 62; Федосеев 2008, с. 62; Ковальчук 2012, с. 220; Ручинская 2017, с. 76). А мала кількість посудин з такими клеймами, передбачає, що вони були еталонами (стандартами) і служили для потреб ринку та були виготовлені на замовлення агораномів (Федосеев 2017b, с. 391—392). Поява мірних судин із клеймами приблизно в один і той же час, можливо це свідчить про широкі межполісні зв'язки (Федосеев 1991, с. 247).

РОДОСЬКЕ КЛЕЙМО

18. Клеймо на ручці амфори:

ΕΠΙ ΞΕ| ΝΟΦΑ(ΝΤΟΣ)1

емблема зліва від легенди: голова Геліоса в променях вправо. Воно магістратське рельєфне та дворядкове, відбиток нечіткий і накладено двічі або розмазаний. Закінчення верхнього рядка здвоєні, нечіткі (рис. 3: 18). Раніше помилково прочитано як ΕΠΙ ΕΥΑΝΟΡΑΙ та зараховано до VC ХГ, близько 119 р. до н. е. (Медведєв 2019, с. 23). Але клеймо слід зарахувати до IIB ХГ, близько 210 р. до н. е. [1] (Finkielsztejn 2001, p. 191, tab. 18; Кац 2007, с. 420).

На жаль не всі клейма походять з (in situ) культурних шарів поселення, а деякі з порушених шарів та підйомного матеріалу, або грабіжницьких відвалів. Проте, з меншою або більшою часткою ймовірності їх можна розподілити за періодами функціонування пам'ятника.

Культурний шар *горизонту D* відноситься до часу виникнення і функціонування античної садиби, яка належала до Херсонеської хори, судячи по будівельним залишкам і археологічному матеріалу з культурного шару з приміщень і господарських ям. За часом існування, цей період можна віднести до останньої чверті, кінця IV — першої чверті або третини III ст. до н. е.

Поселення (садиба), після нетривалого періоду функціонування (50—70 років), гине, а населення залишає садибу. Будівництво і функціонування садиби збігається з економічним зростанням і збільшенням населення Херсонеського поліса і його хори. В Херсонесі у цей час відбувається загострення внутрішньополітичної боротьби (в кінці IV — початку III ст. до н. е.). Відбувається захоплення влади олігархами (з третьої чверті IV ст. н. е. — 18 років олігархічного правління). У зв'язку з цим відбуваються зіткнення протиборчих партій. Наслідки простежуються на пам'ятниках хори Херсонеса (Кутайсов 2004, с. 117; Уженцев 2006, с. 114, 117).

Кінець періоду економічного процвітання відбувається у 70-х рр. III ст. до н. е. та намічається криза, яка можливо супроводжується погіршенням клімату та зовнішньополітичної ситуацією, зв'язаной з розгромом хори Херсонеса варварами (Ланцов 1994, с. 91—92; Кутайсов 2004, с. 122; Уженцев 2006, с. 115, 117; Туровский 2017, с. 269). Аналогчна ситуація простежується в усьому Північному Причорномор'ї. Раніше на думку вчених, у цей час, занепадає Велика Скіфія (Кутайсов 2004, с. 120—121). Теорія повної загибелі Великої Скіфії, в останній час перестає бути актульною. Залишаються окремі анклави, це підтверджують дослідження скіфського курганного некрополю біля с. Глинне III—II ст. до н. е. а також курганів групи «Сад» і «Водовод» що на лівому березі Нижнього Дністра, та Ак-Кайської фортеці що в Криму цьогож часу, та окримих курганів у Передгірному Криму, які заповнюють частково цю лакуну (Тельнов и др. 2016, с. 1002; Зайцев 2017a, с. 130; 2017b, с. 179—181; Иванчик 2017, с. 54; Мордвинцева 2017, с. 211—212; Колтухов 2019, с. 318; Кропотов, Лесков 2006, с. 38; Кропотов 2009, с. 221; Синика и др. 2020, с. 402—403; Медведев 2020, с. 149).

До *періоду D* можна віднести два херсонеських клейма магістрату Пасіона і Героксена та два не магістратських монограмних, синопські клейма: можливо астинома Гестіея I.

Після періоду економічної кризи на хорі Херсонеса приходить нове населення — у процесі реколонізації. З цим періодом пов'язаний *горизонт C*, який виражений перебудовами на садибі, появою нових кладок з використанням каменю зі старих (більш примітивних на відміну від попередніх) прибудованих к більш раннім спорудам (археологічний матеріал з культурного шару і господарських ям). Цей період, можна датувати часом з останньої третини, кінця III ст. до н. е. — до початку, першої чверті, половини II ст. до н. е. Період життя цього населення близько 50—70 років, закінчується загибеллю.

На прикінці другої третини або в середині 30-х рр. III ст. до н. е. економічна ситуація в Херсонеської державі поліпшується, можливо

1. Після детальнішого вивчення написання, змушений погодитися з зауваженнями рецензента в прочитанні цього клейма.

це пов'язано, зі стабілізацією у зовнішньополітичних відносинах з варварським населенням і як раніш вважалося, поліпшення клімату. Хоча теорія климатичної кризи, на думку деяких вчених неспроможна (Тельнов и др, 2016, с. 1002; Зайцев 2017a, с. 130). Ці події, сприяли відновленню життя на хорі Херсонеса і Боспора, хоча і в менших масштабах. Це збіглося з утворенням в Криму нового піньоскіфського царства, після занепаду Ак-Кайської фортеці на межі з Боспорським царством (Пуздровский 2001, с. 88; Ланцов 1994, с. 92; Кутайсов 2004, с. 124; Уженцев 2006, с. 119; Зайцев 2017b, с. 181).

Не виключено що у процесі повторного заселення, брало участь і варварське населення, що оселилося на поселенні Віліно (Розсадне). Про що свідчить, наприклад, більш груба і примітивна техніка кладок та велика кількість ліпної кераміки. У першій половині II ст. до н. е. на багатьох поселеннях і садибах Західного Криму на хорі Херсонеса життя припиняється в результаті військових конфліктів і експансії пізніх скіфів (Ланцов 1994, с. 93; Пуздровский 2001, с. 89; Кутайсов 2004, с. 126; Уженцев 2006, с. 121; Зайцев 2017b, с. 181).

З *горизонтом С* можна пов'язати синопські клейма: з астиномом Гестіеєм сином Артемідора і Леомедоном сином Епідема, Ксенофантом, фабрикантом Хабрієм, клеймо з триножником. Також, херсонеські клейма з іменами магістратів Аполлоніда сина Аполлонія і два клейма з іменами: Каліструта сина Каліструта і Делфоса сина Істрона (знайдено у кладці стіни), та клеймо з ім'ям Батака.

Горизонти В і А пов'язані з приходом населення пізньоскіфської культури, також відбуваються перебудови, нівелювання сирцевих розвалин, використовується цистерна як склеп, про що свідчать будівельні залишки землянки, археологічний матеріал з культурного шару і господарських ям. Початок функціонування життєдіяльності на садибі пізніх скіфів, можна віднести до кінця II ст. до н. е. — початку I ст. н. е. (горизонт В).

Наступний будівельний (А) етап пов'язаний з життям в перші століття н. е. Життя на поселенні триває до середини III ст. до н. е.

У другій половині II ст. до н. е., практично вся територія далекої хори Херсонеса потрапляє у володіння пізніх скіфів (Зайцев 1999, с. 136; 2017, с. 130; Колтухов 1999, с. 19; Кутайсов 2004, с. 126; Уженцев 2006, с. 122; Пуздровский 2007, с. 16; Мордвинцева 2017, с. 212). Ці події збігаються, за часом, з виникненням пізньоскіфського Усть-Альмінського городища. Яке розташоване біля гирла р. Альма у 3,5 км на захід від поселення Віліно (Розсадне; рис. 1) на березі моря. Та можливо, воно було засновано на місті античної садиби IV ст. до н. е. (Высотская, 1994, с. 10; Смекалова 2017, с. 132). Далі, Херсонесска держава опиняється в ізоляції і його громадяни звертаються до Митридата VI Євпатора за допомогою. Прибувають війська на чолі із Діофантом і проводять бойові дії проти пізніх скіфів (Высотская 1994, с. 139; Пуздровский 2001, с. 95; Зайцев 2003, с. 60). Після закінчення Мітридатових воєн відбувається остаточне приєднання Кримської Скіфії до Понтийского царства і землі Північно-Західного Криму повертаються до Херсонесу, хоча археологічна ситуація говорить про дещо іншу ситуацію. Знаходження Понтийских гарнізонів було нечисленним і не тривалим в Західному Криму (Пуздровский 2001, с. 98; Уженцев 2006, с. 126, 127; Зайцев 2017, с. 130; Мордвинцева 2017, с. 212). У I ст. н. е. Херсонес та велика частина Криму, знаходилося під контролем Боспорського царства і території піздньоскіфського царства включно (Strado VII: 4, 3, 5, 7; Колтухов 1999, с. 100; Пуздровский 2001, с. 99; Зайцев 2017a, с. 181; Мордвинцева 2017, с. 212). Кримська Скіфія у зв'язку з цим, брала участь в Римсько-Боспорської війні на стороні Боспору. Рим проводить військові дії в Західному Криму. В результаті чого, постраждали прибережні поздньоскіфські міста і поселення. Не дивлячись на військові дії Риму у Південно-Західному Криму, він залишався під контролем пізніх скіфів (Пуздровский 2001, с. 103, 105). На Кримський півострів, проникають нові хвилі кочівників. Це відбувається, починаючи з другої половини I ст. н. е., і в подальшому позначиться на зовнішності матеріальної культури пізніх скіфів (Колтухов 1999, с. 100; Пуздровский 2001, с. 104; 2007, с. 199).

У другій половині II — першій половині III ст. н. е. в освоєнні нових районів Центрального і Південно-Західного Криму беруть участь сармати або сармато-меоти. Швидше за все, Західний Крим залишався під контролем Боспора (Пуздровский, 2001, 112—113; Зайцев 2017, с. 130; Мордвинцева 2017, с. 212).

Поселення Віліно (Розсадне) є одним з важливих об'єктів для розробки питань періодизації і хронології у системі хори Херсонеса та в Західному Криму, потім у питаннях пов'язаних з визначенням меж Херсонеської держави. Так само, проблеми пов'язані з дослідженням торгових зв'язків з античними центрами Причорномор'я і Середземномор'ям. А крім цього, питань пов'язаних з вивченням греко-варварських взаємин в Західному Криму в епоху еллінізму, римського часу та ін. Тому керамічні клейма на амфорної тарі з культурного шару і господарських ям виявлені на пам'ятнику, є важливими джерелами (хроноіндікаторамі) в рішенні вищеперелічених питань [1].

1. Висловлюю подяку А. В. Гаврилову за допомогу у визначенні деяких клейм. Так само дякую рецензента, за зауваження і поради, які допомогли покращити статтю і виправити деякі помилки.

ЛІТЕРАТУРА

Авдеев, А. Г., Петерс, Б. Г. 1983. Клейма на амфорах у с. Мысовое. *Краткие сообщения Института археологии*, 174, с. 51-55.

Борисова, В. В. 1955. К вопросу об астиномах Херсонеса. *Вестник древней истории*, 2, с. 143-148.

Буйских, С. Б. 2012. Серая гончарная керамика Боспора. (попытка осмысления на фоне Северного Причерноморья). *Боспорские исследования*, XXVI, с. 22-57.

Высотская, Т. Н. 1994. *Усть-Альминское городище и некрополь*. Киев: Киевская Академия Евробизнеса.

Гаврилов, А. В. 2011. *Амфорные клейма округи античной Феодосии (материалы к хронологии археологических памятников)*. Археологический альманах, 24. Донецк: Донбасс.

Зайцев, Ю. П. 1999. Скилур и его царство (новые открытия и новые проблемы). *Вестник древний истории*, 2, с. 128-148.

Зайцев, Ю. П. 2003. *Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.)*. Симферополь: Универсум.

Зайцев, Ю. П. 2017a. Крепость Ак-кая в эпоху эллинизма. В: Зайцев, Ю. П. (ред.). *Крым в эпоху эллинизма. Межкультурные процессы по данным новейших археологических исследований*. Симферополь: Тарпан, с. 121-131.

Зайцев, Ю. П. 2017b. Крепость Ак-Кая / Вишенное в контексте позднескифской культуры Крыма. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. — VII в. н. э.)*. Москва; Симферополь: Зуева Т. В., с. 166-182.

Золоторев, М. И. 1979. Керамические клейма из раскопок Северо-восточного района Херсонеса в 1974—1975 гг. *Краткие сообщения Института археологии*, 159, с. 66-73.

Иванчик, А. И. 2017. Крымская Скифия III—II вв. до н. э. и ее отношения с греческими государствами Северного Причерноморья. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. — VII в. н. э.)*. Москва; Симферополь: Зуева Т. В., с. 34-55.

Кац, В. И. 1994. *Керамические клейма Херсонеса Таврического*. Саратов: СГУ.

Кац, В. И. 2007. *Греческие керамические клейма эпохи классики эллинизма (опыт комплексного изучения)*. Боспорские исследования, XVIII. Симферополь; Керчь.

Ковальчук, А. В. 2012. Боспорские мерные сосуды IV—III в. до н. э. *Древности Боспора*, 16, с. 220-238.

Колтухов, С. Г. 1999. *Укрепления Крымской Скифии*. Симферополь: Сонат.

Колтухов, С. Г., Зубар, В. М., Миц, В. Л. 1992. Новий район хори Херсонеса елліністичного періоду. *Археологія*, 2, с. 85-94.

Коровина, А. К. 2002. *Гермонасса: античный город на Таманском полуострове*. Москва: ГМИИ им. Пушкина.

Кропотов, В. В. 2009. Курган с «коллективным погребением» IV в. до н. э. в Предгорном Крыму. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 200-221.

Кропотов, В. В., Лесков, А. М. 2006. Курган с «коллективным погребением» у с. Кринички (по материалам работ 1957 г.). *Культура народов Причерноморья*, 84, с. 25-39.

Кутайсов, В. А. 2004. *Керкинитида в античную эпоху*. Киев: Korwin-Press.

Ланцов, С. Б. 1994. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры. В: Кутайсов, В. А. (ред.). *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Киев: Киевская Академия Евробизнеса, с. 71-104.

Масленников, А. А. 2011. Оттиски перстней-печатей и другие анэпиграфные клейма на некоторых типах керамики из раскопок сельских поселений Крымского Приазовья. *Проблемы истории филологии и культуры*, 4 (34), с. 264-276.

Медведев, Г. В. 2019. Водосборная цистерна эллинистического времени с поселения Вилино (Рассадное) — как погребальное сооружение позднескифской культуры. *Eminak*, 3 (27), с. 9-46.

Медведев, Г. В. 2020. Каменный подкурганный склеп с плато Капак-Таш. *Херсонесский сборник*, XXI, с. 141-168.

Мордвинцева, В. И. 2017. Культурно-исторические процессы в «варварских» социумах Крыма по материалам погребальных комплексов элиты III в. до н. э. — III в. н. э. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. — VII в. н. э.)*. Москва; Симферополь: Зуева Т. В., с. 183-212.

Николаев, Н. И. 2016. *Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. — I в. н. э.* Киев: О. Филюк.

Пуздровский, А. Е. 2001. Политическая история Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. *Вестник древней истории*, 3, с. 86-118.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. до н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Пуздровский, А. Е., Медведев, Г. В., Соломоненко, А. Е., Труфанов, А. А. 2009. Охранные исследования Альминской экспедиции в 2008 г. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 248-250.

Пуздровский, А. Е., Медведев, Г. В., Ляшук, П. М. 2010. Охранные исследования на городище Вилино в 2009 г. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 355-356.

Пуздровский, А. Е., Медведев, Г. В., Ляшук, П. М. 2011. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное) в 2010 г. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 281-282.

Пуздровский, А. Е., Ляшук, П. М., Медведев, Г. В. 2012. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное). *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 104-105.

Пуздровский, А. Е., Ляшук, П. М., Масюта, Д. А., Медведев, Г. В. 2013. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное). *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 80-81.

Пуздровский, А. Е., Медведев, Г. В., Ляшук, П. М., Масюта, Д. А. 2014. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное). *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 71-72.

Рубан, В. В. 1982. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*, 39, с. 30-40.

Ручинская, О. А. 2017. *Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Харьков: Майдан.

Синика, В. С., Лысенко, С. Д., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2020. Скифские курганы 18 и 19 группы «Водовод» в Нижнем Поднестровье. *Eminak*, 1 (29), с. 392-406.

Смекалова, Т. Н. 2017. Система расселения, пространственная структура и хозяйственные типы поздних скифов Крыма. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Крымская Скифия в системе*

культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. — VII в. н. э.). Москва; Симферополь: Зуева Т. В., с. 132-133.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глинное.* Тирасполь: Stratum plus.

Туровский, Е. Я. 2017. Херсонес Таврический во второй четверти III в. до н. э. В: Костромичев, Д. А. (ред.). *Атичные реликвии Херсонеса: открытия, находки, теории. Материалы научной конференции 10—12 октября 2017 года.* Севастополь, с. 269-275.

Тюрин, М. И. 2019. Раскопки античного укрепления Масляная гора в 2018 г. *История и археология Крыма*, XI, с. 275-286.

Уженцев, В. Б. 2006. *Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос-Лимен в IV в. до н. э. — II в. н. э.).* Симферополь: Сонат.

Фатеев, О. В. 2014. Хронология амфорных клейм Херсонеса конца IV — начала III вв. до н. э. (исследование комплексов и комплексные исследования). *Stratum plus*, 3, с. 223-244.

Федосеев, Н. Ф. 1991. Три новых клейма на тонкостенных сосудах. *Советская археология*, 2, с. 244-247.

Федосеев, Н. Ф.1993. Уточненный список магистратов, контролировавших керамическое производство в Синопе. *Вестник древней истории*, 2, с. 85-104.

Федосеев, Н. Ф. 2005. Мерные сосуды Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник*, XIV, с. 337-340.

Федосеев, Н. Ф. 2008. Агораномы Синопы. In: Avram, A., Lungu, V., Neagu, M. (eds.). *Φιλιαο Χαριν. Mélanges a la mémoire de Niculae Conovici.* Călăraşi, с. 57-70.

Федосеев, Н. Ф. 2017a. Керамические клейма с поселения «Полянка» в Восточном Крыму. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. — VII в. н. э.).* Москва; Симферополь: Зуева Т. В., с. 169-250.

Федосеев, Н. Ф. 1917b. О характере клеймения керамики. *Древности Боспора*, 21, с. 384-397.

Цехмистренко, В. И. 1971. Заметки о синопских клеймах. *Советская археология*, 3, с. 67-75.

Fedoseev, N. F. 1999. Classificftion des timbres astinomiques de Sinope. *Production et commerse des amfores anciennts en mer noire*, l, p. 27-35.

Garlan,Y., Kara, H. 2004. *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés a Sinope.* Varia Anatolica, XVI; Corpus international des timbres amphoriques, 10. Paris: De Boccard.

Finkielsztejn, G. 2001. *Chronologie detaillee et revise des eponymes amphoriqes rhodiens. de 270 a 108 av. J.-C. environ. Premier bilan.* British Archaeological Reports International Series, 990. Oxford: Archaeopress.

Stolba, V. F. 2005. Hellenistic Chersonesos: Towards Establishing a Local Chronology. In: Stolba, V. F., Hannestad, L. (eds.). *Chronologies of the Black Sea Area in the period c. 400—100 BC.* Aarhus: Aarhus University, p. 153-322.

REFERENCES

Avdeev, A. G., Peters, B. G. 1983. Kleima na amforakh u s. Mysovoe. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 174, s. 51-55.

Borisova, V. V. 1955. K voprosu ob astinomakh Khersonesa. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 143-148.

Buiskikh, S. B. 2012. Seraia goncharnaia keramika Bospora. (popytka osmysleniia na fone Severnogo Prichernomoria). *Bosporskie issledovaniia*, XXVI, s. 22-57.

Vysotskaia, T. N. 1994. *Ust-Alminskoe gorodishche i nekropol*. Kiev: Kievskaia Akademiia Evrobiznesa.

Gavrilov, A. V. 2011. *Amfornye kleima okrugi antichnoi Feodosii (materialy k khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov).* Arkheologicheskii almanakh, 24. Donetsk: Donbass.

Zaitsev, Iu. P. 1999. Skilur i ego tsarstvo (novye otkrytiia i novye problemy). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 128-148.

Zaitsev, Iu. P. 2003. *Neapol Skifskii (II v. do n. e. — III v. n. e.).* Simferopol: Universum.

Zaitsev, Iu. P. 2017a. Krepost Ak-kaia v epokhu ellinizma. In: Zaitsev, Iu. P. (ed.). *Krym v epokhu ellinizma. Mezhkulturnye protsessy po dannym noveishikh arkheologicheskikh issledovanii*. Simferopol: Tarpan, s. 121-131.

Zaitsev, Iu. P. 2017b. Krepost Ak-Kaia / Vishennoe v kontekste pozdneskifskoi kultury Kryma. In: Ivanchik, A. I., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Krymskaia Skifiia v sisteme kulturnykh sviazei mezhdu Vostokom i Zapadom (III v. do n. e. — VII v. n. e.).* Moskva; Simferopol: Zueva T. V., s. 166-182.

Zolotorev, M. I. 1979. Keramicheskie kleima iz raskopok Severo-vostochnogo raiona Khersonesa v 1974—1975 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 159, s. 66-73.

Ivanchik, A. I. 2017. Krymskaia Skifiia III—II vv. do n. e. i ee otnosheniia s grecheskimi gosudarstvami Severnogo Prichernomoria. In: Ivanchik, A. I., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Krymskaia Skifiia v sisteme kulturnykh sviazei mezhdu Vostokom i Zapadom (III v. do n. e. — VII v. n. e.).* Moskva; Simferopol: Zueva T. V., s. 34-55.

Kats, V. I. 1994. *Keramicheskie kleima Khersonesa Tavricheskogo*. Saratov: SGU.

Kats, V. I. 2007. *Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniia).* Bosporskie issledovaniia, XVIII. Simferopol; Kerch.

Kovalchuk, A. V. 2012. Bosporskie mernye sosudy IV—III v. do n. e. *Drevnosti Bospora*, 16, s. 220-238.

Koltukhov, S. G. 1999. *Ukrepleniia Krymskoi Skifii*. Simferopol: Sonat.

Koltukhov, S. H., Zubar, V. M., Myts, V. L. 1992. Novyi raion khory Khersonesa ellinistychnoho periodu. *Arkheolohiia*, 2, s. 85-94.

Korovina, A. K. 2002. *Germonassa: antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moskva: GMII im. Pushkina.

Kropotov, V. V. 2009. Kurgan s «kollektivnym pogrebeniem» IV v. do n. e. v Predgornom Krymu. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 200-221.

Kropotov, V. V., Leskov, A. M. 2006. Kurgan s «kollektivnym pogrebeniem» u s. Krinichki (po materialam rabot 1957 g.). *Kultura narodov Prichernomoria*, 84, s. 25-39.

Kutaisov, V. A. 2004. *Kerkinitida v antichnuiu epokhu*. Kiev: Korwin-Press.

Lantsov, S. B. 1994. Antichnoe poselenie Novo-Fedorovka i nekotorye voprosy istorii khersonesskoi khory. In: Kutaisov, V. A. (ed.). *Severo-Zapadnyi Krym v antichnuiu epokhu*. Kiev: Kievskaia Akademiia Evrobiznesa, s. 71-104.

Maslennikov, A. A. 2011. Ottiski perstnei-pechatei i drugie anepigrafnye kleima na nekotorykh tipakh keramiki iz raskopok selskikh poselenii Krymskogo Priazovia. *Problemy istorii filologii i kultury*, 4 (34), s. 264-276.

Medvedev, G. V. 2019. Vodosbornaia tsisterna ellinisticheskogo vremeni s poseleniia Vilino (Rassadnoe) — kak pogrebalnoe sooruzhenie pozdneskifskoi kultury. *Eminak*, 3 (27), s. 9-46.

Medvedev, G. V. 2020. Kamennyi podkurgannyi sklep s plato Kapak-Tash. *Khersonesskii sbornik*, XXI, s. 141-168.

Mordvintseva, V. I. 2017. Kulturno-istoricheskie protsessy v «varvarskikh» sotsiumakh Kryma po materialam pogrebalnykh kompleksov elity III v. do n. e. — III v. n. e. In: Ivanchik, A. I., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Krymskaia Skifiia v sisteme kulturnykh sviazei mezhdu Vostokom i Zapadom (III v. do n. e. — VII v. n. e.).* Moskva; Simferopol: Zueva T. V., s. 183-212.

Nikolaev, N. I. 2016. *Prosopografiia Olvii Pontiiskoi V v. do n. e. — I v. n. e.* Kiev: O. Filiuk.

Puzdrovskii, A. E. 2001. Politicheskaia istoriia Krymskoi Skifii vo II v. do n. e. — III v. n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 86-118.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. do n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Puzdrovskii, A. E., Medvedev, G. V., Solomonenko, A. E., Trufanov, A. A. 2009. Okhrannye issledovaniia Alminskoi ekspeditsii v 2008 g. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r*., s. 248-250.

Puzdrovskii, A. E., Medvedev, G. V., Liashuk, P. M. 2010. Okhrannye issledovaniia na gorodishche Vilino v 2009 g. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r*., s. 355-356.

Puzdrovskii, A. E., Medvedev, G. V., Liashuk, P. M. 2011. Okhrannye issledovaniia na gorodishche Vilino (Rassadnoe) v 2010 g. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r*., s. 281-282.

Puzdrovskii, A. E., Liashuk, P. M., Medvedev, G. V. 2012. Okhrannye issledovaniia na gorodishche Vilino (Rassadnoe). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r*., s. 104-105.

Puzdrovskii, A. E., Liashuk, P. M., Masiuta, D. A., Medvedev, G. V. 2013. Okhrannye issledovaniia na gorodishche Vilino (Rassadnoe). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r*., s. 80-81.

Puzdrovskii, A. E., Medvedev, G. V., Liashuk, P. M., Masiuta, D. A. 2014. Okhrannye issledovaniia na gorodishche Vilino (Rassadnoe). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r*., s. 71-72.

Ruban, V. V. 1982. Mahistratura ahoranomiv v Olvii. *Arkheolohiia*, 39, s. 30-40.

Ruchinskaia, O. A. 2017. *Kultura i obshchestvo grecheskikh gorodov Severnogo Prichernomoria (VI v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Kharkov: Maidan.

Sinika, V. S., Lysenko, S. D., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2020. Skifskie kurgany 18 i 19 gruppy «Vodovod» v Nizhnem Podnestrove. *Eminak*, 1 (29), s. 392-406.

Smekalova, T. N. 2017. Sistema rasseleniia, prostranstvennaia struktura i khoziaistvennye tipy pozdnikh skifov Kryma. In: Ivanchik, A. I., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Krymskaia Skifiia v sisteme kulturnykh sviazei mezhdu Vostokom i Zapadom (III v. do n. e. — VII v. n. e.)*. Moskva; Simferopol: Zueva T. V., s. 132-133.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinnoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Turovskii, E. Ia. 2017. Khersones Tavricheskii vo vtoroi chetverti III v. do n. e. In: Kostromichev, D. A. (ed.). *Atichnye relikvii Khersonesa: otkrytiia, nakhodki, teorii. Materialy nauchnoi konferentsii 10—12 oktiabria 2017 goda*. Sevastopol, s. 269-275.

Tiurin, M. I. 2019. Raskopki antichnogo ukrepleniia Maslianaia gora v 2018 g. *Ictoriia i arkheologiia Kryma*, XI, s. 275-286.

Uzhentsev, V. B. 2006. *Elliny i varvary Prekrasnoi Gavani (Kalos-Limen v IV v. do n. e. — II v. n. e.)*. Simferopol: Sonat.

Fateev, O. V. 2014. Khronologiia amfornykh kleim Khersonesa kontsa IV — nachala III vv. do n. e. (issledovanie kompleksov i kompleksnye issledovaniia). *Stratum plus*, 3, s. 223-244.

Fedoseev, N. F. 1991. Tri novykh kleima na tonkostennykh sosudakh. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 244-247.

Fedoseev, N. F.1993. Utochnennyi spisok magistratov, kontrolirovavshikh keramicheskoe proizvodstvo v Sinope. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 85-104.

Fedoseev, N. F. 2005. Mernye sosudy Khersonesa Tavricheskogo. *Khersonesskii sbornik*, XIV, s. 337-340.

Fedoseev, N. F. 2008. Agoranomy Sinopy. In: Avram, A., Lungu, V., Neagu, M. (eds.). *Φιλιασ Χαριν. Mélanges a la mémoire de Niculae Conovici*. Călăraşi, s. 57-70.

Fedoseev, N. F. 2017a. Keramicheskie kleima s poseleniia «Polianka» v Vostochnom Krymu. In: Ivanchik, A. I., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Krymskaia Skifiia v sisteme kulturnykh sviazei mezhdu Vostokom i Zapadom (III v. do n. e. — VII v. n. e.)*. Moskva; Simferopol: Zueva T. V., s. 169-250.

Fedoseev, N. F. 1917b. O kharaktere kleimeniia keramiki. *Drevnosti Bospora*, 21, s. 384-397.

Tsekhmistrenko, V. I. 1971. Zametki o sinopskikh kleimakh. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 67-75.

Fedoseev, N. F. 1999. Classificftion des timbres astinomiques de Sinope. *Production et commerse des amfores anciennts en mer noire*, l, p. 27-35.

Garlan,Y., Kara, H. 2004. *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés a Sinope*. Varia Anatolica, XVI; Corpus international des timbres amphoriques, 10. Paris: De Boccard.

Finkielsztejn, G. 2001. *Chronologie detaillee et revise des eponymes amphoriqes rhodiens. de 270 a 108 av. J.-C. environ. Premier bilan*. British Archaeological Reports International Series, 990. Oxford: Archaeopress.

Stolba, V. F. 2005. Hellenistic Chersonesos: Towards Establishing a Local Chronology. In: Stolba, V. F., Hannestad, L. (eds.). *Chronologies of the Black Sea Area in the period c. 400—100 BC*. Aarhus: Aarhus University, p. 153-322.

G. V. Medvedev

CERAMIC STAMPS FROM VILINO (RASSADNOE) — IN PERIODIZATION AND CHRONOLOGY OF THE SITE (SOUTH-WESTERN CRIMEA)

This paper is devoted to the publication of amphora stamps discovered during excavation at the settlement of Vilino (Rassadnoe) in 2008—2014.

During the research of the settlement the eastern border of the ancient estate and the main chronological framework of the settlement life were ascertained. The stone monumental structure was discovered in 2008. This is the cistern for collecting and storage of rainwater. In the Late Scythian time it was used as a burial structure (crypt).

Ceramic stamps found at the site are represented by such centers as Sinopa, Chersonesos, Rhodes. Unfortunately not all of them were discovered in the cultural layers (in situ) and some were found in disturbed layers, at the surface or in the looter's holes. Nevertheless, with a lesser or greater degree of probability, it's possible to correlate them with the chronology of the settlement and periods of its life.

On the excavated areas of the site four building periods (A—D) were observed — two Classic and two Late Scythian. The first period is associated with the time of activity of the Greek fortified estate (Chersonesos Chora) from the last quarter of the 4th to the early 3rd century BC. In the second period, after a break, the population has come back to the settlement in the last quarter of the 3rd century BC. There was the period of recolonization during which the restructuring of the settlement has carried out. At the end of the first quarter of the 2nd century BC the life at the settlement was stopped. The next two periods correspond to the Late Scythian culture. However, the layers and building remains of the late 2nd century BC — 1st century AD was destroyed by plowing and looter's holes. The upper horizon of the settlement contains the material from the 1st—3rd centuries AD.

The stamps and other archaeological material are important chronological indicators of the archaeological site in the system of the Chora of Chersonesos and in the whole Western Crimea.

Keywords: Classic estate, Late Scythian culture, stamps and coins, Chor of Chersonesos.

Одержано 16.10.2020

МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович, молодший науковий співробітник, Сімферополь, Автономна Республіка Крим, Україна.
MEDVEDEV Gennady, the junior researcher, Simferopol, Autonomous Republic of Crimea, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0977-8321, e-mail: medvedgen@gmail.com.

УДК [904.2:691.49](477.75)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.03

D. A. Moisieiev

MEDIEVAL FLANGED TILES FROM THE SOUTH-WESTERN CRIMEA: PROBLEMS OF PRODUCTION LOCALIZATION, TYPOLOGY AND CHRONOLOGY

This text is about the problem of typology, localization of the producing and dating of medieval building ceramics (Flanged tiles) of the South-Western Crimea. The investigation of products of tile production centers in the South-Western Crimea allowed to systematize a large complex of archaeological sources. They came from various archeological sites that were located throughout the region. Technological and morphological typology allowed to arrange and dating all this complexes and different material in some cases with an accuracy of up to two decades. The unified technological and morphological description and typology of the material described development and evolution of tile production craft in the South-Western Crimea trough the Medieval time. Therefore, this work could be a variant of a unified field guide for medieval Flanged tiles from Crimean sites and a chronological chart for them.

***Keywords**: flanged tile, building ceramics, South-Western Crimea, typology, chronology, tile production center.*

Introduction. Medieval building ceramics of the South-Western Crimea is a unique archaeological material, which in many collections and complexes represents a significant part of them. Crimean medieval tiles are quite well represented in special scientific literature.

In the first works on medieval building ceramics of the South-Western Crimea the latter was typologized and dated based on its craft marks. Main works were made by A. L. Jacobson. He believed that medieval relief marks on building ceramics have the same origin and meaning as stamps on antique Flanged tiles. So these marks and side flanges were considered a dating feature (Якобсон 1979, с. 148). The next important work in the historiography was an article with materials from the southern coast of Crimea by O. O. Parshina (Паршина 1974). It was the first detailed technological description in the historiography. The classification of craft marks still kept its important place in the typologization (Паршина 1974, с. 79—80, 82—90). In addition, Parshina's work opened the discussion about incorrect conclusions and methodology of A. L. Jacobson (Паршина 1974, с. 79). In his last work A. L. Jacobson couldn't give a reasoned answer to the criticism, which at this time was supported by other investigators apart from O. O. Parshina (Талис 1968, с. 189—190). However, Jacobson's works continue to be referred to, and his dating and methodology of typology remains relevant (Голофаст, Рыжов 2003, с. 192, 236, рис. 2; Рыжов, Седикова 1999, с. 323, 326).

The necessity to make corrections in the chronology of South-Western Crimea medieval building ceramics has led to the search of new methodological basis. An archaeological expedition of the Ural State University in Chersonesos designed the typology and dating of building ceramics based on craft marks, technology and morphology (Романчук 1976, с. 157—159; 1977, с. 183—188; 2004; Симонова 1980, с. 104—105). An essential work is a classic investigation about the roof tiles of medieval Kherson by A. I. Romanchuk (Романчук 2004).

However, in the late 80s articles about several sites (Bakla, Eski-Kermen, Isar-Kaya, Mangup, Partenit, Sotera, Chersonesos) were publicized which developed local technological classifications of building ceramics (Мыц 1987; 1990, с. 231; Паршина 1988, с. 37—39, 47; 1991, с. 71—73; 2002, с. 120—121, 123—124; Рудаков 1984, с. 39—40, 45—46, 48—49; Сазанов 1999, с. 307—314). The legacy of A. L. Jacobson, of course, influenced the researchers, but these

© D. A. MOISIEIEV, 2021

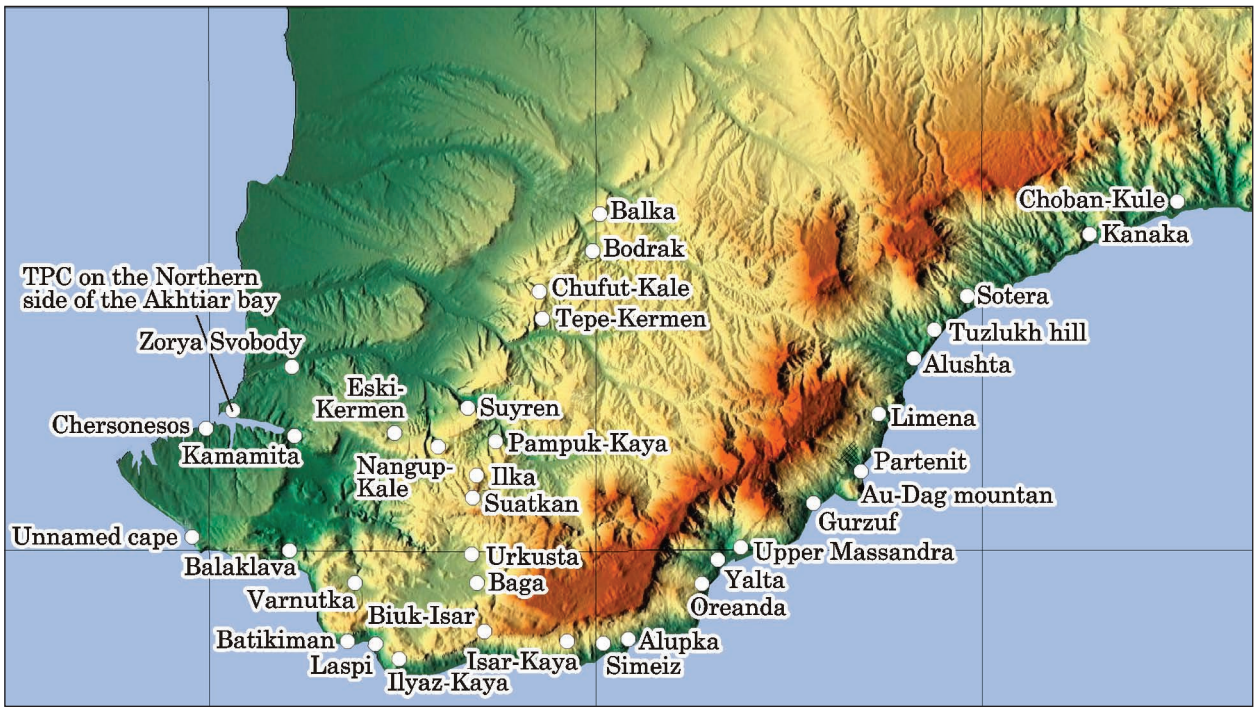

Fig. 1. Medieval archaeological sites on the map of the Crimea peninsula (digital elevation model SRTM)

works can't be called a complete repetition of his methods and this fact unites them with Romanchuk's investigations.

Therefore, at the beginning of the 2000s it became clear that Jacobson's works and conclusions about building ceramics are quite debatable. An important role played the fundamental study of building ceramics of Chersonesos by A. I. Romanchuk. Attempts to use the Jacobson's chronology led to its critique and became one of the main features of this stage of historiography development.

Typologization and dating of building ceramics by technology and morphology became an answer to this challenge (Лысенко, Тесленко 2002, с. 272—273; Науменко 1997, с. 325; Тесленко, Мусин 2015, с. 121—134).

There are new special studies of building ceramics, which generally belong to two authors: I. A. Zavadskaya with materials from Eski-Kermen (Завадская 2008; 2010) and the author of this article with materials from Eski-Kermen (Моисеев 2018b), Mangup (Моисеев 2011), Chersonesos (Моисеев 2013; Klenina et al. 2018) and its chora (Моисеев 2018a) and tile production center Ilka (Моисеев 2014a; 2014b).

At the base of Zavadskaya's work there is a local technological typology for building ceramics from Eski-Kermen supplemented by a modernized typology of craft marks (they are showed with the entire flanged tile only) (Завадская 2008, с. 294—304; 2010, с. 254). Main features of Zavadskaya's study are: attention to the study of full tile forms (Завадская 2008, с. 312—314; 2010, с. 256—259); narrow reliable dates of material base on a well-studied stratigraphy (Завадская 2008, с. 294; 2010, с. 253); the interpretation of the craft marks as «…unnecessary, namely… unorganized process» (Завадская 2008, с. 143—144). I. A. Zavadskaya has also investigated the problem of tile production localization and places it on Eski-Kermen (Завадская 2008, с. 304—305). These conclusions were proved to be incorrect, which over the time was recognized by the researcher herself (Завадская 2017, с. 160—161) under the influence of published data that formed the basis of this work (Моисеев 2014a, с. 279—280, 300—302, рис. 2—4; Moisieiev 2018b).

Methodology. The methodology of building ceramics description system was designed during the work with material from excavations by Polish-Ukrainian interdisciplinary scholarly and research project «The Topography and Architecture of Chersonesos Taurica» in Chersonesos (blocks LX and XLV) (Klenina et al. 2018, p. 148—150) and successfully tested during the excavations of TPC Ilka in 2010—2013 (Моисеев 2014a; 2014b) and work with museum collection from excavations of Eski-Kermen in 1936—1937 (Моисеев 2018b, с. 166). At least this article works with materials from 32 sites (supplement). Methodology system includes four categories (from general to individual): group (general technological features: qualities, color, methods of preparations and density of the ceramic paste, list of admixtures) — subgroup (individual technological features: shades of chip color, quantitative and qualitative composition of admixtures) [1] — class (general morphological features,

1. The definition of subgroups in compact notation is X/Y, where X is number of the group and Y is number of the subgroup.

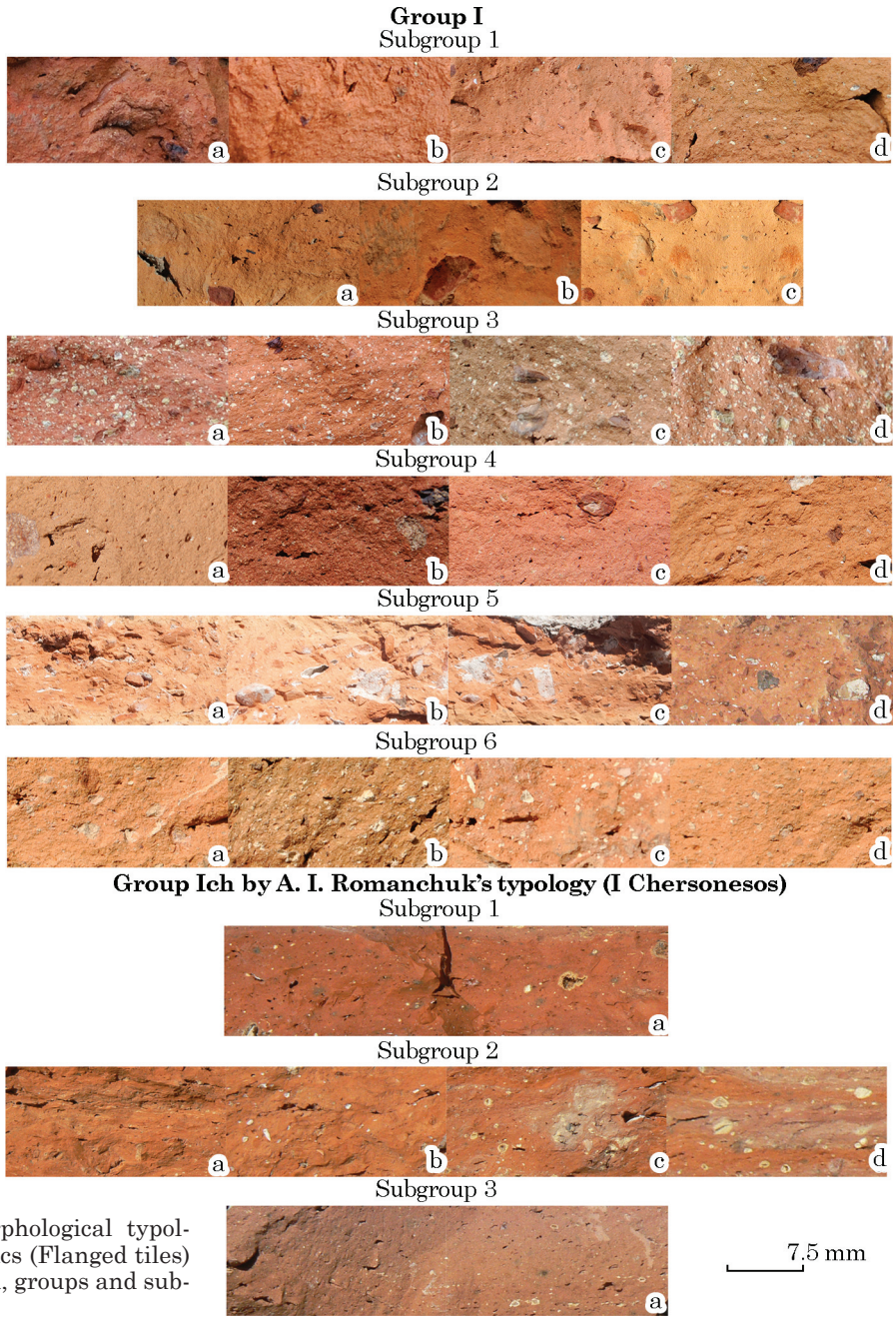

Fig. 2. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, groups and subgroups

at least section of side flanges, form of lower cut and upper edge) — variant (individual unique forms, i. e. morphological spices: design and outline of individual details) [1].

There are two methods of the dating of building ceramics. At first it is the stratigraphic context and general dating of layers by some groups of finds (amphorae, glazed ware, coins, etc.), which derive from the newest archaeological excavations. At second, it is morphological chronoindicators of building ceramics. They are consist of limited number of morphological features: «false top flange» [2], upper flange [3], Flanged tiles without lower curves [4]. The dating of some of them has been published in special literature (Моисеев 2018b, с. 153—154). However, special substantiation of the chronology for other chronoindicators was made within this work. With no doubt it (chronology) is precursive and it has marked in the work by «*».

FTF is represented on the upper edge of Flanged tiles in four variations: a cutting, a rim with height of 0.1—0.3 cm, insignificant top flange, well-defined top flange and inconspicuous groove (fig. 6: I/1/15; 9: Ich/4/1; 10: II/1/6; 11: II/4/1, II/4/3). This element is presented on Flanged tiles of TPC Bodrak, Ilyaz-Kaya, Ilka and Suatkan.

1. The definition of variants in compact notation is X/Y/Z, where X is number of the group, Y is number of the subgroup, Z is number of the variant.
2. «False top flange» in compact notation is FTF.
3. «Upper flange» in compact notation is UF.
4. «Lower curves» in compact notation is LC.

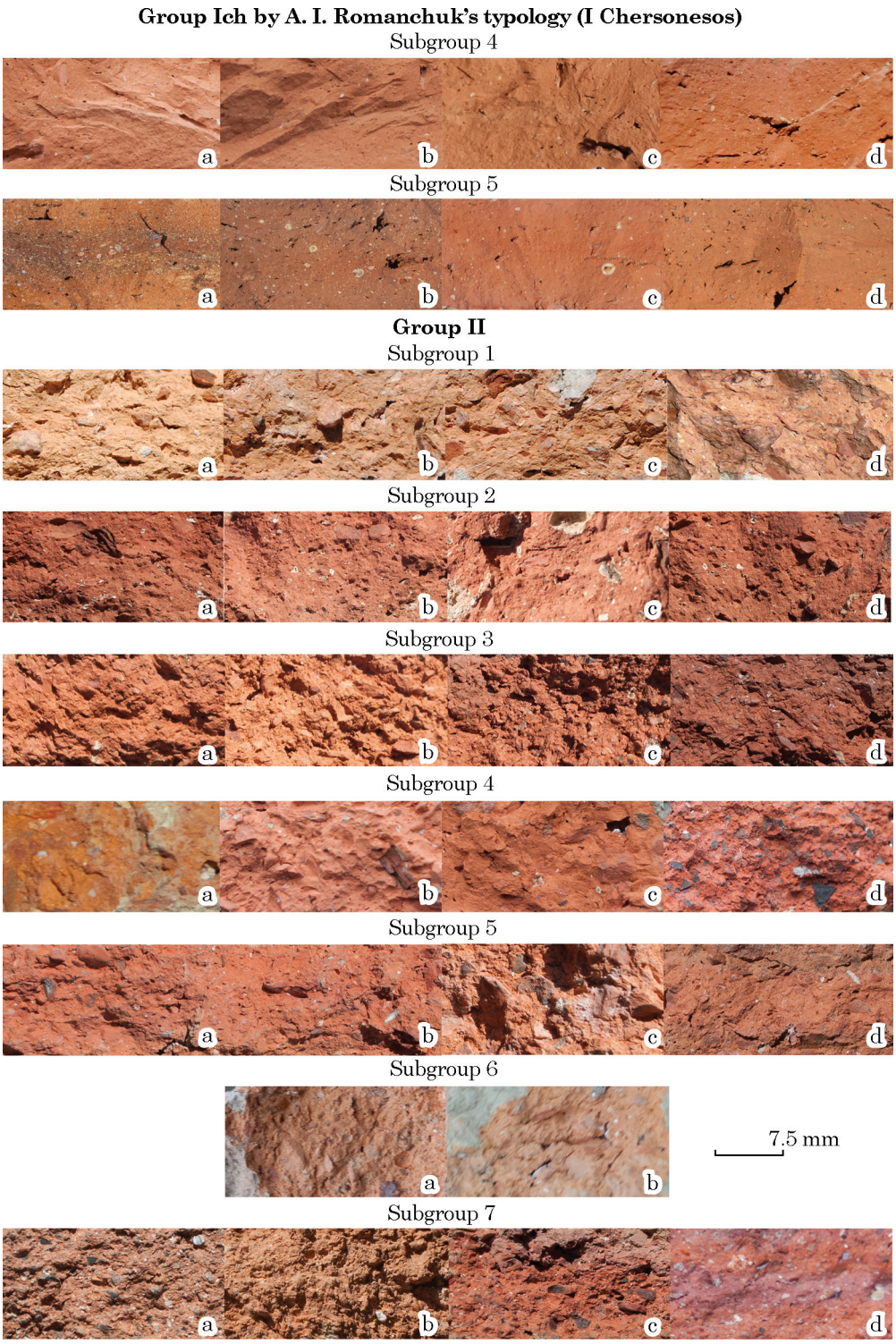

Fig. 3. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, groups and subgroups

The distribution of the element indicates that it is a universal chronological feature.

The dating of FTF bases on the complex of finds from excavations of the Right bank Tcimlyansk fortress [1]. There are Flanged tiles with clean top edge or FTF. The technology of flanged tile production was brought to the Lower Don probably from the Crimea in the edge of the 700s/800s (Калинина и др. 2014, с. 122—123, 126—127). Therefore, the technology of flanged tile production on the RBTF captures the development of the technology on one of the Crimean TPC in the edge of the 700s/800s. This date should be taken as a chronological point for Crimean material.

1. «Right bank Tcimlyansk fortress» in compact notation is RBTF.

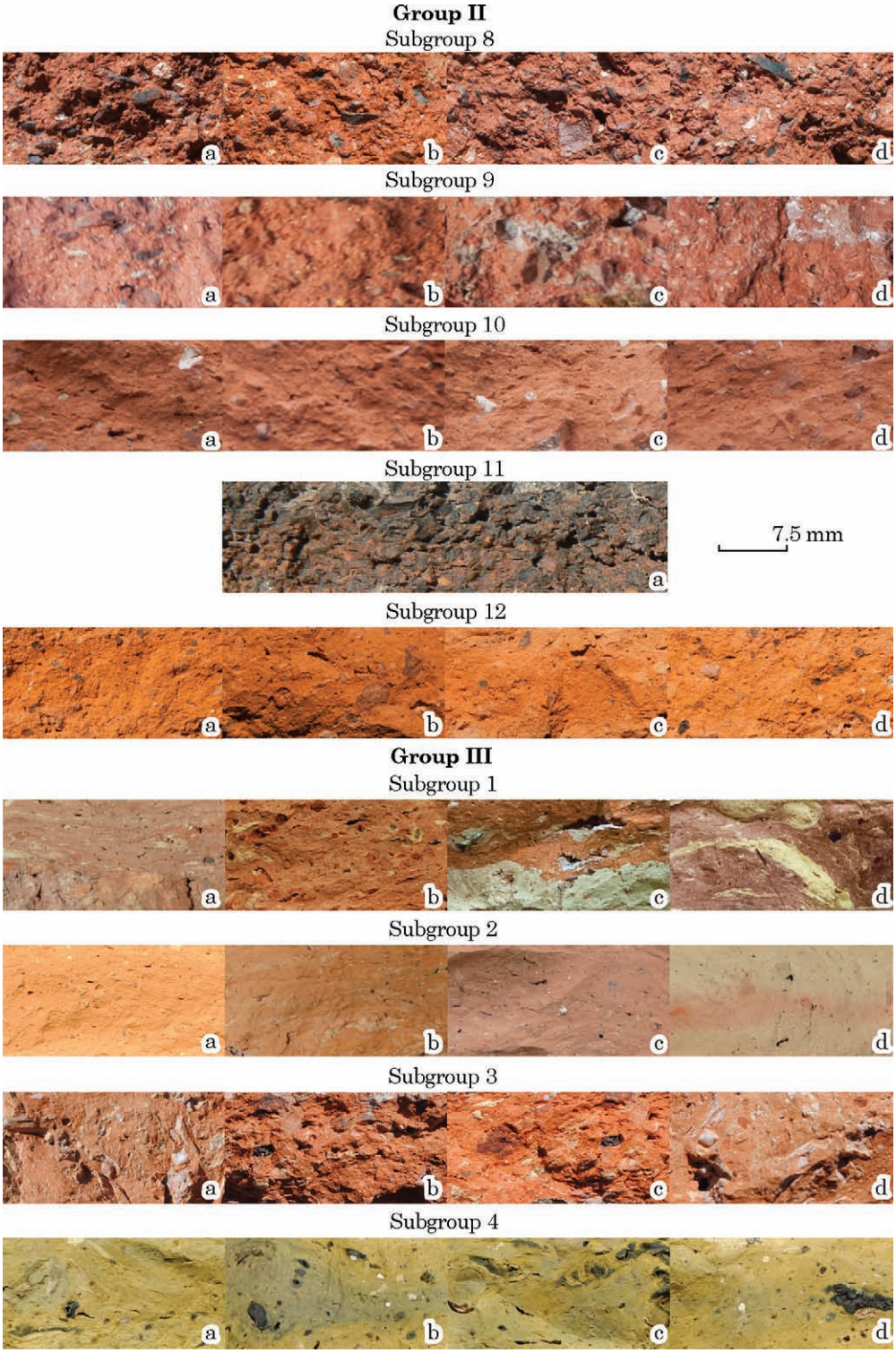

Fig. 4. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, groups and subgroups

UF (its appearance on flanged tiles) is another chronoindicator. Complexes from excavations of Chersonesos (onground temple on Devich'ya Hill, tomb 4) (Яшаева и др. 2018b, с. 123) and the temple on the Tuzlukh hill (Тесленко, Мусин 2015, с. 65, 73, 89—93, 136, 268, рис. 2.39—2.45) has central place in the dating of this process. According to them, 850s/860s—860s/880s Flanged tiles from closed assemblages have already had well-defined UF.

UF hasn't appeared immediately. There are transitional forms of it (FTF is still present on Flanged tiles): cross section wide cleat (II/4/3 — fig. 11) and roll-shaped UF (II/1/7 — fig. 10). These «transitional» forms should be attributed to the earliest time of the technology — to the 850s—860s. Likewise, bottom limit of the using transitional upper flange forms are the 840s (Флёров 1995, с. 486, 488), the time when RBTF

Table 1. Correlation of typologies of medieval building ceramics

The typology of this work		Typologies of medieval building ceramics from the South-Western Crimea in historiography							
Group	Subgroup	Завадская 2008, the 2nd half — mid of the 1200s, Eski-Kermen	Моисеев 2011, the end of the 800s — the beginning of the 900s, Mangup-Kale	Науменко 1997, the 2nd half — the end of the 800s, Qoca-Sala	Герцен и др. 2006, 1300s — 1400s, Mangup-Kale	Романчук 1977, 1300s — 1400s, Mangup-Kale	Симонова 1980, 1300s — 1400s, Chersonesos	Мыц 1990, 900s — 1000s and 1400s — 1700s, Mangup-Kale	Романчук 2004, 1300s — 1400s, Chersonesos
I	—	Group Iб	—	—	Red-paste roof tile with engobe, 14th—15th c.	—	—	—	Group III
	1	—	Group I	Group I	—	—	—	—	—
	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	3	Group Ia	—	—	—	—	—	Group III	—
	4	—	—	—	—	—	Group IV	—	—
	5	Group II	—	—	—	Group II	—	—	—
	6	—	—	—	—	—	—	Group IV	—
Ich	—	Group of the chersonesos paste	—	—	—	—	Group I	—	Group I
II	—	—	Group II	Group II	—	Group I	Group II	Group I	Group II
	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	2	Group III	—	—	—	—	—	—	—
	3	Group IV	—	—	—	—	—	—	—
III	—	—	Group III	Group III	—	—	—	—	—
	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	2	—	—	—	—	Group III	—	Group III	—

has been destructed and where are not any forms of UF on its Flanged tiles (Калинина и др. 2014, с. 120—123).

Flanged tiles without LC. The beginning of the transition to the manufacture of Flanged tiles without LC was initiated no later than the mid-900s. The basis for the dating is complex from excavations of the temple on the Unnamed cape (Яшаева 2005, с. 484—485). It has Flanged tiles with poorly defined (transitional) LC and they got into the roof as a late repair (Моисеев 2018b, с. 153). The time of active using of this technology falls on the mid-900s—beginning of the 1100s. The chronology bases on two complexes: floors with Flanged tiles without LC from rooms 5 and 6 near the curtain XVII (Романчук 2004, с. 85) and the building phase of XLV block (Klenina et al. 2018, p. 154) in Chersonesos. The end of the manufacture of Flanged tiles without LC should be attributed to the time no later than the mid-1200s (Klenina et al. 2018, p. 155—156).

The typology of medieval flanged tiles of the South-Western Crimea.

Group I: TPC Ilka. The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are of various hues of red. The paste contains lime, lime gravel, chamotte, particles of ferrous compounds and argillite. The surface may be coated with engobe of the same color as the tiles or in various shades of yellow.

TPC that was producing the group I situates on the northeastern slope of Ilka mountain, in the col of Bajrachtan-Jer (water-parting between the Adym-Chokrak and Belbek valleys) (fig. 1). Archaeological geomagnetic exploration localized more than 20 kilns on the territory of TPC Ilka — four of them were excavated (Науменко и др. 2013, с. 67).

Subgroup 1 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (10R6/6; 2.5YR6/4; 2.5YR6/6; 5YR6/4; 5YR6/6) [1]. The paste contains lime, lime grus, chamotte from red colored or black ceramic, particles of ferrous compounds. The surface coats with engobe of the same color as the tiles or red color.

I/1 has dated back to the edge of the 700s/800s—900s (maybe also 700s*) by many identified fragments and archaeological full forms [2] from excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Mangup,

1. Numbers of colors are made by the soil chart Munsell (Color Munsell 1996).
2. «Archaeological full forms» in compact notation is «AFF».

Pampuk-Kaya, TPC Ilka, settlements Baga, Markur, Varnutka Simeiz, Upper Oreanda (supplement; tabl. 2) and analogies from RBTF. Flanged tiles. The soubgroup has 5 classes (supplement) and 16 variants (fig. 6; supplement). *Class 1* (variants 1, 6, 8—9, 15—16 — fig. 6; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos, Mangup, settlements Baga and Varnutka, Simeiz, TPC Ilka, Upper Oreanda (supplement). Class is the earliest due to FTF. So, it can be determined* by the time of 1st half of the 800s and, possibly, earlier time. *Class 2* (variants 10—11 — fig. 6; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Mangup and the settlement Baga (supplement). The class doesn't have UF, that is a marker of late time. However, LC of the class are similar to class 4, which already has UF. We can assume, that class 2 belongs to later time, than class 1. *Class 3* (variant 7 — fig. 6; supplement; tabl. 2) was found during excavations of TPC Ilka (supplement). Transitional form of UF shows, that the production of classes 1 and 2 has already stopped and class 4 has not yet begun. Therefore, class 3 belongs* to the 850—860s. *Class 4* (variants 2—5, 13, 17 — fig. 6; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Mangup, Pampuk-Kaya, TPC Ilka and settlement Markur (supplement). Flanged tiles of the class have well-formed UF, belongs to final stage of the life of the settlement in Lagernaya Gully in Mangup (Моисеев 2011, с. 174, 176, 180, 182, рис. 2). Moreover, I/1/17 exists in complexes of 880s in Chersonesos (Яшаева и др. 2018b, с. 123). Class 4 cannot be later than the 950s, when the process of degradation of LC has begun. Therefore, class belongs* to the 2nd half of the 800s — 1st half of the 900s. *Class 5* (variant 12 — fig. 6; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Mangup (supplement). Class is the earliest due to FTF and belongs* to the 700s — 1st half of the 800s.

Subgroup 2 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red

Table 2. Chronology of groups I, Ich

Group	Sub-group	Class	400s	500s	600s	700s	800s	900s	1000s	1100s	1200s	1300s	1400s
I	1	1											
		2											
		3											
		4											
		5											
	2	—											
	3	1											
		2											
		3											
	4	1											
		2											
		3											
		4											
	5	1											
		2											
		3											
	6	—											
Ich	1	1											
		2											
		3											
	2	1											
		2											
		3											
	3	—											
	4	1											
		2											
		3											
	5	—											

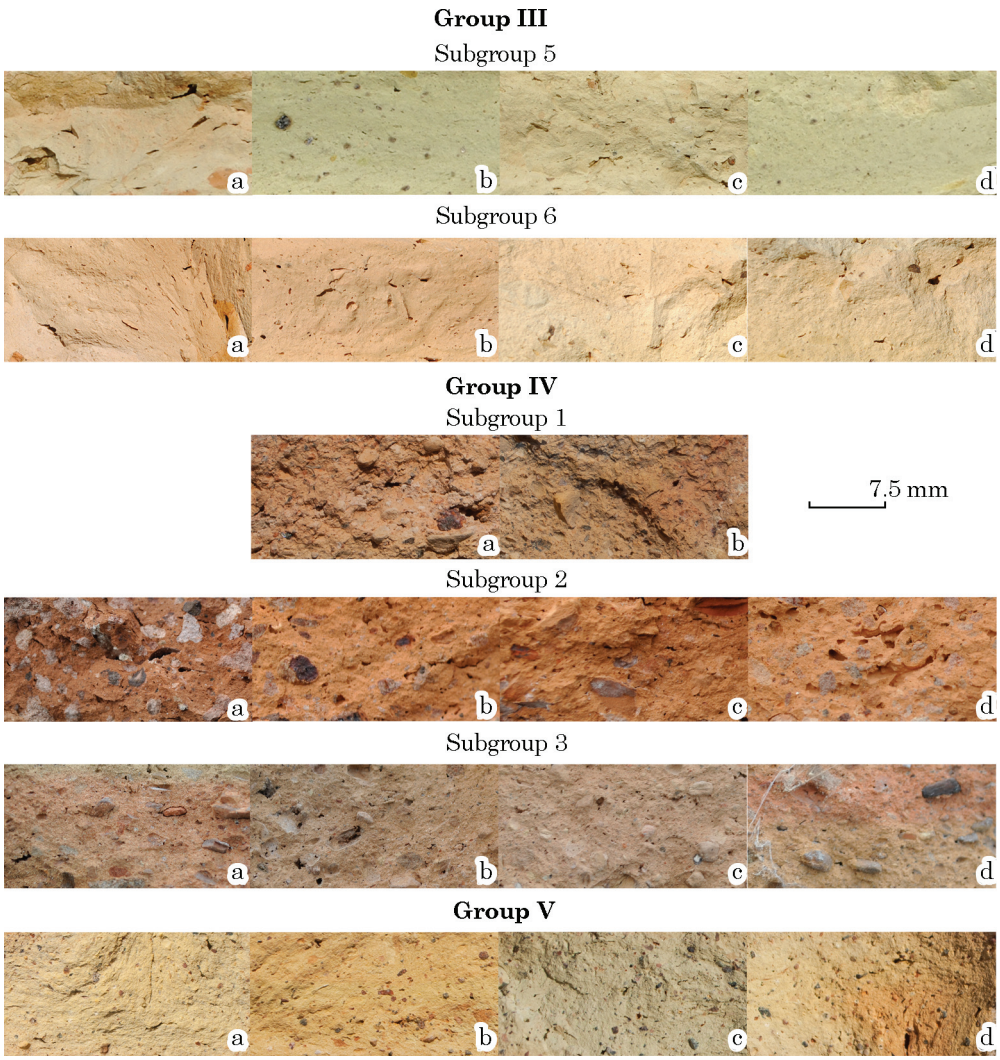

Fig. 5. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, groups and subgroups

(5YR7/8; 7.5YR7/4). The paste contains lime and huge particles of ferrous compounds (0.5—2.0 cm).

Roof tiles of the subgroup were found during excavations of defense wall A-XIX in Mangup (Demir-Kapu cleft), layers of building the fortress on Mangup plateau in the middle of the 500s (Герцен, Манаев 2005, с. 322—325, 328—330, 344). Moreover, it was found during excavations of the 1200s kiln on TPC Ilka (Моисеев 2013, с. 33—34; 2014a, с. 284). Finds from Mangup determine the chronology of the subgroup in the middle of the 500s (tabl. 2). The condition of the finds doesn't allow to divide it into classes.

Subgroup 3 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (5YR7/6; 5YR6/6; 7.5YR7/4). The paste contains lime (large number of small nodules or their concentrated accumulations are on the chip of the tile) and particles of ferrous compounds. The surface is coated with engobe of light-yellow color (2.5YR8/2).

I/3 is dated back to the 2nd half of the 1200s (Моисеев 2014b, с. 286—287; Klenina et al. 2018, p. 159) and was made by TPC Ilka (fig. 1; tabl. 2) in kilns 3 and 10, which were archaeologically investigated (Моисеев 2014a, с. 279—278, 284, 300—302, рис. 2—4; Терещенко и др. 2020, с. 114—115; Moisieiev 2018, p. 259—262). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 54 variants (fig. 6—7; supplement). *Class 1* (variants 3—7, 9—10, 12—13, 17—20, 22, 24—25, 29, 32—39, 43—45, 50—51 — fig. 6—7; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Isar-Kaya, Mangup and TPC Ilka (supplement). The class has been dated by finds from excavations of the block in the central part of Eski-Kermen (Завадская 2008, с. 294). The mass origin of it from destruction layers of the end of the 1200s indicates that tiles were produced during the great rebuilding of the block in the mid-1200s. *Class 2* (variants 2, 8, 11, 15—16, 23, 26, 40, 42, 46—47, 53 — fig. 6—7; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen and TPC Ilka (supplement). Its chronology is related to the dating of classes 1 and 3. It takes middle position by morphological features (supple-

ment) [1] between them and belongs to the 2nd half of the 1200s. *Class 3* (variants 1, 14, 27, 30 — fig. 6—7; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen and TPC Ilka (supplement). The class is the earliest with archaic drained roll.

Subgroup 4 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (5YR7/6; 5YR6/6; 7.5YR7/4). The paste contains natural sand, which often concentrates in spherical accumulations. The surface is coated with engobe of the same color as the tiles, but sometimes it can be lighter (2.5YR8/2) than a chip of the tile.

The production of I/4 (tabl. 2) started at the end of the 1200s (Klenina et al. 2018, p. 159; Моисеев 2014b, с. 287) and stopped not earlier than 1462 — early 1470s (Моисеев и др. 2019, с. 40, 48). Flanged tiles. The subgroup has 4 classes (supplement) and 22 variants (fig. 7—8; supplement). *Class 1* (variants 1, 6—7, 13, 16—20 — fig. 7—8; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Eski-Kermen, Mangup and TPC Ilka (supplement). It has been dated back by some variants from Eski-Kermen by the edge of the 1200s — 1300s (Моисеев 2014b, с. 287). *Class 2* (variants 3—5, 21 — fig. 7—8; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Mangup, settlement Varnutka and TPC Ilka (supplement). It has been dated back to the 1st half of the 1300s (Klenina et al. 2018, p. 159). *Class 3* (variants 2, 9—10, 14 — fig. 7; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Eski-Kermen, Mangup [2], settlement Varnutka and TPC Ilka (supplement). Its chronology is related to the dating of classes 2 and 4. Class 3 takes middle position between them due to its morphological features (supplement) [3] and belongs to the middle of the 1300s. *Class 4* (variants 8, 11—12, 15 — fig. 7; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Eski-Kermen, Mangup and TPC Ilka (supplement). I/4/15 formed a large group of AFF and fragments in destroyed roof of the temple of TPC Ilka and it can be defined as one of huge «repairs» [4] (Моисеев 2014b, с. 290—291, 299—300, табл. 5). It was the latest during the last building period of the temple at the end of 1300s — 1st half of the 1400s. (Моисеев 2014b, с. 279).

The class [5] was found on the esplanade of the Citadel of Mangup [6] (Моисеев 2014b, с. 288) and is dated by the time no later than the 1420s (Мыц 2009, с. 134). I/4/15 was found during excavations of Eski-Kermen in 1936—1937 (Моисеев 2018a, с. 190, 168—169, рис. 15, *15*) which was abandoned in the 1st half of the 1300s (Айбабин, Хайрединова 2011, с. 429; Тесленко 2020, с. 252). Therefore, class dates by the time of the mid-1300s — 1st quarter of the 1400s.

Subgroup 5 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (2.5YR6/8). The paste contains big and medium particles of red and black chamotte. The surface is coated with engobe of the same color as the tiles (5YR7/6).

Lower chronological limit of the production of I/5 [7] is connected to the time of formation of tile collapsing in Lagernaya Gully on Mangup in the end of the 800s — beginning of the 900s [8] (Моисеев 2011, с. 177). The upper limit* of the production of I/5 is the mid-900s because some variants (I/5/1, I/5/10) have poorly defined (transitional) LC form (tabl. 2). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 16 variants [9] (fig. 8; supplement). *Class 1* (variants 4, 6—7, 9, 11—13, 15 — fig. 8; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen and settlement Varnutka (supplement). *Class 2* (variants 1, 3 and 5 — fig. 8; supplement) was found during excavations of Eski-Kermen and TPC Ilka (supplement). *Class 3* (variant 10 — fig. 8; supplement) was found during excavations of Eski-Kermen (supplement).

Subgroup 6 (fig. 1). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are of various hues of red (5YR6/6; 2.5YR6/8; 2.5YR6/6; 2.5YR5/8; 5YR6/8). The paste contains a lot of lime, lime and quartz gravel, particles of ferrous compounds and argillite (0.02—0.5 cm) and small particles of another black mineral. The surface is coated with engobe of the same color as the tiles.

The subgroup was found during excavations of Eski-Kermen (supplement; tabl. 2). Presumably, the chronological location of I/6 is between the 900s — mid-1200s (Моисеев 2018a, с. 169) and need redefining.

1. Class 1, that is late one, has bad defined transition from side flange to the field of a flanged tile. Class 3, that is the earliest, has archaic drained roll.
2. The handicraft mark I/4/2 (class 1) is very similar to the mark I/4/1 (class 1). Therefore, it is easy to confuse them in the works of A. L. Jacobson and other researchers. Thus, it isn't known for sure, which variant and class it is (Мыц 1990, с. 230, рис. 6: 33, 34; Тиханова 1953, с. 431, рис. 1: 46; Якобсон 1979, с. 101, рис. 63: 76—82).
3. Class 3 has transitional form of a side flange from high one (class 2) to low one (class 4).
4. I/4/15 in the publication of the complex was misinterpreted as a «first set» of the roof tiles, which were used during the building.
5. I/4/8, I/4/15.
6. Unfortunately, the complex of the Citadel of Mangup hasn't been yet completely published: there are only statistics and the definition of some variants (Моисеев 2014b, с. 288).
7. There are no tiles of I/5 in the publication of the complex. Nevertheless, the methodology demands to make chipping and photo fixation of all groups and subgroups of tiles, which were defined in the complex. After some time I/5 was found in this data.
8. The number of I/5 pieces was low. Therefore, we can say, that they had been brought to the roof in the end of its existing.
9. I/5/2, I/5/8, I/5/14, I/5/16 have no defined classes.

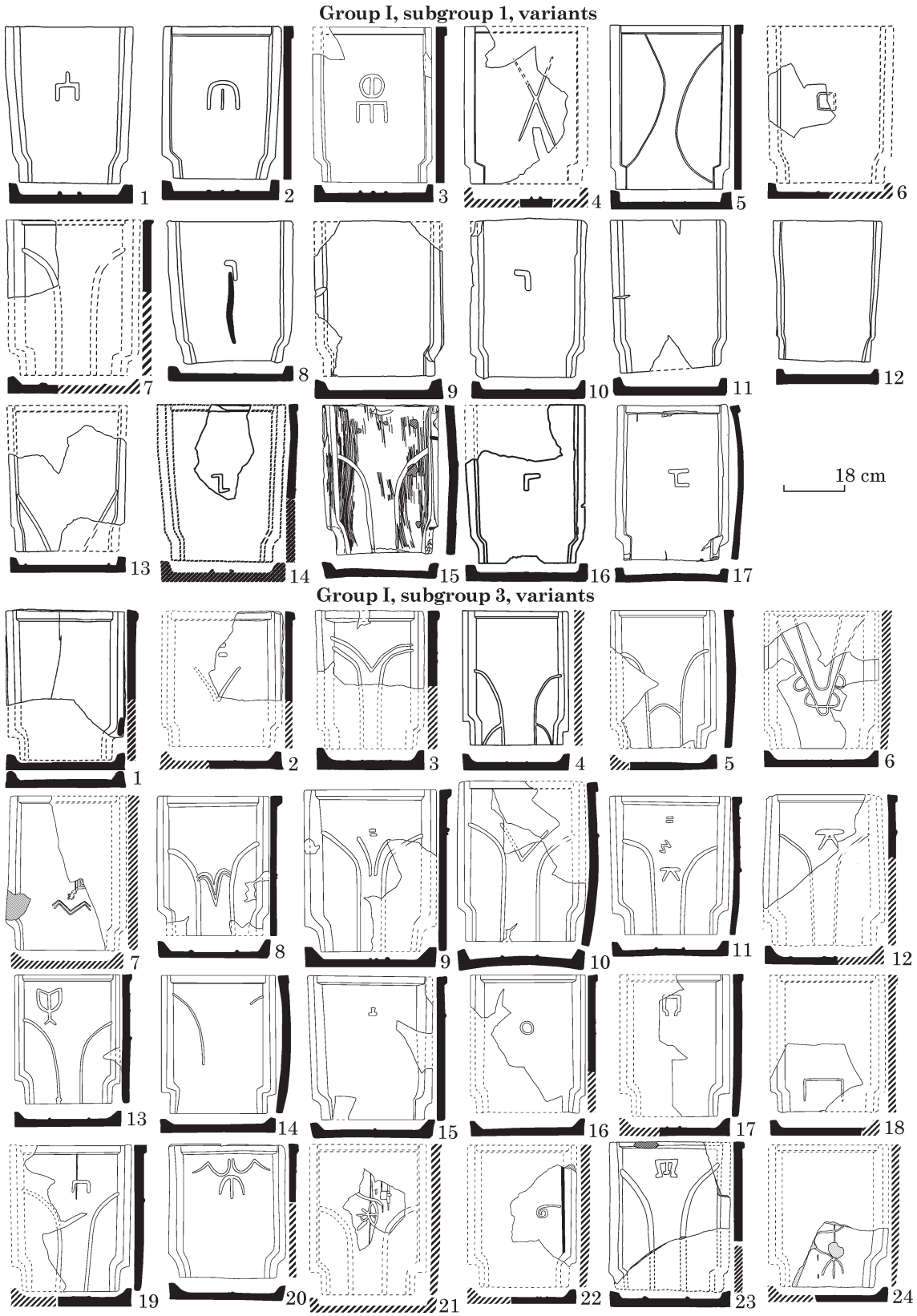

Fig. 6. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

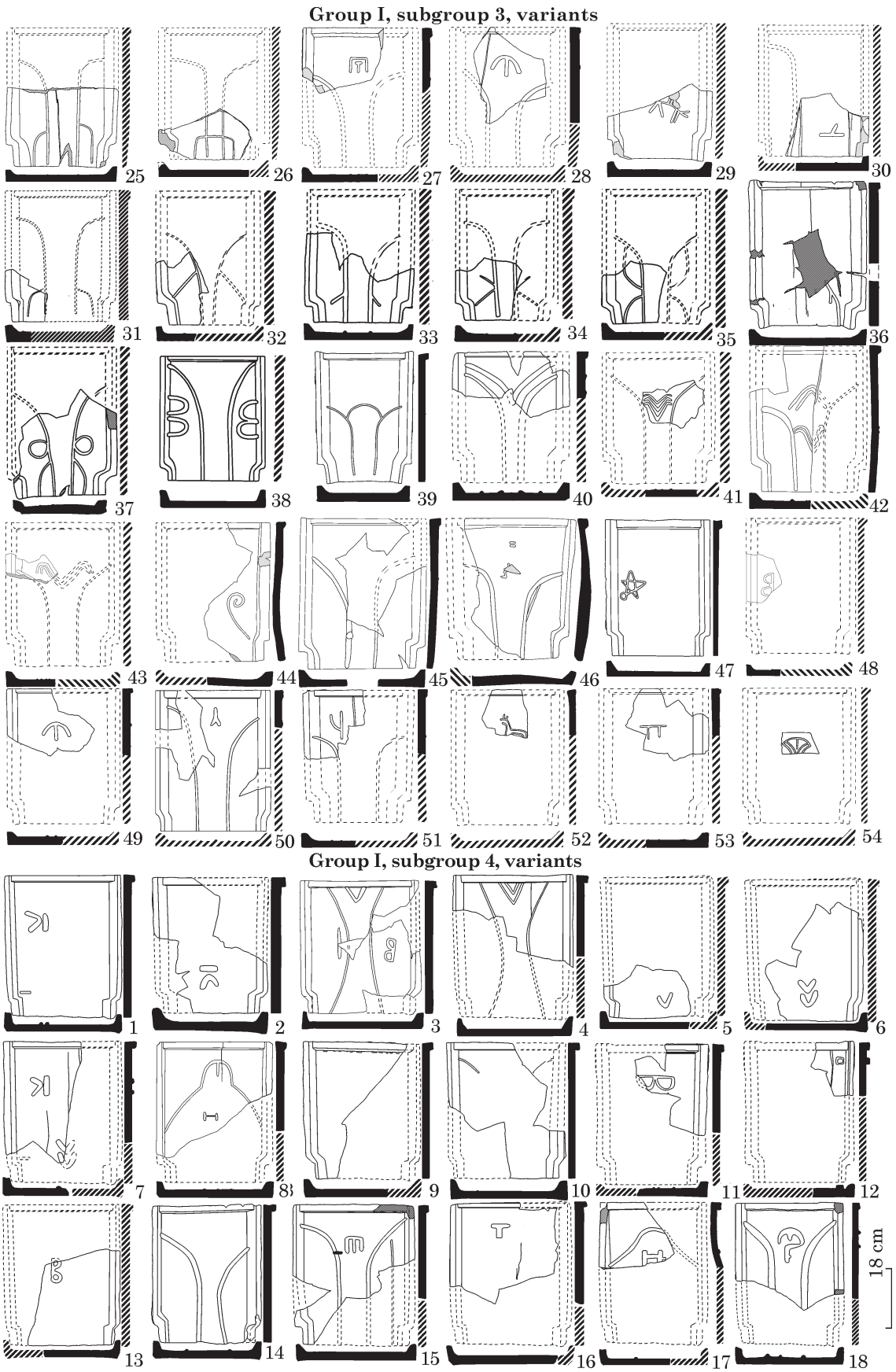

Fig. 7. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

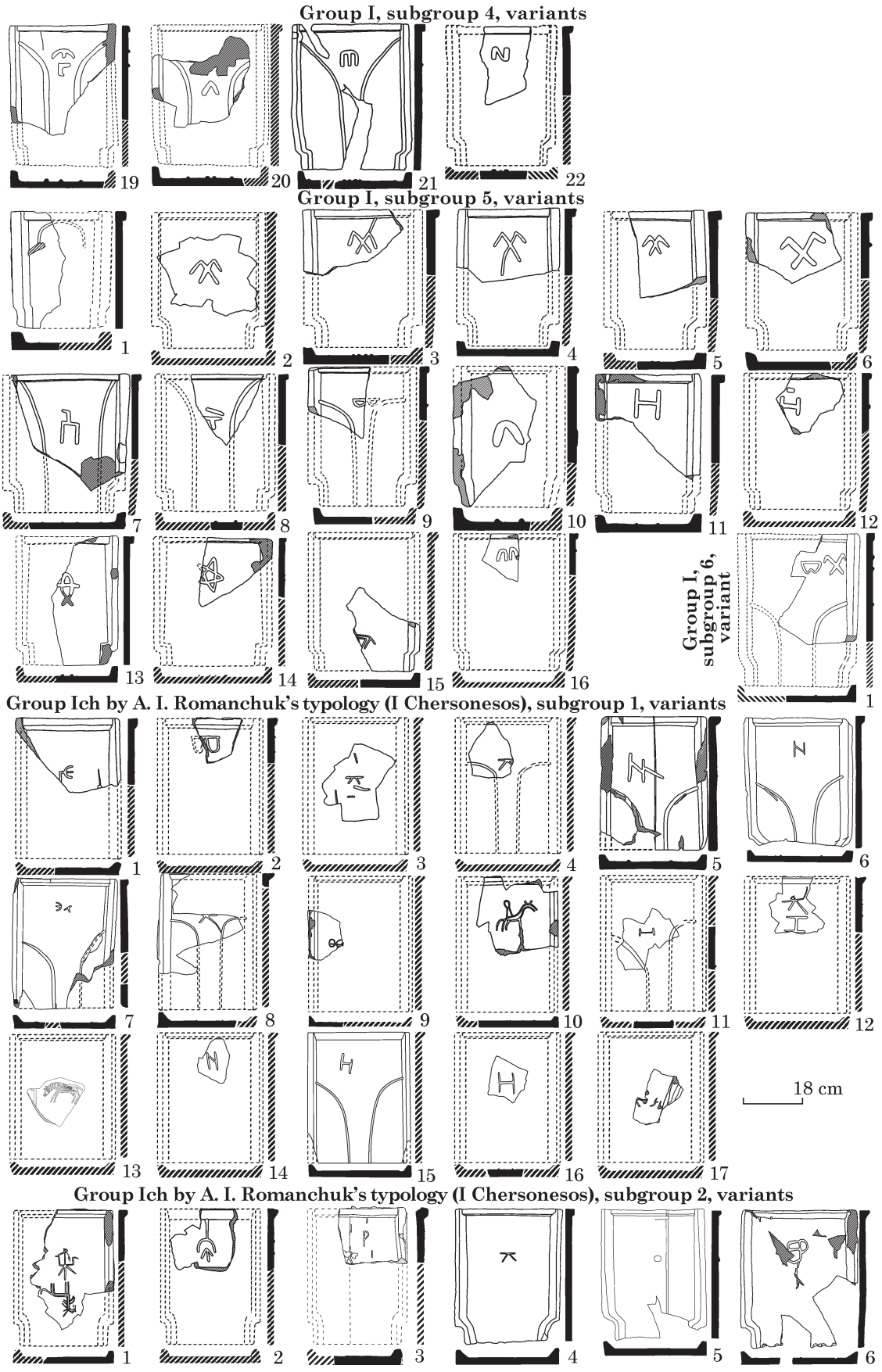

Fig. 8. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

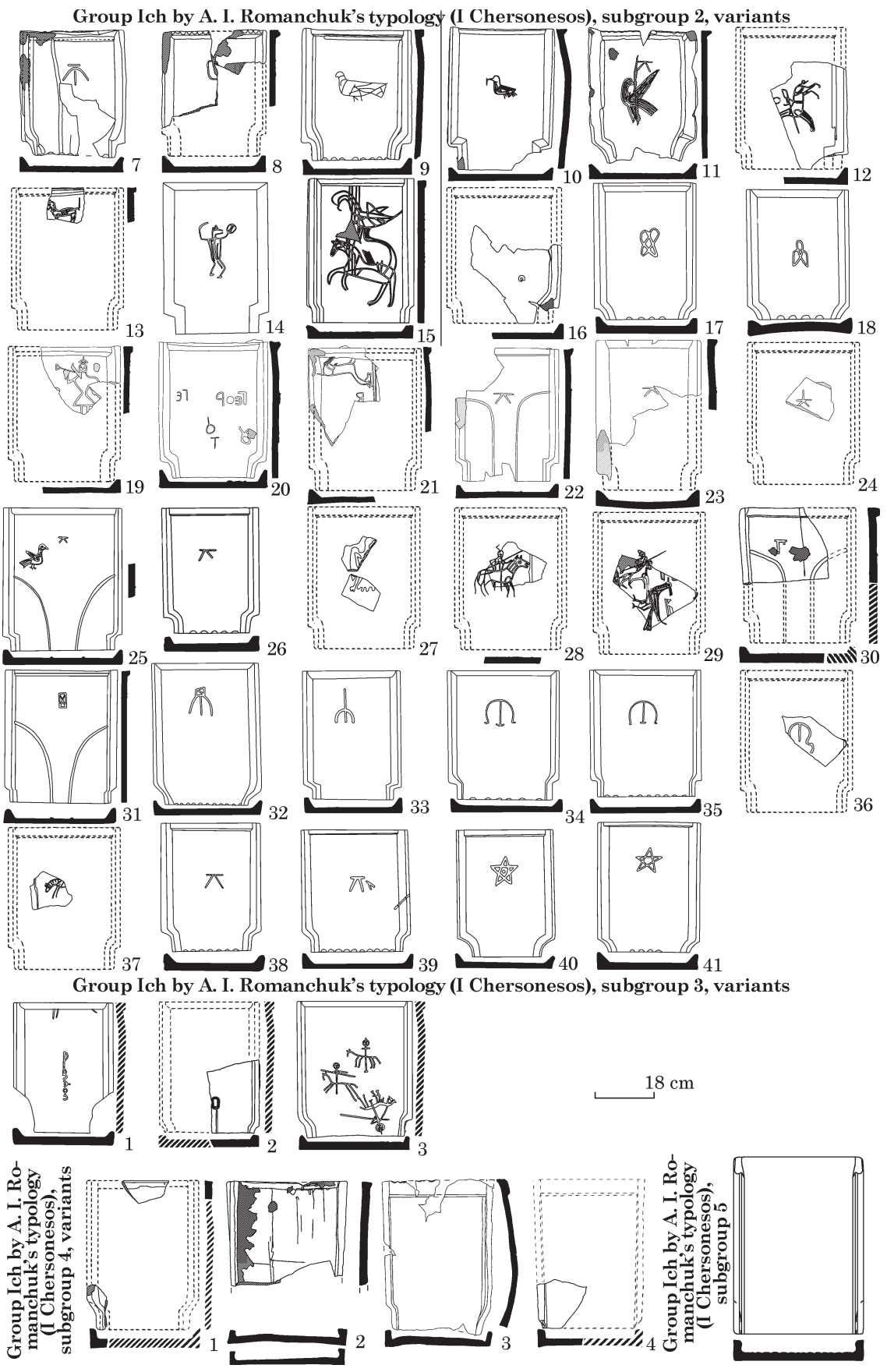

Fig. 9. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

Fig. 10. Technological and morphological typolog f medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

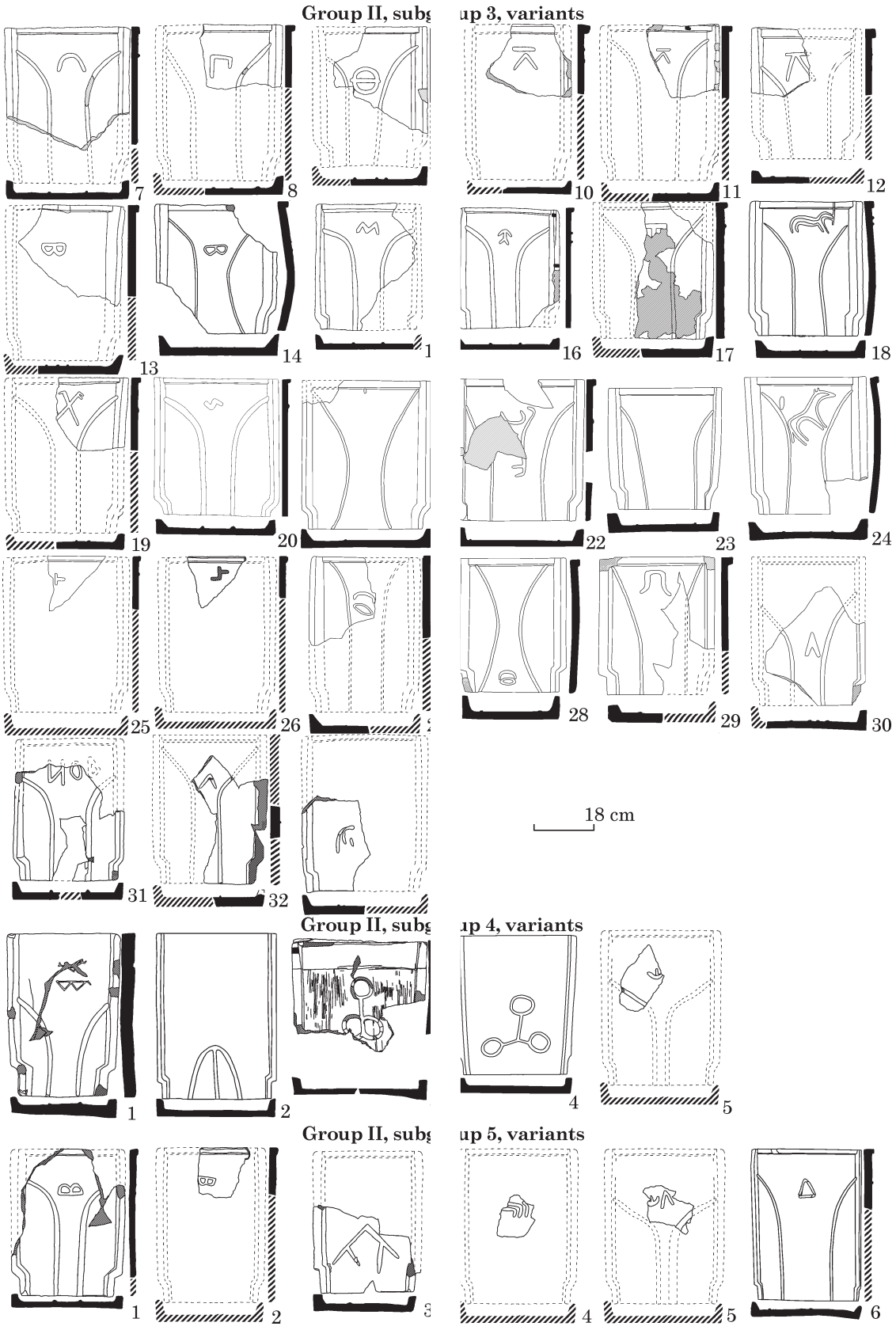

Fig. 11. Technological and morphological typolog f medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

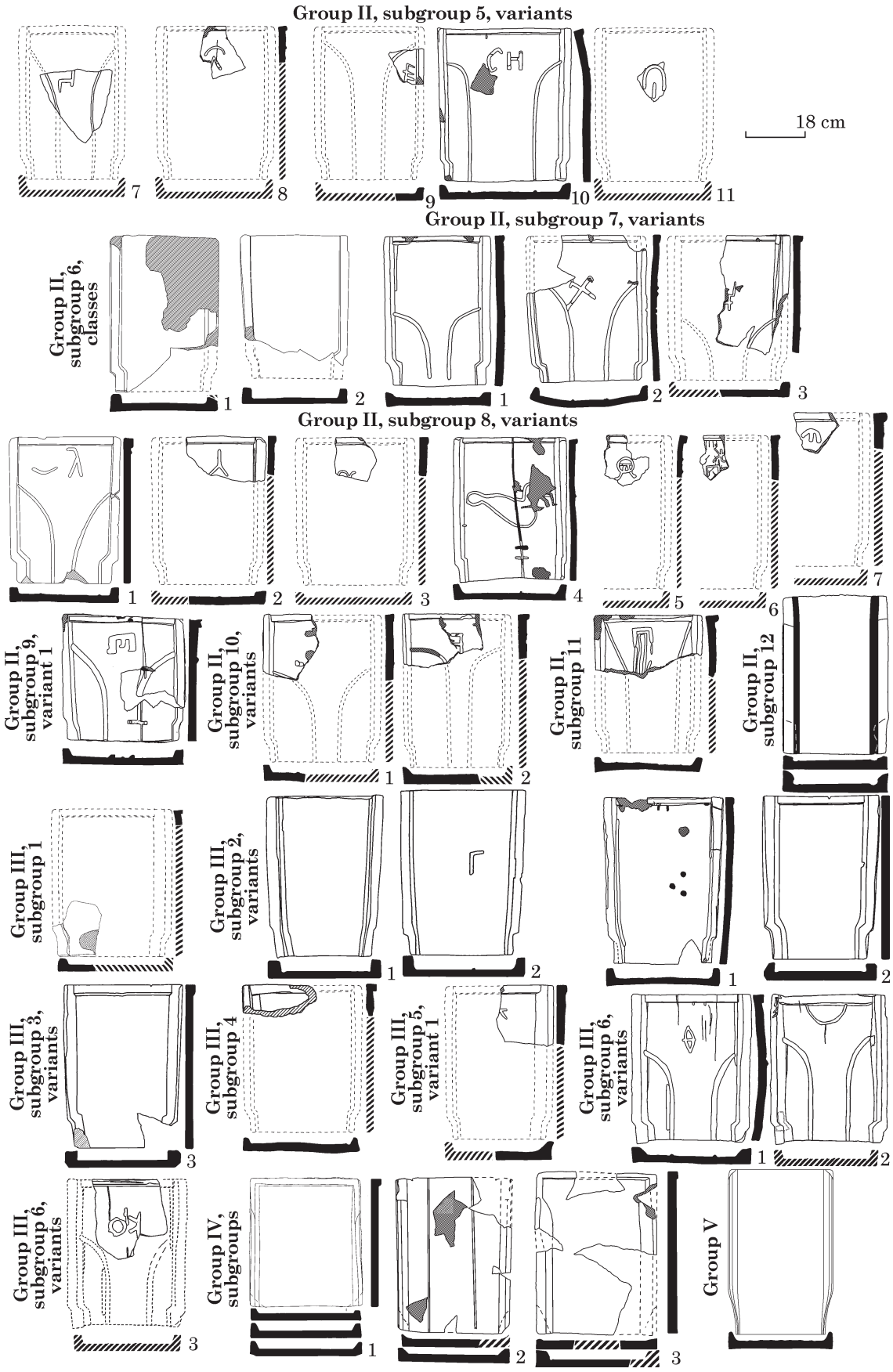

Fig. 12. Technological and morphological typology of medieval building ceramics (Flanged tiles) from the South-Western Crimea, variants

Group Ich: tile production center Chersonesos [1]. The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from Miocene deposits. Finished tiles are red. The paste contains an admixture of lime. The surface is coated with light-yellow engobe.

Kilns that were producing such tiles were excavated on the north side of the Akhtiar bay [2] (the 800s) (Паршина та ін. 2001, с. 69—70; Рыжова 1982, с. 149—151), in Chersonesos (the 1000s—1100s (Якобсон, 1950, с. 154—155) and the end of the 1100s — beginning of the 1200s (Рыжов 2001, с. 294)). Probably, this TPC includes kilns in Kady-Koy in ancient, apparently, early medieval times (Сарновски 2005, с. 119—132; Сарновски, Савеля 2000, с. 61; Филиппенко 1998, с. 116) and in the delta of the Belbek River, 1600s — beginning of the 1800s (Савеля 1989, л. 20—22).

Subgroup 1 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from Miocene deposits. Finished tiles are red or purple (10R7/6; 2.5YR6/6; 2.5YR7/6) and compact. The paste contains an admixture of lime, which concentrates in concretions with diameter of 0.05—0.2 cm. The surface is coated with white engobe with yellow gradation (10YR8/4; 10,5YR8/3) on both sides. Finished tiles have engobe similar to the engobe of class 52 amphora of «ХК-95» (Романчук и др. 1995, с. 73—77). On the back side of Flanged tiles you can see the characteristic caverns, probably from burnt lime.

The chronology (tabl. 2) of the subgroup is the 1000s — 1st half of the 1200s (Klenina et al. 2018, p. 154—155). Lower chronological limit is connected with the production of Ich/4 because some tiles of Ich/1 from excavations of monastery complex on the Vinery cape (Fiolent area) have UF with extra width on upper edge. The upper date should be redefined due to the beginning of production of Ich/3. Flanged tiles. The soubgroup has 3 classes (supplement) and 18 variants [3] (fig. 8; supplement). *Class 1* (variants 1, 5—6, 10 — fig. 8; supplement) was found during excavations of Chersonesos and Eski-Kermen (supplement). *Class 2* (variant 7 — fig. 8; supplement) was found during excavations of Chersonesos (supplement). Flanged tiles have bad defined LC on the inner side. This is a chronoindicator* of the mid-900s (Моисеев 2018а, с. 150—151, 153). *Class 3* (variants 8—9 — fig. 8; supplement) was found during excavations of Chersonesos (supplement).

Subgroup 2 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from Miocene deposits. Finished tiles are red (2.5YR7/6; 2.5YR6/4; 5YR7/6; 5YR7/8). The paste contains a notable admixture of lime, the body of Flanged tiles have cracks of irregular shape formed during firing. Tiles of Ich/2 are delaminated. The surface is coated with white and sometimes light-green (2.5YR6/1; 5Y8/1) engobe. It covers facial side but not rear side. Products are rough due to the use of coarse backfill.

The chronology (tabl. 2) of the subgroup is the mid-1200s — 1st half of the 1300s. (Лысенко, Тесленко 2002, с. 269—270; Klenina et al. 2018, p. 148, 151). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 41 variants [4] (fig. 8—9; supplement). *Class 1* (variants 1, 3, 15, 30 — fig. 8—9; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos and Eski-Kermen (supplement). It is the oldest one and the beginning of its production (Ich/2/1) is synchronous with a rebuilding of the block in the mid-1200s (Klenina et al. 2018, p. 151). *Class 2* (variants 4—5, 7—12, 14, 16—22, 25—26, 35—36, 39—41 — fig. 8—9; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos and Eski-Kermen (supplement). Findings of the class are the most numerable and their production has been dated back to the prosperity of the South-Western Crimea in the 2nd half of the 1200s. *Class 3* (variants 6, 23 — fig. 8—9; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos and Eski-Kermen (supplement).

Subgroup 3 (fig. 2). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from Miocene deposits. Finished tiles are from brownish-red to purple (2.5YR6/6; 2.5YR6/8; 2.5YR7/8; 5YR5/6; 5YR6/6; 5YR6/8). The paste contains a notable admixture of lime (small spherical concretions). Fired tiles are compact and slightly delaminated. The surface is coated with yellow (10YR8/3) engobe and significantly delaminated. Flanged tiles. The subgroup has 3 variants (fig. 9; supplement). It was found during excavations of Chersonesos and Ilyaz-Kaya (supplement). Ich/3 is later than Ich/1 and has some similar morphological features: short LC. Therefore, the beginning of its production cannot be seen* before the turn of the 1000s—1100s, when Flanged tiles didn't have LC (tabl. 2).

Subgroup 4 (fig. 3). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from Miocene deposits. Finished tiles are from light-red to purple (2.5YR6/4; 2.5YR6/8; 5YR6/6). The paste contains an admixture of lime (points and occasional spherical concretions of this substance).

1. The addition of «ch» to the number of the group means «Chersonesos». It means, that this group belongs to the Chersonesos tile production center and that in the typologies of Chersonesos`s tiles it traditionally has number «I» (Романчук 2004, с. 42). The name of tile production center is conditional. Its exact location is still discussed. The product range of tile production center has special molding compound, which differ from other building ceramics. It has compact texture, smooth molding compound and various amounts and forms of impurities of natural lime.
2. Radiogorka pier.
3. Ich/1/2-4, Ich/1/11-17 have no defined classes.
4. Ich/2/2, Ich/2/13, Ich/2/24, Ich/2/27-29, Ich/2/36-37 have no defined classes.

Fired tiles are compact. The surface is sometimes coated with yellow (7.5YR7/6; 10YR7/3) engobe. It covers facial side, not rear side.

Flanged tiles have FTF, well and badly formed UF, well and badly defined LC. Tiles were found during excavations of monastery complex on the Vinery cape (Fiolent area), Chersonesos and TPC on the Northern bank of Akhtiar bay (supplement). Findings from the monastery on the Vinery cape have analogies in morphology [1] to the material from excavations of Semikarakorsk fortress (Моисеев 2015, с. 159—160). Therefore, chronology of Ich/4 is the 700s — mid-1000s (Klenina et al. 2018, p. 156), but not later than the start of production of Ich/1 (tabl. 2). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 4 variants (fig. 9; supplement). *Class 1* (variant 1 — fig. 9; supplement; tabl. 2) was found during excavations of monastery complex on the Vinery cape (Fiolent area) (supplement). It is the oldest one (has FTF) and dates back* to the edge of the 700s/800s and, perhaps, earlier time. *Class 2* (variant 2 — fig. 9; supplement; tabl. 2) was found during excavations of monastery complex on the Vinery cape (Fiolent area; supplement). Tiles of the class have bad defined UF. In addition, class 2 has analogies from the Semikarakorsk fortress (but without UF). The site has chronology of the 700s/800s—840s (Моисеев 2015, с. 156). Therefore, the class has chronology the 1st half of the 800s — mid-800s. *Class 3* (variants 3—4 — fig. 9; supplement; tabl. 2) was found during excavations of Chersonesos and TPC on the Northern bank of Akhtiar bay (supplement). They were producing tiles in the 2nd half of the 800s—1000s (Klenina et al. 2018, p. 156), but not later than the start of production of Ich/1.

Subgroup 5 (fig. 3). The paste is compact, well mixed, apparently made of clay from Miocene deposits. Finished tiles are dark red (10R6/4; 10R6/6). The paste contains admixture of lime (concentrate in spherical concretions about 0.1—0.3 cm), fine chamotte, sandstone quartz grit. There are fine pebbles and mica on rear side of the product. Fired tiles are compact. The surface is coated with white (2,5Y 8/2) engobe.

The chronology (tabl. 2) of the subgroup is the 2nd half of the 400s — 1st half of the 600s (Герцен, Манаев 2005, с. 322—325; Моисеев 2013, с. 171; Романчук 1976, с. 156—157, рис. 1: 1; Яшаева и др. 2018а, с. 334). Flanged tiles. (fig. 9; supplement) were found during excavations of Chersonesos and Mangup (supplement).

Group II. These items were molded of a porous paste with an admixture of chamotte meant to decrease its plasticity. The clay apparently originated from mid-Jurassic deposits. Baked tiles are in various shades of red, sometimes coated with sleazy whitish engobe.

The group is conditional. So far four TPC supplying tiles of this group have been discovered: Bodrak (Моисеев 2013, с. 170, 175; Паршина та ін. 2001, с. 71—72; Якобсон 1979, с. 54—56, рис. 29—30), Laspi with Batiliman and Ilyaz-Kaya sites (Домбровский 1974, с. 19, 21—22, рис. 7, 10; Паршина 1974, с. 78, 81—82, рис. 19: 9; 82: 10, 19, 32, 39—46; Паршина та ін. 2001, с. 67—68; Фирсов 1990, с. 406—407, 431—432, рис. 145, 159), Kanaka (Паршина та ін. 2001, с. 56—58; Якобсон 1979, с. 48—53, рис. 26—28), Choban-Kule (Моисеев 2018b, с. 151, 154; Паршина та ін. 2001, с. 58—60; Якобсон 1979, с. 40—48, рис. 20—25) (fig. 1).

The products of the group were manufactured from the clay with a high degree of plasticity. Such raw material demanded from craftsmen to reduce plasticity to prevent cracking of tiles during shrinkage. Evidences of using this technology became a criteria to determine building ceramics as «group 2» («группа 2») in the historiography (Романчук 2004, с. 43).

Subgroup 1: TPC Bodrak (fig. 7). The paste is porous, well mixed (uniform distribution of admixtures), apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red, orange, rarely of burgundy color (2.5YR8/4; 2.5YR7/6; 5YR7/6; 5YR7/8). The paste contains admixture of lime (small amount of white and beige color nodules of different size), concretions of chamotte of irregular shape, quartz gravel and particles of ferrous compounds with ellipse and round form, which form the texture of chipping. The surface could be coated with engobe (2.5YR7/4; 2.5YR6/2; 2.5YR6/4).

The subgroup was being produced by TPC Bodrak (fig. 1). The lower chronological limit* of II/1 dates back to the 1st half, probably closer to the mid-800s. It was determined by FTF on class 1. Classes with UF are dated by the materials from excavations of the temple on Tuzlukh hill (860s — 880s — tabl. 3; Тесленко, Мусин 2015, с. 17, 21—22, 131, 134). It points on the active production of the subgroup. II/1 exists in the complex of the edge of the 800s/900s from excavations of Mangup [2] (Моисеев 2011, с. 174). The upper chronological limit of the subgroup is dated to the mid-900s and is determined by well-defined LC (Моисеев 2018b, с. 153—154). Flanged tiles. The subgroup has 6 classes (supplement) and 17 variants [3] (fig. 10; supplement). *Class 1* (variants 6, 17 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Chersonesos and the temple on Tuzlukh hill (supplement). The class

1. The flanged tile has side flange with wedge-form. Also it has bad defined UF. Form of the LC is unknown.

2. There is no tiles of soubgroup II/1 in the publication of the complex. Nevertheless, his methodology demands to make chopping and photo of all groups and subgroups of tiles, which were defined in the complex and after some time II/1 was found in this data.

3. II/1/4, II/1/11—12, II/1/14, II/1/16 have no defined classes.

Table 3. Chronology of groups II, III, IV

Group	Sub-group	Class	400s	500s	600s	700s	800s	900s	1000s	1100s	1200s	1300s	1400s
II	1	1											
		2											
		3											
		4											
		5											
		6											
	2	1											
		2											
		3											
	3	1											
		2											
		3											
		4											
		5											
	4	—											
	5	1											
		2											
	6	1											
		2											
	7	1											
		2											
		3											
	8	1											
		2											
	9	—											
	10	1											
		2											
	11	—											
	12	—											
III	1	1											
		2											
	2	—											
	3	1											
		2											
	4	—											
	5	—											
	6	—											
IV	1	—											
	2	—											
	3	—											

has FTF. However, the first building period of the temple begins in the middle — 2nd third of the 800s (Тесленко, Мусин 2015, с. 17, 21—22, 268). Therefore, class 1 attributes to the mid-800s. *Class 2* (variant 7 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Chersonesos (supplement). Findings have FTF and bad defined UF. It means that the class was being produced during the time of formation of tradition to make Flanged tiles with UF. The chronology of the class is the 850s—860s. *Class 3* (variants 8—10, 13, 15 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found

during excavations of Chersonesos, Simeiz and the temple on Tuzlukh hill (supplement). Finds from excavations of the temple give us possibility to date the class to the time of the 2nd—3rd third of the 800s (Тесленко, Мусин 2015, с. 17, 21—22, 131, 268). *Class 4* (variant 2 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Eski-Kermen (supplement). The chronology of the class is connected to the dating of classes 3 and 6. *Class 5* (variant 1 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Eski-Kermen and settlement Varnutka (supplement). The class is close to class 4 by its morphology (and, maybe, time). *Class 6* (variants 3, 5 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Eski-Kermen and Partenit (supplement). There is no flanged tile with lower part of tile. However, in the catalog of building ceramics of Chersonesos there is flanged tile «УЗ8-9» without LC (Романчук 2004, рис. 46: 2). The upper part of mark «УЗ8-9» is similar to the upper part of mark II/1/5. It is possible that flanged tile «УЗ8-9» belongs to class 6. If this suggestion is correct, dating* of class 6 is time after the mid-900s.

Subgroup 2: TPC is unknown (Choban-Kule?) (fig. 3). The paste is porous, bad mixed, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (10R5/6). The paste contains admixture of lime (small amount of beige color spherical nodules), concretions of chamotte with irregular shape (red color, small and large size with; black color medium and large size) and a lot of quartz sand. The surface could be coated with light-yellow engobe (2.5YR7/4; 5YR7/4).

The place of the production of the subgroup is unknown. Perhaps, it was TPC Choban-Kule (fig. 1). For instance, finds from archaeological works on the site of TPC are very close and similar to II/2, but with small variations: more admixture of chamotte and lime [1]. The last admixture makes chips of tiles variegated. The chronology of II/2 is disputable. At first, it was dated to the 2nd half of the 1200s [2] (Завадская 2008, с. 294, 305). However, the complex from the temple on the Unnamed cape (mid-900s) and from the prison-tank in block VII of Chersonesos (the end of the 1000s — beginning of the 1100s) contradict this chronology (Моисеев 2018b, с. 154). Flanged tiles of the subgroup have some classes without LC and some with it. Therefore, we can date II/2 to the time of the 900s — beginning of the 1100s (tabl. 3). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 15 variants [3] (fig. 10; supplement). *Class 1* (variants 1—7, 9, 11, 13—14 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Ilyaz-Kaya, Isar-Kaya, Laspi, Mangup, Oreanda, Partenit, settlement Varnutka and the temple on the Unnamed cape (supplement). The chronology* is the 1st half of the 900s (one variant of class 1 has a transitional bad defined LC). *Class 2* (variant 8 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of the temple on the Unnamed cape (supplement). The chronology is the mid-900s (Моисеев 2018b, с. 151—152, 154). *Class 3* (variants 10, 12 — fig. 10; supplement; tabl. 3) was found during excavations of Chersonesos, Gurzuf fortress, Partenit, settlements Oreanda and Upper Massandra (supplement). Flanged tiles of the class don't have LC — so they were dated back* to the 2nd half of the 900s — beginning of the 1100s.

Subgroup 3: TPC Bodrak (?) (fig. 3). The paste is porous, bad mixed, with rough surface, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (10R4/8). The paste contains admixture of lime, concretions of red chamotte (sometimes it can be black or nearly black).

The place of the production of the subgroup is unknown, but most probably it was TPC Bodrak (Моисеев 2018a, с. 171). The chronology of II/3 is the same as final building periods of Eski-Kermen fortress (the 2nd half of the 1200s—1st half of the 1300s — tabl. 3), possibly, slightly earlier and later time (Завадская 2008, с. 305—306; Тесленко 2020, с. 252). Flanged tiles. The subgroup has 5 classes (supplement) and 33 variants [4] (fig. 10—11; supplement). *Class 1* (variants 1, 4, 7, 9, 17, 22, 28—33 — fig. 10—11; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Ilyaz-Kaya, Isar-Kaya, settlements Laspi, Mangup, Varnutka and the temple on Krestovaya mountain in Alupka (supplement). *Class 2* (variants 1, 5—6, 8, 18—19, 21, 23—24 — fig. 10—11; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Ilyaz-Kaya and the settlement Upper Massandra (supplement). *Class 3* (variants 12, 16, 20, 29 — fig. 11; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Ilyaz-Kaya, Isar-Kaya, Partenit and settlement Varnutka (supplement). *Class 4* (variant 15 — fig. 11; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Ilyaz-Kaya, Isar-Kaya, Partenit and settlement Varnutka (supplement). Flanged tiles of the class were found during excavations of complexes that had formed in the late 1200s (Мыц 1990, с. 240) or had started forming at the turn of the 1200s — 1300s (Паршина, 1988, с. 38—39, 46—48; Романчук 2004, с. 65; Симонова 1980, с. 104) or in the 1300s (Якобсон 1979, с. 132). The fact, that one class is found in the layers, which belong to two consecutive periods, indicates, that the production of it began just before the destruction of Chersonesos and Isar-

1. Collection of Choban-Kule survey in 1962 in Alushta museum of local history.
2. I. A. Zavadskaya identified and publicized soubgroup 2 at first time. In her researches it has name «группа 3» («group 3») (Завадская 2008, с. 301).
3. II/2/15 has no defined classes.
4. II/3/2-3, II/3/25-26 have no defined classes.

Kaya in the late 1200s. *Class 5* (variants 10—11, 13—14, 27 — fig. 11; supplement) was found during excavations of Chersonesos and Eski-Kermen (supplement). Handicraft mark II/3/5 class 5 has some similarity with II/3/28 class 1. Therefore, we can say that they have chronological connection.

Subgroup 4: TPC Ilyaz-Kaya (fig. 3). The paste is porous, bad mixed, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (10R7/6; 2.5YR7/6; 5YR6/8). The paste contains admixture of clotted lime, big concretions of red chamotte, oligoclase gravel and argillite. Sometimes there are numerous cavities in the chip.

The subgroup was being produced by TPC Ilyaz-Kaya (Паршина 1993, с. 107—109; Паршина та ін. 2001, с. 56—58), located in Laspi bay under the Ilyaz-Kaya mountain in Choban-Tash area (fig. 1). Flanged tiles. The soubgroup has 5 variants and one class[1] (fig. 11; supplement). They were found during excavations of Oreanda, Partenit and TPC Ilyaz-Kaya (supplement). The subgroup has FTF. Therefore, it is attributed* to the edge of the 700s/800s and some earlier time (tabl. 3).

Subgroup 5: TPC Ilyaz-Kaya (fig. 3). The paste is porous, bad mixed, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (2.5YR7/8; 2.5YR6/8; 5YR7/6; 5YR7/8). The paste contains admixture of solid clotted lime, a lot of small and medium concretions of red (2.5YR6/6; 5YR6/6) and black (2.5YR6/1) chamotte. Facial side and side edge of the side flanges are covered with light-yellow engobe (2.5YR7/4; 5YR7/4).

The subgroup was being produced by TPC Ilyaz-Kaya. Flanged tiles have FTF, UF, well defined LC. They were found during excavations of the temple on the Unnamed cape, where II/5/10 derived from «the first set» of the roof of the temple. It was built in the 2nd half of the 800s and was destructed in the mid-900s (Яшаева 2005, с. 484—485). Therefore, chronology* of II/5 is the edge of the 700s/800s — 2nd half of the 800s (tabl. 3). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 12 variants [2] (fig. 11—12; supplement). *Class 1* (variants 1, 3, 9—11 — fig. 11—12; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Partenit and temple on the Unnamed cape (supplement). *Class 2* (variant 6 — fig. 11; supplement) was found during excavations of Chersonesos, Partenit, Biuk-Isar and settlement Limena (supplement). *Class 3* (variant 12 — fig. 12; supplement) was found during excavations of monastery complex on the Vinery cape (Fiolent area) (supplement). The class has FTF. Therefore, it is attributed* to the edge of the 700s/800s.

Subgroup 6: TPC Kanaka (fig. 3). The paste is porous, well mixed, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (2.5YR7/4; 2.5YR6/8; 5YR7/4). The paste contains admixture of chamotte, quarz gravel, sand. Bodies of Flanged tiles have cracks of irregular shape.

II/6 was being produced by TPC Kanaka (fig. 1). It has FTF and was found in layers of the first building period of the temple on Tuzlukh hill, which begins in the middle — 2nd third of the 800s (Тесленко, Мусин 2015, с. 17, 21—22, 268). Therefore, II/6 is attributed* to the edge of the 700s/800s — 1st half of the 800s (tabl. 3). Flanged tiles. The subgroup has 2 classes [3] (fig. 12; supplement). *Classes 1* (fig. 12; supplement) and *2* (fig. 12; supplement) were found during excavations of TPC Kanaka and the temple on Tuzlukh hill.

Subgroup 7: TPC Kanaka (fig. 3). The paste is porous, well mixed with fine-grained structure apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (10R7/6; 2.5YR7/6). The paste contains admixture of lime (small points), small concretions and ramentums of chamotte of red color ceramic (shows through the surface of the flanged tile), small particles of ferrous compounds, quartz gravel and sand. Surface is covered with light-pink engobe (5YR7/2; 5YR7/3).

II/7 was made by TPC Kanaka (fig. 1). It has well defined UF and LC. Therefore, II/7 is attributed* to the 2nd half of the 800s — 1st half of the 900s (tabl. 3). Flanged tiles. The subgroup has 3 classes (supplement) and 3 variants (fig. 12; supplement). *Class 1* (variant 1 — fig. 12; supplement) was found during excavations of Partenit and TPC Kanaka (supplement). It is the earliest due to bad defined UF. *Class 2* (variant 2 — fig. 12; supplement) was found during excavations of Partenit (supplement). *Class 3* (variant 3 — fig. 12; supplement) was found during excavations of Partenit and the temple on Tuzlukh hill (supplement). It was dated by the origin of the material from excavations of the temple on Tuzlukh hill from the layer of destruction no later than the mid-900s (Тесленко, Мусин 2015, с. 268).

Subgroup 8: TPC Ilyaz-Kaya (fig. 4). The paste is solid, porous, bad mixed with rough surface, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (2.5YR6/6; 2.5YR7/6; 2.5YR6/8) often with overburnt surface. The paste contains admixture of lime (small amount in form of points and clots), a lot of medium-sized chamotte particles of red and black color ceramic (shows through the facial and rear surfaces of the flanged tile), argillite and ferrous compounds. Surface is covered with white (7.5YR8/2; 7.5YR8/3) or in color of the tile (7.5YR6/3; 5YR6/6; 5YR7/4; 7.5YR7/4) engobe.

The subgroup was being produced by TPC Ilyaz-Kaya (fig. 1). Its Flanged tiles are well rep-

1. II/4/5 has no defined class.
2. II/5/2, II/5/4-5, II/5/7-8 have no defined classes.
3. There are no defined variants in the subgroup.

resented in the complex of the 2nd building period of temple on Tuzlukh hill (Тесленко, Мусин 2015, с. 22—26, 64, 73, 268, рис. 3.1: 2; 3.7: 1). In addition, II/8 has Flanged tiles with bad defined LC (II/8/4). Therefore, the chronology of the subgroup* is the 860s/880s — mid-900s (tabl. 3). Flanged tiles. II/8 has 2 classes (supplement) and 7 variants [1] (fig. 12; supplement). *Class 1* (variant 1 — fig. 12; supplement) was found during excavations of TPC Ilyaz-Kaya and the temple on Tuzlukh hill (supplement). *Class 2* (variant 4 — fig. 12; supplement) was found during excavations of Partenit (supplement).

Subgroup 9: Unknown TPC (fig. 4). The paste is porous, bad mixed with rough surface, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (2.5YR7/6; 2.5YR6/6). The paste contains admixture of points and large clots of lime, a lot of red (10R6/6) and black (2.5YR6/1) chamotte and argillite. Surface is covered with light-yellow engobe (10R8/1).

The place of production of the II/9 is unknown. The chronology is the 1100s — 1st half of the 1200s (tabl. 3) (Klenina et al. 2018, p. 157, 175, 181, fig. 2: 2, group 2 v. 1). Flanged tiles. The subgroup has 1 class (supplement) and 1 variant (fig. 12; supplement). *Class 1* was found during excavations of Chersonesos and Ilyaz-Kaya (supplement).

Subgroup 10: Unknown TPC (fig. 4). The paste is porous, well mixed, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (2.5YR7/6; 5YR6/6; 5YR6/8). The paste contains admixture of lime, which makes cracks of irregular shape in the flanged tile body, and red (2.5YR4/6) chamotte. Surface is covered with solid white (2.5YR8/1) engobe.

The place of the production of the subgroup is unknown. Flanged tiles were found in displaced layers of the temple on Devich'ya hill near Chersonesos (Яшаева и др. 2018а, с. 121) and in layers of the mid-1200s — 1st half of the 1300s as the secondhand material (Klenina et al. 2018, p. 158—160). Thus, the chronology of II/9 belongs to the 900s — 1st half of the 1200s (tabl. 3). Flanged tiles. The subgroup has 2 classes (supplement) and 2 variants (fig. 12; supplement). *Classes 1* (variant 1 — fig. 12; supplement) and *2* (variant 2 — fig. 12; supplement) were found during excavations of Chersonesos.

Subgroup 11: Unknown TPC (fig. 4). The paste is porous, bad mixed, fragile, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are dark-red (2.5YR5/6; 5YR5/4). The paste contains admixture of small amount of lime, a lot of small red (2.5YR4/6) and black chamotte. The surface of tiles is black (sooted effect), which is the result of an oxidative firing.

The place of the production of II/11 is unknown. The chronology is the 1000s — 1st half of the 1300s (tabl. 3) (Klenina et al. 2018, p. 147—150, 157). Flanged tiles (fig. 12; supplement) were found during excavations of Chersonesos and Partenit (supplement).

Subgroup 12: TPC Bodrak (fig. 4). The paste is porous, bad mixed, apparently made of clay from mid-Jurassic deposits. Finished tiles are red (2.5YR6/4; 5YR6/6). The paste contains admixture of small amount of lime, chamotte, particles of ferrous compounds and unrecognized black concretions.

The subgroup was being produced on TPC Bodrak (fig. 1). The chronology is the 2nd half of 400s — 1st half of 500s (tabl. 3) (Моисеев 2014b, с. 169—170, 175). Flanged tiles (fig. 12; supplement) were found during excavations of Bodrak and Chersonesos (supplement).

Group III: TPC Suatkan. These items were molded of compact paste with barely noticeable additional components of various shades of the same colors or white color clay and have different admixtures (lime, chamotte, river sand, argillite and so on). They were apparently made of clay from early Cretaceous deposits. The baked tiles are in various shades of red and pale yellow. The surface of Flanged tiles is coated with compact light-yellow (7.5YR6/3; 7.5YR7/6; 2.5YR7/6; 2.5YR8/2; 10YR8/2; 7.5YR7/6; 7.5YR8/2; 5YR7/6; 5YR7/6; 5YR6/8) or red (5YR7/6) engobe. TPC, that was producing the group, was discovered in gully of the Suatkan stream (fig. 1) [2].

Subgroup 1 (fig. 4). The paste is compact and well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (2.5YR6/8; 5YR6/8), with barely noticeable additional components of light-red color. The paste contains admixture of lime (cavities and clots no more than 0.1 cm long and 0.05 cm width), mica, a little of large quartz gravel, dark sand (which is well differentiated and is a main feature in determining of the subgroup), argillite (little solitary compounds) and very little cavities of air. There is no engobe.

III/1 was found during excavations of the Lagernaya Gully on Mangup (imbrex), the edge of the 800s—900s (Моисеев 2011, с. 174, 181, рис. 4: 6), where it was the late «repair» (Моисеев 2011, с. 180, 182). The subgroup has UF. Therefore the chronology of it is the 2nd half of the 800s (tabl. 3). Flanged tiles. III/1 has 2 classes (fig. 12; supplement). *Classes 1* and *2* were found during excavations of TPC Suatkan (supplement).

Subgroup 2 (fig. 4). The paste is solid, compact and bad mixed with insignificant delaminations, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (5YR6/4; 5YR7/8; 5YR5/8; 10R6/6), with significant additional components of white (10YR7/4, 10YR8/2) clay. This addition is represented on chips with

1. II/8/2-3, II/8/5-7 have no defined classes.

2. Excavations were managed by author in 2012—2013. Unpublicized.

stains and lenses (it makes chips variegated). The paste contains admixture of lime and mostly dark chamotte. Surface is covered with non-solid light-yellow (7.5YR6/3; 7.5YR7/6; 2.5YR7/6) or red (5YR7/6) engobe.

Tiles have FTF. Therefore, subgroup is dated* to the time of the edge of the 700s/800s or earlier time (tabl. 3). Flanged tiles has 2 variants (fig. 12; supplement). They were found during excavations of Chersonesos, Mangup, Suren and TPC Suatkan (supplement).

Subgroup 3 (fig. 4). The paste is fragile, porous and bad mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are red (2.5YR6/8). The paste contains admixture of big particles of red ceramic chamotte (10R6/6; 10R6/8; 10R5/8). Surface is covered with solid yellow (10YR7/6) or red (5YR5/8) engobe. Tiles have significant stratification.

III/3 has bad and well-defined UF. They were found during excavations of the «Markevich» basilica [1] (the late 800s — 1st half of the 900s) (Науменко и др. 2017, с. 52), the Lagernaya Gully on Mangup (the edge of the 800s—900s) (Моисеев 2011, с. 174, 180) and on-ground temple on Devich'ya Hill, tomb 4 (860s—880s) (Яшаева и др. 2018а, с. 123). III/3 has more archaic features than III/1. Therefore, it is dated to the time of the 2nd half of the 800s (tabl. 3). Flanged tiles. The subgroup has 2 classes (supplement) and 3 variants (fig. 12; supplement). *Class 1* (variant 1 — fig. 12; supplement) was found during excavations of Chersonesos, the «Markevich» basilica and settlement Qoca-Sala (supplement). *Class 2* (variants 2—3 — fig. 12; supplement) was found during excavations of the «Markevich» basilica and Mangup (supplement).

Subgroup 4 (fig. 4). The paste is compact and well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are yellow (5Y8/6; 5Y7/3; 5Y7/4). The paste does not contain any admixtures.

The chronology of the subgroup is not clear now. Lower chronological limit is determined by the dating of III/1 and III/6. Upper — by the chronology of III/5. Thus, III/4 is dated to the 2nd half of the 900s — 1st half of the 1200s (tabl. 3). The chronology needs to be clarified. Flanged tiles. (fig. 12; supplement) were found during excavations of TPC Suatkan (supplement).

Subgroup 5 (fig. 5). The paste is compact and well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are yellow (5Y8/6; 5Y7/6; 2,5Y7/4). The paste contains admixtures of lime, big particles of black ceramic chamotte, particles of ferrous compounds and a lot of sand that makes finely grained structure of the chip.

III/5 was found during excavations of layers of destruction of the 2nd half of the 1200s (tabl. 3) in central block in Eski-Kermen (Завадская 2008, с. 294) [2]. This allows to attribute the subgroup to this time. Flanged tiles. The subgroup has 1 variant (fig. 12; supplement) that was found during excavations of TPC Suatkan (supplement).

Subgroup 6 (fig. 5). The paste is compact and well mixed, apparently made of clay from early Cretaceous deposits. Finished tiles are yellow (2,5Y7/4; 5Y7/6; 5Y8/6), with barely noticeable additional components of various shades of red. The paste contains admixture of organic compounds, which after baking produced tiny cavities, as well as particles of argillite (with size 0.1—0.2 mm) and river sand. The surface is coated with compact light-yellow (10YR7/6; 10YR6/4) engobe.

The chronology is the 1000s — mid-1200s (tabl. 3) (Klenina et al. 2018, p. 160). Flanged tiles. The subgroup has 1 class (supplement) and 3 variants (fig. 12; supplement). *Class 1* was found during excavations of Chersonesos, Eski-Kermen, Partenit and TPC Suatkan (supplement).

Group VI. Baked tiles are red (2.5YR6/8; 5YR6/8; 5YR6/4; 5YR7/8; 5YR5/8; 10R6/6), orange- or straw-colored (10YR8/2). The solid, porous, badly mixed paste contains lime, chamotte, particles of black argillite, ferrous compounds and sand. The surface is coated with white (7.5YR6/3; 7.5YR7/6; 2.5YR7/6; 2.5YR8/2; 10YR8/2; 7.5YR7/6; 7.5YR8/2; 5YR7/6; 5YR7/6; 5YR6/8) or red (5YR7/6) engobe with different density.

It is not possible to determine the probable place of origin of raw materials because the group unites most likely non-Crimean, imported products (Klenina et al. 2018, p. 161). It is possible that each subgroup of the group represents a separate TPC.

Subgroup 1 (fig. 5). The paste is fragile, porous, bad mixed. Finished tiles are orange (5YR8/4) or light-yellow (7.5YR7/6; 5YR8/4) color. The paste contains admixture of lime, chamotte.

Tiles are dated to the time of the end of the 800s — beginning of the 1100s (tabl. 3) (Klenina et al. 2018, p. 160; Рыжов, Седикова, 1999, с. 326; Рыжов, 1998, л. 8—9). Flanged tiles (fig. 12; supplement) were found during excavations of Chersonesos (supplement).

Subgroup 2 (fig. 5). The paste is solid, porous, well mixed. Finished tiles are red (2.5YR8/4; 2.5YR6/6; 7.5YR6/3; 5YR7/6; 5YR6/4; 5YR6/8). The paste contains admixture of chamotte, black argillite and ferrous compounds.

Tiles are dated to the time of the 2nd half of the 1100s — 1st half of the 1300s (tabl. 3) (Klenina et al. 2018, p. 147—148, 160—161). Flanged tiles (fig. 12; supplement) were found during excavations of Chersonesos (supplement).

1. Archaeological survey was managed by author in 2013.

2. The author made the identification of artefactual remains on the site of excavations of central block of Eski-Kermen in 2003—2008.

Subgroup 3 (fig. 5). The paste is solid, porous, well mixed. Finished tiles are orange (5YR7/3; 5YR7/6; 7.5YR6/8; 10YR7/3). The paste contains admixture of lime, roundish chamotte, ferrous compounds and sand.

Roof tiles are dated to the time of the 1000s — mid-1200s (tabl. 3) (Klenina et al. 2018, p. 147—148, 160—161). Flanged tiles (fig. 12; supplement) were found during excavations of Chersonesos and Taman fortress (supplement).

Conclusions. The main aim of technological-morphological typology of medieval building ceramics from South-Western Crimea is localization of tile production centers and building on this foundation of formalized description of a material in such a large region. Application of such typology to the materials from various archaeological sites (32) showed relations between different parts of South-Western Crimea and, most importantly, evidences of an extensive tile production industry in medieval times. Products of different tile production centers were determined among materials from different sites based on division of building ceramics into groups — subgroups. Division of flanged tiles to subgroups — variants — classes allowed to date investigated materials. The correlation of results of dating and typologization on different sites, sometimes located on opposite borders of the territorial framework of the study (for example, Chersonesos and the temple in Tuzlukh hill) showed a complete coincidence of chronological conclusions. It proved the accuracy of results and high potential for universality of the investigation.

Groups, subgroups and sometimes classes dated within following periods: the middle of the 400s—600s (I/2; Ich/5; II/12), 700s—850/860s (I/1, classes 1—2, 5; Ich/4, classes 1—2; II/1, classes 1—2; II/4; II/5; II/6; III/2), 850/860s — the middle of the 900/1000s (I/1, classes 2—4; I/5; II/1, classes 3—6; II/2, classes 1—2; II/5; II/7; II/8; II/10; III/1; III/3; IV/1), the middle of the 900/1000s — first half of the 1200s (I/6; Ich/1; Ich/3; Ich/4, class 3; II/2, class 3; II/9; II/10; II/11; III/4; III/6; IV/2; IV/3), the second half of the 1200s (I/3; Ich/2; II/3; III/5; IV/2), the edge of the 1200s/1300s — first half of the 1300s (I/4, classes 1—3; Ich/2, classes 2—3; II/3), second half of the 1300s — beginning of the 1400s (I/4, classes 3—4). Materials belonging to the periods of the middle of the 400s—600s, the 850/860s — the middle of the 900/1000s, the second half of the 1200s have a well-developed chronology due to the well-investigated archaeological material and sites of these periods in general. Less obvious is the chronology of material with date of the middle of the 700s—850/860s, the edge of the 1200s/1300s — first half of the 1300s and the second half of the 1300s — beginning of the 1400s. It still needs to be improved. Building ceramics, attributed to the middle of the 900/1000s — first half of the 1200s has a doubted and «conditional» chronological position. It must be admitted that the work on the chronological stratification of flanged tiles of this period has just begun.

In addition, for the first time the article fundamentally described tiles from seven tile production centers localized by groups and subgroups: Bodrak (subgroups II/1, II/3, II/5, II/12), Ilka (group I), Ilyaz-Kaya / Batiliman (subgroup II/4), Kanaka (subgroups II/6—8), Suatkan (group III), Chersonesos (group Ich) and Choban-Kule (probably subgroup II/2). There were also described imports from at least two tile production centers (subgroups IV/1, 3 and IV/2) with unknown localization outside the Crimea. The localization of production for some subgroups (II/9, II/10, II/11) was unsuccessful. But with the large number of pottery production centers from medieval Crimea, recorded in the classical study of the problem in 2001 by O. O. Parshina and her co-authors, this scientific task should be successfully solved in future researches.

SUPPLEMENT

TECHNOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL TYPOLOGY OF MEDIEVAL BUILDING CERAMICS (TEGULAE) FROM THE SOUTH-WESTERN CRIMEA. ANALOGIES FROM A LITERATURE AND UNPUBLICIZED EXCAVATIONS

Acronyms mean:

a. low upper / side flange — L; medium upper / side flange — M; high upper / side flange — H; trapezoidal form — Tf; rectangle form — REf; triangle form — 3f; roller form — ROf; well defined — WD; bad defined — BD; false top flange — FTF;

b. CH — Chersonesos; EK — Eski-Kermen; MK — Mangup-Kale; PART.85—88 — excavations in the Partenit in 1985—1988 on the site of «Krym resort» [1] (Паршина 1991, с. 70, 71—73; 2002, с. 93); VAR — Varnutka; TH-Temple — temple on the hill of the Tuzlukh; TPC B — tile production center Bodrak; TPC IL — tile production center Ilka; TPC IK — tile production center Ilyaz-Kaya [2]; TPC K — tile production Kanaka [3] (Якобсон 1979, с. 48—49); TPC S — tile production Suatkan [4].

GROUP I

SUBGROUP I / 1

Class 1.Variants: 1, 6, 8—9 and 15—16. Upper edge: FTF or clear. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (90—135°) / WD. Were found on: settlement Baga (Якобсон

1. Collection aren't publicized now and there are in funds of Alushta museum of local history.
2. Collection aren't publicized now. Fragments were found during excavations in 1992 by E. A. Parshina and non-archaeological survey by author.
3. Collection aren't publicized now and there are in funds of Alushta museum of local history.
4. Survey was managed by author in 2012—2013 (Моисеев и др. 2013; 2014). Unpublicized.

1970, с. 157, табл. I: 16); CH (Романчук 2004, табл. 24: уз2/260в; Якобсон 1979, с. 25, рис. 10: 258; Яшаева и др. 2018b, с. 123); MK (Моисеев 2011, с. 178, рис. 3: 25, 47—50; Тиханова 1953, с. 431, табл. 1: 1—2; Якобсон 1979, с. 101, рис. 63: 99—101); settlement Simeiz (Паршина 1974, с. 87, рис. 27: 28—29); TPC IL (Моисеев 2014a, с. 312, рис. 14: I—IV); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 11, 15, 24б); settlement Upper Oreanda (Паршина 1974, с. 89, рис. 31).

Class 2. Variants: 10—11. Upper edge: clear. Side flange: Tf/L. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: settlement Baga (Якобсон 1970, с. 157, табл. I: 16); MK (Моисеев 2011, с. 178, рис. 3: 26—27).

Class 3. Variant: 7. Upper edge: ROf/L. Side flange: Tf/M. Lower edge: unknown. Were found on: TPC IL (Моисеев 2014a, с. 312, рис. 14: V—VII).

Class 4. Variants: 2—5, 13, 17. Upper edge: Tf/L. Side flange: Ref/L, Ref/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD, with narrowing. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123); EK (Моисеев 2018b, с. 181, рис. 6: I); MK (Моисеев 2011, с. 178, рис. 3: 31, 51, 56; Тиханова 1953, с. 431, табл. 1: 3—4; Якобсон 1979, с. 101, рис. 63: 94—98); Pampuk-Kaya (Якобсон 1970, с. 158, табл. II: 4); TPC IL (Моисеев 2014a, с. 307, 310—311, рис. 9: 12—13); settlement Markur (Якобсон 1970, с. 158, табл. II: 4).

Class 5. Variant: 12. Upper edge: clear. Side flange: Ref/L. Lower edge: bend (≥135°) / BD. Were found on: MK (Моисеев 2011, с. 178, рис. 3: 28).

SUBGROUP I/2

Upper edge: clear. Side flange: REf/H. Lower edge: unknown. Were found on: MK (Герцен, Манаев 2005, с. 322—325, 328—330, 344); TPC IL (Моисеев 2013a, с. 33—34; Моисеев 2014a, с. 284).

SUBGROUP I/3

Class 1. Variants: 3—7, 9—10, 12—13, 17—20, 22, 24—25, 29, 32—39, 43—45, 50—51. Upper edge: Tf/L-M-H. Side flange: Ref/H, Tf/M. Lower edge: bad defined (smooth) transition to the surface, bend (≈90°) / WD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 185, fig. 12: 94/10, 131/10; Романчук 2004, рис. 46: 4; Симонова 1980, с. 110, рис. 2: 39); EK (Завадская 2008, с. 312, рис. 2: 14; Моисеев 2018b, с. 185, 187, 189, рис. 10; 12: I: 3; 14: I: 8; Паршина 1988, с. 38, 41—43, рис. 2: друга у верхньому ряду; 3: 106, 158; 6: 190—191); Isar-Kaya (Мыц 1987, с. 231, рис. 4: 1; occasional finds); MK (Мыц 1990, с. 229—230, рис. 5: 14, 18; 6: 20—21, 42; Романчук 1977, с. 188, рис. 8: 71; Тиханова 1953, с. 431, рис. 1: 31, 38, 50, 58); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 383, 404, рис. 3: 3; 2018a, p. 261, рис. 2: 2—9, 13—14, 16—18, 22, 24—25, 29).

Class 2. Variants: 2, 8, 11, 15—16, 23, 26, 40, 42, 46—47, 53. Upper edge: Tf/M-H. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≈90°) / WD. Were found on: CH (Романчук 2004, рис. 38: 3; 42: 3—4; 44: 4; 46: 3; Якобсон 1979, с. 150, рис. 97: 2, 282a); EK (Завадская 2008, с. 312 рис. 2: 12; Моисеев 2018a, с. 184, 186—187, рис. 9: I: 11; 12: 4; occasional finds); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 307, рис. 6: 11—12; 2018, p. 261, рис. 2: 26).

Class 3. Variants: 1, 14, 27, 30. Upper edge: Tf/M-H. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≈90°) / WD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 185, fig. 12: 130/10); EK (Моисеев 2018b, с. 188—189, рис. 13: I: 14: II; occasional finds); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 305, рис. 4: 6—7).

SUBGROUP I/4

Class 1. Variants: 1, 6—7, 13, 16—20. Upper edge: Ref/M-H. Side flange: Tf/H, figurine-shaped upper edge and one more edge at the place of transition to the surface. Lower edge: bend (≥135°) / WD, with narrowing. Were found on: EK (Моисеев 2018b, с. 191—195, рис. 16: I; 17: 7; 18; 19: I—II; 20: I); MK (Мыц 1990, с. 230, рис. 6: 33—34, 38; Романчук 1977, с. 184, 187, рис. 3: 29—30; 6: 57; Тиханова 1953, с. 431, рис. 1: 13, 16, 46; Якобсон 1979, с. 101, рис. 63: 76—82, 85—86, 103); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 284, 304, рис. 3).

Class 2. Variants: 3—5, 21. Upper edge: RE/M-H. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 185, fig. 12: 133/10); EK (Моисеев 2018b, с. 191—192, 195, рис. 16: 12; 17: I; 20: 7); MK (Моисеев 2014b, с. 288; Романчук 1977, с. 186—187, рис. 5: 45; 6: 61; Якобсон 1979, с. 101, рис. 63: 110—112); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 10); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 284, 304, рис. 3).

Class 3. Variants: 2, 9—10, 14. Upper edge: Ref/M-H. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: EK (Моисеев 2018b, с. 191, рис. 16: II); MK (Мыц 1990, с. 230, рис. 6: 33—34; Романчук 1977, с. 184, рис. 3: 32; Якобсон 1979, с. 101, рис. 63: 76—82); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 284, 304, рис. 3).

Class 4. Variants: 8, 11—12, 15. Upper edge: Ref/M-H. Side flange: Tf/L. Lower edge: bend (≈90°) / WD. Were found on: EK (Моисеев 2018b, с. 192, рис. 17: II); MK (Моисеев 2014b, с. 288); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 284, 304, рис. 3).

SUBGROUP I/5

Class 1. Variants: 4, 6—7, 9, 11—13, 15. Upper edge: Ref/M-H. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135° on the outer side, ≈90° on the inner side) / WD, with narrowing. Were found on: CH (Романчук 2004, табл. 9: H12/135, H13; рис. 23: 4; Симонова 1980, с. 106, рис. 1: 23—24; 2: 12; Якобсон 1979, с. 95, рис. 58: 135); EK (Моисеев 2018b, с. 199—200, рис. 24: I; 25; 26: II; 28; 29: I—II; 30: II); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 12, 16—17).

Class 2. Variants: 1, 3, 5. Upper edge: Ref/H. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / BD on the inner side. Were found on: EK (Моисеев 2018b, с. 198—199, рис. 23; 24: II); TPC IL (Моисеев 2014b, с. 285, 304, рис. 3).

Class 3. Variant: 10. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / BD, with narrowing. Were found on: EK (Моисеев 2018b, с. 202, рис. 27).

SUBGROUP I/6

Variant: 1. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/H. Lower edge: unknown. Were found on: EK (Моисеев 2018b, с. 196, рис. 21: I).

GROUP Ich

SUBGROUP Ich/1

Class 1. Variants: 1, 5—6, 10. Upper edge: Tf/H. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / BD, without tail. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 179—180, fig. 6; 7: 210/10—211/10, 214/10, 236/10; Романчук 2004, табл. 7: E37; 14: N2/177, N5/177в, 32, УР20/37, 48, УЗ102/228; Симонова 1980, с. 111,

рис. 2: 50, 56; Якобсон 1979, с. 149—150, рис. 97: 37, 177, 288); ЕК (Моисеев 2018b, с. 206, рис. 31: II; occasional finds).

Class 2. Variant: 7. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≈90°) / BD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 180, fig. 7: 101/10; Якобсон 1979, с. 150, рис. 97; 235).

Class 3. Variants: 8—9. Upper edge: 3f/H. Side flange: 3f/H. Lower edge: unknown. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 180, fig. 7: 167/10, 171/10).

SUBGROUP Ich / 2

Class 1. Variants: 1, 3, 15, 30. Upper edge: Tf/H. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≈90°) / WD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 152—153, 175, 177, fig. 2: group 1, subgroup A, v. 13; 4: 99—100; Романчук 2004, табл. 25: УЗ19/295, УЗ18, 41, УР57/39; рис. 53: УР57(39), 53, УР61(30); Якобсон 1979, с. 149—150, рис. 96: 30, 39; 97: 295—296); ЕК (Моисеев 2018b, с. 208—209, рис. 33: III: 13; 34: II).

Class 2. Variants: 4—5, 7—12, 14, 16—22, 25—26, 35—36, 39—41. Upper edge: 3f/H-M, holes of finger-prints. Side flange: 3f/H, finger-print ditch under the bottom of the flange. Lower edge: bend (≥135°) / WD, sometimes with narrowing. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 151, 176—179, fig. 3; 4: 58/09, 99/10, 103/10, 106/10; 5: 26/09, 140/10, 147/10; Романчук 2004, табл. 3: Г11/249; 6: Е26/222, Е27/223; 7: Е30—32; 25: УЗ22/298, УЗ23—25, УЗ26/306; 33: УР22/25; 37: УР36/48, УР37/49; 42: Е53/117, рис. 21: 3; 41: 2; 42: 1; 47: 3; 52: 3; 53: 3; Симонова 1980, с. 110, рис. 2: 36, 58; 3: 49; Якобсон 1979, с. 149—150, рис. 96: 25, 38, 49, 52, 61; 97: 116—117, 222—223, 249, 305—307); ЕК (Моисеев 2018b, с. 208, рис. 33: 12; Паршина 1988, с. 43, рис. 3: 215; occasional finds).

Class 3. Variants: 6, 23. Upper edge: 3f/H. Side flange: 3f/M. Lower edge: bend (≈90°) / WD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 177, fig. 4: 102/10; Романчук 2004, табл. 23: Ф6/221; Якобсон 1979, с. 150, рис. 97: 220—221); ЕК (occasional finds).

SUBGROUP Ich / 3

Variants: 1—3. Upper edge: unknown. Side flange: Tf/M. Lower edge: short bend (≈90°) / WD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 180, fig. 7: 49/09, 84/10, 95/09, 107/09; Романчук 2004, табл. 22: Р4/245, рис. 27: 2; 53: 2; Якобсон 1979, с. 149—150, рис. 96: 35—36; 97: 245); Ilyaz-Kaya (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 34).

SUBGROUP Ich / 4

Upper edge: Tf/M, espessilly broad upper edge. Side flange: Ref/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD, bend (≈90°) / BD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 180, fig. 7: 1/09); TPC on the North side of Akhtiar bay (Рыжова 1982, p. 153).

SUBGROUP Ich / 5

Upper edge: clear. Side flange: Ref/H, upper cutaway. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: CH (Моисеев 2013b, с. 170—171, 185, рис. 5; Романчук 1976, с. 156—157, рис. 1: 1); МК (Герцен, Манаев 2005, с. 322—325).

GROUP II

SUBGROUP II / 1

Class 1. Variants: 6, 17. Upper edge: FTF or clear. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (90—135°) / WD. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123); TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 131, рис. 3.9: 67).

Class 2. Variant: 7. Upper edge: Tf/L or FTF. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123).

Class 3. Variants: 8—10, 13, 15. Upper edge: Tf/L. Side flange: Ref/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: CH (Романчук 2004, табл. 8: Е49; Яшаева и др. 2018b, с. 123); settlement Simeiz (Паршина 1974, с. 85, 87, рис. 27: 16); TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 121, 124, рис. 3.1: 47, 101, 120; 3.4: 56, 70, 110).

Class 4. Variant: 2. Upper edge: Ref/H. Side flange: Tf/H. Lower edge: unknown. Were found on: ЕК (Моисеев 2018b, с. 210, рис. 35: III).

Class 5. Variant: 1. Upper edge: Tf/M. Side flange: 3f/H, bad defined (smooth) transition to the surface. Lower edge: unknown. Were found on: ЕК (Моисеев 2018a, с. 210, рис. 35: II; Паршина 1988, с. 41, рис. 3: 11); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 36).

Class 6. Variants: 3, 5. Upper edge: REf/H. Side flange: Tf/M, bad defined (smooth) transition to the surface. Lower edge: unknown, perhaps without bend. Were found on: ЕК (Моисеев 2018a, с. 210, рис. 35: 9); PART.85—88.

SUBGROUP II / 2

Class 1. Variants: 1—7, 9, 11, 13—14. Upper edge: 3f/H, REf/M, Tf/L. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD, II/2/7 with bend (≥135°) / BD. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 184, fig. 11: 85/09, 87—88/10; Бернацки, Кленина 2006, с. 110, рис. 6: 2; Романчук 2004, табл. 4: Е3/109; 5: Е4/106; 9: Н1/130, Н2, Н3/134, Н5/132; 12: М8/189; 17: К43, рис. 22: 1—2; 32: 4; 39: 2; Симонова 1980, с. 106, рис. 1: 21; Якобсон 1979, с. 95, рис. 58: 108—109); ЕК (Завадская 2008, с. 313, рис. 3: 6—7, 10—12, 14; Моисеев 2018b, с. 211—213, рис. 36: II; 37; 38: I; Паршина 1988, с. 40, рис. 3: 9—11, 17—26); settlement Laspi (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 8); МК (Романчук 1976, с. 186, рис. 4: 40); settlement Oreanda (Паршина 1974, с. 88, рис. 30: 3); PART.85—88 (Моисеев 2018b, с. 162, рис. 9: 1, 17; Паршина 1991, рис. 4: 11); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 28—32); Ilyaz-Kaya (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 6—7); Isar-Kaya (Мыц 1987, с. 231—232, рис. 4: 12—14); UC-temple (Моисеев 2018a, с. 162, рис. 8: 2).

Class 2. Variant: 8. Upper edge: REf/M. Side flange: 3f/M. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: UC-temple (Моисеев 2018a, с. 162, рис. 8: 1).

Class 3. Variants: 10, 12. Upper edge: Tf/H. Side flange: Tf/L, the joint of the upper and side flanges is some below of the upper corner on side flange and it is determined by the changing of the height and shape of the flange. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: CH (Романчук 2004, табл. 10: Н23/207; 14: N11(H23)/207; 27: УЗ51; Якобсон 1979, с. 96, рис. 59; 207); Gurzuf (Паршина 1974, с. 90, рис. 32: 4); PART.85—88 (Моисеев 2018a, с. 162, рис. 9: 2—4); settlement Oreanda (Паршина 1974, с. 88, рис. 30: 2); settlement Upper Massandra (Паршина 1974, с. 89, рис. 31: 13).

SUBGROUP II / 3

Class 1. Variants: 1, 4, 7, 9, 17, 22, 28, 30—33. Upper edge: REf/H, Tf/L-M. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD, sometimes with narrowing. Were found on: Alupka-Isar (Паршина 1974, с. 86, 88, рис. 28); CH (Klenina et al. 2018, p. 159, 183, fig. 10: 24/09; Романчук 2004, табл. 11: Л17/242; Якобсон 1979, с. 95, рис. 58: 3, 14); EK (Завадская 2008, с. 314, рис. 4: 2, 12, 16; Моисеев 2018b, с. 215, 217, 225, рис. 40; 42: I; 44: I; 45: I; 49: II; 50: 9; Паршина 1988, с. 41, рис. 3: 84); MK (Тиханова 1953, с. 431, рис. 1: 59—60; Якобсон 1979, с. 66, рис. 38: 16—17); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 1—2).

Class 2. Variants: 5—6, 8, 18—19, 21, 23—24. Upper edge: REf/H, Tf/M. Side flange: Tf/M. Lower edge: unknown. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 183, fig. 10: 122/10; Романчук 2004, табл. 14: N12/188, N13, N14/188в; 47: УЗ110/158, рис. 11: 4; 37: 4; 38: 4; 50: 3; Симонова 1980, с. 105, 111, рис. 1: 3; 2: 59—60; Якобсон 1979, с. 95, рис. 58: 9—10, 158, 313); EK (Завадская 2008, с. 314, рис. 4: 1, 3—4; Моисеев 2018b, с. 217—219, 225, рис. 42: II; 43; 44: II; 47: II; 50: 3; Паршина 1988, с. 42, рис. 3: 114—118); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 22, 43); settlement Upper Massandra (Паршина 1974, с. 89, рис. 38: 16—17); Ilyaz-Kaya (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 36).

Class 3. Variants: 12, 16, 20, 29. Upper edge: REf/H. Side flange: Tf/L. Lower edge: bend (≥135°) / WD, narrowing. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 184, fig. 10: 127/10; Симонова 1980, с. 111, рис. 2: 52—54; Романчук 2004, табл. 25: УЗ14/282, УЗ15, УЗ16, 27, УЗ41; Якобсон 1979, с. 96, рис. 59: 256—257); EK (Завадская 2008, с. 314, рис. 4: 14; Моисеев 2018b, с. 221, 224—225, рис. 46: II; 49: I; 50: 1; Паршина 1988, с. 38, рис. 2: 12); PART.85—88; VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 18); Ilyaz-Kaya (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 38); Isar-Kaya (Мыц 1987, с. 231, рис. 4: 20).

Class 4. Variant: 15. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≈90°) / WD, short tail. Were found on: CH (Симонова 1980, с. 106, рис. 1: 22; 2: 8—10; Романчук 2004, табл. 12: M1/139, M2/140, рис. 26: 2—3; Якобсон 1979, с. 95, рис. 58: 139—141); EK (Моисеев 2018b, с. 223, рис. 48; Паршина 1988, с. 38, рис. 2: 11); settlement Laspi (Паршина 1974, с. 78, 82, рис. 18: 12; 20: 14); MK (Мыц 1990, с. 230, рис. 6: 35); VAR (Якобсон 1970, с. 159, табл. III: 51); Ilyaz-Kaya (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 15—16); Isar-Kaya (Мыц 1987, с. 231, рис. 4: 10).

Class 5. Variant: 10—11, 13—14, 27. Upper edge: REf/M. Side flange: 3f/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD, narrowing. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 184, fig. 11: 66/09); EK (Завадская 2008, с. 314, рис. 4: 10—11; Моисеев 2018b, с. 220—221, рис. 45: II; 46: I, III).

SUBGROUP II / 4

Variants: 1—4. Upper edge: FTF or clear. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD bend (≥135°) or BD on the inner side of the flange. Were found on: CH (Романчук 1990, с. 167, 243, рис. 5: 4, 6; Романчук 2004, рис. 9: 4; 16: 1—2; Симонова 1980, с. 106, рис. 1: 27; Якобсон 1979, с. 25—26, рис. 10: 251; 11: 2); settlement Oreanda (Паршина 1974, с. 88, рис. 30: 27); PART.85—88 (Паршина 1991, рис. 4: 6, 12); TPC IK (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 39; 1993, с. 188, рис. 47: B).

SUBGROUP II / 5

Class 1. Variants: 1, 3, 9—11. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: CH (Романчук 2004, табл. 29: уз65в/286; рис. 43: 5; Якобсон 1979, с. 150, рис. 97: 286); PART.85—88 (Паршина 1991, рис. 4: 5); TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 124, рис. 3.4: 5, 8); UC-temple (Моисеев 2018a, с. 161, рис. 6: 4—6).

Class 2. Variant: 6. Upper edge: REf/L. Side flange: 3f/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: CH (Романчук 2004, табл. 4: Δ4/148, Δ5; 42: Δ14/148; Якобсон 1979, с. 95, 101, рис. 58: 148; 63: 16); settlement Limena (Паршина 1974, с. 85—86, рис. 26: 5); MK (Тиханова 1953, с. 431, рис. 1: 55); PART.85—88 (Паршина 1991, рис. 4: 3); Biuk-Isar (Паршина 1974, с. 84, рис. 22: 6).

SUBGROUP II / 6

Class 1. Upper edge: clear or FTF. Side flange: REf/M. Lower edge: bend (≥135°)/BD on the outer side of the flange. Were found on: TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 131, рис. 3.9: 48, 63); TPC K.

Class 2. Upper edge: clear or FTF. Side flange: Tf/M. Lower edge: unknown. Were found on: TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 134, рис. 3.12: 57, 111); TPC K.

SUBGROUP II / 7

Class 1. Variant: 1. Upper edge: ROf/M. Side flange: Tf/L. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: PART.85—88.

Class 2. Variant: 2. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: PART.85—88 (Паршина 1991, рис. 4: 8).

Class 3. Variant: 3. Upper edge: Tf/M. Side flange: REf/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: PART.85—88; TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 129, 268, рис. 3.7: 3).

SUBGROUP II / 8

Class 1. Variants: 1—2. Upper edge: REf/M. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135^0) / WD. Were found on: TH-temple (Тесленко, Мусин 2015, с. 121, 129, рис. 3.1: 36; 3.7: 50); TPC IK.

Class 2. Variant: 4. Upper edge: REf/M. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / BD, on the inner side of the flange. Were found on: PART.85—88 (Паршина 1991, рис. 4: 2).

SUBGROUP II / 9

Variant: 1. Upper edge: REf/M. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD, sometimes BD on the inner side of the flange. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 181, fig. 8; Романчук 2004, табл. 8: E47/145в; Якобсон 1979, с. 95, рис. 58: 104); Ilyaz-Kaya (Паршина 1974, с. 82, рис. 20: 2); Temple to the South from the Biya-Sala [1].

1. Excavations were managed by D. V. Masuta in 2012. Unpublicized. Author is grateful to Mr. Masuta for the sanction to take this material.

SUBGROUP II/10

Class 1. Variant: 1. Upper edge: Tf/L. Side flange: Tf/M. Lower edge: unknown. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123).

Class 2. Variant: 2. Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/M. Lower edge: unknown. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123).

SUBGROUP II/11

Upper edge: REf/H. Side flange: ROf/L, Tf/M. Lower edge: unknown. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123); PART.85—88.

SUBGROUP II/12

Upper edge: clear upper edge. Side flange: Tf (with complicated profile)/M. Upper cutaway. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: CH (Моисеев 2013b, с. 169—170, 184, рис. 4: II); TPC B (Моисеев 2013b, с. 169—170, 184, рис. 4: III).

GROUP III

SUBGROUP III/1

Class 1. Upper edge: REf/H. Side flange: REf/H. Lower edge: unknown. Were found on: TPC S.

Class 2. Upper edge: unknown. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: TPC S.

SUBGROUP III/2

Variants: 1—2. Upper edge: clear or FTF. Side flange: REf/H, Tf/H. Lower edge: bend (≥135°)/BD on the inner side of the flange. Were found on: CH (Романчук 1990, с. 167, 244, рис. 7: 1); MK (Моисеев 2011, с. 178, рис. 3: 32—36; Мыц 1990, с. 229, рис. 5: 4—5); Suren (Воронин и др. 1990, с. 461, 463, 474, рис. 10: 7); TPC S.

SUBGROUP III/3

Class 1. Variant: 1. Upper edge: Tf/L, sometimes with complicated profile. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: CH (Яшаева и др. 2018b, с. 123); MK (Науменко 1997, с. 327, 338, рис. 1: 1—2); «Markevich's basilica» [1].

Class 2. Variants: 2—3. Upper edge: Tf/L. Side flange: REf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: MK (Моисеев 2011, с. 178, рис. 3: 30, 52); «Markevich's basilica».

SUBGROUP III/4

Upper edge: REf/H. Side flange: Tf/L. Lower edge: unknown. Were found on: TPC S.

SUBGROUP III/5

Upper edge: Tf/L. Side flange: Tf/H. Lower edge: bend (≥135°) / WD. Were found on: TPC S.

SUBGROUP III/6

Variants: 1—3. Upper edge: Ref/M. Side flange: Tf/M. Lower edge: bend (≥135°) / WD, sometimes there is short tail. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 186, fig. 13: 135/10, 178/10, 283/10; 156, рис. 48: 3); EK (Моисеев 2018b, с. 225, рис. 50: III); PART.85—88; TPC S.

GROUP IV

SUBGROUP IV/1

Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/M, the joint of the upper and side flanges is some below of the upper corner on side flange and it is determined by the changing of the height and shape of the flange. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 160, 173, 186, fig. 13: 97—99/10; 17: л. 15, рис. 26: 9, 12; Рыжов, Седикова 1999, с. 323, рис. 12: 8, 14).

SUBGROUP IV/2

Upper edge: clear. Side flange: Tf/M. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 160—161, 173, 187—188, fig. 14: 70—71/10, 73/10, 95/10; 15).

SUBGROUP IV/3

Upper edge: Tf/M. Side flange: Tf/M, the joint of the upper and side flanges is some below of the upper corner on side flange and it is determined by the changing of the height and shape of the flange. Lower edge: without bend, lower cutaway. Were found on: CH (Klenina et al. 2018, p. 187, fig. 14: 285/10); Taman (Чхаидзе и др. 2017, с. 276, ил. 25: 3).

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2011. Позднесредневековая часовня на плато Эски-Кермен. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 17, с. 422-457.

Бернацки, А. Б., Клёнина, Е. Ю. (ред.). 2006. *Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX—XI вв.).* Херсонесский сборник, Supplement I. Севастополь: Максим.

Воронин, Ю. С., Майко, В. В., Кутайсов, В. А. 2014. Археологические раскопки Сюйреньского укрепления 1978—79 гг. Раскоп I. *История и археология Крыма*, 1, с. 458-479.

Герцен, А. Г., Манаев, А. Ю. 2005. Демир-Капу в системе оборонительных сооружений Мангупа. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 11, с. 314-345.

Голофаст, Л. А., Рыжов, С. Г. 2003. Раскопки квартала X в северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 10, с. 182-260.

Домбровский, О. И. 1974. Средневековые поселения и «Исары» Крымского Южнобережья. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Феодальная Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 5-56.

Завадская, И. А. 2008. Серии черепиц с ремесленными знаками из Эски-Кермена (по материалам раскопок 2003—2005 гг.) *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 14, с. 291-315.

1. Survey was managed by author in 2013. Unpublicized.

Завадская, И. А. 2010. Проблемы изучения кровельного материала средневековых центров Юго-Западного Крыма. *Труды Государственного Эрмитажа*, 53, с. 252-266.

Калинина, Т. М., Флёров, В. С., Петрухин, В. Я. 2014. *Хазария в кросскультурном пространстве. Историческая география. Крепостная архитектура. Выбор веры*. Москва: ЛитРес.

Лысенко, А. В., Тесленко, И. Б. 2002. Античные и средневековые памятники горы Аю-Даг. В: Рудницкая, В. Г., Тесленко, И. Б. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времён и до наших дней*. Киев: Стилос, с. 59-88.

Моисеев, Д. А. 2011. Археологический комплекс строительной керамики IX—X вв. из раскопок поселения в Лагерной Балке (Мангуп). *Древности*, 10, с. 172-190.

Моисеев, Д. А. 2013. Ранневизантийская черепица из раскопок цистерны в центральном нефе базилики «Крузе» в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 18, с. 162-186.

Моисеев, Д. А. 2014a. Керамиды «хазарского» и «фемного» времени из раскопок Илькинского производственного центра. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12, с. 278-318.

Моисеев, Д. А. 2014b. Комплекс строительной керамики XIV в. из раскопок христианского храма в округе горы Илька. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 19, с. 278-310.

Моисеев, Д. А. 2015. Технология производства строительной керамики из раскопок Семикаракорского городища (конец VIII — начало IX вв.). *Хазарский альманах*, 13, с. 156-179.

Моисеев, Д. А. 2018a. Керамиды из раскопок храма на м. Безымянный: аналогии и хронология. В: Яшаева, Т. Ю. (ред.). *Археология античного и средневекового города. Сборник статей в честь Станислава Григорьевича Рыжова*. Севастополь; Калининград: РОСТ ДОАФК, с. 149-162.

Моисеев, Д. А. 2018b. Строительная керамика из раскопок «пещерного города» Эски-Кермен в 1936—1937 гг.: каталог предметов из фондов Бахчисарайского музея-заповедника. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 165-225.

Моисеев, Д. А., Корженков, А. М., Овсюченко, А. Н., Ларьков, А. С. 2019. Крымское разрушительное землетрясение второй половины XV в. *Вопросы инженерной сейсмологии*, 46, 2, с. 37-53.

Моисеев, Д. А., Чудин, А. В. 2014. Исследования гончарного центра в балке ручья Суаткан (южная периферия Мангупского городища). *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 61.

Моисеев, Д. А., Смекалова, Т. Н., Чудин, А. В. 2013. Археологические разведки в уроч. Суаткан на периферии Мангупского городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 72-73.

Мыц, В. Л. 1987. Средневековое укрепление Исар-Кая. *Советская археология*, 2, с. 228-246.

Мыц, В. Л. 1990. Крестообразный храм Мангупа. *Советская археология*, 1, с. 224-243.

Мыц, В. Л. 2009. *Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты*. Симферополь: Универсум.

Науменко, В. Е. 1997. Раскопки раннесредневекового поселения у подножия Мангупа. *Бахчисарайский историко-археологический сборник*, 1, с. 324-340.

Науменко, В. Е., Душенко, А. А. 2017. Княжеский дворец Мангупского городища: помещение Н южного участка комплекса (по материалам коллекции Р. Х. Лепера Государственного Эрмитажа и современных археологических исследований). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 22, с. 187-238.

Науменко, В. Е., Душенко, А. А., Корзюк, Д. В., Моисеев, Д. А., Чудин, А. В. 2013. Исследования средневековых памятников Адым-Чокракской долины крымских предгорий. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 66-69.

Паршина, Е. А. 1974. Средневековая керамика Южной Таврики. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Феодальная Таврика*. Киев: Наумова думка, с. 56-94.

Паршина, Е. А. 1988. Эски-Керменская базилика. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 36-59.

Паршина, Е. А. 1991. Торжище в Партенитах. В: Толочко, П. П., Мыц, В. Л., Зубарь, В. М. *Византийская Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 64-100.

Паршина, Е. А. 1993. Керамический комплекс в урочище Чобан-Таш (Юго-Западный склон г. Ильяс-Кая). *Археологічні дослідження на Україні 1991 р.*, с. 107-110.

Паршина, Е. А. 2002. Древний Партенит (по материалам раскопок 1985—1988 гг.). В: Рудницкая, В. Г., Тесленко, И. Б. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времён и до наших дней*. Киев: Стилос, с. 89-109.

Паршина, Е. А., Тесленко, И. Б., Зеленко, С. М. 2001. Гончарные центры Таврики VIII—X вв. В: Гладких, В. І. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ: Стилос, с. 52-81.

Романчук, А. И. 1976. Ранневизантийская строительная керамика Херсонеса. *Византийский временник*, 37, с. 156-159.

Романчук, А. И. 1977. Черепицы со знаками из раскопок на Мангупе. *Советская археология*, 2, с. 181-192.

Романчук, А. И. 1990. Западный загородный храм Херсонеса. *Византийский временник*, 51, с. 165-171.

Романчук, А. И. 2004. *Строительные материалы византийского Херсона*. Екатеринбург: Уральский университет.

Романчук, А. И., Сазанов, А. В., Седикова, Л. В. 1995. *Амфоры из комплексов византийского Херсона*. Екатеринбург: Уральский университет.

Рудаков, В. Е. 1984. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X—XIII вв. *Античная древность и средние века*, 21, с. 33-57.

Рыжов, С. Г. 2001. Средневековые жилые кварталы X—XIII вв. в Северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 8, с. 290-311.

Рыжов, С. Г. 1998. *Отчёт о раскопках X квартала «б» в Северном районе Херсонеса в 1998 году. Текст*. Науковий архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський», д. 3381.

Рыжов, С. Г., Седикова, Л. В. 1999. Комплексы X века из раскопок квартала X «б» Северного района Херсонеса. *Херсонесский сборник*, 10, с. 312-330.

Рыжова, Л. А. 1982. Гончарная печь VIII—IX вв. вблизи Херсона (в районе Радиогорки). *Античная древность и средние века*, 19, с. 149-156.

Савеля, О. Я. 1989. *Отчёт о разведках в низовье р. Бельбек. Текст*. Науковий архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський», д. 2912/III.

Сазанов, А. В. 1999. Базилика 1987 г. и проблемы интерпретации памятников христианского Херсонеса. *Причерноморье в средние века*, 4, с. 276-316.

Сарновски, Т. 2005. Римская черепица Южного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 11, с. 119-143.

Сарновски, Т., Савеля, О. Я., (ред.). 2000. *Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена*. Świątowit, Supplement Series A: Antiquity, 5. Warschau: Instytut Archeologii UW.

Смекалова, Т. Н., Науменко, В. Е., Кулькова, М. А., Завадская, И. А., Беван, Б. В. Естественнонаучные методы в изучении средневекового керамического центра Илька 2 в Горном Крыму и его продукции. *Краткие сообщения Института археологии*, 258, с. 326-339.

Симонова, Т. И. 1980. Метки на черепице кровли дома XIII—XIV вв. *Античная древность и средние века*, 17, с. 104-120.

Талис, Д. Л. 1968. Черепицы с метками из раскопок Баклинского городища. *Советская археология*, 2, с. 184-196.

Терещенко, Е. Ю., Завадская, И. А., Антипин, А. М., Кварталов, В. Б., Мандрыкина, А. В., Лобода, А. Ю., Хмеленин, Д. Н., Васильев, А. Л., Яцишина, Е. Б., Алексеева, Е. Б. 2020. Естественно-научные исследования керамики из Эски-Кермена. *Кристаллография*, 65, 2, с. 314-324.

Тесленко, И. Б. 2020. Керамика Эски-Кермена эпохи «посткатастрофы» (по материалам исследований в центральной части городища). В: *Χερσωνσο Θεματα: империя и полис. XII Международный Византийский семинар*. Симферополь: Колорит, с. 249-254.

Тесленко, И. Б., Мусин, Е. А. (ред.). 2015. *Древности Семидворья I. Средневековый двухапсидный храм в урочище Еди-Евлер (Алушта, Крым): исследования и материалы*. Археологический альманах, 32. Киев: Антиквар.

Тиханова, М. А. 1953. Черепицы с метками из раскопок 1938 г. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 34, с. 430-432.

Филиппенко, А. А. 1998. Строительные керамические материалы с пунктов дислокации римских войск в Кадыковке и на высоте Казацкой. *Херсонесский сборник*, 9, с. 110-118.

Фирсов, Л. В. 1990. *Исары: Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма*. Новосибирск: Наука.

Флёров, В. С. 1995. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987—1988, 1990 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 4, с. 441-516.

Чхаидзе, В. Н., Виноградов, А. Ю., Ёлшин, Д. Д. 2017. Средневековый храм на Таманском городище и его архитектурный контекст. *Труды Государственного Эрмитажа*, 86, с. 257-407

Якобсон, А. Л. 1950. *Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)*. Материалы исследования по археологии СССР, 17. Москва; Ленинград: Наука.

Якобсон, А. Л. 1970. *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики*. Материалы и исследования по археологии СССР, 168. Ленинград: Наука.

Якобсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Москва: Наука.

Яшаева, Т. Ю. 2005. Хазарско-булгарский храм в предместье византийского Херсона. In: Cojocaru, V. (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iasi: Trinitas, с. 481-493.

Яшаева, Т. Ю., Денисова, Е. А., Голофаст, Л. А., Моисеев, Д. А. 2018a. Раннехристианский пещерный комплекс на юго-восточном некрополе Херсонеса. В: Яшаева, Т. Ю. (ред.). *Археология античного и средневекового города: сборник статей в честь Станислава Григорьевича Рыжова*. Севастополь; Калининград: РОСТ ДОАФК, с. 333-362.

Яшаева, Т. Ю., Денисова, Е. А., Голофаст, Л. А., Моисеев, Д. А. 2018b. Христианский комплекс на Девичьей горе в свете новых археологических исследований. В: *III Свято-Владимирские чтения: Материалы международной научной конференции, посвящённой 1030-летию Крещения Руси*. Севастополь: Телескоп, с. 121-126.

Color Munsell (org.) 1996. *Munsell soil color charts. Year 2000 revised washable edition*. New Windsor: GretagMacbeth.

Klenina, E. Ju., Moisieiev, D. A., Biernacki, A. B. 2018. The building ceramics of the Byzantine Chersonesus Taurica: form and chronology. *Novae. Studies and Materials: Sacrum et Profanum*, 6: Haec studia amici et college Andrei B. Biernacki septuagennio dicant, p. 147-188.

Moisieiev, D. 2018. Tile Production Workshop of the Golden Horde Period in Crimea. *XI AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri*. Istambul: Koç Universitesi Yayınları, p. 259-262.

REFERENCES

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2011. Pozdnesrednevekovaia chasovnia na plato Eski-Kermen. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 17, s. 422-457.

Bernatski, A. B., Klenina, E. Iu. (eds.). 2006. Topografiia Khersonesa Tavricheskogo. Vodosbornaia tsisterna zhilogo doma v kvartale VII (IX—XI vv.). *Khersonesskii sbornik*, Supplement I. Sevastopol: Maksim.

Voronin, Iu. S., Maiko, V. V., Kutaisov, V. A. 2014. Arkheologicheskie raskopki Siuirenskogo ukrepleniia 1978—79 gg. Raskop I. *Istoriia i arkheologiia Kryma*, 1, s. 458-479.

Gertsen, A. G., Manaev, A. Iu. 2005. Demir-Kapu v sisteme oboronitelnykh sooruzhenii Mangupa. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 11, s. 314-345.

Golofast, L. A., Ryzhov, S. G. 2003. Raskopki kvartala X v severnom raione Khersonesa. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 10, s. 182-260.

Dombrovskii, O. I. 1974. Srednevekovye poseleniia i «Isary» Krymskogo Iuzhnoberezhia. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Feodalnaia Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-56.

Zavadskaia, I. A. 2008. Serii cherepits s remeslennymi znakami iz Eski-Kermena (po materialam raskopok 2003—2005 gg.) *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 14, s. 291-315.

Zavadskaia, I. A. 2010. Problemy izucheniia krovelnogo materiala srednevekovykh tsentrov Iugo-Zapadnogo Kryma. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 53, s. 252-266.

Kalinina, T. M., Flerov, V. S., Petrukhin, V. Ia. 2014. *Khazariia v krosskulturnom prostranstve. Istoricheskaia geografiia. Krepostnaia arkhitektura. Vybor very*. Moskva: LitRes.

Lysenko, A. V., Teslenko, I. B. 2002. Antichnye i srednevekovye pamiatniki gory Aiu-Dag. In: Rudniczkaya, V. G., Teslenko, I. B. (eds.). *Alushta i Alushtinskii region s drevneishikh vremen i do nashikh dnei*. Kiev: Stilos, s. 59-88.

Moiseev, D. A. 2011. Arkheologicheskii kompleks stroitelnoi keramiki IX—X vv. iz raskopok poseleniia v Lagernoi Balke (Mangup). *Drevnosti*, 10, s. 172-190.

Moiseev, D. A. 2013. Rannevizantiiskaia cherepitsa iz raskopok tsisterny v tsentralnom nefe baziliki «Kruze» v Khersonese. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 18, s. 162-186.

Moiseev, D. A. 2014a. Keramidy «khazarskogo» i «femnogo» vremeni iz raskopok Ilkinskogo proizvodstvennogo tsentra. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, s. 278-318.

Moiseev, D. A. 2014b. Kompleks stroitelnoi keramiki XIV v. iz raskopok khristianskogo khrama v okruge gory Ilka. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 19, s. 278-310.

Moiseev, D. A. 2015. Tekhnologiia proizvodstva stroitelnoi keramiki iz raskopok Semikarakorskogo gorodishcha (konets VIII — nachalo IX vv.). *Khazarskii almanakh*, 13, s. 156-179.

Moiseev, D. A. 2018a. Keramidy iz raskopok khrama na m. Bezymiannyi: analogii i khronologiia. In: Iashaeva, T. Iu. (ed.). *Arkheologiia antichnogo i srednevekovogo goroda. Sbornik statei v chest Stanislava Grigorevicha Ryzhova*. Sevastopol; Kaliningrad: ROST DOAFK, s. 149-162.

Moiseev, D. A. 2018b. Stroitelnaia keramika iz raskopok «peshchernogo goroda» Eski-Kermen v 1936—1937 gg.: katalog predmetov iz fondov Bakhchisaraiskogo muzeia-zapovednika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 165-225.

Moiseev, D. A., Korzhenkov, A. M., Ovsiuchenko, A. N., Larkov, A. S. 2019. Krymskoe razrushitelnoe zemletriasenie vtoroi poloviny XV v. *Voprosy inzhenernoi seismologii*, 46, 2, s. 37-53.

Moiseev, D. A., Chudin, A. V. 2014. Issledovaniia goncharnogo tsentra v balke ruchia Suatkan (iuzhnaia periferiia Mangupskogo gorodishcha). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r*., s. 61.

Moiseev, D. A., Smekalova, T. N., Chudin, A. V. 2013. Arkheologicheskie razvedki v uroch. Suatkan na periferii Mangupskogo gorodishcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r*., s. 72-73.

Myts, V. L. 1987. Srednevekovoe ukreplenie Isar-Kaia. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 228-246.

Myts, V. L. 1990. Krestoobraznyi khram Mangupa. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 224-243.

Myts, V. L. 2009. *Kaffa i Feodoro v XV veke. Kontakty i konflikty*. Simferopol: Universum.

Naumenko, V. E. 1997. Raskopki rannesrednevekovogo poseleniia u podnozhiia Mangupa. Bakhchisaraiskii istoriko-arkheologicheskii sbornik, 1, s. 324-340.

Naumenko, V. E., Dushenko, A. A. 2017. Kniazheskii dvorets Mangupskogo gorodishcha: pomeshchenie N iuzhnogo uchastka kompleksa (po materialam kollektsii R. Kh. Lepera Gosudarstvennogo Ermitazha i sovremennykh arkheologicheskikh issledovanii). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 22, s. 187-238.

Naumenko, V. E., Dushenko, A. A., Korziuk, D. V., Moiseev, D. A., Chudin, A. V. 2013. Issledovaniia srednevekovykh pamiatnikov Adym-Chokrakskoi doliny krymskikh predgorii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r*., s. 66-69.

Parshina, E. A. 1974. Srednevekovaia keramika Iuzhnoi Tavriki. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Feodalnaia Tavrika*. Kiev: Naumova dumka, s. 56-94.

Parshina, E. A. 1988. Eski-Kermenskaia bazilika. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 36-59.

Parshina, E. A. 1991. Torzhishche v Partenitakh. In: Tolochko, P. P., Myts, V. L., Zubar, V. M. *Vizantiiskaia Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 64-100.

Parshina, E. A. 1993. Keramicheskii kompleks v urochishche Choban-Tash (Iugo-Zapadnyi sklon g. Ilias-Kaia). *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1991 r*., s. 107-110.

Parshina, E. A. 2002. Drevnii Partenit (po materialam raskopok 1985—1988 gg.). In: Rudniczkaya, V. G., Teslenko, I. B. (eds.). *Alushta i Alushtinskii region s drevneishikh vremen i do nashikh dnei*. Kiev: Stilos, s. 89-109.

Parshina, E. A., Teslenko, I. B., Zelenko, S. M. 2001. Goncharnye tsentry Tavriki VIII—X vv. In: Hladkykh, V. I. (ed.). *Morska torhivlia v Pivnichnomu Prychornomor'i*. Kyiv: Stylos, s. 52-81.

Romanchuk, A. I. 1976. Rannevizantiiskaia stroitelnaia keramika Khersonesa. *Vizantiiskii vremennik*, 37, s. 156-159.

Romanchuk, A. I. 1977. Cherepitsy so znakami iz raskopok na Mangupe. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 181-192.

Romanchuk, A. I. 1990. Zapadnyi zagorodnyi khram Khersonesa. *Vizantiiskii vremennik*, 51, s. 165-171.

Romanchuk, A. I. 2004. *Stroitelnye materialy vizantiiskogo Khersona*. Ekaterinburg: Uralskii universitet.

Romanchuk, A. I., Sazanov, A. V., Sedikova, L. V. 1995. *Amfory iz kompleksov vizantiiskogo Khersona*. Ekaterinburg: Uralskii universitet.

Rudakov, V. E. 1984. Khristianskie pamiatniki Bakly. Khramovyi kompleks X—XIII vv. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 21, s. 33-57.

Ryzhov, S. G. 2001. Srednevekovye zhilye kvartaly X—XIII vv. v Severnom raione Khersonesa. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 8, s. 290-311.

Ryzhov, S. G. 1998. *Otchet o raskopkakh X kvartala «b» v Severnom raione Khersonesa v 1998 godu. Tekst*. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khersones Tavriiskyi», d. 3381.

Ryzhov, S. G., Sedikova, L. V. 1999. Kompleksy X veka iz raskopok kvartala X «b» Severnogo raiona Khersonesa. *Khersonesskii sbornik*, 10, s. 312-330.

Ryzhova, L. A. 1982. Goncharnaia pech VIII—IX vv. vblizi Khersona (v raione Radiogorki). *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 19, s. 149-156.

Savelia, O. Ia. 1989. *Otchet o razvedkakh v nizove r. Belbek. Tekst*. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khersones Tavriiskyi», d. 2912/III.

Sazanov, A. V. 1999. Bazilika 1987 g. i problemy interpretatsii pamiatnikov khristianskogo Khersonesa. *Prichernomore v srednie veka*, 4, s. 276-316.

Sarnovski, T. 2005. Rimskaia cherepitsa Iuzhnogo Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 11, s. 119-143.

Sarnovski, T., Savelia, O. Ia., (ed.). 2000. *Balaklava. Rimskaia voennaia baza i sviatilishche Iupitera Dolikhena*. Światowit, Supplement Series A: Antiquity, 5. Warschau: Instytut Archeologii UW.

Smekalova, T. N., Naumenko, V. E., Kulkova, M. A., Zavadskaia, I. A., Bevan, B. V. Estestvennonauchnye metody v izuchenii srednevekovogo keramicheskogo tsentra Ilka 2 v Gornom Krymu i ego produktsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 258, s. 326-339.

Simonova, T. I. 1980. Metki na cherepitse krovli doma XIII—XIV vv. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 17, s. 104-120.

Talis, D. L. 1968. Cherepitsy s metkami iz raskopok Baklinskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 184-196.

Tereshchenko, E. Iu., Zavadskaia, I. A., Antipin, A. M., Kvartalov, V. B., Mandrykina, A. V., Loboda, A. Iu., Khmelenin, D. N., Vasilev, A. L., Iatsishina, E. B., Alekseeva, E. B. 2020. Estestvenno-nauchnye issledovaniia keramiki iz Eski-Kermena. *Kristallografiia*, 65, 2, s. 314-324.

Teslenko, I. B. 2020. Keramika Eski-Kermena epokhi «postkatastrofy» (po materialam issledovanii v tsentralnoi chasti gorodishcha). In: *Χερσωνσο Θεματα: imperiia i polis. XII Mezhdunarodnyi Vizantiiskii seminar*. Simferopol: Kolorit, s. 249-254.

Teslenko, I. B., Musin, E. A. (ed.). 2015. Drevnosti Semidvoria I. Srednevekovyi dvukhapsidnyi khram v urochishche Edi-Evler (Alushta, Krym): issledovaniia i materialy. *Arkheologicheskii almanakh*, 32. Kiev: Antikvar.

Tikhanova, M. A. 1953. Cherepitsy s metkami iz raskopok 1938 g. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 34, s. 430-432.

Filippenko, A. A. 1998. Stroitelnye keramicheskie materialy s punktov dislokatsii rimskikh voisk v Kadykovke i na vysote Kazatskoi. *Khersonesskii sbornik*, 9, s. 110-118.

Firsov, L. V. 1990. *Isary: Ocherki istorii srednevekovykh krepostei Iuzhnogo berega Kryma*. Novosibirsk: Nauka.

Flerov, V. S. 1995. Pravoberezhnoe Tsimlianskoe gorodishche v svete raskopok 1987—1988, 1990 gg. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 4, s. 441-516.

Chkhaidze, V. N., Vinogradov, A. Iu., Elshin, D. D. 2017. Srednevekovyi khram na Tamanskom gorodishche i ego arkhitekturnyi kontekst. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 86, s. 257-407

Iakobson, A. L. 1950. *Srednevekovyi Khersones (XII—XIV vv.)*. Materialy issledovaniia po arkheologii SSSR, 17. Moskva; Leningrad: Nauka.

Iakobson, A. L. 1970. *Rannesrednevekovye selskie poseleniia Iugo-Zapadnoi Tavriki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 168. Leningrad: Nauka.

Iakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoe proizvodstvo srednevekovoi Tavriki*. Moskva: Nauka.

Iashaeva, T. Iu. 2005. Khazarsko-bulgarskii khram v predmeste vizantiiskogo Khersona. In: Cojocaru, V. (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iasi: Trinitas, s. 481-493.

Iashaeva, T. Iu., Denisova, E. A., Golofast, L. A., Moiseev, D. A. 2018a. Rannekhristianskii peshchernyi kompleks

na iugo-vostochnom nekropole Khersonesa. In: Iashaeva, T. Iu. (ed.). *Arkheologiia antichnogo i srednevekovogo goroda: sbornik statei v chest Stanislava Grigorevicha Ryzhova*. Sevastopol; Kaliningrad: ROST DOAFK, s. 333-362.

Iashaeva, T. Iu., Denisova, E. A., Golofast, L. A., Moiseev, D. A. 2018b. Khristianskii kompleks na Devichei gore v svete novykh arkheologicheskikh issledovanii. In: *III Sviato-Vladimirskie chteniia: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 1030-letiiu Kreshcheniia Rusi*. Sevastopol: Teleskop, s. 121-126.

Color Munsell (org.) 1996. *Munsell soil color charts. Year 2000 revised washable edition*. New Windsor: GretagMacbeth.

Klenina, E. Ju., Moisieiev, D. A., Biernacki, A. B. 2018. The building ceramics of the Byzantine Chersonesus Taurica: form and chronology. *Novae. Studies and Materials: Sacrum et Profanum*, 6: Haec studia amici et college Andrei B. Biernacki septuagennio dicant, p. 147-188.

Moisieiev, D. 2018. Tile Production Workshop of the Golden Horde Period in Crimea. *XI AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri*. Istambul: Koç Universitesi Yayınları, p. 259-262.

D. A. Moiseiev

MEDIEVAL FLANGED TILES FROM THE SOUTH-WESTERN CRIMEA: PROBLEMS OF PRODUCTION LOCALIZATION, TYPOLOGY AND CHRONOLOGY

The article is the first comprehensive research on the medieval building ceramics of the South-Western Crimea. The study has systematized a large amount of material sources from various archaeological sites located throughout the region. The method used for the study includes the typology that combines both technological and morphological features of products. This kind of description of building ceramics is comprehensive and can be used for the study of material of various geographical and historical habitats.

Medieval building ceramics of the South-Western Crimea were investigated using the technology-morphological typology, which made it a reliable indicator of chronology. The systematization of the material showed a developed tile production craft in the medieval South-Western Crimea. Chronological identification of the material in the classification allowed to trace the development of this craft in dynamics. Some products of tile production centers have been dated with an accuracy of up to two decades due to its technological and morphological definition on the different archaeological sites.

Tile production centers were found in Chersonesos, near Eski-Kermen and Mangup (Ilka, Suatkan), Chufut-Kale and Bakla (Bodrak), in Laspi (Ilyaz-Kaya and Batiliman), in the Alushta region (Kanaka, Choban-Kule). At least two tile production centers belonging to subgroups II/2, II/5 and II/8—II/12 remain unknown or unidentified. With help of technology-morphological typology we separated imports from two unknown pottery centers.

It should be noted that materials from different tile production centers were found systematically on different archaeological objects throughout the South-Western Crimea. Further study of Flanged tiles' morphological features could make the typology a more important chronological indicator in the dating of building ceramics than stratigraphic context is now. This situation confirms that the technology-morphological typology has the potential to be a universal one.

Keywords: flanged tile, building ceramics, South-Western Crimea, typology, chronology, tile production center.

Д. А. Моісєєв

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЧЕРЕПИЦЯ (КЕРАМІДИ) ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ: ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА, ТИПОЛОГІЇ І ХРОНОЛОГІЇ

Ця стаття є першим комплексним дослідженням середньовічної будівельної кераміки Південно-Західного Криму. У роботі систематизовано велику кількість матеріальних джерел. Вони походили з різних археологічних пам'яток, розташованих по всьому регіону. Метод, що використовується для дослідження, включає типологію, яка поєднує як технологічні, так і морфологічні характерні риси продукції. Цей вид опису будівельної кераміки є універсальним і може бути використаний для вивчення черепиці різних географічних та історичних середовищ.

Середньовічна будівельна кераміка Південно-Західного Криму досліджувалась за допомогою технологічно-морфологічної типології, яка зробила її надійним хроноіндикатором. Систематизація матеріалу показала наявність у середньовічному Південно-Західному Криму розвинутого ремесла з виробництва будівельної кераміки. Хронологічна ідентифікація матеріалу в рамках класифікації дозволила простежити розвиток цього ремесла в динаміці. Для продукції окремих гончарних центрів хронологію вдалося встановити з точністю до двох десятиріч.

Гончарні центри було зафіксовано в Херсонесі, біля Ескі-Кермена та Мангупа (Ілька і Суаткан), Чуфут-Кале й Бакли (Бодрак), у Ласпі (Ільяз-Кая і Батилиман), у районі Алушти (Канака, Чобан-Куле). Залишаються невідомими або неідентифікованими мінімум два гончарних центри, які відносяться до підгруп II/2, II/5 і II/8—II/12. Використання технолого-морфологічної типології також дозволило виокремити імпорт із двох невідомих гончарних центрів.

Зазначимо, що матеріал різних гончарних центрів було знайдено не на одній пам'ятці археології, а систематично на різних об'єктах на всій території Південно-Західного Криму. Подальше вивчення морфологічних особливостей керамід може зробити типологію більш важливим хронологічним показником при датуванні будівельної кераміки, ніж стратиграфічний контекст. Така ситуація підтверджує, що технолого-морфологічна типологія дійсно має потенціал універсальної.

Ключові слова: керамід, будівельна кераміка, Південно-Західний Крим, типологія, хронологія, гончарний центр по виробництву черепиці.

Одержано 28.05.2021

МОІСЄЄВ Дмитро Анатолійович, кандидат історичних наук, експерт, ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень», Київ, Україна.
MOISIEIEV Dmytro A., Ph D, expert, CO «Crimean institute of strategic studies», Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2434-4409, e-mail: ohota_d@ukr.net.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК [904.23:003](477.73)"652" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.04

А. С. Русяєва, О. Г. Кузьміщев, Й. Форнасьє

ГРАФІТІ З ЗАХІДНОЇ ОКОЛИЦІ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Стаття присвячена попередньому розгляду невеликої колекції графіті на фрагментах різних типів посуду з останніх розкопок західної околиці Ольвії Понтійської (так званому передмістя) у 2015—2020 рр., та введенню їх до наукового обігу. Акцентується увага на визначенні основних груп графіті та їх особливостях.

Ключові слова: *графіті, передмістя, землянка, яма, структура, скорочені імена, ініціали власних імен, оброблені остракони, цифрові знаки, графіті неясного значення.*

Упродовж 2015—2020 рр. на західній околиці Ольвії Понтійської, де за античної доби знаходились житлова забудова і пізніше некрополь, було досліджено значну площу [1]. З часу проведення останніх археологічних розкопок в 2005 р. Ю. І. Козуб, яка відкрила на цій території передмістя ще 1964 р. (Козуб 1975; 1976; 1979a; 1979b; Кузьмищев 2020a; 2020b), пройшло не так багато часу. Однак, на жаль, результати її досліджень майже не були введені до наукового обігу. Окрім того, з'явилися нові науково-методичні та технологічні методи, які дозволили запровадити розкопки на сучаснішому рівні.

Для подальшого дослідження було закладено нові ділянки в тих місцях т. зв. передмістя, де раніше ще не проводились археологічні дослідження і розвідки. Щорічно основні їх результати висвітлювалися в окремих публікаціях.

У 2015—2017 рр. розкопки проводились на ділянці «Некрополь 4», де була розкрита площа в 125 м^2. Тут було знайдено побутову (№ 15 за загальною нумерацією) та житлову (№ 16) півземлянки останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е., що, скоріш за все, становили єдиний ойкос і відносилися до першого періоду забудови цієї території (див: Буйських, Кузьміщев, Форнасьє 2016; Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2016; Форнасье, Буйских, Кузьмищев 2017; Fornasier et al. 2017; Буйських, Форнас'є, Кузьміщев 2018). У заповненні господарської півземлянки було знайдено графіті № 1 і 11 (за нумерацією в тексті цієї публікації), у житлової — № 22, 23 і 26.

До другого будівельного періоду належала однокамерна сирцево-кам'яна споруда, від якої найбільш збереглася її заглиблена частина (заглиблена структура 30). Ця споруда, скоріш за все, відносилася до категорії наземних одноповерхових з частково заглибленим земляним котлованом, вирізаним з рівня стародавнього гумусу, що переходив у материк. Знайдений в ній керамічний матеріал досить численний і датовано серединою — третьою чвертю V ст. до н. е. У заповненні заглиблення було знайдено графіті № 25 (зображення корабля) і № 36. Відзначимо, що у заповненні приміщення було виявлено також велику кількість риб'ячих кісток непромислових порід (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2019, с. 153).

До того ж часу і, ймовірно, до єдиного зі спорудою житлово-господарського комплексу від-

1. Розкопки проводила Ольвійська міжнародна археологічна експедиція, у рамках спільного українсько-німецького мультидисциплінарного проєкту (керівники: А. В. Буйських і Й. Форнасьє), керівництво роботою на ділянках передмістя — О. Г. Кузьміщев і Й. Форнасьє. Відзначимо, що проект значною мірою фінансує Німецький дослідницький фонд (DFG), його активно підтримує Фонд сприяння розвитку науки ім. Фріца Тіссена. Він включає археологічні, геофізичні, геохімічні та археозоологічні дослідження.

© А. С. РУСЯЄВА, О. Г. КУЗЬМІЩЕВ, Й. ФОРНАСЬЄ, 2021

носилась яма 29, яку використовували як зернову (Кузьмищев 2020b, с. 90). З її заповнення походить графіто № 35.

З 2016 по 2018 рр. також проводилось дослідження на ділянці «Некрополь 7» (розкрита площа становить 75 м^2), де було знайдено частину значної фортифікаційної споруди — рову, що, скоріш за все, захищав населення західної околиці Ольвії від зовнішньої загрози.

Ширина рову в досліджуваному місці становила близько 4,5 м, а глибина — 2,10 м від давньої денної поверхні (2,48 м від її сучасного рівня). Відразу на схід від рову простежувалася підошва валу, який був завширшки 4 м. Що дивно, ця споруда зовсім не фіксується по сучасній поверхні і її винайдення стало можливим лише завдяки проведеним напередодні у 2014 р. геомагнітним дослідженням.

Заповнення рову знімалося пошарово, завдяки чому вдалося простежити його поступове заповнення культурним шаром та керамічним матеріалом, який дав можливість встановити точний час його спорудження і припинення існування. Появу рову слід відносити, можливо, до часу виникнення самого передмістя, тобто до кінця VI — початку V ст. до н. е. (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2020a, с. 129). Нижні шари заповнення за профільними частинами амфор і фрагментами чорнолакової і червонофігурної аттичної кераміки датуються другою чвертю V ст. до н. е. (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2019, с. 154). У заповненні рову було знайдено графіті № 4 і 28.

Скоріш за все, рів остаточно припинив своє функціонування в той же час, що і передмістя, тобто у другій чверті — середині IV ст. до н. е. Проте, його поступове засипання битою керамікою почалося раніше, з кінця V ст. до н. е. Особливо великий і компактний викид кераміки був у північній частині рову. Він отримав порядковий № 4. У ньому знайдено лише невелику кількість профільних частин амфор, проте багато уламків сіролощеної, кухонної і особливо чорнолакової кераміки. Остання датується, в основному, кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е., тобто часом закінчення існування західної околиці Ольвії. У цьому викиді були знайдені графіті № 3, 8 і 18, а також кілька фрагментів теракот.

У 2018 р. розпочалось дослідження ділянки — «Передмістя 1» у найпівденнішій частині так званого передмістя (розкрита площа 25 м^2). Тут, за результатами проведених у 2017 р. геомагнітних досліджень, було виявлено колосальну заглиблену структуру, розмірами приблизно 10 × 15 м, повністю знівельовану по поверхні, яка отримала назву «заглиблений комплекс 1» (попередня назва «землянка 1»). У 2018 р. було розкрито один квадрат, розмірами 5 × 5 м, закладений на межі зазначеної структури, щоб можна було дослідити її стратиграфію і особливості внутрішньої конструкції та планування. Виявилося, що вона являє собою величезну заглиблену в материк споруду, датовану межею VI—V ст. до н. е. й існувала впродовж першої половини V ст. до н. е. Її глибина у досліджуваному місці становила 2,2 м від рівня денної поверхні, розкриті розміри по материковому дну — 3,1 × 3,6 м.

Безпосередньо у нижчих шарах заповнення заглибленого комплексу було знайдено уламок архаїчної теракоти — верхню частину статуетки богині, яка сидить на троні, фрагменти хіоських амфор із забарвленими вінцями і білим ангобом кінця VI ст. до н. е., фрагмент забарвленої білою фарбою мілетської черепиці, аналогії якому були знайдені на Південному теменосі Ольвії. Ці знахідки свідчать на користь культового статусу цього заглибленного комплексу (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2020a, с. 130). Також згідно з виявленим у 2018 р. матеріалом, комплекс міг використовуватись для ритуальних трапез (знайдена велика кількість сіролощеної і кухонної кераміки, а також кісток тварин). Саме у ньому було знайдено графіті № 2, 7, 9 і 12 (останній в верхніх шарах комплексу). З 2021 р. археологічні дослідження на цій ділянці були продовжені.

У 2018—2020 рр. розкопувалась ділянка «Передмістя 2» (розкрита площа 25 м^2), де, завдяки геомагнітним дослідженням, було виявлено аномалію круглої форми (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2020b, с. 176—178; Буйських та ін. 2021, у друці). Об'єкт, який отримав назву «заглиблення 2» було повністю досліджено. Виявилося, що він мав круглу в плані форму. Верхівка котловану виявлена на глибині 1,15 м від рівня сучасної денної поверхні, діаметром по верхньому контуру 3,70 м. Заглиблення вирізане в материковому ґрунті, розширюючись до плаского дна, розмірами: 4,92 м (північ—південь) × 4,95 м (захід—схід); його глибина склала 2,95 м.

Серед знайдених у засипці котловану заглиблення категорій матеріалу найбільшу кількість складали фрагменти амфор, іноді їх верхніх і нижніх частин, які представлені такими центрами виробництва як острови Хіос, Фасос, Лесбос та місто Менде, а також, можливо, Айноса. Також численною була аттична чорнолакова кераміка. Згідно зі знахідками, заповнення котловану датується в межах середини — третьої чверті V ст. до н. е. Тільки найнижчі шари відносяться до II чверті того ж сторіччя. Саме за цією датою можна датувати функціонування та початок заповнення заглиблення.

Можна зробити попередні висновки про те, що, ймовірно, спочатку об'єкт створювався як зернова яма. Про це свідчать як його розміри і дедалі ширша до дна форма, так і покриття шаром золи для відлякування гризунів. Більш складним для інтерпретації представляється його подальше використання. Проте можна припустити його наступне культове призна-

чення в якості ботросу (Буйських та ін. 2021, у друці). Із заповнення цього заглиблення походять графіті № 5, 6, 10, 24, 37 і 38. Пізніше воно було затрамбовано і на останньому етапі, найімовірніше, могло використовуватися як сміттєва яма.

В цілому, за шість років розкопок в різних культурних шарах і в заповненнях відкритих об'єктів загалом знайдено понад 50 графіті. Всі вони без винятку збереглися тією чи іншою мірою лише на уламках посудин. Серед них переважають фрагменти від аттичного чорнолакового столового посуду V—IV ст. до н. е. Найчастіше написи надряпані традиційно загостреними металевими стилосами або ж вістрями на зовнішньому боці дна.

Передусім варто відзначити, що загалом графіті з розкопок передмістя минулих часів все ще не введені до наукового обігу. Щоправда, Ю. І. Козуб відмітила (без інтерпретації) окремі написи на керамічних уламках з так званого святилища хтонічних божеств, відкритого в 1964 р. (Козуб 1975, с. 144, 153, 154, 160, рис. 4: 6; 5: 7—12; 1976, с. 124). В деяких її публікаціях так само тільки згадувалися графіті, наприклад: «обломки изящного чернолакового килика с граффито на дне» (Козуб 1979b, с. 341). Чотири графіті з перших розвідкових розкопок Ю. І. Козуб і Л. П. Павлової на території передмістя нещодавно опублікував О. Г. Кузьміщев (Кузьмищев 2020a, с. 64, 65, 70, 73, рис. 4: 1, 2; 6: 4, 10).

В оцій статті вперше в повному обсязі зібрано, систематизовано і попередньо розглянуто різноманітні графіті на фрагментах керамічних виробів, які було виявлено за період розкопок в 2015—2020 рр. в різних місцях ольвійського передмістя. Незалежно від року і їх конкретного місцезнаходження вони розподілені на п'ять основних груп.

А. Скорочені антропоніми або окремі слова.

Б. Ініціали власних імен або однобуквені позначки.

В. Графіті на оброблених остраконах.

Г. Різні цифрові знаки та записи.

Д. Графіті неясного значення.

Крім того, нами представлена коротка інформація про шифр, конкретне місцезнаходження кожного фрагмента кераміки в передмісті в контексті з відносною хронологією його супровідних матеріалів та при можливості назва посудини з її приблизним датуванням за відповідними аналогіями. Своєю чергою кожне графіто розглядається за традиційною схемою: визначення напису, характерні риси чи особливі ознаки літер на підставі фотографій, стислий коментар і відносне датування за наявності відповідних даних.

В публікації дані ілюстрації, куди включені всі розглянуті нами графіті. При цьому, для зручності користування, номер графіті на рисунку відповідає її порядковому номеру в тексті роботи.

А. Скорочені антропоніми або окремі слова. В даному аспекті насамперед варто згадати, що ще в перший рік розкопок у передмісті в розвідковій траншеї було знайдено рідкісне для його території графіто на уламку вінця чорнолакової посудини з повністю вцілілим теофорним чоловічим ім'ям ΑΡΤΕΜΩΝ — Артемон (Кузьмищев 2020a, с. 65, рис. 4: 5). Цікаво, що такий же, порівняно рідкісний антропонім (ΑΡΤΕΜΩΝ ΕΥΡΗΣΙΒΙΟΥ — Артемон, син Евресибія), зафіксовано в Ольвії на надгробній плиті IV ст. до н. е. (IOSPE I, 209). Судячи з патроніміка, він належав до славетного ольвійського жрецького роду Евресибіадів. Напис на вінці аттичної чорнолакової посудини порівняно з нижщерозглянутими набагато охайніший і чіткіший. На жаль, остання літера збереглася частково, що не дає можливості достовірно трактувати його як присвятний божеству.

На відміну від вищенаведеного графіто, на жодному з фрагментів кераміки з розглядуваної колекції не зафіксовано повного імені або слова. Внаслідок цього ми припускаємо, що деякі мешканці передмістя, як і житлових кварталів Ольвії, посудини, якими вони користувалися особисто, так само позначали своїми скороченими іменами або їх ініціалами. Ольвіополіти найчастіше ставили такого типу підписи (від однієї до трьох—п'яти літер) ззовні на донцях чорнолакових чаш для пиття, значно менше вони зустрічаються на інших типах посуду (Яйленко 1980, с. 99—107; Русяева 2010, с. 141—149, 179—187). Водночас такі скорочення могли означати і певні слова. Аналоги антропонімів наведені тут здебільшого згідно з списками зафіксованих в ольвійських написах імен, представлених у відповідних виданнях (наприклад: Книпович 1956, с. 136—153: НО, с. 126—129; Dubois 1996, p. 193—195; Яйленко 2017, с. 996—1000), а також в LGPN та інших роботах. Загалом в цій групі розглянуто 14 фрагментів посудин з графіті

1. О-2015/Некр-4/358 (рис. 1: 1, 1а).

Ділянка «Некрополь 4». Верхній рівень заповнення півземлянки 15. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Фрагменти аттичної чорнолакової чашки без ручок на низькому кільцевому піддоні із значними сколами та подряпинами. За аналогічною формою — перша половина V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 513). На зовнішньому боці донця по червоноглиняній циркулярній смузі між вузькою і найширшою чорнолаковими смугами чітко по колу прокреслено ΔΙΟΝΥ — ΔΙΟΝΥ[ΣΙΟΣ або ΔΙΟΝΥ[ΣΟΔΩΡΟΣ — Діонісій або Діонісодор. *Омега* майже кулястої форми і не вирізняється розмірами з-поміж інших літер, *ню* з трохи піднятим правим кутом, *іпсилон* високою вертикаллю частково заходить на чорнолакову смугу. За палеографічними ознаками відноситься до ранньокласичного часу (пор. Русяева 2010, с. 64—65, 109—110,

Рис. 1. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської, скорочені антропоніми або окремі слова

табл. 22: 3; 40: 3—7). Це поки що єдиний в даній колекції антропонім, який має найбільшу кількість літер.

Графіті з скороченими теофорними іменами на донцях посуду, знайдені поза межами сакральних зон, переважно вважаються побутовими. Тому, найімовірніше, це теофорне ім'я власника чашки, похідне від імені бога вина Діоніса або його свят Діонісії. В Ольвії найпопулярнішим було чоловіче ім'я Діонісій (Книпович 1956, с. 152; НО, с. 127; Dubois 1996, p. 193; Яйленко 2017, с. 998). Починаючи з V ст. до н. е. в цьому місті за написами зафіксовано понад 30 аналогічних імен (LGPN IV, 101—105), що свідчить про поширення культу Діоніса та популярних свят на його пошану. В одному присвятному графіто IV ст. до н. е. на денці чорнолакової чаші збереглося рідкісне жіноче ім'я Діонісія (Русяева 2010, с. 110—111, № 21).

2. О-2018/П-1/433 (рис. 1: 2).

Ділянка «Передмістя 1». Заповнення заглибленого комплексу 1. Контекст: межа VI/V — друга чверть V ст. до н. е.

Фрагмент донця кільцевого піддону аттичного чорнолакового кіліка. На чорнолаковій поверхні в центрі ззовні надряпано дві чіткі літери Δ І на незначній відстані одна від одної. Бокові гасти *дельти* у верхній частині не зімкнуті. Імовірно, як і в попередньому написі, це початкові літери від одного з відомих в Ольвії теофорних імен, наприклад: Діоген, Діодор, Діофан, Діонісій, Діонісодор, Діоскурід тощо (Книпович 1956, с. 152; НО, с. 127; Яйленко 2017, с. 998).

Однак, слід також відмітити, що аналогічна абревіатура зустрічається на різних типах посуду в багатьох містах, яка тлумачиться неоднозначно: на столових посудинах — початок теофорного імені власника, присвята Зевсу чи Діонісу, на амфорах — цифрова мітка ціни в одну драхму за місткість, а також цифра 11 (літературу див. і пор. Толстой 1953, с. 26, № 29; Граффити… 1978, с. 49, № 579—606; Alexandrescu 1978, p. 84, N 526, 527; Яйленко 1980, рис. 1, 11; Соломоник 1984, № 118, 140, 144; Сапрыкин, Масленников 2007, с. 105, 185, № 530; 987). В житлових будинках Ольвії зафіксовано чимало подібних написів на зовнішній стороні донець чорнолакового посуду V—IV ст. до н. е., які інтерпретуються як скорочення власних імен, на відміну від подібних літер, знайдених на території теменосів (Русяева 2010, с. 146—147, 182—183, табл. 52: 15—20; 65: 1, 2).

3. О-2017/Некр-7/184 (рис. 1: 3).

Ділянка «Некрополь 7». Викид кераміки № 4. Контекст: остання чверть V — початок IV ст. до н. е.

Дно аттичної чорнолакової посудини на низькому кільцевому піддоні приблизно другої чверті V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 474), що певною мірою узгоджується і з палеографічними ознаками графіто. Під обідком ззовні піддону порівняно акуратно надряпано ΑΛΦΙ. Насамперед звертає увагу нетипова форма двох літер. *Фі* у вигляді високої вертикалі з видовженим прямокутником з незімкнутими справа гастами зустрічається надзвичайно рідко. Аналогічна зафіксована в дедикації III ст. до н. е. на Афінській агорі (Lang 1976, p. 54, G14). З одного боку, це скорочене чоловіче ім'я, наприклад, ΑΛΦΙ[ΝΟΣ — Алфін, засвідчене в Ольвії (Книпович 1956, с. 152). А з іншого боку, *ламбда* з прямою горизонтальною рискою, можливо, в лігатурі з *іотою*, дає підстави припускати підправлене ΑΛΙΦΙ[ΝΟΣ — Аліфін. На окрему увагу також заслуговує й те, що на ці ж літери починаються такі слова, як ΑΛΦΙ[ΤΑΜΟΙΒΟΣ — «хліботоргівельник», ΑΛΦΙ[ΤΕΥΣ —«мельник», ΑΛΦΙ[ΤΟΝ —«ячмінні крупа і мука, каша, юшка і хліб, батьківське добро» тощо. Таким чином, скорочений напис може мати те чи інше значення в побуті власника цієї посудини.

4. О-2016/Некр-7/187 (рис. 1: 4).

Ділянка «Некрополь 7». Верхня частина заповнення рову. Контекст: переважно друга половина V ст. до н. е.

Нижня частина сіролощеної посудини із сколами та подряпинами. Напис досить недбало продряпано на зовнішній стороні, зберігся частково: ΓΕΝΗ — від чоловічого добре відомого в Ольвії ΠΡΩΤΟ]ΓΕΝΗ[Σ — Протоген або теофорного ΔΙΟ]ΓΕΝΗ[Σ — Діоген, який також зафіксований ольвійськими написами (Книпович 1956, с. 152; Яйленко 2017, с. 998 і далі). *Епсілон* з довгою, злегка скошеною верхньою і значно коротшою середньою гастами, *ню* з нахиленим донизу і обірваним кутом та ліва частина *ета*. За епіграфічними ознаками відноситься до ранньокласичного часу.

5. О-2019/П-2/368 (рис. 1: 5).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Дно аттичної чорнолакової посудини. Окремі літери порівняно охайно накреслені ззовні на червоноглиняній поверхні в різних ракурсах: зверху по одній лінії — ΕΥ, в якому *епсилон* з короткими гастами, а *іпсилон* у вигляді латинської V; збоку від нього вниз на відстані — ще один *іпсилон* з нечітко наведеною скісною гастою і невисокою нижньою вертикаллю; під ΕΥ — велика *сігма* або в іншому ракурсі *мю* з довгими розгалуженими внизу боковими гастами. За палеографічними ознаками — кінець VI — перша чверть V ст. до н. е. Вірогідно, ініціали імен двох чи трьох власників. На ΕΥ, наприклад, відомі в Ольвії чоловічі: ΕΥ[ΡΗΣΙΒΙΟΣ — Евресібій, ΕΥ[ΔΩΡΟΣ — Евдор, ΕΥ[ΦΡΩΝ — Евфрон та чимало інших, жіноче ΕΥ[ΔΙΚΗ — Евдіка. Так само чимало чоловічих імен та патронімів починаються на

іоту, *мю* та *сигму*, менше — з ініціалом *іпсилон* (наприклад, теофорні імена від однойменного гідроніму Υ[ΠΑΝΙΣ чи Υ[ΠΑΝΙΧΟΣ — Гіпаніс чи Гіпаніх (див. Книпович 1956, с. 152, 153; НО, с. 127—129; Dubois 1996, p. 194—195; Яйленко 2017, с. 998 і далі).

6. О-2020/П-2/90 (рис. 1: 6).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Край сіролощеного рибного блюда в семи уламках. Ззовні надряпані дві чіткі літери АВ. *Альфа* з широко розгалуженими гастами і прямою перекладиною, *бета* — з овальними закругленнями, нижнє — більш видовжене. Початкові літери різних імен (LGPN IV) або мітка, наприклад, від слова АВ[ΥΡΤΑΚΗ — «гострий соус».

7. О-2018/П-1/706 (рис. 1: 7).

Ділянка «Передмістя 1». Долівка заглибленого комплексу 1. Контекст: кінець VI — початок V ст. до н. е.

Фрагмент донця аттичного чорнолакового великого скіфоса. Біля облому на червоноглиняному тлі над маленьким чорно-червоним кільцем продряпано дві літери — ΛΥ. *Ламбда* з розширеними внизу гастами, *іпсилон* — з довгою вертикаллю і злегка скошеною у верхній частині гастою. Початок одного з чоловічих імен, наприклад, Лікій, Лісій, Лісідемос, Лісістрат тощо. Графіто ΛΥ зафіксовано на численних чорнолакових посудинах в Херсонесі Таврійському (Граффити… 1978, с. 87, № 118—1128).

8. О-2017/Некр-7/146 (рис. 1: 8).

Ділянка «Некрополь 7». Викид кераміки 4. Контекст: остання чверть V — початок V ст. до н. е.

Фрагмент дна аттичного чорнолакового скіфоса приблизно останньої чверті V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 753). На широкій чорнолаковій і частково на верхній червоноглиняній смужках ззовні — дві літери ΤΥ: *тау* з довшою лівою часткою гасти та *іпсилон* на високій ніжці. На ці літери в Ольвії відоме чоловіче теофорне ім'я ΤΥ[ΧΩΝ — Тихон (з літературою див.Dubois 1996, № 63; Русяева 2010, с. 25, № 1). Не виключено також якесь слово або цифрова нотатка.

9. О-2018/П-1/ 492 (рис. 1: 9).

Ділянка «Передмістя 1». Заповнення заглибленого комплексу 1. Контекст: межа VI/V — друга чверть V ст. до н. е.

Фрагмент кільцевого піддону аттичного чорнолакового кіліка.

На двох чорнолаковій і червоноглиняній смужках досить недбало надряпано з прочерками ΛΑ(Ι)Κ. *Ламбда* з видовженими вузькими гастами зберіглася повністю, *каппа* з високою вертикаллю, до якої посередині доєднана верхня навскісна і коротша нижня пряма гасти. Імовірно, судячи з штрихів, на *альфу* було вписано пропущену *іоту*. В такому разі можна припускати початкові букви від слова ΛΑΙΚ[ΑΣΤΗΣ — «розпусник» або ΛΑΙΚ[ΑΣΤΡΙΑ — «розпусниця». На двох чорнолакових чашах IV ст. до н. е. з Афінської агори також недбало начеркане останнє з цих слів повністю і скорочення від нього у вигляді однієї *ламбди* (Lang 1976, p. 15, C33, C34, pl. 6). Цілком можливо, що під час винопиття один з учасників міг підписати свою чашу і подарувати її жартома своєму другу або гетері. Різного типу застільні та дарункові написи, в тому числі написані на чашах нетвердою, нетверезою рукою, знайдені в Ольвії та в Борисфені (Березанському поселенні) (Яйленко 1980, с. 90—93; 1982, с. 298—307; Dubois 1996, p. 68—73).

10. О-2019/П-2/490 (рис. 1: 10).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Фрагмент центральної частини піддону аттичного чорнолакового кіліка. На чорнолаковій поверхні ззовні недбало надряпано дві літери: велика *альфа* з неоднаковими за розмірами гастами (ліва набагато довша правої), перетинка виходить за їх межі з обох боків; ще недбаліше виглядає *ламбда* з досить довгою і не зовсім прямою, підправленою зверху лівою гастою. На такі початкові літери зафіксовано чимало давньогрецьких антропонімів в різних регіонах античної ойкумени (детальніше див. LGPN I—IV). Так само не виключена і одна з позначок власника посудини.

11. О-2015/Некр-4/546 (рис. 2: 11).

Ділянка «Некрополь 4». Заповнення півземлянки 15. Кінець VI — перша половина V ст. до н. е.

Фрагмент стінки аттичного чорнолакового кіліка. Ззовні недбало надряпані в центрі, здогадно, *іота*, на значній відстані від неї біля облому — дві *тау* з короткими вертикалями, в іншому ракурсі тут можна вбачати два *іпсилони* або ΤΥ. Окремо розташовані літери вважаються ініціалами імен різних власників, які змінювали один одного. Водночас цими буквами відмічались і відповідні побутового призначення записи не лише на цілому посуді, а й на його стінках чи інших уламках.

12. О-2018/П-1/272 (рис. 2: 12).

Ділянка «Передмістя 1». Верхня частина заповнення заглибленого комплексу 1. Контекст: друга—третя чверть V ст. до н. е.

Фрагмент донця аттичного чорнолакового кіліка/скіфоса на низькому кільцевому піддоні. На широкій чорнолаковій смужці на зовнішньому боці надряпано AN в лігатурі. Серед імен, які починаються на такі букви, відомі за даними ольвійської лапідарної епіграфіки такі чоловічі імена, як, наприклад: ΑΝ[ΑΞΑΓΟΡΑΣ — Анаксагор, ΑΝ[ΑΞΙΜΕΝΗΣ — Анаксимен, ΑΝ[ΔΟΚΙΔΗΣ — Андокід тощо (Книпович 1956, с. 152; НО 126; Яйленко 2017, с. 998). Анало-

Рис. 2. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської: 11—14 — скорочені антропоніми або окремі слова; 15—22 — ініціали власних імен або однобуквені позначки; 23—24 — графіті на оброблених остраконах

гічні лігатури V—IV ст. до н. е. зафіксовані на денці сіроглиняної чорнолощеної миски в Борисфені (Яйленко 1982, № 17) та в Ольвії на донцях чорнолакових чаш з житлових кварталів (Русяева 2010, с. 150, табл. 53: 6—8).

13. О-2016/Некр-7/23 (рис. 2: 13).

Ділянка «Некрополь 7». Культурний шар передмістя. Контекст: V—IV ст. до н. е.

Фрагмент стінки аттичної чорнолакової посудини, можливо, вотива. Порівняно товстими лініями ззовні надряпано в лігатурі, напевно, дві різні за формою літери *псі*, розташовані одна під одною на одній високій ніжці. До верхньої з гострими кутами зліва зверху навскіс приєднана *дельта*, на верхівці якої коротенька риска; нижня у вигляді довгої овальної форми з обірваними з обох сторін кінцями. Такого типу завуальовані написи на посуді відносяться дослідниками як до лігатурних чи монограмних імен, так і до магічних знаків загадкового змісту як на посуді, так і грубо оброблених черепках вотивного призначення.

14. О-2018/П-1/336 (рис. 2: 14).

Ділянка «Передмістя 1». Заповнення землянки 1. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Фрагмент піддону аттичного чорнолакового кіліка. Біля правого облому ззовні збереглася частково літера *ні* з довгою лівою і коротшою трохи скошеною правою гастами, з'єднаними

між собою майже посередині прямою рискою, над якою всередині нечітко прокреслений маленький знак, який нагадує *ламбду*. Можливо, монограма одного з імен.

Б. Ініціали власних імен або однобуквені позначки. Далі представлено окремі фрагменти донець посудин лише з однією повністю вцілілою літерою, а також якоюсь частиною літери, що збереглася біля обламаного краю. Найімовірніше, вони відносяться до ініціалів імен власників, хоча не можна виключати й різні індивідуальні мітки та алфавітні цифрові позначки. Загалом до цієї групи віднесено 8 уламків посуду з подібного типу написами.

15. О-2017/Некр-4/264 (рис. 2: 15).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена частина структури 30. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Дно аттичної чорнолакової посудини на низькому кільцевому піддоні з обтесаними частково краями. В центрі майже на всій червоноглиняній площині ззовні продряпана велика літера *альфа* з прямою перекладиною, яка з обох боків виходить за межі лівої і набагато довшої правої гаст. Ініціал одного з багатьох імен або ж якась позначка.

16. О-2017/Некр-4/265 (рис. 2: 16).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена структура 30. Контекст: друга половина V ст. до н. е/

Два склеєні фрагменти дна аттичної чорнолакової посудини з широкою червоноглиняною і вузькою чорнолаковою смужками приблизно другої половини V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 816, 863). Одна *альфа* з трохи скошеною перетинкою прокреслена на зовнішньому боці. Так само, ймовірно, ініціал імені або ж якась індивідуальна позначка власника.

17. О-2015/Некр-4/207 (рис. 2: 17).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: кінець VI — перша половина V ст. до н. е.

Ніжка фасоської амфори першої половини V ст. до н. е. Ззовні чітко накреслено *іпсилон* V-подібної форми архаїчного типу. Як вже відзначалося, в одній літері можна вбачати як ініціал імені власника (див. № 5), так і певну мітку, особливо на амфорах.

18. О-2017/Некр-7/77 (рис. 2: 18).

Ділянка «Некрополь 7». Викид кераміки 4. Контекст: остання чверть V — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент донця аттичного чорнолакового великого скіфоса з штампованим орнаментом, який за аналогіями можна датувати в межах 420—410 рр. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, P. 277, cat. 587, Pl. 54). Ззовні в центральній частині на всій площині накреслена одна літера Y з високою, обірваною внизу вертикаллю, до якої під гострим кутом приєднано навскісну гасту. На відміну від попереднього, такої форми *іпсилон* відноситься до ранньокласичного типу. Однак, так само одна літера на денці не має однозначного тлумачення.

19. О-2018/П-2/32 (рис. 2: 19).

Ділянка «Передмістя 2». Культурний шар. Контекст: переважно III ст. до н. е.

Фрагмент буролакової мисочки з численними подряпинами і сколами. З лівого боку біля облому недбало прокреслена літера *фі* з одним недописаним закругленням з високою вертикаллю. Як і на попередньому уламку, одна літера могла мати різні значення, найімовірніше, ініціал імені власника.

20. О-2015/Некр-4/285 (рис. 2: 20).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент донця сіролощеної миски з потертостями та дрібними сколами. Між двома обламаними краями з зовнішнього боку збереглася літера *тау з* високою вертикаллю. В даному випадку тут була як одна літера, так і складова якогось імені або слова.

21. О-2019/П-2/141 (рис. 2: 21).

Ділянка «Передмістя 2». Верхня частина заповнення ями 2. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент донця світлоглиняного лутерія. Більш-менш чітко ззовні надряпано хрестоподібний знак або літеру *хі* з прямою вертикаллю, яку майже посередині пересікає менш помітна злегка навскісна лінія. Може мати різні значення.

22. О-2015/Некр-4/593 (рис. 2: 22).

Ділянка «Некрополь 4». Верхній рівень заповнення півземлянки 16. Контекст: остання чверть VI ст. до н. е.

Фрагмент дна сіролощеної миски Біля лівого обламаного кінця — залишки правої частини *альфи* або *іпсилона*.

Крім того, варто додати ще одне однобуквене графіто з передмістя.

Останнім часом опубліковано невеликий фрагмент аттичного чорнолакового кіліка, знайденого в перший рік його розкопок. На денці ззовні накреслена обірвана у верхній частині чітка *дельта* (Кузьмищев 2020а, с. 64, рис. 4: 1). Так само, як і щодо попередніх однобуквених графіті на донцях посудин, можна припускати ініціал імені власника, цифрову мітку або іншу позначку.

В. Графіті на оброблених остраконах. В пізньоархаїчний та класичний періоди еллініи Нижнього Побужжя переважно в магічній практиці використовували різноманітні, спеціально оброблені уламки керамічних виробів, найчастіше стінки аттичних чорнолакових посудин та амфор. Однак, тільки незначна кількість з них має які-небудь графіті. Причому більшість з них знайдено під час розкопок Борисфена і житлових кварталів Верхнього та північно-східного району Нижнього міста Ольвії, меншою мірою в окремих святилищах у місті та на хорі (з літературою див. Яйленко 1982, с. 293—297; Русяева 1992, с. 161—171;

2010, с. 82—86, 117—127, 169—171, 202—204; Bujskich 2006, S. 133—147, Taf. 32, 34—36). З-поміж інших північнопонтійських регіонів саме Ольвія та поселення її округи найбільше вирізняються знахідками спеціально оброблених остраконів.

Перші їх знахідки з передмістя стисло опубліковані Ю. І. Козуб. Так, спочатку розглянувши різноманітні матеріали з заповнення однієї з землянок так званого святилища, вона тільки відмітила вирізані з стінок амфор і чорнолакових посудин кружки діаметром від 1,5 до 7,5 см, на деяких з яких є графіті, крапки чи наскрізні отвори в центрі (Козуб 1975, с. 144, рис. 4: 1—6, 9; 1976, с. 126—127). Проте, завдяки рисунку тепер можна зрозуміти, що графіті не зовсім чітко представлені на обох сторонах лише одного фрагментованого кружка із стінки чорнолакової посудини (Козуб 1975, рис. 4: 6). Пізніше також було відмічені знахідки в ямі семи кружків із стінок амфор без графіті (Козуб 1979b, с. 340).

Стосовно визначення терміну «кружок» варто відзначити, що за формою він не узгоджується з більшістю цих предметів. Куляста форма з дбайливо обробленими і загладженими стінками характерна для кількох з них. В основному це різної форми черепки (остракони): овальні, прямокутні, трапеціеподібні, трикутні, більшменш округлі тощо (наприклад, див. і пор. Русяєва 2010, табл. 30—31, 43—45, 58—59). З нових розкопок передмістя нами визначена невелика за кількістю група неоднаково оброблених остраконів з графіті (загалом 7 екземплярів).

23. О-2016/Некр-4/48 (рис. 2: 23).

Ділянка «Некрополь 4». Перший рівень заповнення півземлянки 16. Контекст: остання чверть VI ст. до н. е.

Дбайливо оброблений остракон трапеціеподібної форми з заокругленими кутами із стінки чорнофігурної посудини відкритого типу. Розміри: 3,70 × 2,70 см. Майже посередині вирізані два наскрізні маленькі отвори, певно, для підвішування. На одній стороні лак знято в окремих місцях. З боків тонким вістрям проведено контур остракона. На поверхні надряпані численні горизонтальні і вертикальні прямі, овальні та кривуваті лінії, які перетинаються між собою. На тлі білої пасти, що залишилася від розпису посудини, біля краю прокреслені малопомітні дві літери ΙΛ, в іншому ракурсі — ΥΙ, де *іпсилон* має архаїчну V-подібну форму.

На протилежній стороні остракона лак знято широкою смугою вздовж боків, а також і біля отворів. Так само недбало надряпані перехрещені між собою лінії та знаки, з-поміж яких виділяється найбільший за розміром стрілоподібний знак. В різних ракурсах тут можна вирізнити й інші схематизовані зображення. Судячи з отворів — це амулет, який могли носити на шиї з магічною захисною метою, зокрема, надією на позбавлення від хвороби чи болю. Так, наприклад, на літери ΙΛ починається слово ΙΛ[ΙΓΓΟΣ — «запаморочення», а на Υ — слово Υ[ΓΙΕΙΑ — «здоров'я», «зцілення». Відповідно з цим тотожне ім'я мала і Гігієя — богиня здоров'я. Якщо таке припущення більш-менш вірне, то літери спеціально були поставлені біля краю амулета і символічно разом з іншими знаками за головним значенням поєднані між собою.

24. О-2019/П-2/439 (рис. 2: 24).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Порівняно акуратно зроблений амулет у формі «сердечка» з стінки аттичної чорнолакової відкритого типу посудини. Розміри: 2,60 × 2,60 см.

Усі боковини охайно загладжені. Посередині в ширшій верхній частині вирізана невеличка виїмка, на вужчій — обламаний виступ з імовірним отвором для підвішування. На одній стороні лак знято широкими смугами і тільки в центрі залишена невелика майже овальної форми поверхня. На цій чорнолаковій площині та за її межами досить недбало надряпане перехрестя, з центральної точки якого у великих кутах проведені прямі лінії. На протилежній стороні остракона лак знято з боків в основному вузькою смужкою. Але особливу увагу привертає те, що в центрі пляма знятого лаку нагадує таке ж «сердечко» в іншому ракурсі з прокресленою внизу овальною рискою. Зверху над ним лак видряпано, ймовірно, спеціально таким чином, що можна уявити два трикутники, на перекладині між якими знаходиться примітивно-схематизована мініатюрна фігурка людини.

За формою розглянутий амулет нагадує остракон з стінки червоноглиняної амфори з розкопок Західного теменосу, на якому, однак, представлено примітивний рисунок голови людини з перехрестям, скорочене ім'я та магічні знаки, що уможливило віднести його до одного з видів заклять (Русяева 2010, табл. 30: 9; 31: 4; Белоусов 2020, с. 111, рис. 47). Завуальоване графіто на амулеті з передмістя не дає жодних підстав тлумачити його так само.

25. О-2017/Некр-4/104 (рис. 3: 25).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена структура 30. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Остракон трапеціеподібної форми з багатьма подряпинами і сколами, вирізаний акуратно з стінки сіролощеної посудини. Розміри: 5,10 × 3,50 см. На рівній площині надряпані різнонаправлені і поєднані між собою довгі і короткі лінії. В цілому рисунок нагадує схематично-примітивне зображення річкового судна з піднятим вгору гострим носом і опущеними вниз веслами. На ретельно обколотому амулеті з уламку світлоглиняної миски з Борисфена на одній стороні вирізані корабель і хвилястий знак водної стихії, на іншому — корабель і прочерки (Яйленко 1982, с. 297, № 162).

Рис. 3. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської: 25—29 — на оброблених остраконах; 30—38 — різні цифрові знаки та записи

26. О-2016/Некр-4/307 (рис. 3: 26).

Ділянка «Некрополь 4». Заповнення над долівкою півземлянки 16. Контекст: остання чверть VI ст. до н. е.

Оброблений остракон у формі трапеції з стінки чорнолакової посудини. Розміри: 1,50—2,60 × 2,15 см. З усіх боків в окремих місцях лак знято у вигляді окремих напівовалів. Недбало накреслена літера Х з довгими гастами. Крім того, на чорнолаковій поверхні можна вбачати примітивні рисунки якихось тварин і начебто чоловічої фігурки стоячи або ж стели, зображення яких виконано шляхом зняття лаку.

27. О-2016/Некр-4/5 (рис. 3: 27).

Ділянка «Некрополь 4». Підйомні матеріали на сучасній поверхні. Контекст: кінець VI — початок V ст. до н. е.

Грубо обколотий остракон неправильної трапеціеподібної форми з стінки клазоменської столової амфори. Розміри: 2,50—3,60 × 2,80 см. Вся площина нібито помережана недбало надряпаними переплетеними між собою численними прямими і навскісними тонкими лініями, серед яких лише здогадно можна розпізнати окремі знаки. В одному з ракурсів, наприклад, в центральній частині перехрестя, над яким і з боків — I, Λ, Y та інші букви, що в цілому, певно, відображали якісь символи у взаємозв'язку з магічними актами.

28. О-2018/Некр-7/98 (рис. 3: 28).

Ділянка «Некрополь 7». Заповнення рову. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Остракон трапеціеподібної форми так само з грубо обробленими краями з стінки аттичної чорнолакової посудини. Розміри: 2,10 × 1,80 см. В середній частині вирізано перехрестя, вертикаль якого акуратніша порівняно з горизонталлю, в якій лак знято дуже недбало. На поверхні остракона чимало сколів і подряпин. Відомо, що Х-подібні знаки різної форми становлять

найпоширеніший вид графіті на керамічних виробах і тлумачаться з різних точок зору в залежності від типу посудини, її датування та місцезнаходження (з літературою див. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 21—23, 29 і далі). Звісно, що на остраконі такий знак відображає магічні уявлення його автора. Так, магічний хрест на донцях фрагментованих посудин з Борисфена та остраконах трактується як можливий початок слова ΧΑΙΡΕ — «будь здоровий» (Яйленко 1982, с. 297, № 154—158).

29. О-2018/П-1/95 (рис. 3: 29).

Ділянка «Передмістя 1». Культурний шар біля землянки 1. Контекст: кінець VI — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент остракона трапеціеподібної форми з закругленими кутами з стінки чорнолакової посудини. Розміри: 2,15 × 1,75 см. На відміну від попередніх, його краї дбайливо загладжені. В центрі вирізано круглий отвір. З обох боків продряпано чимало ліній і прочерків, серед яких так само можна допускати в тому чи іншому ракурсі окремі букви, наприклад, Α, Λ. Χ, Ι, що, звісно, не дає надійних підстав для достовірного прочитання якогось слова або імені, що загалом характерно для більшості остраконів.

В цьому аспекті також можна згадати фрагмент маленького остракона неправильної трапеціеподібної форми, грубо обколотого з стінки чорнолакової посудини. Він був знайдений в передмісті в так званому святилищі (Козуб 1975, рис. 4: 6). Обидві сторони по контуру обрамлені тонкими лініями. Всередині першої, напевно, розміщені недбало накреслені літери ΧΙ чи ΧΕ, на другій — чіткіші ΥΙ та перед ними значно більших розмірів непряма лінія. Отже, і це графіто так само завуальоване і його достовірне тлумачення навряд чи можливе ще й внаслідок його фрагментарності.

Г. Різні цифрові знаки та записи. Здебільшого цифрові позначки ставили на стінках та ручках амфор. Однак вони часто зустрічаються й на інших категоріях посуду. До цієї групи графіті нами гіпотетично, внаслідок їх фрагментарності, віднесено дев'ять уламків від різних посудин.

30. О-2015/Некр-4/2 (рис. 3: 30).

Ділянка «Некрополь 4». Верхній культурний шар передмістя. Контекст: кінець VI — початок IV ст. до н. е.

Невеликий фрагмент стінки амфори. Розміри фрагменту 3,90 × 3,50 см. Більш чи менш чітко продряпані дві літери ΧΙ. Розшифрування таких знаків неоднозначне. Якщо уламок належав хіоській амфорі, то їх можна було б віднести до назви місця виробництва, а разом з цим і назви вина, яке, як встановлено, належало до найкращих грецьких вин. Разом з тим можна припускати скорочення або ініціали імен торгівців чи власників, а також інші позначки, наприклад, вартість 10 халків або цифрову мітку 1001 (див. з літературою: Сапрыкин, Масленников 2007, с. 21, 22, 29, 231, № 12—16, 55 тощо; Молев 2010, с. 163, № 177; Русяева 2014, с. 483, № 1).

31. О-2015/Некр-4/87 (рис. 3: 31).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: кінець VI — V ст. до н. е.

Невеликий фрагмент стінки амфори. Дві прямі накреслені на деякій відстані одна від одної, біля правого облому теж на відстані обірвана *ni*. Найімовірніше, цифрова позначка за акрофонічною системою, наприклад, Π Ι = 7. Такою цифрою могли відмітити номер амфори або її ємність в хусах (приблизно 23 літри) Аналогічне графіто зафіксовано на горлі фасоської амфори на Боспорі (Сапрыкин, Масленников 2007, с. 176, № 937).

32. О-2015/Некр-4/89 (рис. 3: 32).

Там само і те саме датування матеріалів.

Фрагмент вінця червоноглиняного келиха. Внизу біля облому буква Χ. Подібні знаки дуже часто ставили на керамічних виробах і в залежності від типу посудини розшифровували його значення. В нашому випадку це, ймовірно, може бути ціна — халк за посудину.

33. О-2015/Некр-4/302 (рис. 3: 33).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: V ст. до н. е.

Фрагмент дна аттичної чорнолакової посудини. Χ-подібний знак у вигляді перехрестя, до більшої гасти якого прикріплена довга пряма лінія. Можливо, цифрова мітка за акрофонічною системою. Χ Ι — як позначка ємності посудини в один хойнік, приблизно в один літр або ж має інше значення, в тому числі і магічне, зважаючи на їх форму і розміщення на денці.

34. О-2016/Некр-7/53 (рис. 3: 34).

Ділянка «Некрополь 7». Культурний шар передмістя. Контекст: V ст. до н. е.

Фрагмент дна сіролощеної миски. Зліва надряпані довга, обірвана риска (?), на відстані від неї — три довгі і одна коротка, теж обламані лінії. Гіпотетично цифрові позначки: 1 і 3 **1/2**.

35. О-2016/Некр-4/667 (рис. 3: 35).

Ділянка «Некрополь 4». Яма 29. Контекст: друга половина V ст. до н. е.

Фрагмент піддону аттичного чорнолакового кіліка. Біля правого облому залишки трьох надряпаних прямих ліній. Так само гіпотетично цифрова позначка — 3.

36. О-2017/Некр-4/259 (рис. 3: 36).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена структура 30. Контекст: друга половина V ст. до н. е.

Два уламки від стінки аттичної чорнолакової посудини. На більшому з них досить недбало надряпана літера *фі* з високою вертикаллю і видовженими неправильної форми закругленнями. В іншому ракурсі під нею — дві вертикальні прямі лінії і біля облому знак у вигляді **>**. Вірогідно, останні вказують на цифру 2 1/2. На меншому уламку, здається, поспіхом накреслена Ψ з високою вертикаллю і корот-

кими прямими кутовими гастами. Біля обломів черепка — обірвані прочерки.

37. О-2019/П-2/175 (рис. 3: 37).

Ділянка «Передмістя 2». Верхня частина заповнення заглиблення 2. Контекст: друга половина V ст. до н. е.

Фрагмент дна аттичної чорнолакової посудини. Майже в центрі на червоноглиняному тлі обірваний з усіх боків стрілоподібний знак. Він має різні тлумачення, але найчастіше його розуміють як цифру 10 (з літературою див. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 28, 57).

38. О-2020/ П-2/394 (рис. 3: 38).

Ділянка «Передмістя 2». Нижня частина заповнення заглиблення 2. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Невеликий уламок стінки амфори. На зовнішній поверхні зі значними сколами частково зберігся цифровий запис зліва направо, який, за припущенням, складався з лінійних позначок і міг належати до акрофонічної системи рахунків. Загалом збереглося 11—12 вертикальних досить недбало проведених рисок і, мабуть, однієї *ламбди*. Аналогічного типу цифрові нотатки відомі в Афінах та на Боспорі (Lang 1976, Na 3, 4, 6, 7, 13 etc.; Сапрыкин, Масленников 2007, с. 318—319).

Крім того, варто додати, що в заповненнях землянок вищезгаданого святилища, згідно з Ю. І. Козуб, в передмісті було знайдено, судячи з публікації не дуже виразних рисунків, різноманітні цифрові позначки: на донцях двох фрагментованих рибних блюд, чорнолакового кіліка та два — на одній ручці амфори (Козуб 1975, с. 144, рис. 5: 7—11). Стосовно цих знахідок дослідниця завважила, що спеціальне їх вивчення може доповнити дані про характер святилища (Козуб 1975, с. 160). Так, літера К на зовнішній стороні рибного блюда, на її думку, могла бути першою буквою імені богині Кори (Козуб 1975, с. 161, рис. 5: 7).

В цьому сенсі слід відмітити, що аналогічна буква зафіксована на численних типах посуду, в тому числі на рибних блюдах та солонках, в містах та багатьох поселеннях Північного Причорномор'я (Граффити…1978, № 992—1023; Соломоник 1984, с. 140: індекс; Яйленко 1980, с. 95; 1982, с. 285; Nawotka 1998, N 120—123; Сапрыкин, Масленников 2007, с. 317: індекс; Русяева 2010, с. 157, 184). В своїй праці про графіті та діпінті хори античного Боспору С. Ю. Саприкін і А. А. Масленніков навели велику кількість аналогій та інтерпретацій щодо значення цієї літери в залежності від типу посуду та місця знахідки. Найчастіше *каппа* ставилась на чорнолаковому столовому посуді. Переважно вона тлумачиться як початок імені власника, а також цифрова мітка 20, назва посудини (напр., кілік, канфар, котіла) чи назва продукту (ячмінь, пиво, біле вино). Автори констатують, що вважати К на донцях початком імені богині Кори, якій нібито підносили помічені цією літерою посудини, навряд чи вірно, тим паче, що вони знайдені поза межами сакральних зон, за винятком найвідоміших Самофракійського святилища кабірів і фіванського Кабіріону, де *каппа* інтерпретується як скорочення імені богів кабірів (з літературою детальніше див. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 66—67). Тому зіставляти з культом Кори в передмісті рибне блюдо V ст. до н. е. на підставі лише літери К при наявності великої кількості фрагментів чорнолакової і сіроглиняної кераміки без будь-яких присвят в заповненнях приміщень землянок так званого святилища (Козуб 1975, с. 150—156), досить ризиковано.

Разом з цим привертає увагу неординарна форма вищезгаданої *каппи*, якщо її прорисовка точна. Кутові гасти не прилягають до вертикалі за типовою схемою, а приєднані вузькою рискою, що в цілому уможливлює і цифрову позначку **|-< — 1 1/2** драхми. На інших, начебто поспіхом продряпаних цифрових записах, теж помітний знак **<** (половина) у відповідних поєднаннях з І, Х, П за акрофонічною системою. Тим не менше ці графіті, як, напевне, і чимало інших з попередніх розкопок передмістя потребують візуального ознайомлення та чіткіших фахових зарисовок.

Д. Графіті неясного значення. До цієї групи віднесені різного типу досить недбало надряпані окремі лінії, поодинокі короткі обірвані риски, повністю грубо затерте, можливо, якесь ім'я або слово, начебто спеціально обтесана розетка, випадкові подряпини і сколи тощо. Це дає можливість не розглядати поки що кожен фрагмент такої посудини так само, як попередні, а відкласти їх вивчення до подальшого накопичення подібних матеріалів і навести тут тільки їх шифри (О-2015/Некр-4/614; 756; 789; О-2016/Некр-4/51; О-2017/Некр-4/210; О-2017/Некр-7/185; 478; О-2018/П-1/643; О-2018/П-2/37; О-2019/П-2/245; О-2020/П-2/25; 281). Переважно — це невеликі уламки аттичного чорнолакового посуду V—IV ст. до н. е. Однак у порівнянні з вищерозглянутими більш-менш чітко надряпаними графіті вони не надають певної інформації щодо їх значення в тому чи іншому сенсі.

* * *

Отже, розглянута колекція графіті з розкопок передмістя в 2015—2020 рр. загалом значно поповнила джерелознавчу базу малої епіграфіки Ольвійського поліса. Щоправда, тут поки що не знайдено ні оригінальних, ні рідкісних та тією чи іншою мірою важливих інформативних написів, які зафіксовані в теменосах, житлових кварталах, на окремих поселеннях та в Борисфені. До того ж фрагментарність багатьох графіті унеможливлює їх достовірну інтерпретацію. В жодному разі ми не змогли достовірно

ідентифікувати присвятні написи будь-яким божествам, які переважно ставили на вінцях або стінках того чи іншого типу посудин. Не знайдено їх і в 1964 р. при розкопках різночасових землянкових приміщень, які Ю. І. Козуб інтерпретувала як найдавніше святилище хтонічних божеств або найдавніший культовий комплекс Ольвії (Козуб 1975; 1976).

Характерною ознакою переважної кількості графіті є те, що їх автори дуже недбало ставились до графічного відображення своїх імен та особистих записів. Однак, подібна недбалість, яка, найвірогідніше, була викликана непрофесійністю та поспішністю простежується і серед багатьох написів на керамічних виробах не тільки Ольвійського поліса, а й інших античних міст і поселень Північного Причорномор'я та навіть Афін — панеллінського культурного центра (пор., напр.: Lang 1976; Граффити… 1978; Яйленко 1982; Соломоник 1984; Сапрыкин, Масленников 2007; Русяева, 2010).

Традиція підписів власних посудин в Ольвійському регіоні бере початок з пізньоархаїчного періоду. Натомість переважне поширення скорочених імен та ініціалів власників співпадає з досить значним імпортом аттичної чорнолакової кераміки в побуті ольвіополітів в V—IV ст. до н. е. Подібна ситуація простежується і серед мешканців передмістя, що в культурному та етнічному плані зближує їх передусім з жителями міста. Принаймні абсолютна більшість представлених в розглянутій колекції графіті віддзеркалює знання їх авторів як грамотно написати ті букви, на які починалося їх ім'я, та цифрові позначки, хоча не всі відносились до цих занять уважно.

Незважаючи на порівняно обмежену кількість, оброблені остракони поповнили цю категорію ольвійських вотивних пам'яток оригінальними графіті магічного значення. Одні з них дуже ретельно виготовлені з чорнолакових черепків. Наскрізні отвори, порівняно невеликі розміри та охайно загладжені краї свідчать, що їх носили на шиї. Цілком можливо, що такі остракони були пов'язані з оздоровчою чи охоронною магією і вважалися своєрідними амулетами. Натомість грубо оброблені черепки не мали отворів, а тому їх могли зберігати в певному місці приміщення чи в землі, де їм також приписувалася роль апотропеїв.

Водночас на окрему увагу заслуговує той факт, що загалом на території передмістя виявлено вже чимало графіті з цифровими позначками, які найчастіше приписують торгівцям. Якщо це так і якщо наша інтерпретація більш-менш достовірна, то можна припускати, що тут знаходили тимчасове пристановище як заїжджі торгівці, так і перекупщики. Імовірно, саме тому різного типу цифрові знаки і записи фіксовані здебільшого на аттичному посуді V — першої половини IV ст. до н. е. Звісно, таке припущення потребує більш узагальненого дослідження. При цьому цікаво було б зіставити хронологічні дані: конкретне місцезнаходження кожного графіто, час припинення життя в передмісті і загалом скорочення афінського імпорту в Ольвію.

В подальшому всі графіті з розкопок передмістя потребують докладнішого візуального вивчення як фрагментів керамічних виробів, так і окремих написів, знаків і зображень, їх точних фахових зарисовок, порівняльного аналізу такого типу написів, знайденими за весь період розкопок не тільки власне передмістя, а й багатьох давньогрецьких пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

Белоусов, А. В. 2020. *Корпус заклятий понтийской Ольвии (DelfOlb).* Труды исторического факультета МГУ, 164. Серия II: исторические исследования, 103. Москва.

Буйських, А. В., Кузьміщев, О. Г., Форнасьє, Й. 2016. Дослідження ольвійського передграддя біля Західних воріт. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 118-119.

Буйских, А. В., Форнасье, Й., Кузьмищев, А. Г. 2016. Предместье Ольвии в свете новых украинско-германских исследований. *Записки ИИМК РАН*, 14, с. 46-58.

Буйських, А. В., Форнас'є, Й., Кузьміщев, О. Г. 2018. Дослідження ольвійського передмістя біля Західних воріт. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 148-149.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2019. Дослідження ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 152-154.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2020a. Дослідження Ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 128-130.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2020b. Дослідження Ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 176-178.

Буйських, А. В., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. Г., Сінельніков, О. С. 2021. Дослідження ольвійського передмістя у 2020 р. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, у друці.

Книпович, Т. Н. 1956. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 119-153.

Козуб, Ю. И. 1975. Древнейшее святилище Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 139-163.

Козуб, Ю. И. 1976. Древнейший культовый комплекс Ольвии. В: Брашинский, И. Б. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира.* Москва: Наука, с. 124-130.

Козуб, Ю. И. 1979a. Предместье Ольвии. В: Пиотровский, Б. Б. (ред.). *Проблемы античной истории и культуры (доклады XIV международной конференции античников социалистических стран «Эйрене»).* II. Ереван: АН Армянской СССР, с. 316-325.

Козуб, Ю. И. 1979b. Раскопки предместья и некрополя Ольвии. *Археологические открытия за 1978 г.*, с. 340-341.

Кузьмищев, А. Г. 2020a. Начало раскопок ольвийского предместья. В: Буйських, А. В., Сон, Н. О.

(ред.). *Від античності до християнства*. Київ: ІА НАН України, с. 61-76.

Кузьмищев, А. Г. 2020b. Новые материалы к хозяйственной жизни ольвийского предместья (участок «Некрополь-4»). В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Forum Olbicum III: до 70-річчя з дня народження В. В. Крапівіної*. Миколаїв: Лукомор'є, с. 88-92.

Молев, Е. А. 2010. *Боспорский город Китей*. Симферополь; Керчь: Адеф-Украина.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2010. *Граффити Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 8. Симферополь.

Русяева, А. С. 2014. Каталог граффити Тиритаки. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Тиритака. Раскоп XXVI*. II. Симферополь; Керчь: Оранта Арт Бук, с. 481-512.

Сапрыкин, С. Ю., Масленников, А. А. 2007. *Граффити и дипинти хоры античного Боспора*. Симферополь; Керчь: Адеф-Украина.

Соломонник, Э. И. 1978. *Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах)*. Киев: Наукова думка.

Соломонник, Э. И. 1984. *Граффити с хоры Херсонеса*. Киев: Наукова думка.

Толстой, И. И. 1953. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Форнасье Й., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2017. Новые данные об ольвийском предместье. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького)*. Київ: Стародавній світ, с. 33-44.

Яйленко, В. П. 1980. Граффити Левки, Березани и Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 73-99; 3, с. 75-116.

Яйленко, В. П. 1982. Эпиграфические источники по колонизации, религиозной и культурной жизни Березанского поселения. В: Яйленко, В. П. *Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука, с. 258-309.

Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaique et classique (VII—IV s.)*. Histria, VI. Bucuresti; Paris: Diffusion de Boccard.

Bujskich, S. 2006. Kap Bejkuš — Kap des Achilleus: eine Kultstätte des götlichen Heros im Mündungsgebiet des Bug. *Internationale Archäologie*, 94: Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung, S. 111-154.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève: Librairie Droz S. A.

Fornasier, J., Bujskich, A. V. Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vorden Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschung eninder Vorstadt Olbia Pontikes. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Lang, M. 1976. *Graffiti and dipinti*. The Athenian Agora, XXI. Princeton: ASCSA.

Nawotka, K. 1998. Nymphaion Project In: Graffiti and Dipinti of Nymphaion 1993—1997. *Archeologia*, XLIX, p. 85-98.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

REFERENCES

Belousov, A. V. 2020. Korpus zakliatii pontiiskoi Olvii (DelfOlb). *Trudy istoricheskogo fakulteta MGU*, 164. Seriia II: istoricheskie issledovaniia, 103. Moskva.

Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H., Fornasie, Y. 2016. Doslidzhennia olviiskoho peredhraddia bilia Zakhidnykh vorit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r*., s. 118-119.

Buiskikh, A. V., Fornase, I., Kuzmishchev, A. G. 2016. Predmeste Olvii v svete novykh ukrainsko-germanskikh issledovanii. *Zapiski IIMK RAN*, 14, s. 46-58.

Buiskykh, A. V., Fornas'ie, Y., Kuzmishchev, O. H. 2018. Doslidzhennia olviiskoho peredmistia bilia Zakhidnykh vorit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r*., s. 148-149.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2019. Doslidzhennia olviiskoho peredmistia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 152-154.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2020a. Doslidzhennia Olviiskoho peredmistia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 128-130.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2020b. Doslidzhennia Olviiskoho peredmistia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r*., s. 176-178.

Buiskykh, A. V., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. H., Sinelnikov, O. S. 2021. Doslidzhennia olviiskoho peredmistia u 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r*., u drutsi.

Knipovich, T. N. 1956. Naselenie Olvii v VI—I vv. do n. e. po dannym epigraficheskikh istochnikov. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia i Nizhnee Pobuzhe v antichnuiu epokhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 119-153.

Kozub, Iu. I. 1975. Drevneishee sviatilishche Olvii. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kiev: Naukova dumka, s. 139-163.

Kozub, Iu. I. 1976. Drevneishii kultovyi kompleks Olvii. In: Brashinskii, I. B. (ed.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, s. 124-130.

Kozub, Iu. I. 1979a. Predmeste Olvii. In: Piotrovskii, B. B. (ed.). *Problemy antichnoi istorii i kultury (doklady XIV mezhdunarodnoi konferentsii antichnikov sotsialisticheskikh stran «Eirene»)*. II. Erevan: AN Armianskoi SSSR, s. 316-325.

Kozub, Iu. I. 1979b. Raskopki predmestia i nekropolia Olvii. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1978 g*., s. 340-341.

Kuzmishchev, A. G. 2020a. Nachalo raskopok olviiskogo predmestia. In: Buiskikh, A. V., Son, N. O. (eds.). *Vid antychnosti do khrystyianstva*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 61-76.

Kuzmishchev, A. G. 2020b. Novye materialy k khoziaistvennoi zhizni olviiskogo predmestia (uchastok «Nekropol-4»). In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Forum Olbicum III: do 70-richchia z dnia narodzhennia V. V. Krapivinoi*. Mykolaiv: Lukomor'ie, s. 88-92.

Molev, E. A. 2010. *Bosporskii gorod Kitei*. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kulty antichnoi Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2010. *Graffiti Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 8. Simferopol.

Rusiaeva, A. S. 2014. Katalog graffiti Tiritaki. In: Zinko, V. N. (ed.). *Tiritaka. Raskop XXVI*. II. Simferopol; Kerch: Oranta Art Buk, s. 481-512.

Saprykin, S. Iu., Maslennikov, A. A. 2007. *Graffiti i dipinti khory antichnogo Bospora*. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina.

Solomonnik, E. I. 1978. *Graffiti antichnogo Khersonesa (na chernolakovykh sosudakh)*. Kiev: Naukova dumka.

Solomonnik, E. I. 1984. *Graffiti s khory Khersonesa*. Kiev: Naukova dumka.

Tolstoi, I. I. 1953. *Grecheskie graffiti drevnikh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Fornase I., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A. G. 2017. Novye dannye ob olviiskom predmeste. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhytskoho)*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 33-44.

Iailenko, V. P. 1980. Graffiti Levki, Berezani i Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 73-99; 3, s. 75-116.

Iailenko, V. P. 1982. Epigraficheskie istochniki po kolonizatsii, religioznoi i kulturnoi zhizni Berezanskogo poseleniia.

In: Iailenko, V. P. *Grecheskaia kolonizatsiia VII—III vv. do n. e.* Moskva: Nauka, s. 258-309.

Iailenko, V. P. 2017. *Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaique et classique (VII—IV s.).* Histria, VI. Bucuresti; Paris: Diffusion de Boccard.

Bujskich, S. 2006. Kap Bejkuš — Kap des Achilleus: eine Kultstätte des götlichen Heros im Mündungsgebiet des Bug. *Internationale Archäologie*, 94: Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung, S. 111-154.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont.* Genève: Librairie Droz S. A.

Fornasier, J., Bujskich, A. V. Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vorden Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschung eninder Vorstadt Olbia Pontikes. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Lang, M. 1976. *Graffiti and dipinti.* The Athenian Agora, XXI. Princeton: ASCSA.

Nawotka, K. 1998. Nymphaion Project In: Graffiti and Dipinti of Nymphaion 1993—1997. *Archeologia*, XLIX, p. 85-98.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC.* The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

A. S. Rusiaieva,
A. G. Kuzmishchev, J. Fornasier

GRAFFITI FROM THE WESTERN OUTSKIRTS OF OLBIA PONTICA

This paper is preliminary review of a small collection of graffiti from the latest excavations on the western outskirts of Olbia Pontica (the so-called «suburbs») in 2015—2020, and their introduction into scientific circulation.

The excavations were conducted by the Olbia International Archaeological Expedition led by A. V. Bujskikh as the part of Ukrainian-German multidisciplinary project (co-directors A. V. Bujskikh and J. Fornasier). The researches on the suburbs were headed by A. G. Kuzmischev and J. Fornasier. Over six years of research in various cultural strata and in the fillings of half-dugouts, pits and other objects more than 50 graffiti have been found, inscribed mainly on the fragments of Attic black-lacquered tableware of the 5th—4th centuries BC. Emphasis is placed on determining the main types of inscriptions and their features. Regardless of the year and location of discovery they are divided into five groups: A. Abbreviated anthroponyms or individual words; B. Initials of proper names or one-letter marks; C. Graffiti on treated ostracons; D. Various digital signs and records; E. Graffiti of unclear meaning. The collection under study significantly supplemented the source base of the small epigraphy of the Olbia polis. However, no original, rare and to some extent important informative inscriptions which were recorded in temenos, residential neighborhoods, in some settlements and in Borisfen have been found yet here. In addition the damage of many graffiti makes impossible to interpret them reliably. In no one case we could identify reliably the inscriptions dedicated to any deities. Instead, the large number of abbreviated names and initials of the owners of dishes coincides with a significant import of Attic black-lacquered ceramics in the life of the inhabitants of the suburbs in the 5th—4th centuries BC. Despite the relatively limited number, processed ostracons have replenished this category of Olbia votive finds by the original graffiti of magical significance. At the same time, the fact that in general in the suburbs is a lot of graffiti with digital markings which are most often attributed to traders, deserves special attention. Of course, in the future, all the graffiti from the suburbs need a more detailed visual study both as the fragments of ceramics and their exact professional sketches, and comparative analysis of this type of inscriptions from many ancient Greek sites.

Keywords: graffiti, suburbs, dugout, pit, structure, abbreviated names, initials of proper names, processed ostracons, digital signs, graffiti of unclear meaning.

Одержано 29.07.2021

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Генадійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KUZMISHCHEV Olexander, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2718-7111,
e-mail: a.kuzm@ukr.net.ua.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна, доктор історичних наук, професор, Київ, Україна.
RUSIAIEVA Anna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv, Ukraine.
E-mail: annmar@3g.ua.

ФОРНАСЬЄ Йохен, доктор, професор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Галле, ФРН.
FORNASIER Jochen, Doctor, Professor, Halle-Wittenberg Martin Luther University, Halle, Germany.
E-mail: jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de.

УДК [069.5:904.5](477) DOI: 10.37445/adiu.2021.03.05

Є. О. Величко, Ю. Б. Полідович

ПРЕДМЕТИ З КУРГАНУ ОГУЗ В КОЛЕКЦІЇ В. Н. ТА Б. І. ХАНЕНКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ)

В статті проаналізовано коштовні предмети з колекції В. Н. та Б. І. Ханенків, що мовбито походять з кургану Огуз. Робиться висновок про безперечне походження з Огузу тільки предметів оздоблення кінського спорядження. Значну частину інших предметів (оббивку дерев'яної чаші, прикраси, пластини-аплікації), вірогідно, знайдено в інших степових курганах, а, можливо, й в некрополях античних міст, пограбованих копачами на початку XX ст.

***Ключові слова**: курган Огуз, скіфи, колекція Ханенків, кінська вузда, прикраси.*

Вступ. Вірогідно, найбільш драматичною історією в дослідженнях великих курганів Скіфії були розкопки «царського» кургану Огуз, який знаходився поблизу смт Нижні Сірогози Херсонської обл. Дослідження кургану проводилися з перервами 90 років (Лєсков 1974, с. 17—28; Болтрик, Фіалко 1991; Фиалко 1994; Boltrik, Fialko 2007; Болтрик, Фиалко 2016 та ін.).

Перші розкопки кургану понад 20 м заввишки провів Н. І. Веселовський у 1891—1894 р. (ОАК за 1891 г. 1893, с. 72; ОАК за 1892 г. 1894, с. 2; ОАК за 1893 г. 1895, с. 7; ОАК за 1894 г. 1896, с. 9—10, 77—81). У ті роки було закладено розкоп в північній частині насипу і перерізано траншеєю його центральну частину. У центрі було виявлено величезну квадратну яму, на дні якої знаходилася кам'яна гробниця розмірами 6,4 × 6,4 м, з кам'яною підлогою і перекриттям у вигляді уступчастого склепіння. Гробниця виявилася майже повністю пограбованою. У західній, північній та східній стінках ями були викопані ніші. В двох з них було знайдено поховання слуг. З південного боку до гробниці вів коридор-дромос довжиною 34 м і шириною близько 2 м, в якому було виявлено поховання «охоронця». На цьому роботи Н. І. Веселовський завершив, хоча навіть дромос не був досліджений повністю. Таке рішення було прийнято внаслідок невідповідності великих зусиль, покладених на розкопки, та мінімуму результату [1], оскільки знайдено було тільки невелику кількість золотих нашивних пластин, золотих і срібних прикрас та інших предметів (ОАК за 1894 г. 1896, с. 80—81).

З часом розкоп, розмитий дощами, почав обсипатися. Внаслідок цього восени 1901 р. селянами, які, вірогідно, регулярно навідувалися на курган, вдалося знайти кілька золотих пластин. Це спричинило справжній бум пошуку скарбів. Нові знахідки були зроблені переважно в південній частині насипу, який тільки частково дослідив Н. І. Веселовський. Найвірогідніше, скарбошукачі натрапили на грабіжницький хід, в якому знаходилася чимала кількість коштовних предметів, за якихось обставин втрачених або залишених давніми грабіжниками (Спицын 1906, с. 157), та на кінські могили [2] в дромосі Централь-

© Є. О. ВЕЛИЧКО, Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, 2021

1. Як зазначено у звіті: «*Результаты работы далеко не оправдали вложенной в них энергии: курган оказался начисто разграбленным в древности*» (ОАК за 1894 г. 1896, с. 9).

2. Щоправда, при повторному відкритті дромосу у 1981 р. будь-яких кісток коней не було знайдено (Фиалко 1994, с. 126), але це може пояснюватися ретельністю розкопок В. Н. Рота у 1902 р., коли увесь ґрунт (у тому числі разом з кістками) із заповнення споруд, що розкопувалися, були підняті і просіяні: «*при очистке колодца земля пропускалась сквозь грохот*» (ОАК за 1902 г. 1904, с. 64). Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко також не виключали, що в дромосі могли бути покладені тільки самі вуздечки без коней (Болтрик, Фиалко 1987, с. 25).

ної поховальної споруди (Фиалко 2005, с. 407, 408) [1].

Навесні 1902 р. цю частину насипу дослідив В. Н. Рот (ОАК за 1902 г. 1904, с. 63—65; Спицын 1906, с. 157). Було прокладено одну траншею, завдяки чому виявили другу (Південну) гробницю, також пограбовану в давнину, і досліджено вхідну яму і початкову частину дромоса Центральної гробниці та, частково, грабіжницький хід. Крім того, вдалося викупити або вилучити значну кількість предметів, знайдених селянами [2], хоча частина з них потрапила в приватні колекції, зокрема [3], П. А. Маврогордато та Б. І. Ханенка (Спицын 1906, с. с. 158). Наступного року Археологічна комісія викупила у П. А. Марогордато 88 золотих предметів, атрибутованих як такі, що походять з кургану Огуз (ОАК за 1903 г. 1905, с. 166; Айсфельд 2014, с. 47). Всі вони надійшли до Ермітажу (ОАК за 1903 г. 1905, с. 215), а вже незабаром було висловлене припущення, що значна кількість отриманих від П. А. Маврогордато предметів не має стосунку до Огузу, а походить з інших комплексів, зокрема, Діївого кургану (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78; Айсфельд 2014, с. 47—48, илл. 17). Предмети з колекції В. Н. та Б. І. Ханенків були передані до Київського художньо-промислового і наукового музею після його відкриття у 1904 р. До «Археологічного каталогу», який вів завідувач археологічного відділу музею В. В. Хвойка, вони були записані у 1906 р. вже як предмети, що представлені в експозиції у вітрині VIII (Археологический каталог б/г, с. 284—285, інв. № 11875—11898).

У 1972 р. дослідження кургану здійснювала Каховська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. М. Лескова (Болтрик, Фиалко 2016, с. 123—124). Поховальних комплексів знайдено не було, але завдяки семи прокладеним траншеям було отримано інформацію про облаштування насипу. Завершальний етап польових досліджень Огузу пов'язаний з роботами Таврійської експедиції Інституту археології, яку очолював Ю. В. Болтрик, в 1979—1981 рр. (Болтрик 1980; 1981; 1983). Було повністю знято насип і досліджено значну частину підкурганного простору, в тому числі ритуальну доріжку біля Центральної гробниці, рів і залишки крепіди. Повторно були відкриті Центральна і Південна гробниці, виявлено Північну бокову гробницю, два поховання підлеглих осіб (в південно-західному секторі периферії насипу) і окрему кінську могилу.

Знайдені в ході всіх означених досліджень предмети нині зберігаються в фондах Державного Ермітажу (Росія), Інституту археології НАН України та Музеї історичних коштовностей України — філіалі Національного музею історії України (далі — МІКУ). Зокрема, в колекції МІКУ перебувають знахідки з розкопок Ю. В. Болтрика, а також ті, що через торговців старожитностями потрапили до археологічного зібрання В. Н. та Б. І. Ханенків.

Аналіз золотих знахідок з кургану Огуз з колекції В. Н. та Б. І. Ханенків. Відомості про означені предмети були опубліковані у 6-му додатковому випуску каталогу археологічного зібрання родини. Зазначено, що їх знайдено в «*кургане Агус* [4], *близ с. Белозёрки, Мелитопольск. уез., Екатеринославск. губ.* [5], *раскопанном по поручению Имп. Арх. Комиссии, куда и поступили добытые при раскопках однородные с настоящими предметы; последние найдены крестьянами после указанных раскопок в боковом склепе* [6]» (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15—16, табл. VI).

1. На думку О. А. Спіцина предмети декору вуздечок походять з самої Центральної гробниці, де було знайдено багато кісток коней (Спицын 1906, с. 157). Проте знайдені там кості коня були позеленілими (ОАК за 1894 г. 1896, с. 80), що є яскравим свідченням їх перебування в бронзовому казані (порів., наприклад: Мозолевський 1979, с. 51).
2. «*Здесь было собрано множество золотых вещей, большею частью доставленных местным начальством в Комиссию*» (Спицын 1906, с. 167—168), серед них, найперше, — прикраси вуздечкових комплектів (Вахтина, 2019, с. 637, фото на с. 639, 640). На жаль, анонсований перелік речей, викуплених у селян, що мав бути розміщений у відповідному розділі видання (ОАК за 1902 г. 1904, с. 63, прим. 2), при його підготовці повністю випав. Опису даних предметів, окрім іншого, присвячено статтю О. А. Спіцина (Спицын 1906, с. 157—166).
3. Вірогідно, О. А. Спіцин припускав, що предмети могли надійти й до інших колекцій, якими на початку XX ст. володіли місцеві дворяни, викладачі, учбові заклади тощо, і доля яких залишилася невідомою. Наприклад, частина прикрас з пограбованої бокової гробниці Діївого кургану потрапила до С. І. Павелко-Повелецького з м. Чернігів, а вже від нього — до Історичного музею в м. Москва (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78).
4. Дана назва кургану сходить до народної топоніміки. У місцевих мешканців він був відомий як Агуска (Огуска) (Переводчикова 2004, с. 203; порів.: Забелин 2001, с. 265—266), так само його зафіксовано і на топографічних картах XIX ст. Назва «Огуз» з'явилася вже у звітах Н.І. Веселовського про розкопки (ОАК за 1891 г. 1893, с. 72; Переводчикова 2004, с. 203) і одразу увійшла до обігу в археологічній літературі. Вірогідно, укладачі каталогу використали народну назву зі слів торговців.
5. Насправді курган Огуз знаходився поблизу с. Нижні Сірогози Мелітопольського повіту Таврійської губ. Означена помилка у визначенні адміністративного місцезнаходження кургану є недбалістю укладачів каталогу. Інші неточності, пов'язані з інформацією щодо місця знайдення предметів, час від часу зустрічаються у виданні.
6. Вказане місце знайдення предметів говорить про те, що укладачам каталогу або було добре відомі результати робіт В. Н. Рота, опубліковані у 1902 р., або передано інформацію, отриману через посередників від скарбошукачів.

Загалом до зібрання родини Ханенків потрапило 26 золотих предметів, опублікованих у каталозі [1]. Окрім того, в інвентарній книзі Музею згадані інші вироби, що ніби-то також походили з Огузу: № 11876, фібула свинцева у вигляді колеса [2], № 11877, мушля морська, 10 шт., № 11890, 5 бляшок різного виду, № 11898, 3 бляшки різного виду (Археологический каталог б/г, с. 284, 285). На жаль, будь-яка інформація про ці предмети (як і вони самі) на даний час не збереглася. Натомість, збереглася «*сережка золота з бусиною у вигляді привіски*» (інв. № 11886), відомості про яку відсутні у каталозі зібрання.

Усі предмети, виходячи з їх функціонального призначення, можна умовно розділити на чотири групи.

І. Предмети кінської вуздечки. З означених 26 предметів, в першу чергу, виділяються ті, що слугували оздобою кінської вузди: пластинчастий нащічник, круглі бляхи, воронкоподібний предмет, пласка ворворка та шість циліндриків. Саме такі оздоби надійшли від селян і до Імператорської археологічної комісії (Спицын 1906, с. 157-166, рис. 16; 17; 20; 22; 30).

1. *Нащічник* (ДМ-6262 [3]) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 473, табл. VI: 473; Лєсков 1974, іл. 7). Розміри: 88 × 58 мм. Золото 500 проби.

Нащічник фігурний «птаходзьобий» (рис. 1: 1). Чільна сторона вкрита [4] зображеннями. Верхній край пластини утворений сімома виступами, з яких шість округлі, а сьомий, розташований зліва, — із загостреним нижнім краєм. В цьому виступі зображено голову птаха із загнутим коротким дзьобом, підкресленою лінією рота і овальним оком. Птах має видовжену шию і пишний хвіст. Його утворюють шість плавно вигнутих ліній, які вгорі закручені на 1,5 оберта у спіралі, кожна з яких вписана у відповідний округлий виступ верхнього краю пластини. Ще дві великі спіралі, одна з яких розташована на грудях птаха, об'єднані у S-подібну фігуру. Можливо, вони символізують крила птаха. Нижче розташовані так само поєднані невеликі спіралі, з яких та, що розташована справа, вписана в округлий виступ середньої частини пластини. Певно це стилізоване позначення лап птаха. Окрім того, в середній частині пластини відтворено ще дві невеликі орнаментальні композиції, розташовані відокремлено. Нижня третина пластини декорована хвилястим візерунком, який посилюють три округлі виступи нижнього краю пластини (з них лівий відламаний у давнину). Краї виступів вкриті тонкими насічками. По центру верхньої і нижньої третин пластини припаяно дві невеликі півсфери, що перекривають лінії візерунку. На зворотній стороні пластини — сліди від кріплень двох поперечних скобоподібних срібних петель, розташованих у верхній та нижній частинах пластини і призначених для її закріплення у вертикальному стані [5].

Подібні нащічники входили до стандартизованого комплекту декору вуздечки «чортомлицького типу» разом з масивним нахрапником зі скульптурною голівкою хижака та щитком, на якому зображено голову ще однієї тварини, і круглими бляхами різного діаметру. Поєднання подібних прикрас властиво для вуздечок, знайдених у більшості «царських» і деяких аристократичних курганах другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (див. зведення: Мозолевский, Полин 2005, с. 302; Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 87—88). З них:

• *золоті* комплекти походять з окремої кінської могили та поховань коней в Центральній поховальній споруді кургану Огуз (Лєсков 1974, с. 25, рис. 7; 12; Фиалко 1987, с. 21; 2003b, с. 169; Boltrik, Fialko 2007, S. 275, Abb. 10), з усіх трьох кінських могил кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 160—166, кат. 45, 48, 50, 52—54), кургану Чмирева Могила (Браун 1906, с. 102—103, рис. 41; 43), з Південної кінської могили кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 40—45, рис. 25; 26);

• комплекти зі *срібла* — з кургану Козел (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 395—399), Північної кінської могили кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 34—35, рис. 21), трьох кінських могил кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 160—167, кат. 44, 46, 49, 51, 55), кургану Чмирева Могила (Браун 1906, с. 102—103, рис. 49), 1-го Лемішевого кургану (ОАК за 1911 г. 1914, с. 33, рис. 61), кургану 12 поблизу с. Володимирівка (Чередниченко и др.

1. Насправді в каталозі йде мова про 27 предметів, а у інвентарній книзі записано 26. Відмінність полягає у кількості пластин із зображенням оленя, яких у каталозі вказано дві (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 485—486), у книзі — одна (Археологический каталог б/г, с. 285, № 11891).
2. З огляду на те, що подібних фібул в скіфській культурі невідомо, цілком можливо, мався на увазі виріб, аналогічний знайденому Н. І. Веселовським у жіночому похованні в північній ніші Центрального поховального комплексу кургану Огуз (ОАК за 1894 г. 1896, с. 80, рис. 125; Болтрик, Фиалко 2011, рис. 2: 2). Це свинцеве коліщатко на дерев'яному держаку, яке, вірогідно, було пряслом до веретена. Нечисленні знахідки таких виробів відомі на античних пам'ятках (Хмелевский 2015, с. 224, 227, рис. 1: 9).
3. Тут і далі вказано інвентарні номери зберігання Музею історичних коштовностей України.
4. За визначенням Р. С. Мінасяна, зображення на аналогічних нащічниках з кургану Чортомлик вирубані насічками (Минасян 1991, с. 387).
5. У каталозі колекції нащічник названо «запона золотая, с ушком» (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 473), тобто на той час одне з кріплень ще було цілим. У подальшому воно зруйнувалося і не збереглося. Без сумніву кріплення було срібним, як і в інших аналогічних ситуаціях.

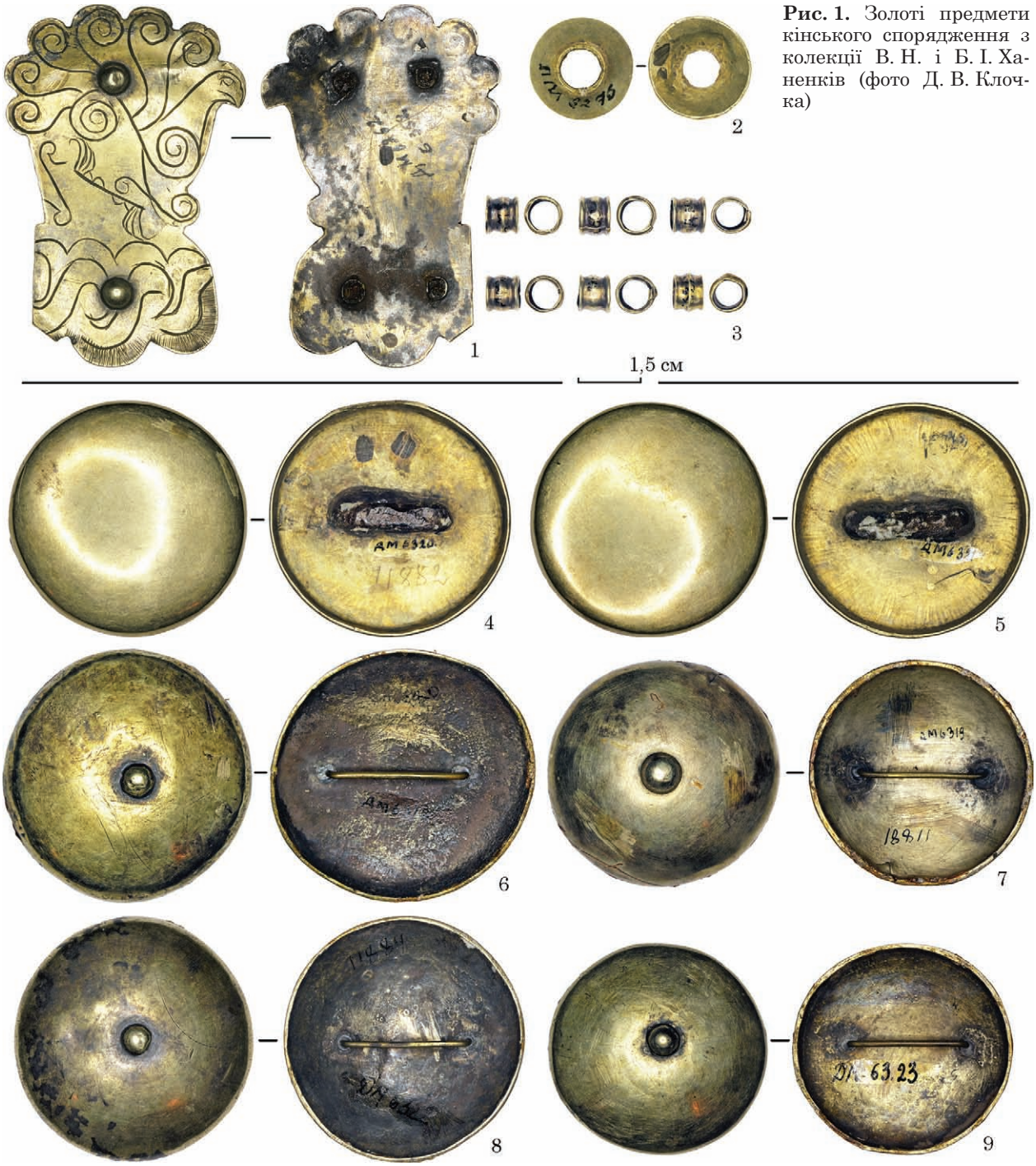

Рис. 1. Золоті предмети кінського спорядження з колекції В. Н. і Б. І. Ханенків (фото Д. В. Клочка)

1975) [1] і кургану 11 групи Часті кургани (Замятин 1946, с. 41—42, рис. 31);

• комплекти з *бронзи* — з курганів Водяна Могила (Мозолевский, Полин 2005, с. 85— 88, 302, рис. 19), Мелітопольського (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 132—136, 141, 145, рис. 152: 6—7; 155: 1), Козел (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 395—399, рис. 1: 3), Страшна Могила (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 138, рис. 21: 3), поховання 4 кургану 10 поблизу с. Мала Лепетиха (Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 87—88, рис. 10: 1), а також знайдені на викиді з Бокової гробниці кургану Товста Могила [2] (Мозолевський 1979, с. 115—116, 141, рис. 99: 1—8) та у складі «тризни» в кургані Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 153, кат. 19).

Даний комплект можна вважати одним з найбільш стійких серед різноманітних варіантів декору вузди IV ст. до н. е. При цьому, зобра-

1. Срібні предмети зберігаються в колекції Музею історичних коштовностей України (інвентарний № АЗС-3092).

2. У цьому випадку вони були оздобою вуздечок чотирьох упряжних коней, що везли поховального воза.

ження на нащічниках у кожному з комплексів мають свої особливості. Найбільш усталеною була складна фігурна форма пластини [1], а от зображення при дотриманні певного стандарту завжди були індивідуальними. Зображення на нащічнику з ханенківської колекції цілком відповідають тим, що відтворені на аналогічних виробах з кургану Огуз із знахідок 1902 р.

Відмінною була і система кріплень. У більшості випадків в пластинах робилися два квадратні (інколи круглі) отвори. В них було вставлено фігурні литі петлі із штифтами, які були розклепані на лицьовому боці нащічників (Минасян 1991, с. 387, рис. 9). Окрім виробів з Чортомлику така система властива для нащічників з курганів Козел (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 395—399, рис. 1: 3), Водяна Могила (Мозолевский, Полин 2005, с. 85, рис. 19: 2, 3), Страшна Могила (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 138, рис. 21: 3), Мелітопольського (Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 152: 6, 7; 155: 1), 1-го Лемішевого (ОАК за 1911 г. 1914, рис. 61), № 10 поблизу с. Мала Лепетиха (Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, рис. 10: 1) та ін. На золотих нащічниках з Південної кінської могили кургану Товста Могила зі зворотної сторони було припаяно скобоподібні петлі, а розклепаний штифт з лицьового боку перетворився у декоративний елемент (Мозолевський 1979, с. 42—45, рис. 26). Так само облаштовані й нащічники з кургану Огуз та з ханенківської колекції.

Отже можемо стверджувати, що нащічник, який аналізується, походить саме з кургану Огуз. Подібні нащічники завжди були парними. Оскільки до Археологічної комісії у 1902 р. надійшло 7 подібних виробів (Спицын 1906, с. 158), то серед них має бути й парний до описаного предмета.

2—5. *Бляха кругла*, 4 шт. (ДМ-6318, ДМ-6319, ДМ-6322, ДМ-6323) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 475—480, табл. VI: 475—480). Розміри: діаметр 60, 55, 58, 53 мм. Золото 500 проби.

Бляха (рис. 1: 6—9) кругла, опукла, з краями, що незначно загнуті до середини. Поверхня гладенька. В центрі напаяно маленьку півсферу. На звороті припаяно видовжену скобоподібну петлю з дроту діаметром до 2 мм. Найвірогідніше, цю петлю напаяно вже після знахідки. Збереглися сліди давнього срібного припою діаметром до 6 мм.

Подібні бляхи відомі у складі переважної більшості комплексів «чортомлицького типу»: з кінської могили з кургану Огуз (Фиалко 1987, с. 21; Boltrik, Fialko 2007, S. 275, Abb. 10), Північної (вуздечка коня 2) і Південної (всі три вуздечки) кінських могил з кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 34, 41, 42, рис. 21: 1—3; 25), кургану Козел (Переводчика, Фирсов 2005, с. 395—397, рис. 1: 3, 4), всіх золотих і срібних вуздечкових комплектів з Південної та Середньої кінських могил і одного з чотирьох комплектів [2] з Північної могили з кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 160—167, кат. 44—46, 48—51), кургану Чмирева Могила (Браун 1906, рис. 57; 58), 1-го Лемішевого кургану (Манцевич 1980, рис. 15) та ін.

Центральний виступ на бляхах з курганів Чортомлик, Козел та ін. має конструктивне значення, оскільки це розклепаний штифт петлі, вставлений у отвір (Минасян 1991, с. 387). Система кріплення така сама, як і на нащічниках. На бляхах з Огузу центральний виступ має лише декоративний характер, тоді як петля на зворотному боці припаювалася. Аналогічна система кріплення й на бляхах з ханенківської колекції, що може слугувати підтвердженням походження даних чотирьох блях з кургану Огуз. До Археологічної комісії у 1902 р. з цього кургану надійшло 20 подібних блях п'яти різних діаметрів — 67 (4 бляхи), 60 (1), 59 (9), 56 (1) і 52 (5) мм (Спицын 1906, с. 158, рис. 17), що відповідає розмірам блях з колекції та говорить про їхню загальну комплектність: по шість блях до кожного вуздечного убору.

6—7. *Бляха кругла*, 2 шт. (ДМ-6320, ДМ-6321) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 479—480, табл. VI: 479—480). Розміри: діаметр 57 мм. Золото 500 проби.

Бляха (рис. 1: 4—5) кругла з пласкою та гладенькою поверхнею. Краї загнуті до середини так, що утворюють невеликий бортик. На звороті припаяно масивні залізні (?) петлі видовженої форми (довжина 27 і 32 мм) з товстого дроту діаметром 7 і 6 мм.

Подібні бляхи відомі у складі інших комплексів, знайдених, зокрема, у кінській могилі в кургані Огуз (Фиалко 1987, с. 21, 22), в курганах Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 161, кат. 45: 7; 164, кат. 48: 6; 165, кат. 52: 7) та Чмирева Могила (Браун 1906, с. 103). Вони використовувалися по дві або, інколи, по чотири в оздобленні сідел разом з довгими фігурними пластинами. За аналогією із зображенням осідланого коня на амфорі з кургану Чортомлик, можна припустити, що вони кріпилися на перетині нагрудного і попружного ременів біля нижнього краю сідла, а отже, в такому разі, в комплекті їх мало бути дві (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 93, 95).

До археологічної комісії у 1902 р. з кургану Огуз надійшло 27 подібних блях (Спицын

1. За визначенням Р. С. Мінасяна, пластини аналогічних нащічників з кургану Чортомлик відковували, а тоді обрізали по краю (Минасян 1991, с. 387).

2. Чому відсутні дані бляхи в трьох комплектах Північної могили і чи має це якесь смислове значення не зрозуміло. Про символіку декору вуздечок з кургану Чортомлик див.: Переводчикова, Фирсов 2019, с. 351.

Рис. 2. Золотий предмет (вотолка) кінського спорядження з колекції В. Н. і Б. І. Ханенків (фото Д. В. Клочка)

1906, с. 158, рис. 17) двох різних розмірів — 63 і 58 мм. Зважаючи на всі обставини, можна стверджувати, що бляхи з ханенківської колекції також походять з кургану Огуз.

8. *Конус* (ДМ-6496) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 474, табл. VI: 474; Фиалко 2005, с. 407—408, рис. 1: 1; Фіалко 2006, с. 10—11, іл. 1). Розміри: висота 77—80 мм, верхній отвір — 23 × 24 мм, нижній отвір — 108 × 34 мм. Золото 500 проби.

Конус (рис. 2) у вигляді лійки з круглою вузькою частиною і сплюснутою широкою. Поверхня гладенька. Широкий край не рівний, а оформлений навскісно. Виготовлений з пластини, згорнутої довкола основи. Краї заходять один за одного на 10 мм у місці з'єднувального шва.

Єдиною аналогією конусу є 5 аналогічних виробів, що надійшли до Археологічної комісії у 1902 р. як такі, що походять з кургану Огуз (Спицын 1906, с. 160, рис. 22; Манцевич 1980, рис. 11). Отже, не викликає сумнівів походження даного конуса також з цього кургану.

О. Є. Фіалко цілком слушно пов'язала ці предмети із кінським спорядженням, де їх використовували для підвішування китиць (Фиалко 2005; Фіалко 2006). На думку дослідниці, конуси (вона називає їх *вотолками*) використовувалися попарно і були приналежністю упряжних коней, яких в могилі могло бути троє — на одну упряжку поховального воза (Фиалко 2005, с. 413—414; Фіалко 2006, с. 14—15).

9. *Ворворка* (ДМ—6276) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 489, табл. VI: 489). Розміри: діаметр основи 25 мм, висота 7 мм. Золото 500 проби.

Ворворка (рис. 1: 2) порожниста, у вигляді зрізаного конуса з широкою основою і гладенькою поверхнею.

Аналогічні золоті ворворки знайдено в кінських могилах курганів Огуз (Boltrik, Fialko 1996, Abb. 52007, S. 275, Abb. 10), Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 45/3, 47/3, 48/3, 50/3, 52/3, 53/3, 54/3), Чмирева Могила (Браун 1906, с. 102) і Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 45, кат. 83—88). Також відомі подібні бронзові ворворки, покриті золотим листом. Їх знайдено, зокрема, в курганах Солоха (Манцевич 1987, с. 109, кат. 97; 112, кат. 110; 114, кат. 127), Чмирева Могила (Браун 1906, с. 101, 104, рис. 60 [1]), Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 462, кат. 269/1) та Бердянський (Золото степу 1991, с. 306, кат. 95-d). З курганів Козел і Гайманова Могила походять аналогічні бронзові ворворки (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 397; Бидзиля, Полин 2012, с. 199, кат. 6; 210, кат. 17; 217, кат. 30; 219, кат. 36; 223, кат. 46; 408, кат. 207, 454, кат. 263; 462, кат. 269/2). Подібні срібні ворворки також використовували у вуздечці фракійці (Агре 2011, с. 118, обр. IV-15: c; IV-16).

З кургану Огуз до Археологічної комісії у 1902 р. надійшло 3 ворворки з гладенькою поверхнею і 5 гранчастих (Спицын 1906, с. 160, рис. 30). Цілком вірогідно, що ворворка з ханенківської колекції також походить з цього кургну.

10—15. *Пронизка*, 6 шт. (ДМ-6260/1—6) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 490—495, табл. VI: 490—495). Розміри: довжина 6—7 мм, діаметр 8—9 мм. Золото 500 проби.

Пронизка (рис. 1: 3) з опуклою центральною частиною (часто з вираженим центральним ребром) і широкими отворами, на краю яких пластинка загнута досередини десь на 1 мм. Виготовлена з невеликої прямокутної пластини, на якій було відтворено рельєф. Потім пластину було скручено у трубку, а накладені один на одного краї з'єднані.

З кургану Огуз до Археологічної комісії у 1902 р. надійшло ще декілька подібних виробів із золота, срібла і кістки [2] (Спицын 1906, с. 161, рис. 18; 20; Вахтина 2019, фото на с. 639), у тому числі з розкопок В. Н. Рота (ОАК за 1902 г. 1904, с. 64; Манцевич 1980, с. 288). Золоті пронизки такого ж типу знайдено в кінській могилі, що супроводжувала впускне поховання в кургані Солоха (Манцевич 1980, с. 288; 1987, с. 109, кат. 93, 94). А. П. Манцевич пов'язала їх з декором вуздечкових ременів та порівняла із прикрасами коня Олександра Македонського, зображеними на відомій мозаїці «Битва

1. У даному випадку поверхня ворворки були вкрита рельєфним орнаментом, що перетворив її на своєрідну розетку.
2. За даними О. А. Спіцина, пронизка аналогічної форми була виготовлена із кістки (Спицын 1906, рис. 20), тоді як пронизки з коштовних металів мали іншу форму (Спицын 1906, рис. 18). Хоча не виключається певна плутанина у позначенні рисунків предметів.

на Іссі», що зберігається в Археологічному музеї Неаполя (Манцевич 1980, с. 288, рис. 16). Подібні золоті циліндрики (пронизки) було знайдено в Центральній гробниці (катакомба «Д») Олександропільського кургану разом з іншими подібними виробами (Полин, Алексеев 2018, с. 116, рис. 54: 15), але контекст їх використання не зрозумілий. Срібні пронизки близької форми та розмірів разом з біконічними виробами знайдено в похованні 2А (кінському) в кургані Соболева Могила. Зафіксовано, що більші біконічні пронизки прикрашали нащічний ремінь, а дрібніші, вірогідно, знаходилися на ременях повода (Мозолевский, Полин 2005, с. 162, 188, кат. 80, рис. 106; 111: 7—10). Такі ж пронизки походять і з поховання 5 цього ж кургану, але їх використання в даному випадку не зрозуміле (Мозолевский, Полин 2005, с. 166, 194, кат. 109). Подібні золоті пронизки, прикрашені по обом краям насічками, знайдено в складі золотих прикрас кінської вуздечки у фракійському комплексі кінця IV — початку III ст. до н. е. з місцини Сіліхляр поблизу м. Приморсько в Болгарії (Balabanov, Pontov 2018, p. 8, 10. fig. 13—14). Більш видовжені золоті пронизки, що прикрашали вуздечку, походять з кургану 1/1897 поблизу с. Вовківці у Посуллі (Ханенко, Ханенко 1899, с. 30, кат. 403, табл. XXIII). А у фракійському кургані Голямата Могила знайдено вуздечкові срібні трубочки, що мали форму здвоєних пронизок означеного типу (Агре 2011, с. 119—120, обр. IV-19; IV-20).

Цілком вірогідно, що шість пронизок з ханенківської колекції походять з кургану Огуз, де були знайдені разом з іншими предметами кінського спорядження.

Отже можна впевнено стверджувати, що всі **предмети декору вуздечок**, що потрапили до археологічного зібрання В. Н. та Б. І. Ханенків, є частиною комплексу таких самих предметів, що надійшли до Археологічної комісії, а згодом — до Ермітажу. Виходячи з кількості золотих нахрапників (Спицин 1906, с. 159) та «птаходзьобих» нащічників, можна визначити, що загалом було 4 вуздечкових комплекти, до складу яких входили стандартні предмети, характерні для оздоблення вуздечок «чортомлицького типу»: фігурний нахрапник, два пластинчасті «птаходзьобі» нащічники, 6 круглих блях з центральною опуклиною та 2 ворворки. При цьому круглі бляхи мали різні розміри: дві менші (в даному випадку діаметром 52 або 56 мм) кріпилися на місці з'єднання ременів з псаліями, дві середні (59—60 мм) — на місці з'єднання нащічного ременя з нахрапним, і дві більші (67 або 60 мм) — на місці з'єднання нащічного ременя з налобним. Таке розташування, зокрема, було зафіксовано в Південній кінській могилі кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 40—41). Аналогічні комплекти оздоблення вуздечки знайдено в кургані Огуз в кінській могилі, розташованій на західній доріжці до Центральної поховальної споруди (Boltrik, Fialko 2007, Abb. 10—11).

Одночасно селянами було знайдено й срібні предмети декору вуздечок, виконані у фракійському стилі. На думку А. П. Манцевич, ці предмети пов'язані з вуздечками трьох коней (Манцевич 1980; див. також: Фиалко 1995, с. 141—144, рис. 8—10). На думку Ю. В. Болтрика та О. Є. Фіалко, з них два комплекти з фаларами, прикрашеними кінськими головами, знаходилися не в дромосі Центральної поховальної споруди, а в Південній гробниці, де могла бути похована служителька культу (Болтрик, Фиалко 1987, с. 25, 26; Фиалко 1994, с. 143).

Серед знахідок також присутні численні предмети оздоблення сідел. Аналогічні предмети знайдено й у кінській могилі кургану Огуз у 1980 р., завдяки чому відомо, що комплект оздоблення одного сідла складали 4 довгі фігурні пластини з тонкого листа золота і, щонайменше, 2 круглі пласкі бляшки типу кат. 6—7 (рис. 1: 4—5; Фиалко 1987). Виходячи з того, що до Археологічної комісії у 1902 р. надійшли 19 передніх і до 20 задніх фігурних пластин, а також 27 золотих блях (до них додаються ще 2 бляхи з ханенківської колекції), сідел мало б бути 9 або 10 [1]. Оскільки відомо тільки 7 вуздечкових комплектів, то не виключено, що ще 2 або 3 комплекти не потрапили до Археологічної комісії або ж до якихось відомих нині колекцій. У зв'язку з цим звернемо увагу на золотий ажурний нащічник, також виконаний у фракійському стилі (Спицын 1906, с. 159, рис. 28), але некомплектний до відомих огузьких предметів. За матеріалом виготовлення він не має аналогів серед скіфських комплексів, де знайдено вироби у фракійському стилі або зі срібла (Огуз, Козел, Хомина Могила, Покровський курган, Чмирева Могила та ін.), або із бронзи (Краснокутський курган). За стилістикою зображень нащічник відповідає виробам з власне фракійських комплексів (Фиалко 1995, с. 114).

Отже можна припустити, що предмети декору вуздечки 2 або 3 коней під час розподілу награбованого поміж копачами потрапили до тих із них, хто зумів приховати коштовні предмети [2], а потім, можливо, продати торговцям, як це сталося із частиною вуздечкового комплекту, що потрапив до родини Ханенків. Тільки доля тих предметів залишилася невідомою.

---

1. Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко припускали, що в дромосі Центральної поховальної споруди селянами було знайдено мінімум 11 кінських уборів (Болтрик, Фиалко 1987, с. 25; 2016, с. 123; Болтрик, Фіалко 1991, с. 178; Фиалко 1994, с. 142).
2. О.Є. Фіалко віднесла золотий нащічник до комплекту 3, але водночас припускала, що він міг належати до іншого гарнітуру, втраченому при пограбуванні (Фиалко 1995, с. 114).

Рис. 3. Золоті предмети з колекції В. Н. і Б. І. Ханенків (фото Д. В. Клочка)

До спорядження коней відносяться й предмети, що складали комплекс нагрудних прикрас. Вони виготовлені із золота, срібла і бронзи та, вірогідно, належали до кількох комплектів — можливо, 1 або 2 золотих та 1 срібного (Спицын 1906, с. 159, рис. 19, 21, 23; Манцевич 1980, с. 282, рис. 10; 11). Оскільки відсутні будь-які дані про поховальний кортеж, то можна припустити, що золоті конуси також були приналежністю верхових коней і могли бути задіяні як попарно, так і по одному, що більш імовірно. В такому разі практично всі коні, поховані у дромосі Центральної споруди кургану Огуз, мали ті чи інші нагрудні прикраси: нагрудник з підвісками або вотолку.

II. Посуд. 16. *Оббивка дерев'яної чаші* (ДМ-6261) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 481, табл. VI: 481; Ганіна 1968, іл. 6). Розміри: 52 × 41—42 мм. Золото 520 проби.

Оббивка (рис. 3: 1) прямокутної форми, куточки округлені, верхня частина загнута на 10—13 мм. Край оббивки по всьому периметру прикрашений дрібним перлинником. В центрі — рельєфне правостороннє зображення лева, який стоїть, опустивши голову. Голова звіра невелика, округла, з виділеними двома рисками левиними «вусами», великим круглим оком і роззявленою пащею, в якій не позначено зуби. Вухо довге, знаходиться біля щелепи і не виходить за межі шиї. Верхній контур голови продовжує контур плавно вигнутої шиї і тулуба. На шиї показано пасма гриви у вигляді кількох простих завитків. Ліві лапи звіра виставлені дещо вперед, праві відведені назад. Всі чотири лапи стрункі, кисті із масивними загнутими пазурами. Плече і стегно виділені у рельєфі. Хвіст, показаний рифленням, притиснутий до стегна, його кінчик, перетворений у пташину голову з великим круглим оком і загнутим дзьобом, знаходиться між двома задніми лапами.

По краю оббивки пробито отвори (4 внизу, 3 угорі, по 2 з боків) для закріплення оббивки на стінці чаші. Збереглося 5 заклепок товщиною 1,1—1,4 мм, виготовлених із скручених золотих листочків і розклепаних на кінцях. Дві заклепки угорі (справа і в центрі) довжиною 3,4 мм скріплюють основну і загнуту частини оббивки. Зліва заклепка закріплена тільки в загнутій частині оббивки, поряд пробито ще один отвір. Заклепка в центральній частині має довжину 4,2 мм, що відповідає дерев'яній стінці по-

судини, яка плавно потовщувалася від вінця до дна.

Зображення абсолютно оригінальне. Певною аналогією можуть слугувати зображення хижаків на золотих прямокутних оббивках дерев'яних чаш з курганів Чабанцова Могила (Мозолевский 1980, с. 83—84, рис. 19: 3) і Мала Цимбалка (Алексеев 1995, с. 53, 54, 58, рис. 1: 3; 3: 2). Композиція розташування фігур звірів є подібною, але стилістичні прийоми відтворення образів використано інші. Близькими, але все ж таки іншими, є також зображення левів на оббивці піхов меча з кургану 16 з розкопок І. І. Ушакова в 1901 р. (Ушаковського кургану) поблизу ст. Єлизаветовської на Нижньому Дону (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 219) і на золотих пластинах із зображенням лева з кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 66—67, кат. 45).

Комплекс Малої Цимбалки датується третьою — початком четвертої чверті V ст. до н. е. (Алексеев 1995, с. 58), таким самим часом можна датувати й нечисленні знахідки з кургану Чабанцова Могила (Полин 2014, с. 199). Ушаковський курган В. П. Шилов датував першою половиною IV ст. до н. е. (Шилов 1966, с. 191), а Є. В. Власова — останньою чвертю V ст. до н. е., зазначивши, що обкладка піхов може бути датована ранішою датою, оскільки її набивали двічі (Власова 1996, с. 13; також: Манцевич 1987, с. 71; Канторович 1998, с. 158—159; ін.). Близьким часом А. П. Манцевич датує і солохську пластину (Манцевич 1987, с. 68). Виходячи з наведених аналогій, ханенківську оббивку дерев'яної чаші, найвірогідніше, можна датувати в межах другої половини V ст. до н. е. До трьох означених оббивок дерев'яних чаш із повнофігурними зображеннями хижаків можна додати і знахідку оббивок в кургані Казенна Могила (Рябова 1984, с. 41, 42, рис. 5: 13). Вірогідно, це була певна хронологічна і локальна група виробів, особливість якої можна зрозуміти вже з аналізу загального історико-культурного контексту.

Водночас, комплекс кургану Огуз загалом датується в межах другої половини IV ст. до н. е. [1] Отже оббивка із зображенням лева не могла належати до знахідок з кургану Огуз, а походить з якогось іншого степового кургану, пограбованого селянами десь у перші роки XX ст.

III. Прикраси. Третя група коштовних предметів складається з індивідуальних жіночих прикрас: золота сережка з намистиною, два кільця-сережки, перстень з випуклим щитком, деталь прикраси у вигляді фігурки птаха.

17. *Сережка з підвіскою-намистиною* (ДМ-6263). Розміри: діаметр — 22 мм, товщина дроту 1,5 мм; намистина 15 × 9 мм. Золото 958 проби.

Сережка (рис. 8: 8) у вигляді кільця з дроту, кінці якого загострені і заходять один за одного. Намистина з «вічками» у формі масивного кільця, з жовтого глухого скла, з сімома «вічками» — вкрапленнями білого кольору, посередині яких знаходиться синє нерівне коло, яке оточує тонке синє кільце. Шість менших «вічок» розташовані поряд один одного попарно, одне велике — на протилежній стороні намистини.

За класифікацією В. Г. Петренко, сережка відносяться до типу 30, четвертого варіанту (Петренко 1978, с. 37, табл. 25: 14—22, 24, 26—30). Такі прикраси були знайдені переважно у Степовому Причорномор'ї і Подністров'ї, поодинокі вироби — в Лісостеповому Подніпров'ї та Середньому Подонні (Петренко 1978, с. 37; Клочко, Білан, Березова, Величко 2021, с. 98). Водночас, аналогії намистині вдалося знайти тільки в пам'ятках елліністичного часу (Алексеева 1975, табл. 14: 81, 85; 16: 56, 59). Зважаючи, що для деяких речей із колекції В. Н. та Б. І. Ханенків, що походять з покупок у торговців старожитностями, властивий компілятивний характер, таке поєднання цілком можливе.

18, 19. *Сережки кільцеподібні*, 2 шт. (ДМ-6277, ДМ-6278) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 487—488, табл. VI: 487—488; Клочко, Березова 1999, с. 40; Клочко, Білан, Березова, Величко 2021, с. 44, кат. 38). Розміри: 23 × 22 мм; 23,5 × 22 мм. Золото 980 проби.

Сережки парні (рис. 3: 10—11) — кільцеподібні, з круглого у перетині дроту діаметром 2,4 мм. Кінці рівно обрізані та щільно підходять однин до одного. Одна сережка дещо деформована.

За класифікацією В. Г. Петренко, сережки відносяться до типу 30, першого варіанту (Петренко 1978, с. 37, табл. 25: 8—11). Вони були розповсюджені переважно у Степовому Причорномор'ї, де відомі за знахідками у похованні 4 кургану 27 в с. Кут, курганів 5, 16, 21 поблизу с. Златопіль (Березовець 1960, с. 73, рис. 26: 5; Клочко та ін. 2021, с. 95—96) та ін.

20. *Перстень* (ДМ-6268) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 496, табл. VI: 496). Розміри: діаметр дужки 20 мм, діаметр щитка 15 × 18 мм, висота 5 мм. Золото 520 проби.

Перстень (рис. 3: 9) — з випуклим круглим щитком і пласкими дужками (ширина 1 мм в середній частині), що загострюються на кінчиках і заходять один за одного.

За класифікацією В. Г. Петренко, відноситься до розділу II (пластинчасті), типу 7, варіанту «д» скіфських перснів (Петренко 1978, с. 61, табл. 51: 41). Це один з провідних типів скіфсь-

1. На думку О. Є. Фіалко, основне ядро речового комплексу «відноситься до другої половини, останньої третини» IV ст. до н. е. (Фіалко 1993, с. 15). А. Ю. Алєксеєв запропонував близьку дату — 330—325 рр. до н. е. (Алексеев 2003, с. 269). За С. В. Поліним, дату всіх комплексів Огузу можна розглядати в межах 350—340 рр. до н.е. (Полин 2014, с. 383—384).

ких прикрас IV ст. до н. е., властивих для багатьох царських та аристократичних комплексів степового Причорномор'я.

21. *Деталь прикраси у вигляді фігурки птаха* (ДМ-6267) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 484, табл. VI: 484; Онайко 1970, с. 106, кат. 500: о). Розміри: 34 × 22 мм. Золото 700 проби.

Фігурка птаха (рис. 3: 7) — об'ємна, порожниста. Виготовлена з двох половинок. Схематично відтворює водоплавного птаха з характерною поставою голови, мигдалеподібним тулубом і коротким невираженим хвостиком. Крила показано у рельєфі. Водночас до правого і лівого боків припаяно рельєфні пластини із штампованими зображеннями двох крил, що загнуті гачком уперед. Нижня частина крил орнаментована округлими опуклинами, верхня — гладкими валиками, що імітують довге контурне пір'я. Пластини відрізняються розмірами і елементами зображення. Дуже вірогідно, що це наслідок давнього ремонту або, навіть, пізня доробка. В нижній частині фігурки збереглися сліди кріплення до якоїсь основи. У видовженому дзьобі закріплено кільце із скрученої пластинки, в яке вставлено ще одне кільце, яке, ймовірно, було частиною невеликого ланцюжка, до якого кріпилася якась підвіска.

Подібні деталі прикрас відомі за знахідками у Північній гробниці кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 393—394, кат. 179). Це чотири складних вироби у вигляді фігурок птахів (качок), припаяних до пласкої основи, з підвішеною до дзьоба амфороподібною підвіскою. На думку С. В. Поліна, вони були деталями жіночого головного убору. З кургану Куль-Оба походить золота шпилька, до хвилястої голівки якої припаяно порожнисту фігурку качки (Дюбрюкс 2010, рис. 232). В кількох випадках порожнисті фігурки качок, закріплені на підставках, використовувалися як деталі нагрудних прикрас. Такими є знахідки з Дііївого кургану (Лєсков 1974, с. 31—32, іл. 22), Чмиревої Могили (Онайко 1970, табл. XXXVI: 458), кургану Куль-Оба (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 146—147, кат. 85, табл. 15; 24) і кургану 4 поблизу с. Архангельська Слобода (Лєсков 1974, іл. 62). Але в даних випадках до фігурки не кріпилися ланцюжки. Дещо осторонь знаходиться знахідка з кургану Малий Огуз: це дві порожнисті фігурки качок з позначеними лапками (Спицын 1906, с. 167, табл. XIV: 17). До дзьоба одного з птахів приєднано невелике кільце, але сама підвіска не збереглася. Друге кільце припаяно до грудей, і до нього приєднано невеликий ланцюжок з підвіскою у вигляді шишечки.

Виходячи з наведеного кола аналогій, можна припустити, що фігурка птаха з ханенківської колекції використовувалася як оздоба головного убору, як це припускається і по відношенню до виробів із Гайманової Могили.

В усіх означених виробах образ качки відтворено доволі чітко з більшою чи меншою конкретизацією деталей. Натомість зображення на фігурці з ханенківської колекції спрощено-стилізоване, а напаяні крила додають йому незвичної оригінальності. Зображення крил подібної стилізованої форми застосовувалися у IV ст. до н. е. при відтворенні різних фантастичних істот, зокрема, й грифонів (Полидович 2015, с. 104—129). Можливо, такі крила і в даному випадку свідчить про те, що відтворено не реального птаха, а фантастичного.

Техніка припаювання накладного крила до порожнистої фігурки є рідкісною. Застосовувалася вона тільки при виготовленні серії сережок з об'ємною фігуркою сфінкса, що сидить на прямокутній підставці. Найбільш вишукані з художньої та технічної точки зору вироби походять зі Старшого Трьохбратнього кургану (Кирилин 1968, с. 184, рис. 5; Трейстер 2018, с. 112—113, кат. 14, табл. 57; 106) і Північної гробниці кургану Огуз (Болтрик 1981, фото на с. 233), а більш спрощені — з Дііївого кургану (Спицын 1906, с. 170, табл. XIII: 18; Лєсков 1974, іл. 25) і північно-західної камери Центральної гробниці кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 116). З Бокової жіночої гробниці Великого Рижанівського кургану походять сережки з фігурками крилатого лева, виготовленими аналогічним чином (Скорый, Хохоровский 2018, с. 94—95, рис. 182).

IV. Нашивні пластини. 22. *Пластина із зображенням оленя* [1] (ДМ-6275) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 485—486, табл. VI: 485—486; Онайко 1970, с. 106, кат. 500: л; Грібкова 2010, с. 51; 2012a, с. 64; 2012b, с. 138; Канторович 2015, с. 328, 1142; Бабенко 2018, с. 609). Розміри: 24 × 22 мм. Золото 500 проби.

Пластина (рис. 3: 2) прямокутної форми із заокругленими кутами, по периметру оточена широкою рельєфною рамкою, що імітує плетену косичку. Центральне поле пластини заповнене повернутою вліво фігурою оленя з піднятою головою і підігнутими ногами. Морда тварини і згин її передньої ноги частково перекривають рамку. В центрі овальної центральної частини голови виділяється кругле око, на підтрикутній морді однаковими насічками позначено ніс і пащу, позаду голови — довге вухо. З маківки відходить крона рогів, що складається з двох передніх вигнутих відростків і довгої та непропорційно масивної задньої гілки, на якій чотири відростки показані видовженими трикутниками. Роги лежать на крупі оленя та продовжуються до рамки. Тулуб з наміченими ребрами піднятий над підігнутими ногами, нижні частини яких розташовані на одній лінії так,

1. За даними каталогу, пластин було дві (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 485—486), але до музею надійшла тільки одна. Вірогідно, в даному випадку укладачі каталогу помилилися.

що переднє копито лежить на задньому. Короткий хвостик опущений. Краї пластини майже рівномірно загнуті на 1 мм. В кутках пробито отвори для нашивання.

А. Р. Канторович відніс дане зображення до 3-го варіанту завадсько-акмечетського типу (I-1-I-3), що датується у межах другої половини IV — першої половини III ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 324—325, 328—329, рис. на с. 1440), а за особливостями форми рогів порівняв даних оленів із самцями лані (Канторович 2015, с. 324; див. також: Бабенко 2018, с. 610).

Дві пластини з аналогічним зображення оленя знайдено в похованні 1 кургану 12 поблизу с. Володимирівка (правобережжя Степового Подніпров'я), розкопаного Верхньотарасівською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. М. Чередниченка у 1975 р. (Чередниченко и др. 1975, с. 269, рис. 52: 1) [1]. Зображення на 6 пластинах з кургану поблизу с. Будки (Посулля), розкопаного С. А. Мазаракі у 1897 р. (Ханенко, Ханенко 1899: с. 31, кат. 416, табл. XXIV: 416; Грібкова 2010, с. 50—51, рис. 7; Грибкова 2012, с. 133, рис. 1: 4), незначно відрізняється оформленням косички, передніх відростків рогів, позначення ока, моделювання тіла. Ще одне подібне зображення оленя на нашивній пластині було знайдене Н. І. Веселовським під час дослідження в 1891 р. центрального поховання в Діївому кургані (ОАК за 1891 г. 1893, с. 73—74, рис. 54) [2]. Це зображення відрізняється деякими особливостями трактування рогів, моделюванням тіла, а найголовніше — оформленням рамки: косичка в даному випадку направлена в іншу сторону.

Близький, але все ж відмінний образ оленя відтворено на пластинах із Олександропільського кургану (Древности Геродотовой Скифии 1866, табл. VIII: 23, Бабенко 2018, с. 608—610, рис. 5: 1—3) та аналогічним їм з кургану 1 поблизу с. Дуровка в Середньому Подонні (Пузикова 1966, рис. 29: 2) [3]. Ще один варіант даного образу представлено на срібних вуздечкових бляшках з кургану поблизу с. Покровка (Спицын 1906, с. 173, рис. 42; Канторович 2015, с. 1142).

23. *Пластина із зображенням Афіни та лева* (ДМ-6265) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 483, табл. VI: 483; Лесков 1974, обкладинка; Грібкова 2008, с. 54, рис. 3: б). Розміри: 24 × 23 мм. Золото 750 проби.

Пластина (рис. 3: 3) з рельєфним зображенням голови Афіни [4] у шоломі в профіль вліво і голови лева в профіль вправо. Лице богині має правильні риси. Шолом показано з низьким гребенем, широким налобником, що звужується до скронь і закінчується завитком, який із-зовні оточений широкою щіткою гребеня. Від завитка спускається невеликий трикутний нащічник, краї якого виділено додатковою рельєфною лінією. З-під шолома на шию спускається пряме волосся. Праву частину пластини займає голова лева з вишкіреною пащею. Внутрішній контур голови виділено смужкою дрібних насічок. За лобом трьома трикутниками показано гриву. Лице людини і морда звіра розташовані дзеркально-симетрично одне до одного. Для пришивання пластини було пробито чотири отвори. У верхньому правому отворі — тоненьке кільце із золотої дротинки діаметром 3,5 мм. Вірогідно, кільце пізнього походження. Можна припустити, що таким чином торговці видавали платину за медальйон.

Дві аналогічні пластини походять з розкопок Н. І. Веселовського Центральної поховальної споруди кургану Огуз (ОАК за 1894 г. 1896, с. 80, рис. 114; Фиалко 2003, с. 130, рис. 1: 3), отже можемо припустити, що й пластина з колекції родини Ханенків походить з того ж комплекту. Хоча так само вона могла бути знайдена й в іншому комплексі. Зокрема, три аналогічні пластини, можливо, виконані тим самим штампом, походять з південно-східної камери Центральної поховальної споруди кургану Чортомлик (Алексеев 1986, с. 69, кат. 31; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 249, кат. 212: 26) [5]. Інші штампи представлено знахідками в курганах Куль-Оба (Копейкина 1986, с. 59—60, кат. 30, 30а, с. 154, рис. 30; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 72—77, кат. 16, табл. 7; 19), Мелітопольському (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 87, рис. 97; 98: 18), Козел (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014,

1. Пластини зберігаються в Музеї історичних коштовностей України, інвентарний № АЗС-3103/1—2.
2. Н. А. Онайко помилково віднесла знахідки двох золотих пластин в цьому кургані до кургану, дослідженого того ж року Н. І. Веселовським поблизу с. Шульгівка (Онайко 1970, с. 160, кат. 498: д) і така атрибуція, на жаль, закріпилася у літературі (Алексеев 1984, с. 66; Бессонова 2009, с. 37; Грібкова 2010, с. 51; Грибкова 2012, с. 133; Канторович 2015, с. 1142 та ін.). На дану помилку звернув увагу Л. І. Бабенко (Бабенко 2018, с. 609), але він не співставив, що у звіті за 1891 р. мова йшла саме про Діїв курган, «*що знаходиться за 3-и версти від Огузу на південь*», оскільки ця назва була вказана вже згодом, коли в кургані було знайдено бокову гробницю (ОАК за 1897 г. 1899, с. 31).
3. На думку Л. І. Бабенка пластини з Олександропільського і Дуровського курганів виготовлено одним штампом (Бабенко 2018, с. 609).
4. Про інтерпретацію образу див. докладно: (Грібкова 2008, с. 54—57; Журавлёв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 74—76).
5. Д. В. Журавльов, Є. Ю. Новікова і М. С. Шемаханська вважають, що пластини з Огузу і Чортомлику належать до різних штампів, а, натомість, поєднують в межах одного варіанту зображення з Куль-Оби і Чмиревої Могили, з одного боку, з Чортомлику і Мелітопольського кургану, з іншого (Журавлёв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 76—77), хоча вони відрізняються між собою в багатьох деталях.

с. 72, 76) [1], а також у центральному похованні кургану 29 групи II поблизу с. Вільна Україна (Лесков 1974, с. 78, іл. 75; Грібкова 2008, с. 53, рис. 2). Рання версія зображення представлена бронзовими бляшками з 2-го Семибратнього кургану і кургану 17 некрополя Німфея, що датуються в межах другої половини V ст. до н. е. (про їх феномен див.: Журавлёв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 72—77; Полидович, Величко 2018, с. 82—84).

24. *Пластина із зображенням Афіни та лева* (ДМ-6264) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 482, табл. VI: 482; Ганіна 1968, іл. 6; Грібкова 2008, с. 53, рис. 3: а). Розміри: 27 × 25 мм. Золото 750 проби.

Пластина (рис. 3: 4) подібна до попередньої, але виконана іншим штампом, на що було звернуто увагу ще в каталозі колекції В. Н. і Б. І. Ханенків (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 482). Відмінності полягають у трактуванні налобника: в даному випадку його зображено у вигляді широкої стрічки із 4 смужок, переданих рельєфними лініями. Збоку ця стрічка сплітається у вузол з аналогічною стрічкою на 3 смужки, яка спускається вниз, замінюючи волосся, відтворене на пластинах попереднього штампу. З-під стрічки спускається нижня частина трикутного нащічника від шолома. Морду лева зображено у невеликому розвороті, показано прямий ніс із зморшками, що утворюються при оскалі; вуса, виділені трьома лініями; підтрикутне вухо і пасма гриви. Можливо, в нижній лівій частині пластини було відтворене ще якесь зображення, але наразі воно незрозуміле. Зі зворотного боку припаяно 3 кільцеподібні петельки для пришивання, а у верхній частині — пробито отвір [2].

Аналогічні пластини походять з бокової гробниці кургану Чмирева Могила (ОАК за 1909—1910 г. 1913, с. 130, рис. 192; Онайко 1970, с. 106, 207, кат. 496г, табл. XLI: 496г). Зважаючи на стилістичну унікальність даних пластин та складну історію досліджень цього кургану (ОАК за 1909—1910 г. 1913, с. 130) не можна виключати можливості, що в період між розкопками 1899 і 1909 р. поховальні комплекси були частково пограбовані місцевими селянами, а якісь знахідки потрапили до торговців старожитностями. І однією з них є пластина із зображенням Афіни та лева, що потрапила до колекції В. Н. та Б. І. Ханенків.

25. *Пластина із зображенням голови бика* (ДМ-6279) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 497, табл. VI: 497). Розміри: 16 × 18 мм. Золото 580 проби.

Пластина (рис. 3: 5) — прямокутної форми із зображенням голови бика в фас. Зображення дещо схематичне, рельєфно підкреслено вилиці, прямий ніс, широкі дугоподібні брови та мигдалеподібні очі тварини. На голові вінок з листя видовженої форми, чоло кудлате. Роги широко посаджені, прямі. В куточках пластини — 4 отвори для пришивання.

В скіфських пам'ятках аналогічні пластини не відомі. Подібна пластина з невідомим провенансом, що походить з Херсонського обласного краєзнавчого музею та на початку 1960-х років була передана до Києва, зараз зберігається в колекції Музею історичних коштовностей України.

26. *Пластина із зображенням квітки* (ДМ-6266) (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 498, табл. VI: 498; Онайко 1970, с. 106, кат. 500: у). Розміри: 12 × 15 мм. Золото 750 проби.

Пластина (рис. 3: 6) — прямокутної форми з тисненим зображенням квітки лотоса (?), яка утворена двома парами видовжених пелюсток та проростає з розлого листя з хвилястим краєм. По центру квітки — три тичинки. Вздовж нижнього краю пластини — смужка невеликих опуклин. В куточках пластини пробито 4 отвори для пришивання.

Ця пластина також є унікальною. Мотив квітки лотоса був розповсюдженим в античному мистецтві і похідному від нього — греко-скіфському. Пластини зі схожим мотивом — квітка, що проростає з розлогого листя, — однак, інші за стилістикою та передачею форми, відомі за матеріалами в пам'ятках IV ст. до н. е. Контурні зображення подібної квітки походять з Північної гробниці кургану Огуз (Фиалко 2003, с. 131, рис. 3: 25), Шульговського кургану (ОАК за 1890 г. 1892, рис. 9), Південної гробниці кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, рис. 226: 8—10) та ін. (див. повне зведення та варіанти мотиву: Бидзиля, Полин 2012, с. 501—502). Відома також серія зображень двох квіток (лілеї і лотоса) на невеликих прямокутних пластинах, обрамлених косичкою. Вони знайдені в Центральній гробниці кургану Огуз (Фиалко 2003, с. 131, рис. 3: 25), камері 4 Центральної поховальної споруди кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 172, кат. 77), жіночій гробниці Мелітопольського кургану (Мозолевский, Тереножкин 1988, с. 93, кат. 45, рис. 95: 6), дитячому похованні у Боковій гробниці кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 143, рис. 126: 12), Південній гробниці кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 475—476, кат. 290, рис. 226, 6—7; 719), похованні 2 кургану Вишнева Мо-

1. Інформація про те, що пластини із зображенням Афіни та лева було знайдено і в кургані Верхній Рогачик (Онайко 1970, с. 106, кат. 493е; Болтрик, Фиалко 2007, с. 58, 59, рис. 3: 1; Грібкова 2008, с. 54; ін.) є помилковою, оскільки до опублікованого фото із знахідками в цьому кургані (ОАК за 1913—1915 г. 1918, рис. 221) випадково потрапили і предмети з кургану Чмирева Могила. Детально про це див.: (Бабенко 2015).
2. Можна припустити, що отвір пізнього походження, і що й дану пластину торговці видавали за медальйон. Проте відомі й ситуації, коли відламане кільце ще в давнину замінювали на отвір.

гила (Болтрик, Фиалко 2007, с. 59, рис. 2: 10). Проте, зображення, що розглядається, відрізняється від перелічених зображень квітки лотоса, тим що в центрі позначено не пелюстку з трикутною верхівкою, а три тичинки.

Зважаючи на нерівну форму пластини (її краї ніби нерівно відрізані) та абсолютно нетиповий перлинник вздовж нижнього краю, складається враження, ніби ця пластина була вирізана з якогось іншого виробу.

Цікаво, що як і в випадку з попередньою пластиною із зображенням голови бика, єдина безпаспортна аналогія також походить з фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею та нині зберігається в Музеї історичних коштовностей України. Наразі тривають пошуки їх можливого місця походження.

Висновки. Таким чином, золоті предмети з археологічного зібрання В. Н. та Б. І. Ханенків як такі, що походять з кургану Огуз, насправді є різними за місцем знайдення.

З них *предмети декору кінських вуздечок* (рис. 1—2) безперечно походять з кургану Огуз та є комплектними до тих, що надійшли до Археологічної комісії, а нині зберігаються у Державному Ермітажі. Вони доповнюють наші уявлення про вуздечки, знайдені селянами, вірогідно, у дромосі Центральної поховальної споруди, що, в свою чергу, дозволяє зробити певні узагальнення, викладені вище.

Безумовно, до знахідок з кургану Огуз, а саме — з Центральної поховальної споруди, належить і одна з двох пластин із зображенням Афіни та лева (рис. 3: 3). А ось друга подібна пластин (рис. 3: 4), виготовлена за допомогою іншого штампу, найвірогідніше, походить з кургану Чмирева Могила, де знайдено пластини з повністю ідентичним зображенням та системою кріплення. В усіх інших випадках знаходження пластин із зображенням Афіни та лева (Чортомлик, Куль-Оба, Чмирева Могила, Мелітопольський курган, Козел, курган 29 групи II поблизу с. Вільна Україна) не відома наявність в одному комплекті виробів різних штампів.

Походження з інших археологічних комплексів можна впевнено стверджувати щодо оббивки дерев'яної чаші (рис. 3: 1), безперечно знайдену копачами в пограбованому степовому кургані другої половини V ст. до н. е., а також щодо двох прямокутних пластин із зображенням голови бика і квітки (рис. 3: 5—6) невідомого походження. Певна витонченість форм та особливості трактування образів на цих невеличких пластинах наводять на думку про можливість їх походження з некрополів елліністичного часу античних міст, можливо, Херсонесу, зважаючи на те, що саме звідти походить серія подібних виробів (ОАК за 1895 г. 1897, рис. 12—22; Журавлёв, Новикова, Коваленко, Шемаханская 2017, табл. 59—60). Вірогідно, елліністичним часом датується й підвіска з намистиною, яка також може бути пов'язана з античними пам'ятками.

Стосовно пластини із зображенням оленя (рис. 3: 2) також висловлювалися сумніви щодо її зв'язку з огузьким комплексом (Бабенко 2018, с. 609). Проте в даному випадку вони засновувалися на тому, що пластини такого типу не було знайдено під час археологічних розкопок, а отже й ми не маємо достатніх підстав для визначення точного місця знайдення. Такий самий висновок, на жаль, можна зробити і щодо інших предметів з колекції, а саме прикрас (рис. 3: 7, 9—11). Ці предмети цілком могли походити з Південної (жіночої?) гробниці, частково пограбованої у давнину, а частково — селянами, про що, зокрема, йшла мова в анотації до каталогу (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16). Експедицією В. Н. Рота, яка того ж 1902 р. досліджувала зруйновану грабіжниками частину кургану Огуз, було знайдено фрагменти кістяного точеного веретена, велику кількість намиста та різні нашивні пластини (ОАК за 1902 г. 1904, с. 63—65), що, безсумнівно, були пов'язані саме з жіночим похованням. Щоправда, не відомо, яи походять ці предмети з Центральної споруди, де цілком могло знаходитися парне поховання, чи з Південної гробниці. Звернімо увагу, що до колекції П. А. Маврогордато від селян надійшли переважно пластини-аплікації жіночого вбрання, які у 1903 р. були викуплені Археологічною комісією (ОАК за 1903 г., 1905, с. 166—167, рис. 323), хоча не відомо чи є серед них ті, що походять з Огузу, а чи тільки з Діївого та інших невеликих курганів, пограбованих селянами наприкінці XIX — на початку XX ст.

На той час в окрузі Нижніх Сірогоз панувала атмосфера справжньої золотої лихоманки. Ще в 1896 р. Тимофій і Юхим Мелешки мовбито випадково знайшли в старому розкопі Н. І. Веселовського на Діївому кургані золоті предмети (ОАК за 1897 г. 1899, с. 168; Лесков 1974, с. 29). В 1897 р. «місцеві скарбошукачі» розграбували великий 5-метровий курган, що знаходився неподалік Огузу. Археологічній комісії вдалося викупити деякі знайдені предмети, а того ж року К. Є. Думберг частково дослідив курган (ОАК за 1897 г. 1899, с. 33—34, рис. 104—105; Спицын, 1906, с. 167—168, табл. XIV; Вахтина 2019, фото на с. 638, атрибуція предметів як знахідок в Огузі помилкова), який надалі увійшов у науковий обіг як Малий Огуз (зокрема: Бидзиля, Полин 2012, с. 555—556). Пізніше поблизу Огуза було пограбовано середньовічний курган (ОАК за 1902 г. 1904, с. 134). Особливо масовими пограбування були у 1901—1902 р. Хвилю скарбошукацтва вдалося зупинити лише за допомогою поліції (Болтрик, Фиалко 2016, с. 122).

Отже, цілком вірогідно, що торговці старожитностями продали колекціонерам коштовні знахідки не тільки з самого Огузу (після тиску адміністрації та поліції їх у селян залишилося

мало), а й з різних курганів, розграбованих селянами в окрузі Ніжних Сірогоз, та, частково, з античних пам'яток, користуючись інформаційним шумом, що здійнявся у 1902 р. довкола кургану Огуз. Невдовзі Б. І. Ханенко купив ще одну групу коштовних предметів переважно скіфського часу, що за словами торговців (можливо, тих самих) походили з округи м. Нікополь (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 514—526, 528—562), а насправді — з різних регіонів: Криму, Степового і Лісостепового Подніпров'я та, вірогідно, Середнього Подоння (Величко, Полидович 2018).

Звертає також увагу те, що деякі предмети з даної колекції були «дороблені» вже після знайдення. Це стосується вуздечних блях з центральною опуклиною, до яких припаяли петлі, пластин із зображенням Афіни і лева, які перетворили на медальйони, сережки з намистиною, яку, можливо, скомпонували з двох різних предметів, фігурки птаха, до якої, можливо, припаяли крила. Вірогідно, означена «доробка» була здійснена на стадії підготовки предметів до продажу з метою надання їм більш привабливого товарного вигляду, а, відтак, і збільшення їх вартості. Про це, зокрема, говорить опис предметів в каталозі колекції, де зазначені бляхи описуються вже «*с ушками*» (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15), тобто з петлями, а отже вони вже були такими придбані. Ці спостереження спонукають до ще більш критичного осмислення предметів, що пройшли через руки перекупників та потрапили до приватних колекцій.

ЛІТЕРАТУРА

Агре, Д. 2011. *Голямата могила край Маломирово и Златиница*. София: Авалон.

Айсфельд, О. 2014. Коллекция Петра Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музея*, 13, с. 40-54.

Алексеев, А. Ю. 1984. О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 65-75.

Алексеев, А. Ю. 1986. Нашивные бляшки из Чертомлыцкого кургана. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 64-74, 156-163.

Алексеев, А. Ю. 1995. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И. Е. Забелина в 1868 году). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 53-59.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г1—12. Москва: Наука.

Археологический каталог… б/г. *Археологический каталог. Книги I и II тома 1-го. Написанный В. В. Хвойка. Начата запись: 1897—1904—1909. Инв. № от 1 до 14871*. Архів відділу збереження фондів Національного музею історії України.

Бабенко, Л. И. 2015. Золотые нашивные бляшки из кургана Верхний Рогачик: критика источника. *Российская археология*, 3, с. 67-78.

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея шимени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Филюк, с. 591-631.

Березовець, Д. Т. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 39-87.

Бессонова, С. С. 2009. Ритон из Братолюбовского кургана (к вопросу о датировке центрального захоронения). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 30-38.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова могила*. Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В. 1980. Исследование кургана Огуз. *Археологические открытия за 1979 год*, с. 253.

Болтрик, Ю. В. 1981. Исследование кургана Огуз. *Археологические открытия за 1980 год*, с. 233-235.

Болтрик, Ю. В. 1983. Завершение исследований кургана Огуз. *Археологические открытия за 1981 год*, с. 245-246.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1987. К семантике изображений на конской узде кургана Огуз. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара*. 1. Кировоград, с. 24-27.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. *Украшения* из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51-93.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2011. Зеркало из кургана Огуз. В: Березуцкий, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж: Научная книга, с. 85-97.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2016. История исследования кургана Огуз. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 113-146.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1991. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, с. 178-180.

Браун, Ф. А. 1906. Отчёт о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 19, с. 81-116.

Вахтина, М. Ю. 2019. Императорская археологическая комиссия и изучение скифских древностей. В: Мусин, А. Е., Медведева, М. В. (ред.). *Императорская археологическая комиссия (1859—1917): история первого государственного учреждения российской археологии от основания до реформы*. 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 537-653.

Величко, Е. А., Полидович, Ю. Б. 2018. Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 138-154.

Власова, Е. В. 1996. Золотые ножны меча из Ушаковского кургана. В: Вилинбахов, Г. В. (ред.). *Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 10-13.

Ганіна, О. Д. 1968. *Музей історичних коштовностей Української РСР* (буклет). Київ: Реклама.

Грибкова, А. А. 2012. Ювелирные украшения из кургана возле села Будки. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 128-136.

Грібкова, Г. О. 2008. Образ Афіни в ювелірному мистецтві Північного Причорномор'я. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: МІКУ, с. 53-61.

Грібкова, Г. О. 2010. Ювелірні вироби з кургану поблизу села Будки на Посуллі. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс, с. 44-54.

Грібкова, А. А. 2012a. Зооморфні сюжети на пластинах-аплікаціях з курганів Дніпровського Лісостепу на основі колекції Музею історичних коштовностей України. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: МІКУ, с. 60-68.

Грібкова, Г. О. 2012b. Типологія пластин-аплікацій з курганів Дніпровського Лісостепу з колекції Музею історичних коштовностей України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 136-151.

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. 1. Санкт-Петербург.

Дюбрюкс, П. 2010. *Собрание починений в 2-х томах*. II: Иллюстрации. Санкт-Петербург: Коло.

Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 76-95.

Журавлев, Д. В., Новикова Е. Ю., Коваленко, С. А., Шемаханская, М. С. 2017. *Золото Херсонеса Таврического (Ювелирные изделия из собрания Государственного исторического музея)*. Москва: Внешторгиздат.

Журавлёв, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея*. Москва: Исторический музей.

Забелин, И. Е. 2001. *Записные книжки*. Москва: Издательство им. Сабашниковых.

Замятин, С. Н. 1946. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежом. *Советская археология*, VIII, с. 45-68.

Канторович, А. Р. 1998. К вопросу о переднеазиатском влиянии на звериный стиль Степной Скифии. *Вестник древней истории*, 3, с. 146-168.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. Москва: МГУ.

Кирилин, Д. С. 1968. Трёхбратние курганы в районе Тобичикского озера. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*. Ленинград: Наука, с. 178-188.

Клочко, Л. С., Березова, С. А. 1999. Кільцеподібні сережки зі скіфських пам'яток у зібранні Музею історичних коштовностей України. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України — скарбниця історичної пам'яті українського народу*. Київ: ІІІ Лтд, с. 34-44.

Клочко, Л. С., Білан, Ю. О., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у вбранні населення Скіфії з колекції Музею історичних коштовностей України*. Київ: Фенікс.

Копейкина, Л. В. 1986. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград, с. 28-63, 148-155.

Лесков, О. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

Манцевич, А. П. 1980. Об уздечках фракийского типа из кургана Огуз. *Actes de IIe Congrus international de Thrakologie*, 1, с. 267-293.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыцкого кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 378-389.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-155.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

ОАК за 1891 г. 1893. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1891 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1892 г. 1894. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1892 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1893 г. 1895. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1893 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1894 г. 1896. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1894 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1895 г. 1897. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1895 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1897 г. 1899. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1902 г. 1904. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1902 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1903 г. 1906. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1903 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1909—1910 г. 1913. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1909—1911 годы*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1911 г. 1914. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1911 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1—27. Москва: Наука.

Переводчикова, Е. В. 2004. Курган Козёл глазами кочевников разных эпох. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 200-204.

Переводчикова, Е. В., Фирсов К. Б. 2005. К реконструкции убора коней из кургана Козёл. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 394-406.

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2019. О расположении коней в кургане Козёл. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 349-354.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4—5. Москва: Наука.

Полидович, Ю. Б. 2015. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 85-142.

Полидович, Ю. Б., Величко, Е. А. 2018. Пластины с изображением фигуры юноши из скифских комплексов. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції МІКУ «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс, с. 79-97.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филюк.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Филюк.

Пузикова, А. И. 1966. Новые курганы скифского времени в Белгородской области. *Краткие сообщения Института археологии*, 107, с. 80-91.

Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия Археологической комиссии*, 63, с. 69-101.

Рябова, В. О., 1984. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу. *Археологія*, 46, с. 31-44.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филюк.

Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157-174.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг.

Трейстер, М. Ю. Изделия из бронзы, кости, украшения. В: Трейстер, М. Ю. (ред.). *Трёхбратние курганы. Курганная группа второй половины IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн: Универсум, с. 105-122.

Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские седла с металлическими оковками. В: *Проблемы археологии Степной Евразии. Тезисы докладов конференции*. 2. Кемерово, с. 24-26.

Фиалко, Е. Е. 1994. Погребальный комплекс кургана Огуз. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАН Украины, с. 122-143.

Фиалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133-147.

Фиалко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.

Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз. В: Гуляев, В. И. (ред.) *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.

Фіалко, О. Є. 1993. *Скіфський царський курган Огуз*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Фіалко, О. Є. 2006. Золоті «конуси» з Огузу. *Пам'ятки України: історія та культура*, XXXVIII, с. 10-15.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности Поднепровья*. II. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Чёрного моря*. VI. Киев: С. В. Кульженко.

Хмелевский, Д. Н. 2015. Свинцовые изделия участка «Т» Березанского античного поселения. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 223-229.

Чередниченко, Н. Н., Бессонова, С. С., Болдин, Я. И., Бунятян, Е. П., Ковалева, Л. Г., Козловский, А. А., Орлов, Р. С., Пустовалов, С. Ж., Орлов, К. К., Рассамакин, Ю. Я., Шевченко, Н. П., Бобыр, И. Г. 1975. *Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/11.

Шилов, В. П. 1966. Ушаковский курган. *Советская археология*, 1, с. 174-191.

Balabanov, P., Pontov, D. 2018. Treasure of gold appliquйs for horse harness from Primorsko. *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 8, 1. Available at: https://be-ja.org/index.php/journal/article/view/be-ja-8-1-2018-1-16/154 (Accessed 2005.2021).

Boltrik, Ju. V., Fialko, E. E. 2007. Der Furstenkurgan von Oguz. In: Menghin, W., Parzinger, H., Nagler, A., Nawroth, M. *Herausgeber Im zeichen des Goldenen Greifen: Königsgräber der Skythen*. Munchen; Berlin; London; New York: Prestel. S. 268-275.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

REFERENCES

Agre, D. 2011. *Goliamata mogila krai Malomirovo i Zlatinitsa*. Sofiia: Avalon.

Aisfeld, O. 2014. Kollektsiia Petra Mavrogordato: puti antichnykh artefaktov iz Prichernomoria v zarubezhnye muzeinye i chastnye sobraniia. *Visnyk Odeskogo istoryko-kraieznavchogo muzeia*, 13, s. 40-54.

Alekseev, A. Iu. 1984. O meste Chertomlykskogo kurgana v khronologicheskoi sisteme pogrebenii skifskoi znati IV—III vv. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 65-75.

Alekseev, A. Iu. 1986. Nashivnye bliashki iz Chertomlytskogo kurgana. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 64-74, 156-163.

Alekseev, A. Iu. 1995. Skifskoe pogrebenie V v. do n. e. v kurgane Malaia Tsimbalka (raskopki I. E. Zabelina v 1868 godu). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 53-59.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e*. Kiev: Naukova dumka.

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1—12. Moskva: Nauka.

Arkheologicheskii katalog… b/g. *Arkheologicheskii katalog. Knigi I i II toma 1-go. Napisannyi V. V. Khvoika. Nachata zapis: 1897—1904—1909. Inv. N ot 1 do 14871*. Arkhiv viddilu zberezhennia fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy.

Babenko, L. I. 2015. Zolotye nashivnye bliashki iz kurgana Verkhnii Rogachik: kritika istochnika. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 67-78.

Babenko, L. I. 2018. Kollektsiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia shimeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 591-631.

Berezovets, D. T. 1960. Rozkopky kurhannoho mohylnyka epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IX, s. 39-87.

Bessonova, S. S. 2009. Riton iz Bratoliubovskogo kurgana (k voprosu o datirovke tsentralnogo zakhoronennia). In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 30-38.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova mogila*. Kiev: Skif.

Boltrik, Iu. V. 1980. Issledovanie kurgana Oguz. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1979 god*, s. 253.

Boltrik, Iu. V. 1981. Issledovanie kurgana Oguz. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1980 god*, s. 233-235.

Boltrik, Iu. V. 1983. Zavershenie issledovanii kurgana Oguz. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1981 god*, s. 245-246.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1987. K semantike zobrazhenii na konskoi uzde kurgana Oguz. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara*. 1. Kirovograd, s. 24-27.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2011. Zerkalo iz kurgana Oguz. In: Berezutskii, V. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti skifskoi epokhi*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 85-97.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2016. Istoriia issledovaniia kurgana Oguz. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIX, s. 113-146.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1991. Ohuz — kurhan skifskoho tsaria kintsia IV st. do n. e. In: Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu. (eds.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvih, s. 178-180.

Braun, F. A. 1906. Otchet o raskopkakh v Tavricheskoi gubernii v 1898 g. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 81-116.

Vakhtina, M. Iu. 2019. Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia i izuchenie skifskikh drevnostei. In: Musin, A. E., Medvedeva, M. V. (eds.). *Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia (1859—1917): istoriia pervogo gosudarstvennogo uchrezhdeniia rossiiskoi arkheologii ot osnovaniia do reformy*. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 537-653.

Velichko, E. A., Polidovich, Iu. B. 2018. Zolotye nakhodki iz «Nikopolskikh kurganov» v kollektsii B. I. i V. N. Khanenko. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 138-154.

Vlasova, E. V. 1996. Zolotye nozhny mecha iz Ushakovskogo kurgana. In: Vilinbakhov, G. V. (ed.). *Ermitazhnye chteniia pamiati B. B. Piotrovskogo*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 10-13.

Hanina, O. D. 1968. *Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainskoi RSR (buklet)*. Kyiv: Reklama.

Hrybkova, A. A. 2012. Yuvelyrnыe ukrashenyia yz kurhana vozle sela Budky. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 128-136.

Hribkova, H. O. 2008. Obraz Afiny v yuvelirnomu mystetstvi Pivnichnoho Prychornomor'ia. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: MIKU, s. 53-61.

Hribkova, H. O. 2010. Yuvelirni vyroby z kurhanu poblyzu sela Budky na Posulli. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: Feniks, s. 44-54.

Hribkova, A. A. 2012a. Zoomorfni siuzhety na plastynakh-aplikatsiiakh z kurhaniv Dniprovskoho Lisostepu na osnovi kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: MIKU, s. 60-68.

Hribkova, H. O. 2012b. Typolohiia plastyn-aplikatsii z kurhaniv Dniprovskoho Lisostepu z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 136-151.

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. 1. Sankt-Peterburg.

Diubriuks, P. 2010. *Sobranie pochinenii v 2-kh tomakh*. II: Illiustratsii. Sankt-Peterburg: Kolo.

Yevdokymov, H. L., Danylko, N. M., Mohylov, O. D. 2012. Skifskyi kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 76-95.

Zhuravlev, D. V., Novikova E. Iu., Kovalenko, S. A., Shemakhanskaia, M. S. 2017. *Zoloto Khersonesa Tavricheskogo (Iuvelirnye izdeliia iz sobraniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia)*. Moskva: Vneshtorgizdat.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia*. Moskva: Istoricheskii muzei.

Zabelin, I. E. 2001. *Zapisnye knizhki*. Moskva: Izdatelstvo im. Sabashnikovykh.

Zamiatin, S. N. 1946. Skifskii mogilnik «Chastye kurgany» pod Voronezhom. *Sovetskaia arkheologiia*, VIII, s. 45-68.

Kantorovich, A. R. 1998. K voprosu o peredneaziatskom vliianii na zverinyi stil Stepnoi Skifii. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 146-168.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Dissertatsiia d. i. n. Moskva: MGU.

Kirilin, D. S. 1968. Trekhbratnie kurgany v raione Tobichikskogo ozera. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Antichnaia istoriia i kultura Sredizemnomoria i Prichernomoria*. Leningrad: Nauka, s. 178-188.

Klochko, L. S., Berezova, S. A. 1999. Kiltsepodibni serezhky zi skifskykh pam'iatok u zibranni Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy — skarbnytsia istorychnoi pam'iati ukrainskoho narodu*. Kyiv: III Ltd, s. 34-44.

Klochko, L. S., Bilan, Yu. O., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u vbranni naselennia Skifii z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: Feniks.

Kopeikina, L. V. 1986. Zolotye bliashki iz kurgana Kul-Oba. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad, s. 28-63, 148-155.

Lieskov, O. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Mantsevich, A. P. 1980. Ob uzdechkakh frakiiskogo tipa iz kurgana Oguz. *Actes de IIe Congrus international de Thrakologie*, 1, s. 267-293.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlytskogo kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 378-389.

Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-155.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

OAK za 1891 g. 1893. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1891 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1892 g. 1894. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1892 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1893 g. 1895. Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1893 god. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1894 g. 1896. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1894 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1895 g. 1897. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1895 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1897 g. 1899. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1902 g. 1904. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1902 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1903 g. 1906. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1903 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1909—1910 g. 1913. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1909—1911 gody*. Sankt-Peterburg: IAN.

OAK za 1911 g. 1914. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1911 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—27. Moskva: Nauka.

Perevodchikova, E. V. 2004. Kurgan Kozel glazami kochevnikov raznykh epokh. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XI, s. 200-204.

Perevodchikova, E. V., Firsov K. B. 2005. K rekonstruktsii ubora konei iz kurgana Kozel. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati Valeriia Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 394-406.

Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B. 2019. O raspolozhenii konei v kurgane Kozel. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 349-354.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4—5. Moskva: Nauka.

Polidovich, Iu. B. 2015. Obrazy fantasticheskikh zhivotnykh v iskusstve narodov skifskogo mira. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 19, s. 85-142.

Polidovich, Iu. B., Velichko, E. A. 2018. Plastiny s izobrazheniem figury iunoshi iz skifskikh kompleksov. In: *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii MIKU «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: Feniks, s. 79-97.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Filiuk.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk.

Puzikova, A. I. 1966. Novye kurgany skifskogo vremeni v Belgorodskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 107, s. 80-91.

Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.

Riabova, V. O., 1984. Derev'iani chashi z obbyvkamy z kurhaniv skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 46, s. 31-44.

Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.

Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 157-174.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu. (eds.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvih.

Treister, M. Iu. Izdeliia iz bronzy, kosti, ukrasheniia. In: Treister, M. Iu. (ed.). *Trekhbratnie kurgany. Kurgannaia gruppa vtoroi poloviny IV—III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn: Universum, s. 105-122.

Fialko, E. E. 1987. Skifskie sedla s metallicheskimi okovkami. In: *Problemy arkheologii Stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov konferentsii*. 2. Kemerovo, s. 24-26.

Fialko, E. E. 1994. Pogrebalnyi kompleks kurgana Oguz. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 122-143.

Fialko, E. E. 1995. Frakiiskaia uzda iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 133-147.

Fialko, E. E. 2003. Zolotye bliashki iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 124-133.

Fialko, E. E. 2005. O naznachenii zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz. In: Guliaev, V. I. (ed.) *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati Valeriia Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 407-414.

Fialko, O. Ye. 1993. Skifskyi tsarskyi kurhan Ohuz. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Fialko, O. Ye. 2006. Zoloti «konusy» z Ohuzu. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, XXXVIII, s. 10-15.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1899. *Drevnosti Podneprovia*. II. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1907. *Drevnosti Pridneprovia i poberezhia Chernogo moria*. VI. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khmelevskii, D. N. 2015. Svintsovye izdeliia uchastka «T» Berezanskogo antichnogo poseleniia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (14), s. 223-229.

Cherednichenko, N. N., Bessonova, S. S., Boldin, Ia. I., Buniatian, E. P., Kovaleva, L. G., Kozlovskii, A. A., Orlov, R. S., Pustovalov, S. Zh., Orlov, K. K., Rassamakin, Iu. Ia., Shevchenko, N. P., Bobyr, I. G. 1975. *Otchet o rabote Verkhne-Tarasovskoi ekspeditsii v 1975 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/11.

Shilov, V. P. 1966. Ushakovskii kurgan. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 174-191.

Balabanov, P., Pontov, D. 2018. Treasure of gold appliquйs for horse harness from Primorsko. *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 8, 1. Available at: https://be-ja.org/index.php/journal/article/view/be-ja-8-1-2018-1-16/154 (Accessed 20.05.2021).

Boltrik, Ju. V., Fialko, E. E. 2007. Der Furstenkurgan von Oguz. In: Menghin, W., Parzinger, H., Nagler, A., Nawroth, M. *Herausgeber Im zeichen des Goldenen Greifen: Königsgräber der Skythen*. Munchen; Berlin; London; New York: Prestel. S. 268-275.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Ye. O. Velychko, Yu. B. Polidovych

ITEMS FROM THE OGUZ KURGAN IN THE VARVARA AND BOHDAN KHANENKO COLLECTION (BASED ON THE MATERIALS OF THE MUSEUM OF HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE)

Twenty six precious items from the Varvara and Bohdan Khanenko collection discovered in the Oguz kurgan (Lower Dnieper region) are analyzed in the paper. These items were found by peasants in the fall of 1901 in the destroyed part of the kurgan and ended up to the hands of antiquities traders. Now these items are kept in the Museum of Historical Treasures of Ukraine.

The study of objects made us possible to conclude that only decorative items for horse equipment were of unconditional origin from Oguz kurgan (fig. 1—2). These items complement the finds that are kept in the State Hermitage (Sankt-Peterburg, Russia) and also come from the Oguz kurgan. Together they are four completes sets of decoration of horse bridle of so-called Chertomlyk type. Some round plaques (fig. 1: 4—5) were used for saddles decoration. The total number of such plaques indicates that 9 or 10 saddles were found. This determines the total number of horses buried in the Central tomb of the Oguz kurgan. The cone (fig. 2) served as a decoration for the horse's neck. Five more such items are kept in the State Hermitage. They were found only in the Oguz kurgan.

The significant part of other items (upholstery of a wooden bowl, jewelry, appliquйs (fig. 3) were probably found by peasants in other steppe kurgans which were robbed by diggers at the beginning of the 20th century. Two small appliquйs (fig. 3: 5—6) probably come from the necropolises of ancient Greek colonies, possibly Chersonesos.

Unfortunately, almost all items from old or modern private collections lose the historical context in which they were found. Probably, some items (fig. 1: 6—9; 3: 3—4, 7—8) were «restored» by antiquities dealers and, as a result, lost their authentic appearance.

Keywords: Oguz kurgan, Scythians, Khanenko collection, horse bridle, ornaments.

Одержано 15.06.2021

ВЕЛИЧКО Євгенія Олександрівна, старший науковий співробітник, Національний музей історії України — філіал Музей історичних коштовностей України, Київ, Україна.
VELYCHKO Eugenia, Senior Researcher, National Historical Museum of Ukraine — branch Museum of Historical Treasures of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6701-1869,
e-mail: lerejena@gmail.com.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний музей історії України — філіал Музей історичних коштовностей України, Київ, Україна.
POLIDOVYCH Yurii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher. National Historical Museum of Ukraine — branch Museum of Historical Treasures of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0113-6746,
e-mail: yurkop@ukr.net.

РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 904.4(477.81)“653” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.06

О. П. Войтюк, Б. А. Прищепа

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ У МІСТІ РІВНОМУ

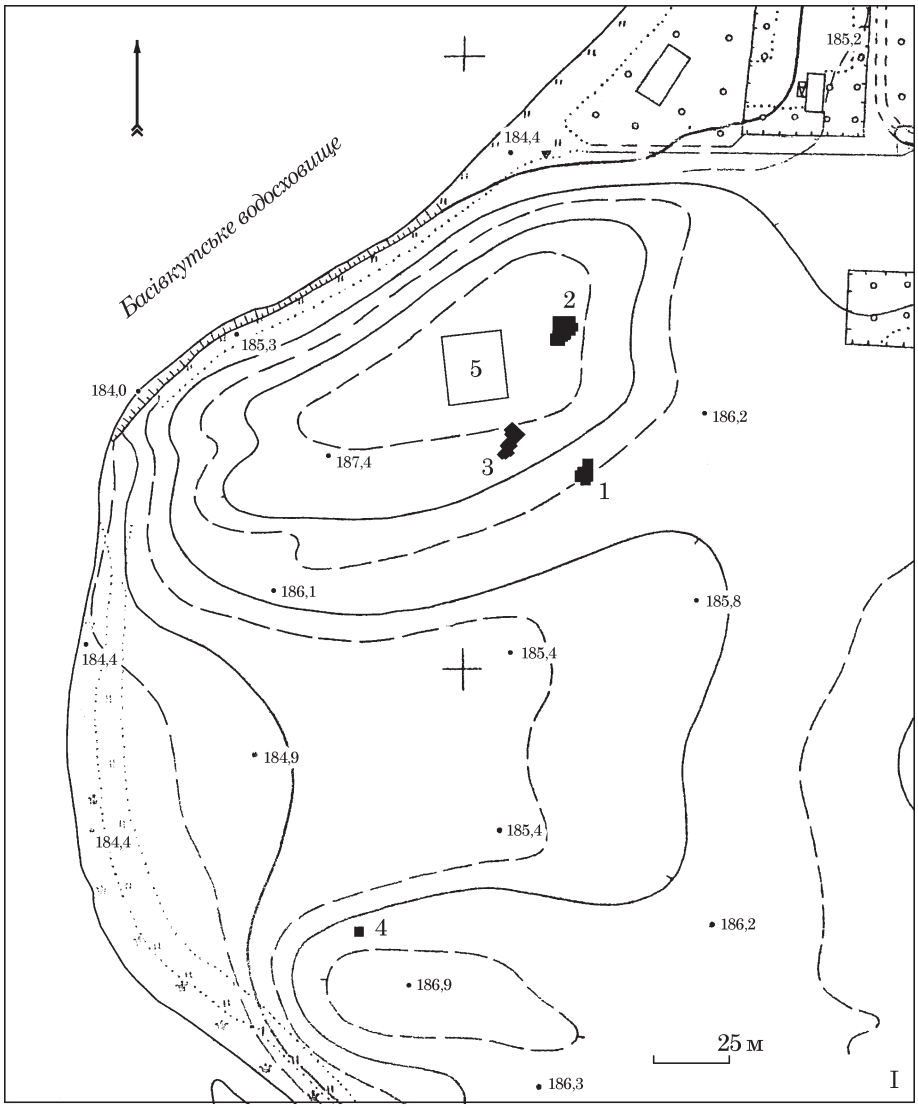
У статті введено до наукового обігу результати досліджень об’єктів ранніх слов’ян празько-корчацької культури на багатошаровому поселенні у південній частині міста Рівного. Це житло-напівземлянка з піччю-кам’янкою, господарська яма і вогнище, які, вірогідно, складали один житлово-господарський комплекс. Аналізується колекція ліпних глиняних горщиків із досліджених об’єктів.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, празько-корчацька культура, поселення, житло, кераміка.*

У 2019 р. під час охоронних археологічних робіт у південній частині міста Рівного на східному березі Басівкутського водосховища було досліджено житло і господарську яму празько-корчацької культури. Це перше ранньослов’янське житло початку середньовіччя, відкрите на території міста. Раніше у басейні р. Устя І. К. Свешніков розкопав три житла празько-корчацької культури: одне поблизу с. Городок і два поблизу с. Зозів (Баран 1972, с. 159—161, 188—191). Зазначимо, що празько-корчацькі пам’ятки на Волинській височині на сьогодні залишаються значно гірше вивченими, ніж на сусідніх територіях, зокрема на Житомирському Поліссі (Корчак, Тетерівка, Шумськ; Русанова 1973, с. 32—37; Томашевський, Гаритухин 1992), у верхів’ях Західного Бугу (Зимне, Ріпнів; Ауліх 1972; Баран 1963; Баран 1972, с. 206—226; Гавритухин 1993), на Волинському Поліссі (Підріжжя; Русанова 1973, с. 44; Козак 2007) та в поріччі Прип’яті (Хотомель, Остров, Струга; Кухаренко 1961, с. 22—27; Егорейченко 1991; Вергей 1993). Нові дослідження широкими площами на Волинській височині проведені лише на поселенні ранніх слов’ян поблизу с. Хрінники (Козак, Прищепа, Шкопад 2004, с. 181—201; Козак, Прищепа 2012; 2014). З огляду на незначну кількість об’єктів празько-корчацької культури, виявлених у басейні р. Горинь, житло з Рівного заслуговує на особливу увагу.

Багатошарове поселення в Рівному знаходиться на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Устя (рис. 1: І), на південь від міського пляжу. Підвищення в плані має неправильно-овальну форму, лагідні схили, його розміри 220 × 120 м. Максимальна висота над рівнем води у водосховищі складає близько 4 м. Поселення позначене в охоронній документації як «Рівне, Пляж, пункт 1А». Воно було обстежене одним із авторів у 1979 р. Більшість зібраних тоді знахідок із підйомного матеріалу складали уламки глиняного посуду та крем’яні вироби мідного і бронзового віків. У 1980-х рр. В. К. Пясецький дослідив на пам’ятці шурфами і трьома розкопами загальною площею 182 м^2 (рис. 1: І: 1—3) різночасові культурні нашарування та об’єкти культури лінійно-стрічкової кераміки (Пясецький, Охріменко 1990, с. 69—79), уточнив культурну приналежність інших знахідок (лендельська і трипільська культури, культура кулястих амфор, городоцько-здовбицька культура), виявив багаття з уламками глиняного посуду празько-корчацької культури (Пясецький 1990, с. 9). У 2006 р. на сусідньому мисі (рис. 1: І: 4) під час проведення археологічної експертизи співробітниками Рівненської філії державного підприємства Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України були виявлені знахідки мідного і бронзового віків, а також уламки глиняних горщиків празько-корчацької культури (Прищепа, Чекурков 2007, с. 11).

© О. П. ВОЙТЮК, Б. А. ПРИЩЕПА, 2021

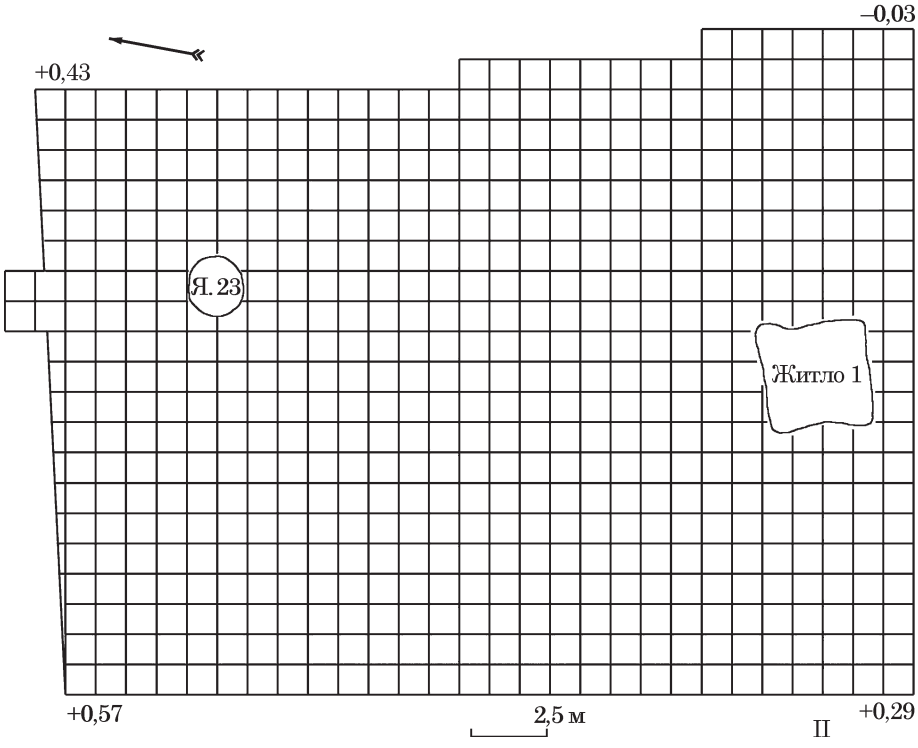

Рис. 1. Рівне, Пляж 1: I — план підвищень, на яких знаходиться поселення (1—3 — розкопи В. К. Пясецького; 4 — шурф 2006 р.; 5 — розкоп 2019 р.); II — план розкопу 2019 р. з об'єктами празько-корчацької культури

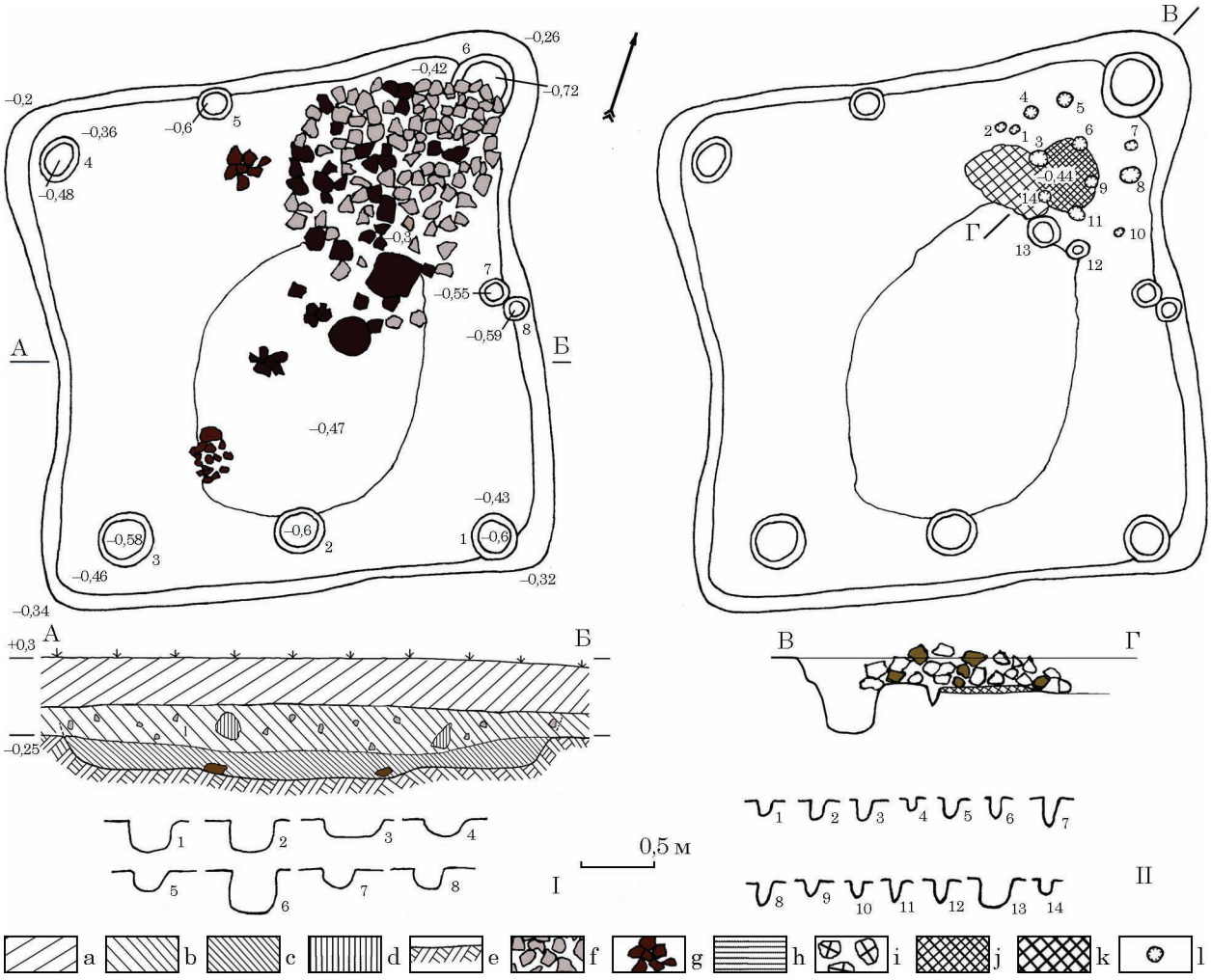

Рис. 2. Житло 1: I — план і стратиграфічний профіль розрізу котловану, розрізи стовпових ям; II — план на рівні долівки, розрізи печі та ямок від кілків, що входили до конструкції печі. **Умовні позначення**: a — орний шар; b — верхній шар заповнення котловану; c — нижній шар заповнення котловану; d — порушений материковий суглинок; e — материк; f — каміння; g — уламки глиняних горщиків; h — темно-коричневий ґрунт; i — печина; j — черінь печі; k — випалена ділянка перед челюстями печі; l — ямки від кілків

У 2019 р. досліджено ділянку в центрі підвищення площею 590 м^2 (рис. 1: I: 5, II). Стратиграфія нашарувань в розкопі наступна: від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,3 м простежено орний шар — сірий гумусний ґрунт (рис. 2: a); нижче залягає світло-коричневий гумусний ґрунт (рис. 2: b); материк (жовто-сірий лесоподібний суглинок) зафіксовано з глибини 0,5—0,6 м від рівня сучасної денної поверхні.

Житло 1 знаходилось біля південного краю розкопу. Заповнення заглибленої частини будівлі зафіксоване з глибини 0,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Воно не відрізнялося за кольором і щільністю від навколишнього гумусного ґрунту, але виокремлювалося завдяки вкрапленням світлішого материкового суглинку і наявності значної кількості невеликих уламків перепалених каменів. На цьому рівні контури заглибленої частини житла окреслити не вдалося, вони чітко простежувалися на глибині 0,5—0,55 м, на рівні материка (рис. 2; 3: 1).

Котлован будівлі чотирикутний у плані, розмірами 3,5 × 3,5 м, заглиблений у материк на 0,1—0,2 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Дві стіни котловану рівні, а дві інші (північно-східна і південно-західна) дугоподібні, увігнуті до середини. У центральній частині будівлі на ділянці розмірами 1,5 × 2,0 м долівка понижена, міцно утрамбована. По кутах та посередині довжини стін (за виключенням південно-західної) знаходилися стовпові ями, вони округлі у плані, діаметром 0,3—0,35 м, у розрізі циліндричні, завглибшки 0,12—0,3 м. Лише дві ями (7, 8), розташовані поряд на середині довжини північно-східної стіни мали менший діаметр, відповідно 0,25 і 0,2 м.

У північному куті котловану відкрито рештки зруйнованої печі-кам'янки. Тут на площі 1,5 × 2,0 м простежено завал каміння потужністю до 0,3 м. Він складався із дрібних уламків перепаленого піщанистого вапняку, до 10—12 см у перетині, а також включав розвали глиняних посудин (рис. 3: 2). Серед каміння не виявлено

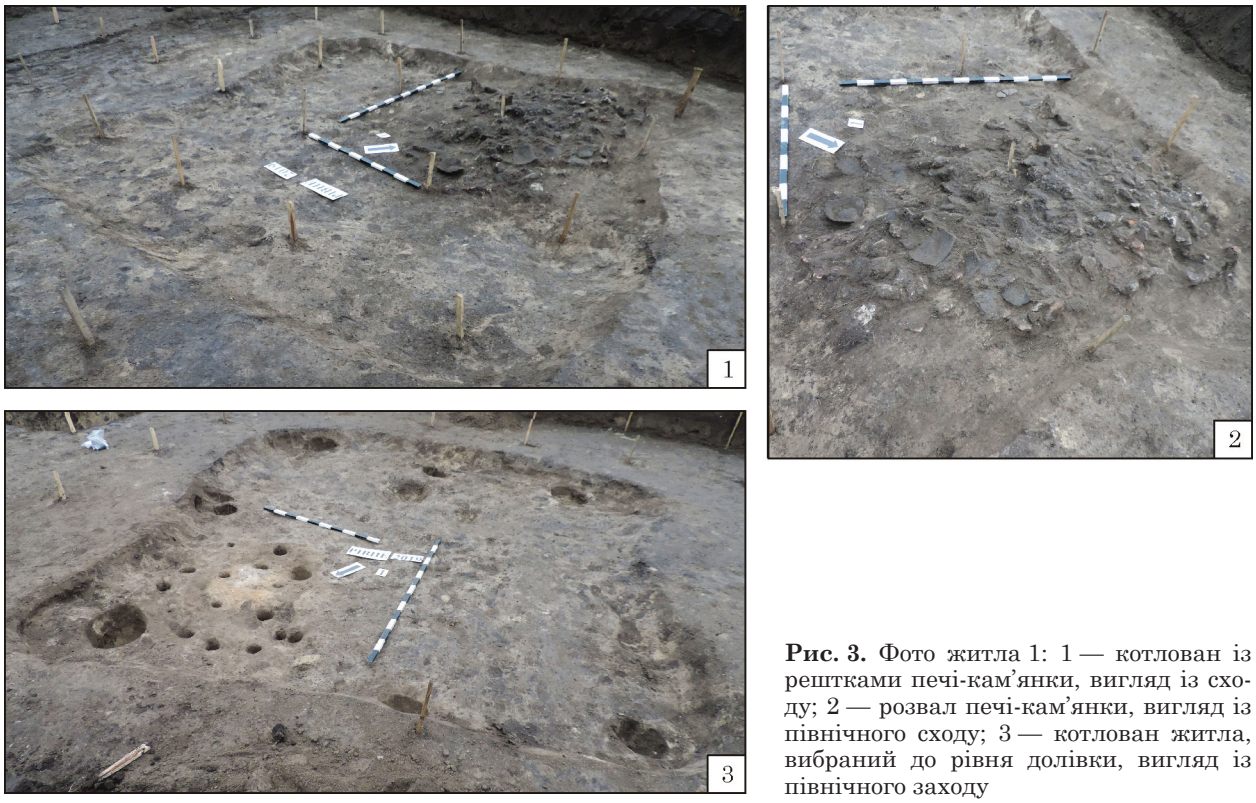

Рис. 3. Фото житла 1: 1 — котлован із рештками печі-кам'янки, вигляд із сходу; 2 — розвал печі-кам'янки, вигляд із північного сходу; 3 — котлован житла, вибраний до рівня долівки, вигляд із північного заходу

шматків перепаленої глини, очевидно, що піч була складена насухо.

Під завалом каміння на рівні долівки знаходився черінь — міцно випалена ділянка материкового суглинку. Вона округла в плані, цеглистого кольору, діаметром 0,4 м, не підмазана глиною (рис. 2: II; 3: 3). На черені простежено прошарок попелу з вуглинами. Челюстями піч була повернута на південний захід. Про таку орієнтацію свідчить місце розташування випаленої зони долівки розмірами 0,4 × 0,6 м і на це вказує розміщення ямок від дерев'яного каркасу печі. Вони оточують черінь двома концентричними колами. Внутрішнє коло з п'яти ямок розташоване по контуру череня. За 0,2—0,25 м від нього знаходились дев'ять ямок зовнішнього кола. У розрізі більшість ямок конічні, завглибшки 0,1—0,2 м, діаметром 0,08—0,15 м. Відрізняється формою і більшим діаметром (0,2 м) лише ямка 13, вона циліндрична у розрізі, завглибшки 0,18 м. Вірогідно, тут стояв масивний стовп. Ці ямки дозволяють визначити розміри печі — 0,7 × 0,9 м.

Серед каміння із зруйнованої печі та на долівці у центральній частині котловану будівлі виявлено розвали дев'яти ліпних горщиків. Вдалося відтворити форму семи з них (рис. 4: 1—6, 9), ще дві посудини представлені профілями верхніх частин (рис. 4: 7, 8).

Досліджений котлован належав житлу-напівземлянці з каркасно-стовповою конструкцією стін і піччю-кам'янкою в північному куті. Глибина котловану від рівня виявлення — 0,35—0,45 м, але очевидно, що первісна його глибина була більшою, однак її простежити не вдалося, тому що стінки у верхній частині поруйновані багаторічною оранкою. Такі житла є типовими для празько-корчацької культури. В регіоні напівземлянки із печами-кам'янками були розкопані у Городку та Зозові (Баран 1972, с. 159—160; 189—190).

Яма 23 досліджена у північній частині розкопу, за 17 м на північ від житла 1. Вона округла у плані, діаметром 2,0 м, заглиблена у материковий суглинок на 0,73 м (рис. 5). Стінки похилі, звужувалися до низу. Дно округле у плані, рівне, понижене на північний захід. На дні ями у північно-західному секторі виявлено міцно випалену ділянку розмірами 0,83 × 0,7 м, вона була перекрита шаром попелу завтовшки до 2 см, там же лежали денце ліпної ранньослов'янської посудини і кілька шматків печини. У придонній частині біля стінок яма була заповнена коричневим ґрунтом із суглинком, а в центральній частині — масивами суглинку і світло-коричневим ґрунтом. У верхній частині заповнення ями складалося з однорідного темно-коричневого ґрунту. В ямі знайдено кілька невеликих фрагментів стінок ліпних посудин та уламки крем'яних знарядь бронзового віку.

Горщики з житла 1 мають конічний тулуб, слабо виражені плічка, ледь виділену шийку та короткі вінця. Найбільше розширення тулуба припадає на зону між 2/3 і 3/4 висоти посудин, співвідношення між висотою до найбільшого розширення посудини і висотою посудини становить від 63 до 78 %. Дані про розміри

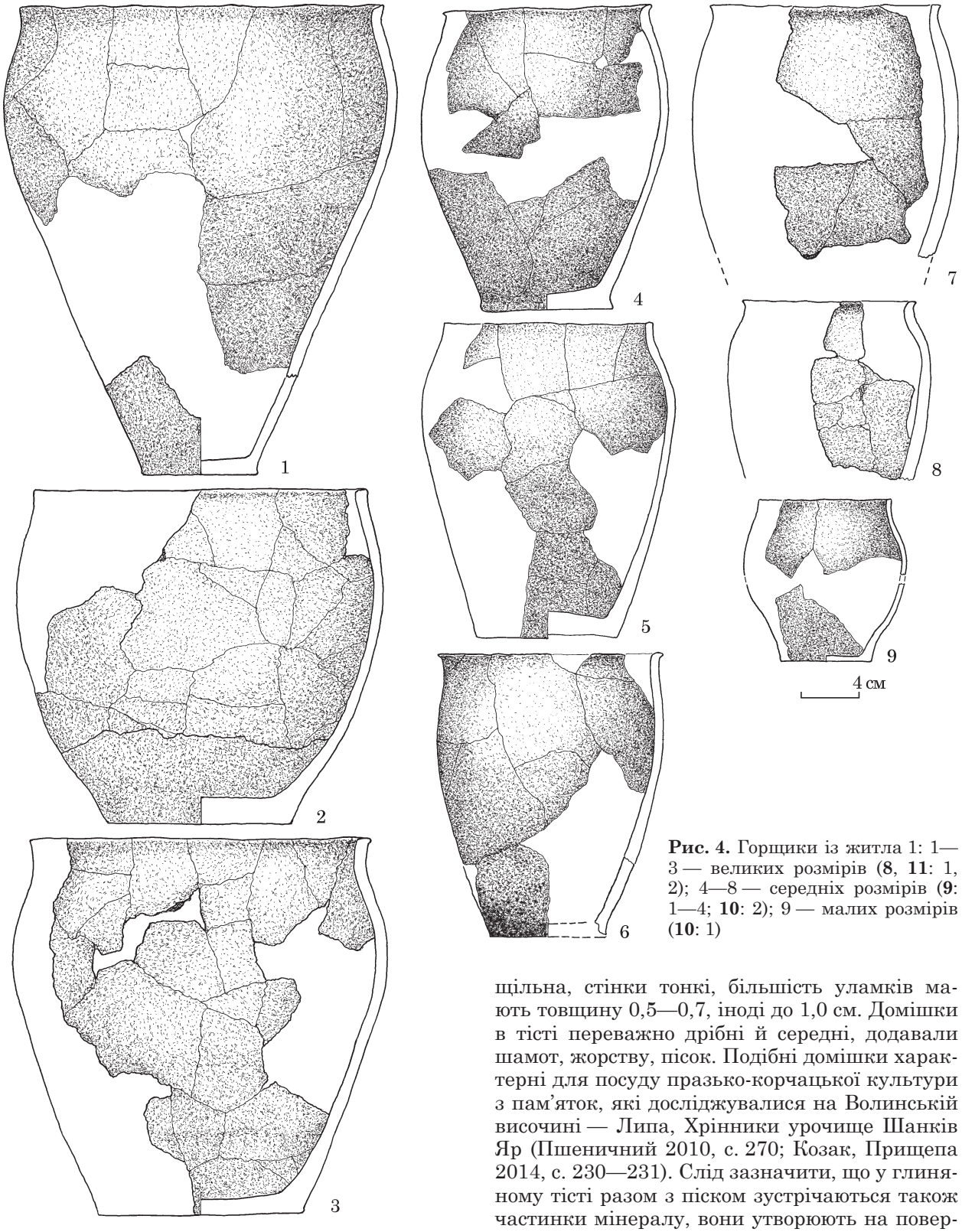

Рис. 4. Горщики із житла 1: 1—3 — великих розмірів (**8**, **11**: 1, 2); 4—8 — середніх розмірів (**9**: 1—4; **10**: 2); 9 — малих розмірів (**10**: 1)

горщиків подані в таблиці. Буквені позначення розмірів взяті з роботи І. П. Русанової (Русанова 1976, с. 10—11). Діаметри: D1 — вінець; D2 — горла; D3 — найбільшого розширення; D4 — денця. Висоти: H — посудини; H1 — до найбільшого розширення посудини.

Поверхня виробів недостатньо загладжена, тому вона горбкувата, шорстка. Кераміка щільна, стінки тонкі, більшість уламків мають товщину 0,5—0,7, іноді до 1,0 см. Домішки в тісті переважно дрібні й середні, додавали шамот, жорству, пісок. Подібні домішки характерні для посуду празько-корчацької культури з пам'яток, які досліджувалися на Волинській височині — Липа, Хрінники урочище Шанків Яр (Пшеничний 2010, с. 270; Козак, Прищепа 2014, с. 230—231). Слід зазначити, що у глиняному тісті разом з піском зустрічаються також частинки мінералу, вони утворюють на поверхні посудини блискучі на світлі вкраплення. Тісто такого ж складу характерне для посуду празько-корчацької культури Східної Волині (Томашевський, Гавритухин 1992, с. 6; Шовкопляс, Гавритухин 1993, с. 54).

За розмірами посудини поділені на малі, середні та великі. Об'єм малого горщика близько 0,7 л (рис. 4: 9). П'ять горщиків віднесені до середніх, їх місткість 1,5—3,5 л (рис. 4: 4—8),

Дані про розміри горщиків із поселення Рівне, Пляж 1А, см

№	Діаметр				Висота		Показники		Рисунок
	D1	D2	D3	D4	H	H1	D4 : D2	D3:H1	
Житло 1									
1	25,2	24,8	27,1	8,0	31,6	24,7	0,32	1,1	4: 1
2	14,2	13,9	16,7	9,0	21,0	13,3	0,65	1,3	4: 4
3	14,0	14,2	17,0	9,5	21,8	15,9	0,67	1,1	4: 5
4	15,4	14,9	15,5	8,0	19,5	13,2	0,54	1,17	4: 6
5	15,9	15,5	18,4	—	—	—	—	—	4: 7
6	9,1	9,0	11,1	6,1	11,2	7,0	0,68	1,6	4: 9
7	23,5	23,0	25,9	14,2	25,6	17,5	0,62	1,5	4: 3
8	22,5	22,5	24,5	12,5	23,0	15,0	0,56	1,6	4: 2
9	12,0	11,7	14,0	—	—	—	—	—	4: 8
Вогнище									
10	10,7	10,3	11,8	6,7	13,5	9,1	0,65	1,3	6: 1
11	21,5	21,5	24,8	—	—	—	—	—	6: 3

а висота 19,5—22 см. Це стрункі посудини, у них співвідношення діаметра горла і висоти становить 65—76 %. Для горщиків празької культури цей показник визначений в межах 55—75 % (Русанова 1973, с. 10). Три горщики великі, вони вміщають 5,0—6,5 л. Один з них стрункий, заввишки 31,6 см (рис. 4: 1), два інші приземкуваті, заввишки 23 і 25,6 см (рис. 4: 2, 3), у них співвідношення діаметра горла і висоти дорівнює відповідно 98 і 90 %.

Усі горщики із житла 1 у Рівному відносяться до першого типу за класифікацією І. П. Русанової (Русанова 1976, с. 16). Вони мають витягнуті пропорції, розширюються у верхній частині тулуба і звужені біля денця і горла. У посудин наявні округлі плічка і пряма чи ледь відігнута шийка. Лише один горщик вирізняється дуже слабким профілюванням плічок і ледь звуженою шийкою (рис. 4: 6), ці ознаки зближують його з тюльпаноподібними посудинами (Русанова 1973, с. 11). Тюльпаноподібні горщики відомі на Поліських поселеннях празько-корчацької культури, зокрема Корчак I, Підріжжя. На думку дослідників, вони свідчать про зв'язки ранніх слов'ян із ранньосередньовічними балтськими культурами Верхнього Подніпров'я і Білорусі (Русанова 1976, с. 38—39; Седов 1982, с. 39—40).

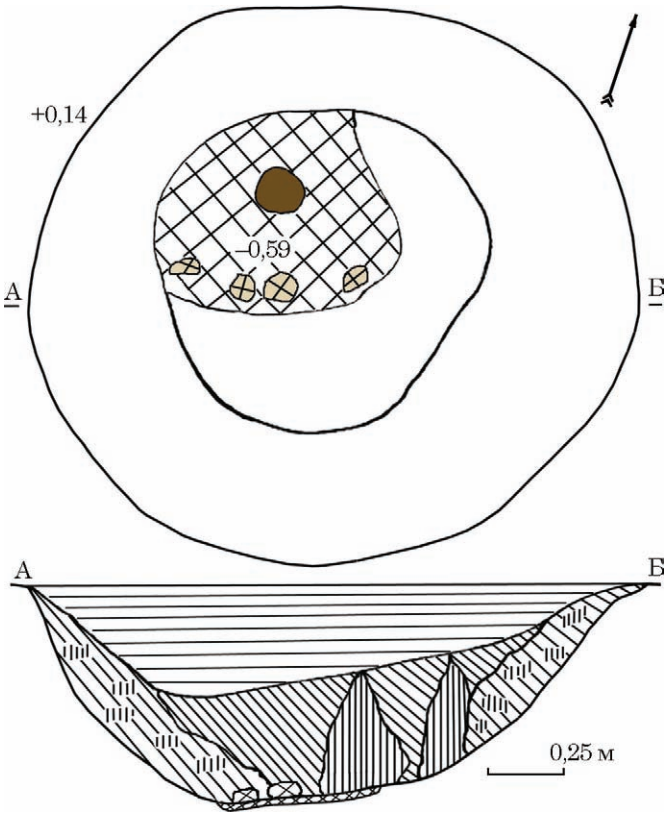

Рис. 5. План і розріз ями 23. **Умовні позначки** див. на рис. 2

І. П. Русанова виділила 5 видів горщиків першого типу, які поширені на пам'ятках празько-корчацької культури (Русанова 1976, с. 17). У житлі 1 з Рівного представлені 4 види. Це посудини виду А витягнутої форми з вузьким дном і нешироким горлом (таблиця: 3, 5, 9); виду Б, що відрізняються ширшим горлом (таблиця: 1, 4) та приземкуваті посудини виду Г з таким же співвідношенням діаметрів денця і горла, як у виду А (таблиця: 2, 6, 7). Ще один невисокий горщик має опуклий тулуб і за своїми показниками належить до виду Д (таблиця: 8).

За профілюванням верхньої частини горщики з житла 1 із Рівного віднесені до 1—3 варіантів першого типу за класифікацією І. П. Русанової (Русанова, 1976 с. 18—19). У двох горщиків варіанту 1 шийка не виділена, тулуб опуклий і вінця нахилені до середини (рис. 4: 3, 4). В. Д. Баран зарахував такі посудини до

першого типу, вони знайдені на поселеннях в Ріпневі, Незвиську, на Зимнівському городищі (Баран 1972, с. 34—37), у Хрінниках (Козак 2008, рис. 2, 8; 3, 4). Горщиків варіанту 1 немає в Рашкові (Баран 1988, с. 12), але вони знайдені в ранніх будівлях на поселеннях поблизу Кодина (Русанова, Тимощук 1984, с. 11, 23—28).

Чотири горщики варіанту 2 виокремлюються ледь наміченою шийкою і пологими плічками (рис. 4: 1, 3, 5, 7). До варіанту 3 віднесено два горщики, вони мають коротку вертикальну шийку і виразніше плече (рис. 4: 8, 9). В. Д. Баран такі посудини відніс до другого і третього типів (Баран 1972, с. 37—40). Вони виявлені на всіх поселеннях Верхнього Подністров'я і Волині.

Провівши типологічну класифікацію празької кераміки, І. П. Русанова переконливо показала, що поєднання варіантів, виділених на основі відмінності профілювання верхньої частини посудин, має хронологічне значення (Русанова 1973, с. 10—15, 20—22; 1976, с. 16—36; 1978). В розвитку празько-корчацької культури було виділено три періоди: 1) ранній (V — початок VI ст.); 2) середній (VI ст.); 3) пізній (VII ст.). Розробку хронології пам'яток празької культури продовжив І. О. Гаврітухін. Він уточнив датування виділених раніше трьох періодів (фаз) празької культури: I фаза — друга половина V — середина VI ст.; II фаза — середина VI — початок VII ст.; III фаза — VII ст. Також дослідник доповнив періодизацію фазою 0 (IV ст.) і фазою 0/1 (кінець IV — середина V ст.; Гавритухин 2000; 2009).

У житлі 1 із Рівного знайдено лише горщики 1—3 варіантів. Таке поєднання є характерним для ранніх пам'яток празько-корчацької культури (Русанова 1976, с. 176; Гавритухин 2003, с. 131—132). Ранніми ознаками посудин із житла 1 є слабке профілювання, короткі вертикальні вінця, поширений прийом оформлення зовнішнього краю вінець у вигляді горизонтального виступу — козирка (рис. 4: 3, 4, 6, 8). Проведений аналіз дозволяє віднести керамічний комплекс із Рівного до фази I і датувати другою половиною V — серединою VI ст.

Із дослідженого В. К. Пясецьким вогнища у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею збереглися фрагменти чотирьох посудин: малий горщик повного профілю (рис. 6: 1) і придонна частина такого ж горщика (рис. 6: 2), верхня частина великого горщика (рис. 6: 3) і уламок подібного за профілюванням, але більшого за розмірами (рис. 6: 4). У глиняному тісті посудин домішка дрібного шамоту, на поверхні є частинки мінералу. Малий горщик слабо профільований, вінця загнуті до середини, у великих горщиків вінця короткі вертикальні, плече виразніше. Вінця мають рівно зрізаний край, горизонтальний (рис. 6: 4) чи скошений до середини посудини, із зовнішнім виступом — козирком (рис. 6: 1, 3). Малий і великий горщики за профілюванням близькі до посудин із житла 1 (рис. 4: 3, 4). Очевидно, вони відноситься до того ж хронологічного періоду, що й житло 1.

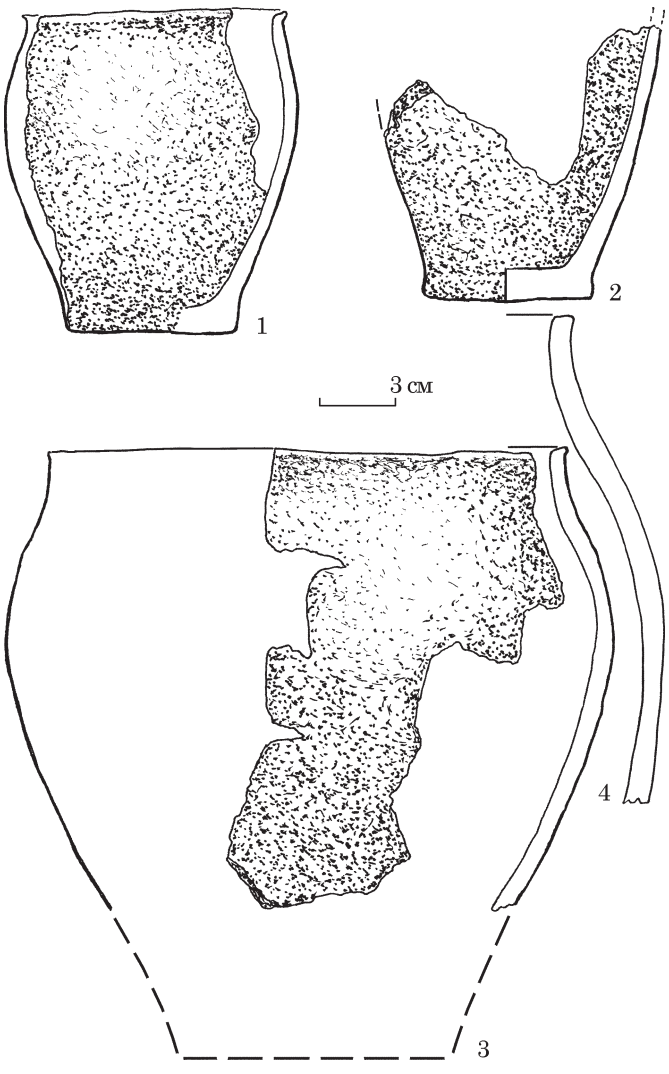

Рис. 6. Горщики з вогнища, дослідженого В. К. Пясецьким

Вогнище виявлене В. К. Пясецьким у розкопі 3, воно знаходилось приблизно за 20 м від житла 1. Отже житло-напівземлянка з піччю-кам'янкою, господарська яма і вогнище, вірогідно, складали один житлово-господарський комплекс. Поселення празько-корчацької культури в Рівному було невеликим, на ньому одночасно могли функціонувати дві чи три садиби, розташовані на відстані 100—150 м одна від одної. Саме таке планування мали ранньослов'янські поселення поблизу с. Хрінники в урочищах Під Лісом і Шанків Яр, останнє досліджене на площі понад 1 га (Козак 2008; Козак, Прищепа 2012, с. 61—62). Як показали нові археологічні обстеження мікрорегіонів між ріками Горинню і Стиром, такі поселення на початку середньовіччя були поширеними на Волинській височині.

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Баран, В. Д. 1963. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 351-365.

Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.

Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашкова)*. Киев: Наукова думка.

Вергей, В. С. 1993. Раннесловянское поселение Струга 1 на нижней Горыни. *Archaeosławica*, 2, с. 76-85.

Гавритухин, И. О. 1993. Раннеславянские памятники в районе Зимновского городища. *Archaeosławica*, 2, с. 99-112.

Гавритухин, И. О. 2000. Начало великого славянского расселения на юг и запад. *Археологічні студії*, 1, с. 72-90.

Гавритухин, И. О. 2003. Хронология пражской культуры Белорусского Полесья. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 123-138.

Гавритухин, И. О. 2009. Понятие пражской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа*, 49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы Международной конференции, состоявшейся 14—18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже, с. 7-25.

Егорейченко, А. А. 1991. Поселение у д. Остров Пинского р-на Брестской области. *Archaeosławica*, 1, с. 61-82.

Козак, Д. 2007. Поселення ранньосередньовічних слов'ян-дулібів. Львів. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії*, CCLIII, с. 467-489.

Козак, Д. 2008. Нова ранньосередньовічна пам'ятка східних слов'ян на Волині. *Археологічні студії*, 3, с. 17-25.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А. 2012. Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області. *Археологія*, 3, с. 52-64.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А. 2014. Нові дослідження біля с. Хрінники Рівненської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 230-231.

Козак, Д., Прищепа, Б., Шкоропад, В. 2004. *Давні землероби Волині*. Київ: Корвін-прес.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1—57. Москва: Наука.

Прищепа, Б. А., Чекурков, В. С. 2007. *Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2006 році*. Наукові фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею, № 22361.

Пшеничний, Ю. 2010. Керамічний комплекс ранніх слов'ян із села Липа Дубенського району Рівненської області. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 20, с. 269-271.

Пясецкий, В. К. 1990. *Отчет о раскопках поселения культуры старшей линейно-ленточной керамики в г. Ровно в 1989 г.* Наукові фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею, № 17499.

Пясецький, В. К., Охріменко, Г. В. 1990. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині. *Археологія*, 4, с. 69-82.

Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1—25. Москва: Наука.

Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв.* Москва: Наука.

Русанова, И. П. 1978. О ранней дате памятников пражского типа. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 138-143.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1984. *Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут*. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва: Наука.

Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеревка I*. Киев: Препринт.

Шовкопляс, А. М., Гавритухин, И. О. 1993. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак. Москва: Наука. *Краткие сообщения Института археологии*, 208, с. 52-62.

REFERENCES

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D. 1963. Ranneslavianskoe poselenie u s. Ripneva (Ripnev II) na Zapadnom Buge. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 351-365.

Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iattiu*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D. 1988. *Prazhskaia kultura Podnestrovia (po materialam poselenii u s. Rashkova)*. Kiev: Naukova dumka.

Vergei, V. S. 1993. Ranneslovianskoe poselenie Struga 1 na nizhnei Goryni. *Archaeosławica*, 2, s. 76-85.

Gavritukhin, I. O. 1993. Ranneslavianskie pamiatniki v raione Zimnovskogo gorodishcha. *Archaeosławica*, 2, s. 99-112.

Gavritukhin, I. O. 2000. Nachalo velikogo slavianskogo rasseleniia na iug i zapad. *Arkheolohichni studii*, 1, s. 72-90.

Gavritukhin, I. O. 2003. Khronologiia prazhskoi kultury Belorusskogo Polesia. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 18, s. 123-138.

Gavritukhin, I. O. 2009. Poniatie prazhskoi kultury. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 49: Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta: Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, sostoiavsheisia 14—18 maia 2007 goda v Gosudarstvennom Ermitazhe, s. 7-25.

Egoreichenko, A. A. 1991. Poselenie u d. Ostrov Pinskogo r-na Brestskoi oblasti. *Archaeosławica*, 1, s. 61-82.

Kozak, D. 2007. Poselennia rannoserednovichnykh slov'ian-dulibiv. Lviv. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. *Pratsi Arkheolohichnoi komisii*, SSLIII, s. 467-489.

Kozak, D. 2008. Nova rannoserednovichna pam'iatka skhidnykh slov'ian na Volyni. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 17-25.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A. 2012. Rannoslov'ianske poselennia poblyzu sela Khrinnyky Rivnenskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 3, s. 52-64.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A. 2014. Novi doslidzhennia bilia s. Khrinnyky Rivnenskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 230-231.

Kozak, D., Pryshchepa, B., Shkoropad, V. 2004. *Davni zemleroby Volyni*. Kyiv: Korvin-pres.

Kukharenko, Iu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia*. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—57. Moskva: Nauka.

Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S. 2007. *Zvit pro arkheolohichni ekspertyzy ta rozvidky na terytorii Rivnenskoi oblasti u 2006 rotsi*. Naukovi fondy Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu, N 22361.

Pshenychnyi, Yu. 2010. Keramichnyi kompleks rannikh slov'ian iz sela Lypa Dubenskoho raionu Rivnenskoi oblasti. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, 20, s. 269-271.

Piasetskii, V. K. 1990. *Otchet o raskopkakh poseleniia kultury starshei lineino-lentochnoi keramiki v g. Rovno v 1989 g.* Naukovi fondy Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu, N 17499.

Piasetskyi, V. K., Okhrimenko, H. V. 1990. Doslidzhennia pam'iatok kultury liniino-strichkovoi keramiky na Volyni. *Arkheolohiia*, 4, s. 69-82.

Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, EI—25. Moskva: Nauka.

Rusanova, I. P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI—VII vv.* Moskva: Nauka.

Rusanova, I. P. 1978. O rannei date pamiatnikov prazhskogo tipa. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevniaia Rus i slaviane.* Moskva: Nauka, s. 138-143.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Kodyn — slavianskie poseleniia V—VIII vv. na r. Prut*. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Tomashevskii, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavianskoe poselenie Teterevka I.* Kiev: Preprint.

Shovkoplias, A. M., Gavritukhin, I. O. 1993. Kompleksy prazhskoi kultury s Oboloni i nekotorye problemy izucheniia pamiatnikov tipa Korchak. Moskva: Nauka. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 208, s. 52-62.

O. P. Voitiuk, B. A. Pryshchepa

RESEARCH OF THE SETTLEMENT OF PRAGUE-KORCHAK CULTURE IN RIVNE CITY

The paper introduces into scientific circulation the results of research of the objects of Early Slavs of the Prague-Korchak culture in a multi-layered settlement in the southern part of Rivne city. The settlement is located on the eastern shore of the Basiv Kut Reservoir, on the oval hill measuring 220 × 120 m. The first finds of the Early Middle Ages were discovered here by V. K. Piasetskyi in 1989. In 2019, the excavations were carried out on the area of 590 m^2; the housing and storage pit of the Prague-Korchak culture have been discovered. The quadrangular foundation pit of 3.5 × 3.5 m square was sunk into the earth to the 0.3—0.4 m from detection level. The remains of stone stove made on the wooden frame were located in the northern corner of the dwelling. Such semi-dugout dwellings with the stove in one of corners was the main type of residential buildings in the population of the Prague-Korchak culture. The pillar holes found in the corners of the foundation pit and in the middle of the walls indicate the frame-pillar construction of the wooden walls. Among the stones from the destroyed stove and on the earthen floor in the central part of the foundation pit of the dwelling the remains of nine clay pots were found. We managed to reconstruct the full profiles of seven of them; two else vessels are represented by the profiles of the upper parts. The pots from the dwelling have a conical body, weakly marked shoulder, scarcely marked neck and short rim. The surface of the item is insufficiently smoothed and bumpy. The admixtures in the clay are mostly of small and medium size, with added fireclay, grus and sand. By their size the vessels are divided into small (1), medium (5) and large (3). All pots from the dwelling belong to variants 1—3 of the first type according to I. P. Rusanova's classification. This combination is typical of the early monuments of the Prague-Korchak culture. The analysis allows attributing the ceramic complex from Rivne to phaze 1 according to I. O. Havritukhin and to date it as belonging to the second half of 5th — mid-6th centuries. The settlement was not large; two or three farmsteads could simultaneously exist there. They were located at a distance of 100—150 m from each other.

Keywords: early Middle Ages, Prague-Korchak culture, settlement, dwelling, ceramics.

Одержано 28.02.2021

ВОЙТЮК Олексій Петрович, завідувач відділу, Рівненський обласний краєзнавчий музей, Рівне, Україна.
VOITIUK Oleksii P., head of the department, the Rivne Regional Museum, Rinve, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5005-5921, e-mail: djunua@ukr.net.

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, доктор історичних наук, доцент, професор, Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна.
PRYSHCHEPA Bohdan A., Doctor of Historycal Sciences, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0345-5994, e-mail: archeol57@ukr.net.

УДК 904.3(477.54)”653” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.07

В. В. Колода

САДИБИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ НА СЕЛИЩІ МОХНАЧ П: КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ СКЛАД

В статті проаналізовано садибне планування селища Мохнач П часів існування тут поселення салтівської культурно-історичної спільноти в межах другої половини VIII — середини IX ст. Воно входило до складу поселенської агломерації (мікрорегіону) з центром на городищі Мохнач. Виділяються категорії житлово-господарських споруд та спосіб їх розміщення відносно того чи іншого житла. На основі планіграфії різних комплексів та їх групування навколо житлових споруд визначається склад та розмір садиб, що належали окремій родині. Здійснюється спроба визначення системи садибної забудови поселення.

***Ключові слова**: салтівська культурно-історична спільнота, Хозарський каганат, житловий простір, садиба, господарський комплекс.*

Вступ. У яскравому й насиченому науковому житті Д. Т. Березовця чільне місце займала салтівська проблематика і, зокрема, вивчення поселенських пам’яток її лісостепового варіанту, в тому числі і на Харківщині (зокрема під час його керівництва Кочетокською експедицією кінця 1950-х — початку 1960-х років, що досліджувала Верхньо-Салтівський археологічний комплекс). Тому дана робота є певним продовженням тих наукових студій, які розвивав у своїй дослідницькій діяльності Дмитро Тарасович. Предметом нашого розгляду буде садибна забудова селища Мохнач П салтівської культурно-історичної спільноти (далі — СКІС), що входило до складу одного з найбільших за територією та достатньо дослідженого територіально-господарського мікрорегіону лісостепової Хазарії з центром на городищі Мохнач.

Селище П знаходиться за 3,5 км на північ від городища в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Воно є найбільш північним в його окрузі (рис. 1). Пам’ятка займає похилий край порослого природним листяним лісом високого правого берега Сіверського Дінця в урочищі «Партизанська поляна», на північ від джерела із назвою «Мідна» («Мідний»). Її культурний шар частково зруйнований окопами та бліндажами часів Другої світової війни, що додатково ускладнювало вивчення пам’ятки, яку було відкрито у 2008 р. Окрім того, на її поверхні прослідкувалися западини з похилими до центру краями глибиною до 0,6 м і діаметром до 6 м, які, як потім з’ясувалося, співпадали з великими житловими або господарськими комплексами раннього середньовіччя [1]. Стаціонарні дослідження тут проводилла лише Середньовічна експедиція під проводом автора у 2009, 2011 й 2014 рр. (див. відповідні звіти у Науковому архіві ІА НАН України).

Джерела й методи. Всього шурфом і двома розкопами досліджено ≈4000 м^2, серед яких 3848 м^2 — це розкоп 1. Він являє собою практично суцільну площу із єдиною сіткою квадратів в південно-східній частині селища (рис. 2). Культурний шар відноситься до салтівської археологічної культури і датується другою половиною VIII — серединою IX ст. У південних квадратах розкопу знайдена невелика кількість пеньківської кераміки (Колода 2012, с. 436), а у північно-західних квадратах (практично на рівні передматерика і похованого ґрунту) виявлені матеріали доби пізньої бронзи — зрубна культура XVII—XVI ст. до н. е. (Корохіна, Колода 2019). Обидві культурно-хронологічні групи

1. Аналогічні западини із комплексами кінця I тис. ми досліджували на роменському городищі Водяне та на пам’ятці СКІС Коропові Хутори (городище і селище).

© В. В. КОЛОДА, 2021

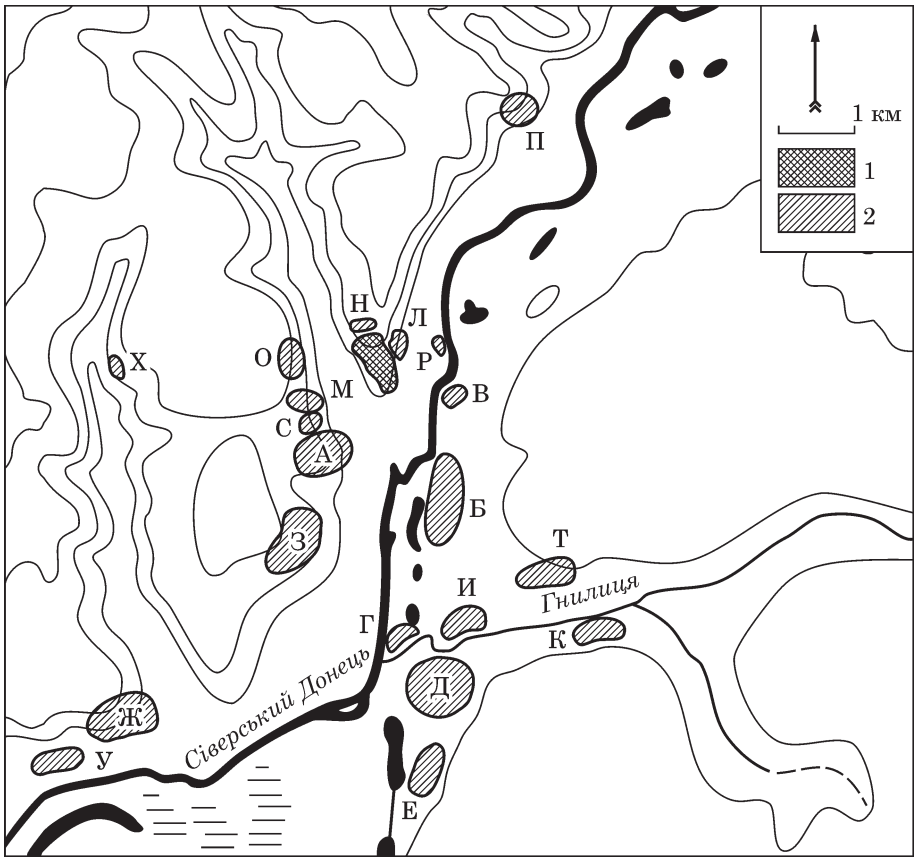

Рис. 1. Карта-схема розташування селища Мохнач П в мікрорегіоні з центром на городищі Мохнач: 1 — городище; 2 — селища

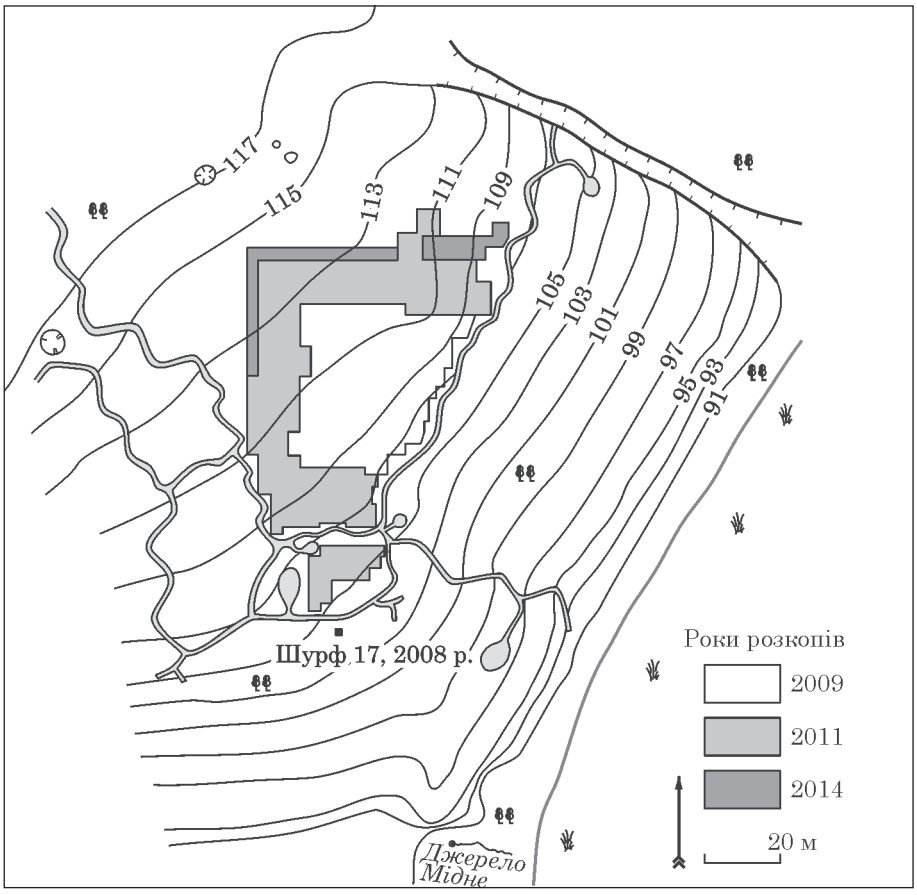

Рис. 2. План розкопу 1 на селищі Мохнач П

знахідок не створюють окремого культурного шару, але свідчать про використання території пам'ятки у різні часи [1].

На цей час вже з'ясовано ремісничу спрямованість поселення: ковальство, гончарство, обробка каменю (Колода 2010a; 2010b), особливості його сільського господарства (Горбаненко, Колода 2013, с. 75—115 Колода, Горбаненко 2018, с. 67—122; Колода, Кройтор 2016, с. 297), проаналізовані окремі ремісничі та житлові комплекси (Колода, Колода 2009; Колода, 2015; Квитковский 2016, с. 62;) та спеціалізований ремісничій реманент (Колода 2017).

Для виділення окремих садиб був застосований планіграфічний аналіз всієї дослідженої ділянки розкопу з урахуванням того, що чим більша суцільно досліджена площа, тим більш ґрунтовними можуть бути кінцеві результати. В першу чергу були виділені житлові споруди, що були центрами формування окремих садиб. Після цього була проведена класифікація господарських споруд. Результати такої класифікації та аналіз цих споруд було попереднє здійснене у спеціальній роботі, в якій були виділені такі категорії господарських споруд: господарчі будівлі, літні кухні, споруди для збереження врожаю («комора» [2], погреби), господарчі ями, спеціалізовані ями. (Колода 2016b). Все це дозволяє поставити питання щодо садибного планування цієї ділянки пам'ятки, що попередньо обговорювалася на одній з конференцій в Харкові (Колода 2016a).

Перш ніж перейти до аналізу наявного матеріалу, слід відзначити, що питання виділення окремих садиб и планування поселень в салтівський проблематиці майже не вивчалося, на відміну від синхронних слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя, які були сусідами лісостеповим мешканцям Хозарського каганату (сіверяни, роменська археологічна культура). Питання їх забудови і планування неодноразово ставилося у східнослов'янській археології. Найдокладніше історія вивчення цього питання викладена в одній із робіт Ю. О. Пуголовка (2016, с. 225—237). Чимало дослідників вказували на значну складність його вирішення з причин неповноти дослідження пам'яток та відсутності їх внутрішньої хронології (Григорьев 2000, с. 76—79; Енуков 2005, с. 119—120; Пуголовок 2016, с. 229). В салтівській проблематиці питання садибної забудови розроблено значно менше. Причини того криються, насамперед, в недостатній увазі до поселенських пам'яток взагалі і вивченні їх невеликими площами. Можна згадати лише два перших підрозділи третього розділу кандидатської дисертації Л. І. Красильнікової (2005, с. 13—14), в яких аналізуються садиби і планіграфія поселень (селищ) в середній (степовій) течії Сіверського Дінця. Нажаль, це не вилилося в окрему спеціалізовану роботу.

То ж, переходимо до аналізу наявного матеріалу.

Аналіз матеріалу. Всього в розкопі 1 виявлено 36 об'єктів СКІС, серед яких 4 житла, 4 господарські мало заглиблені будівлі, 3 «літні кухні» (слугували для приготування їжі в теплу пору року), 4 споруди для збереження врожаю (1 погріб, 2 погрібці та 1 комора) та 21 господарська яма (дві з яких використовувалися для гомогенізації глини; табл. 1). Зазначимо, що в південній частині розкопу 1 (яка з усіх боків оточена ходами сполучення часів Другої світової війни; рис. 2) жодного з них не виявлено. Тому з подальшого аналізу ми цю частину виключаємо. До того ж додамо, що з причин наявності в межах розкопу багаторічних дерев, не всі квадрати нам вдалося дослідити. Таких виявилося ≈6,5 % від загальної площі, що на наш погляд є несуттєвим для вирішення поставленого нами питання, хоча не виключено, що невеликі господарські ями нам виявити з означених причин не вдалося. Також певна кількість допоміжних господарських споруд могла бути наземними (як це є і зараз), і їх вкрай складно виявити археологічним способом.

Привертає увагу той факт, що кількість жител, господарчих приміщень та споруд для зберігання врожаю є тотожними, а кількість літніх кухень максимально наближена до кількості вище названих об'єктів. Таким чином, ми маємо теоретичну основу для припущення, що в межах одного поселення, яке відноситься до одного культурно-хронологічного кола при недостатньо розвиненій соціально-майновій стратифікації суспільства і господарства (особливо на відкритих поселеннях), домогосподарства організовувалися за збіжним принципом. Тобто, кожному житлу відповідала приблизно рівна кількість господарських споруд інших категорій. Отже, в перелік садибної забудови входило по одному житу, господарчій будівлі, споруді для зберігання врожаю та літній кухні (рис. 3). Перелік згаданих споруд був практично обов'язковим для складу сільськогосподарської садиби для нашої території практично до середини XX ст., що значною мірою зберігається до нашого часу. Близькі по складу господарських споруд садиби були виявлені під час дослідження культурного шару кінця XVII — початку XIX ст. на Верхньому Салтові (Колода 2004; 2009, с. 8—11; 2010c, с. 5—6).

Безумовно, одним з критеріїв виділення садиб при археологічному дослідженні, може стати відносна загальна насиченість культурного шару стародавніми артефактами: ближче до житла та місць господарчої діяльності — вона

1. Однаково як і господарська споруда нового часу у південній частині цього розкопу (Колода 2012, с.436).
2. Назва умовна, даний складний в плані комплекс мав кілька окремих самостійних внутрішніх ям для зберігання окремих видів зернового врожаю та коренеплодів.

Таблиця 1. Археологічні об'єкти СКІС та садиби на селищі Мохнач П

№*	Категорія об'єкта	Садиба				Примітки
		1	2	3	4	
1	Господарська яма	—	—	+	—	Гомогенізація глини
2	Погрібець	—	+	—	—	—
3	Житло	+	—	—	—	Кузня
4	Господарська будівля	+	—	—	—	—
5	Господарська яма	—	+	—	—	—
6	Господарська будівля	—	+	—	—	—
7	Житло	—	+	—	—	—
8	Літня кухня	+	—	—	—	—
9	Господарська яма	+	—	—	—	—
10	Господарська яма	—	—	+	—	—
11	Господарська яма	—	—	—	+	—
12	Господарська яма	—	—	—	+	—
13	Господарська яма	—	—	+	—	—
14	Літня кухня	—	—	—	+	—
15	Господарська яма	—	+	—	—	—
16	Господарська яма	—	—	—	+	—
17	Господарська будівля	—	—	—	+	—
18	Господарська яма	—	—	—	+	—
19	Господарська яма	—	—	+	—	—
20	Господарська яма	—	+	—	—	—
21	Господарська яма	—	+	—	—	—
22	Господарська яма	—	—	—	+	—
23	Господарська яма	—	—	—	+	Гомогенізація глини
24	Господарська яма	—	—	—	+	—
25	Господарська яма	—	—	—	+	—
26	Господарська яма	—	—	+	—	—
28	Комора	—	—	—	+	—
29	Господарська яма	—	+	—	—	—
30	Господарська будівля	—	—	+	—	—
31	Погріб	—	—	+	—	—
32	Господарська яма	—	+	—	—	—
33	Погрібець	—	+	—	—	—
35	Літня кухня	—	+?	—	—	Сліди обряду?**
38	Житло	—	—	+	—	Один комплекс з об'єктами 36 і 37***
39	Господарська яма	—	—	+	—	—
41	Житло	—	—	—	+	—
	Всього об'єктів	4	11	9	12	—

Примітки. * — нумерація об'єктів за польовою документацією; ** — докладніше див. (Колода 2012); *** — вказані об'єкти являли собою приховані набори сільськогосподарських інструментів (докладніше: Колода 2015).

зростає, а на міжсадибних територіях (дороги, майдани, тощо) — значно зменшується. Відсутність артефактів (особливо індивідуальних) може вказувати і на те, що дана ділянка була сільськогосподарськими угіддями (городом) чи-то «чистим двором». Однак, для нашого поселення це неможливо застосувати з причин значного руйнування культурного шару у воєнні роки середини минулого століття. Тут потрібен дещо іншій підхід для визначення меж окремих садиб.

На нашу думку, обов'язковим компонентом житлової зони окремої родини (садиби) в давнину і у середньовіччя є ями різного господарського призначення. В процесі проживання і необхідної господарської діяльності ці ями відіграють, здебільшого допоміжну роль (найчастіше використовуються для утилізації побутових відходів). Такі комплекси, зазвичай і до цього часу, виносять на периферію житлової зони садиби. Тому невеликі за розміром господарські ями сміттєвого вмісту, на наш погляд,

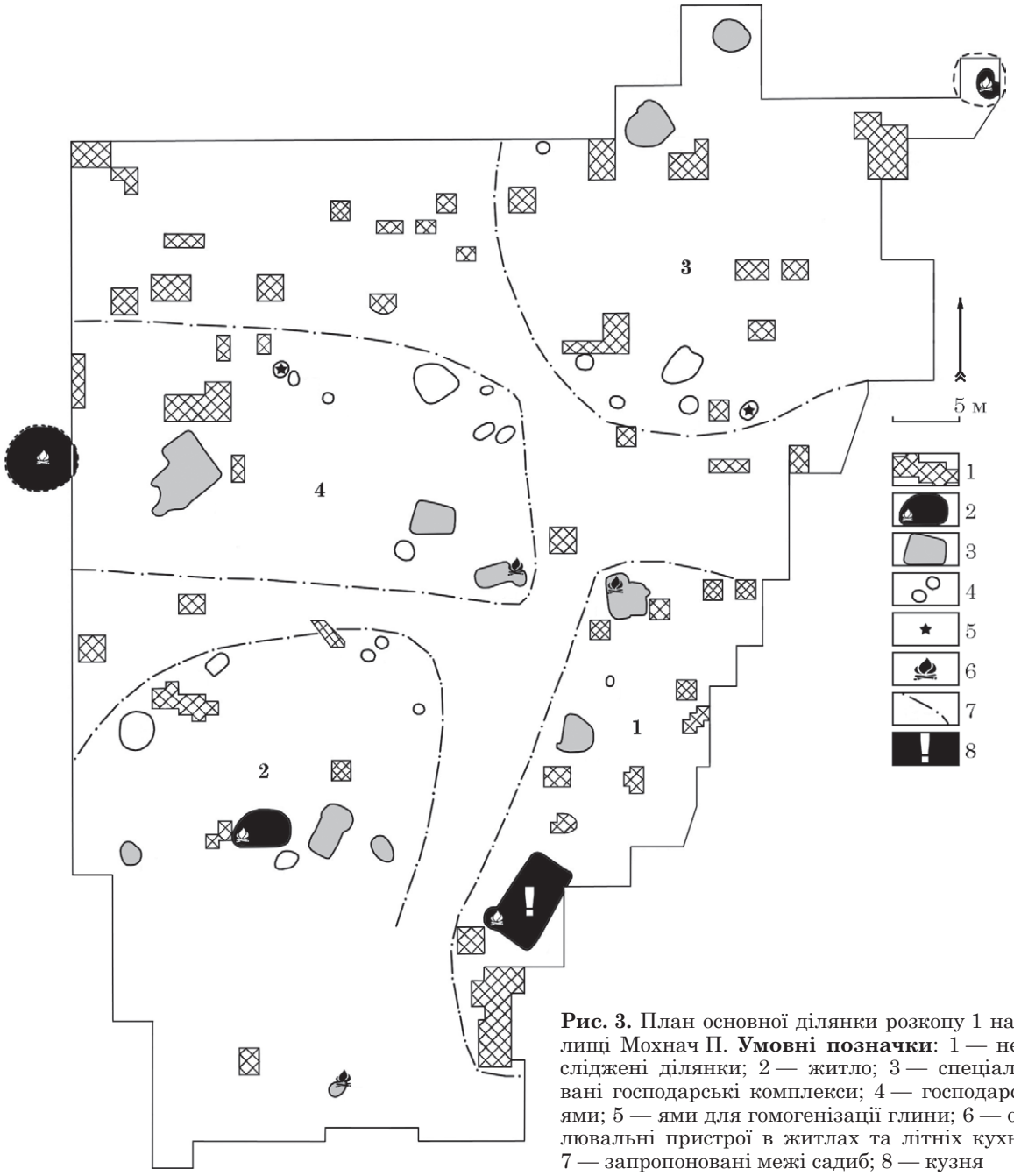

Рис. 3. План основної ділянки розкопу 1 на селищі Мохнач П. **Умовні позначки**: 1 — недосліджені ділянки; 2 — житло; 3 — спеціалізовані господарські комплекси; 4 — господарські ями; 5 — ями для гомогенізації глини; 6 — опалювальні пристрої в житлах та літніх кухнях; 7 — запропоновані межі садиб; 8 — кузня

можуть слугувати певним маркером при вирішенні меж садибних комплексів на відкритих поселеннях середньовіччя і нового часу.

Беручи до уваги зазначене вище, і розуміючи гіпотетичність наших побудов, ми все ж пропонуємо виділення в межах дослідженої ділянки селища Мохнач П чотирьох садиб (табл. 2).

Садиба 1 (рис. 4) займала південно-східну частину розкопу 1. Вона складалася з житла, що водночас було й ковальською майстернею (3) [1], господарської будівлі (4), «літньої кухні» (8) та однієї господарської ями (9). Відсутність погребу або іншої споруди для зберігання продуктових запасів та мінімальна кількість господарських ям може мати наступне пояснення. По-перше, в самому житлі виявлено 3 невеликих господарських ями. По-друге, такі об'єкти, можливо розташовуються за межами дослідженої ділянки на схід (нижче по схилу). В цілому дана садиба розташовувалася практично меридіонально, вздовж краю поселення (там, де пологий схил високого плато переходить в більш крутий схил; рис. 2). Відстань від житла до найбільш віддаленого господарського комплексу становить ≈20 м. Досліджена площа садиби становить 520 м^2 (40 × 13 м).

Розташування даної садиби на самому південно-східному краю поселення має свої причини, що можуть бути пов'язані із виконанням

1. Тут і далі в дужках дано номер об'єкта за польовою документацією.

Таблиця 2. Склад садиб на селищі Мохнач П

Садиба, №	Номер об'єкта за польовою документацією				
	Житла	Господарські будівлі	Літня кухня	Зберігання харчових запасів *	Господарські ями
1	3	4	8	—	9
2	7	6	35?	2, 33	5, 15, 20, 21, 29, 32
3	38	30	—	31	1, 10, 13, 19, 26, 39
4	41	17	14	28	11, 12, 16, 18, 22—25
Всього	4	4	3	4	21

* До таких належать: комора, погріб і погрібці.

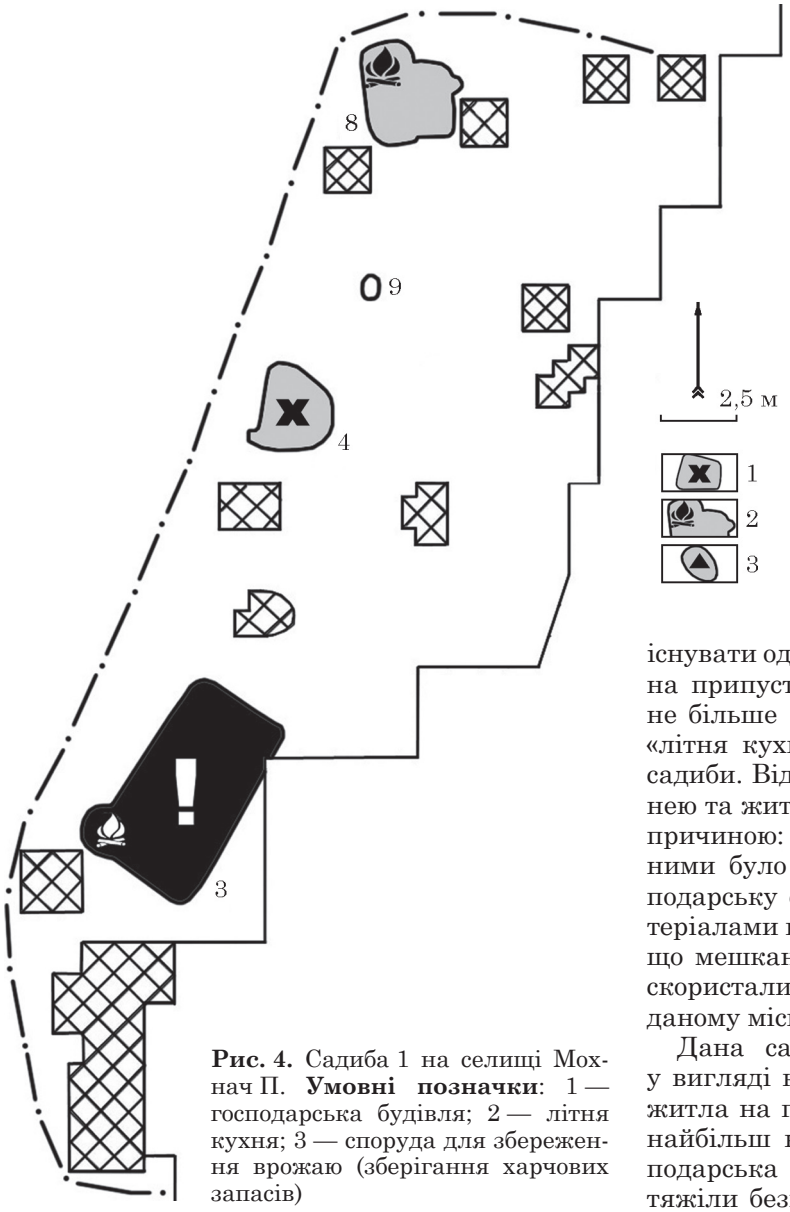

Рис. 4. Садиба 1 на селищі Мохнач П. **Умовні позначки**: 1 — господарська будівля; 2 — літня кухня; 3 — споруда для збереження врожаю (зберігання харчових запасів)

її господарем функцій металообробки. Такі ремесла, зазвичай виносилися за межи житлової зони або на її край з причин пожежної безпеки. До цього могли додаватися й містичні чинники: ковалі часто, на думку звичайних мешканців, «водилися» з потойбічними силами, які допомагали їм у їх справі. Окрім того, і самі майстри не мали бажання видавати секрети своєї майстерності «на загал», зберігаючи свої професійні таємниці, як запоруку своєї виключності і необхідності в господарському житті даної общини.

Садиба 2 (рис. 5) займала південно-західну частину розкопу 1. Вона складалася з житла (7), господарської будівлі (6), двох погрібців (2, 33) та шести господарських ям (5, 15 20, 21, 29, 32), п'ять з яких розташовувалися по північному периметру садиби. Відзначимо, що дві з них (20 і 21) майже однакові за розмірами та близькі за характером заповнення. Вони могли виконувати ідентичні функції та послідовно існувати одна за одною. Виходячи з цього, можна припустити, що одночасно могло існувати не більше 5 господарських ям. Скоріш за все, «літня кухня» (35) також відноситься до цієї садиби. Відсутність господарських об'єктів між нею та житлом може бути пояснене наступною причиною: приблизно посередині відстані між ними було виявлено розлогу заглиблену господарську споруду складної конструкції з матеріалами кінця XVIII—XIX ст. (не виключено, що мешканці Слобожанщини для її побудови скористалися наявністю давньої западини на даному місці).

Дана садиба розташовувалася практично у вигляді кола господарських споруд навколо житла на пологому схилі плато (рис. 2). В ній найбільш важливі господарські споруди (господарська будівля, погрібці) територіально тяжіли безпосередньо до житла, а другорядні винесені на периферію. Відстань від житла до найбільш віддаленого господарського комплексу становить ≈18 м. Досліджена площа садиби становить ≈1000 м² (40 × 27 м).

Садиба 3 (рис. 6) виявлена в північно східній частині розкопу 1. Тут, окрім заглибленого житла (38), господарської будівлі (30) та ве-

ликого і об'ємного погребу складного профілю (31), виявлено шість господарських ям (1, 10, 13, 19, 26, 39). Як і на садибі 2, п'ять з цих ям розташовані по периметру садиби з південно-західного боку, наче відділяючи її від сусідніх садиб (1 і 2). Одна з ям (1), використовувалася для замочування глини. Тож, якщо виключити останню яму, яка пов'язана із гончарним виробництвом, то одночасно в межах садиби могло функціонувати 5 господарських ям (що кількісно є аналогічним до садиби 2). Тут не виявлено літньої кухні, але ж, даний садибний комплекс досліджений явно не повністю. Продовження розкопу на північ від житла має певні перспективи: саме там на сучасній денній поверхні до цього часу зберігаються

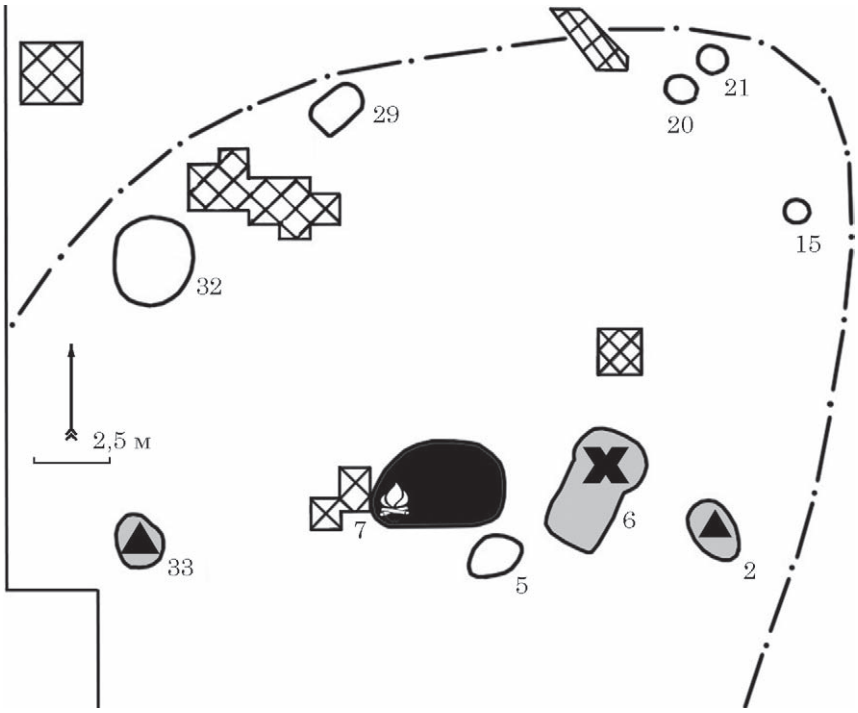

Рис. 5. Садиба 2 на селищі Мохнач П

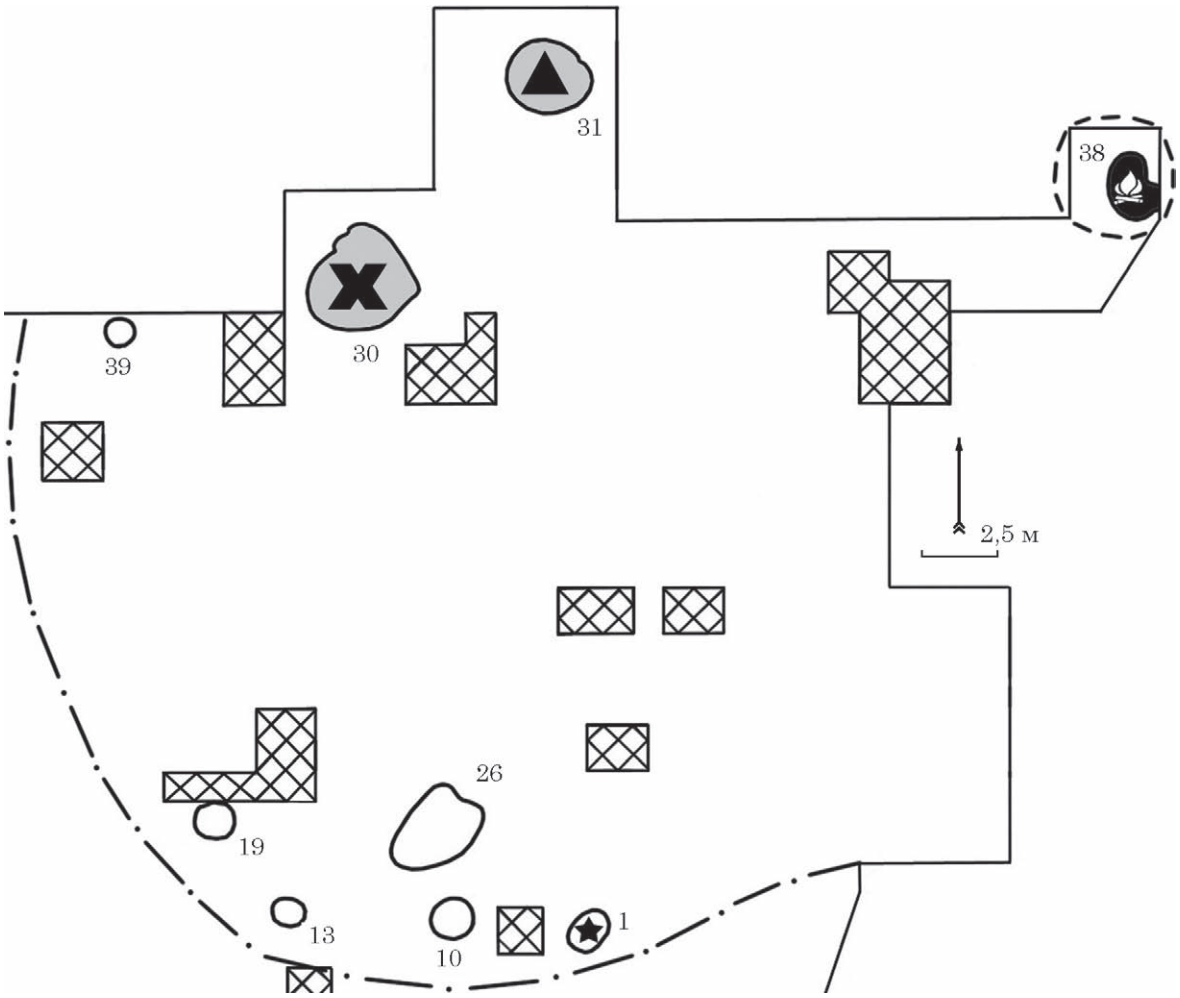

Рис. 6. Садиба 3 на селищі Мохнач П

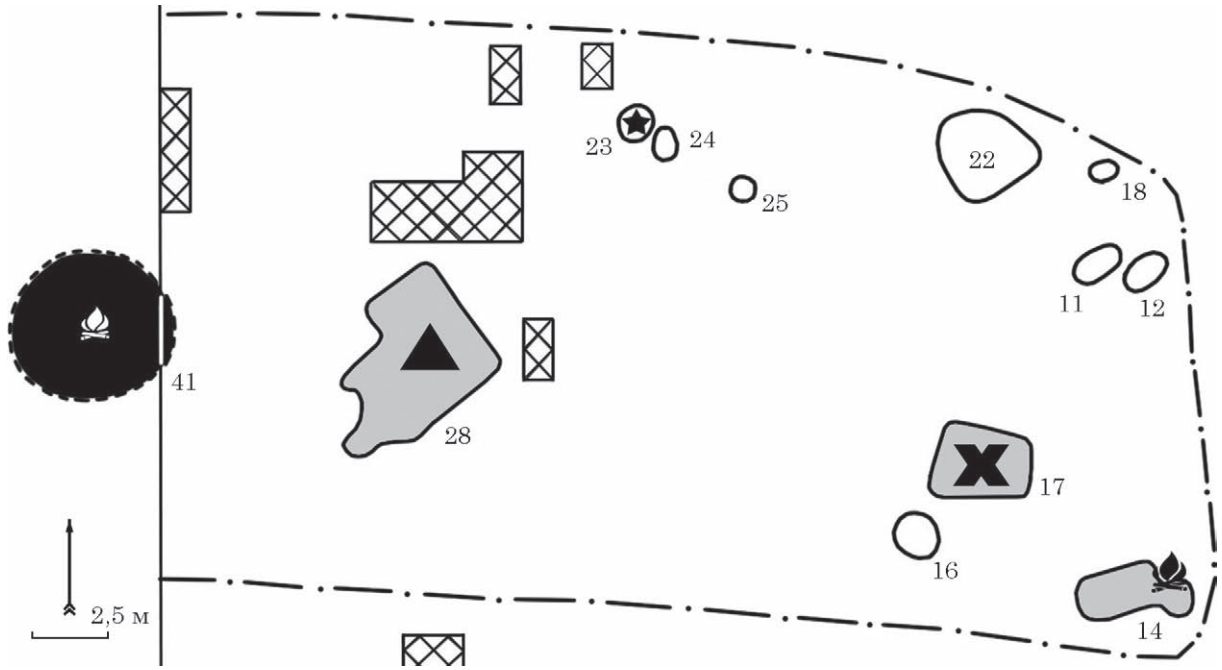

Рис.7. Садиба 4 на селищі Мохнач П

невеликі, але явні западини на денній поверхні. Площа дослідженої частини садиби складає ≈750 м² (30 × 25 м). Відстань між житлом та найбільш віддаленим господарським об'єктом складає ≈20 м.

Садиба 4 (рис. 7) розташовувалася у північно-західній частині розкопу 1. Вона складалася з житла (41), господарської будівлі (17), «літньої кухні» (14), комори (28) та восьми господарських ям (11, 12, 16, 18, 22—25). Панівна більшість цих ям знаходилися на північно-східній периферії садиби. Одна з ям (23), як і в передньому випадку, була заповнена глиною (гомогенізація?, замочування?), що пов'язує її із гончарним виробництвом. Тут, так саме як і на садибі 2, є практично ідентичні одна одній так звані «спарені ями» (11, 12 і 24, 25). Отож, якщо виключити яму пов'язану з керамічним виробництвом (23), і припустити, що в «спарених ямах» кожна з них існувала не одночасно, а по черзі, то і тут ми отримуємо: можливе одночасне існування 5 звичайних (не спеціалізованих) господарських ям. Незважаючи на те, що відстань від житла до найбільш віддаленого об'єкту тут найбільша з усіх садиб (≈23 м), дане господарство виглядає більш компактним, аніж попередні. Ця садиба (як і садиба 2) розміщувалися на пологому схилі плато, але її споруди були впорядковані по іншому, по-суті двома паралельними (за меридіаном) рядами. Південна лінія складалась з найбільш значних для життєдіяльності родини споруд (із заходу на схід): житло (41) — комора (28) — господарська будівля (17) з однією з господарських ям (16) — літня кухня (14). Північна лінія складалась виключно з господарських ям: 23—24, 25—22 — 18, 11, 12. Досліджена площа садиби складає ≈600 м² (35 × 17 м), але вона, безумовно буде більша, якщо розширити розкоп в цій частині далі на захід.

Висновки. Таким чином, аналіз планіграфії наявних комплексів розкопу 1 на селищі Мохнач П дає можливість говорити, що у південно-східній частині поселення існувало 4 садиби, які належали окремим родинам, що вели самостійне господарство. Межі цих домогосподарств окреслені умовно, але не перекривають одне одного, що свідчить про їх одночасне існування. Між ними є достатній простір (не менше 2 м) для проходу та проїзду транспортних засобів. Склад споруд господарського призначення загалом подібний, хоча спостерігаються і деякі відмінності, що могли залежати від особливостей ведення господарства, складу родини та смаків господаря. Корисна площа житл невелика (12—18 м²). Це свідчить про те, що домогосподарством володіла так звана «мала родина» з 4—6 осіб. В кожній садибі була мало заглиблена господарська споруда без ознак опалювання. Слід відзначити, що у двох випадках майже впритул до неї виявлена невелика господарська яма (садиби 2, 4). Три з виявлених садиб (1, 2, 4) мали «літні кухні». Також у трьох випадках зафіксовані об'єкти для зберігання врожаю (харчових запасів) — садиби 2—4. Всі вони відрізнялися за формою, конструкцією та обсягом; причому у двох випадках (садиби 3, 4) зафіксовано по одній великій і складній у плані і в організації внутрішнього простору споруді, то в садибі 2 виявлено два невеликих погрібці. Господарських ям допоміжного призначення було значно більше, але в кожній садибі їх одночасно могло існувати, скоріш за все, не більше п'яти. Привертає увагу й той факт, що в садибах 2—4 серед господарських ям, зазвичай невеликих

за площею (до 2 м^2) та глибиною, фіксується по одній ямі великої площини (5—9 м^2). І якщо призначення більшості невеликих ям, виходячи з обсягу та заповнення було, скоріш за все, сміттєвим, то характер відносно великих господарських ям лишається поки під питанням.

В цілому слід зазначити, що площа визначених садиб, перелік та характер господарських споруд, кількість допоміжних господарських ям та їх розташування свідчать, про достатньо комфортне життя і можливість успішно вести домашнє господарство.

ЛІТЕРАТУРА

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.

Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курск: Учитель.

Квитковский, В. И. 2016. Юртообразные жилища на салтовских поселениях лесостепного Подонцовья. В: Саленков, В. Ю. (ред.). *Дриновський збірник*, X, с. 55-66.

Колода, В. В. 2004. Садиби нового часу на Верхньому Салтові. *Нові дослідження пам'яток козацької доби на Україні*, 13, с. 51-54.

Колода, В. В. 2009. Начальная история села Верхний Салтов. *Харьковский историко-археологический сборник*, 5, с. 6-21.

Колода, В. В. 2010a. Исследование ремесленного центра салтовской культуры. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 215-217.

Колода, В. В. 2010b. Селище «Мохнач П» в раннесредневековой поселенческой структуре городища Мохнач. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной конференции, 28—29 октября 2010 г*. Харьков: НТНТ, с. 72.

Колода, В. В. 2010c. Так починався Верхній Салтів. *Харьковский исторический альманах 2007—2009*, с. 4-11.

Колода, В. В. 2012. Исследования на селище «П» близ с. Мохнач. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 436-437.

Колода, В. В. 2015. Уникальный жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач П. *Хазарский альманах*, 13, с. 111-129.

Колода, В. В. 2016a. Усадьбы салтовского времени на селище Мохнач П. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы X Международной научной конференции, 4—5 ноября, 2016 г*. Харьков: НТМТ, с. 52.

Колода, В. В. 2016b. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач П. *Хазарский альманах*, 14, с. 135-163.

Колода, В. В. 2017. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач П» у салтівський час. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 40-49.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 8, с. 203-216.

Колода, В., Кройтор, Р. 2016. Животноводство населения салтовской культуры в лесостепной части Северского Донца (Украина). Часть 2. *Revista Arheologică*, XII, 1—2, с. 296-303.

Корохіна, А. В., Колода, В. В. 2019. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Мохнач П. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 165-175.

Красильнікова, Л. І. 2005. *Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Пуголовок, Ю. О. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.

REFERENCES

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzhi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grigorev, A. V. 2000. *Severianskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kursk: Uchitel.

Kvitkovskii, V. I. 2016. Iurtoobraznye zhilishcha na saltovskikh poseleniiakh lesostepnogo Podontsovia. In: Salenkov, V. Yu. (ed.). *Drynovskyi zbirnyk*, X, s. 55-66.

Koloda, V. V. 2004. Sadyby novoho chasu na Verkhnomu Saltovi. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby na Ukraini*, 13, s. 51-54.

Koloda, V. V. 2009. Nachalnaia istoriia sela Verkhnii Saltov. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 6-21.

Koloda, V. V. 2010a. Issledovanie remeslennogo tsentra saltovskoi kultury. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r*., s. 215-217.

Koloda, V. V. 2010b. Selishche «Mokhnach P» v rannesrednevekovoi poselencheskoi strukture gorodishcha Mokhnach. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VII Mezhdunarodnoi konferentsii, 28—29 oktiabria 2010 g*. Kharkov: NTNT, s. 72.

Koloda, V. V. 2010c. Tak pochynavsia Verkhnii Saltiv. *Kharkovskii istoricheskii almanakh 2007—2009*, s. 4-11.

Koloda, V. V. 2012. Issledovaniia na selishche «P» bliz s. Mokhnach. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r*., s. 436-437.

Koloda, V. V. 2015. Unikalnyi zhilishchno-khoziaistvennyi kompleks saltovskoi kultury na selishche Mokhnach P. *Khazarskii almanakh*, 13, s. 111-129.

Koloda, V. V. 2016a. Usadby saltovskogo vremeni na selishche Mokhnach P. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy X Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, 4—5 noiabria, 2016 g*. Kharkov: NTMT, s. 52.

Koloda, V. V. 2016b. Khoziaistvennye kompleksy saltovskogo vremeni na selishche Mokhnach P. *Khazarskii almanakh*, 14, s. 135-163.

Koloda, V. V. 2017. Spetsializovani znariaddia yak vidobrazhennia rivnia remisnychoho vyrobnytstva na selyshchi «Mokhnach P» u saltivskyi chas. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 40-49.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.

Koloda, V. V., Koloda, T. A. 2009. Kuznechnaia masterskaia novogo remeslennogo tsentra lesostepnoi Khazarii. *Khazarskii almanakh*, 8, s. 203-216.

Koloda, V., Kroitor, R. 2016. Zhivotnovodstvo naseleniia saltovskoi kultury v lesostepnoi chasti Severskogo Dontsa (Ukraina). Chast 2. *Revista Arheologică*, XII, 1—2, s. 296-303.

Korokhina, A. V., Koloda, V. V. 2019. Materialy doby piznoi bronzy z poselennia Mokhnach P. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 165-175.

Krasylnikova, L. I. 2005. *Budivli saltovo-maiatskoi kultury stepovoho Naddintsivia*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Puholovok, Yu. O. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

V. V. Koloda

FARMSTEADS OF THE SALTIV CULTURAL HISTORICAL COMMUNITY ON MOKHNACH II SETTLEMENT: SELECTION CRITERIA AND HOUSEHOLD STRUCTURE

Farmstead planning of Mokhnach II settlement during the time of existence of the Saltiv cultural historical community within the second half of the 8th — mid-9th centuries is analyzed in the paper. The settlement was included into the residential agglomeration (microregion) with the center in Mokhnach hillfort. Some categories of household living buildings and ways of their location in relation to this or other dwelling are distinguished within the bounds of the largest excavation site 1. Generally, 36 Saltiv sites were identified on the mentioned area; among them there are 4 dwellings, 4 slightly deepened household buildings, 3 summer kitchens, 4 constructions for harvest storage (1 vault, 2 cellars and 1 box room) and 21 household pits (two of them were used to prepare clay for ceramics production). The planography analysis of the present complexes of the excavation site 1 allows to admit that in the south eastern part of the settlement there were 4 farmsteads that belonged to separate families which did their own housekeeping. The usable area was not large (12—18 m^2). It points to the fact that a so-called «small family» consisting of 4—6 persons owned a certain household. Borderlines of these farmsteads do not overlap one another — it shows that they coexisted together at the same time. There is enough space for passage of people or transport vehicles between the farmsteads. Structure of household buildings is generally similar. The dwelling was accompanied by a slightly deepened household building, a summer kitchen, a construction for harvest storage, and a certain amount of household pits.

At the same time, some differences are also can be observed. In two cases (farmstead 2, 4), a small household pit located very close to a household building has been discovered. In the farmsted 3 no summer kitchen was identified, and in the farmstead 1 no construction for harvest storage was found as well. In three other cases (farmsteads 2—4), buildings for harvest storage differed between one another by a form, construction and storage capacity. In the each farmstead the amount of household pits that could coexist at the same time did not exceed 5 units.

Thus, it can be noticed that the square of the identified farmsteads, the characteristics of the household buildings, amount of supportive household pits and their location point to the quite convenient organization of the living space and the opportunity to do housekeeping successfully.

Keywords: Saltiv cultural-historic community, the Khazar Khaganate, living space, farmstead, household complex.

Одержано 12.04.2021

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач лабораторією, доцент, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.
KOLODA Volodymyr V., Ph D (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor, the Head of laboratory, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8614-2039, e-mail: koloda.v@gmail.com.

УДК 904.5(282.247.32-196.6)”653”
DOI: 10.37445/adiu.2021.03.08

Д. В. Бібіков

ЩЕ РАЗ ПРО ОБРЯД ПОХОВАННЯ НОСІЇВ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена всебічному аналізу поховального обряду роменської культури та окремих його елементів.

***Ключові слова**: роменська культура, Давня Русь, поховальний обряд, кремація на стороні, інгумація на рівні горизонту.*

До проблем специфіки поховального обряду східних слов’ян і динаміки його розвитку напередодні становлення Давньоруської держави неодноразово зверталися дослідники різних поколінь. Ці проблеми мають важливе значення не лише для вивчення світоглядних уявлень слов’янського населення, але й для розуміння державотворчих, етнокультурних і соціальних процесів ранньосередньовічної доби на території Східної Європи.

Особливості поховальних пам’яток літописних сіверян, з якими ототожнюють носіїв роменської археологічної культури, зафіксовано писемними джерелами. В дослідженнях, присвячених цим особливостям, своєрідним штампом стало цитування недатованої частини «Повісті временних літ», згідно якій після спалення небіжчика сіверяни «събравше кости, вложаху в ссудъ малъ и поставяху на столпѣ на путехъ» (Повість… 1990, с. 22). Ці дані доповнюються свідченнями арабського письменника Ібн-Русте, за якими після спалення небіжчика слов’яни відправлялися на місце, де воно відбувалось, і збирали попіл до урни, яку після цього ставили на «пагорб» (Гаркави 1870, с. 264—265).

Д. Я. Самоквасов, який розкопав більшість відомих нам ранньосередньовічних поховань Лівобережжя, розподілив їх на три типи: 1) кургани з кострищами; 2) кургани з поховальними посудинами; 3) кургани з кістяками, залишками похованих, неспалених, небіжчиків (Самоквасов 1908, с. 14). Ним же були вперше зближені захоронення сіверян, радимичів і в’ятичів. Важливим кроком стало виділення в межах цього масиву окремих локальних груп, здійснене Г. Ф. Соловйовою на базі аналізу та картографування понад 5000 поховальних пам’яток. До першої групи ввійшли кургани Посейм’я, Середньої Десни та Верхнього Посулля, що містили в товщі насипу поховальні урни з рештками кремації на стороні (Соловьева 1956, с. 140—141, 146—147). Можна зустріти твердження, буцімто саме Г.Ф. Соловйова першою пов’язала їх із літописними сіверянами (Григорьев 2000, с. 109; Енуков 2005, с. 101). Однак, за три роки до виходу її праці Д. Т. Березовець зіставив даний обряд із городищами роменської культури та, відповідно, оголосив його «найдревнішим типом слов’янських поховань в курганах на території сіверян» (Березовець 1953, с. 32).

Д. Т. Березовець вперше запропонував і схему еволюції поховальних пам’яток Дніпровського Лівобережжя. За його припущенням, на ранньому етапі роменські кургани містили урни на верхівці насипу, потім — на 1/4 його висоти від вершини, ще пізніше — на середині. Найпізніші сіверянські поховання, на його думку, являли собою трупоспалення на місці, котре в свою чергу замінюється трупопокладенням (Березовець 1956, с. 185). В загальних рисах точку зору Д. Т. Березовця підтримав О. В. Сухобоков (Сухобоков 1992, с. 42). Гіпотезу про послідовний розвиток поховальної обрядовості сіверян від кремації на стороні до трупоспалення на місці обстоював у своїх працях О. П. Моця (Моця 1987, с. 126; 1993, с. 41—43).

© Д. В. БІБІКОВ, 2021

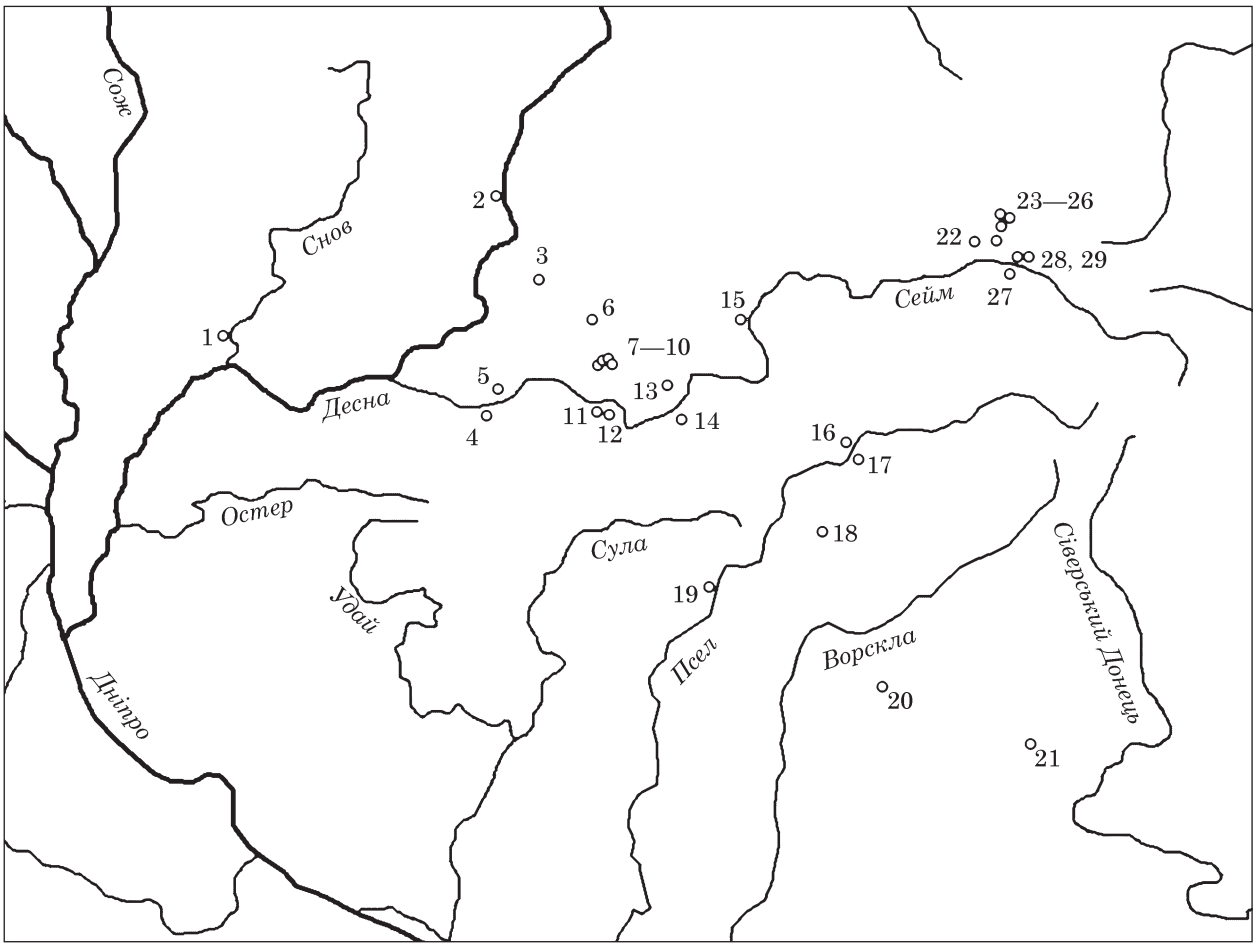

Рис. 1. Поширення кремаційних поховань роменської культури: 1 — Седнів; 2 — Леньків; 3 — Вороніж; 4 — Вирівка; 5 — Холодьонів (Любитове); 6 — Богданове (Полошки); 7 — Щербинівка; 8 — Дорошівка (Волокитине); 9 — Волокитине; 10 — Ротівка; 11 — Октябрське (Зарічне); 12 — Путивль; 13 — Мар'янівка (Бунякіне); 14 — Сетнів (Атинське); 15 — Рильськ; 16 — Горналь; 17 — Миропілля; 18 — Кам'яне; 19 — Новотроїцьке городище; 20 — Городнє; 21 — Донецьке городище; 22 — Гніздилово; 23 — Шуклинка; 24 — Мішково; 25 — Переверзєво; 26 — Жерновець; 27 — Леб'яже; 28 — Клюква; 29 — Олександрівка

В той же час, низка вчених рішуче відхиляла можливість спадковості обох обрядів (Сухобоков 1975, с. 73; Григорьев 1990, с. 84, 86; 2000, с. 117; Приймак 1997, с. 17). Дедалі частіше науковці відмовляються від подібних «лінійних» схем еволюції роменських поховань, характеризуючи їх як трупоспалення на стороні з подальшими достатньо варіативними ритуалами (Приймак 1997, с. 17—18; Енуков 2005, с. 101—103). У даній статті здійснюється нова спроба всебічного аналізу поховального обряду літописних сіверян і його окремих елементів. Для цього створено найбільш повний і достовірний на сьогодні каталог роменських захоронень.

Більшість роменських курганів розкопувались ще в XIX — на початку XX ст. Як правило, результати робіт є вкрай неповно документованими, що значною мірою обмежує їх інформативність. Також необхідно зазначити, що вивчені могильники на території Дніпровського Лівобережжя розміщені досить нерівномірно (рис. 1).

Усього за дві сотні років залишки кремації на стороні чи, принаймні, сліди цього обряду було виявлено в понад 142 роменських курганах (стосовно деяких аматорських розкопок XIX ст. невідомою є навіть кількість розкопаних насипів). При цьому, в одних курганах було вміщено по кілька захоронень, в інших людські рештки не збереглися зовсім. Враховуючи вказані обставини, кількість окремих, достовірних, кремаційних поховань сягає понад 131. Розташовані вони на 27 могильниках.

Окремо від цієї, основної, вибірки слід розглядати ямні поховання Новотроїцького та Донецького городищ. На Новотроїцькому п'ять захоронень були здійснені в ямах меридіональної орієнтації, розмірами 1,7—1,9 × 0,5—1,0 × 0,85—1,4 м. Простежено дерев'яні обкладки їх стінок і залишки кальцинованих кісток, які й дали змогу І. І. Ляпушкіну інтерпретувати їх як поховання (Ляпушкин 1958, с. 110—112). Саме городище носило перехідний характер між волинцівськими і роменськими старожитностями. В. В. Приймак зробив висновок про належність цих поховань уграм (Приймак 1998, с. 100). Натомість, О. В. Комар та О. В. Сухобоков вважали, що такий обряд був

викликаний екстраординарними обставинами, так як усі поховання були здійснені поряд з розгромленими житлами (Комар, Сухобоков 2004, с. 168—169).

На посаді Донецького городища в роменському шарі було виявлене поховання без курганного насипу з розміщенням залишків кремації на стороні в ямі, без будь-яких зовнішніх ознак (Шрамко 1962, с. 314). Дехто з дослідників наводить даний комплекс як доказ існування у роменському середовищі безкурганного обряду, фіксація котрого викликає зрозумілі труднощі (Сухобоков 1975, с. 74; 1992, с. 42; Приймак 1997, с. 12, 19; Баран 1998, с. 102). Проте, його розташування безпосередньо в межах житлової зони також указує на надзвичайні умови здійснення захоронення, наприклад — під час воєнного конфлікту. В наших подальших статистичних розрахунках указані поховальні комплекси враховуватися не будуть.

Однією з основних рис, котрі відрізняють роменські поховання від волинцівських, що їм передують, прийнято вважати наявність курганного насипу (Березовець 1955, с. 57). Хоча з часів П. М. Третякова та І. І. Ляпушкіна здійснювалися численні спроби атрибутувати принаймні частину волинцівських поховань як підкурганні (Третьяков 1941, с. 23; Ляпушкин 1959, с. 83; 1968, с. 61—62, 71, 77; Бессарабова 1973, с. 111; Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 111), низка вчених розцінила їх як непереконливі (Седов 1982, с. 138; Баран 1998, с. 97; Комар 2012, с. 152).

Поховальні урни у верхній, рідше — середній, частині насипу достовірно зафіксовані в 71 кургані. При цьому майже дві третини з них припадає на два некрополі — Седнівський і Горнальський. Понад 44 рази місцезнаходження урн не вказане, проте з контексту можна здогадатись, що воно було аналогічним [1]. Крім того, дослідники припускали наявність посудин із рештками кремації в 16 насипах, пошкоджених оранкою (Холодьонів, Щербинівка, Дорошівка, Олександрівка, Гніздилове). Загалом, урни в товщі насипу містили від 82 % (враховуючи виключно докладно описані комплекси) до 89 % (включаючи гіпотетичні) роменських кремаційних поховань. Однак, навіть ці показники можуть бути суттєво заниженими. Науковці давно звернули увагу на значно меншу кількість курганних груп роменської культури в порівнянні з кількістю поселень. Зважаючи на невеликі розміри насипів і характер обряду, поховання масово знищувались під час оранки, що відмічали вже дослідники XIX — початку XX ст. (Беляшевский 1900, с. 146; Самоквасов 1908, с. 212; 1916, с. 72, 73; Каншин 1911, с. 119). Із появою тракторної техніки цей процес лише інтенсифікувався (Енуков 2005, с. 100). Зрозуміло, що за таких умов у першу чергу «страждали» кургани з урнами у насипі. Так, у XX ст. вдалося відкрити лише три подібні поховання при тому, що число захоронень інших типів поступово зростало.

За О. В. Григор'євим, указаний обряд стає найпоширенішим в основному ареалі роменської культури вже в першій половині IX ст. (Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 112—113). Так, «волинцоїдний» горщик із Волокитина має аналогії на Новотроїцькому городищі, ранньороменським етапом датуються кургани I (трапецієвидні підвіски, аналогічні знахідкам із Івахниківського скарбу) і II (гончарний горщик, близький волинцівським зразкам) Мар'янівського могильника (нині — с. Бунякіне; Григорьев 2000, с. 112—113; Комар 2012, с. 152). Щоправда, на думку деяких науковців, окремі наслідування волинцівської кераміки подекуди зустрічаються до X ст. включно (Григорьев 2000, с. 23), наприклад — у шуклинському кургані з розкопок О. В. Зоріна, котрий датується кінцем цього століття (Енуков 2011). Єдність обряду спостерігається і в подальші часи, про що свідчать матеріали пізньороменських поховань. Таким є, наприклад, курган 10 могильника біля с. Кам'яне, котрий почав функціонувати наприкінці X ст. (рис. 2). Особливо важливо, що урна — корчагоподібний горщик роменського типу — знаходилась на глибині 0,2 м, під дерновим шаром (Сухобоков 1992, с. 180), що дозволяє спростувати висновок Д. Т. Березовця про поступове «переміщення» поховальних урн в нижню частину кургану. Фрагментарність даних про більшість захоронень цього типу, їх однотипність та незначна кількість інвентарю роблять неможливим на сьогоднішній день створення більш докладної хронологічної шкали.

Конкретна глибина розміщення урни в насипі, на нашу думку, не мала такого принципового значення, як це здавалося Д. Т. Березовцю, В. В. Приймаку тощо. Цей фактор напряму залежав від висоти кургану: достовірні випадки поміщення урн у середній частині насипу, на глибині 0,7—1,05 м від вершини, є нечисленними та пов'язані виключно з найбільшими роменськими курганами заввишки 1,75—2,8 м (Мар'янівка № I, Рильськ № 1, Шуклинка № 1 1998 р.). Вірогідно, така стратиграфічна ситуація викликана подальшою підсипкою насипів. Так, складна система послідовних підсипок і ритуальних вогнищ зафіксована в шуклинському кургані (рис. 3).

Такими ж поодинокими є випадки розміщення урн у нижній частині насипів або на

1. На жаль, нам не вдалося отримати детальної інформації щодо захоронень, розкопаних І. С. Абрамовим біля с. Воронеж (Сумська обл.). Використано лише уривчасті повідомлення з пізніших публікацій. За інформацією, наданою О. Є. Черненко, звіти про ці розкопки свого часу не вдалося знайти і в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург), де вони мають зберігатись.

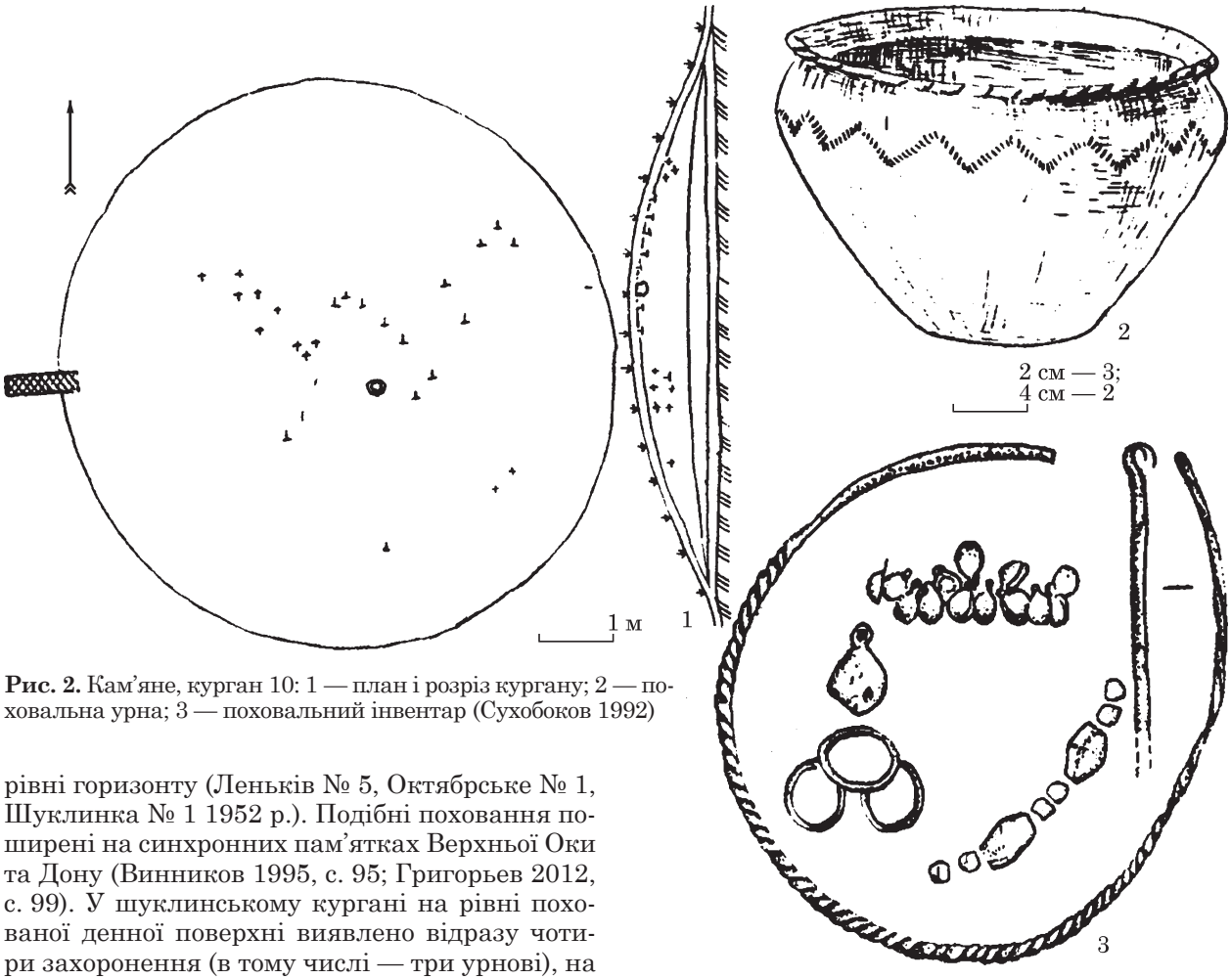

Рис. 2. Кам'яне, курган 10: 1 — план і розріз кургану; 2 — поховальна урна; 3 — поховальний інвентар (Сухобоков 1992)

рівні горизонту (Леньків № 5, Октябрське № 1, Шуклинка № 1 1952 р.). Подібні поховання поширені на синхронних пам'ятках Верхньої Оки та Дону (Винников 1995, с. 95; Григорьев 2012, с. 99). У шуклинському кургані на рівні похованої денної поверхні виявлено відразу чотири захоронення (в тому числі — три урнові), на думку О. В. Зоріна здійснені одночасно (Зорин 2005, с. 81). У Ленькові поховання біля східного краю курганного насипу виглядає як впускне (центральна частина кургану лишилася не розкопаною; рис. 4). Проте, не слід забувати, що розміщення решток кремації у східній половині кургану є типовим для слов'ян Подоння (Винников 1995, с. 95).

В курганних насипах знаходять різну кількість поховальних урн: в більшості випадків — одну посудину з перепаленими людськими кістками, але іноді фіксують по дві (Седнів, Дорошівка, Рильськ, Сетнів, Октябрське, Шуклинка). Один з курганів Мар'янівської групи містив у середніх шарах насипу три урни, а шуклинський курган із розкопок 1998 р. — чотири. Нині залишається тільки здогадуватись, чи всі подібні випадки пов'язані з одиночними захороненнями. Гіпотеза щодо притаманності кількох урн виключно раннім роменським похованням (Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 114) також не знаходить вагомих підтверджень.

Дуже дивним виглядає висновок В. В. Седова про те, що урнові трупоспалення становили лише третину поховань сіверян, а зазвичай спалені кістки поміщали в курган купкою (Седов 1982, с. 139). За нашими підрахунками, серед роменських кремацій урни були відсутні лише у 14 випадках, що становить близько 11 %.

Більшість безурнових поховань здійснені на рівні горизонту (вісім випадків) чи на незначній підсипці заввишки 0,15 м—0,25 м (Городнє № 79, Мішково № 1). Половина комплексів містила поряд із роменською керамікою давньоруський матеріал, що дозволяє датувати їх у межах другої половини X — початку XI ст. Курган 6 із Леб'яжого можна вважати ранньороменським за знахідкою спіралевидної пронизки, що має численні аналогії на пам'ятках цього етапу (Комар 2012, с. 152). Нерідко такий обряд практикувався в колективних захороненнях (Щербинівка № 1, поховання 1; Шуклинка № 1 1952 р., поховання 4; Леб'яже № 6, поховання 1, 2; Жерновець б/№, основне поховання).

В басейні р. Тускар у Курському Посеймї три роменських безурнових поховання (Шуклинка № 1 1952 р., Переверзево б/№, Мішково № 2) містили кільцеві огорожі з дерев'яних плах, принаймні в двох випадках — обвуглені. Вказаний обрядовий елемент зустрічається на волинцівському могильнику Малі Будки, а також — на синхронних пам'ятках Середнього Подесення (Кветунь, Полужжя) та Волині. Проте, особливого поширення кільцеві огорожі набули в басейнах Верхньої Оки та Дону (Бессарабова 1973, с. 65—71). В більшості комплек-

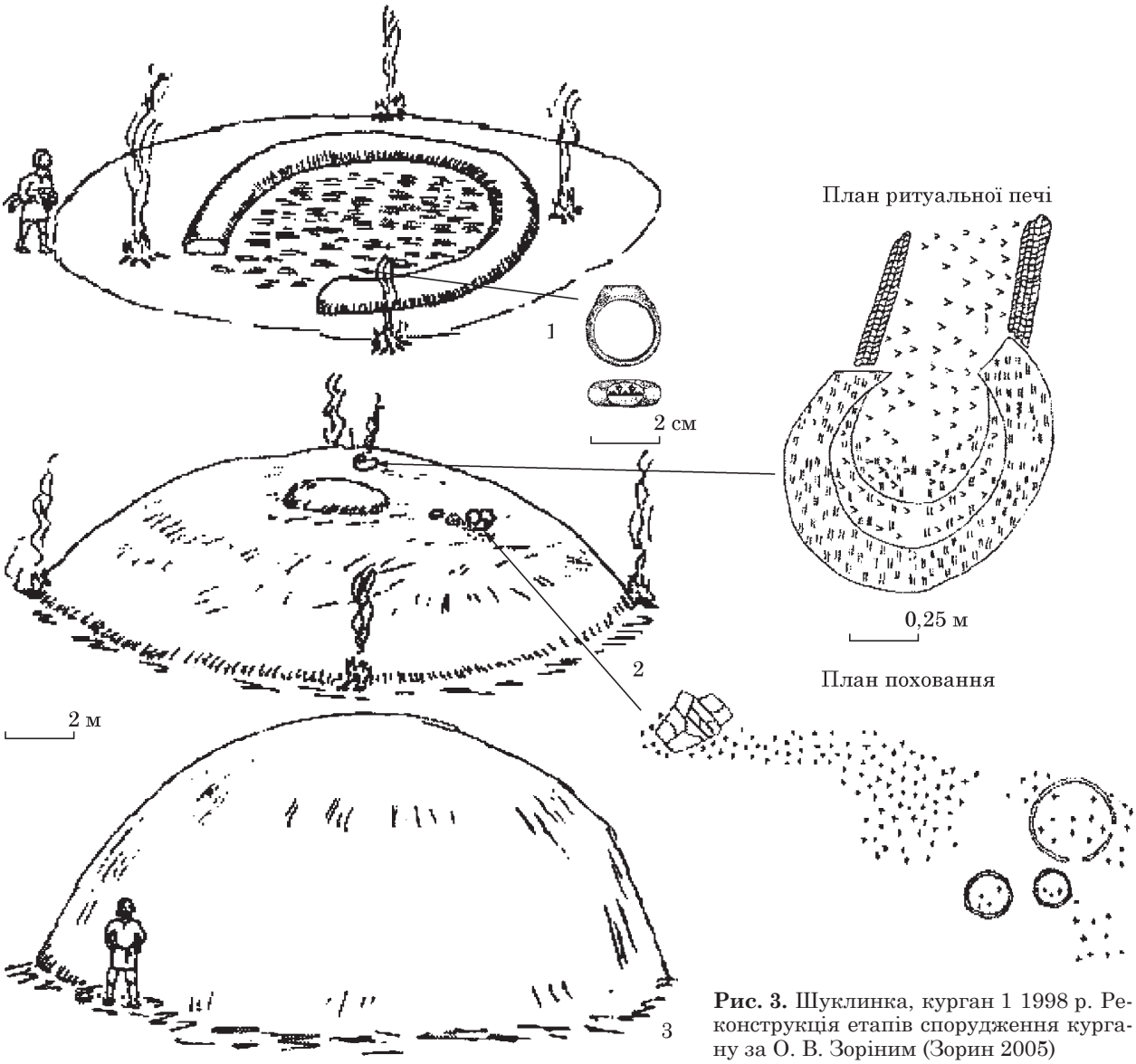

Рис. 3. Шуклинка, курган 1 1998 р. Реконструкція етапів спорудження кургану за О. В. Зоріним (Зорин 2005)

сів їх також знаходять обгорілими, чому могла бути й суто практична причина — сповільнити процес розкладання дерева (Бессарабова 1973, с. 79). Знахідки аналогічних огорож у Посейм'ї справедливо розцінюють як свідчення контактів між суміжними групами сіверян і в'ятичів (Никольская 1959, с. 83; Седов 1982, с. 139; Григорьев 2000, с. 114). На думку О. В. Григор'єва, дерев'яні конструкції характерні виключно для ранніх роменських поховань (Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 114). З цим висновком рішуче не погоджується В. В. Єнуков, вказуючи на освоєння роменцями басейну р. Тускар лише в кінці IX ст. та датування шуклинського кургану не раніше середини X ст. за наявністю давньоруської кераміки (Енуков 2005, с. 103). Варто згадати і про знахідку стріли X—XI ст. в кургані 2 біля с. Мішкове (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 99). Подекуди огорожі фіксуються і в пізньороменських інгумаційних захороненнях регіону (Липино, курган 1 другої групи, кінець X — початок XI ст.; Енуков 2005, с. 103).

У числі безурнових можна згадати й захоронення в невеликих підкурганних ямках завглибшки 0,15—0,2 м від рівня горизонту (Путивль б/№; Щербинівка № 1, поховання 2; Жерновець б/№, впускні поховання; рис. 5). За знахідками гончарної давньоруської кераміки, два останні кургани відносяться до пізньороменського етапу. Вочевидь, суто за наявністю курганного насипу прийнято зараховувати до числа роменських курган, розкопаний Д. Т. Березовцем в заплаві р. Сейм навпроти Путивля. При цьому, сам автор розкопок відмічав, що намистини з поховання знаходять аналогії й серед матеріалів Волинцівського могильника (Березовець 1955, с. 64), а іншого датуючого матеріалу виявлено не було. У Східній Європі звичайна яма є однією з основних поховальних споруд протягом майже всього I тис. н. е. При цьому, з поширенням підкурганних поховань викопування ямки для праху поступово виходить зі звичаю (Петраускас 1993, с. 10).

В шести роменських курганах відмічені ритуальні вогнища (Леньків № 5, Дорошівка

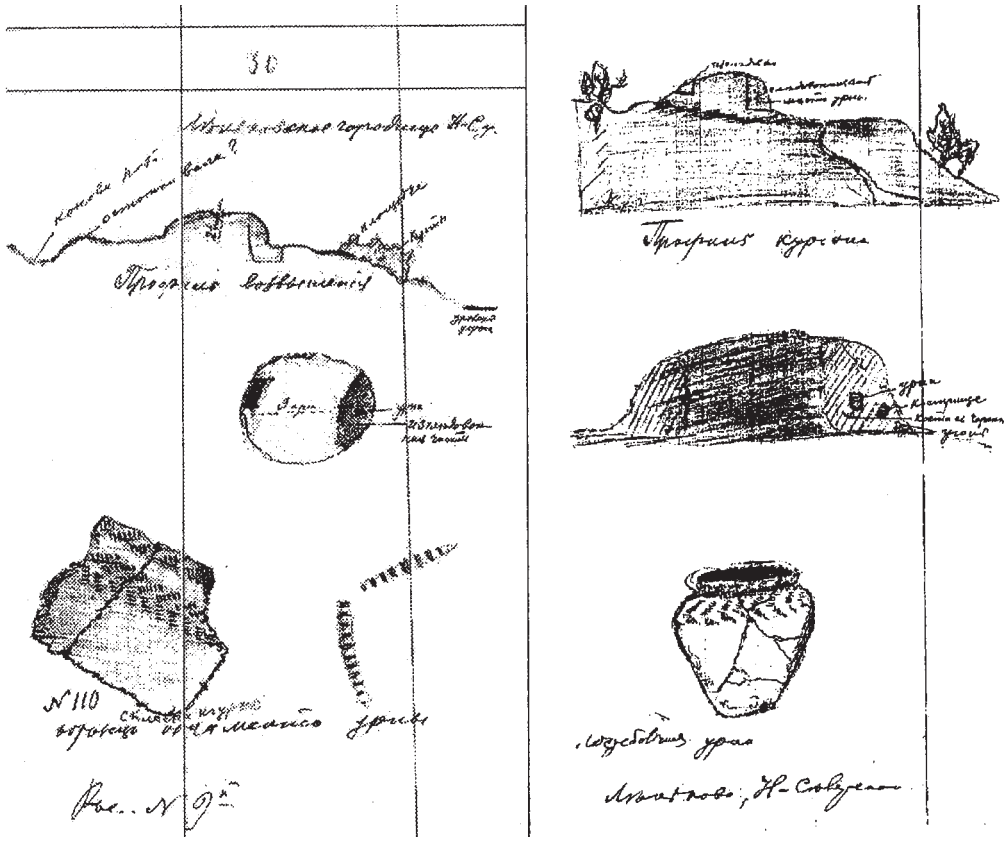

Рис. 4. Леньків, курган 5. Схематичні розрізи та план кургану, поховальна урна (Кравченко 2015)

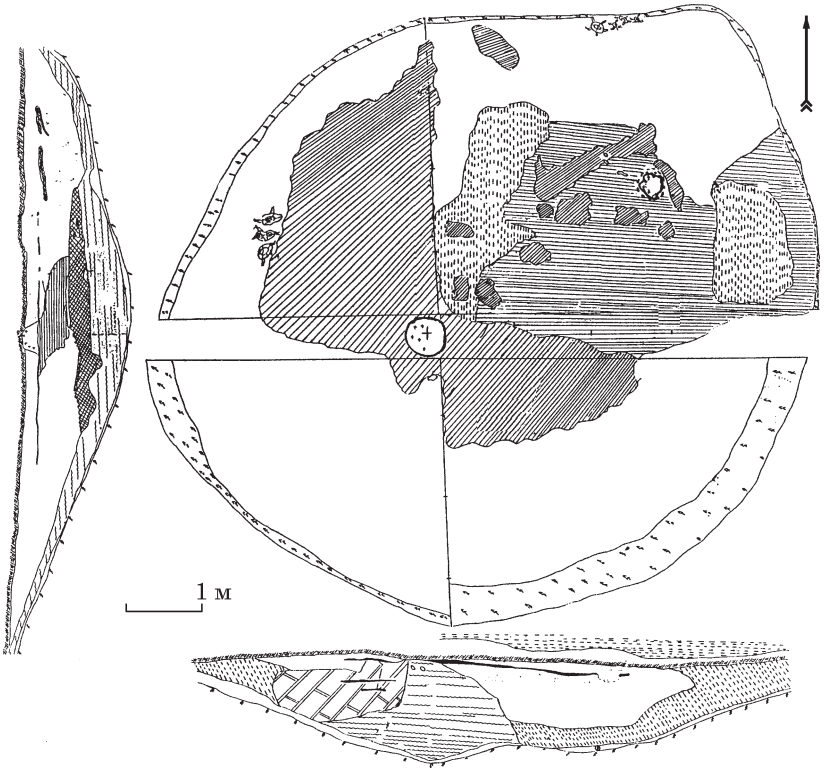

Рис. 5. Щербинівка, курган 1. План і розрізи кургану (Приймак 1997)

№ 2, Жерновець б/№, Мішкове № 1, Шуклинка № 1 1998 р., Лебяже № 6). Іноді цей обрядовий елемент пов'язували із проникненням на територію сіверян їхніх північних сусідів — радимичів, дреговичів (Седов 1982, с. 139).

Досить часто у курганному насипі траплялися деревне вугілля, крупні шматки горілого дерева, зола, попіл. Вірогідно, вони спеціально приносились з місця, на якому відбувалась кремація.

Іноді в насипу знаходять рештки великої та дрібної рогатої худоби, птахів — залишки ритуальної їжі (Дорошівка № 2, Гніздилове, Мішково № 2, Жерновець б/№). В останньому випадку перепалений кістяк вівці чи косулі містився у

верхній частині кургану в обкладеній деревом прямокутній ямі. Зрідка кістки жертовних тварин, зокрема — дрібної рогатої худоби, знаходили разом із людськими в поховальних урнах (Дорошівка № 3, Шуклинка № 1 1998 р.).

Не менше семи разів у насипі траплялися окремі фрагменти ліпної або ранньогончарної кераміки, пов'язані з широко відомою традицією биття посуду. За припущенням В. В. Приймака, погано випалена ліпна кераміка з дослідженого ним кургану в Щербинівці спеціально виготовлялась для поховальної церемонії (Приймак 1991, с. 14).

Поруч із посудинами, наповненими перепаленими кістками, нерідко знаходили пусті. Подібними знахідками відзначались поховання таких курганних груп як Седнів, Богданово, Дорошівка, Сетнів, Миропілля, Горналь, Жерновець. Вірогідно, вони являють собою стравниці, в яких містилась ритуальна їжа. Даний елемент є притаманним захороненням волинцівської культури (Баран 1998, с. 97—98). Іноді до стравниці, так само як і до самої урни, могли поміщати поховальний інвентар (Соловьева 1956, с. 140).

На питанні інвентарю роменських поховань варто зупинитись окремо. Відносно невелика кількість речей з сіверянських трупоспалень породжувала серед науковців різноманітні гіпотези. О. В. Григор'єв, котрий присвятив поховальному обряду сіверян окреме дослідження, вважав, що на початку IX ст., разом з його повною уніфікацією, зникають будь-які риси соціальної нерівності, які простежувались раніше. Відкидаючи можливість соціального регресу суспільства, дослідник навіть зважився пояснити цей факт становленням певних ідеологічних уявлень, згідно яким люди були рівні перед смертю, а відповідно — і перед богом (Григорьев 1990, с. 85; Григорьев 2000, с. 115). В. В. Седову доводилося констатувати, що прикраси і речі, які супроводжували померлих, згорали під час поховальної церемонії (Седов 1982, с. 139).

Реальна картина виглядає не так песимістично. За нашими підрахунками, супутні предмети (крім кераміки) знаходили щонайменше в 24 поховальних комплексах; 61 захоронення виявилося безінвентарним, або ж подібна інформація є відсутньою. Таким чином, інвентар містили до 30 % роменських поховань. Стосовно п'яти курганних груп (63 поховання) точна кількість інвентарних захоронень не повідомляється. Кількість предметів у похованнях варіюється від одного до восьми. Більша частина з них несе на собі сліди перебування у вогні. Значна кількість металевих і скляних предметів збереглась у вигляді дрібних оплавків, на котрі дослідники XIX ст. могли й не звертати уваги. Далеко не всі вироби піддаються атрибуції.

Як щойно зазначалось, більшість речей в роменських курганах знаходять сильно оплавленими. Сіверяни спалювали небіжчиків разом із одягом, прикрасами та побутовими предметами. Єдиним достовірним винятком є все той же курган 10 могильника біля с. Кам'яне: предмети, що містилися в поховальній урні, слідів перебування у вогні не мали. Лише двічі (Мішково № 2, Шуклинка № 1 1998 р.) окремі речі знаходили поодаль від решток кремації, проте й вони були оплавленими.

Крім фрагментів кераміки, серед інвентарю кількісно переважають різноманітні елементи одягу та жіночі прикраси. На більшості могильників трапляються знахідки намистин — скляних і кам'яних. До складу намиста входили пронизки: скляні (Путивль б/№; Шуклинка № 1 1998 р.) та бронзова спіралевидна (Леб'яже № 6). Частими знахідками є бронзові, рідше — срібні, перстнеподібні скроневі кільця, дротові перстні. Значно рідше зустрічаються такі предмети, як залізна кручена гривня (Кам'яне № 10), залізний браслет (?) (Шуклинка № 1 1998 р.), срібні сережки (Седнів, Кам'яне № 10), срібний перстень зі щитком (Шуклинка № 1 1998 р.), бронзова сережка з напускною скляною намистиною (Мар'янівка № I), бронзовий прорізний бубонець (Кам'яне № 10), бронзові ґудзики-бубонці (Кам'яне № 10), бронзова стрічка (налобна?; Шуклинка, курган 1 1952 р.), бронзові бляшки (Мар'янівна № II, Ротівка, Сетнів, Жерновець), бронзові пряжки (Волокитине, Леб'яже № 6), залізна пряжка (Мар'янівна). Серед побутових речей та предметів озброєння можна назвати глиняне пряслице (Богданове), оселок (Шуклинка № 1 1998 р.), залізний наконечник стріли (Мішково № 2), залізні ножі (Богданове, Мар'янівна № II, Кам'яне № 10), блешню з гачком і калачевидне кресало (Кам'яне № 10). Серед металевих злитків траплялися й золоті (Клюква). Проаналізувавши склад інвентарю, важко погодитись з висновком О. В. Григор'єва про соціальну рівність похованих у роменських курганах.

Наведені статистичні дані свідчать про домінування на основній частині Дніпровського Лівобережжя в IX—X ст. обряду трупоспалення на стороні із розміщенням урни в товщі курганного насипу. Поховання на рівні горизонту та нижче нього варто розглядати лише як нечисленні відхилення від класичного роменського обряду. Для захоронень цих типів властиві такі специфічні елементи, як кільцеві дерев'яні огорожі та ритуальні вогнища, а більшість із них не містить поховальних урн. До числа «відхилень» можна зарахувати випадки колективних або впускних захоронень (Леньків №5, Щербинівка № 1, Шуклинка № 1 1952 р., Жерновець б/№, Леб'яже № 6), хоча не виключаємо, що їх відсутність під час розкопок XIX — початку XX ст. викликана рівнем методики ведення робіт. Значна частина девіантних роменських поховань припадає на територію Курського Посейм'я, що й не дивно, враховуючи її сусідство з в'ятичами та донськими слов'янами. Можна погодитися з дослідниками, які пояснюють

відмінності в поховальному обряді Дніпровського Лівобережжя причинами як етнографічного, так і хронологічного характеру (Сухобоков 1975, с. 71—75; Енуков 2005, с. 103). Останні пов'язані з пережитками традицій попередніх археологічних культур, а на пізньороменському етапі — з кризою язичницького світогляду після входження сіверянських земель до складу Давньоруської держави та їх християнізації.

Вищеописаний поховальний обряд панував на сіверянських землях аж до остаточного їх входження до складу Київської Русі наприкінці X ст. У другій половині цього століття він співіснує з трупоспаленням на місці поховання. Питання щодо спадковості цих двох форм обряду нині залишається дискусійним. Окрім межиріччя Дніпра і Десни, де роменська культура припинила своє існування в кінці IX ст., на Лівобережжі випадки побутування кремації на місці не є численними. Поодинокі поховання відомі в Зеленому Гаї (курган 10) та Городньому на р. Мерла (курган 80) (Моруженко 1976, с. 27; Сухобоков, Моця 1983, с. 17). На Гочевському могильнику було розкопано відразу 19 курганів із залишками часткового трупоспалення (кургани CCLX—CCLXXVIII), подібне захоронення досліджене в Глинську на р. Сула (курган II) (Самоквасов 1908, с. 219; 1915, с. 36—39). На думку О. І. Дмітрюкова, кремація на місці зафіксована у чотирьох розкопаних ним курганах між сс. Рождественське (нині — Гуєво) та Горналь. Урни знаходилися на рівні горизонту та супроводжувались залишками вугілля та золи (Дмитрюков 1854, с. 31—32; 1863, с. 512—513).

В жодному комплексі з кремацією на місці не виявлено роменської кераміки чи прикрас: всі вони містили виключно давньоруські матеріали. Початок функціонування принаймні трьох із п'яти вказаних могильників (Зелений Гай, Гочево, Городнє) можна впевнено віднести до кінця X ст. Як правило, на цих некрополях абсолютно домінує обряд інгумації на рівні горизонту, а роменські трупоспалення на стороні представлені лише у вигляді поодиноких виключень (Зелений Гай № 19, Городнє № 79). Біля с. Рождественське кургани з кремацією на місці становили невелику окрему групу з шести насипів (розкопано чотири з них). Повна відсутність роменського матеріалу, датування та топографія вказаних комплексів не залишають сумнівів у тому, що обряд трупоспалення на місці був принесений на Лівобережжя переселенцями з Середнього Подніпров'я разом із встановленням влади київських князів. У такому разі, подібні поховання виступають важливим індикатором входження основного сіверянського ареалу до складу Давньоруської держави.

У другій половині (Комар 2012, с. 157; Григорьев 2012, с. 119) чи в останній чверті X ст. (Седов 1982, с. 139) в сіверянському ареалі з'являється трупопокладення на горизонті. В XI ст. цей обряд стає найбільш характерним, що можна побачити на прикладі Горнальського могильника. Крім 19 класичних роменських трупоспалень, 66 розкопаних Д. Я. Самоквасовим курганів містили інгумаційні поховання на рівні денної поверхні. Найхарактернішою категорією поховального інвентарю були «сіверянські» спіральні скроневі кільця, а в кургані VIII знайдено монету єпископа Бернольда міста Гронінген (1027—1054 рр.; Самоквасов 1878, с. 203—204; 1908, с. 213—216; Исторические заметки… 1894, с. 5). Подібні результати отримано внаслідок робіт на могильнику в 1830 р. і 1970-х рр. (Дмитрюков 1954, с. 32; 1863, с. 512—513; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972, с. 96). Синхронні трупопокладення на рівні давньої поверхні відкрито в Городньому. В курганах 8, 60. 63, 73, 85, 88 траплялася роменська ліпна кераміка (Моруженко 2975, с. 22, 65; 1976, с. 17—18, 23, 24, 28, 29). Цей обряд у поєднанні з класичними роменськими кремаціями зафіксовано й на низці інших могильників (Вороніж, Дорошівка, Волокитіно, Мар'янівка, Сетнів, Олександрівка, Миропілля; Самоквасов 1016, с. 68—76; Абрамов 1927, с. 462—463; Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98—99).

На некрополі біля с. Кам'яне, крім захоронень на рівні похованого горизонту чи на підсипці, з'являються здійснені в ґрунтових ямах (Сухобоков 2016, с. 238). Комплексний аналіз інвентарю дозволяє О. В. Комару датувати поховання перших двох груп (на котрі припадає більша частина знахідок роменської ліпної кераміки) в межах другої половини X — першої половини XI ст., останньої — не раніше середини XI ст. (Комар 2016, с. 354). Серед майже 70 інгумаційних поховань, досліджених П.І. Засурцевим біля с. Ліпіно в Курському Посейм'ї, більшість здійснені у підкурганних ямах. Низка захоронень (№ 3, 70, 99, 107, 109, 111) містила, поряд із давньоруською кружальною керамікою, ліпну роменську. Поховання 70 зі срібником Володимира Святославича I типу надійно датується початком XI ст. (Григорьев 1990, с. 86—87). У Радичеві під Новгород-Сіверським три курганні насипи містили 11 кістяків у могильних ямах. У насипах уламки давньоруської гончарної кераміки також зустрічалися разом із ліпною роменською (Казаков, Черненко 2013, с. 173). Пізньороменські інгумаційні поховання заслуговують окремого детального розгляду.

Низка науковців схильна пояснювати зміну кремації інгумацією соціально-економічними зрушеннями в суспільстві (Моця 1990, с. 28; Сухобоков 2016, с. 235—236; Комар 2016, с. 354—355). Проте, настільки масову та повсюдну трансформацію обряду, синхронну з аналогічними процесами на Дніпровському Правобережжі, можна пов'язати лише з тотальною християнізацією новоздобутих територій. Вірогідно, спалення померлих підпало під сувору заборону з боку церкви. Можна припустити, що в окремих периферійних районах Лівобережжя певний час продовжували практикувати

кремацію, однак надійних підтверджень цій здогадці наразі немає. Переважання того чи іншого варіанту трупопокладення, схоже, мало суто ситуативний характер, пов'язаний із посиленням або послабленням контролю над поховальною практикою. Якщо в Кам'яному виразно простежується етапність розвитку обряду від інгумації на підсипці та на горизонті до ямних поховань, то Липинський могильник демонструє хронологічно зворотній сценарій (Григорьев 2000, с. 118—119; Комар 2016, с. 354).

Таким чином, докорінні зміни в поховальному обряді роменської культури збігаються у часі з її занепадом та поширенням на Лівобережжі загальноруської матеріальної культури. Як відомо, основні зміни поховального обряду синхронні в цілому змінам археологічних епох та їх окремих частин, глобальним змінам системи світогляду (Чмихов 1993, с. 33). Проблема реконструкції поховальної обрядності літописних сіверян далека від свого вирішення. Подальше вивчення, зокрема — в хронологічному плані, поховальних комплексів IX—X ст. дозволить отримати нові дані стосовно розглядуваних пам'яток і уточнити схему їх еволюції.

КАТАЛОГ КРЕМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1—26. Седнів, кургани б/№. h ≈ 0,7—2,1 м; d ≈ 3,3—8,9 м. Загалом в найближчій до села частині могильника (при виїзді в Городню) розкопано 26 курганів. На висоті близько 0,7—1,4 м від рівня горизонту в двох курганах виявлено по дві поховальні урни, в решті — по одній. У п'яти випадках поруч із урнами знайдено порожні горщики — стравниці. Інвентар: дрібні срібні, бронзові та скляні злитки, кілька вціліх намистин, уламки сережок і кілець (Самоквасов 1878, с. 193—195; 1908, с. 204—205; 1916, с. 69).

27. Леньків, курган № 5. h ≈ 1,6 м; d ≈ 6,75 м. Насип містив домішки вугілля та невеликі прошарки золи. На висоті 0,2 м від рівня горизонту, в 0,9 м від східного краю, виявлено розвал поховальної урни з обпаленими кістками людини, тварин і птахів. Урна являла собою роменський горщик, декорований по плічку «гусеничним» орнаментом (висота — 26 см, діаметр вінця — 14 см, діаметр денця — 11 см). Поруч, судячи з рисунку, зафіксоване невелике кострище. Центральна частина насипу залишилася не копаною, що залишає можливість розглядати виявлене поховання як впускне (Кравченко 2015, с. 117—118).

28—37. Вороніж, кургани б/№. Один курган із залишками кремації в урні було розкопано в ур. Павленків Хутір, п'ять — в ур. Кручене Болотце, чотири — в ур. Чорні Лози. Всі поховання не містили залишків вогнища: вугілля й попіл разом із перепаленими кістками було принесено з іншого місця. Інвентар: бронзове кільце, оплавлені намистини (Абрамов 1927, с. 462—463; Ляпушкин 1968, с. 62—63; Русанова 1966, с. 36—37).

38—39. Вирівка, кургани б/№. Під час господарських робіт було зрито кілька курганів і в кожному з них на глибині 0,7—1 м знайдено горщики з попелом і дрібними людськими кістками. Горщики мали висоту 10—24 см, діаметр вінця 9—18 см, діаметр денця 6—10 см. Судячи з рисунків, надісланих місцевою адміністрацією до Археологічної комісії, це типові роменські ліпні посудини з циліндричним вінцем (Самоквасов 1916, с. 72, 75; Ляпушкин 1968, с. 60).

40—48. Холодьонов (Любитово), кургани б/№. Із дев'яти розкопаних курганів чотири (біля дороги) містили у верхній половині фрагменти посудину з перепаленими кістками. Ще пять насипів (у городах) виявились порожніми: за слушним припущенням Д. Я. Самоквасова, раніше тут у верхніх шарах також були поміщені поховальні урни, згодом виорані (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 207—208; 1916, с. 71—72).

49—51. Богданово (Полошки), кургани 1—3. h до 0,5—1 м; d ≈ 9—11 м. Починаючи з глибини 0,4—0,5 м від вершини в усіх трьох курганах (особливо — по центру) траплялись перепалені кістки: або спорадично, або невеликими купками. Чорнозем із кістками продовжувався до глибини 0,9—1 м. Поруч зустрічалися фрагменти ліпних посудин (урн — ?), шматки вугликів. В кургані 3 виявлено дві посудини великих розмірів, роздавлені землею; в одній з них — великий шматок вугілля. Інвентар: фрагменти бронзових кілець і пластинок, бронзові оплавки, фрагмент залізного ножа, глиняне пряслице (Беляшевский 1900, с. 147—148).

52. Щербинівка, курган № 1. h = 0,7 м; d=10,8 м. Курган принаймні двічі грабувався. В насипі зустрічалися фрагменти ліпної та ранньогончарної давньоруської кераміки, інколи — вугілля та шматки обгорілого дерева. Близько до центру кургана на рівні давнього горизонту було зафіксовано горілу пляму потужністю не більше 3 см. У північно-східній частині плями виявлено незначну кількість дрібних перепалених кісток — поховання 1. В центрі кургану знаходилась невелика (глибиною до 0,2 м) ямка з іще меншою кількістю кальцинованих кісток — поховання 2. За керамічним комплексом В. В. Приймак датував курган другою половиною X — початком XI ст. і не виключав, що раніше тут могло знаходитись і традиційне роменське урнове захоронення. Інвентар: разом із кістками в похованні 1 — обгоріла намистина синього кольору (Приймак 1991, с. 14).

53—59. Дорошівка (Волокитине), кургани б/№. Із дев'яти розкопаних курганів у семи виявлено поховальні урни, у двох — кістяки. В одному кургані поруч із червоноглиняною посудиною з кістками стояла така ж порожня. Інвентар: в урні одного з курганів — скляні намистини, злитки намистин, частина плаского срібного кільця, дротове срібне кілечко, бронзовий злиток (Самоквасов 1878, с. 196—197; 1908, с. 211; 1916, с. 70).

60. Дорошівка (Волокитине), курган 1. h = 1,4 м; d = 6 м. На глибині 0,15 м, в 0,5 м на південний захід від центру насипу, на боці лежав товстостінний ліпний горщик із перепаленими кістками. Поблизу нього — частина ще одного ліпного горщика та невелика купка перепалених кісток (Березовець 1955, с. 56).

61. Дорошівка (Волокитине), курган 2. h = 1,85 м; d = 3,5 м. В насипі знайдено кремінне знаряддя, уламки ліпного посуду та тваринних кісток. На рівні давнього горизонту простежена овальна пляма попелу розміром 1,6 × 1,4 м із фрагментами ліпної кераміки та вугликами. Ознак поховання не виявлено (Березовець 1955, с. 56—57).

62. Дорошівка (Волокитине), курган 3. h = 2,2 м; d = 8 м. На глибині 0,15 м, в 0,5 м на південний схід від центру насипу, виявлено дві урни, до країв заповнені великими фрагментами перепалених кісток людини, а також — кози або вівці (Березовець 1955, с. 57).

63—66. Дорошівка (Волокитине), кургани 4—6, 8. В цих чотирьох курганах слідів поховань не виявлено. На думку Д. Т. Березовця, насипи також містили у верхній частині поховальні урни, пізніше — знищені (Березовець 1955, с. 57).

67. Дорошівка (Волокитине), курган 7. h = 0,55 м; d = 6,5 м. В центрі, на глибині 0,5 м, виявлено округлу пляму попелу діаметром 0,6 м, потужністю 2—3 см. Тут же знайдено дрібні вуглики та перепалені кісточки. В 2,3 м на південний захід від центру кургану виявлено яму, на думку Д. Т. Березовця — зернову. В 2,5 м від центру на південний схід виявлене інгумаційне поховання, орієнтоване головою на захід. Інвентар відсутній (Березовець 1955, с. 57).

68—69. Волокитине — ур. Городище, кургани б/№. У двох розкопаних курганах виявлено роздавлені урни, в третьому — кістяк. Інвентар: при візуальному огляді Д. Я. Самоквасова — кілька скляних позолочених намистин, 2 бронзових дротових кільця і маленька бронзова пряжка (Самоквасов 1878, с. 196—197; 1908, с. 211; 1916, с. 70; Уварова 1906, с. 74).

70—71. Волокитине — ур. Городище, кургани б/№. Робітники, що розкопували кургани за наказом місцевого поміщика Миклашевського, знаходили «горщики з золою та кістками». Інвентар: кілька бронзових пряжок і скляних позолочених намистин (Самоквасов 1908, с. 211).

72—79. Ротівка, кургани б/№. В кожному з восьми розкопаних курганів у верхніх шарах містилися глиняні урни з перепаленими кістками. Інвентар: в одній із урн — окиснена бронзова бляшка, дрібні бронзові злитки, 3 скляні намистини і 2 глиняні (?) (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 211; 1916, с. 70—71).

80. Октябрське (Зарічне), курган 1. h = 0,65 м; d = 7 м. В насипі зустрічались окремі перепалені кісточки. В центрі кургану, на рівні давнього горизонту, поруч один із одним лежали розвали двох ліпних посудин, укриті перепаленими кістками (Рыбаков 1965, с. 14).

81. Путивль, курган б/№. h = 0,8 м; d = 5 м. В центрі викопано невелику овальну ямку розмірами 0,4Ч0,25 м, глибиною від давнього горизонту 0,15 м. Яма заповнена перепаленими людськими кістками. Інвентар: серед кісток — дві намистини (в тому числі — потрійна пронизка) з зеленого скла, кілька невеликих скляних злитків (Березовець 1955, с. 64).

82. Мар'янівка (Бунякіне), курган I. h = 2,1 м; d ≈ 9 м. На глибині 1,05 м від вершини — три поховальні урни. Інвентар: в одній урні між кісток — фрагмент бронзової сережки зі скляною напускною намистиною та фрагмент срібного дротового кільця; в іншій — до 100 мушель і скляних намистин, 5 бронзових і до 50 дрібних срібних злитків (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

83. Мар'янівка (Бунякіне), курган II. h = 0,7 м; d ≈ 6,7 м. Одразу під шаром дерну — прикрашена хвилястими лініями сіроглиняна посудина з перепаленими кістками. Інвентар: в урні — злитки скляних намистин, залізні ніж, бляха і кільце (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

84—88. Мар'янівка (Бунякіне), кургани III—VII. h = 0,5—2,1 м; d ≈ 4,5—9 м. В п'яти курганах знайдено по одній поховальній урні, що містили перепалені кістки та сліди розплавлених металевих предметів (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 75—76).

89—94. Сетнів (Атинське), кургани б/№. h ≈ 0,5—2,1 м; d ≈ 4,5—9 м. В шести курганах зустрічалися лише уламки роздавлених глиняних посудин (поховальних урн) і перепалені кістки (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

95. Сетнів (Атинське), курган б/№ У верхній частині кургану знайдено дві урни і порожня посудина. Інвентар: в одній із урн — кілька розплавлених скляних намистин, бронзова бляшка та дрібні бронзові злитки; в іншій — сліди бронзового окису (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

96. Рильськ, курган б/№. В одному з курганів, розкопаних за наказом місцевого архімандрита, було виявлено горщик із перепаленими кістками, після чого роботи припинено (Дмитрюков, 1954, с. 35; 1863, с. 515—516).

97. Рильськ, курган 1. h ≈ 1,75 м; d ≈ 8 м. На глибині до 0,7 м по центру насипу виявлено два розбиті горщики з перепаленими кістками (в одному — переважно черепними), а в південній частині — зола та вугілля (Дмитрюков, 1954, с. 35—36; 1863, с. 515—516).

98. Рильськ, курган № 2. h ≈ 2,1 м; d ≈ 9 м. Під верхнім шаром ґрунту, на схід від центру насипу, знайдений цілий горщик, що лежав на боці. В самому горщику знаходилось мало кісток, а під ним — набагато більше (Дмитрюков 1954, с. 36; 1863, с. 515—516).

99—117. Горналь, кургани б/№ 1872 р. Серед 86 курганів 19 уміщали в верхній частині (на глибині від 0,18 до 0,53 м) поховальні урни. В трьох курганах крім урн були знайдені порожні посудини. Зазвичай посудини знаходилися на глибині 0,7—2,1 м. Інвентар: між кістками — 18 скляних намистин, 3 фрагменти бронзових кілець, 46 бронзових і 17 срібних маленьких злитків, мідні та залізні окиси (Самоквасов 1878, с. 203; 1908, с. 213; Исторические заметки… 1894, с. 5).

118. Миропілля, курган VII. Знайдено поховальну урну, а поруч із нею — порожню посудину. Інвентар: в урні — 6 срібних злитків, половина розплавленого бронзового кільця та 3 кам'яні намистини (Самоквасов 1878, с. 204; 1908, с. 216—217).

119. Миропілля, курган VIII. Знайдено поховальну урну та порожню посудину. Інвентар: в урні — 3 глиняних (?) і 1 кам'яна намистини (Самоквасов 1878, с. 204; Самоквасов 1908, с. 216—217).

120. Кам'яне, курган 10. h = 1,1 м; d = 7,5 м. На глибині 0,3 м, в 0,5 м на південний схід від центру насипу, виявлене поховання в роменському корчагоподібному горщику. На рівні поховання в східній частині насипу зустрічались фрагменти ліпного посуду, а в північно-західній — гончарного. Інвентар: в урні — фрагментована залізна кручена гривня, срібна сережка, бронзовий прорізний бубонець, намисто (4 сердолікових і 7 скляних намистин, 3 бубонці), 2 залізних ножі, калачевидне кресало, гачок-блешня (Сухобоков 1992, с. 180).

121. Городнє, курган 79. h = 0,65 м; d = 4 м. В насипі виявлено фрагменти роменського ліпного горщика, орнаментованого відбитками мотузки. В західній половині кургану, на глибині 0,5 м від вершини, зафіксовано розрізнені та сильно обпалені кістки, вуглики та золу. Інвентар: разом із кістками — бронзовий пластинчатий перстень із не зімкненими кінцями (Моруженко 1976, с. 26—27).

122—123. Гніздилово, кургани б/№. При дослідженні двох розораних курганів було знайдено лише вугілля, фрагмент кераміки, тваринний зуб і пташину кістку. Автор робіт, В. П. Каншин, вважав, що кургани містили поховальні урни, знищені під час оранки (Каншин 1911, с. 118—119).

124. Шуклинка, курган 1 1952 р. h = 2,84 м; d = 12 м. Під насипом, пошкодженим грабіжницькими ямами, виявлено кільцевий рівчак шириною 0,4 м із залишками огорожі з обвуглених дубових плах. Всередині огорожі, на рівні горизонту, знаходились чотири поховання за обрядом кремації на стороні (в тому числі — трьох урнових): *поховання 1*, що містилось у північно-східній частині кургану, супроводжувалось уламками двох ліпних посудин; *поховання 2* — у південно-східному секторі — фрагментами ще двох, прикрашених по вінцям відбитками мотузки; *поховання 3* — у південно-західній чверті — крупними фрагментами червоноглиняних ліпних посудин з насічками по вінцям; *поховання 4* в західній частині кургану являло собою скупчення кальцинованих кісток, вугілля та золи. За наявністю, крім ліпної роменської, кружальної давньоруської кераміки, В. В. Єнуков датує курган не раніше середини — другої половини X ст. Інвентар: при похованні 4 — уламок тонкої бронзової стрічки (Никольская 1958, с. 67; Никольская 1959, с. 83; Енуков 2005, с. 101—102; Зорин 2005, с. 81).

125. Шуклинка, курган 1 1998 р. h = 2,8 м; d = 18 м. В заповненні насипу, пошкодженого грабіжницькими ямами, зустрічалися фрагменти ліпного та кружального посуду. На рівні горизонту фіксувався невисокий (0,2—0,7 м) вал діаметром 10 м, вкритий яскраво-жовтою глиною. Він розмикався лише з північного заходу, залишаючи прохід. За межами валу по сторонах світу було вкопано стовпчики й навколо них розведені багаття, що продовжували горіти під час спорудження кургану. Після того, як насип звели наполовину, на вершині спорудили «ритуальну піч», у якій також розвели багаття. «Піч» являла собою яму (0,9 × 0,8 м) глибиною 0,45 м, з глинянами бортами та устям із північного боку. На цьому ж рівні, на глибині 1,8—1,9 м, у південно-східному секторі кургану було здійснене поховання. Частину відібраних кальцинованих кісток, змішаних з кістками жертовних тварин, висипали на поверхню. Іншу частину помістили до поховальних урн — двох ліпних і двох ранньокружальних. Після здійснення поховання насип досипали. Автор розкопок О. В. Зорін датує його спорудження кінцем X ст. Інвентар: в насипі — цілий оселок і його уламок, масивний срібний перстень зі щитком; на вінці однієї з урн — залізний предмет (браслет?); між кісток — скляна намистина-пронизка (Зорин 2005, с. 81—84).

126. Мішково, курган 1. h = 0,5 м; d = 7—10 м. Курган був витягнутий з заходу на схід, з північного та південного боку простежено два відрізки рівчака. Нижньому горизонту заповнення рівчака, в якому виявлені фрагменти ліпних товстостінних посудин, відповідають залишки кострища на висоті 0,26 м від давнього горизонту. У верхньому горизонті заповнення рівчака знайдено переважно розвали тонкостінних гончарних горщиків із хвилястим, лінійним і штампованим орнаментом. Йому відповідає впускне поховання дорослої людини у випростаному положенні (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98—99).

127. Мішково, курган 2. h = 1,23 м; d = 14 м. Більша половина кургану змита рікою. В насипі, крім фрагментів ліпної кераміки, знайдено кілька зубів і фрагментів черепу великої тварини (корова, кінь?). Під насипом виявлено частину кільцевої огорожі з 15 плах діаметром 0,5 м, висотою понад 0,6 м, загостреними кінцями встромлених у землю. Огорожу було підпалено і до повного прогорання засипано землею. Всередині огорожі знайдено фрагменти товстостінної ліпної кераміки, вугілля, шматки обпаленої глини та кальциновані кістки. Інвентар: з зовнішньої частини огорожі, впритул до неї — залізне вістря стріли X—XI ст. і велике скупчення фрагментів оплавленого залізного предмету (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 99).

128. Переверзєво, курган б/№. h = 1,6 м; d = 20 м. Насип пошкоджено грабіжницькими розкопками. В не потривоженій частині виявлено залишки дерев'яної кільцевої огорожі та фрагменти ліпної роменської кераміки (Узянов 1986, с. 77—78).

129. Жерновець, курган б/№. h = 1,6 м; d = 20 м. На рівні стародавньої денної поверхні виявлено залишки кострища, розвали трьох горщиків (ліпного роменського, ранньогончарного та гончарного) і рештки трупоспалення на стороні. Це — основне поховання, більша частина котрого зруйнована ямами впускних кремаційних захоронень. Ями розташовувалися двома концентричними колами, мали квадратну чи овальну форму та були заповнені кальцинованими кістками людини та тварин, уламками ліпної та гончарної кераміки X — першої чверті XI ст. Верхня частина насипу була перекрита шаром материкового суглинку потужністю до 0,5 м. В центрі цього глиняного майданчика виявлено обкладену деревом прямокутну яму (0,8Ч0,6 м) з перепаленим кістяком вівці чи косулі. Інвентар: в заповненні впускних поховань — оплавлені скляні, пастові та кам'яні намистини, бронзові серцевидні бляшки, уламки залізних виробів (Узянов 1986, с. 77).

130. Леб'яже, курган 6 1989 р. h = 0,44—0,74 м; d = 10—11 м. В насипі зустрічались незначні вкраплення вугликів і золи, фрагменти ліпних роменських і «волинцоїдної» посудин. На рівні похованого горизонту розміщувалися два захоронення за обрядом кремації на стороні. Поховання 2 (основне) у центральній частині кургану складалося з двох лінзовидних скупчень кальцинованих кісток, вугілля й золи. До скупчень примикали кілька золисто-вугільних плям. Поховання 1 розташовувалось у східній частині кургану та являло собою овальне в плані (0,6 × 0,35 м) скупчення відібраних кальцинованих кісток, перемішаних з уламками ліпного горщика. Уламки належали типовому роменському горщику. Спершу В. В. Єнуков припускав, що посудина являла собою урну, пошкоджену оранкою, проте пізніше дійшов висновку, що її було розбито з ритуальною метою. Інвентар: при похованні 2 — фрагмент кістяного виробу з отвором, бронзова пряжка та спіральна пронизка (Енуков 2005, с. 101; 2011).

131—135. Клюква, кургани б/№. h = 0,7—2,8 м. У усіх п'яти розкопаних курганах у верхніх шарах виявлено посудини з перепаленими кістками. Інвентар: між кістками — 2 маленьких золотих злитки, кілька скляних і 3 кам'яних гранованих намистини (за іншими даними — срібний злиток, уламок дротового кільця, злитки скляного намиста і кам'яні грановані намистини; Самоквасов 1878, с. 200; 1916, с. 77).

136—142. Олександрівка, кургани б/№. Із дев'яти розкопаних курганів, чотири містили уламки глиняних урн і перепалені кістки. Три розораних насипи виявилися пустими; на думку Д.Я. Самоквасова, вони також уміщали поховальні урни. (Самоквасов 1908, с. 212).

ЛІТЕРАТУРА

Абрамов, І. С. 1927. Літописний Вороніж на Чернігівщині. В: *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія*. Київ: УАН, с. 462-468.

Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Україна крізь віки, 3. Київ: Альтернативи.

Беляшевский, Н. 1900. Раскопки могильника у д. Богданова, Глуховск. у. Черниговской губ. *Археологическая летопись Южной России*, II, с. 146-148.

Березовець, Д. Т. 1953. До питання про літописних сіверян. *Археологія*, VIII, с. 28-44.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.

Березовец, Д. Т. 1956. *Северяне перед образованием Киевской Руси*. Диссертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев.

Бессарабова, З. Д. 1973. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 15, с. 65-82.

Винников, А. З. 1995. *Славяне Лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI в)*. Воронеж: ВГУ.

Вознесенская, Г. А., Куза, А. В., Соловьева, Г. Ф. 1972. Раскопки славянских памятников на р. Псел. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 95-96.

Гаркави, А. Я. 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург: ИАН.

Григорьев, А. В. 1990. К вопросу о погребальном обряде северян VIII — начала XI в. В: *Питання археології Сумщини*. Суми, с. 84-90.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Труды Тульской археологической экспедиции, 2. Тула: Гриф и Ко.

Григорьев, А. В. 2012. Население междуречья Днепра и Дона в VIII — первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010*, с. 94-127.

Дмитрюков, А. 1854. Городища и курганы, находящиеся в Суджанском и Рыльском уездах. *Вестник Императорского географического общества*, I, 4, с. 26-37.

Дмитрюков, А. 1863. Городища и курганы в Суджанском и Рыльском уездах. *Труды Курского губернского статистического комитета*, 1, с. 507-516.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курск: Учитель.

Енуков, В. В. 2011. Роменские курганы у с. Лебяжье на Сейме. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 3 (19). Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/romenskie-kurgany-u-s-lebyazhie-na-seyme/viewer

Зорин, А. В. 2005. Курганный могильник у с. Шуклинка и особенности погребальной обрядности Посеймья рубежа X—XI вв. В: *Ю. А. Липкинг и археология Курского края. Материалы межрегиональной научной конференции (Курск, 15—17 ноября 2004 г.)*. Курск: Мечта, с. 81-90.

Исторические заметки… 1894. Исторические заметки о городе Судже и его уезде. *Памятная книжка Курской губернии на 1894 год*, II, с. 1-130.

Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. В: Демиденко, О. В. (ред.). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.* Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, с. 170-174.

Каншин, В. П. 1911. Археологические памятники в области реки Большой-Курицы, впадающей в Сейм. *Труды Курской губернской ученой архивной комиссии*, 1, с. 117-119.

Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010*, с. 128-191.

Комар, А. В. 2016. Хронология могильника у с. Каменное. В: Сухобоков, О. В. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: О. Филюк, с. 335-355.

Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 159-173.

Кравченко, Р. До питання про поховальні пам'ятки роменської культури в Середньому Подесенні. *Ніжинська старовина*, 20 (23), с. 113-120.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва: Наука.

Ляпушкин, И. И. 1959. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, XIXX—XXX, с. 58-83.

Ляпушкин, И. И. 1968. *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII — первая половина IX вв.). Историко-археологические очерки*. Материалы и исследования по археологии СССР, 152. Москва: Наука.

Моруженко, А. А. 1975. *Отчет Лесостепной скифской експедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1975 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/39.

Моруженко, А. А. 1976. *Отчет Лесостепной скифской експедиции Донецкого госуниверситета о разведках и работах в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/96.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА АН України.

Никольская, Т. Н. 1958. Шуклинское городище. *Краткие сообщения ИИМК*, 72, с. 66-77.

Никольская, Т. Н. 1959. *Культура племён бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 72. Москва; Ленинград: АН СССР.

Петраускас, О. В. 1993. *Історія обряду кремації на території Середнього Подніпров'я у I тисячолітті н. е.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Повість… 1990. *Повість врем'яних літ*. Київ: Радянський письменник.

Покас, П. М., Стародуб, А. В. 1991. *Отчет об исследовании комплекса археологических памятников у с. Зеленый Гай Сумского района Сумской области в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/246.

Приймак, В. В. 1997. *Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали*. Полтава; Суми: ЦОДПА, УТОПІК.

Приймак, В. В. 1991. *Звіт про охоронні археологічні дослідження роменських пам'яток у пониззі річки Клевень*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/51.

Приймак, В. В. 1995. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/33.

Приймак, В. В. 1998. Ямні поховання городища Новотроїцького. *Археологія*, 2, с. 93-100.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Свод археологических источников, Е1—24. Моска: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1965. *Отчет Приднепровской экспедиции ИА АН СССР о работах в Путивле в 1965 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/58.

Самоквасов, Д. Я. 1878. Северянские курганы и их значение для истории. *Труды III археологического съезда*, I, с. 185-224.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы Русской земли*. Москва: Синодальная типография.

Самоквасов, Д. Я. 1915. *Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии*. Москва: Синодальная типография.

Самоквасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва: Наука.

Соловьева, Г. Ф. 1956. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне). *Советская археология*, XXV, с. 138-170.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2016. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное).* Киев: О. Філюк.

Сухобоков, О. В., Моця, А. П. 1983. *Отчет о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зеленый Гай Сумской обл. в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38а.

Третьяков, П. Н. 1941. Северные восточно-славянские племена. Вопросы этногонии северных славянских племен. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 6, с. 22-26.

Уварова, П. С. 1906. Выборки из дел Черниговского статистического Комитета, Исторического общества Нестора-Летописца и архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы. *Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*, 1, с. 73-93.

Узянов, А. А. 1986. Раскопки курганов и городища в долине р. Тускарь. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 77-78.

Узянов, А. А., Смирнов, Ю. А., Верещинский, Л. И. 1979. Мешковские курганы и городище. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 98-99.

Чмихов, М. О. 1993. *Кургани як явище давньої культури*. Київ: НМКВО.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

REFERENCES

Abramov, I. S. 1927. Litopysnyi Voronizh na Chernihivshchyni. In: *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia*. Kyiv: UAN, s. 462-468.

Baran, V. D. 1998. *Davni sloviany*. Ukraina kriz viky, 3. Kyiv: Alternatyvy.

Beliashevskii, N. 1900. Raskopki mogilnika u d. Bogdanova, Glukhovsk. u. Chernigovskoi gub. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, II, s. 146-148.

Berezovets, D. T. 1953. Do pytannia pro litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, VIII, s. 28-44.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slovianskykh pamiatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, s. 49-66.

Berezovets, D. T. 1956. *Severiane pered obrazovaniem Kievskoi Rusi*. Dissertatsiia k. i. n. IA AN USSR. Kiev.

Bessarabova, Z. D. 1973. Slavianskie kurgany vtoroi poloviny pervogo tysiacheletiia n. e. s truposozhzheniem i dereviannymi sooruzheniiami na territorii Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 15, s. 65-82.

Vinnikov, A. Z. 1995. *Slaviane Lesostepnogo Dona v rannem srednevekove (VIII — nachalo XI v)*. Voronezh: VGU.

Voznesenskaia, G. A., Kuza, A. V., Soloveva, G. F. 1972. Raskopki slavianskikh pamiatnikov na r. Psel. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 g.*, s. 95-96.

Garkavi, A. Ia. 1870. *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i russkikh*. Sankt-Peterburg: IAN.

Grigorev, A. V. 1990. K voprosu o pogrebalnom obriade severian VIII — nachala XI v. In: *Pytannia arkheolohii Sumshchyny*. Sumy, s. 84-90.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Trudy Tulskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, 2. Tula: Grif i Ko.

Grigorev, A. V. 2012. Naselenie mezhdurechia Dnepra i Dona v VIII — pervoi polovine XI vv. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010*, s. 94-127.

Dmitriukov, A. 1854. Gorodishcha i kurgany, nakhodiashchiesia v Sudzhanskom i Rylskom uezdakh. *Vestnik Imperatorskogo geograficheskogo obshchestva*, I, 4, s. 26-37.

Dmitriukov, A. 1863. Gorodishcha i kurgany v Sudzhanskom i Rylskom uezdakh. *Trudy Kurskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*, 1, s. 507-516.

Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kursk: Uchitel.

Enukov, V. V. 2011. Romenskie kurgany u s. Lebiazhe na Seime. Uchenye zapiski. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (19). Rezhym dostupu: https://cyberleninka.ru/article/n/romenskie-kurgany-u-s-lebyazhie-na-seyme/viewer

Zorin, A. V. 2005. Kurgannyi mogilnik u s. Shuklinka i osobennosti pogrebalnoi obriadnosti Poseimia rubezha X—XI vv. In: *Iu. A. Lipking i arkheologiia Kurskogo kraia. Materialy mezhregionalnoi nauchnoi konferentsii (Kursk, 15—17 noiabria 2004 g.)*. Kursk: Mechta, s. 81-90.

Istoricheskie zametki… 1894. Istoricheskie zametki o gorode Sudzhe i ego uezde. *Pamiatnaia knizhka Kurskoi gubernii na 1894 god*, II, s. 1-130.

Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. In: Demidenko, O. V. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g. Gomel: GGU im. F. Skoriny*, s. 170-174.

Kanshin, V. P. 1911. Arkheologicheskie pamiatniki v oblasti reki Bolshoi-Kuritsy, vpadaiushchei v Seim. *Trudy Kurskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 1, s. 117-119.

Komar, A. V. 2012. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010*, s. 128-191.

Komar, A. V. 2016. Khronologiia mogilnika u s. Kamennoe. In: Sukhobokov, O. V. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romenskodrevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk, s. 335-355.

Komar, A. V., Sukhobokov, O. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Romen. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten ta slovianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin Press, s. 159-173.

Kravchenko, R. Do pytannia pro pokhovalni pamiatky romenskoi kultury v Serednomu Podesenni. *Nizhynska starovyna*, 20 (23), s. 113-120.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe: O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva: Nauka.

Liapushkin, I. I. 1959. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, XIXX—XXX, s. 58-83.

Liapushkin, I. I. 1968. *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva (VIII — pervaia polovina IX vv.). Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 152. Moskva: Nauka.

Moruzhenko, A. A. 1975. *Otchet Lesostepnoi skifskoi ekspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o rabotakh v 1975 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/39.

Moruzhenko, A. A. 1976. *Otchet Lesostepnoi skifskoi iekspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o razvedkakh i rabotakh v 1976 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/96.

Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv*. Kiev: Naukova dumka.

Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv*. Kiev: Naukova dumka.

Motsia, O. P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv: IA AN Ukrainy.

Nikolskaia, T. N. 1958. Shuklinskoe gorodishche. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 72, s. 66-77.

Nikolskaia, T. N. 1959. *Kultura plemen basseina verkhnei Oki v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 72. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriia obriadu krematsii na terytorii Serednoho Podniprovia u I tysiacholitti n. e*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Povist… 1990. *Povist vremianykh lit*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.

Pokas, P. M., Starodub, A. V. 1991. *Otchet ob issledovanii kompleksa arkheologicheskikh pamiatnikov u s. Zelenyi Gai Sumskogo raiona Sumskoi oblasti v 1991 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/246.

Pryimak, V. V. 1997. *Romenska kultura v mezhyrichchi Desny i Vorskly: dyskusiini pytannia, novi materialy*. Poltava; Sumy: TsODPA, UTOPIK.

Pryimak, V. V. 1991. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia romenskykh pamiatok u ponyzzi richky Kleven*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/51.

Pryimak, V. V. 1995. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Sumskoi oblasti y Poltavshchyny u 1995 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/33.

Pryimak, V. V. 1998. Yamni pokhovannia horodyshcha Novotroitskoho. *Arkheolohiia*, 2, s. 93-100.

Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—24. Moska: Nauka.

Rybakov, B. A. 1965. *Otchet Pridneprovskoi ekspeditsii IA AN SSSR o rabotakh v Putivle v 1965 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/58.

Samokvasov, D. Ia. 1878. Severianskie kurgany i ikh znachenie dlia istorii. *Trudy III arkheologicheskogo sieezda*, I, s. 185-224.

Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily Russkoi zemli*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Samokvasov, D. Ia. 1915. *Dnevnik raskopok v okrestnostiakh s. Gocheva Oboianskogo uezda Kurskoi gubernii*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv*. Moskva: Nauka.

Soloveva, G. F. 1956. Slavianskie soiuzy plemen po arkheologicheskim materialam VIII—XIV vv. n. e. (viatichi, radimichi, severiane). *Sovetskaia arkheologiia*, XXV, s. 138-170.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 2016. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk.

Sukhobokov, O. V., Motsia, A. P. 1983. *Otchet o raskopkakh romensko-drevnerusskogo kompleksa pamiatnikov u s. Zelenyi Gai Sumskoi obl. v 1983 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38a.

Tretiakov, P. N. 1941. Severnye vostochno-slavianskie plemena. Voprosy etnogonii severnykh slavianskikh plemen. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 6, s. 22-26.

Uvarova, P. S. 1906. Vyborki iz del Chernigovskogo statisticheskogo Komiteta, Istoricheskogo obshchestva Nestora-Letopistsa i arkhiva graf. P. S. Uvarovoi. Gorodishcha i kurgany. *Trudy Moskovskogo Predvaritelnogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sieezda*, 1, s. 73-93.

Uzianov, A. A. 1986. Raskopki kurganov i gorodishcha v doline r. Tuskar. *Arkheologicheskie otkrytiia 1985 g*., s. 77-78.

Uzianov, A. A., Smirnov, Iu. A., Vereshchinskii, L. I. 1979. Meshkovskie kurgany i gorodishche. *Arkheologicheskie otkrytiia 1978 g*., s. 98-99.

Chmykhov, M. O. 1993. *Kurhany yak yavyshche davnoi kultury*. Kyiv: NMKVO.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.

D. V. Bibikov

FURTHER THOUGHTS ON THE FUNERAL RITE OF ROMENSKA CULTURE

The study of the funeral rite of the Eastern Slavs and the dynamics of its development is important for the clarification of the religious, state-creating, ethnocultural and social processes of the Old Rus formation. In the paper the author makes a new attempt of the comprehensive analysis of the burial sites of chronicle Severians who are identified with the bearers of Romenska archaeological culture. For this purpose, the most complete and reliable catalogue of these sites included 142 items has been created.

Statistical calculations show at the main part of the Dnieper Left Bank in the 9th—10th centuries the dominance of cremation rites away from the burial, placing the urn in the upper levels of the mound. Burials of this type are at least 82 % of Romenska culture cremations. They are reflected in literary sources. Burials at the level of the horizon and in small holes should be considered only as a few deviations from the classical Romenski rite. Burials of these types are characterized by such specific elements as circular wooden fences and ritual hearths, and most of them do not contain the urns. Differences in the funeral rites of the Dnieper Left Bank can be explained by the reasons of both ethnographic and chronological nature.

In the second half of the 10th century in the Severians area a few cremations are recorded at the places of burial. No Romenska culture pottery or ornaments were found in any of these complexes: they all contained exclusively the Old Rus materials. There is no doubt that the rite of cremation at the place was brought to the Dnieper Left Bank by settlers from the Middle Dnieper together with the establishment of the Kyiv Princes power.

Radical changes in the Romenski funeral rite occur in the late 10th — early 11th centuries. The rite of inhumation at the level of the horizon becomes dominant, less often in the mound pits. Although a number of scholars link these changes to the socio-economic changes in society the author considers it possible to explain them only by the total Christianization of the newly acquired territories by Kyiv. It is likely that the cremation of the dead was strictly forbidden by the church.

Keywords: Romenska culture, Old Rus, funeral rite, cremation on the side, inhumation at the level of the horizon.

Одержано 31.01.2021

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BIBIKOV Dmytro V., Ph D, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikov-@bigmir.net.

УДК 904’13(282.247.32-197.4)”653” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.09

Д. Г. Дяченко

РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ’Ї

Стаття присвячена райковецькій культурі в Середньому Подніпров’ї. Враховуючи досягнення вітчизняної археології у розвитку питання, визначено основні проблеми та можливі шляхи їх вирішення. Розглянуто ґенезис, хронологію й особливості розвитку матеріальної культури райковецьких пам’яток VIII—IX ст. правобережної частини долини Дніпра.

Ключові слова: *райковецька культура, волинцевська культура, Середнє Подніпров’я, хронологія, раннє середньовіччя, ранньогончарний керамічний комплекс.*

Етнокультурна ситуація в Середньому Подніпров’ї наприкінці І тис. н. е. є однією з ключових проблем вітчизняної історіографії. Її розробка триває ще з XIX ст., хоча найбільш плідний етап розпочався з 1950—1960-х рр., коли було відкрито й досліджено чимало неукріплених ранньослов’янських поселень, що докорінно змінили розуміння перебігу історичних процесів і розвитку матеріальної культури переддержавної доби. Утім, оцінка результатів такого стрімкого розвитку досліджень не є однозначною. З одного боку, отримані титанічними зусиллями колекції значно пожвавили дослідження й дискусії, відкривали нові напрямки профільних тематик, що, зокрема, добре проілюстровано обсягом тогочасних і подальших публікацій. З іншого, методика видобування археологічного джерела на слов’янських пам’ятках переживала етап свого зародження, рівень проведення польових робіт лише розпочинав вдосконалюватися. Окрім того, інтерпретаційні моделі, створені в умовах тогочасних обмежених інформаційних можливостей, ще й під тиском офіційної радянської догматики, нині, в переважній більшості випадків, втратили свою актуальність. Сказане вище не ставить за мету применшити здобутки тодішніх дослідників, адже саме завдяки ним сучасна археологічна наука досягла значних успіхів. Нині зацікавлення даною тематикою не згасає; навпаки, за останні десятиліття масштаб напрацювань став настільки величезним і різноманітним, що один лише його огляд заслуговує на окреме монографічне дослідження.

Одним із аспектів, що викликає найбільше дискусій, залишається питання функціонування райковецької культури в Середньому Подніпров’ї та її місце в надзвичайно складній етнокультурній ситуації даного регіону в VIII—IX ст. Суперечливими залишаються ґенеза та хронологія райковецьких старожитностей, характер взаємозв’язків носіїв салтівської, волинцевської та райковецької культур. Нерозв’язаною є проблема причин «виживання» райковецьких пам’яток у Канівському Подніпров’ї на тлі катастрофи волинцевської культури першої третини IX ст. та багато інших. У літературі запропоновано чимало можливих шляхів вирішення даних питань, зокрема, найважливішими видаються праці О. М. Приходнюка, В. О. Петрашенко та О. В. Комара. Однак, детальне знайомство з історією проблематики та матеріалами райковецьких пам’яток Середнього Подніпров’я, у першу чергу — ранньогончарним керамічним комплексом, дозволяє вдатися до дещо інакших висновків.

Одразу слід зазначити, що мова піде саме про часткову реінтерпретацію наявного нині археологічного матеріалу пам’яток VIII—IX ст. правобережної частини долини Дніпра від гирла р. Тясмин на півдні до гирла р. Віта на півночі, а також — долин нижніх течій головних пра-

© Д. Г. ДЯЧЕНКО, 2020

вих допливів Дніпра на позначеному відтинку (рр. Тясмин, Рось, Стугна). Адже незважаючи на значну кількість опублікованих досліджень, про що говорилося вище, останніми десятиліттями обсяг доступних археологічних джерел суттєво не збільшився. Виняток становлять результати ситуативних науково-рятівних досліджень волинцевських поселень Обухів II та Ходосівка—Козаків Яр (Петраускас и др. 2011, с. 61—88; Петраускас 2019, с. 79—94; Готун та ін. 2012; 2014). Також варто відзначити планомірні дослідження Канівського поселення райковецької культури 1997—2014 рр., що є надзвичайно важливими, однак, опрацювання матеріалів та їхнє введення в науковий обіг триває, що ускладнює роботу з ними (Синиця, Терпиловський 2010a, с. 226—237). На наш погляд, рушійні зміни в розробці проблематики можливі виключно після проведення масштабних розвідок щодо виявлення, картографування та паспортизації археологічних пам'яток зазначеного регіону, серед яких потенційно можуть з'явитися й такі, що відносяться до VIII—IX ст. І лише після збагачення джерельної бази можна вдатися до кардинальних переглядів існуючих історіографічних традицій.

Дві хвилі кочівницького вторгнення — наприкінці VII ст. та на початку VIII ст., що маркуються випадіннями слов'янських скарбів I та II груп, докорінно змінили етнокультурну мапу регіону. Детальні історичні реконструкції цих процесів навів О. В. Комар (Комар 1999, с. 111—136; 2004, с. 87—91; 2005, с. 207—218; 2006, с. 403—412; 2012b, с. 128—191; 2017, с. 31—43). Територія випадіння скарбів співпадає в загальних рисах з межами волинцевської культури (Щеглова 1990, с. 162—204; Гавритухин, Обломский 1996, с. 106; Комар 2012b, с. 141). Її формування припадає на першу третину VIII ст. і пов'язане з просуванням на північ носіїв пеньківської культури в ареал колочинської, де під впливом кочівницького елементу й постають пам'ятки нового типу (Юренко 1985, с. 116—125; Сухобоков, 1975, с. 41—57; 1992, с. 16—36; 1999, с. 25—39; Приймак 1994, с. 9—12; Комар 2012a, с. 301—303). Основний ареал цієї культури — землі Лівобережжя між середньою Десною та Ворсклою, однак вже в середині VIII ст. аналогічні поселення з'являються також у вузькій смузі Дніпровського Правобережжя (Приймак 1994, с. 12—31; Петрашенко 1990, с. 47—50). Волинцевські пам'ятки, зважаючи на особливості матеріальної культури, відносять до зони впливу Хозарського каганату (Березовець 1965, с. 47 — 65; Горюнов, 1975, с. 3—10; Щеглова, Обломский, Гавритухин 1996, с. 130—136; Комар 2012b, с. 140—151).

На території Правобережного Подніпров'я ситуація видається інакшою. Картографування кочівницьких поховань початку VIII ст. показує шлях просування кочовиків в період навали з одного боку, а з іншого — встановлює межі впливу хозар на Правобережжі (Комар 2006, с. 407—409). Однак, на даній території не спостерігається кристалізації пам'яток одного культурного типу. Тут співіснують волинцевська культура, пам'ятки сахнівського типу, а також — райковецька культура. Хоча населення, що репрезентує зазначені пам'ятки знаходиться у тісних контактах з носіями салтівської культури (Щеглова 1987, с. 77—85), вплив останніх видається опосередкованим.

Дослідники по-різному намагалися пояснити своєрідність правобережних археологічних пам'яток VIII—IX ст. Результатом став цілий ряд фундаментальних та узагальнюючих досліджень, котрі подекуди базувалися на діаметрально протилежних поглядах. Однак, непоміченим залишався простий факт — територіальне диференціювання місцевих культур. Так, якщо розглядати т. зв. Київське Подніпров'я, то тут протягом середини VIII — початку IX ст. існують пам'ятки виключно волинцевської культури, хоча й із незначними місцевими особливостями (Кравченко 1979, с. 74—111; Петраускас 2019, с. 79—94). Нині до цього переліку входять відкриті поселення в Києві, Китаєві, Ходосівці — Козаковім Яру, Обухові II. Відомі волинцевські поселення й південніше. Проте, вже у Канівському Подніпров'ї спостерігається на поселеннях співіснування поряд різнокультурних елементів (Бучак, Григорівка, перший горизонт Монастирка та розташоване на протилежному березі Дніпра від нього поселення Стовп'яги). Ще далі на південь та південний захід — в басейнах Росі та Тясмину — волинцевські пам'ятки відсутні взагалі, натомість існують пам'ятки т. зв. «сахнівського типу» та райковецької культури, що містять нечисленні салтівські імпорти.

Такі спостереження приводять до двох головних висновків. По-перше, пам'ятки волинцевської культури окреслюють зону впливу Хозарського каганату на Правобережжі, що на півночі та на півдні дивним чином співпадає з відомими бродами через Дніпро — поблизу Києва та Монастирка (пізніше — Зарубський брід). Очевидно, що перший був більш важливим, про що свідчить розташування в околицях великих волинцевських поселень та наявність на території сучасного Києва салтівських катакомбних поховань цього періоду, котрі могли належати певному військовому контингенту, аналогічному до битицького (Плетнёва 1967, с. 73; Моця 1993, с. 131; Марков 2016, с. 41). По-друге, територія на південь та південний захід від окресленої не була безпосередньо включена до хозарської культурно-політичної сфери, а знаходилась на її маргінесах. Крім того, археологічні реалії Поросся та Потясминя свідчать, що попри катастрофічні наслідки кочівницьких навал та міграцій слов'янського населення наприкінці VII — на початку VIII ст., в даних

регіонах певні поселення продовжили своє існування і з часом репрезентували вже райковецьку культуру.

У даному контексті матеріали Потясминня є ключовими у питанні появи райковецької культури в Подніпров'ї, адже саме тут простежено безперервне існування протягом кінця VII — початку IX ст. ранньослов'янських пам'яток, котрі доволі чітко ілюструють зміни в матеріальній культурі.

Потясминська група пам'яток, що стосується нашого періоду (Луг I, Луг II, Стецівка, Макарів Острів), була відкрита й досліджена Д. Т. Березовцем під час рятувальних робіт, пов'язаних із будівництвом Кременчуцької ГЕС та наповненням відповідного водосховища (1956—1959 рр.). Окрім того, в подальшому, поблизу с. Велика Андрусівка було зафіксовано декілька синхронних ґрунтових могильників.

Аналізуючи матеріали поселень, можна виділити три хронологічні горизонти. До першого відносяться житла 1, 3, 5—7, 9 і 21 на поселенні Луг I, на Лузі II — житла 7 і 9, на Макаровому Острові — житла 2 і 10, та будівлі № 7, 9, 10, 11 на поселенні Стецівка. Для нього характерні заглиблені житла з печами-кам'янками. У керамічному наборі переважають ліпні товстостінні плечисті опуклобокі горщики з відігнутими, прикрашеними пальцевими защипами або ж насічками вінцями, у незначній кількості представлені архаїчні біконічні товстостінні горщики. Гончарна кераміка в цих комплексах представлена незначною кількістю сіролщенної пастирської та посудин канцерського типу (Приходнюк 1980, с. 15—16; Володарець-Урбанович 2010, с. 147—152). Зважаючи на ряд фактів: 1) дату розгрому Пастирського городища, що відноситься до початку VIII ст. (Комар 2005, с. 211); 2) пастирську гончарну кераміку, що не могла потрапити на слов'янські поселення після руйнації городища; 3) відсутність імпортів салтівської культури; 4) відсутність у керамічних наборах зі згаданих жител співіснування ліпної та ранньогончарної кераміки, верхню дату цього горизонту можна визначити не пізніше як кінець першої чверті VIII ст.

Наступний хронологічний горизонт репрезентують собою житла 4, 11, 16, 17, 20, 25—27, 29, 30 з поселення Луг I, на Лузі II — житла 1—4, 11. У цей час конструкція жител не зазнає змін, натомість доволі яскраві перетворення відбувалися у складі керамічних наборів. Вищеописана ліпна кераміка набуває нових типів. Разом із тим, з'являється невеликий відсоток ранньогончарної кераміки, багато орнаментованої прямими та хвилястими лініями, що за технологією виробництва мало відрізнялася від ліпної. Окрім того, у певній кількості зустрічається кераміка салтівської культури, а також — фрагменти амфор. Якщо ж звернути увагу на відсоткове відношення керамічного матеріалу, зустрінутого суцільно в заповненнях жител та культурному шарі поблизу них, наведеного Д. Т. Березовцем, то ми бачимо, що загальний відсоток гончарної кераміки зростає від 4,19 до 11,12 %, причому таке зростання забезпечене не завдяки збільшенню кількості ранньогончарної кераміки райковецьких типів, а в першу чергу з огляду на збільшення кількості гончарних салтівських посудин та амфорної тари (Березовец 1963, с. 190). Таким чином, цей горизонт можна пов'язати із зростаючими контактами населення з представниками салтівської культури. Відтак, якщо час активної фази формування останньої припадає на кінець другої чверті VIII ст. (Комар 1999, с. 131—133), то найімовірніше час існування цього горизонту можна визначити в межах середини — другої половини VIII ст.

Найпізніший хронологічний етап потясминських поселень представлений житлами 1, 3—9 з поселення в ур. Макарів Острів. У житлобудуванні та конструкції печей змін, як і в попередньому випадку, не відбувається. Керамічний комплекс включає ліпні та ранньокружальні райковецькі посудини декількох типів, амфори, незначну кількість фрагментів кераміки салтівського типу (Линка, Шовкопляс 1963, с. 224—242; Петрашенко 1992. с. 19—20). Зв'язки населення Макарового Острову з салтівською культурою на цьому етапі репрезентовані не лише знахідками імпортної керамічної продукції, але й старожитностями іншого ґатунку: намисто з 46 дрібних намистин зі світло-сірої пасти, що було зафіксовано в житлі 3, а також — дві сокири зі скарбу залізних речей, що походить з житла № 1, мають аналогії серед салтівських старожитностей (Плетнёва 1967, с. 158—159). Загалом, із огляду на наявність на даному етапі салтівських імпортів, хоч і в дещо меншій кількості (Березовець 1965, с. 57—58), та відсутність складнопрофільованих ранньогончарних райковецьких форм, хронологія цього горизонту встановлюється широко другою половиною VIII ст.

Подібна хронологічна ситуація спостерігається й на групі могильників біля с. Велика Андрусівка, що були виявлені в ході обстежень узбережжя новоутвореного Кременчуцького водосховища в 1961 р Є. П. Петровською та Д. Я. Телегіним, а в подальші роки частково досліджена Д. Т. Березовцем (Петровська, Телегін 1965, с. 178—179; Березовець 1969, с. 58—59). Фактично поховання знаходились впритул до берегової лінії, або ж вже частково на мілководді. Нині вся територія могильників затоплена лінзою Кременчуцького водосховища.

Незважаючи на значні руйнівні впливи багаторічної оранки та хвиль «Великої води» першої фази існування водосховища (1959—1961 рр.), Д. Т. Березовцю все ж вдалося археологічно дослідити (наскільки це було можливо) протягом 1961—1963 рр. місцезнаходження

поховань, і розподілити їх на 4 територіальні й хронологічні групи. Могильник 2 і 3 розташовувалися на дюнах лівої сторони тясминської долини, могильник 4 — поблизу колишнього хутора Каширівка, а могильник 1 — між колишніми хуторами Бондарівка та Каширівка.

Могильники 2 і 3 більш ранні, містять урнові та безурнові трупоспалення на стороні, в яких поховальні урни представлені в переважній більшості біконічними горщиками пізньопеньківського етапу, а з поховання 4 могильника 2 походить бронзова пряжка, котра датується кінцем VII ст. (дані могильники можна співставити з поселеннями в ур. Молочарня та раннім горизонтом Лугу І). Могильник 4, який також репрезентований урновими та безурновими безкурганними похованнями в ямках, представлений частково біконічними горщиками, а також — фрагментами високих округлобоких посудин з ледь відігнутими вінцями, крім того, з території могильника походить антропоморфна фібула, що датується першою половиною VIII ст. й має численні аналогії з Пастирського городища (Володарець-Урбанович 2015, с. 87—89). Могильник 1, як і попередні, представлений урновими та безурновими трупоспаленнями на стороні в невеличких ямках. Керамічний матеріал — ліпними і примітивними ранньокружальними орнаментованими посудинами раннього етапу райковецької культури (другої половини VIII — початку IX ст.), а відтак він співставляється з поселеннями Луг ІІ та Макарів Острів (Березовець, 1969, с. 59—66). Цілком погоджуючись з автором досліджень, зазначимо, що в подальші роки інформаційний потенціал дослідженої пам'ятки став предметом для численних слов'янознавчих археологічних студій, що надавали цим могильникам різну культурну приналежність та хронологічні рамки (Сміленко 1975, с. 82; Петрашенко 1999, с. 235—236; Приходнюк 1998, с. 29).

Не менш цікавою видається група сахнівських поселень (Довженок, Линка 1959, с. 102—113; Кухаренко 1963, с. 243—250; Приходнюк, 1976). Ліпний керамічний комплекс даних пам'яток надзвичайно подібний до потясминських груп, що дозволило свого часу О. М. Приходнюку дійти висновку, що райковецька культура в Середньому Подніпров'ї була сформована шляхом співіснування пізньопеньківських пам'яток із старожитностями проміжного сахнівського етапу, час виникнення й побутування якого дослідник визначав кінцем VII — серединою VIII ст. Формування райковецької культури, на його думку, відбувалося протягом середини — другої половини VIII ст. (Приходнюк 1980, с. 113—125). Власне, в подальшому, сахнівський тип та райковецькі старожитності вбачалися дослідникові спорідненими — райковецьку культуру він розглядав як логічне продовження розвитку сахнівських старожитностей (Приходнюк 1980, с. 49). В. О. Петрашенко відстоювала інші позиції, зважаючи на статистичний аналіз керамічних комплексів Середнього Подніпров'я й наголошуючи на більшому зв'язку сахнівських комплексів з традиціями волинцевської культури (Петрашенко 1992, с. 80—92). Зважаючи на проведену типологію, класифікацію керамічного матеріалу та жител із пам'яток Дніпровського лісостепового Правобережжя, дослідниця дещо раніше висунула тезу про існування своєрідної «придніпровської» або ж «подніпровської» культури VIII—X ст., куди включала як старожитності «сахнівсько-волинцевського» етапу, так і райковецькі пам'ятки, а її носіями були оголошені літописні поляни (Петрашенко 1981, с. 157—158). Зважаючи на власні студії волинцевської культури, такий погляд не поділяв О. В. Сухобоков (1992, с. 74—86; 1994, с. 207—209; 1998, с. 62—63; 2000).

Окрім проблеми ліпних керамічних комплексів, постає ще й питання про облаштування опалювальних споруд. Якщо для райковецьких пам'яток в абсолютній більшості характерні печі-кам'янки, то в усіх житлах сахнівських поселень присутні глинобитні печі, у конструкції яких використовувалося каміння (Приходнюк 1976). До того ж, печі подібної конструкції зустрічаються в ранніх горизонтах Канівського поселення (Мезенцева 1965, с. 19—48) та на Бучаку (Петрашенко, 1990, с. 7—8; 1999, с. 161—165). Така конструктивна особливість була нехарактерною для пізньопенківського часу, що разом із аналізом керамічного матеріалу дозволило В. О. Петрашенко наголошувати на спорідненості сахнівських пам'яток із волинцевською культурою (1981, с. 144—147).

Якщо питання відмінності конструкцій печей залишається актуальним, то з приводу керамічного комплексу, враховуючи недоліки застосування статистичної обробки керамічного матеріалу ранньослов'янських пам'яток (Сухобоков 2000), позицію О. М. Приходнюка вважаємо більш обґрунтованою. Обидві групи справді виявляють неабияку подібність. Тут також з'являються поодинокі фрагменти примітивної ранньокружальної райковецької кераміки (Петрашенко, 1992, с. 85). Сахнівська група демонструє своєрідний «кущ» поселень в долині р. Рось, що існував протягом першої половини — середини VIII ст., синхронно з потясминською групою.

Узагалі, доволі цікавою видається ситуація середини — другої половини VIII ст. Неодноразово наголошувалося на безпосередньому перебуванні кочівницького елементу в даному регіоні (Горюнов 1987, с. 4), зокрема — на поселенні Стецівка. Помітно це й за кількістю салтівських й причорноморських імпортів. Спостерігається помітний розвиток матеріальної культури на потясминських поселеннях, що позначається на сахнівській групі також, про що була мова вище. Разом із тим, в другій

половині VIII ст. припиняється життєдіяльність в обох мікрорегіонах, однак аналогічні старожитності з'являються на Канівському поселенні, Монастирку, Бучаку, Стовп'ягах (Савчук 1983, с. 88—90). Чи не може це свідчити про активне просування населення з півдня в північному напрямку, у райони безпосередньо або ж близькі ареалу волинцевської культури? І чи не маркує це скарб з житла 1 Макарового Острова?

Близькими до Сахнівки є ранні житлові комплекси з Канівського поселення. Однак, говорячи про останнє, слід зробити декілька увідних зауваг. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на території Канівського природного заповідника досліджувалося Г. Г. Мезенцевою протягом 1957—1962 рр. та Є. В. Синицею в 1997—2014 рр. У результаті першого етапу досліджень було здобуто значну кількість археологічного матеріалу, систематизувавши який, Г. Г. Мезенцева видала відповідну монографію, котра більш ніж півстоліття залишалася єдиним джерелом інформації стосовно цієї пам'ятки. За минулий час вона стала історіографічною класикою, а її інформативна база міцно закріпилася у вітчизняній славістиці. Утім, проведення досліджень на сучасному рівні виявило ряд недоліків у кінцевих твердженнях Г. Г. Мезенцевої, детальний огляд яких, а також — попередні підсумки новітнього етапу наукових робіт на пам'ятці, було опубліковано Є. В. Синицею (Синиця, Терпиловський 2010a, с. 226—237). Не вдаючись до розлогих історіографічних оглядів, зазначимо лише, що зважаючи на складну стратиграфічну ситуацію пам'ятки, котру було зафіксовано протягом 1997—2009 рр., беззастережно оперувати даними Г. Г. Мезенцевої не видається можливим.

Однак, саме з розкопками 1957—1962 рр. пов'язано виявлення на поселенні заглиблених жител з глинобитними печами, аналогічними до сахнівських: вони були знайдені у 7 житлових спорудах із 21, досліджених протягом зазначеного часу. На відміну від Сахнівського поселення, тут єдиним комплексом з виключно ліпною керамікою є житло 2. Решта містить поряд з ліпними й примітивні ранньокружальні горщики, хоча ліпний посуд переважає (Мезенцева 1965, с. 19—51). Ще одну споруду, з гіпотетично глинобитною піччю, було виявлено в 2003 р. (будівля 1). Ця житлова споруда не мала пропорційних розмірів, заповнення її було одноманітне, не відрізняючись від культурного шару. Ніяких конструктивних особливостей не простежено, окрім дуже зруйнованих материкових останців, над якими, на рівні виявлення об'єкту, було зафіксовано темну пляму розмірами 1,5 × 1,3 м; череня, або пропеченої землі на площі в межах останців не виявлено. Наявність в заповненні невеликої кількості фрагментів виключно ліпних посудин, а також той факт, що на поселенні всі глинобитні печі розташовувались на останцях, в той час як всі кам'янки — на підсипці, дали можливість автору, по-перше, ототожнити зруйновані останці з нижньою частиною глинобитної печі, по-друге — віднести цю споруду до кола найраніших на пам'ятці (Синиця та ін. 2005, с. 4—5). Втім, ретельно ознайомившись із описом даної споруди, складається враження, що її, радше, було сумлінно розібрано жителями поселення в давнину, очевидно — на будівельні матеріали. У результаті, її котлован доволі швидко заплив культурним шаром, котрий, до речі, містив залишки декількох епох. Сліди подібних запустінь будівель і перебудов на поселенні зустрічаються доволі часто (Синиця та ін. 2008, с. 12—16, 25—26). А тому за браком інформації неможливо чітко відповісти на питання, чи була наявна в цій споруді виключно ліпна кераміка, чи побутувала поруч і ранньогончарна. В усякому разі, навіть за такої логіки, будівлю 1 (2003 р.) можна віднести до ранніх на пам'ятці.

Отримані в результаті робіт 2005—2006 рр. дані свідчать, що для жител раннього етапу характерні наряду з глинобитними й печі-кам'янки. Так, доволі цікавою є конфігурація будівлі 4, будівлі 5 та ями 11. Будівля 4 являла собою заглиблене житло з піччю-кам'янкою, котра на момент розкриття котловану являла собою завал дрібного каміння. Крім того, не було виявлено жодних конструктивних особливостей, несучих конструкцій; будівля виявилася надзвичайно бідною на матеріал. Ці факти спонукали автора розкопок до висновку про те, що споруда й піч були розібрані й покинуті своїми мешканцями на певному етапі. Відносну хронологію будівлі допомагає встановити те, що її східний кут перерізає яма 11. Дно цієї ями зафіксоване майже на 0,5 м вище від долівки котловану будівлі 4. У заповненні ями траплявся різноманітний керамічний матеріал, зокрема — розвал денця ранньогончарної посудини, фрагмент вінець ліпного горщика сахнівської традиції. Окрім того, будівля 4 розташовувалась у 0,8 м на південний схід — південь від будівлі 5, котра відноситься до найпізнішого етапу функціонування пам'ятки, зважаючи на горілі конструкції, наявність двох стратиграфічних горизонтів, що притаманно для всіх пізніх споруд на пам'ятці (Синиця та ін. 2007, с. 12—16; 2010b, с. 4—7). Це підтверджують також дані стратиграфічного розрізу, котрий показав, що у давньоруський час природна западина на місці колишнього житла використовувалася як смітник. Скоріш за все, на момент такого своєрідного використання «западина була досить добре видна, а отже від моменту руйнації будівлі 5 пройшов нетривалий час» (Синиця та ін. 2007, с. 4—10).

Крім щойно описаного випадку, подібні явища траплялися й в інших об'єктах протягом

подальших досліджень. Для нас важливим є те, що на час початкового існування пам'ятки співіснували обидві традиції облаштування опалювальних споруд, адже є випадки наявності в житлах із глинобитними печами ранньогончарної кераміки, й виключно ліпні комплекси в будівлях з печами-кам'янками, і навпаки, допоки домінуючими не стали останні. В який момент це відбулося, встановити наразі достатньо важко. Таким чином, присутність глинобитних печей не є хронологічним індикатором. Ще одним висновком є те, що внаслідок зафіксованих частих перебудов і винесенням жителями зі своїх колишніх будівель усіх «корисних» речей (будматеріали, цілі форми посуду), що опосередковано підтверджується знахідками в житлах лише пошкоджених, непридатних для подальшого використання посудин, неможливо встановити, чи насправді на початку існування поселення жителі користувалися виключно ліпним посудом, чи мали вже примітивно кружальний. Ліпні посудини надзвичайно близько повторюють типи з Сахнівки. Чверть усіх ліпних горщиків з Канівського поселення представляє тип I за Г. Г. Мезенцевою, він же — тип III за О. М. Приходнюком з Сахнівки, що є посудинами з дуже опуклим тулубом, добре вираженими плічками та прямими, майже вертикальними вінцями. Такі посудини зустрічалися і протягом розкопок 1997—2009 рр. (ці горщики вважаються архаїчною ознакою; Мезенцева 1965, с. 72—74; Приходнюк 1976, с. 115—117; Синиця, Терпиловський 2010b, с. 4). Широко представлені й інші типи посудин (Мезенцева 1965. с. 72, рис. 35; Приходнюк 1976, с. 112, рис. 10). Однак, Канівське поселення в сумі показує більшу варіативність форм ліпного посуду порівняно з Сахнівкою, що пояснюється довшим часом існування першого (Мезенцева 1965, с. 74—88).

Досить цікавими об'єктами, що висвітлюють відносну хронологію пам'ятки, є ями 8, 12, а також розвал 1. Обидві названі ями першопочатково функціонували як зерносховища, проте на певному етапі втратили первинні якості й використовувалися як сміттєві звалища. Характер заповнення ями № 8 свідчив про її одномоментне закидання в давнину. Переважна більшість керамічних знахідок з ями № 8 сильно фрагментована, значна їх частина має сліди вторинного обпалу, деякі фрагменти ошлаковані. У заповненні ями представлені фрагменти як ліпних, так і ранньокружальних посудин. Крім кераміки, тут зустрічалося дуже обпалене каміння, фрагменти глиняної обмазки (Синиця, Терпиловський 2009, с. 6—7). Ліпні посудини представлені слабопрофільованими горщиками зі ледь відігнутими вінцями, котрі прикрашені орнаментом у вигляді пальцевих защепів, характерних для Канівського поселення. Натомість, уламки ранньогончарних посудин, що тут зустрілися автору розкопок, були доволі цікавими. Ці горщики являли собою наслідування салтівським та волинцевським гончарним посудинам, що проявлялося лише у збереженні форми: тісто, орнаментація, ступінь випалу не відрізняли їх від, власне, райковецьких ранньокружальних посудин. Лише у випадку першої посудини, котра наслідувала салтівський посуд, було декілька технологічних особливостей: у тісті були відсутні крупні фракції шамоту, поверхня, хоч і недбало, була загладжена, а також присутні сліди часткового лискування, фрагменти з котрим мали коричневий колір. Автор зазначав, що поодинокі фрагменти подібних посудин неодноразово зустрічалися на Канівському поселенні (Синиця, Терпиловський 2009, с. 7—10). Заповнення ями 8, а також розвал 1, з котрого походить ліпна, археологічно ціла, посудина з вертикальними, ледь відігнутими вінцями, являє собою рештки будівельного сміття, утвореного в результаті перебудови будівлі 3, котра знаходилась неподалік (Синиця та ін. 2008, с. 20—24). Відтак можна зазначити, що на певному етапі будівля 3 зазнала перебудови, за якої залишки первинної печі разом з керамічними посудинами, котрі «вийшли з ладу», опинилися в колишньому зерновику. Можна зробити висновок, що на першому етапі функціонування житла його мешканці користувалися як ліпним, так і ранньокружальним посудом, типовим для пам'ятки, зокрема показовим є архаїчний горщик сахнівської традиції (Синиця, Терпиловський 2009, рис. 11: 1). Поряд з цим набором виступають форми, що наслідували салтівський та волинцевський гончарний посуд, однак виготовлені майстрами з райковецького середовища, котрі лише подекуди відтворювали ті чи інші особливості оригіналів. На нашу думку, цілком доцільно зробити висновок, що такі гончарні вироби могли з'явитися лише внаслідок своєрідної моди на посуд відповідних культур. Хронологічно такі процеси не могли відбутися пізніше фіналу волинцевської культури та припинення салтівських імпортів в регіон, що визначається в рамках першої третини IX ст. Показово, що вищенаведені імітації не були унікальними: уламки такого посуду достеменно зустрічалися на Канівському поселенні в заповненні інших об'єктів та в культурному шарі (Синиця, Терпиловський 2009, с. 8—10).

Цікаво, що поряд з будівлею 3 спостерігається подібна ситуація з будівлею 1 (2007 р.) та ямою 12. Перебудова будівлі 1 полягала в переоблаштуванні опалювальної споруди, засипці первісної долівки материковим ґрунтом, а в результаті функціонування житла після перебудови утворилася нова долівка, розташована між материковою засипкою та шаром первинного запливання котловану. На рівні першої долівки виявлено уламки як ліпного, так і ранньогончарного посуду. Така ж ситуація сто-

сується й знахідок з рівня другої долівки, однак тут ранньогончарні горщики представлені розвалами двох посудин з манжетоподібним потовщенням вінець, а також — складним профілюванням (Синиця та ін. 2008, с. 12—16). Залишки перебудови опалювальної споруди містить яма № 12, розташована неподалік від будівлі № 1; характер заповнення свідчить про її одномоментне закидання, а серед матеріалу, крім обпеченого каміння, зустрічалися переважно уламки ліпних посудин, верхня частина розвалу ліпної корчаги, а також — рештки ранньогончарних посудин (Синиця, Терпиловський 2009, с. 14—15).

Коротко оглянувши головні здобутки новітнього етапу досліджень Канівського поселення, а також ураховуючи інформаційну базу 1957—1962 рр., можна дійти таких висновків.

• До найранішого етапу існування пам'ятки слід віднести житла 1 (2003—2004 р.) і 4 (2005 р.). Для цього часу характерне співіснування глинобитних печей з печами-кам'янками, збереження основних типів горщиків сахнівської традиції, проте варіабельність їх форм проявляється вже тоді. Враховуючи сліди великої кількості перебудов та розбирання на будівельні матеріали жител, відповісти чітко на питання чи була на ранньому етапі у використанні виключно ліпна кераміка, чи вже побутували ранньогончарні форми, надзвичайно складно. Тому час виникнення і першопочаткового існування поселення можна визначити серединою — другою половиною VIII ст.

• До середнього етапу функціонування пам'ятки належать житлові будівлі 2 і 3 (2003—2004 рр.), будівля 2 (2007 р.), а також — нижній горизонт будівель 1 і 3 (2007 р.). Цей проміжок характеризується, перш за все, достеменно засвідченим побутуванням ранньогончарних посудин райковецької культури. У домобудівництві продовжують спільно функціонувати глинобитні та печі-кам'янки, однак, якраз протягом цього етапу останні стають домінуючими, а як наслідок — єдиними. Також на цьому етапі засвідчується наявність імпортів з ареалу салтівської культури та наслідуванні їм (ливарна формочка для відливки сережки, бронзові браслети й пряжки, скляні бусини) (Мезенцева 1965, с. 105—109; Михайлина 2000, с. 127). Крім того, наявні спроби імітування гончарного посуду салтівської та волинцевської культур при збереженні райковецької технології виробництва За сумарною кількістю ознак цей період можна датувати другою половиною VIII — першою половиною (а найімовірніше — першою четвертю) IX ст.

• До фінального етапу належать горизонт будівель 1 і 3 (після перебудови), житлова споруда 5 (2005 р.) та будівля 4 (2009 р.). Важливим тут є те, що верхній горизонт характеризується оновленням старих і створенням нових жител, можливо після певного короткочасного відтоку населення. Продовжують побутувати ліпні й ранньогончарні посудини, однак з'являються горщики зі складнопрофільованими вінцями, деякі з манжетоподібним потовщенням. Хоча цей посуд і виглядає як розвинені форми давньоруських посудин середини — другої половини X ст., за технологією виробництва він нічим не відрізняється від примітивно-кружальних: це товстостінні посудини (до 1 см і більше) з неякісним випалом (черепки їх мають у зламі два—три кольори). Ці типи можна пов'язати з поширенням в регіоні не давньоруських, а дунайських посудин, що детально описано В. О. Петрашенко (Петрашенко 2003, с. 125—132). У складі прикрас з'являються срібні лунниці з псевдозерню, дротяні скроневі кільця (Мезенцева 1965, с. 109). За фактом відсутності речей давньоруського ґатунку з горизонту функціонування жител, а також того, що жителі Канівського поселення залишили його, як зазначає автор сучасних досліджень, не в результаті катастрофи, а внаслідок планомірної акції відходу (пожежа, сліди якої зафіксовані в житлах останнього горизонту, відбулася вже після початкового запливання котлованів будівель) (Синиця, Терпиловський 2010а, с. 226—237), можна визначити верхню дату цього завершального етапу кінцем IX ст., можливо — самим початком X ст.

Окрім Канівського поселення, в цьому регіоні надзвичайно яскравою є пам'ятка в ур. Монастирок. Городище з відкритим селищем було досліджено великими площами в ході робіт Є. В. Максимова та В. О. Петрашенко в 1974, 1979—1980, 1982—1985 рр. Загалом на Східному та Західному городищах, а також — відкритому селищі, за словами авторів, досліджено бл. 6 тис. м^2. До періоду, що нас цікавить, відноситься 23 житлові споруди на Східному городищі, 6 — на Західному, а також — 1 житло з території відкритого селища. За результатами робіт було видано монографію з детальним аналізом здобутої інформації, хронологією пам'яток та характеристикою їх культурно-історичної належності (Максимов, Петрашенко 1988).

В. О. Петрашенко визначала час існування пам'ятки VIII—X ст., виділивши два будівельно-хронологічні горизонти: VIII—IX ст. та IX—X ст. на основі переважання в ранніх комплексах ліпного посуду над ранньокружальним, в пізніх — зворотної ситуації, до того ж — наявності в них посудин з манжетоподібним потовщенням та складнопрофільованістю верхніх частин горщиків. Водночас виділення пізнього горизонту полегшувалось фіксацією одномоментної загибелі ряду споруд в результаті пожежі, на думку В. О. Петрашенко — пов'язаної з військовою акцією печенігів в 968 р. (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92—103). Дещо модифікувавши цю теорію, О. В. Комар висунув думку про більш пізній час існування пам'ятки.

Ранній горизонт вміщував в межах першої половини IX ст., другий будівельний горизонт відносив до другої половини IX — другої чверті X ст., і пов'язував його формування з притокою в регіон носіїв «житомирського» варіанту райковецької культури. Час загибелі городища та поселення автор синхронізував з руйнацією Іскоростеня й раннім давньоруським часом загалом, пояснюючи таким чином наявність на Монастирку речей скандинавського походження, а також — арабських монет (Комар 2012а, с. 305—306; 2015, с. 66).

Ранній горизонт пам'ятки має синкретичний характер. На Монастирку відсутні достеменні комплекси з виключно ліпними посудинами. Керамічний набір загалом відноситься до райковецької традиції. Однак, ранній горизонт демонструє співіснування жител з печами-кам'янками та жител, у конструкціях склепіння печей яких використані глиняні вальки. Деякі опалювальні споруди вирізані в глині, або ж глина достатньо широко представлена в їх конструкції (№ 4, 14, 16, 21, а також 5 на території Західного городища). Подібна ситуація поєднання декількох традицій в облаштуванні печей зустрічається й на розташованому неподалік поселенні Бучак (Петрашенко 1990, с. 7—8).

Про житла 14, 16, 21, 22 в прикінцевих розмірковуваннях В. О. Петрашенко сказано, що вони не мають ознак горілих конструкцій, а тому віднесені до ранніх, однак в описах цих жител авторка зазначає очевидність загибелі цих будівель в результаті пожежі (Максимов, Петрашенко 1988. с. 21—25, 92—94). Ознайомившись з польовою документацією, стає зрозуміло, що в житлах 14 і 16 виявлені сліди завалу горілих конструкцій стін та даху, однак стратиграфічно між ними та рівнем долівки вже зафіксовано шар запливання котлованів, що свідчить про те, що на момент пожежі на городищі ці житла не функціонували тривалий час (Максимов та ін. 1974, с. 15—18). Подібна ситуація стосується житла 21 (Максимов, Петрашенко 1988, с. 24—25). З цього випливає висновок, що характерні для сахнівської традиції (наявність в глинобитних конструкціях каміння) та волинцевської культури (кубовидні, вирізані в материку) печі функціонували в житлах, котрі на пізньому етапі пам'ятки вже були покинутими.

Важливими є спостереження щодо укріплень — рів і вал Західного городища було сконструйовано тоді, коли ранньосередньовічне поселення вже існувало певний час (Максимов, Петрашенко 1988, с. 80—82). Окрім того, на Монастирку присутні сліди перебудов, подібних до Канівського поселення (Максимов та ін. 1974, с. 8—10);

Спираючись на вищенаведене, можемо стверджувати, що початково в ур. Монастирок існувало відкрите поселення. Місце було доволі зручним для облаштування, адже тут зберігалися залишки зарубинецьких земляних укріплень. У цей проміжок часу населення користувалося як ліпним, так і ранньогончарним посудом, однак переважав перший. У будівництві печей відчувається вплив волинцевської традиції, а прямокутна, вирізана в лесі, піч з житла 5 з Західного городища прямо відсилає до цієї культури. Крім того, В. О. Петрашенко виділила тип V ранньогончарного посуду, який за технологією виробництва та орнаментацією повторював райковецький, однак за формою чітко наслідував гончарні посудини волинцевської культури (Максимов, Петрашенко 1988, с. 87), окремі знахідки яких, а також — кераміки й інших імпортів салтівської культури, присутні на пам'ятці (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92). Усе це свідчить про те, що первинне населення Монастирка мало близькі контакти з населенням волинцевської культури, імітуючи речі цього культурного кола, а відтак, цей етап можна віднести до другої половини VIII — початку IX ст.

У певний момент часу ситуація кардинально змінюється: зводяться вал та рів Західного городища, відбувається оновлення укріплень зарубинецького часу Східного городища, також присутні сліди перебудови жител. У цьому горизонті ми вже не бачимо посудин, що імітують волинцевські, однак з'являється складнопрофільований посуд, що наслідує так званий «дунайський тип», високоякісні зразки якого траплялися на городищі (Петрашенко 2003, с. 127). Серед прикрас виділяються бронзова місяцеподібна сережка з литим привіском і псевдозерню (Максимов, Петрашенко 1980, с. 14), скроневе кільце з незамкненими кінцями з мідного дроту (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92). На цьому етапі до населення городища потрапляють арабські бронзовий фейс та срібні дирхеми (житла 2, 9 зі Східного городища та № 1 з відкритого селища; Максимов, Петрашенко 1988, с. 14—15, 20, 62—64). Це явище надзвичайно важливе, адже зараховує Монастирок до кола обігу дирхемів в Східній Європі першого періоду (800—833 рр.). Поширення арабських монет в цей час в ареалі роменської культури добре описано О. В. Комаром, ним же це явище пов'язане з початковим проникненням в регіон скандинавів-русів і залученням Дніпровського Лівобережжя до контактної зони Волзького торгового шляху (2015, с. 57—74). Для Лівобережжя ці процеси розпочалися катастрофою волинцевської культури та припиненням постачання в регіон всіх салтівських імпортів. Якщо для попереднього часу були характерні відкриті поселення, то на ранньому роменському етапі розвитку слов'янської культури Дніпровського Лівобережжя активно починають зводитися городища.

Чи не є аналогічним явищем і городище Монастирок? Вважаємо, що це питання має

позитивну відповідь. Другий горизонт городища, окрім вже згаданих монет, містить і знахідки скандинавського кола (Андрощук, Зоценко 2012, с. 110—111). В житлі 22 зафіксовано розвал ранньогончарної посудини, що за технологією виробництва й орнаментацією не відрізняється від решти, а формою повторює роменські ранньогончарні посудини (Максимов, Петрашенко 1988, с. 26, рис. 19: 1). Цікаво це з огляду аналогій з роменським Новотроїцьким городищем, де в цей же період (друга—третя чверть IX ст.) з'являються прикраси «дунайських типів», а на деяких посудинах спостерігається орнаментація, характерна для райковецької ранньогончарної традиції (Комар, Сухобоков 2004, с. 168—169).

Загибель городища Монастирок пов'язана з військовою акцією, що репрезентується тотальним згарищем житлових, господарських споруд, а також укріплень. На раптовий напад вказують доволі чисельні залишки в будівлях різноманітного хатнього начиння, горщиків з обвугленою їжею, а також — велика кількість ям-зерновиків з перепаленими зернівками (Максимов, Петрашенко 1988, с. 93—94). Відсутність слідів активних бойових дій, решток загиблих, поховань в зруйнованих об'єктах, як це трапляється в подібних випадках, свідчить про декілька можливих варіантів розвитку подій: населення могло встигнути врятуватися втечею або ж їх було масово взято в полон. На нашу думку, навряд чи можна синхронізувати загибель Монастирка з Іскоростенем. Хоча керамічні комплекси цих городищ доволі близькі, решта речового матеріалу кардинально різниться: прикраси, монети, зброя, котрі в згарищі Іскоростеня має широкі аналогії в давньоруських центрах першої половини X ст. (Комар 2012а, с. 327—331), відсутні на Монастирку, а тому датування загибелі цього городища в межах першої половини — середини X ст. є неприпустимим.

Характер загибелі Монастирка, притаманний останньому горизонту речовий набір, а також знахідка ланцетоподібного вістря стріли в згарищі житла № 1 з відкритого селища, дозволяють зробити припущення, що ця військова акція має пов'язуватися з періодом раннього закріплення скандинавів—русів в Середньому Подніпров'ї, їхніми військовими експедиціями-розвідками в регіоні, пошуком ресурсних зон, що археологічно фіксується в рамках кінця IX ст., а за літописом припадає на час 880—890-х рр. (Котышев, 2019, с. 54—63). Подібним, хоча й більш трагічним, є фінал Новотроїцького городища, що припадає на цей же час (Комар, Сухобоков 2004, с. 169).

В узагальнених рисах існування райковецької культури в Середньому Подніпров'ї можна визначити наступним чином. Її формування припадає на першу половину VIII ст. в Потясминні. Доволі рано, з середини VIII ст. (очевидно, на початку третьої чверті) розпочинається виготовлення ранньогончарного посуду. На першому етапі ранньогончарні посудини наслідують ліпні райковецькі форми, а також салтівський імпортний посуд. Протягом другої половини VIII ст. відбувається помітний розвиток матеріальної культури. У цей же час розпочинається просування в північному напрямку носіїв райковецької культури та населення сахнівських пам'яток, що маркується появою Канівського поселення, Монастирка, можливо — Бучака (Петрашенко, 1990, с. 7—8). Даному етапу притаманний синкретизм як у керамічному комплексі, так і в особливостях конструкцій опалювальних споруд. Фіксуються численні впливи носіїв волинцевської культури (та за їхнім посередництвом — салтівської) на представників райковецької. Це проявляється не лише у прямих імпортах, але й у намаганнях райковецького населення наслідувати гончарний волинцевський та салтівський посуд, однак, виходячи з власних технологічних можливостей.

Цікавим питанням залишається характер взаємозв'язків носіїв даних культур. Райковецьке населення сприймає салтівські й волинцевські імпорти, намагається наслідувати якісний гончарний посуд цих культур, ба навіть фіксується мирне співіснування двох культур на одних поселеннях — Монастирок, Бучак, Стовп'яги. Однак, зворотні імпульси відсутні. Не спостерігається й тенденцій до асиміляції одних іншими. Хоча очевидною видається чисельна перевага волинцевського населення в регіоні, зважаючи на кількість й розмір пам'яток. Наразі відповідь на це питання відсутня.

Рубежем виступає перша третина IX ст. Розгром Битицького городища й суцільне згарище, в які перетворюються більшість поселень волинцевської культури, пояснюється в літературі раннім проникненням скандинавів в регіон (Комар 2005, с. 136; 2017, с. 31—43) або ж результатом переселення до Північного Причорномор'я мадяр (Щавелев, Фетисов 2017, с. 317—318). В будь-якому випадку, це призвело до зміни етнокультурної ситуації в Подніпров'ї. Як вважають певні дослідники, вціліла частина волинцевського населення мігрувала в межиріччя Оки та Дону (Григорьев 2004, с. 23—25; 2009, с. 217—218)

Певний, однак не тривалий, час залишалися покинутими й райковецькі поселення. Вочевидь, після стабілізації ситуації мешканці повертаються, що відображається в перебудовах на Канівському поселенні та Монастирку, крім того, на останньому зводяться укріплення. Фінальному етапу існування культури притаманні контакти з ареалом Дніпровського Лівобережжя, притік речей «дунайського кола», а також — стрімкий розвиток форм ранньогончарного посуду. Ускладнюється загальне

профілювання посудин та оформлення вінець, характерним стає багатий лінійно-хвилястий орнамент, який вкриває практично всю площину виробів. Це говорить про застосування швидкого ручного кругу, який дозволив покращити симетричність посудин, а також створювати екземпляри більшого об'єму. Еволюція ранньокружального керамічного комплексу відбувалася лише за урізноманітненням форм, однак, технологічні показники (склад тіста, випал, щільність та товщина стінок посудин) говорять про фактичну незмінність і сталість традиції виробництва (Дяченко 2020, с. 4—8). Припинення функціонування найпізніших райковецьких пам'яток — Монастирка та Канівського поселення — відносимо до наслідків перших етапів закріплення русі в Середньому Подніпров'ї та відносимо до кінця IX — рубежу IX—X ст. За відсутністю будь-якої джерельної та доказової бази, пов'язувати співпадіння в часі загибелі Монастирка й знелюднення Канівського поселення з появою розвинених ранньогончарних райковецьких форм на Старокиївській горі, у ранній фазі формування давньоруського Києва (Козюба 2010, с. 63: рис. 3, с. 65: рис. 4), та на Виповзівському археологічному комплексі (Скороход 2020, с. 99: рис. 9) не наважуємось.

ЛІТЕРАТУРА

Андрощук, Ф. А., Зоценко, В. Н. 2012. *Скандинавские древности Юга Руси: Каталог*. Париж.

Березовець, Д. Т. 1965. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, 19, с. 47-67.

Березовец, Д. Т. 1963. Поселения уличей на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 145-208.

Березовець, Д. Т. 1969. Могильники уличів у долині Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58-79.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2010. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках. *Археологія та давня історія України*, 4, с. 147-152.

Гавритухин, И. О, Обломский, А. М. 1996. *Гаппоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН.

Горюнов, Е. А. 1975. О памятниках Волынцевского типа. *Краткие сообщения Института археологии*, 144, с. 3-10.

Горюнов, Е. А. 1987. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 190, с. 3-7.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непомящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 146-147.

Готун, І. А., Синиця, Є. В., Казимір, О. М. 2013. Охоронні роботи на селищі Ходосівка—Козаків яр. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 195-197.

Григорьев, А. В. 2004. О финальном этапе волынцевских древностей. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 23-25.

Григорьев, А. В. 2009. О славянских землях Хазарского каганата. В: Короткевич, Б. С. (ред.). *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции, Санкт-Петербург, 14—18 мая 2007 г.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 214-221.

Довженок, В. И., Линка, Н. В. 1959. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70: Памятники зарубинецкой культуры, с. 102-113.

Дяченко, Д. Г. 2020. Проблема ранньогончарного виробництва в середньодніпровському ареалі райковецької культури. В: Бібіков, Д. В. (ред.). *Гончарне виробництво середньовічного та ранньомодерного населення Наддніпрянщини. Матеріали наукового круглого столу. Вишгород, 27 червня 2020 р.* Вишгород, с. 4-8.

Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907—1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. В: Конвалюк, В. Н. (ред.). *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції Київського обласного археологічного музею. Халеп'я, 19 лютого 2010 року*. Трипілля, с. 59-79.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2004. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции*. III—IV. Киев; Судак: Академперіодика, с. 87-91.

Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. *Евреи и славяне*, 16: Хазары, с. 207-218.

Комар, А. В. 2006. Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 403-412.

Комар, А. В. 2012a. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: Археологическая панорама*. V. Москва: Вологда: Древности Севера, с. 300-333.

Комар, А. В. 2012b. Поляне и Северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год*: Предпосылки и пути формирования Древнерусского государства, с. 128-191.

Комар, А. В. 2015. Денежный счёт ранних славян в предгосударственный период. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год*: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье, с. 44-94.

Комар, А. В. 2017. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. В: Nagirnyy, V. (ed.). *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th—16th c.). Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23th—26th November, 2016*. Krakow, с. 31-43.

Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 159-173.

Котышев, Д. М. 2019. *От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье. IX—XII вв.* Москва.

Кравченко, Н. М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь (на материалах восточно-славянских племен и Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, с. 74-111.

Кухаренко, Ю. В. 1963. Раскопки у с. Сахновки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 243-250.

Линка, Н. В., Шовкопляс, А. М. 1963. Раннеславянское поселение на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 234-242.

Максимов, Є. В., Петрашенко, В. О. 1980. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. *Археологія*, 33, с. 3-20.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. О., Погорелый, В. Н., Терпиловский, Р. В., Цындровская, Л. А. 1974. *Отчет о раскопках городища Монастырек Каневского района Черкаской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/24—1.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. О. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.

Марков, В. И. 2016. *Тюркский след в истории Украины X—XVII вв*. Санкт-Петербург: Евразия.

Мезенцева, Г. Г. 1965. *Канівське поселення полян*. Київ: КДУ.

Михайлина, Л. П. 2000. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури. *Археологічні студії*, 1, с. 121-131.

Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст.: за матеріалами некрополів*. Київ: Наукова думка.

Петраускас, О. В. 2019. Волинцевський комплекс ранньослов 'янського по селення Обухів 2. *Археологія*, 1, с. 79-94.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Абашина, Н. С. 2011. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 в 2007 г. *Stratum plus*, 5, с. 61-88.

Петрашенко, В. О. 1999. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів, с. 230-239.

Петрашенко, В. О. 1981. *Лесостепное Правобережное Поднепровье в VIII—X вв*. Дисертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев.

Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32-43.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Петрашенко, В. О. 2003. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII — початку XI ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII—XI ст. Матеріали міжнародного польового семінару, 7—20 липня 2003 р*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 125-132.

Петрашенко, В. А. 1990. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 47-50.

Петровська, Є. О., Телегін, Д. Я. 1965. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмин. *Археологія*, 18, с. 178-179.

Плетнёва, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Приймак, В. В. 1994. *Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — поч. IX ст*. Суми.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования)*. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. В: Довженок, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яноруської археології*. Київ: Наукова думка, с. 101-119.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е*. Київ: Наукова думка.

Савчук, А. П. 1983. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького. *Археологія*, 42, с. 88-90.

Синиця, Є. В, Терпиловський, Р. В. 2010a. Археологічні дослідження пам'яток раннього середньовіччя на території Канівського природного заповідника: історія, здобутки, перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 226-237.

Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2010b. *Звіт про археологічні розкопки 2009 року на Канівському поселенні Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/210.

Синиця, Є. В., Гладких, М. І., Терпиловський, Р. В., Шидловський, П. С. 2007. *Звіт про археологічні розкопки 2005—2006 років Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства на території Канівського району Черкаської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005—2006/245.

Синиця, Є. В., Кізюн, О. Г., Кравченко, О. В., Моця, К. О., Терпиловський, Р. В., Ціліцький, В. В. 2005. *Звіт про археологічні розкопки 2003—2004 років на Канівському поселенні Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/151.

Синиця, Є. В., Пічкур, Є. В., Гладких, М. І., Рижов, С. М., Терпиловський, Р. В., Шостик, О. І. 2008. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки 2007 року Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства на території Канівського району Черкаської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/170.

Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2009. *Звіт про археологічні розкопки 2008 року на Канівському поселенні Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/277.

Скороход, В. М. 2020. Виповзів — військовий і торгово-ремісничий центр у Нижньому Подесенні. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 91-104.

Сміленко, А. Т. 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1994. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського лівобережжя у другій половині 1-го тисячоліття н. е. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності України-Русі*. Київ: Наукова думка, с. 204-210.

Сухобоков, О. В. 2000. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу). *Восточноевропейский археологический журнал*, 3 (4) (online). Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm (Дата звернення 31.01.2021).

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1998. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I — початку II тис. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 12, с. 59-65.

Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-39.

Щавелев, А. С., Фетисов, А. А. 2017. К исторической географии Восточной Европы IX в. 2: Карта скандинавских комплексов и артефактов. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год*: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье, с. 278-328.

Щеглова, О. А. 1987. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 77-85.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, 1, с. 162-204.

Щеглова, О. А., Обломский, А. М., Гавритухин, И. О. 1996. Памятники волынцевского типа. их специфика и генезис. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гаппоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 130-136.

Юренко, С. П. 1985. Волынцевская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.*, гл. 4, р. 2. Киев: Наукова думка, с. 116-125.

REFERENCES

Androshchuk, F. A., Zotsenko, V. N. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuga Rusi: Katalog*. Parizh.

Berezovets, D. T. 1965. Sloviany y plemena saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 19, s. 47-67.

Berezovets, D. T. 1963. Poseleniia ulichei na r. Tiasmine. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, s. 145-208.

Berezovets, D. T. 1969. Mohylnyky ulychiv u dolyni Tiasmynu. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58-79.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Fibuly V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv). *Arkheolohiia*, 3, s. 87-106.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2010. Pastyrskyi honcharnyi posud na slovianskykh pamiatkakh. Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy, 4, s. 147-152.

Gavritukhin, I. O, Oblomskii, A. M. 1996. *Gapponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN.

Goriunov, E. A. 1975. O pamiatnikakh Volyntsevskogo tipa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 144, s. 3-10.

Goriunov, E. A. 1987. Penkovskaia i saltovskaia kultury v Srednem Podneprove. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 190, s. 3-7.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Nepomiashchykh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytsia, T. V., Kvitnytskyi, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 146-147.

Hotun, I. A., Synytsia, Ye. V., Kazymir, O. M. 2013. Okhoronni roboty na selyshchi Khodosivka—Kozakiv yar. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 195-197.

Grigorev, A. V. 2004. O finalnom etape volyntsevskikh drevnostei. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII—X st*. Kyiv: Korvin-press, s. 23-25.

Grigorev, A. V. 2009. O slavianskikh zemliakh Khazarskogo kaganata. In: Korotkevich, B. S. (ed.). *Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, Sankt-Peterburg, 14—18 maia 2007 g*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 214-221.

Dovzhenok, V. I., Linka, N. V. 1959. Raskopki ranneslavianskikh poselenii v nizhnem techenii r. Ros. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70: Pamiatniki zarubinetskoi kultury, s. 102-113.

Diachenko, D. H. 2020. Problema rannohoncharnoho vyrobnytstva v serednodniprovskomu areali raikovetskoi kultury. In: Bibikov, D. V. (ed.). *Honcharne vyrobnytstvo serednovichnoho ta rannomodernoho naselennia Naddnipranshchyny. Materialy naukovoho kruhloho stolu. Vyshhorod, 27 chervnia 2020 r*. Vyshhorod, s. 4-8.

Koziuba, V. K. 2010. Fotohrafii ta maliunky rozkopok V. V. Khvoiky 1907—1908 rr. v sadybi M. M. Petrovskoho u Kyievi. In: Konvaliuk, V. N. (ed.). *Naukovo-doslidnytska ta prosvitnytska diialnist Vikentiia Khvoiky. Do 160-richchia z dnia narodzhennia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii Kyivskoho oblasnoho arkheolohichnoho muzeiu. Khalepia, 19 liutoho 2010 roku*. Trypillia, s. 59-79.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2004. Saltovskaia i «saltoidnaia» kultury v Podneprove. In: Kukovalskaia, N. M. (ed.). *Prichernomore, Krym, Rus v istorii i kulture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi konferentsii*. III—IV. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 87-91.

Komar, A. V. 2005. Istoricheskie predposylki vozniknoveniia legendy o polianskoi dani khazaram po arkheologicheskim dannym. *Evrei i slaviane*, 16: Khazary, s. 207-218.

Komar, A. V. 2006. Pogrebenie kochevnika nach. VIII v. u sela Zhuravlikha v Srednem Podneprove. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 403-412.

Komar, A. V. 2012a. Kiev i Pravoberezhnoe Podneprove. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh: Arkheologicheskaia panorama*. V. Moskva: Vologda: Drevnosti Severa, s. 300-333.

Komar, A. V. 2012b. Poliane i Severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 2010 god*: Predposylki i puti formirovaniia Drevnerusskogo gosudarstva, s. 128-191.

Komar, A. V. 2015. Denezhnyi schet rannikh slavian v predgosudarstvennyi period. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 2015 god*: Ekonomicheskie sistemy Evrazii v rannee Srednevekove, s. 44-94.

Komar, A. V. 2017. Mezhdu Rusiu i Khazariei: Dneprovskoe Levoberezhe IX veka v svete sovremennoi arkheologii. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th—16th c.). Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23th—26th November, 2016*. Krakow, s. 31-43.

Komar, A. V., Sukhobokov, O. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Romen: problema priemstvennosti. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII—X st*. Kyiv: Korvin-press, s. 159-173.

Kotyshev, D. M. 2019. *Ot Russkoi zemli k zemle Kievskoi. Stanovlenie gosudarstvennosti v Srednem Podneprove. IX—XII vv*. Moskva.

Kravchenko, N. M. 1979. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus (na materialakh vostochno-slavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, s. 74-111.

Kukharenko, Iu. V. 1963. Raskopki u s. Sakhnovki. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, s. 243-250.

Linka, N. V., Shovkoplias, A. M. 1963. Ranneslavianskoe poselenie na r. Tiasmine. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, s. 234-242.

Maksymov, Ye. V., Petrashenko, V. O. 1980. Horodyshche Monastyrok VIII—XIII st. na Serednomu Dnipri. *Arkheolohiia*, 33, s. 3-20.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. O., Pogorelyi, V. N., Terpilovskii, R. V., Tsyndrovskaia, L. A. 1974. *Otchet o raskopkakh gorodishcha Monastyrek Kanevskogo raiona Cherkaskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/24—1.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. O. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka.

Markov, V. I. 2016. *Tiurkskii sled v istorii Ukrainy X—XVII vv*. Sankt-Peterburg: Evraziia.

Mezentseva, H. H. 1965. *Kanivske poselennia polian*. Kyiv: KDU.

Mykhailyna, L. P. 2000. Khronolohiia ta periodyzatsiia starozhytnostei raikovetskoi kultury. *Arkheolohichni studii*, 1, s. 121-131.

Motsia, O. P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st.: za materialamy nekropoliv*. Kyiv: Naukova dumka.

Petrauskas, O. V. 2019. Volyntsevskyi kompleks rannoslov 'ianskoho po selennia Obukhiv 2. *Arkheolohiia*, 1, s. 79-94.

Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Abashina, N. S. 2011. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poseleniia Obukhov 2 v 2007 g. *Stratum plus*, 5, s. 61-88.

Petrashenko, V. O. 1999. Formuvannia kultury typu Luky Raikovetskoi u Serednomu Podniprovi. In: Terpylovskyi, R. V. (ed.). *Etnokulturni protsesy u Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysiacholitti n. e*. Kyiv; Lviv, s. 230-239.

Petrashenko, V. O. 1981. *Lesostepnoe Pravoberezhnoe Podneprove v VIII—X vv*. Disertatsiia k. i. n. IA AN USSR. Kiev.

Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevska kultura na Pravoberezhnomu Podniprovi (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*, 2, s. 32-43.

Petrashenko, V. O. 1992. *Slovianska keramika Pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.

Petrashenko, V. O. 2003. Khronolohiia ta pokhodzhennia serednodniprovskoi kruzhalnoi keramiky VIII — pochatku XI st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti tsentralno-skhidnoi Yevropy VIII—XI st. Materialy mizhnarodnoho polovoho seminaru, 7—20 lypnia 2003 r*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 125-132.

Petrashenko, V. A. 1990. Volyntsevskaia kultura na Pravoberezhnom Podneprove. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-50.

Petrovska, Ye. O., Telehin, D. Ya. 1965. Rannoslovianskyi mohylnyk na r. Tiasmyn. *Arkheolohiia*, 18, s. 178-179.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.

Pryimak, V. V. 1994. *Terytorialna struktura mezhyrichchia Serednoi Desny i Serednoi Vorskly VIII — poch. IX st*. Sumy.

Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura (kulturno-arkheologicheskii aspekt issledovaniia)*. Voronezh: VGU.

Prykhodniuk, O. M. 1976. Rannoserednovichne slovianske poselennia na r. Ros. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slovianoruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 101-119.

Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pamiatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e*. Kyiv: Naukova dumka.

Savchuk, A. P. 1983. Rannoslovianske poselennia poblyzu Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Arkheolohiia*, 42, s. 88-90.

Synytsia, Ye. V, Terpylovskyi, R. V. 2010a. Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok rannoho serednovichchia na terytorii Kanivskoho pryrodnoho zapovidnyka: istoriia, zdobutky, perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 226-237.

Synytsia, Ye. V., Terpylovskyi, R. V. 2010b. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2009 roku na Kanivskomu poselenni Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/210.

Synytsia, Ye. V., Hladkykh, M. I., Terpylovskyi, R. V., Shydlovskyi, P. S. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2005—2006 rokiv Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva na terytorii Kanivskoho raionu Cherkaskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005—2006/245.

Synytsia, Ye. V., Kiziun, O. H., Kravchenko, O. V., Motsia, K. O., Terpylovskyi, R. V., Tsilitskyi, V. V. 2005. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2003—2004 rokiv na Kanivskomu poselenni Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/151.

Synytsia, Ye. V., Pichkur, Ye. V., Hladkykh, M. I., Ryzhov, S. M., Terpylovskyi, R. V., Shostyk, O. I. 2008. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky 2007 roku Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva na terytorii Kanivskoho raionu Cherkaskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/170.

Synytsia, Ye. V., Terpylovskyi, R. V. 2009. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2008 roku na Kanivskomu poselenni Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/277.

Skorokhod, V. M. 2020. Vypovziv — viiskovyi i torhovo-remisnychyi tsentr u Nyzhnomu Podesenni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 91-104.

Smilenko, A. T. 1975. *Sloviany ta yikh susidy v stepovomu Podniprovi (II—XIII st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1994. Deiaki spirni pytannia istorii naselennia Dniprovskoho livoberezhzhia u druhii polovyni 1-ho tysiacholittia n. e. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Ukrainy-Rusi*. Kyiv: Naukova dumka, s. 204-210.

Sukhobokov, O. V. 2000. Ranni etapy kultury litopysnykh siverian (shche raz pro pamiatky volyntsevskoho typu). *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal*, 3 (4) (online). Rezhym dostupu: http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm (Data zvernennia 31.01.2021).

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1998. Deiaki pytannia etnokulturnoi istorii Livoberezhnoi Ukrainy ostannoi tretyny I — pochatku II tys. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 12, s. 59-65.

Sukhobokov, O. V. 1999. Do pokhodzhennia ta interpretatsii pamiatok volyntsevskoho etapu kultury litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, 2, s. 25-39.

Shchavelev, A. S., Fetisov, A. A. 2017. K istoricheskoi geografii Vostochnoi Evropy IX v. 2: Karta skandinavskikh kompleksov i artefaktov. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 2015 god*: Ekonomicheskie sistemy Evrazii v rannee Srednevekove, s. 278-328.

Shcheglova, O. A. 1987. Saltovskie veshchi na pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, s. 77-85.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*, 1, s. 162-204.

Shcheglova, O. A., Oblomskii, A. M., Gavritukhin, I. O. 1996. Pamiatniki volyntsevskogo tipa.ikh spetsifika i genezis. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gapponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 130-136.

Iurenko, S. P. 1985. Volyntsevskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta teritorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.*, gl. 4, r. 2. Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.

D. G. Diachenko

RAIKY CULTURE IN THE MIDDLE DNIEPER

The paper is devoted to the Raiky culture in the Middle Dnieper. It reveals major issues of the phenomenon of Raiky culture and their possible solutions considering the achievements of Ukrainian archeologists in this field. The genesis, chronology and features of the development of material culture of the Raiky sites in the 8th—9th centuries of the right-bank of the Dnieper are analyzed. In general the existence of the Raiky culture in the Middle Dnieper region can be described as follows. It was formed in first half of the 8th century in the Tiasmyn basin. The first wheel-made pottery has begun to manufacture quite early, from the mid-8th century (probably at the beginning of the third quarter). At the first stage, the early vessels have imitated the hand-made Raiky forms as well as the Saltovo-Mayaki imported vessels. Significant development of the material culture occurs during the second half

of the 8th century. At the same time, the movement of the people of Raiky culture and the population of the sites of Sakhnivka type has begun in the northern direction which was marked by the appearance of the Kaniv settlement, Monastyrok, and possibly Buchak. This stage is characterized by the syncretism both in the ceramic complex and in the features of design of the heating structures. Numerous influences of the people of Volyntsevo culture (and through them – of Saltovo-Mayaki one) are recorded in the Raiky culture. It is observed not only in direct imports but also in the efforts of the Raiky population to imitate the pottery of Volyntsevo and Saltovo-Mayaki cultures, however, based on their own technological capabilities.

The nature of the relationship between the bearers of these cultures is still interesting. The population of Raiky accepts the imported items of Saltovo-Mayaki and Volyntsevo cultures, tries to imitate high-quality pottery of them, and even one can see the peaceful coexistence of two cultures in one settlement — Monastyrok, Buchak, Stovpyagy. However, the reverse pulses are absent. There are no tendencies to assimilate each other. Although, given the number and size of the sites, the numerical advantage of the Volyntsevo population in the region seems obvious. There is currently no answer to this question.

The first third of the 9th century became the watershed. The destruction of the Bytytsia hill-fort and the charred ruins to which most of the settlements of the Volyntsevo culture has turned, is explained in the literature by the early penetration of Scandinavians into the region or as result of the resettlement of Magyars to the Northern Pontic region. In any case, this led to a change in the ethnic and cultural situation in the Dnieper basin. According to some researchers, the surviving part of the population of Volyntsevo culture migrated to the Oka and Don interfluve.

For some time, but not for long, the settlements of Raiky culture remained abandoned. Apparently, after the stabilization of situation, the residents have returned which is reflected by the reconstruction of the Kaniv settlement and Monastyrok; in addition, on the latter the fortifications have been erected. The final stage of the existence of culture is characterized by contacts with the area of the left bank of Dnieper, the influx of the items of the «Danube circle», as well as the rapid development of the forms of early wheel-made pottery. The general profiling of vessels and design of the rim became more complicated, the rich linear-wavy ornament which covers practically all surface of the item became characteristic. This suggests the use of a quick hand wheel which has improved the symmetry of the vessels, as well as permitted to create the larger specimens. The evolution of the early wheel-made ceramic complex took place only by a variety of forms, however, technological indicators (dough composition, firing, density and thickness of vessel walls) indicate the actual invariability and sustainability of the manufacture tradition. The discontinuance of the functioning of the latest Raiky sites (Monastyrok and Kaniv settlements) can be attributed as the consequences of the first stages of consolidation of the Rus people in the Middle Dnieper dating to the late 9th — the turn of the 9th—10th centuries.

Keywords: Raiky culture, Middle Dnieper region, Volyntsevo culture, chronology, Early Meadieval time, primitive pottery complex.

Одержано 31.01.2021

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут Археології НАН України, Київ, Україна.
Diachenko Dmytro G., Junior Research, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: dya4enkovi4@gmail.com.

УДК [902:528.9](282.247.32-197.2) DOI: 10.37445/adiu.2021.03.10

О. В. Каряка

ДАВНІ ШЛЯХИ БІЛЯ ДАВИДОВОГО БРОДУ НА ІНГУЛЬЦІ

Стаття присвячена з'ясуванню ролі регіону села Давидів Брід (Бериславський р-н, Херсонська обл.) в системі суходільного сполучення між Інгульцем та Дніпром та ключової ролі давніх курганів як просторових орієнтирів у степових просторах. На основі ретельного картографування та аналізу супутникових знімків було виявлено місця максимальної концентрації давніх доріг та значну роль досліджуваного регіону в системі сухопутної комунікації Нижнього Подніпров'я у західному напрямку.

Ключові слова: *супутникова зйомка, давні шляхи, кургани, просторові орієнтири, сухопутні комунікації.*

Вступ. В останні роки помітно зріс інтерес до неруйнівних методів в археологічних дослідженнях, серед яких вагому частину займає вивчення різноманітних супутникових знімків. Доступ до різноманітних ресурсів у мережі Інтернет постійно збільшує коло джерел до вивчення, дозволяє виявляти нові об'єкти та перспективні регіони. В даному напрямку особливої ваги набувають дослідження об'єктів, які раніше були майже невідомі через складність виявлення їх в польових умовах. Одним з яскравих прикладів таких об'єктів є давні дороги, сліди яких часто трапляються на супутникових знімках, але, як правило, невидимі при звичайному обстеженні в полі.

Для виявлення системи доріг та сухопутних комунікацій ми провели ретельне картографування залишків цих доріг та їх орієнтирів в ланшафті курганів — на великій ділянці між нижньою течією Інгульця від його гирла та Дніпром (рис. 1). Ця територія досить щільно насичена означеними об'єктами. На даний момент нами зафіксовано 993 кургани (точніше — просторових пунктів орієнтації) та 562 фрагменти шляхів, які тим чи іншим способом з ними пов'язані.

Результати досліджень. Складена нами археологічна карта Дніпро-Інгулецького регіону дозволяє виділити район максимальної концентрації залишків давніх доріг. Йому відповідає місцевість на південь від сучасного села Давидів Брід (Бериславський р-н, Херсонська обл.) — розташована приблизно за 75 км від устя Інгульця при його впадінні в заплаву Дніпра (зауважимо, що річище Інгульця сильно покручене, тому реальна його довжина, якщо слідувати за течією, перевищую більш ніж в два рази і складає 165 км) та 25 км вище впадіння р. Вісунь, яка робить Інгулець більш повноводним. Цей регіон мало досліджений в археологічному плані. Серед найбільш ранніх тут відоме сарматське поховання I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Костюк 1975, с. 98—99), однак, безперечно, тут існувало і населення більш ранніх епох.

В даному регіоні можна виділити три окремі ділянки концентрації шляхів та курганів — типові зірки (про обґрунтування термінів — див. статтю Ю. В. Болтрика, О. В. Каряки в цьому випуску), які були витягнуті уздовж ложа Інгульця на загальну відстань близько 9 км і обмежені з північного сходу балкою Байдаків Яр а на південному заході балкою Довга на західному краю с. Білогірка (рис. 2). Вказані зірки складались з крупних курганів і невеличких курганних груп, які було добре видно на значній відстані. На даний момент горизонт видимості цих курганів складає близько 9—10 км, але очевидно що в давнину він був суттєво більше.

© О. В. КАРЯКА, 2021

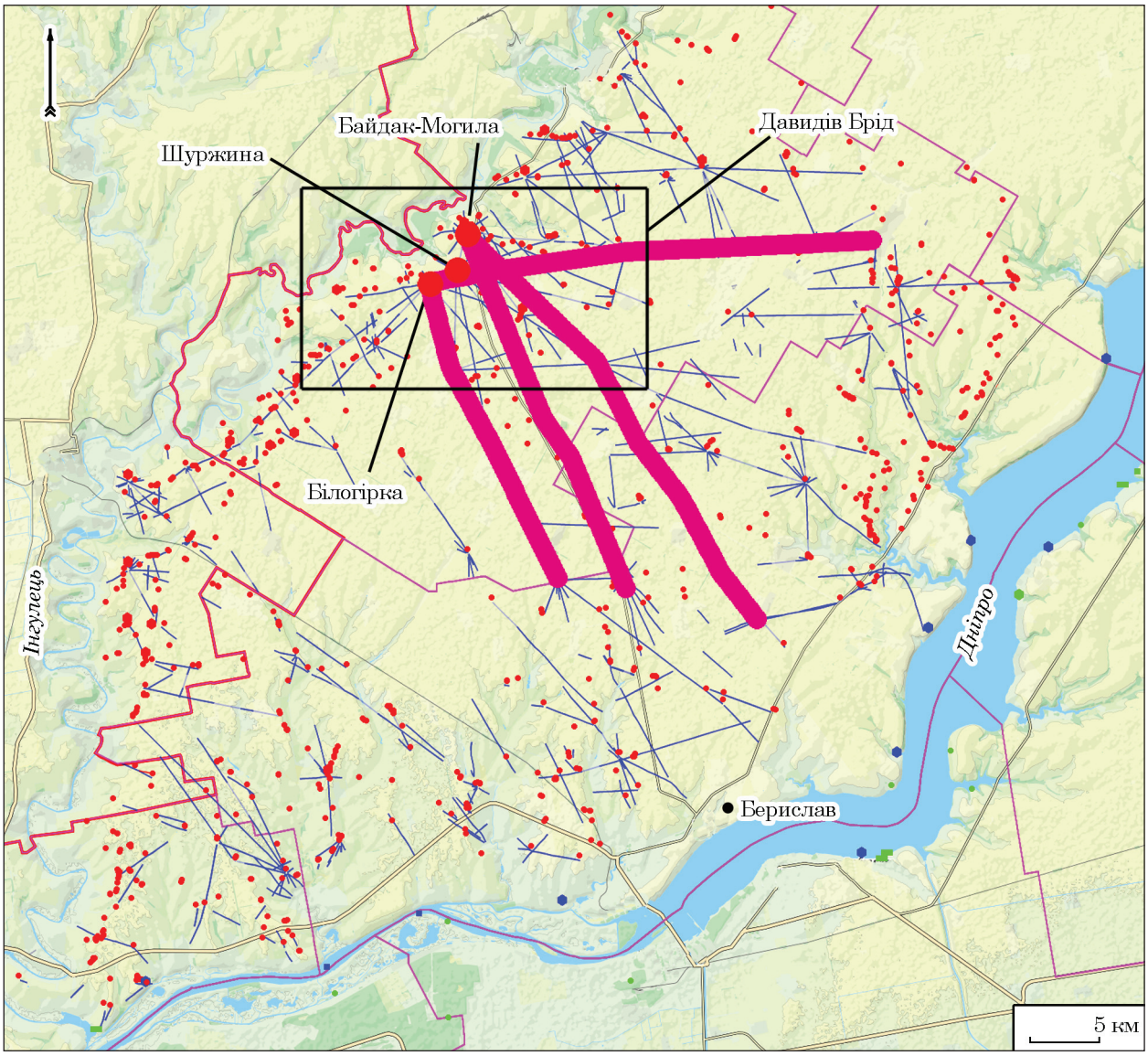

Рис. 1. Регіон межиріччя Дніпра та Інгульця з виявленими залишками давніх шляхів і курганів, а також головні напрямки комунікації вузла доріг Давидів Брід

Байдак-Могила. Головним центром даного регіону є великий курган Байдак-Могила, висота якого зараз складає близько 8 м (видимий горизонт 10,7 км). Цей курган є найбільшим у відповідній курганній групі. За даними супутникової зйомки тут можна нарахувати сім курганних плям, розтягнутих на відстані близько 0,8 км в широтному напрямку. Однак, через високу насиченість даного регіону поховальними пам'ятками, чимало з них можна спостерігати на більшій відстані — близько 1,3—2 км.

Головний курган (N47°13'05,6014"; E33°10'56,2431") розташований за 2,3 км на південний захід (азимут 14,03°) від центру сучасного села Давидів Брід на найвищій точці мису лівого берегу ріки Інгулець — на відстані 2—3 км від її русла, між балками Давидів Яр та Шуржина.

Даний курганний могильник являє собою типову зірку — місце значного скупчення давніх доріг. Центом зірки є сама Байдак-Могила. Зараз можна нарахувати 13 променів — три наскрізних пари і сім окремих радіальних, більшість з яких мають південно-східну направленість. Промені в основному мали 1,1—8,7 км довжини, однак, деякі з них можна простежити на значно більшу відстань, коли вони спрямовуються відносно інших, віддалених курганів.

Ключовими променями даної зірки слід вважати три напрямки — на північ, південний захід та захід, які безпосередньо тягнулися до берега Інгульця і були пов'язані з бродом через річку. Північний з них простежується на 1,33 км і прямував до с. Давидів Брід — губиться серед сучасної сільської забудови. Два інших добре читаються на тлі ланів та поступово переходять у балки та яри, вірогідно пов'язані з ерозійними процесами, що були супутніми тривалому використанню давніх шляхів поблизу берегового смуги Інгульця.

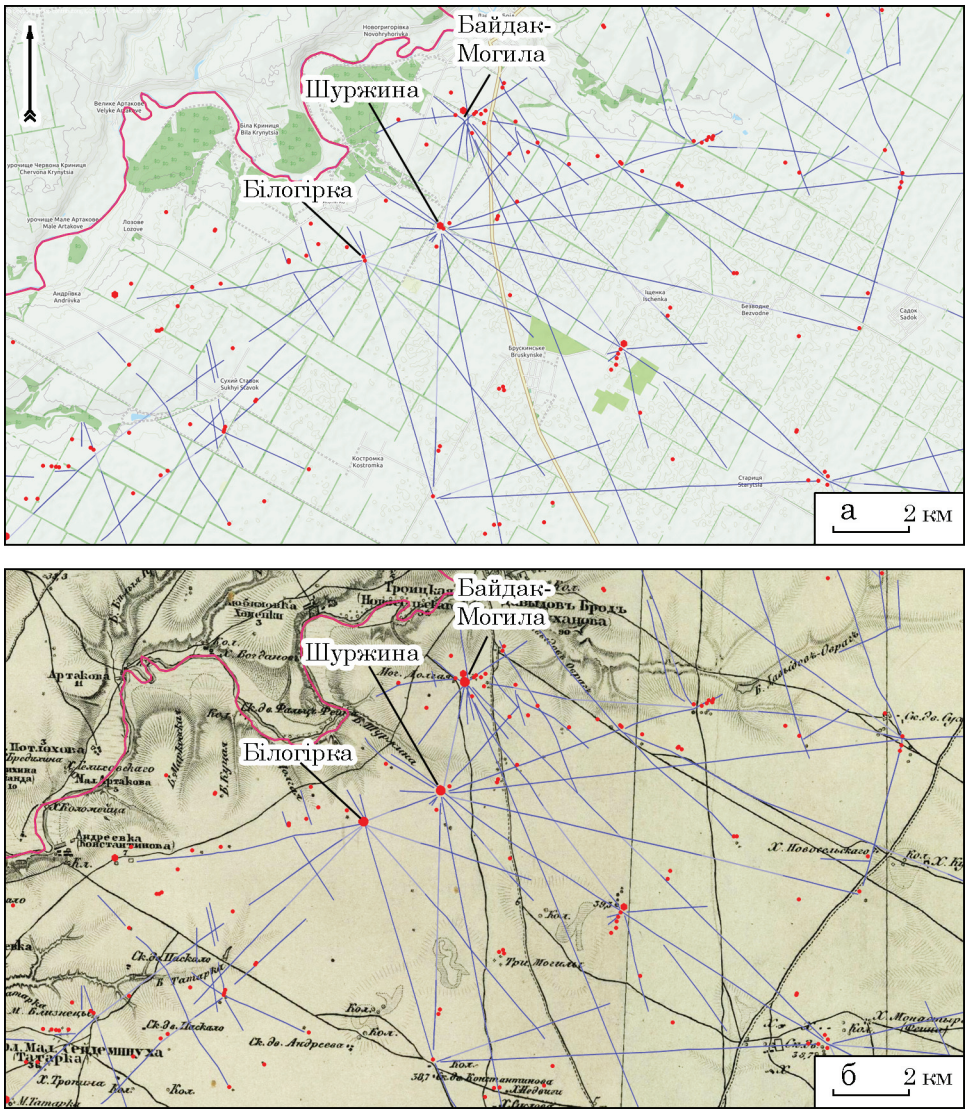

Рис. 2. Головний вузол доріг Давидів Брід та зірки Байдак-Могила, Шуржина й Білогірка: а — сучасна карта; б — трьохверстова карта XIX ст.

Одночасно з цим на тлі зірки Байдак-Могили добре читається фрагмент наскрізної дороги, яка йшла уздовж верхнього краю лівого берега заплави Інгульця. Тут простежується шматок довжиною 3,94 км у напрямку з південного заходу на північний схід, однак продовження її добре читається в обох напрямках. На Південь її можна простежити на 29,2 км до сучасного с. Івано-Кепіно (Снігірівський р-н Миколаївської обл.) на лівому березі Інгульця. У північному напрямку ця дорога прямує до с. Мала Олександрівка (Бериславський р-н Херсонської обл.) і далі на Північний Схід в глиб степу.

Більшість променів Байдак-Могили мали південно-східний напрям. На даний момент вдалось зафіксувати шість, але припускаємо що їх було більше, оскільки це був головний напрям руху від даної курганної групи. Їх довжина складала від 1,0 до 3,7 км. Однак, серед них особливо виділяються два промені, які збереглись значно краще. З них східний з частковою реконструкцією можна простежити на загальну довжину більше 27 км — до великої курганної групи, розташованої за 4,9 км на північний захід (азимут 128,31°) від с. Урожайне (Бериславський р-н, Херсонська обл.). Цей шлях абсолютно прямою лінією проходив протягом 14,2 км до нечисленної курганної групи (і зірки) у 1,9 км на захід від нині закинутого с. Новосибірське (Бериславський р-н, Херсонська обл.), в якій найбільший насип на даний момент складає близько 1,5 м у висоту. Зауважимо, що на даний момент висоти цього кургану було недостатньо щоб бачити від нього кінцевий пункт свого призначення Байдак-Могилу та рухатись прямо не збиваючись з курсу. Одночасно з цим, нам не вдалось знайти на супутникових фото якихось об'єктів, придатних для орієнтування, хоча приблизно в середині цього проміжку, на відстані 8,125 км від Байдак-могили, на південний схід від с. Брускинське, розташований невеличкий пагорб та водозбірні резервуари, які часто розміщались на місцях давніх курганів, котрі в даному випадку мог-

ли маркувати описуваний шлях. На противагу цьому, цілком можливо, що означені нами кургани в давнину були вище і ніякої проблеми мати хоча б один з них в прямій видимості не було. Для цього було достатньо додаткових 4,5 м сумарної висоти обох курганів. Далі в південному напрямку цей шлях проходив через невеличкий під з колодязями і повз хутір Балашів (також з видимим курганом із зіркою) з трактиром Тропіна (ознака великого шляху) та через могилу Чабанську з невеликим вигином діставався кінцевого пункту — великої курганної групи та зірки біля хутора Зацарного. Ця частина шляху мала видимі орієнтири, відстань між якими становила близько 2—4 км. Далі напрям цього шляху розпадається на чотири окремих, які губляться в степу за 19 км до берега Дніпра, в напрямку м. Берислава.

Зауважимо, що лінія зафіксованої нами дороги загалом близька до сучасного шляху Давидів Брід—Берислав, та співзвучного до нього тракту, позначеного на трьохверстовій карті XIX ст., однак вони не є ідентичними. Сучасний шлях розтягнутою дугою проходить на захід паралельно нашому на відстані близько 500—600 м (найбільша зафіксована відстань 1,2 км) та повністю ігнорує видимі степові орієнтири, просторово пов'язаний з сучасною сільськогосподарською інфраструктурою. На противагу йому простежений нами шлях був помітно пряміший і його форма чітко підпорядковувалась наявним в давнину та видимим здалека курганам, які виконували роль просторових орієнтирів.

Другий шлях південно-східного напрямку починається від Байдак-Могили й прямує на 13,36 км до курганної групи на схід від с. Стариця (Бериславський р-н, Херсонська обл.), від якої повертає південніше та проходить майже паралельно західному шляху на відстані близько 5—6 км від нього. Даний шлях мав значно менше орієнтирів, однак добре реконструюється завдяки збереженості кількох фрагментів. Загалом простежується на відстань 37,7 км до двохметрового кургану південніше с. Костирка (Бериславський р-н, Херсонська обл.), після якого розпадається на кілька шляхів в напрямку заплави Дніпра.

Також від Байдак-Могили простежено один шлях східного напрямку, якій закінчується за 11,4 км на курганній групі біля скотного двора Суханова № 2, приєднуючись до східного променя зірки Шуржина. Добре простежується прямий шлях довжиною 3,05 км до зірки Шуржина (азимут 190,58°), яка слугувала допоміжним орієнтиром при досягненні переправи Давидів Брід.

Окрім описаних нами променів слід зауважити, що на відстані 1,26 і 2,36 км на північний схід від Байдак-Могили виявлено залишки двох паралельних доріг, що йдуть з північного заходу на південний схід (азимути 148,78° і 139,54° відповідно). Обидві вони починаються від лівої нижньої частини балки Давидів Яр. Перша з них може бути простежена на відстані 4,5 км і південним кінцем приєднується до одного з променів Байдак-Могили на відстані 4,14 км від неї (азимут 134,92°). Залишки іншої дороги можна простежити на відстань 7,6 км у південно-східному напрямку, закінчується біля двох курганів, розташованих у 1,1 км на північний захід від центру с. Безводне (Бериславський р-н, Херсонської обл.). На відстані 3,65 км від свого північного краю, біля Довгої Могили, ця дорога має північне відгалуження (паралельно початковому напряму з відхиленням на північ), яке простежується далі — на загальну відстань майже 10 км у напрямку сіл Садок та Кучерське. Цей фрагмент дороги, з певними відхиленнями, добре асоціюється з дорогою (включно з розгалуженням), позначеній на трьохверстовій карті XIX ст., де вона минаючи хутір Кучерський повертає на північ і прямує до Ново-Кам'янки (Бериславський р-н Херсонської обл.; рис. 3). південне відгалуження цього шляху (згідно з трьохверстівкою) пряміше і за 22 км виходить у верхів'я балки Мала Мундирка біля сучасного с. Милове (Бериславський р-н, Херсонська обл.).

Шуржина (N47°11'28,8798"; E33°10'27,7387"). Розташована за 3,05 км на південь від Байдак-Могили (азимут 11,40°), за 2,8 км на схід від с. Білогірка (Бериславський р-н Херсонської обл.). Назву дістала від однойменної балки, у верхах якої розташована. Височіє над долиною Інгульця за 3,2 км від його річища.

Зірка складається з нечисленної компактної курганної групи. Зараз можна нарахувати чотири кургани. Центр зірки — найвищий з них, висотою 6 м. Зірка симетрична, складається з 15 променів. При такій насиченості залишків давніх доріг виділити наскрізні пари досить проблематично. Добре простежується одна наскрізна дорога, що йшла з північного заходу на південний схід повз основний курган від устя балки Шуржина через кілька курганних груп (і, відповідно, зірок) далі сучасного села Червоний Яр (Бериславський р-н, Херсонська обл.) на більш ніж 34,5 км, далі за напрямом має виходити до сучасного с. Милове (за 5,5 км), але губиться при переході через велику балку Кам'янська.

Більшість інших променів цієї зірки слід вважати радіальними. Лише два з них (довжиною 2,2 і 1,6 км) проходили в напрямку берегу Інгульця. Більшість інших мали східний, південно-східний та східний напрямки й відбивали різні варіанти шляху на південний схід — в район м. Берислав. Промені простежуються на відстань 3,6—12,8 км. За напрямком добре простежується їх просторова прив'язка до великих курганів. Особливо виділяються серед них — велика курганна група за 2,2 км на схід від с. Брускинське (Бериславський р-н,

Херсонська обл.) — 5,54 км від Шуржини, та кургану біля скотного двору Костянтинова за 1,8 км на південний схід від с. Костромка (Бериславський р-н, Херсонська обл.) — 6,94 км від Шуржини.

Виняткової уваги, на наш погляд, заслуговує східний шлях, який можна прослідкувати від зірки Шуржин. Він іде майже прямою лінією на відстань 12,06 км (азимут 83,33°) до курганної групи вже згаданої нами біля скотного двору Суханова № 2, де вона об'єднувалась з півночі з шляхом від Байдак-Могили. Далі продовження цього шляху на Схід прямувало через курган Маяковата Могила до сучасного села Нова Кам'янка (Бериславський р-н, Херсонська обл.) на перетин великої балки Кам'янка. Загальна довжина цієї простеженої ділянки шляху складає 29,6 км. Особливий інтерес цього шляху становить та обставина, що його продовження за 20 км на сході виводить до правого берегу Дніпра в регіоні сучасних сіл Дудчани та Гаврилівка Бериславського району. Саме в цьому регіоні існували відомі Аннівське та Гаврилівське пізньоскіфські городища.

Припускаємо, що зірка Шуржина була необхідна для обходу двох степових подів (кожен діаметром близько 1,5 км), розташованих за 2,5 і 4,24 км відповідно на південний схід від Байдак-Могили. Ці поди могли бути суттєвим ускладненням для проїзду під час осінніх дощів або весняних паводків. Дороги південно-східного напрямку від Шуржини прямували практично в тому самому напрямку що й від Байдак-Могили, але обминали ці два поди з південного краю.

Білогірка (N47°11'04,8471"; E33°08'53,3732"). Дана зірка є третім значним просторовим орієнтиром в зоні Давидового Броду. Центром її є курган який, схоже, втратив насипи навколо. Сучасна висота цього кургану складає близько 6 м. Зірка отримала назву за однойменним селом. Розташована за 1,8 км на південний схід (азимут 334,07°) від с. Білогірка (Бериславський р-н, Херсонська обл.), у 2,12 км на захід від Шуржини та 4,55 км на південний захід від Байдак-Могили, на верхньому плато над лівим берегом долини Інгульця, у 2,43 км від його русла.

Зірка симетрична, нараховує дев'ять променів, з яких дві пари наскрізних, інші радіальні. Промені частково реконструйовані. Довжина збережених частин 0,6—6,26 км. З боку Інгульця простежено два променя довжиною 0,63 і 0,96 м, спрямованих на північний захід в бік села. Західний з цих променів був частиною наскрізного, що прямував на південний схід в протилежний бік від кургану. Напрям цього променю вдалось простежити на загальну довжину 11,1 км від центру зірки. Він прямував повз скотний двір Костянтинова (за 6,5 км) та далі йшов в напрямку с. Чкалове, де губився серед розораних полів. Південно-східний напрям залишків давніх доріг також є домінуючим для цієї зірки аналогічно до двох вже описаних. Крім того слід виділити залишки наскрізного шляху, який проходив через цю зірку з заходу на схід уздовж берега Інгульця. Цей шлях на захід простежено до с. Івано Кепіно (про цю ділянку вже згадано в описі зірки Давидів Брід) з північним відгалуженням в бік Андріївки. У східному напрямі цей шлях прямує через зірку Шуржина поєднуючи цей регіон з Подніпров'ям в районі Дудчан.

Три описані нами зірки забезпечували різні варіанти дороги від переправи через Інгулець на південний схід до Дніпра — сумарно становили полосу загальною шириною близько 9 км.

Автор добре усвідомлює, що зафіксована за допомогою супутникової зйомки складна система давніх шляхів зараз має широкий хронологічний діапазон. На нашу думку, скоріш за все, у більшості, вона відбиває головні традиційні напрямки зручного пересування у степовому просторі між основними локаціями, орієнтуючись за допомогою давніх курганів. В регіоні, що розглядається, головними пунктами тяжіння постають традиційні переправи через Дніпро та Інгулець. Вони є складовою частиною значної системи комунікації широтного напрямку з різними відгалуженнями на Північ та Південь.

Два магістральних напрямки руху від регіону Давидова Броду добре маркують зручні місця традиційних переправ через річки і виводять до місць, де здавна існували поселенські структури. Біля самого Давидова Броду, а ця переправа на Чорному шляху, відома ще з козацьких часів, включена до складу меншої ділянки — Кизикерменського шляху (Яворницький 1990, с. 36, 37), який вже за Дніпром прямував на Кримський шлях. Південно-східний напрямок — до смуги сучасних Зміївки — Берислава (бувш. Кизикермену) та розташованих тут пізньоскіфських городищ: Консулівське, Бізюков Монастир (Червоний Маяк), Старошведське, та скіфських поселень Новокаїрська Балка та Зміївка. Східний напрямок — до регіону Гаврилівського, Аннівського та Саблуківського пізньоскіфських городищ, а також скіфських поселень Михайлівка та Гаврилівська балка.

Загалом, в подальшому продовженні на схід та південний схід, ці два напрямки відповідають двом зустрічним трасам шляхів на протилежному лівому березі Дніпра, що поєднували ці території з Муравським шляхом, та двома гілками прямували до Перекопу, Арабатської стрілки та регіону Сивашів з численними місцями соляних промислів [1].

1. Докладніше див. статтю Ю. В. Болтрика та О. В. Каряки в цьому випуску.

Висновки. В наслідок ретельного картографування залишків давніх доріг та пов'язаних з ними курганів на значній території між Дніпром та нижньою течією Інгульця вдалося виявити розгалужену систему сухопутних комунікацій, яка пов'язувала між собою різні регіони Причорноморського степу. Аналіз цієї системи дозволив виявити регіон максимальної насиченості залишками давніх доріг поблизу сучасного села Давидів Брід. Тут було зафіксовано три «зірки» — Байдак-Могила, Шуржина та Білогірка, в основі кожної з яких був великий курганний насип, висотою 6—8 м. Ці три зірки маркували місце традиційної переправи через р. Інгулець. За слідами доріг було виділено три головних напрямки сполучення даного регіону: 1) найпотужніший південно-східний — до регіону сучасного м. Берислав; 2) східний — до сучасного с. Дудчани; 3) шлях уздовж русла Інгульця по краю степового плато. На основі розглянутих шляхів виявлено, що переправа біля с. Давидів Брід замикала на себе комунікації великої території правого берега Нижнього Дніпра, що простягалися від гирла Інгульця на 120 км на північ.

Мусимо визнати, що виявлена нами система сухопутних комунікацій майже не відповідає відомим нам лініям шляхів, зафіксованим на історичних картах. Збіг напрямів лише фрагментарний та відбиває лише шляхи південно-східного напряму (рис. 2).

Вивчення системи давніх доріг за допомогою супутникової зйомки на великих площах є новим напрямом серед археологічних досліджень. Подальші пошуки в цьому напрямку мають принести важливі результати про економічні стосунки давнього населення степової смуги України.

ЛІТЕРАТУРА

Костюк, Л. И. 1975. Сарматское погребение у с. Давыдов Брод на Херсонщине. В: *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тезисы доклада юбилейной конференции*. Киев, с. 98-99.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. 1. Львів: Світ.

REFERENCES

Kostiuk, L. I. 1975. Sarmatskoe pogrebenie u s. Davydov Brod na Khersonshchine. In: *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR: tezisy doklada iubileinoi konferentsii*. Kiev, s. 98-99.

Yavornytskyi, D. I. 1990. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. 1. Lviv: Svit.

O. V. Kariaka

ANCIENT ROADS NEAR DAVYDIV BRID AT INGULETS RIVER

In recent years, due to expansion of the capabilities of using high-resolution satellite images and their availability on many resources on the Internet, the possibility of identifying new sites is becoming especially relevant. In order to reveal the ability of land communications as well as for the study of close relationship of the barrows and steppe roads we made the attempt to map them as completely as possible using the remote sensing methods in the area between the Dnieper and the Lower Ingulets Rivers.

The coverage of large territory made it possible to identify the place of the highest concentration of road residues which was located near the modern village of Davydiv Brid (Beryslav district, Kherson region). There were three identified so-called «Stars» — Bajdak-Mohyla, Shurzhyna and Bilohirka. At the base of each of them was a large mound of the 6—8 m high. All of them were in the line of sight from one to another and marked the place of the traditional crossing of the Ingulets River.

On the basis of the remnants of roads associated with them the main directions of movement were identified: 1) the largest to the southeast to the area of the modern city of Beryslav; 2) a less saturated but clearly traced eastern route to the area of the modern Dudchany village; 3) along the Ingulets valley on the top of the steppe plateau.

The internal structure and arrangement of the mounds and remains of roads is very complicated and can only be partially reconstructed. For example, we consider the fact of the seasonal use of Shurzhin's star to bypass two lowlands located near Bajdak-Mogyla as obvious. From the last point several direct routes of the southeastern direction can be traced which were convenient in the dry season.

The attempt to compare the roads identified by us with the paths of the «three-verst Schubert map» of the 19th century had a few results. Only in some cases it is possible to trace the coincidence of the historical paths with those recorded by us in the southeastern direction and only on certain sections. In the eastern direction and the route along Ingulets there are no this kind of coincidences were actually revealed.

As a result we consider it necessary to admit that the remains of the roads we have recorded should be considered a special type of archaeological monuments accompanying other objects, primarily mounds. The phenomenon of the remains of these roads and the «stars» described by us is the phenomenon which reflects the certain part of human activity in the past and should be studied with the involvement of the as largest as possible territories and conducting field research.

Keywords: satellite images, ancient roads, barrows, spatial references, land communications.

Одержано 26.06.2021

КАРЯКА Олександр Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KARIAKA Oleksandr V., Ph D (History), research worker, the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3066-3641, e-mail: akarjaka@ukr.net.

УДК 902.034(477.73)”-3/-2” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.11

В. Є. Герасімов, Р. М. Рейда, О. І. Смирнов, П. Прейс, Є. Лоізоу

КОРАБЕЛЬНА ТРОЩА КІНЦЯ IV — ПОЧАТКУ III ст. до н. е. ПОБЛИЗУ КІНБУРНСЬКОЇ КОСИ

Протягом сезонів 2018—2019 рр. міжнародна підводна археологічна експедиція здійснила дослідження в акваторії Тендрівської та Кінбурнської кіс на шельфі Чорного моря. Основні дослідження були зосереджені неподалік узбережжя біля північної частини Тендрівської коси, затоки Тендра та північно-західного краю Кінбурнської коси. На додаток до візуальної розвідки, водолази використовували ехолоти, гідролокатор та боковий сканер. В результаті було складено батиметричну карту. У початковій частині досліджень робота обмежувалася картографуванням та фотографуванням відкритих обєктів. Під час цих робіт було виявлено та розчищено місце корабельної трощі кінця IV — початку III ст. до н. е. Вдалося ідентифікувати фрагмент нижньої частини корпусу судна довжиною 9,45 м, що добре зберігся. Зафіксовано in situ баластне каміння, керамічний матеріал з вантажу, свинцеву обшивку та елементи конструкцій донної частини судна. Після очищення від піску за допомогою гідроежектора вцілілої частини корпусу корабля було проведено відео- та фотофіксацію. Внаслідок цих робіт були зроблені масштабні фотомозаїки об'єкта та його 3D-моделі. Стан дерев'яного корпусу відмінний, збереглися технологічні отвори, з'єднання, бронзові та залізні цвяхи.

Ключові слова: *підводна археологія, Чорне море, амфора, корабель, Україна, затонуле судно.*

Географічне розташування. Кінбурнський півострів розташований в Північно-Західній частині акваторії Чорного моря на виході Дніпровсько-Бузького лиману і перебуває в адміністративних межах Миколаївської та Херсонської обл. України. Довга і вузька піщана Кінбурнська коса є північно-західним закінченням низького Кінбурнського півострова, розташованого між Дніпровсько-Бузьким лиманом з півночі, Тендрівською та Ягорлицькою затоками Чорного моря з півдня та південного сходу (Лоция… 1987, с. 158). Її довжина становить 45 км, а ширина 4—12 км. Уздовж морського узбережжя проходить добре сформована смуга пляжів. Західна частина півострова адміністративно відноситься до Очаківського району Миколаївської області (рис. 1: 1, 2).

Значна частина території відноситься до Чорноморського біосферного заповідника, НПП «Білобережжя Святослава» та РЛП «Кінбурнська коса». Геологічну основу півострова представляють алювіальні відкладення Дніпра і Бугу, представлені тут потужної товщею пісків. На косі є джерела прісної води, рослинність представлена переважно дубравами, чорновільшанниками, дрібнолистою березою дніпровською і чагарниками, суходільними луками на пісках, засоленими луками на пісках, луками літоральної зони, степовими і болотними спільнотами, галофитами. Присутні й штучні ліси, в основному соснові (Кривульченко 2016, с. 368).

Біля північно-західної частини коси і на північний схід від неї періодично виникають потужні течії, викликані течією Дніпра і штормами, характерними для Тендрівської затоки, спрямовані з північного заходу на південний схід і навпаки, які разом з невеликими глибинами могли становити значну небезпеку для кораблів, що перебували у цьому районі або знаходилися на якірній стоянці. Низькі піщані береги коси, безумовно, небезпечні як для древніх мореплавців, так і для сучасного судноплавства в цьому районі, про що свідчать численні затонулі об'єкти давнини і новітнього часу в акваторії коси.

Історичні та архівні свідчення про район досліджень. Безпосередня близькість

© В. Є. ГЕРАСІМОВ, Р. М. РЕЙДА, О. І. СМИРНОВ, П. ПРЕЙС, Є. ЛОІЗОУ, 2021

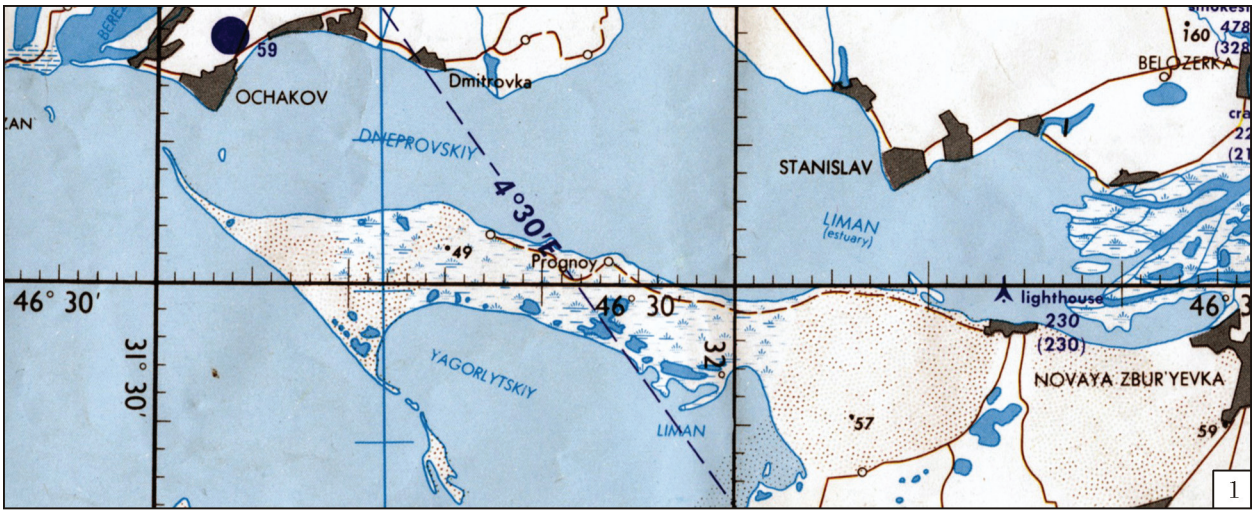

Рис. 1. Акваторія Кінбурнської коси: 1 — на основі: Tactical Pilotage Chart (TPC F-3B) 1985; 2 — схема місцезнаходження корабельної трощі кінця IV — початку III ст. до н. е.

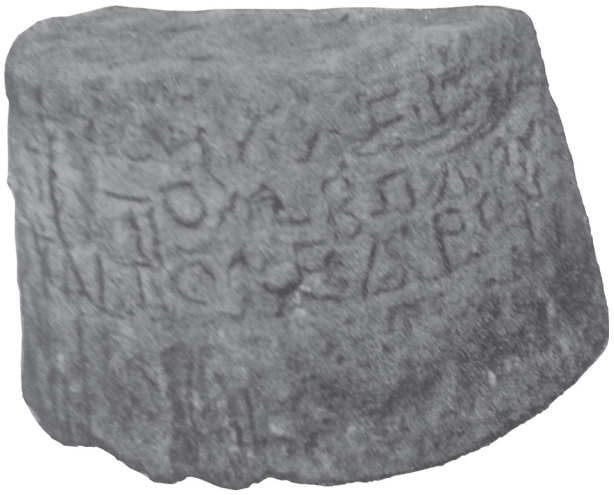

Рис. 2. Кам'яний вівтар циліндричної форми з грецьким написом, присвячений Ахіллу, датований IV — початком III ст. до н. е. (за IOSPE, I, № 327)

Кінбурнської коси до таких античних центрів як Борисфен (Березань) і Ольвія, а також її вигідне розташування щодо стародавніх морських шляхів в цій частині басейну Чорного моря, швидше за все, могли стати підставою для розміщення тут святилища Ахілла. Підтвердженням його існування в античні часи на косі може бути виявлений в 1885 р. рибалками кам'яний вівтар циліндричної форми з грецьким написом, присвяченим Ахіллу, що датується IV — початком III ст. до н. е. (рис. 2; IOSPE, I, № 327, с. 274—276). Вівтар було знайдено під водою у північно-західній частині коси за 20 м від берега. Зараз він зберігається в Херсонському краєзнавчому музеї.

Значна частина дослідників вважає, що саме з Кінбурнською косою слід ототожнювати давній топонім «Гілея» (грец. — Ὑλαία) що означає «Країна лісів», згадки про який містяться в античних джерелах. Наприклад, даючи опис цього району, Геродот пише: «Коли він (Анахарсій) прибув у Скіфію, то заглибився в так звану Гілею (ця країна розташована поблизу Ахіллесового шляху і вся вона заросла різноманітними деревами)» (Herod IV, 76).

У 2012 р. в акваторії Кінбурнської коси, за 2 км від місця досліджень 2018 р, експедицією під проводом Сергія Воронова та Олександра Смирнова на глибині 6 м було знайдено і обстежено затонуле судно, датоване V ст. до н. е. Роботи були обмежені фотофіксацією і підйомом кількох екземплярів амфорної тари (рис. 3: 1, 2). Результати досліджень досі не опубліковані.

Методи досліджень. У польовому сезоні 2018 р. археологічні розвідки були зосереджені в акваторії поруч з північно-західним краєм Кінбурнської коси з боку Тендрівської затоки в Чорному морі. Крім візуальних розвідок, групами аквалангістів по дві-чотири людини методом смугового пошуку були проведені непроникаючі розвідки дна акваторії. Використовувалися ехолот та гідролокатор бокового огляду. В окремих пунктах, в місцях виявлення керамічного матеріалу, проводилася його фіксація за допомогою буйків і GPS-навігатора. В результаті проведених досліджень вдалося скласти батиметричну мапу північно-західній частині коси. У початковий період дослідження обмежилися картографування і фотофіксацією підйомного

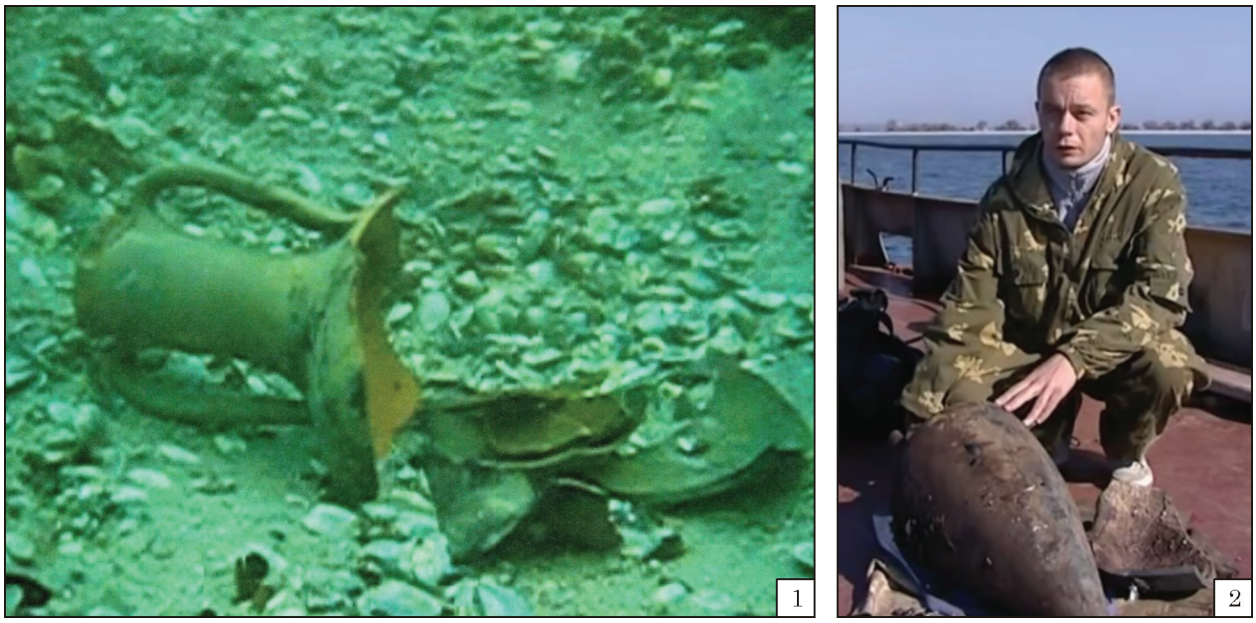

Рис. 3. Амфори, 2012 р.: 1 — горло *in situ*; 2 — О. Смирнов з амфорою на борту судна (фото О. Смирнова)

матеріалу. Були виявлені і зафіксовані підводні об'єкти для подальших досліджень. Під час цих робіт було виявлено і частково розчищене затонуле античне вітрильне судно кінця IV — початку III ст. до н. е. (рис. 4).

Результати. Було виділено і зафіксовано місце корабельної аварії (рис. 5: 1). Ділянка знаходиться в кількох кілометрах на схід від краю коси, на відстані від берега близько 700 м і являє собою піщане дно з перепадом глибини від 3,70 м до 4 м і з ухилом близько 175°. На глибинах в 4—5 м відзначений поступовий перепад глибин до 6 м, далі починається пласке піщане дно, яке плавно знижується до глибини 10 м. На північний захід акваторія обмежена виступаючим в море мисом — краєм коси, небезпечним в навігаційному відношенні. Площа обстеження ділянки поверхні дна в місці аварії корабля склала 900 м^2 (30 × 30 м). Під час візуальних розвідок зазначеної ділянки на березі і під водою було виявлено підйомний матеріал.

Вдалося виявити вкритий шаром піску фрагмент корпусу судна довжиною в 9,45 м in situ з баластним камінням, керамічний матеріал з вантажу (рис. 5: 2—4), фрагменти свинцевої обшивки корпусу і елементи конструкції античного вітрильника. Після розчищення збереженої частини корпусу корабля від піску за допомогою гідроежектора була проведена його відео та фотофіксація. В результаті даних робіт створено масштабну фотомозаїку об'єкту (рис. 5: 5). Було зроблено його 3D-модель. Стан дерев'яного корпусу судна гарний, збереглися технологічні отвори, з'єднання, бронзові і залізні цвяхи.

Обидва варіанти створеної моделі викладено у вільний доступ в інтернеті (рис. 6: 1, 2).

Баласт, що заповнював кільову частину днища, складався з окатаної круглої і овальної гальки, розміром від 9 до 15 см (рис. 7: 1, 2). Подібна галька схожа на зразки з гірських районів чорноморського узбережжя Криму і Кавказу. Для більш точного геологічного аналізу було відібрано кілька примірників, що, можливо, дозволить встановити вужчі географічні рамки місця будівництва судна. Надалі більш точну інформацію для датування і визначення місця походження деревини для дерев'яних

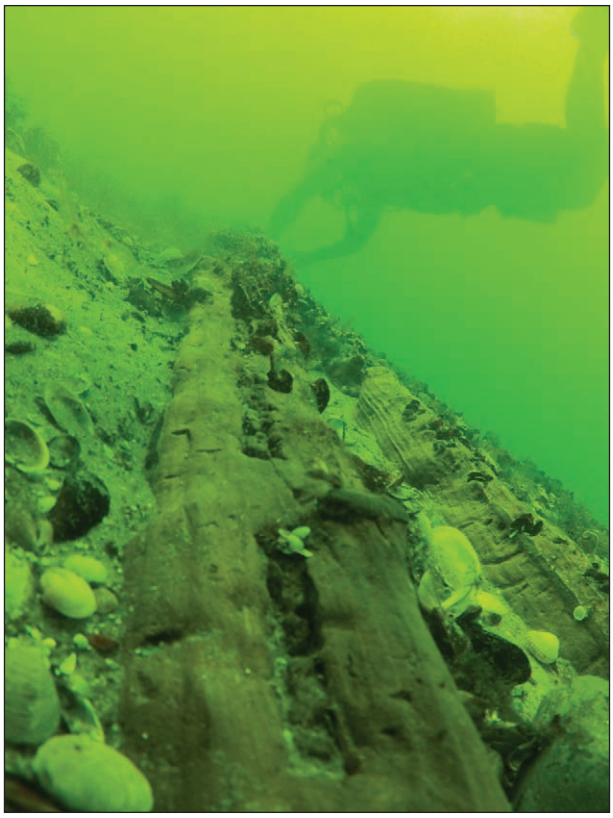

Рис. 4. Дерев'яний корпус затонулого судна (фото В. Герасімова)

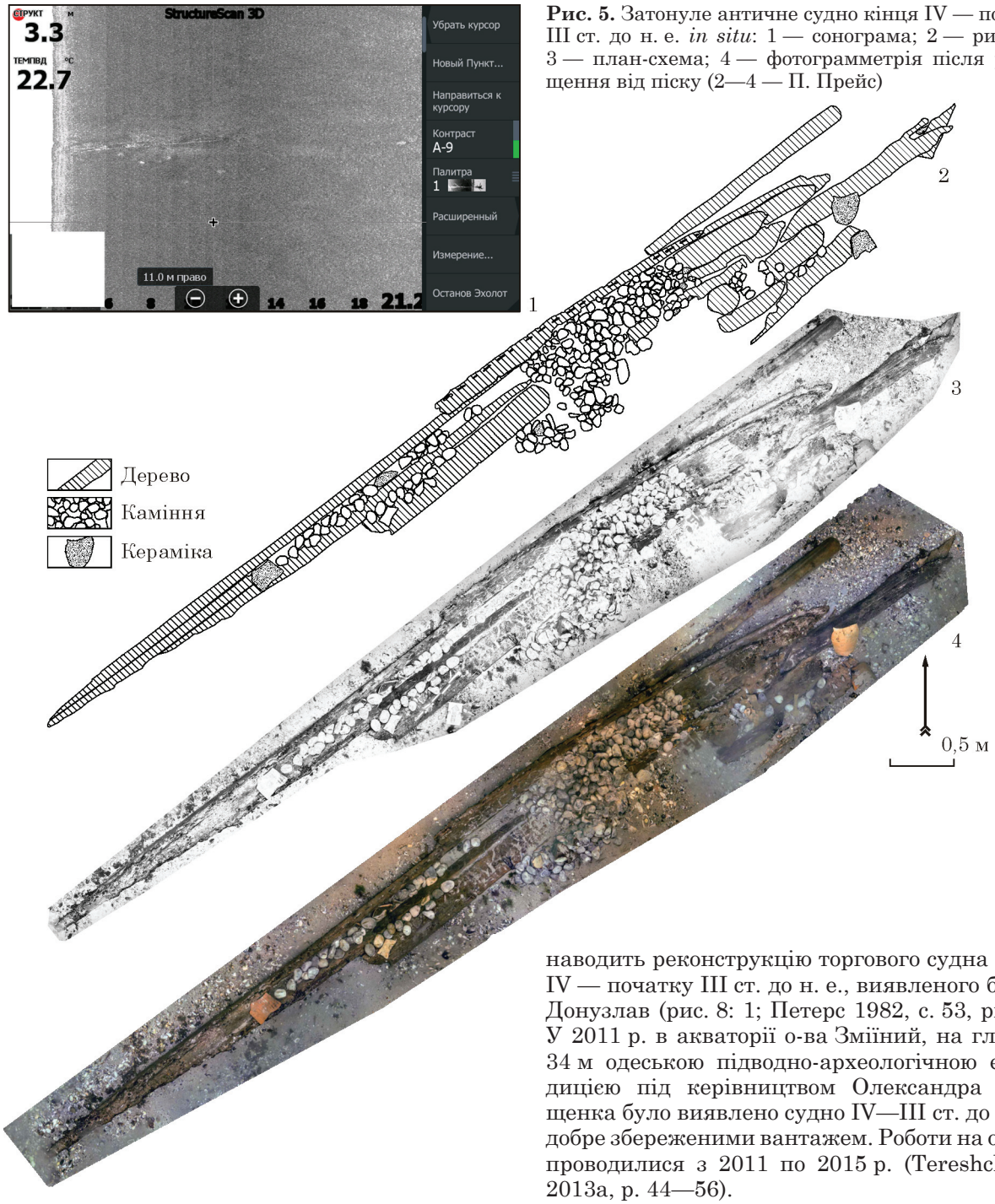

Рис. 5. Затонуле античне судно кінця IV — початку III ст. до н. е. *in situ*: 1 — сонограма; 2 — рисунок; 3 — план-схема; 4 — фотограмметрія після розчищення від піску (2—4 — П. Прейс)

частин корабля зможе дати дендрохронологічний аналіз. Після закінчення документування об'єкт було законсервовано і повністю засипано піском з метою уникненні руйнівних процесів корпусу судна.

Відкриття такого об'єкту на порівняно невеликій глибині є рідкісним випадком. В акваторії України до сьогодні було виявлено і досліджено лише 3—4 затонулих судна античного часу. Це корабельна аварія кінця IV — початку III ст. до н. е., виявлена біля озера Донузлав на глибині 4—5 м в Криму і обстежена В. Д. Блаватським і Б. Г. Петерсом у 1964—1965 рр. (Блаватский, Петерс 1969, с. 151—158). Б. Г. Петерс наводить реконструкцію торгового судна кінця IV — початку III ст. до н. е., виявленого біля о. Донузлав (рис. 8: 1; Петерс 1982, с. 53, рис. 8). У 2011 р. в акваторії о-ва Зміїний, на глибині 34 м одеською підводно-археологічною експедицією під керівництвом Олександра Терещенка було виявлено судно IV—III ст. до н. е. з добре збереженими вантажем. Роботи на об'єкті проводилися з 2011 по 2015 р. (Tereshchenko 2013a, p. 44—56).

За межами України кораблів аналогічного періоду відомо також небагато. Найбільш вивченими є: корабельна аварія III в. до н. е. біля Гран-Конглює (Франція); корабельна аварія IV ст. до н. е. біля Мазотос (о-в Кіпр; Demesticha 2001, p. 39—59); корабельна аварія кінця V — початку IV ст. до н. е. біля Портічело (Італія; Eiseman, Ridgway 1987, p. 3—126); корабельна аварія кінця V ст. до н. е. біля Алоннесос (Греція; Elpida 1996, p. 561—593); корабельна аварія кінця IV — початку III ст. до н. е. біля Кіренії (о-в Кіпр; Katzev 1969, p. 55—59). В акваторії Чорного моря судно початку III ст. до н. е. було виявлено та досліджено в 2011 р. біля міста Ереглі в Туреччині (Гераклея Пон-

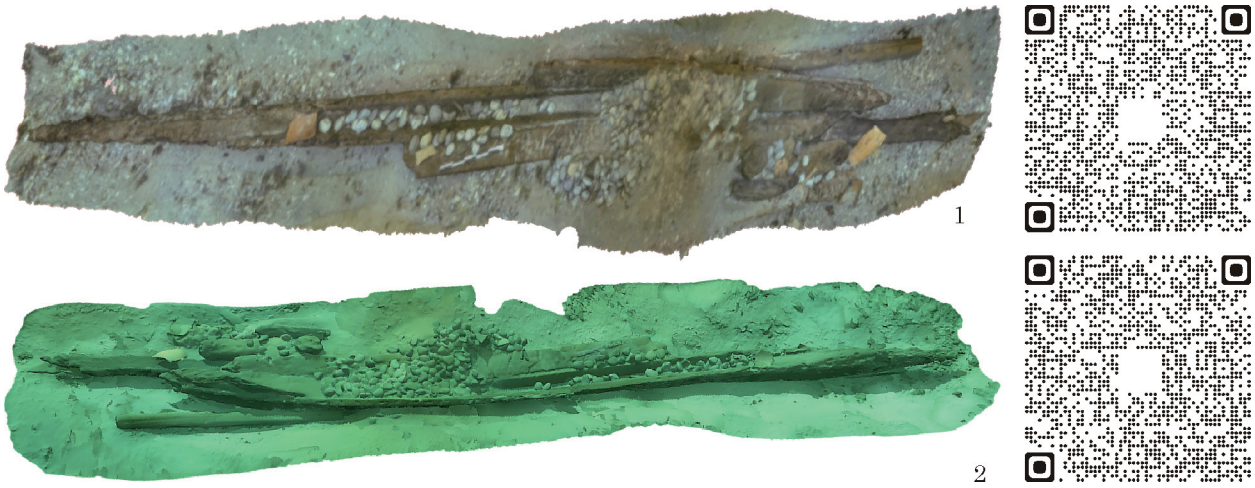

Рис. 6. 3D-модель залишків античного судна: 1 — автор П. Прейс; 2 — автор Д. Грицина

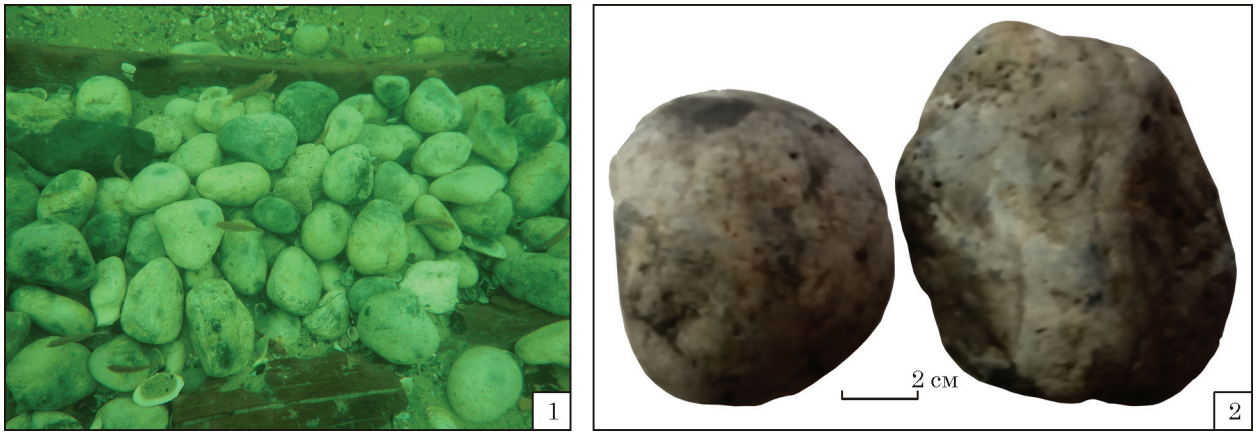

Рис. 7. Баластне каміння з кільової частини судна — дрібна обкатана галька: 1 — *in situ* (фото В. Герасімова); 2 — окремі зразки (фото О. Смирнова)

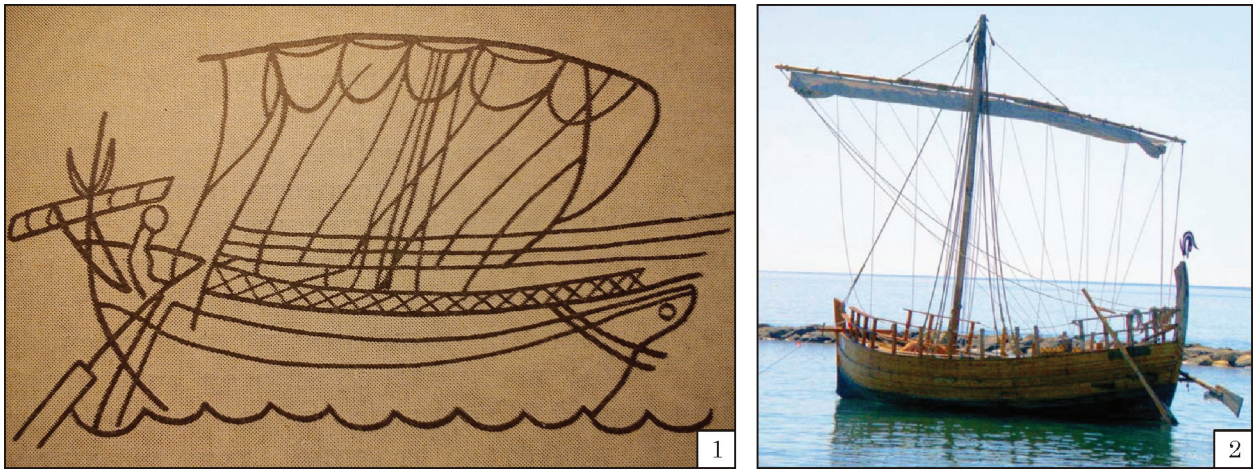

Рис. 8. Реконструкція торгівельного судна кінця IV — початку III ст. до н. е.: 1 — з оз. Донузлав (за Б. Г. Петерс); 2 — «Кіренія 2» (з інтернету)

тійська) глибоководною експедицією науково-дослідного судна «Наутілус» під керівництвом М. Бреннана на глибині 101 м (Brennan et al. 2016, p. 83—87).

Привертає увагу здійснена по результатам археологічних досліджень реконструкція корабля, виявленого поблизу Кіренії (о-в Кіпр). Адже наша попередня реконструкція судна майже ідентична реконструкції «Кіренійского» торгового судна, яке вдалося відтворити завдяки тому, що його корпус зберігся на 75 %. Була навіть побудована точна копія корабля під назвою «Кіренія 2», на якій відбулось кілька експедицій (рис. 8: 2).

Рис. 9. Деталі від корабля: 1 — корабельні цвяхи; 2 — свинцева обшивка корпусу; 3 — дерев'яний елемент конструкції (фото О. Смирнова)

Параметри торгівельних суден досліджених корабельних аварій V—III ст. н. е. (дано за Davis et al. 2018)

Судно	Датування, рр. до н. е.	Довжина, м
Текташ Бурну	440—425	12—14
Портічелло	425—400	16—17
Маяган Міхаель	бл. 400	12
Кренія	300—290	14
Ереглі Е	300—270	15

Більшість відомих торгівельних кораблів даного періоду мали порівняно невеликі розміри (від 12 до 17 м довжини), відображені в таблиці, наведеній в публікації Дена Девіса і співавторів (Davis et al. 2018, p. 57—80). Можна припустити, що відкрите в 2018 р. біля Кінбурнської коси античне торгівельне судно могло виглядати подібно, але детальнішу інформацію дадуть подальші дослідження об'єкта.

Корабельні бронзові і залізні цвяхи виявлені як в корпусі судна in situ, так і окремо уздовж нього під час розчищення гідроежектором (рис. 9: 1). Довжина бронзового цвяха становить 12 см, залізних 9—10 см. Свинцева обшивка корпусу судна представлена двома пластинами розмірами 22 × 12 і 19 × 13 см приблизно, вони зігнуті і мають рвані обриси, товщина їх близько 1—2 мм. (рис. 9: 2). Наявність у корабля свинцевої обшивки говорить про високий технологічний рівень його конструкції і велику вантажопідйомність. Подібна свинцева обшивка була виявлена на судні IV—III ст. до н. е. біля озера Донузлав, вантажопідйомність якого В. Д. Блаватский визначив в 3000 амфор, що говорить про його досить значні розміри. На місці катастрофи великого торгівельного корабля III ст. до н. е. біля Гран-Конглюе (Франція) було також знайдено свинцеву обшивки (Benoit 1961, p. 169). На думку Ж.-І. Кусто тільки вона важила 20 т (Costeau 1954, p. 16). На судні IV—III ст. до н. е., затонулому біля о. Зміїний, теж була виявлена свинцева пластина обшивки розміром 61 × 21 см, товщиною 0,1 см (Tereshchenko 2013b, p. 57—69). А. І. Терещенко визначив розміри судна в 22 × 6 м, а його вантажопідйомність у не менше, ніж 3000 амфор або приблизно 100 т вантажу брутто.

Таким чином, можна припустити, що виявлене біля Кінбурнської коси античне судно спочатку могло мати досить великі розміри. Дерев'яні елементи конструкції судна, підняті в 2018 р., представлені 2 фрагментами. Перший фрагмент являє собою, швидше за все, частину кільової конструкції, другий, імовірно, є елементом кріплення (рис. 9: 3).

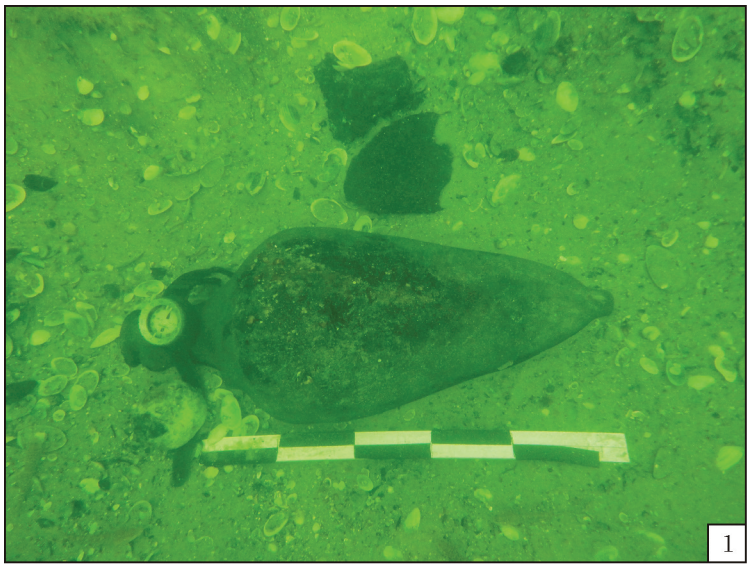

Рис. 10. Ціла амфора Колхідського типу: 1 — *in situ* (фото В. Герасімова); 2 — після підняття на поверхню (фото О. Смирнова)

Крім того, збереглася нижня кільова частина і борти судна розміром 9,45 × 1,28 м. Саме цю частину затонулого корабля в наступних сезонах планується вивчити і підняти для подальшої консервації та музеєфікації.

Амфорний матеріал представлений цілою колхідською амфорою (рис. 10: 1, 2), горлами, ручками та фрагментами стінок амфор.

Основна тенденція на ринку Північного Причорномор'я наприкінці IV — III ст. до н. е. — зменшення кількості амфор Гераклеї Понтійської та фасоського імпорту, що були головними типами у попередній період. На провідні позиції виходять тавровані амфори Синопи та Херсонесу; крім того, продовжується імпорт в амфорах типу Пепарет, хіоських «колпачкових» амфорах. З'являються коринфські амфори та ранні варіанти амфор Родосу та Кніду.

Для всіх типів колхидських амфор характерна глина темно-коричневого кольору, зі вмістом слюди, чорних часток піроксену та кварцевого піску. Колхидські амфори II типу випускалися з кінця IV ст. до н. е. і майже протягом усього III ст. до н. е. (Цецхладзе 1992, с. 90—110; Созник, Цецхладзе 1991, с. 61—67).

Перша група — це амфори Коса IV — III ст. до нашої ери (рис. 11: 1, 2). Масова поява коської тари в північно-причорноморському регіоні простежується з кінця IV ст. до н. е. У другій чверті III ст. до н. е. їх морфологія змінюється: це великі амфори з коротким горлом, ніжка кубареподібна з валиком, ручки двоствольні. Глина відрізняється рожевим відтінком з включенням слюди. Поверхня амфор добре загладжена та вкрита світло-зеленим ангобом (Hoghammar 2004, p. 155—158; Туровский 2001, с. 109; Монахов 2014, с. 195—222).

До другої групи можна віднести амфори Синопи, що датуються другою половиною IV ст. до н. е. — початком III ст. до н. е. Більшість матеріалу, виявленого під час дослідження корпусу судна, представлено стінками (рис. 11: 3). Синопські амфори виокремлюються від іншої тари завдяки характерному тісту (включає в себе піроксен та пісок), морфологія амфор дуже консервативна, типологічна схема для Північного Причорномор'я розроблена С. Ю. Монаховим (Монахов 1992, с. 163—204; 1999, с. 680; 2003, с. 352).

Виявлені в 2018 р. екземпляри синопських амфор належать до II й III типу, характеризуються циліндричним чи розширеним донизу горлом, валикоподібним вінцем та циліндричною ніжкою з гладкою підошвою. II тип розвивався з другої чверті IV ст. до н. е. по третю чверть III ст. до н. е. III тип характерний для межі IV—III ст. до н. е. та відрізняється ніжкою конічної форми і тоншими ручками, поставленими не вертикально, а навскісно.

Керамічні вироби представлені двома фрагментами сіролискованих мисок на кільцевому піддоні, горловиною коричневолакової посудини та вінцями горщика (рис. 11: 4, 5).

Виявлена також ціла кратероподібна аттична чорнолакова посудина (рис. 11: 6). Вона могла бути використана для води або для вина. Посудина прикрашена орнаментами та поздовжні-

Рис. 11. Кераміка з корабля: *косські амфори IV—III ст. до н. е.*: 1 — горло і ручка; 2 — тулуб; 3 — тип Sinopa з графіті, друга половина IV — початок III ст. до н. е.; 4 — сіро лощена миска на кільцевому піддоні; 5 — горловина коричневолакового горщика; 6 — кратероподібна аттична чорнолакова посудина (фото О. Смирнова)

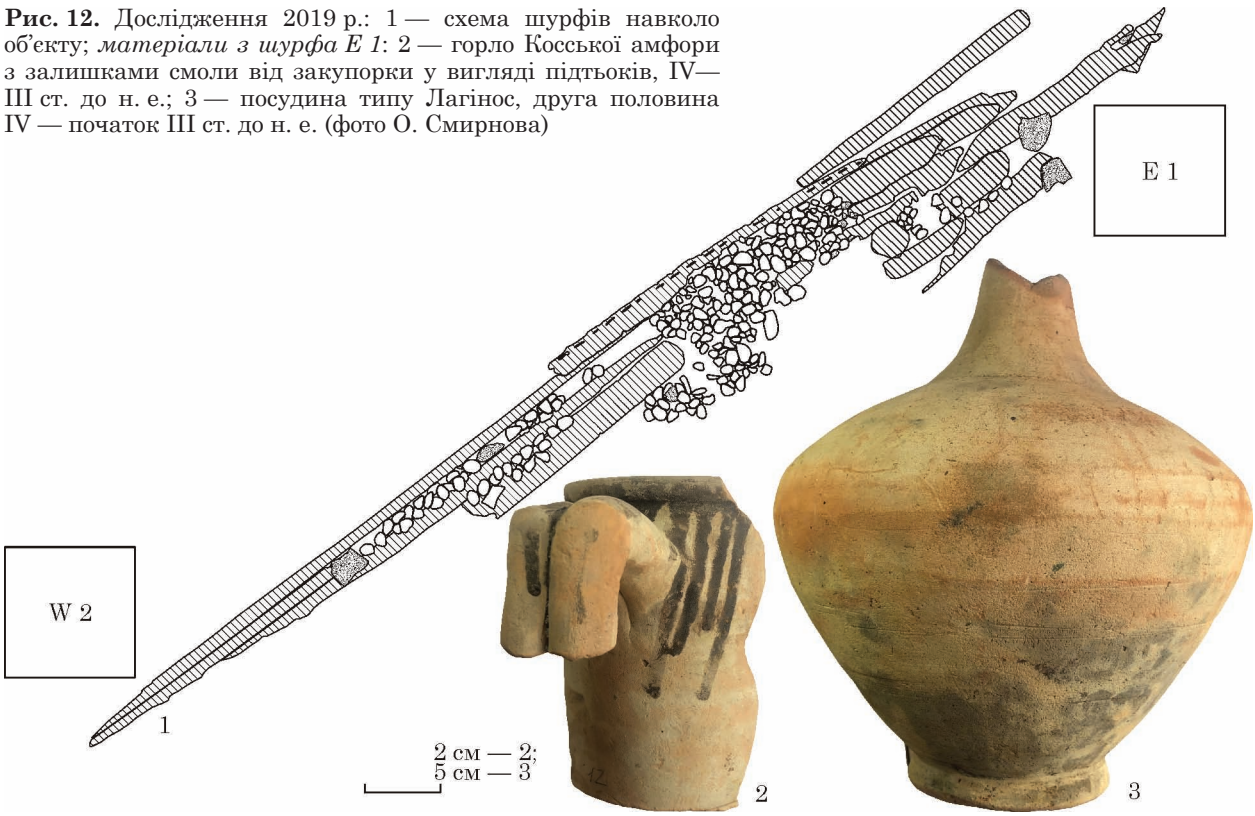

Рис. 12. Дослідження 2019 р.: 1 — схема шурфів навколо об'єкту; *матеріали з шурфа E 1*: 2 — горло Косської амфори з залишками смоли від закупорки у вигляді підтьоків, IV—III ст. до н. е.; 3 — посудина типу Лагінос, друга половина IV — початок III ст. до н. е. (фото О. Смирнова)

ми канавками. Збереглися два приліпи ручок з боків. Найбільш цікавою є скульптурна голова бика, яка розташована поблизу шийки (рис. 11: 6а). Аналогії авторам наразі не відомі. Можливо, цей посуд мав ритуальне призначення.

В 2019 р. підводні археологічні роботи на об'єкті було продовжено. Корпус затонулого вітрильника було вирішено не розчищати і залишити законсервованим під шаром піску. Задля уточнення характеру вантажу за допомогою напівкесонів, виготовленних з дерев'янної опалубки, було закладено два розвідувальних шурфи розміром 2 × 2 м на кінцях об'єкту з двох боків — південно-західного (W 2) та північно-східного (E 1; рис. 12: 1).

Виявлений археологічний матеріал в шурфі W 2 представлений дрібними фрагментами амфор та баластним камінням з заповнення кільової частини судна. В шурфі E 1 було виявлено великі фрагменти коських та синопських амфор, зокрема, горла та стінки, деякі з клеймами на ручках. На одному горлі виявлено залишки смоли від коркування (рис. 12: 2). Також було виявлено цілу посудину для розливання вина типу лагинос, датовану кінцем IV — початком III ст. до н. е. (рис. 12: 3).

Висновки. В результаті проведених досліджень в акваторії Кінбурнської коси вдалося скласти батиметричну карту поверхні дна та виявити місце корабельної аварії античного часу.

Відкрите 2018 р. в акваторії Кінбурнської коси затонуле античне судно можна попередньо датувати кінцем IV — початком III ст. до н. е. на підставі керамічного матеріалу, виявленого під час часткового розчищення збереженої частини корпусу. Розвідувальні шурфи в безпосередній близькості від корпусу судна показали наявність кераміки під шаром піску і спресованих черепашок. Це дає підстави вважати, що більша частина вантажу, що перевозився, знаходиться під донними відкладами на відстані до 10—15 м навколо судна, а, можливо, й на більшій площі. Невелика глибина, близькість берегової лінії разом з прибоями і штормами сприяли тому, що частини самого судна і його вантажу розтягнуло на велику площу і замило піском. Більш чіткі межі місця аварії корабля дадуть подальші планомірні розкопки виявленого об'єкту.

Збережена частина дерев'яного корпусу судна має розміри (9,45 × 1,28 м) і є найбільш цікавою для подальших досліджень. Збережені технологічні отвори, цвяхи і сліди обробки дозволять виявити техніку суднобудування в античності і встановити тип затонулого судна. Дендрохронологічний аналіз допоможе дати більш вузьке датування деревини і можливе місце його спорудження. Наявність великої кількості баластних каменів дозволяє сподіватися на можливість після петрографічного аналізу встановити район їх походження, що також ймовірно допоможе локалізації місця будівництва затонулого судна. У перспективі планується підйом збереженої дерев'яної частини об'єкта, її консервація та реставрація для створення окремої експозиції в музеї м. Миколаїв.

Роботи у польовому сезоні 2019 р. підтвердили що генеральний груз затонулого судна складався з косських та синопських амфор.

ЛІТЕРАТУРА

Блаватский, В. Д., Петерс, Б. Г. 1969. Кораблекрушение конца IV — начала III вв. до н. э. около Донузлава. *Советская археология*, 3, с. 151-158.

Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Пер. А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Кривульченко, А. І. 2016. *Кінбурн: ландшафти, сучасний стан та значення*. Кропивницький: Центральноукраїнське видавництво.

Лоция… 1987. *Лоция Черного моря*. Москва: Министерство обороны Союза ССР; Главное управление навигации и океанографии.

Монахов, С. Ю. 1992. Динамика форм и стандартов синопских амфор. В: Кац, В. И., Монахов, С. Ю. (ред.). *Греческие амфоры*. Саратов: СГУ, с. 163-204.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: СГУ.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммерида; СГУ.

Монахов, С. Ю. 2014. Косские и псевдокосские амфоры и клейма. *Stratum plus*, 3, с. 195-222.

Петерс, Б. Г. 1982. *Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Созник, В. В. Цецхладзе, Г. Р. 1991. Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе (к вопросу об экономических связях Колхиды и Херсонеса). *Вестник древней истории*, 2 (197), с. 61-67.

Туровский, Е. Я. 2001. *Древние амфоры в Северном Причерноморье. Справочник-определитель*. Киев.

Цецхладзе, Г. Р. 1992. Производство амфорной тары в Колхиде. В: Кац, В. И., Монахов, С. Ю. (ред.). *Греческие амфоры*. Саратов: СГУ, с. 90-110.

Benoit, F. 1961. *A L'epave du Grand Conglue a Marseille*. Gallia, Supplement XIV. Paris.

Brennan, M. L., Davis, D., Ballard, R. D., Trembanis, A. C., Vaughn, J. I., Duman, M., Du Val, C. 2016. Quantification of bottom trawl fishing damage to ancient shipwreck sites. *Marine Geology*, 371, p. 82-88.

Cousteau, J. Y. 1954. Fish Men Discover a 2200-year-old Greek Ship. *The National Geographic Magazine*, 1, p. 16.

Davis, D., Brennan, M. L., Opait, A., Beatrice, J. S. 2018. The Eregli E Shipwreck, Turkey: an early Hellenistic merchant ship in the Black Sea. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 47, 1, p. 57-80.

Demesticha, S. 2011. The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 40, 1, p. 39-59.

Eiseman, C. J., Ridgway, B. S. 1987. *The Porticello Shipwreck: A Mediterranean Merchant Vessel of 415—385 BC*. Texas.

Elpida, H. 1996. Underwater Excavations of a Late Fifth century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991—1993 Seasons. *Bulletin de correspondence helenique*, 120, 2, p. 561-593.

Hoghammar, K. 2004. *The Hellenistic Polis of Kos. State, Economy and Culture*. Uppsala.

IOSPE — Latyschev, B. V. 1916. Hecates Lucus N 327. *Inscriptiones antique Orae Septentionalis Ponti Euxini I, inscriptions Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, Aliorum Locorum a Danubio Usque ad Regnum Bosporanum*. Petrograd, s. 274-276.

Katzev, M. 1969. The Kyrenia Shipwreck. *Expedition*, 11, 2, p. 55-59.

Tereshchenko, O. I. 2013a. Underwater Archaeological Exploration of an Ancient Greek Merchant Ship Near the Zmiinyi Island in the Black Sea (2011 Field Season). *Ukrainian Archaeology*, p. 44-56.

Tereshchenko, O. I. 2013b. Ancient Greek Merchant Ship Zmiinyi-Patrocles (Cargo Composition). *Ukrainian Archaeology*, p. 57-69.

REFERENCES

Blavatskii, V. D., Peters, B. G. 1969. Korablekrushenie kontsa IV — nachala III vv. do n. e. okolo Donuzlava. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 151-158.

Herodot. 1993. *Istorii v deviaty knyhakh*. Per. A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.

Kryvulchenko, A. I. 2016. *Kinburn: landshafty, suchasnyi stan ta znachennia*. Kropyvnytskyi: Tsentralnoukrainske vydavnytstvo.

Lotsiia… 1987. *Lotsiia Chernogo moria*. Moskva: Ministerstvo oborony Soiuza SSR; Glavnoe upravlenie navigatsii i okeanografii.

Monakhov, S. Iu. 1992. Dinamika form i standartov sinopskikh amfor. In: Kats, V. I., Monakhov, S. Iu. (ed.). *Grecheskie amfory*. Saratov: SGU, s. 163-204.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: SGU.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare: Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida; SGU.

Monakhov, S. Iu. 2014. Kosskie i psevdokosskie amfory i kleima. *Stratum plus*, 3, s. 195-222.

Peters, B. G. 1982. *Morskoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Soznik, V. V. Tsetskhladze, G. R. 1991. Kolkhidskie amfory ellinisticheskogo perioda v Khersonese (k voprosu ob ekonomicheskikh sviaziakh Kolkhidy i Khersonesa). *Vestnik drevnei istorii*, 2 (197), s. 61-67.

Turovskii, E. Ia. 2001. Drevnie amfory v Severnom Prichernomore. Spravochnik-opredelitel. Kiev.

Tsetskhladze, G. R. 1992. Proizvodstvo amfornoi tary v Kolkhide. In: Kats, V. I., Monakhov, S. Iu. (ed.). *Grecheskie amfory*. Saratov: SGU, s. 90-110.

Benoit, F. 1961. *A L'epave du Grand Conglue a Marseille*. Gallia, Supplement XIV. Paris.

Brennan, M. L., Davis, D., Ballard, R. D., Trembanis, A. C., Vaughn, J. I., Duman, M., Du Val, C. 2016. Quantification of bottom trawl fishing damage to ancient shipwreck sites. *Marine Geology*, 371, p. 82-88.

Cousteau, J. Y. 1954. Fish Men Discover a 2200-year-old Greek Ship. *The National Geographic Magazine*, 1, p. 16.

Davis, D., Brennan, M. L., Opait, A., Beatrice, J. S. 2018. The Eregli E Shipwreck, Turkey: an early Hellenistic merchant ship in the Black Sea. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 47, 1, p. 57-80.

Demesticha, S. 2011. The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 40, 1, p. 39-59.

Eiseman, C. J., Ridgway, B. S. 1987. *The Porticello Shipwreck: A Mediterranean Merchant Vessel of 415—385 BC*. Texas.

Elpida, H. 1996. Underwater Excavations of a Late Fifth century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991—1993 Seasons. *Bulletin de correspondence helenique*, 120, 2, p. 561-593.

Hoghammar, K. 2004. *The Hellenistic Polis of Kos. State, Economy and Culture*. Uppsala.

IOSPE — Latyschev, B. V. 1916. Hecates Lucus N 327. *Inscriptiones antique Orae Septentionalis Ponti Euxini I, inscriptions Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, Aliorum Locorum a Danubio Usque ad Regnum Bosporanum*. Petrograd, s. 274-276.

Katzev, M. 1969. The Kyrenia Shipwreck. *Expedition*, 11, 2, p. 55-59.

Tereshchenko, O. I. 2013a. Underwater Archaeological Exploration of an Ancient Greek Merchant Ship Near the Zmiinyi Island in the Black Sea (2011 Field Season). *Ukrainian Archaeology*, p. 44-56.

Tereshchenko, O. I. 2013b. Ancient Greek Merchant Ship Zmiinyi-Patrocles (Cargo Composition). *Ukrainian Archaeology*, p. 57-69.

V. Ye. Gerasimov, R. M. Reida,
O. I. Smyrnov, P. Prejs, E. Loizou

THE SHIP WRECK OF THE LATE 4th / EARLY 3rd CENTURY BC NEAR KINBURN SPIT

During the campaign of 2018 the international underwater archaeological expedition has explored the waters of Tendra Spit and Kinburn Spit on the shelf of the Black Sea, in Mykolaiv and Kherson regions of Ukraine. Underwater archaeological exploration focused on the waters near the northern tip of Tendra Spit, from both the Gulf of Tendra and the sea, and north-western tip of Kinburn Spit. In addition to the visual reconnaissance, divers were using sonar, profiler and side-scan sonar. As a result, the bathymetric map has been compiled. In the initial part of research the work was limited to mapping and taking photographs of the discoveries. During these works was discovered and cleansed the ancient Shipwreck of the late 4th — early 3rd century BC. It was possible to identify the well-preserved fragment of the hull of ancient Wreck of a length of 9.45 m in situ with ballast stones, ceramic material from the cargo, lead plating and him constructions elements. After clearing of the sand from the preserved part of the ship hull with the help of a hydro injector the video and photo documentation was carried out. As a result of these works, large-scale photo mosaic of the object and its 3D-model were made. The condition of the wooden hull is excellent, the technological holes, connections, bronze and iron nails are preserved.

Outside of Ukraine several shipwrecks of the same period are attested. The best studied are the following: shipwreck of the 3rd century BC at Grand Congloue, France; the Mazotos shipwreck of the 4th century BC in Cyprus; the Porticello shipwreck of the end of the 5th or beginning of the 4th century BC in Italy; the Alonnisos shipwreck from the end of the 5th century BC, Greece; the Kyrenia shipwreck from the end of the 4th — beginning of the 3rd centuries BC in Cyprus. In the Black Sea, in 2011 a shipwreck from the end of the 4th — beginning of the 3rd centuries BC near Eregli, Turkey (ancient Herakleia Pontica) was discovered by a deep-sea expedition of the research vessel «Nautilus» under the direction of Michael Brennan at a depth of 101 m. Most of the known merchant ships of this period were small, ranging from 12 to 17 m (table). Boris Peters provides a reconstruction sketch of the Lake Donuzlav ship of the late 4th — early 3rd centuries BC. It is almost identical to the reconstruction of the Kyrenia merchant ship, based on its hull which was preserved by 75 %, The replica named «Kyrenia 2» was built and made several voyages. It can be assumed that the Kinburn Spit ship found in 2018 was of similar appearance but further research will provide more detailed information.

Keywords: Underwater archaeology, Black Sea, Amphora, Ship, Ukraine, Wreck.

Одержано 16.07.2021

ГЕРАСІМОВ В'ячеслав Євгенійович, науковий співробітник, Центр досліджень античності Південно-Східної Європи Варшавського Університету, Варшава, Польща.
GERASIMOV Vyacheslav, Research Officer, Antiquity of Southeastern Europe Research Centre, University of Warsaw, Warsaw, Poland.
ORCID: 0000-0003-0362-1462, e-mail: 1deepquest1@gmail.com.

ЛОІЗОУ Евгенія, Ph D кандидат, науковий співробітник, Християнсько-Альбрехтівський університет в Кілі, Греція.
LOIZOU Evgenia, Ph D Candidate, Christian-Albrechts-University in Kiel, Greece.
ORCID: 0000-0001-5493-9206, e-mail: esugesnialoizou@yahool.com.

ПРЕЙС Петр, науковий співробітник, Ассоціація археологів майбутнього, Варшава, Польща.
PREJS Piotr, Research Officer, Association of Archaeologists of Tomorrow, Warsaw, Poland.
ORCID: 0000-0001-8758-0359, e-mail: prejs.pl@gmail.com.

РЕЙДА Роман Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
REIDA Roman, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7512-8074, e-mail: romanreyda@ukr.net.

СМИРНОВ Олександр Ігорович, старший викладач, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна.
SMYRNOV Oleksandr, Senior Lecturer, Mikolaiv Sukhomlynskyi National University, Mikolaiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7849-3840, e-mail: smyrnovl@ukr.net.

УДК [904:725.182](282.247.314-197.2)”652” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.12

І. В. Сапожников, О. Є. Малюкевич †, Ф. М. Лисецький

НИЖНЬОДНІСТРОВСЬКИЙ (ЗМІЇНИЙ) ОБОРОННИЙ ВАЛ: ТОПОГРАФІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ДАТУВАННЯ

«Географія Риму — як біографія кожного»
Е. Баух «Сонце самогубців»

Стаття присвячена пам’яті співавтора і друга О. Є. Малюкевича (1953—2021)

Нижньодністровський (Змiїний) оборонний вал на кордоні Римської імперії є одним з найбільших та найзначніших об’єктів давньоримської фортифікації Північного Причорномор’я, але одночасно найбільш спірним та найменш відомим не лише широкому загалу, але й фаховим історикам і навіть археологам. Протягом останнього десятиріччя, на ґрунті детального дослідження картографічних джерел та матеріалів численних археологічних розвідок, вдалося максимально повно реконструювати трасу цього валу, який виявився ще й найдовшим з усіх земляних валів Буджаку або Бессарабії. Стаття присвячена таким характеристикам цієї унікальної пам’ятки військової архітектури та інженерії, як топографія, археологія, а також відносне та абсолютне датування як традиційними способами, так і методом ґрунтово-генетичної хронології.

***Ключові слова**: Нижньодністровський (Змiїний) оборонний вал, Римська імперія, топографія, археологія, датування, метод ґрунтово-генетичної хронології.*

Топографія Нижньодністровського валу (рис. 1). Протяжність цієї земляної оборонної споруди від північно-західного берега Будакського лиману поблизу Чорного моря до правого берега р. Ботна на північний схід від с. Плоп-Штубей складає близько 123—125 км [1]. ***Прилиманський (південний) відділ*** пам’ятки дорівнює 48—49 км (з Тірою), а ***Прирічковий (північний) відділ*** — 75—76 км. На валу відмічалися: *чотири укріплення* — біля урочища Бугаз (380-400 × 300 м), с. Красна Коса (загальна довжина валів — близько 2,5 км), с. Паланка (250 × 200 м), між сс. Крокмаз і Оленешть (500 × 400 м); *додаткові захистні лінії* — у с. Семенівка (довжина обводу яруги — 2,4—2,5 км) і *два протиобхідні відгалуження* на захід — північний захід від с. Копанка (східне — 850—880 м та західне — 3,7—3,8 км).

У підсумку це складає 133,7—136,2 км довжини земляних споруд. Якщо додати до цього фортифікацію римського міста Тіри, курган-форт Могила Лат, сусідні географічні об’єкти (широку водну поверхню Дністровського лиману, плавні й озера річкової долини і ділянки високих уривчастих берегів), то перед нами постає потужна і добре продумана лінія оборони. Судячи з того, що вал скрізь звернений ровом до долини, він служив захистом від загрози прориву ворожих військ до Дунай-Дністровського межиріччя після форсування гирл Дністра і (або) лиману, що найлегше було зробити в сезон льодоставу. Для порівняння скажімо, що протяжність Нижнього Траянова валу складає 125,4 км (Сапожников 2020b), а Верхнього Траяну (без валів Кицьканського півострову) — 105,4 км (Ulig 1928, s. 190), але на останніх додаткові споруди й укріплення невідомі [2].

Зрозуміло, що вздовж Нижньодністровського валу проходила військова дорога, були облаштовані переїзди і мостові переходи в долинах річок і балок, дерев’яні палісади (частоколи) по гребнях валів і рогатки в яругах. Такий колосальний обсяг будівництва потребував не лише значного обсягу робочої сили, але й доволі тривалого часу, що слід врахувати при датуванні

1. З них до 79 км припадає на територію Республіки Молдови, а 46,4 км — на Україну.

© І. В. САПОЖНИКОВ, О. Є. МАЛЮКЕВИЧ, Ф. М. ЛИСЕЦЬКИЙ, 2021

2. Окремий фортифікаційний вузол складали оборонні споруди римської переправи через Дунай біля м. Ісакчі та озера Картал (Сапожников 2017).

цих укріплень. Не виключено також, що там, де вал не був зафіксований топографами, особливо на крутих заліснених схилах, його або не зводили взагалі, або не встигли насипати.

І. Прилиманський (південний) відділ пов'язаний з правим корінним берегом Дністровського лиману, що входить до складу Причорноморської (Понтичної) низовини. Поверхневі відкладення представлені тут переважно чистими і гумусованими лесами, а на південь від м. Білгород-Дністровський протягом 10—12 км вони репрезентовані так званими *кучугурами* (пагорбами на кшталт дюн, складених з пісків і супісків). Прибережна смуга має нахил в бік моря з абсолютними позначками від +90 м біля с. Семенівка до +10—12 м на березі Будакського лиману.

З точки зору геоморфології і за ступенем збереженості цей відділ розподіляється на чотири основні ділянки: І.1. Приморську — 8,75 км (від Будакського лиману до с. Шабо); І.2. На кучугурах — 12 км (до Аккерманської фортеці); І.3. 12,8 км від Білгорода-Дністровського до б. Молога (Бойкань); І.4. 23 км від с. Садове до с. Паланка.

ІІ. Прирічковий (північний) відділ пов'язаний з лівим схилом вододілу, утвореного правим корінним берегом долини р. Дністер і верхів'ями річок басейну Чорного моря — Алкалія, Хаджидер (з притокою Каплань), Сарата (з балками Джалаїр і Бабей). Гребінь вододілу підвищується від +100 м біля с. Старокозаче до +170 м біля с. Чобручі (по ньому йде дорога до Каушан). Далі траса валу проходить лівим схилом і стрілкою нижчого вододілу, сформованого тим самим берегом Дністра і лівим берегом р. Юштубей (Штубей). На північ від с. Леонтьєве вал переходить на правий схил так званого Кицканського мису, утвореного долиною Дністра й правим берегом р. Ботна. Його найвищі точки сягають позначок +153 м на Копанській горі, а потім вал йде лівим берегом мису до північно-східної околиці с. Плоп-Штубей. В цьому відділі траса валу розпочинається на висоті +22 м біля с. Паланка і сягає свого максимального підвищення +149 м за 0,4 км на північ від кургану Ханського. Цей відділ, як і перший, можна більш-менш чітко розділити на чотири ділянки: ІІ.1. 20,6 км від с. Паланка до с. Оленешть; ІІ.2. 22,5 км від Оленешть до долини б. Юштубей; ІІ.3. 21,5 км від с. Чобручі до с. Копанка; ІІ.4. 11,0—11,3 км від Копанки до р. Ботна (з двома відгалуженнями), а точніше — до околиці с. Плоп-Штубей (рис. 1).

Археологія Нижньодністровського валу. В наш час від пам'ятки залишилися земляні вали і рови різних ступенів збереженості (від виразних профілів до світлих смуг на розораних поверхнях), але не на всіх ділянках. Їх сліди майже відсутні на відтинках І.3, ІІ.1, ІІ.2: загалом на більшій їх протяжності вал забудований садибами населених пунктів і дорогами.

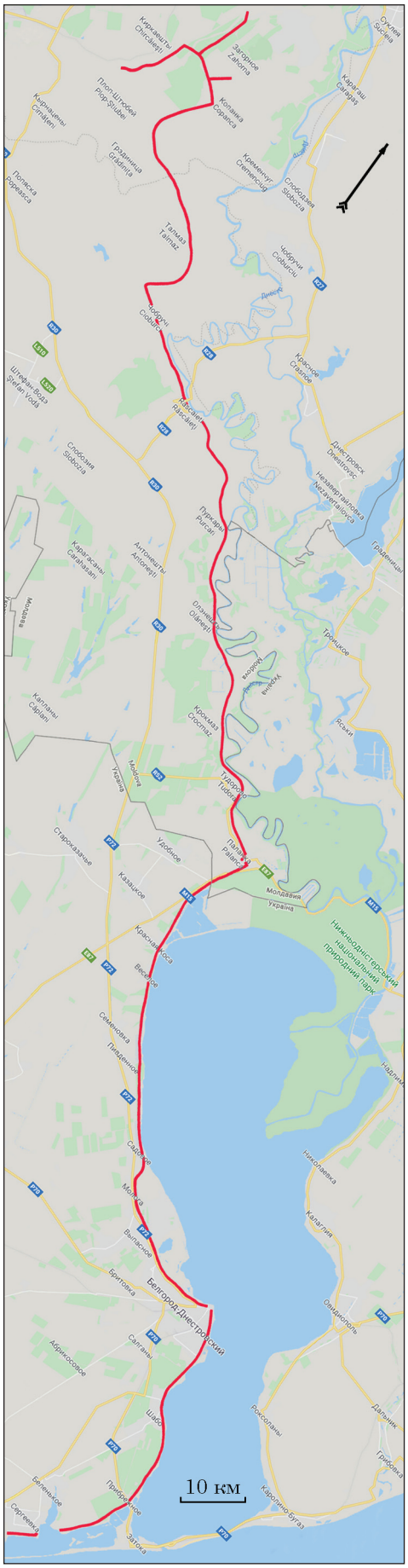

Рис. 1. Схема маршруту Нижньодністровського валу

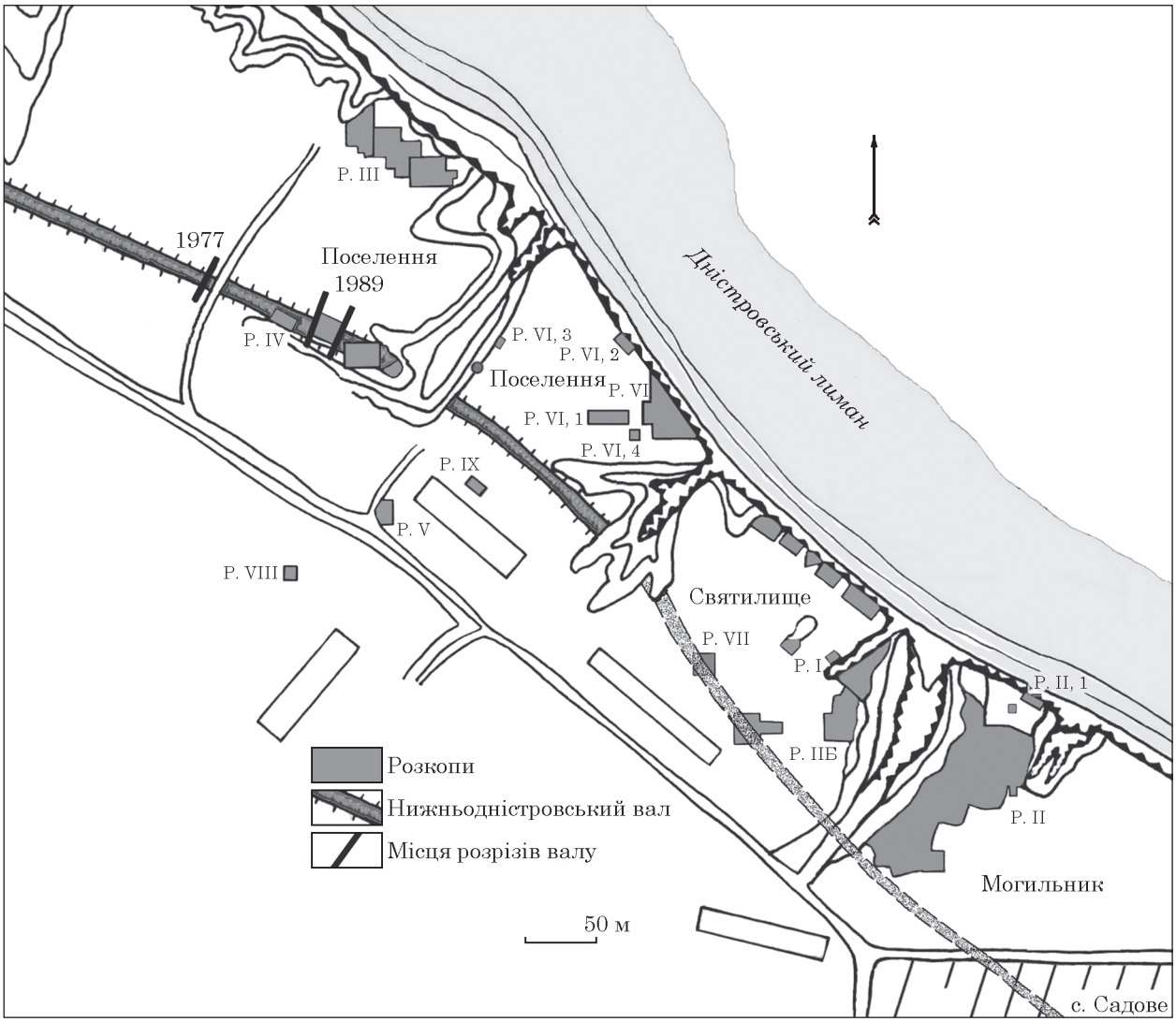

Рис. 2. Нижньодністровський вал в районі поселення Молога II та с. Садове

На ділянках I.4, II.2—II.4 він частіше зайнятий лісами, рідше виноградниками, орними землям, а також яругами.

Виражені в рельєфі та доступні для досліджень відтинки валу наявні на ділянках I.1, I.4, II.3-II.4. З ними так чи інакше пов'язана низка різночасних пам'яток археології. Частіше це кургани, розташовані з тилу валу. З відомих назвемо *Могилу Кишла* (*Попову*, *Ак-Кембет*) [1], *Могилу Лат* (*Широку*), курган *Ханський* та ін.; з поселень — Тіра, Бугаз, Молога, Семенівка, Веселе та ін., але випадків прямої стратифікації валу з ними зафіксовано мало. В цьому сенсі унікальним є район верхів'їв правого берега Дністровського лиману, де вал цілеспрямовано розкопувався у 1989 і 1990 рр. безпосередньо на поселеннях Молога II і Веселе III, а у 1977 і 1998 рр. — неподалік від першого з них (Гудкова 1978; Малюкевич 1990; 1991; 1999, с. 43; та ін.).

Виходячи зі сказаного, охарактеризуємо матеріали цих досліджень, підкресливши, що це перший звід такого роду. У 1977 р. біля с. Молога після прориття бульдозером траншеї для проїзду до лиману, в її зачищених бортах був досліджений вал разом з частиною рову (рис. 2; 3: 1). Тоді ж на тій ділянці поселення Молога II, де вал перерізаний глибоким яром, заклали розкоп IV (рис. 2; 8). Спочатку там зачистили поздовжній розріз валу, поруч знайшли рештки кам'яних будівель (точніше фундаментів) з численними знахідками. Автори робіт дійшли висновку, що вал насипали, коли населення остаточно залишило це місце (Гудкова, Фокеев 1982, с. 57, 62, 88).

У 1989 р. дослідження валу були відновлені на розкопі IV, який покрив всю ширину валу на довжину 15,0 м (Малюкевич 1990, с. 17—20), а рів вдалося відкрити до половини (рис. 2). Оскільки насип перекривав собою залишки кам'яних споруд, тут він мав чіткіші обриси, сягаючи висоти 1,5—1,8 м від рівня сучасної поверхні та 1,8—2,2 м від поховано-

1. Через цей курган Нижньодністровський вал пов'язаний з античною легендою про Могили кімерійських царів (Сапожников 2018, с. 121).

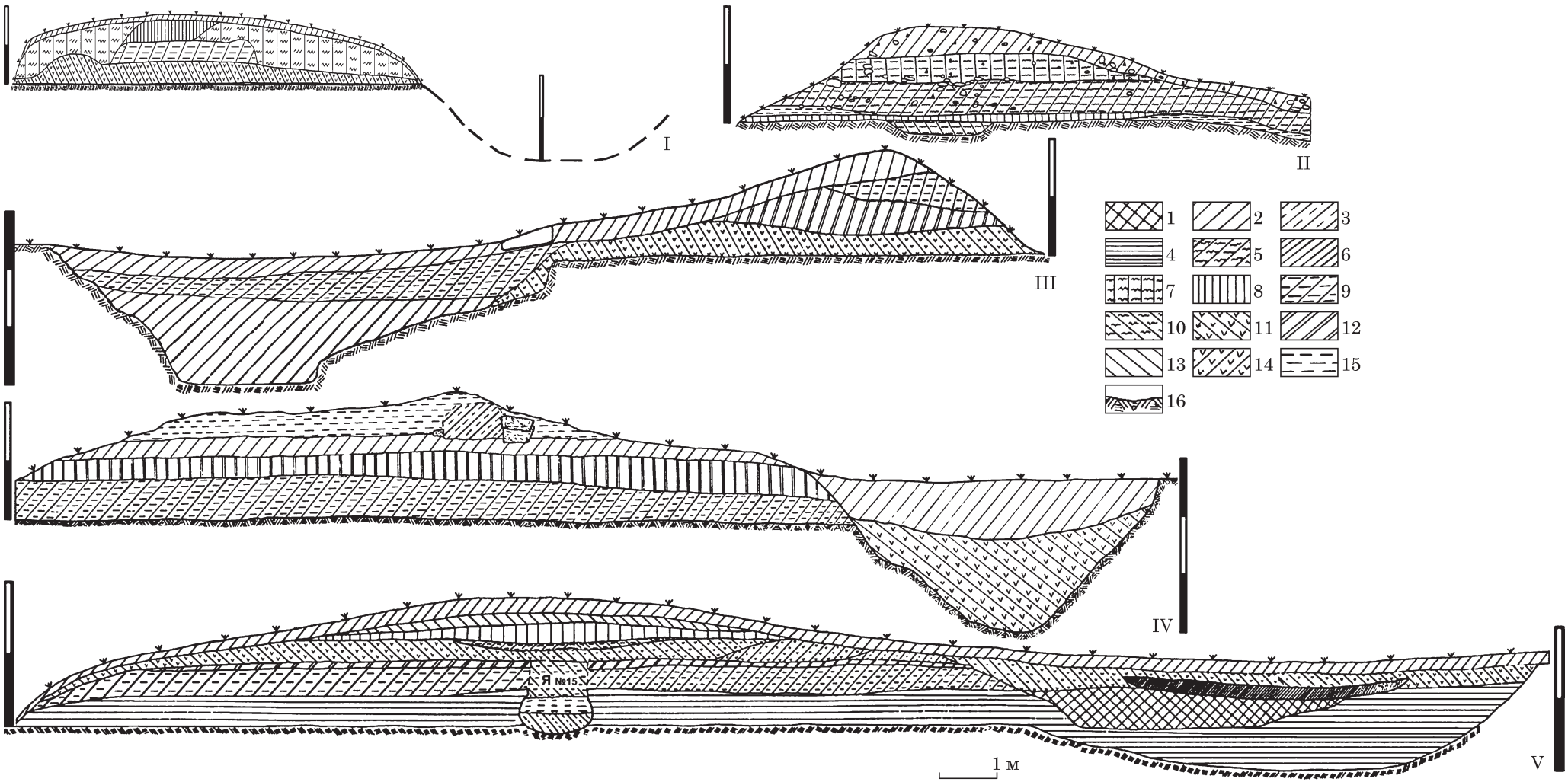

Рис. 3. Розрізи Нижньодністровського валу на поселенні Молога II (I—IV) і Веселе III (V). **Стратиграфічні шари**: 1 — сірий з жовтоглинистими включеннями; 2 — сірий крупчатий гумусований; 3 — сіроглинистий коричневатий крупчатий гумусований; 4 — коричневий, освітлений світлоглинистим; 5 — сірозолистий з порохом; 6 — коричнево-золистий сірий, змішаний з глиною; 7 — сірий золистий дрібнозернистий з включеннями жовтої та обпаленої глини; 8 — жовта щільна глина з сіроглинистими включеннями; 9 — сіроглинистий коричневатий крупчатий, гумусований; 10 — золистий світлосірий; 11 — сірий щільний коричневатий, з включеннями продуктів горіння і глиняної крихти; 12 — темний глинистий, змішаний з чорноземом; 13 — світлосірий щільний з включеннями жовтої глини; 14 — світлосірий глинистий щільний з включеннями попелу; 15 — жовта глина; 16 — материковий суглинок)

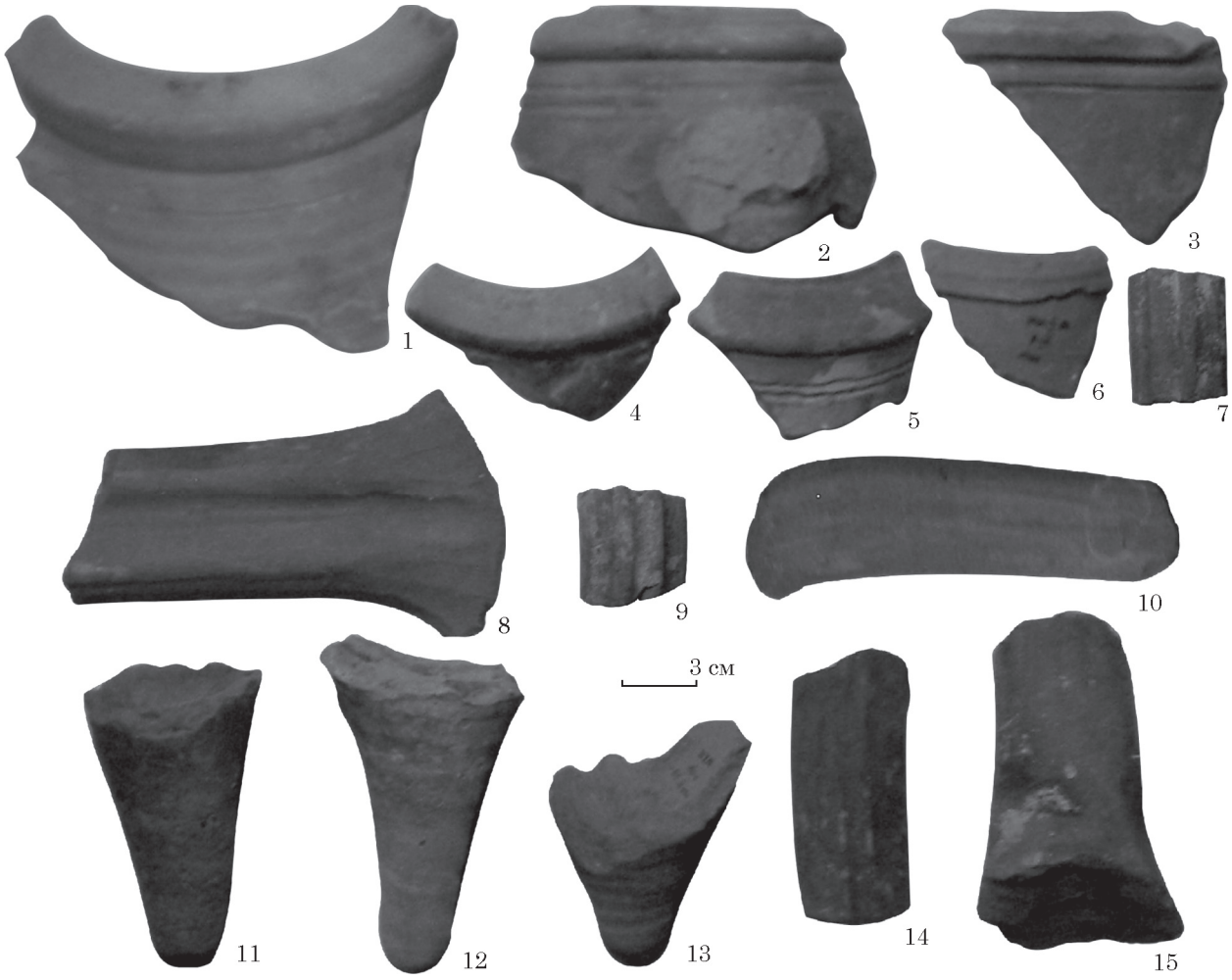

Рис. 4. Червоноглиняні амфори римського часу з поселення Мологa II (розкоп IV): 1, 4, 8, 11, 13 — тип Зеест 75; 2, 5 — тип Зеест 76; 3, 15 — тип Зеест 80; 6 — тип Делакеу (Зеест 100); 7, 9, 10, 14 — північнопонтійського класу з жолобчатими ручками (типи Зеест 72, 73); 12 — тип Зеест 69 (?)

го ґрунту. Зазначимо, що на гребені валу під шаром дерну знайшлося вогнище XVIII ст. Вірогідно спочатку висота валу була більше на 0,5 м, сягаючи 2—2,5 м. Зафіксована ширина базису валу дорівнювала 7—8 м. Рів мав ширину в верхній частині 7—8 м (що відповідає параметрам підошви валу), глибину 2,0 м від поверхні і 1,6 м від рівня материку. Як бачимо, розміри валу відповідні обсягам ґрунту, вибраного з рову, причому до насипу потрапив також культурний шар поселення. Берма між валом і ровом не була чітко оформлена. Однак, судячи з більш пологого і довгого схилу насипу валу в бік рову, слід вважати, що вона існувала, але була не ширшою 1,0—1,5 м. Стінки рову, повільно звужуючись до низу, мають один чи два уступи, дно рівне шириною до 3 м. Зазначимо також, що поза межами поселення форма валу розпливається, а ширина насипу збільшується (рис. 3: 2, 3; 4; 5).

У 1998 р. Мологська експедиція ОАМ НАН України розрізала вал в 1,4 км на північний захід від поселення Мологa II, проти кургану висотою до 2,0 м (рис. 7). Там ширина підошви валу дорівнювала 8,5 м, а висота — 0,8 м. Можна допустити, що його первісна висота сягала 1,5—2,0 м. На гребні валу знайдені сліди багаття діаметром понад 1,0 м з товщиною золи понад 0,5 м. Поруч, для укріплення насипу, один на другий були покладені два великі (55 × 50 × 30 см) оброблені кам'яні блоки підквадратної форми, які можуть походити з насипу згаданого кургану. Ширина рову в верхній частині сягала 7—8 м. Глибина рову від сучасної поверхні складала 2,7 м, а від рівня материку 1,9 м (рис. 3; 4). Не дивлячись на відносну віддаленість від поселення, в насипові валу знайшли два фрагменти стінок вузькогорлої світлоглиняної амфори середини III ст. н. е. (Малюкевич 1999, с. 43).

У 1990 р. вал розрізала та сама експедиція на поселені Веселе III, розташованому за 11 км на північний захід від Мологи II. На жаль, цілі ділянки валу того району виявилися зайнятими забудовою села і виноградниками, через що траншею довелося закласти на схилі орного поля. Саме тому висота валу в цьому розрізі складала лише 0,8—1,0 м від рівня давнього похованого ґрунту, хоча на непотривожених ділянках вона значно вища. Ширина підо-

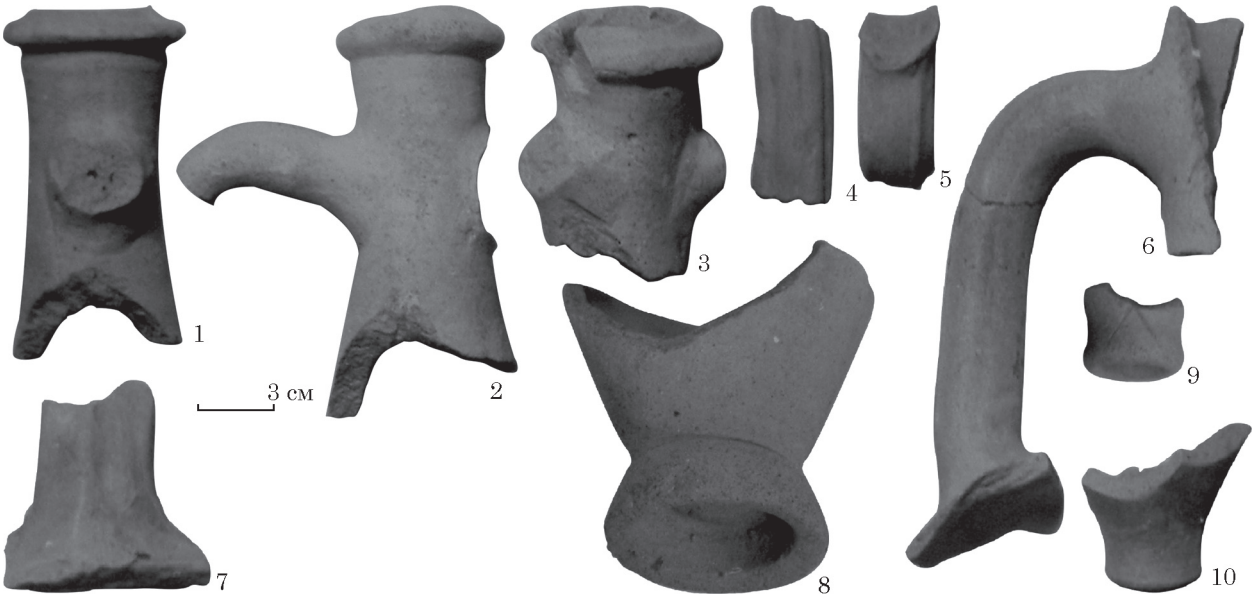

Рис. 5. Фрагменти вузькогорлих світлоглиняних амфор з поселення Мологa II (розкоп IV): 1, 2, 4 — тип Шелов C (кінець II — перша половина III ст.); 3, 9, 10 — тип Шелов D (III ст.); 8 — (?) тип Шелов F (варіант 1 — перша половина IV ст.)

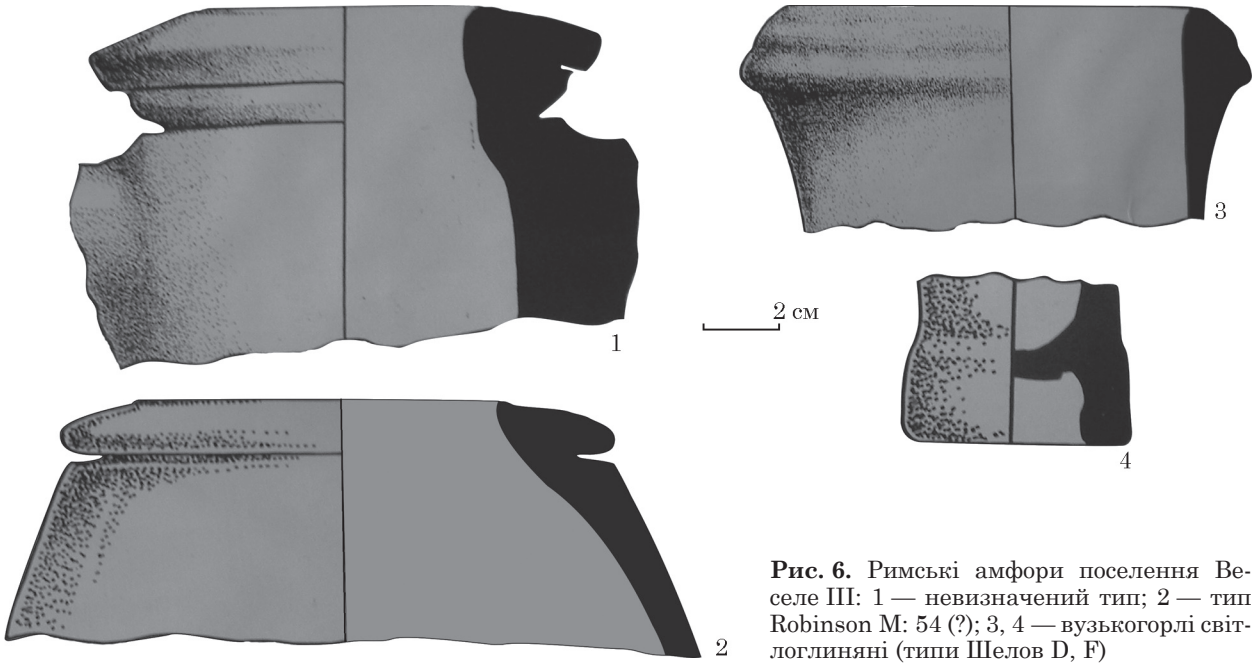

Рис. 6. Римські амфори поселення Веселе III: 1 — невизначений тип; 2 — тип Robinson M: 54 (?); 3, 4 — вузькогорлі світлоглиняні (типи Шелов D, F)

шви валу на розкопі сягала до 16,0 м. Берми як такої там не було, оскільки схил валу в бік рову дуже пологий. В розрізі рів має форму перегорнутої трапеції з рівним дном та відносно прямими стінками, що звужуються до низу. Глибина рову від рівня давнього ґрунту лише 1,0—1,2 м. Насип валу складався переважно з перевідкладеного культурного шару. Під ним дослідили господарську яму 15 з уламками кераміки (Малюкевич 1991, с. 18—21 та ін.; рис. 3: 5; 6: 1—8).

Крім описаних досліджень, в червні 2020 р. І. В. Сапожников організував в районі поселення Мологa II обстеження валу з використанням георадару Akula 9000C, який належить громадській організації «Спадщина України». Перша поперечна лінія довжиною 60 м була пробита за 480 м на північний захід від розкопу IV. Отримана там картина виявилася дуже схожою на розріз 1998 р. (але без каменів). Другий розріз довжиною 16,5 м (решта валу там розорюється) був виконаний за 640 м в тому ж напрямку від названоївихідної точки. Цього разу георадар, крім власне рову глибиною до 2,8—2,9 м, показав наявність двох ліній поздовжніх аномалій довжиною не менше 8,0—10,0 м (паралельних довгій осі валу), відстань між якими була від 5,5 до 5,9 м. Останні можна інтерпретувати як кам'яне облицювання ескарпу і контрескарпу рову (Сапожников 2020a; Сапожников та ін.

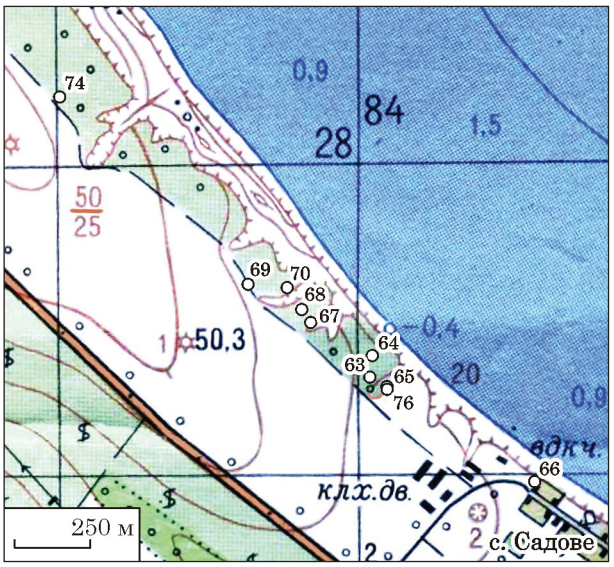

Рис. 7. Місця об'єктівґрунтово-генетичних досліджень в районі поселення Молога II (63—76 — номери ґрунтових розрізів 1992 р., згідно польового щоденника Ф. М. Лисецького; пояснення по тексту)

2021), що є додатковим аргументом на користь його міцності, але потребує перевірки шляхом стаціонарних розкопок.

В цілому, переходячи до інтерпретації наведених матеріалів, що стосуються датування Нижньодністровського валу, слід зауважити, що їх не слід ані переоцінювати, ані абсолютизувати. Дійсно ми маємо два випадки прямої археологічної стратифікації, жоден з яких не виявлений на Верхньому та Нижньому Траянових валах: на поселенні Молога II, де під валом були відкриті виразні і насичені ділянки культурного шару, і на поселенні Веселе III, де вал перекрив господарську яму. Перше з них сумарно датується від другої половини I ст. н. е. до середини III ст. н. е., а друге — II—III ст. н. е. (Малюкевич, Гудкова 2013, с. 646 и др.).

Однак верхній рубіж існування поселення Молога II встановлений не за вузьким типологічним датуванням знахідок, а за хронологією історичних подій, а саме за датою вторгнення до Дунай-Дністровського межиріччя численних племен готів. Відповідно, якщо раніше відносне датування Нижньодністровського валу на цій ділянці «IV ст. н. е.» можна було вважати більш-менш прийнятним, сьогодні, виходячи з «римської сутності» об'єкту, цього вже явно недостатньо.

Тому, на наше прохання О. С. Синельніков переглянув більшість фрагментів амфор, знайдених під валом і описаних у відповідних звітах (Малюкевич 1990; 1991) і дійшов висновку, що серед них наявні як ранні, так і пізні екземпляри. Так, присутній фрагмент амфори типу Делакеу або типу 100 за І. Б. Зеест (рис. 4; 6), нижня дата якого зазвичай відноситься до поч. IV ст. Існування цього типу в другій половині III ст. є дискусійним (Діденко, 2018, с. 102—107). Також, можна припустити датування першим століттям фрагменту ніжки червоноглиняної амфори (рис. 4: 12), віднесеної до типу Зеест 69 (Зеест, 1960, с. 111, 165, табл. XXIX). До невизначеного центру належить фрагмент верхньої частини амфори з поселення Веселе III (рис. 6: 1). Ще одну амфору обережністю відносимо до типу Robinson M:54, датованого другою половиною I ст. (рис. 6: 2; Robinson, 1959, p. 89, pl. 19). Серед вузькогорлих світлоглиняних амфор під питанням залишається визначення фрагменту донця на кільцевому піддоні (рис. 5: 8), яке можна зарахувати і до амфор типу Шелов A (I ст.), і до типу Шелов F, варіанту F1 (перша половина IV ст.; Шелов 1978; Діденко 2018).

Не важко помітити, що такі типолого-хронологічні висновки ще більше ускладнюють датування Нижньодністровського валу, оскільки часовий діапазон виявлених під ним знахідок став ще ширшим. Саме тому один зі співавторів статті звернувся до проф. Ф. М. Лисецького, який провів ґрунтово-хронологічні дослідження унікальної природньо-археологічної пам'ятки ще у 1992 р., з проханням повернутися до цих матеріалів з урахуванням нових даних та методик.

Ґрунтово-хронологічні дослідження. ***Об'єкти***. Ґрунтово-генетичні дослідження 1992 року мали місце на правому березі Дністровського лиману (у Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл.). Фонові ґрунти — чорноземи звичайні міцелярно-карбонатні малогумусні важкосуглинисті. Головний об'єкт — так званий Зміїний вал. За даними топографічної зйомки 1870—1877 рр. (карта 1917 р.) цей вал тягнувся вздовж правого берега Дністровського лиману від с. Мологи на півдні до німецької колонії Сеймени (суч. с. Семенівка) на півночі протягом 11,8 км. Абсолютна висота підошви валу складає 37 м, середній уклін оточуючого рельєфу — 0,05. Поверхня валу заросла типчаком (*Festuca valesiaca* (Hask.) Gaudin) і ковилою волосистою (*Stipa capillata* L.; або тирсою) — маркером зрілості рослинноп асоціаціп, хоча був відмічений і випас худоби. Досліджувалась ділянка валу за 1—2 км північніше с. Садове. Були закладені ґрунтові розрізи з польовими номерами від 63 до 76 — Молога II (розр. 63—68, 76), Зміїний вал (№ 69, 74) і фонові ґрунти (№ 70; рис. 7).

Повноголоценовий, тобто маючий вік близько 12 (11,8) тис. років, фоновий ґрунт під типчаково-ковильною рослинністю в урвищі західного берегу Дністровського лиману (за 1 км на північ від с. Садове) має наступну будову профілю: гор. A (H) — 0—51 см, гор. AB (Hpk) — 51—76 см. Означені параметри дозволяють віднести цей ґрунт до різновиду потужних малогумусних чорноземів при співставленні з опорним розрізом чорноземів звичайних міцелярно-карбонатних потужних, закладеним

Таблиця 1. Об'єкти ґрунтових порівняльно-хронологічних досліджень і потужність гумусового горизонту (А + АВ). Одеська обл., Білгород-Дністровський р-н, с. Садове

Місце	Рослинність, асоціація	Назва пам'ятки	Початок утворення ґрунту	Ґрунт *	А + АВ, мм
480 м на Пн від с., розр. 76	Типчакова	Мологa II	III ст. н. е.	Чзм-к, Св	408
230 м на Пн від с., розр. 63—65	Рудеральна	Мологa II	з 1385 р.	Чзм-к, Св	246
1 км на Пн від с.	Злакова	Зміїний вал	IV ст. н. е.	Чзм-к, Св	368
1,05 км на Пн від с., розр. 70	Типчаково-ковильна	Цілина (фон)	Голоцен	Чзм-к, Св	760

* Чзм-к — чорнозем звичайний міцелярно-карбонатний. Св— суглинок важкий.

Таблиця 2. Зміни в часі морфологічної будови і властивостей ґрунтів (Лисецкий 2000)

Пам'ятка	Початок ґрунтоутворення	Потужність гумусового горизонту (Н), см	Склад, %		Питомі запаси гумусу, т/га на 10 см Н	Швидкість	
			гумусу	$CaCO_3$		Форму-вання гор. Н, мм/рік	Гумусонакопичення, % на рік
Криничне	VII ст. н. е.	34	2,57	0,43	28,3	0,24	4×10^{-4}
Там само	XI ст. н. е.	18	2,69	0,84	26,9	0,18	3×10^{-3}
Зміїний вал	IV ст. н. е.	37	3,96	5,58	47,5	0,23	3×10^{-3}
Мологa II	сер. III ст. н. е.	41	3,20	2,83	38,4	0,23	2×10^{-3}
Там само	1385 р.	24	4,81	4,57	48,1	0,40	5×10^{-3}

біля с. Березине Тарутинського р-ну Одеської обл.: горизонт А (Н) 0—43 см, гор. $АВ_{1Са}$ (Нрк) 43—62 см (Платонова 1981, с. 153).

Метод ґрунтово-генетичної хронології — датування антропогенних земляних або кам'яних споруд, базується на математичній залежності незворотних генетичних ґрунтових властивостей (потужності ґрунтових горизонтів, запасів гумусу та ін.) від часу (Лисецкий, Голеусов 2002). Для кожного регіону ця залежність унікальна певними умовами ґрунтоутворення і формується шляхом дослідження серії ґрунтів на поверхнях, датованих археологічним чи історичним методом, а хроноряди ґрунтів математично трансформуються у хронофункції, відображаючи зміни потужності гумусового горизонту (А + АВ) в часі (Лисецкий и др. 2016).

Вирішене за хронофункцією зворотне завдання — датування ґрунту за простеженою в полі потужністю гумусового горизонту дозволяє визначити час початку ґрунтоутворення після зведення (завершення використання) антропогенних споруд. Результати, отримані за допомогою ґрунтово-хронологічного методу датування, мають похибки, пов'язані з природньою мінливістю потужності гумусового горизонту. Односпрямовані земляні насипи завжди привабливі для формування місцевої мережі стежок. Це стосується й рукотворних валів [1], вершини яких через витоптування рослинності більше піддаються процесам водної ерозії і дефляції (видування) ґрунту. Тому на вершинах валів ґрунти мають дещо меншу потужність гумусового горизонту (А + АВ), що призводить до певного омолоджування дат, отриманих за допомогою педохронологічного методу датування.

Так, на вершині Зміїного валу потужність гор. А + АВ варіювала від 33 до 39 см. Оголення валу в ярові (2,85 км на північний захід від винзаводу) показує, що на мікросхилі валу (східна спадистість) потужність гор. А + АВ знижується від 37 до 33 см. Надійність датування археологічного об'єкту за товщиною гумусового горизонту новоствореного на ньому ґрунту може бути підкріплена дослідженням фізико-хімічних властивостей ґрунтів (запас органічної речовини (гумусу) в горизонті, ступінь вилуговування карбонатів (положення лінії «скипання» від 10 % розчину соляної кислоти) і (або) їх розподіл за профілем ґрунту, ступінь «зрілості» органічної речовини (співвідношення гумінових і фульвокислот, співвідношення вмісту вуглецю до вмісту азоту С : N) та ін. (Лисецкий, Голеусов 2002).

Результати. Насип валу товщиною 1,25 м складений з гумусованих горизонтів ґрунту (вміст гумусу — 1,2 %, карбонатів — 4 %). Особливість ґрунтоутворення на Зміїному валу обумовлена тим, що стратиграфія насипу має переважно інверсійний характер, а саме значну участь карбонатних перехідних горизонтів ґрунтів у верхній частині профілю. В гумусо-

1. Типовий приклад — частковопоєднаний з сучасними дорогами Нижній Траянів вал (Дзиговский, Лисецкий 1997).

вому горизонті новоутвореного ґрунту навіть після 17 століть вилуговування зберіглося перевищення вмісту карбонатів — $CaCO_3$ (на 1,5 %) порівняно з їхньою часткою в товщі, яка не була охоплена ґрунтоутворенням (4,1 %). Це, мабуть, уповільнювало формування гумусового горизонту, що морфологічно підтверджується наявністю у низах його товщі шару в 5—7 см, активно зміненого фізичними і біогенними процесами структуроутворення, але без гумусового флеру.

З огляду на ту обставину, що земляні насипи переважно «німі» в археологічному відношенні, з приводу датування Зміїного валу можна висунути два основні припущення. Перше, що земляний вал уздовж західного берега Дністровського лиману хронологічно пов'язаний з найближчим до нього пізньоскіфським поселенням з могильником Молога II. Друге, що Зміїний вал — не відокремлена фортифікаційна споруда, а частина загальної оборонної системи Задністров'я, репрезентована значно краще відомими Траяновими валами.

Уявлення про різночасність ґрунтів на поселенні Молога II (північна ділянка, не зачеплена середньовічними порушеннями) I — першої пол. III ст. н. е. і на вершині Зміїного валу надає співставлення показників величин потужності гумусового горизонту. З фінальною фазою життєдіяльності на поселенні Молога II пов'язане формування ґрунту з гор. A + AB 410 мм (кількість визначень n = 28), що дозволяє розрахувати середню швидкість його формування як 0,23 мм на рік. На Зміїному валу, де нижня межа гумусового горизонту добре маркується уламками кераміки, вугіллям та появою перших фрагментів насипу з лесового матеріалу, потужність гор. A + AB дорівнює 368 мм. Сказане дозволяє розрахувати, що ґрунт на вершині валу молодше ґрунту на поселенні Молога II на 176 років (t = (A + AB) / V = (408,6 – 368) / 0,23 = 176), тобто ґрунт на валу формувався 1767 – 176 = 1590 років і його вік має оцінюватися часом не пізніше IV ст. н. е.

Однак точніший підхід до визначення часу закінчення фортифікаційного значення Зміїного валу пов'язаний з датуванням за статистично обґрунтованою вибіркою потужності гумусового горизонту. Статистична вибірка потужності гумусового горизонту (A + AB, мм) за 22 замірами на гребні Зміїного валу, яка була отримана шляхом виключення викидів (максимальних і мінімальних екстремумів), характеризується середнім арифметичним значенням 355,68 ± 4,48 мм, показників медіани 350,0 мм і моди 340,0 мм. При використанні методу ґрунтово-генетичної хронології, основу якого складає регіональна модель формування гумусового горизонту ґрунтів у часі (Лисецький та ін. 2013), датування проводиться за формулою:

$$t = [a - \ln(-\ln(Hi/H_{lim}))]/\lambda,$$

де t — вік ґрунту, роки; ln — база натурального логарифму; Hi і H_{lim} — фактична і максимальна потужності гумусового горизонту (A + AB, мм) відповідно; емпіричні коефіцієнти (a = 0,823; λ = –0,00064).

Слід підкреслити, що відносно вузькі вершини земляних валів, як в нашому конкретному випадку, схильні до природньо-антропогенної денудації і тому зазвичай мають менші значення потужності гумусового горизонту в порівнянні з автоморфними умовами (на пласких поверхнях з мінімальними ухилами), за якими булакалібрована регіональна модель формування гумусового горизонту ґрунтів у часі.

Висновки: ґрунт на поверхні валу (з середнім арифметичним значенням 362 мм (n = 18)) відповідає віку не менше 1696 років, тобто вал став заростати (був вже задернований) з 296 р. н. е. Якщо не враховувати мінімальні величини, та при переході до середніх цифр в сантиметрах (37 см (n = 13)), — розрахункова дата становить 1744 р., тобто вал почав заростати з 248 р. н. е.

Обговорення та висновки. Охарактеризувавши всі наявні дані щодо топографії, археології та відносної й абсолютної хронології Нижньодністровського валу, звернемося до їх інтерпретації. В сумі вони показують, що в описаному вигляді та обсязі вал міг бути зведений тільки римлянами або місцевим населенням під їх керівництвом (наглядом) у III—IV ст. Оскільки Тіра також підпадала під його захист, знаючи військово-політичну ситуацію в цьому полісі і навколо нього, можна достатньо впевнено заключити, що таку можливість імперія мала двічі: до приходу сюди готів і захоплення ними Тіри разом з усім Буджаком в середині першої половини III ст. [1] та під час відносної стабілізації ситуації в кінці III — 30-х роках IV ст. (Карышковский, Клейман 1985, с. 131—133, 137—138).

На перший погляд, першому сценарію розвитку подій протирічить верхня дата Мологи II, хоча вал можна було спорудити і тоді, коли незайнята ним частина поселення продовжувала функціонувати. Правда, перевірити це припущення можна тільки після повної публікації виявлених під валом матеріалів (головним чином амфор) й уточнення їх хронології (рис. 4; 5). Щоправда, непрямим підтвердженням сказаному можна вважати знахідку в 1903 р. в с. Паланці срібного денарію близько 164—180 рр. імператриці Анії Луціли (Кропоткин 1970, с. 96, № 1356).

Ще одним додатковим маркером часу реалізації першого сценарію можуть бути дати поселень хори Тіри та інших об'єктів на лівому березі

1. У письмових джерелах готи разом з карпами вперше згадуються біля римських кордонів і пониззя Дунаю близько 238 р. н. е. П. Патрикієм (Павленко, Сон 1991, с. 10).

Дністра і лиману — тобто поза безпосереднім захистом Нижньодністровського валу (рис. 1). Найвиразнішими з них є тірські кам'яні плити з написами 201 і 182 рр. н. е., виявлені у 1846 і 1881 рр. в сс. Коротне і Чобручі (Брун 1879; Юргевич 1883), а також мармуровий стовп з двома ольвійськими написами II і III ст., знайдений в с. Троїцьке у 1912 р. (Кашуба, Сапожников 2020, с. 355, 360—361). До хори Тіри без сумніву входило городище Ніконій (приблизно з 100 р. до кінця першої половини III ст. н. е.), на якому в ті часи була кам'яна оборонна стіна з баштами (Бруяко и др. 2008, с. 7, 9, 180—184; и др.). До речі, на поселенні Овідіополь низка римських знахідок з поховань (в тому числі синопські амфори з кам'яного ящика), датуються навіть більш раннім часом (Сапожников и др. 2018, с. 7—9).

Що стосується другого сценарію, то він озвучений вже давно: «*Найбільш імовірною датою спорудження валу… є перша половина IV ст. Після вторинного підпорядкування імператором Костянтином Великим земель на північ від Дунаю необхідно було вжити заходів найбільш ефективної гарантії результатів римської перемоги як дипломатичним шляхом, так і за допомогою оборонних робіт*». Однак, справа в тому, що Р. Вульпе написав це про Верхній Траянів вал, який співставляв з «Валом гревтунгів» Амміана Марцелліна. Показово, що цей вчений так і не звернув жодної уваги на більшу частину Нижньодністровського валу і відповідно не враховував факту його наявності в своїх історичних реконструкціях (Вульпе 1960, с. 274 и др.). Те саме стосується й інших дослідників (див.: Федоров 1960, с. 76—80), хоча в останні роки ситуація почала змінюватися (див.: Popa, Ştefan 2017).

Показово, що Р. Вульпе, слідом за К. Улігом, не побачивши залишків валу між селами Копанка і Паланка, приєднав до Верхнього Траянова валу північно-західне закінчення валу Нижньодністровського на правому березі долини р. Ботна. При цьому, він чудово розумів, що спрямованість основної частини Верхнього Траяну (від Леове до Кіркаешт) на захист від півночі не відповідає головній стратегічній ідеї валів біля Копанки і тим більше — далі до низу і вздовж Дністра. Більше того, Р. Вульпе підкреслював, що маршрут Верхнього Траяна не продуманий і стратегічно хибний, його виконання грубе і недбале, а тому цей вал був побудований варварами — найімовірніше гревтунгами проти тервінгів «за згодою з римлянами» (Вульпе 1960, с. 263—265; Сапожников 2011, с. 220 и др.). Додамо, що в районі максимального зближення Нижньодністровського та Верхнього Траяновів валів біля долини р. Ботна їх траси стикуються погано (Кырнджалов 1943, с. 18—19), навіть, якщо не брати до уваги закінчення першого з них на правому березі р. Ботна біля с. Плоп — Штубей (рис. 1).

Свого часу М. Б. Щукін відмітив, що «*Біля с. Копанка помітні і сьогодні якісь відгалуження Верхнього валу, що утворюють чотирикутник, хоча і не дуже виразні. За розмірами і обрисами вони цілком могли б опинитися і табором, але різного роду шанцеві споруди могли будуватися в цьому стратегічно важливому пункті в саме різний час, а ніяких знахідок епохи Атанаріха [черняхівської культури] в Копанці поки не зроблено*» (Щукин 2005, с. 234).

У зв'язку з цим маємо зауважити, що в названому районі археологічні пам'ятки вказаного періоду присутні — достатньо згадати поховання в ур. Одаї Монастирській на південь від с. Кіцкани (Moroşan 1939), знахідку горщиків з кремацією в с. Пуркари (Кочубинский 1901, с. 103) та черняхівські поселення Копанка, Раскаєці та інші до берега Чорного моря (Гудкова 1999, рис. 44, п. 87, 89 и 91—115, 118—125). Інша справа, що в час, який передував готському періоду, місцеве населення (пізні скіфи і носії культури пам'яток типу Етулія)було тут не настільки численними (Гудкова 1999, рис. 1, п. 1—2; рис. 10, п. 2—4, 186), що, до речі, може бути непрямим свідченням на користь інтерпретації Нижньодністровського валу як римської оборонної споруди.

Теперь спробуємо відповісти на питання, який з двох валів мав на увазі Амміан Марцеллін, говорячи про «просторий табір Атанаріха на зручному місці поблизу берегів Данастія і валу гревтунгів?» (Ammiani Marcellini XXXI.3.5) Відповідь на нього дає топографія, оскільки відстань від укріпленого кургану-форту Могила Широка або Лат (46°43'40.8"N 29°35'10.4"E) до початку Верхнього Траяну на лівому березі р. Ботна складає 3,6 км, а від того ж місця до Старого Дністра біля с. Копанки — ті самі 3,6 км. Отже, валом гревтунгів римський автор, найвірогідніше, називав саме Верхній Траянів вал, час зведення якого не відомий [1].

Таким чином, не маючи достатньої кількості аргументованих даних для вузького датування описаної нами пам'ятки фортифікації, але виходячи з того, що Нижньодністровський і Верхній Траянів вали були і залишаються різними об'єктами, автори статті вважають, що спочатку перший з них був зведений римлянами для захисту від готів [2], а другий насипали грев-

1. Ця пам'ятка досі не датована навіть приблизно, хоча в її розрізі 1991 р. на бермі ніби-то були виявлені «два фрагмента поздней римской керамики» (Рошка 1991, с. 45). Параметри валу в цій публікації не вказані, але два розрізи того ж валу 2019 р. показали, що його рів за шириною і глибиною (Matveev, Vornic 2020, p. 72—74, fig. 3—4) значно поступався відомим розмірам Нижньодністровського валу (рис. 3).
2. Л. П. Б. Кампенгаузен пов'язував вал з перебуванням в цих краях імператора Максимінуса, який правив у 235—238 рр. (Campenhausen 1808, p. 61). А може він правий?

тунги, в підсумку створивши потужну оборонну лінію на північних і північно-східних кордонах своїх територій в Буджаку. Ще пізніше північно-західну частину першого валу могли посилити тервінги Атанаріха напередодні навали гунів у 376 р. Третій значний земляний вал Буджака (Нижній Траянів) до того часу скоріш за все був покинутий і не використовувався [1].

І на завершення автори вважають за необхідне ще раз підкреслити унікальність і екстраординарність зведення лінійних польових земляних оборонних споруд навіть для таких крупних центрів Римської імперії як Ольвійський поліс з сільською хорою. Так, спеціальна розвідка І. В. Сапожникова 2020 року разом з детальними топографічними дослідженнями показала відсутність таких або подібних лінійних споруд навколо Ольвії, де існували тільки укріплення окремих населених пунктів, атакож мережа доріг і земляних фортів, призначених для їх охорони (Козленко 2016; Сапожников, 2021).

Подяки. Автори щиро дякують молодшому науковому співробітнику ІА НАН України О. С. Сінельнікову за визначення амфорних знахідок та виготовлення ілюстрацій.

1. Цікаво, що А. Конан Дойль назвав його «разрушившимся дакийским валом Траяна» (Конан Дойль 1991, с. 390) і чомусь був впевнений, що у 376 р. на березі Дністра, зокрема в Тірі ще функціонували «римські фортечки» (Конан Дойль 1991, с. 392).

ЛІТЕРАТУРА

Брун, Ф. 1879. Остров Тирагетов и греко-латинская надпись, найденная в селе Коротном. В: Брун, Ф. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852—1877)*. І. Одесса: Тип. Ульриха, с. 3-13.

Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Измаил: СМИЛ.

Вульпе, Р. 1960. Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра. В: Кондураки, Е. В., Пассек, Т. С., Смирнова, Г. Д. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики*. Кишинев: Картя молдавеняскэ, с. 259-279.

Гудкова, А. В. 1978. *Отчет о раскопках поселения и могильника римского времени Молога II в 1977 г*. Архів ОАМ АНУ, № 89241.

Гудкова, А. В. 1999. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения). *Stratum plus*, 4, с. 235-404.

Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1982. Поселение и могильник римского времени Молога II. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 55-113.

Дзиговский, А. Н., Лисецкий, Ф. Н. 1997. Педохронологические аспекты датировки Нижнего Траянова вала. В: Булатович, С. А. (ред.). *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, с. 229-238.

Діденко, С. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Зеест, И. Б. 1960. *Керамическая тара Боспора*. Материалы и исследования по археологии СССР, 83. Москва: АН СССР.

Кашуба, М. Т., Сапожников, И. В. 2020. Курганы и находки у села Троицкое на Нижнем Днестре как памятники древности и объекты кладоискателей XIX — начала XX вв. *Археологические вести*, 27, с. 345-366.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира: историко-археологический очерк*. Киев: Наукова думка.

Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*, 2, с. 78-87.

Конан Дойль, А. 1991. Нашествие гуннов. *Собрание сочинений в 8 т*. 5. Москва: Раритет, с. 383-392.

Кочубинский, А. 1901. Тира (Тирас) — Белгород — Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 года. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXIII, с. 79-182.

Кропоткин, В. В. 1970. *Клады римских монет на территории СССР*. Москва: АН СССР.

Крынджалов, Д. 1943. *Валоветъ въ Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория*. София: Унив. печатн.

Лисецкий, Ф. Н., Голеусов, П. В. 2002. Почвенно-хронологические исследования археологических памятников Таманского полуострова. *Донская археология*, 3—4 (16—17), с. 102-112.

Лисецкий, Ф. Н., Голеусов, П. В., Чепелев, О. А. 2013. Развитие черноземов Днестровско-Прутского междуречья в голоцене. *Почвоведение*, 5, с. 540-555.

Лисецкий, Ф. Н., Столба, В. Ф., Голеусов, П. В. 2016. Моделирование развития черноземов в зоне степи и разработка метода почвенно-генетической хронологии. *Почвоведение*, 8, с. 918-931.

Малюкевич, А. Е. 1990. *Отчет о раскопках поселений Молога II и Затока I в 1989 г*. Архів ОАМ НАНУ, № 90644.

Малюкевич, А. Е. 1991. *Отчет о раскопках поселения Веселое III в 1990 г*. Архів ОАМ НАНУ, № 91035.

Малюкевич, А. Е. 1999. Охранные исследования Моложской экспедиции. В: Штербуль, Н. А. (ред.). *Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области*. І. Одесса: Астропринт, с. 38-43.

Малюкевич, А. Е., Гудкова, А. В. 2013. Позднескифская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМИЛ, с. 644-657.

Павленко, Ю. В., Сон, Н. О. 1991. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів. *Археологія*, 2, с. 10-16.

Платонова, Г. Ю. 1981. Черноземы обыкновенные мицелярно-карбонатные. В: Фридланд, В. М. (ред.). *Черноземы СССР (Украина)*. Москва: Колос, с. 152-181.

Рошка, А. И. 1991. К вопросу об изучении Траяновых валов на территории Молдавии. В: Петренко В. Г. (ред.). *История и археология Нижнего Подунавья. Материалы научно-практической конференции*. Рени, с. 44-45.

Сапожников, И. В. 2011. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII—XIX вв. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 206-236.

Сапожников, И. 2013. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии. *Tyragetia*, 7, 1, с. 345-354.

Сапожников, И. 2017. Древние валы и дороги района переправы через Дунай у озера Картал: опыт картографической стратиграфии. *Tyragetia*, 11, 1, с. 213-225.

Сапожников, И. 2018. Начала изучения курганов Буджака: историография и картография. *Tyragetia*, 12, 1, с. 121-139.

Сапожников, И. 2020a. Нижнеднестровский (Змеевый) вал — часть лимеса Римской империи: картографо-археологическое исследование. *Tyragetia*, 14, 1, с. 215-236.

Сапожников, І. 2020b. Нижній Траянів вал: складові частини та сучасний стан збереженості. В: *ІІ-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*, друкується.

Сапожников, І. В. 2021a. Ольвія та її околиці у XVIII — на початку XX ст.: топографо-історіографічні нариси. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 354-369.

Сапожников И., Левчук В., Синельников А. 2018. Комплекс античных находок из Аджидерской крепости: к датировке поселения Овидиополь и «Могилы Овидия». *Емінак*, 4 (22), І, с. 5-14.

Сапожников, І., Сінельніков, О., Трайно, Д. 2021b. Дослідження Нижньодністровського валу та Татарбунарської фортеці з використанням георадару. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, друкується.

Федоров, Г. Б. 1960. *Население Прутo-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 89. Москва: Наука.

Шелов, Д. Б. 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первыхвеков нашейэры. Классификация и хронология. *Краткие сообшения Института археологии*, 156, с. 16-21.

Щукин, М. Б. 2005. *Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура*. Санкт-Петербург: Бионт.

Юргевич, В. 1883. Открытая в 1881 г. в сел. Чобручи греческая надпись древнего города Тиры. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 13, с. 7-16.

Campenhausen, P. B. von 1808. *Travels through several provinces of the Russian empire; with an historical account of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea*. London: J. G. Bernard.

Matveev, S., Vornic, V. 2020. Cercetări arheologice preventive la Valul lui Traian de Sus (Gradişte-Costangalia, r-nul Cimişlia) on anul 2019. *Cercetări arheologice în Republica Moldova. Campania 2019*, p. 72-74.

Moroşan N. N. 1939. Preistoria regiunii Copanca. *Buletinul de cercetări sociale a României. Regionala Chişinău*, 2, p. 247-270.

Popa, A., Ştefan, D. 2017. Anything new about the Trajan's Valla in Southern Bessarabia? An argument for beginning an interdisciplinary investigation. In: Teodor, E. S. (ed.). *Tracing Linear Archaeological Sites*. Piteşti: Cetatea de Scaun, p. 37-40.

Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period: Chronology*. The Athenian Agora, V. Princeton: ASCSA.

Uhlig, C. 1928. Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Traianswälle. *Praehistorische Zeitschrift*, 19, 3—4, S. 185-250.

REFERENCES

Brun, F. 1879. *Ostrov Tiragetov i greko-latinskaia nadpis, naidennaia v sele Korotnom. In: Brun, F. Chernomore. Sbornik issledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii F. Bruna (1852—1877)*. I. Odessa: Tip. Ulrikha, s. 3-13.

Bruiako, I. V., Dzigovskii, A. N., Sekerskaia, N. M. 2008. *Nikonii rimskoi epokhi*. Izmail: SMIL.

Vulpe, R. 1960. Verkhnii val Bessarabii i problema grevtungov k zapadu ot Dnestra. In: Konduraki, E. V., Passek, T. S., Smirnova, G. D. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Iugo-Zapada SSSR i Rumynskoi narodnoi respubliki*. Kishinev: Kartia moldaveniaske, s. 259-279.

Gudkova, A. V. 1978. *Otchet o raskopkakh poseleniia i mogilnika rimskogo vremeni Mologa II v 1977 g*. Arkhiv OAM ANU, N 89241.

Gudkova, A. V. 1999. I—IV vv. v Severo-Zapadnom Prichernomore (kultura osedlogo naseleniia). *Stratum plus*, 4, s. 235-404.

Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1982. Poselenie i mogilnik rimskogo vremeni Mologa II. In: Gudkova, A. V. (ed.). *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 55-113.

Dzigovskii, A. N., Lisetskii, F. N. 1997. Pedokhronologicheskie aspekty datirovki Nizhnego Traianova vala. In: Bulatovich, S. A. (ed.). *Arkheologiia i etnologiia Vostochnoi Evropy: materialy i issledovaniia*. Odessa: Germes, s. 229-238.

Didenko, S. 2018. *Antychnyi keramichnyi import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Zeest, I. B. 1960. *Keramicheskaia tara Bospora*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 83. Moskva: AN SSSR.

Kashuba, M. T., Sapozhnikov, I. V. 2020. Kurgany i nakhodki u sela Troitskoe na Nizhnem Dnestre kak pamiatniki drevnosti i obieekty kladoiskatelei XIX — nachala XX vv. *Arkheologicheskie vesti*, 27, s. 345-366.

Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira: istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Kiev: Naukova dumka.

Kozlenko, R. O. 2016. Rymski forty na terytorii Olviiskoi derzhavy. *Arkheolohiia*, 2, s. 78-87.

Konan Doil, A. 1991. *Nashestvie gunnov. Sobranie sochinenii v 8 t.* 5. Moskva: Raritet, s. 383-392.

Kochubinskii, A. 1901. Tira (Tiras) — Belgorod — Akkerman i ego novaia lapidarnaia nadpis ot 1454 goda. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXIII, s. 79-182.

Kropotkin, V. V. 1970. *Klady rimskikh monet na territorii SSSR*. Moskva: AN SSSR.

Kryndzhalov, D. 1943. *Valovet vie Dobrudzha i Besarabiia i prabielgarskata teoriia*. Sofiia: Univ. pechatn.

Lisetskii, F. N., Goleusov, P. V. 2002. Pochvenno-khronologicheskie issledovaniia arkheologicheskikh pamiatnikov Tamanskogo poluostrova. *Donskaia arkheologiia*, 3—4 (16—17), s. 102-112.

Lisetskii, F. N., Goleusov, P. V., Chepelev, O. A. 2013. Razvitie chernozemov Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia v golotsene. *Pochvovedenie*, 5, s. 540-555.

Lisetskii, F. N., Stolba, V. F., Goleusov, P. V. 2016. Modelirovanie razvitiia chernozemov v zone stepi i razrabotka metoda pochvenno-geneticheskoi khronologii. *Pochvovedenie*, 8, s. 918-931.

Maliukevich, A. E. 1990. Otchet o raskopkakh poselenii Mologa II i Zatoka I v 1989 g. Arkhiv OAM NANU, N 90644.

Maliukevich, A. E. 1991. *Otchet o raskopkakh poseleniia Veseloe III v 1990 g*. Arkhiv OAM NANU, N 91035.

Maliukevich, A. E. 1999. Okhrannye issledovaniia Molozhskoi ekspeditsii. In: Shterbul, N. A. (ed.). *Okhrana i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Odesskoi oblasti*. I. Odessa: Astroprint, s. 38-43.

Maliukevich, A. E., Gudkova, A. V. 2013. Pozdneskifskaia kultura. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 644-657.

Pavlenko, Yu. V., Son, N. O. 1991. Piznoantychna Tira ta rannoderzhavne obiednannia vizihotiv. *Arkheolohiia*, 2, s. 10-16.

Platonova, G. Iu. 1981. Chernozemy obyknovennye mitseliarno-karbonatnye. In: Fridland, V. M. (ed.). *Chernozemy SSSR (Ukraina)*. Moskva: Kolos, s. 152-181.

Roshka, A. I. 1991. K voprosu ob izuchenii Traianovykh valov na territorii Moldavii. In: Petrenko V. G. (ed.). *Istoriia i arkheologiia Nizhnego Podunavia. Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Reni, s. 44-45.

Sapozhnikov, I. V. 2011. Drevnie valy Bessarabii ili Budzhaka: iz istorii kartografirovaniia v XVIII—XIX vv. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 206-236.

Sapozhnikov, I. 2013. Novye kartograficheskie materialy o drevnikh valakh Bessarabii. Tyragetia, 7, 1, s. 345-354.

Sapozhnikov, I. 2017. Drevnie valy i dorogi raiona perepravy cherez Dunai u ozera Kartal: opyt kartograficheskoi stratigrafii. *Tyragetia*, 11, 1, s. 213-225.

Sapozhnikov, I. 2018. Nachala izucheniia kurganov Budzhaka: istoriografiia i kartografiia. *Tyragetia*, 12, 1, s. 121-139.

Sapozhnikov, I. 2020a. Nizhnednestrovskii (Zmeevyi) val — chast limesa Rimskoi imperii: kartografo-arkheologicheskoe issledovanie. *Tyragetia*, 14, 1, s. 215-236.

Sapozhnykov, I. 2020b. Nyzhnii Traianiv val: skladovi chastyny ta suchasnyi stan zberezhenosti. In: *II-y Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*, drukuietsia.

Sapozhnykov, I. V. 2021a. Olviia ta yii okolytsi u XVIII — na pochatku XX st.: topohrafo-istoriohrafichni narysy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 354-369.

Sapozhnikov I., Levchuk V., Sinelnikov A. 2018. Kompleks antichnykh nakhodok iz Adzhiderskoi kreposti: k datirovke poseleniia Ovidiopol i «Mogily Ovidiia». *Eminak*, 4 (22), I, s. 5-14.

Sapozhnykov, I., Sinelnikov, O., Traino, D. 2021b. Doslidzhennia Nyzhnodnistrovskoho valu ta Tatarbunarskoi fortetsi z vykorystanniam heoradaru. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, drukuietsia.

Fedorov, G. B. 1960. *Naselenie Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 89. Moskva: Nauka.

Shelov, D. B. 1978. Uzkogorlye svetloglinianye amfory pervykhvekov nasheiery. Klassifikatsiia i khronologiia. *Kratkie soobsheniia Instituta arkheologii*, 156, s. 16-21.

Shchukin, M. B. 2005. *Gotskii put. Goty, Rim i cherniakhovskaia kultura*. Sankt-Peterburg: Biont.

Iurgevich, V. 1883. Otkrytaia v 1881 g. v sel. Chobruchi grecheskaia nadpis drevnego goroda Tiry. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 13, s. 7-16.

Campenhausen, P. B. von 1808. *Travels through several provinces of the Russian empire; with an historical account of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea*. London: J. G. Bernard.

Matveev, S., Vornic, V. 2020. Cercetări arheologice preventive la Valul lui Traian de Sus (Gradişte-Costangalia, r-nul Cimişlia) în anul 2019. *Cercetări arheologice în Republica Moldova. Campania 2019*, p. 72-74.

Moroşan N. N. 1939. Preistoria regiunii Copanca. *Buletinul de cercetări sociale a României. Regionala Chişinău*, 2, p. 247-270.

Popa, A., Ştefan, D. 2017. Anything new about the Trajan's Valla in Southern Bessarabia? An argument for beginning an interdisciplinary investigation. In: Teodor, E. S. (ed.). *Tracing Linear Archaeological Sites*. Piteşti: Cetatea de Scaun, p. 37-40.

Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period: Chronology*. The Athenian Agora, V. Princeton: ASCSA.

Uhlig, C. 1928. Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Traianswälle. *Praehistorische Zeitschrift*, 19, 3—4, S. 185-250.

I. V. Sapozhnykov, O. E. Malyukevich, F. N. Lisetskii

LOWER DNIESTER (SNAKE) DEFENSIVE RAMPART: TOPOGRAPHY, ARCHAEOLOGY AND DATING

The Lower Dniester (Snake) Defensive rampart on the border of the Roman Empire is one of the largest and most significant objects of the ancient Roman fortification of the Northern Ponticregion but at the same time the most controversial and least known not only to general public but to professional historiansas well. Over the last decade, based on a detailed study of cartographic sources and materials of numerous archaeological surveys it has been possible to reconstruct completely the line of this rampart which turned out to be the longest of all earthen ramparts in Budzhak or Bessarabia (Sapozhnikov 2011; 2013; 2020a). This paper is devoted to such components of this unique monument of military architecture and engineering as topography and archaeology as well as relative and absolute dating both by traditional methods and by the method of soil-genetic chronology.

Today we can say that the rampart runs on the right bank of the Dniester from the Sergeevka village near the Black Sea to the right bank of the river Botna near the Plop-Stubei village for 123—125 km, and the total length of this structure (with additional fortifications and protection of the camps) reached 134—136 km. Since the rampart lies on the Late Scythiansettlements Mologa II and Vesele III its terminus post quem can be defined as the early 3rd century AD. Terminus ante quem according to soil-chronological studies by F. N. Lisetsky is limited to the second half of the 3rd century AD. Based on the historical situation in Tyras and its environs during this period the authors concluded that such a significant structure was built by the Romans (or the local population under their leadership) in the first half of the 3rd century AD.

Keywords: The Lower Dniester defensive wall, Roman Empire, topography, archaeology, dating, method of root-genetic chronology.

Одержано 27.11.2020

ЛИСЕЦЬКИЙ Федір Миколайович, доктор географічних наук, професор, Белгородський державний національний дослідницький університет, Російська Федерація.
LISETSKII Fedor, Doctor of Geographical Sciences, Professor, Belgorod State National Research University, Russia.
ORCID: 0000-0001-9019-4387, e-mail: liset@bsu.edu.ru.

МАЛЮКЕВИЧ Олександр Євгенович, Одеський археологічний музей, НАН України.
MALYUKEVICH Alexander, Odesa Archaeological Museum, National Academy of sciences of Ukraine.
САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3889-6714, e-mail: ssappog5@gmail.com.

УДК [904:625.7](477.7)
DOI: 10.37445/adiu.2021.03.13

Ю. В. Болтрик, О. В. Каряка

СЛІДИ СТАРОДАВНІХ ШЛЯХІВ СТЕПОВОЇ ТАВРІЇ

У статті наведено огляд мегаструктур біля скіфських курганів-гігантів Огузу та Чортомлику та аналіз 19 вузлів (перехресть) давніх шляхів, пов'язаних з насипами курганів, виявлених на супутникових знімках в центральній частині Дніпро-Молочанської степової області. Шість із цих вузлів опиняються в смузі траси стародавнього шляху, відомого в середньовіччі як Муравський.

Ключові слова: *давні шляхи, кургани, степ, перехрестя, Муравський шлях, супутникові знімки.*

Повернення до проблеми давніх сухопутних комунікацій в степу між Дніпром та Молочною нас спонукало спостереження О. В. Каряки, який на одному з супутникових знімків помітив дві довгих паралельні світлі смуги (рис. 1: а), що від кургану Огуз простягнулися на схід (азимут 108°). Довжина північної смуги 840—850 м, вона бере початок приблизно від середини східної поли кургану. А південна смуга сягала 800 м та схоже узгоджувалась з південною полою чи вхідною ямою до довгого дромосу Центральної поховальної споруди. Відстань між цими смугами 45—50 м.

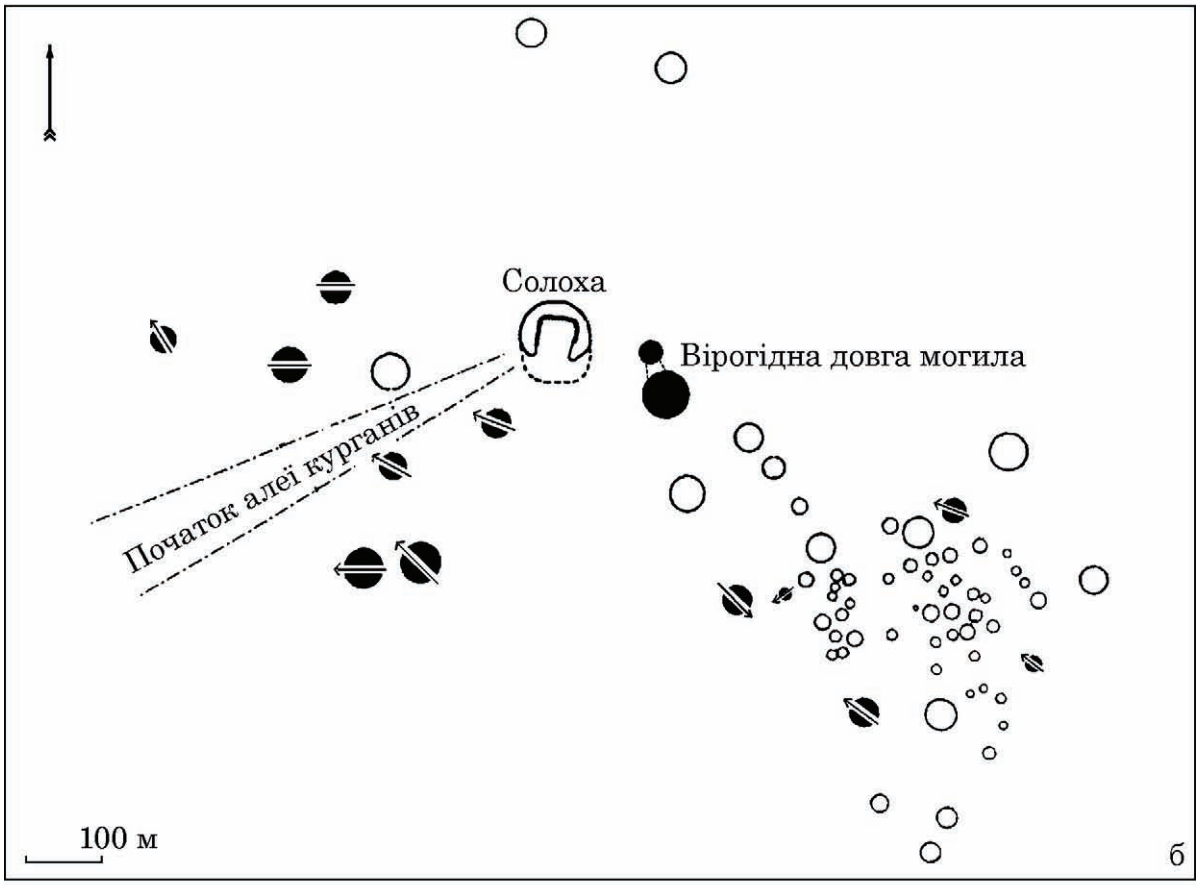
Пошук витлумачень світлих смуг змусив згадати позакурганні споруди сусідніх з Огузом Сахнової Могили та кургану 1 біля с. Чкалово. Від традиційних кільцевих ровів, що оточували ці кургани, відходили допоміжні рівчаки (в першому випадку на схід, в другому на захід). Ці рівчаки обмежували підпрямокутні ділянки відповідно довжиною 60 і 100 м. Зважаючи на незначну глибину цих рівчаків (0,8—0,5 м), можна висловити припущення, що вони формували своєрідні столи, за які, використовуючи рівчак, як поглиблення для ніг, сідали учасники поминальних заходів. Свого часу один з авторів цієї статті висловив здогад про вірогідний зв'язок цих рівчаків з шляхом, що проходив поруч (Болтрик 1990, с. 41, рис. 8).

З огляду на надзвичайно великі розміру насипу Огузу, вірогідно, світлі смуги є залишками частини мегаструктури, головним ядром якої виступав сам курган. Тут слід згадати про інший курган-гігант, ситуацію біля нього описує І. Є. Забелін, посилаючись на «Путешественные записки от С. Петербурга до Херсона с 1781 по 1782 гг.» мандрівника та академіка В. І. Зуєва. Там стосовно Чортомлика наводиться оповідь селян, про те, що в минулі часи від Могили на схід, майже на версту в довжину був позначений шлях покладеним в декілька рядів камінням. І також зазначається, що такі дороги частково і досі збереглися біля двох розкопаних І. Забеліним курганів поблизу с. Томаківки (Слонівська та Томаківська Близниці — *Ю. Б.*). На думку І. Є. Забєліна, ці дороги позначали напрям поховальній процесії до могили (ГИМ ОПИ, ф. 440, ед. хр. 261, л. 13). В меншому обсязі про це ж ідеться в описі Чортомлика в «Древностях Геродотовой Скифии» (1872, с. 77). Сліди обробки каміння, поза межами насипу, будівничими склепу центральної поховальної споруди кургану, побачив поблизу Огузу в червні 1865 р. І. Є. Забєлін. Ось що він писав: «*біля Огузу також лежало багато каміння, а на захід було устелено щебнем як підлога*» (ГИМ ОПИ, ф. 440, ед. хр. 7, с. 472 оборот).

Із залишками мегаструктури Чортомлика до певної міри перегукується ситуація, яку віддзеркалює ансамбль поховальних насипів навколо кургану Солоха (рис. 2). Тут неподалік кургану-лідеру сконцентровані понад 120 насипів та «плям» від 0,1 до 2 м заввишки. Роз-

© Ю. В. БОЛТРИК, О. В. КАРЯКА, 2021

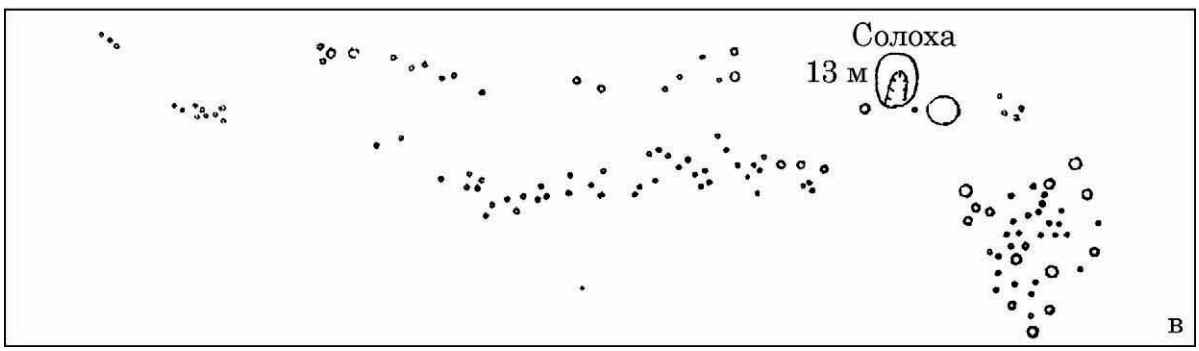

Рис. 1. Курганне поле Солохи: а — сучасний стан (супутникова зйомка); б — креслення на підставі геодезичної зйомки; в — дешифрування аерофотознімку 1950—60 рр., здійснене К. В. Шишкіним

Рис. 2. Світлі смуги (сліди рівчаків?) виявлені біля східної поли курганів: а — Огуз (довжина 800—850 м); б — Чортомлик (довжина 670 м); в — Юрицина Могила за 1,5 км на захід від с. Скобелєве (довжина 205 м)

копані в 1961—1962 рр. 12 скіфських курганів мають підземні поховальні споруди подібні до Солохи, переважно це підбої (Кузнецова, Елагина, Кузнецов 2020, с. 97—98). На аерофотознімку, дешифрованому К. В. Шишкіним, на захід від потужного насипу Солохи фіксуються дві паралельні смуги невеликих курганів-плям. Вони простягалися на 1,5 км, утворюючи таким чином своєрідну алею (рис. 2: в). Близьку картину вимальовує план знятий О. В. Тубольцевим в 2017 р. (Тубольцев, Радченко 2020, с. 273, рис. 5). На цих планах є різниці в деталях, але співпадає західний напрямок, форма та довжина алеї 1,6 км. Зауважимо, що з огляду на незначні розорані насипи, наявні космічні знімки цю ситуацію поблизу Солохи не віддзеркалюють. Проте оскільки два незалежні джерела поблизу Солохи засвідчують наявність двох довгих смуг насипів, то з цим фактом варто рахуватися. Більше того, з огляду на старший вік двох поховальних комплексів Солохи, по відношенню до інших курганів-гігантів, присутність тут великої поховальної периферії, слід пояснювати довшим терміном функціонування поховального поля та близьким сусідством з поселенськими структурами центру Скіфії.

Вірогідно насип Солохи було збудовано поруч з ядром більш ранніх курганів (рис. 2: б). Ця група курганів (серед них є й доби бронзи) розташована на південний схід від Солохи.

Повертаючись до світлих смуг, що простягнулися від Огузу — одна довша, а інша коротша, вони можуть бути такими, що впиралися в шлях під кутом приблизно в 125°, умовно поєднуючи останній з гігантським поховальним насипом. Якраз неоднакова довжина смуг, може бути відлунням з'єднання з давнім шляхом, який йшов до них під кутом, що і спричинило неоднакові розміри. Вірогідно, сам битий шлях не залишив глибокого сліду, а рівчаки дійшли до глини тому вони збереглися в часі. В той же час, не слід виключати, що середньовічна траса Муравського шляху могла пошкодити завершення цих смуг. Маємо на увазі ситуацію, яку фіксують розкопані довгі рівчаки Сахнової Могили та кургану 1 біля с. Чкалово, коли дві паралельні лінії рівчаків на віддаленому від насипу краю були з'єднані дугоподібними заглибленнями. Тим більше, що подібну картину фіксує і супутниковий знімок поруч з десятиметровою Юриціною Могилою на Висуні (рис. 1: в). Заслуговує на увагу той факт, що на інших великих насипах цього регіону, подібні смуги не простежуються.

Слід зауважити, що проблема використання простору поза насипом кургану будівничими великих аристократичних поховальних споруд досить розгалужена, проте вона не одержала належного розвитку через випадковість та фрагментарність спостережень з цілком зрозумілих причин. По-перше, це складність археологічної фіксації наслідків будь-якої діяльності творців курганів на теренах, що оточують пам'ятку. По-друге, даний елемент поховальної структури практично не потрапляв в поле зору фахівців через відсутність джерельної бази. На рівні широких теоретичних узагальнень до вирішення цієї проблеми підійшов М. П. Чорнопицький (1980, с. 183—185), але розвинув та визначив місце в структурі поховального комплексу В. С. Ольховський (1991, с. 77—78, 129—132, 164—165). Найпоширенішим елементом навколо курганного простору в нього виступає кільцевий рів, що цілком слушно з спроби відтворення первісної картини поховальної пам'ятки, коли рів оточував насип і таким чином знаходився за її межами. Але використати в повному обсязі пасаж про «кам'яні алеї», що відходили від курганів, В. С. Ольховський не наважився, через брак інформації (Ольховський 1991, с. 132, 164). В той же час слід нагадати, що за своєю схемою ці допоміжні рови, до певної міри, нагадують устрій довгої могили білозерської культури біля с. Баштанівка в Буджацькому степу. Тут два круглі насипи були поєднані алеєю з брил вапняку (середній розмір 0,4 × 0,5 × 1 м). Довжина алеї 75 м, а ширина 12 м (Шмаглий, Черняков 1970, с. 69—70).

Важко судити, чи співпадало призначення цих допоміжних рівчаків з кам'яними грядами (алеями), про які згадує І. Є. Забєлін. Не виключено, що світлі смуги зафіксовані на супутникових знімках були ровами-канавками, які фіксували кам'яні брили у вертикальному положенні. Але все це вказує на те, що давні будівничі курганів намагались, якимось чином облаштувати або пов'язати з спорудою прилеглий до неї простір. На більшості курганів скіфської еліти поховальна доріжка, починалась від центральної вхідної ями і простежувалась до краю кургану, на захід або схід від центру, а в деяких випадках і в обох напрямках, як наприклад на Огузі. І раніше були підстави вважати, що поховальна доріжка мала продовження за межами кургану, а свіжі спостереження підтверджують це, засвідчуючи чималі розміри позакурганних споруд біля курганів царів скіфів.

В нашому випадку спроба простежити зв'язок довгих паралельних світлих смуг, що простягнулися від Огузу з навколишнім простором з залученням космічних знімків вивела на іншу цікаву проблему.

Ділянки шляхів навколо курганів за космічними знімками (або просторові орієнтири регіону другого порядку). Далі наводимо виявлені поруч з курганами стародавні перехрестя та промені доріг від них, що вимальовують частини коротеньких вцілілих ділянок давньої транспортної мережи. Слід зазначити, що тема дороги невід'ємна від уявлень про віддаленість взагалі та області смерті зокрема. Фольклорні мотиви так чи інакше будуються навколо ключового уявлення про шлях. Аналогічним чином в них розміщують область смерті десь за морем, за горою, за лісом, в тридев'ятому царстві, яке перегукується зі скіфським Герросом, до якого також лежить останній шлях померлого героя (Белозор 1987, с. 19). Тобто шлях виступає, як складова чи доповнення до кургану в підсвідомій організації простору. Припущення про взаємозв'язок курганів з давніми шляхами виголошувались давно та багаторазово. Трохи більше ста років тому назад, коли степи України були ще цілинними та існувала мережа споконвічних доріг, які виникли за часів доби бронзи, взаємозв'язок курганів-орієнтирів та шляхів був явним. Ось що в ті часи писали з цього приводу: «*розміщення могильних пагорбів на показному місці шляхів цілком відповідає їх призначенню: з одного боку вони свідки пам'яті небіжчика, з іншого порубіжні вартові рідної землі, села або волості, які оберігали прахом покійних предків бо оселям богів, пристойніше всього стояти на межі шляхів*» (Котляревский 1868, с. 123). Як бачимо, тут слушно підмічена ще й сакральна взаємозалежність шляхів та курганів.

Для з'ясування можливості використання в степовій системі орієнтирів двох надвеликих скіфських поховальних насипів Дніпро-Молочанського регіону — Огузу та Козла ми провели поглиблене картографування залишків давніх шляхів, які збереглись до сьогодні та їх можна виявити на супутниковій зйомці.

Таким чином вдалося відкрити значну кількість залишків доріг. Помітна їх частина являла собою ізольовані (вцілілі) ділянки у степовому просторі. Одночасно з цим було відкрито окремі місця радіальних скупчень типових залишків доріг навколо курганів або інших просторових орієнтирів. Умовно ці скупчення можна назвати «зірки», а шляхи, що від них розходяться, «променями».

На противагу невеликим насипам курганів головні степові орієнтири регіону — Огуз та Козел, цілком вірогідно, маркували місця зручних переправ через одну з найбільших сезонних річок степового лівобережжя — Сірогозьку балку. Це підтверджується великою кількістю залишків давніх шляхів, що йшли на перетин цієї річкової долини (рис. 3). В подальшому вони розходились в головних магістральних напрямках, що можна простежити вже по менших насипах — степових орієнтирах (рис. 4). Було виявлено низку курганів, частина з яких, в наслідок активного антропогенного впливу, вже зникла з сучасної поверхні, тому може бути виявле-

на лише за старими картами або за рештками шляхів які фіксують супутникові знімки.

Для класифікації степових орієнтирів та пов'язаних з ними доріг, котрі простежуються на супутникових знімках О. В. Каряка пропонує прийняти умовні терміни.

Зірка — залишки доріг, які радіальними променями відходять від певного центру (часто кургану).

Промені — залишки доріг, що просторово пов'язані з центром зірки.

Радіальні промені — залишки доріг що сходяться до центру зірки, але не мають безсумнівного просторового продовження на інший бік.

Наскрізні промені (пари наскрізних променів) — залишки доріг, які можна прослідкувати по супутниковій зйомці, котрі безперервно (або майже) проходять через центр зірки або близько до нього.

Окремі промені — ті, що не мають очевидного просторового зв'язку з встановленими орієнтирами.

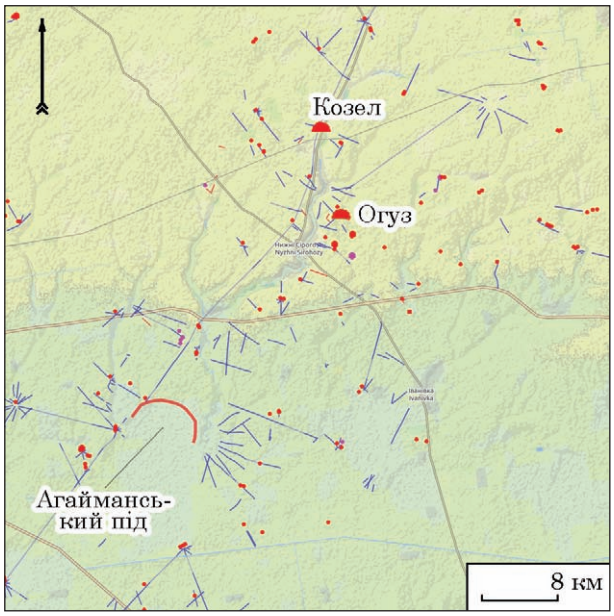

Рис. 3. Залишки давніх доріг регіону кургану Огуз (промальовка на підставі супутникової зйомки)

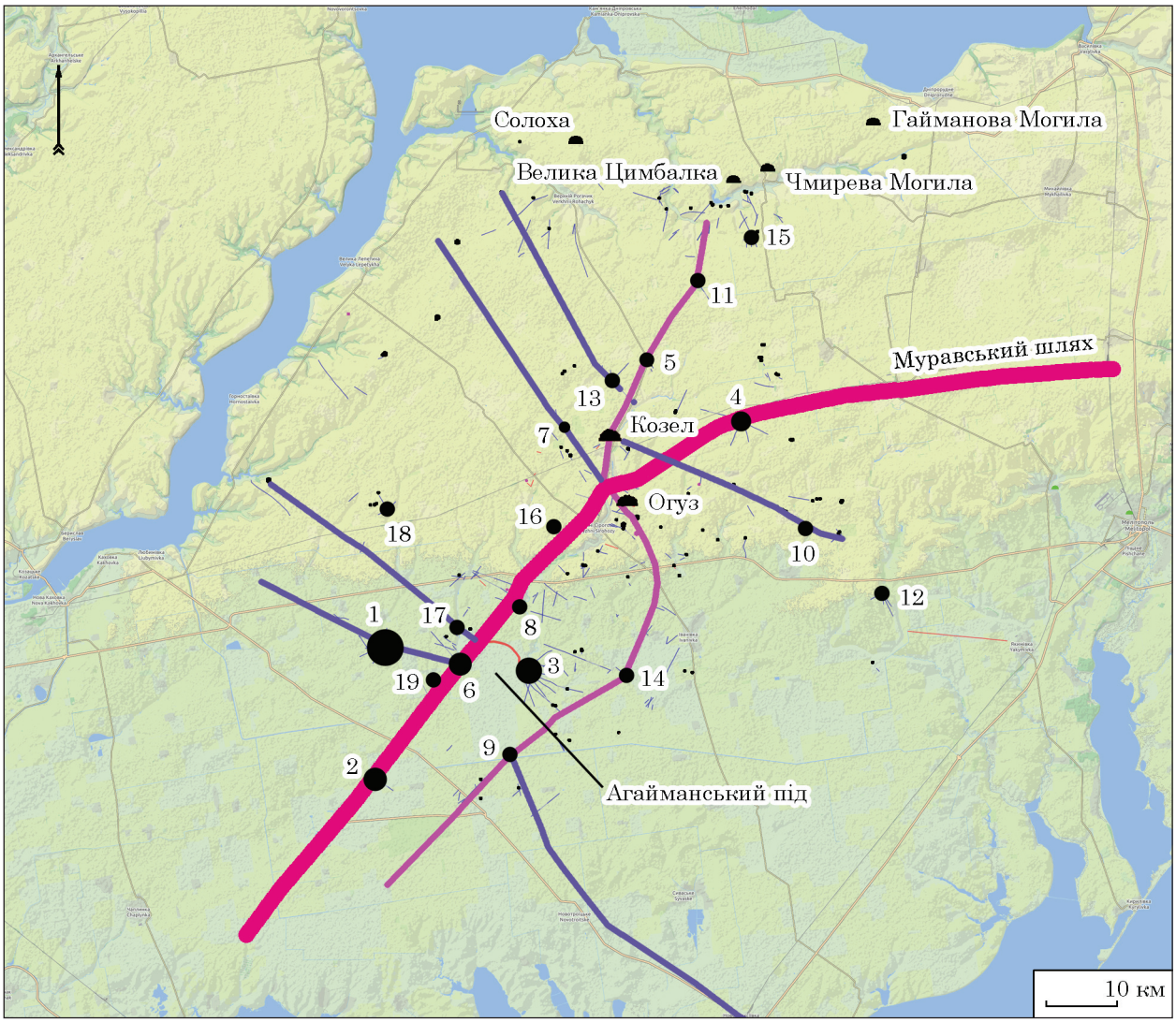

Рис. 4. Головні напрямки давніх доріг регіону кургану Огуз (реконструкція на основі супутникової зйомки; номери відповідають нумерації в тексті)

Переважна більшість зірок не пов'язана з великими курганами, а навпаки — з невеликими окремими поодинокими курганами або групами. У ряді випадків виявити залишки топографічних орієнтирів взагалі не вдалось — цілком вірогідно, що вони просто зникли під впливом антропогенного та природного факторів.

Більшість зірок були на відносно невеликій відстані одна від одної (близько 8—10 км) та добре видимі в ясну погоду. Зазначимо, що чималі скупчення променів — це невелика кількість окремих доріг, а скоріш загальні напрямки пересування у просторі степу.

Ми усвідомлюємо, що означені нами залишки давніх шляхів фактично не мають датування й, скоріш за все, частина з них презентує степові сухопутні комунікації відносно недалеких часів. Хоча в цілинному степу оптимально прокладені шляхи існували споконвіку та використовувалися максимально довго, а деякі з них трансформувалися в сучасні магістралі. Беззаперечним є факт тісного зв'язку шляхів з такими археологічними об'єктами як кургани та давні колодязі, що традиційно приваблювали подорожніх протягом багатьох сторіч. Тому криниці на картах XIX ст. (тобто часів коли ще були насаджені лісосмуги і не нарізані прямокутні лани) для нас виступають додатковими індикаторами давньої транспортної мережі. Особливо це стосується зображень на топографічних картах груп колодязів в одному місці серед відкритого степу, які слід пов'язувати з необхідністю напувати велику кількість худоби. Ця потреба виникала у разі приходу торгівельного каравану або валки. Тут слід згадати свідчення Геродота (IV, 120) про колодязі у скіфів, які вони засипали відступаючі перед армією персів, і долучити більш пізню приказку, що «*до доброї криниці стежка утоптана*». Звичай копати криниці біля перехрестя доріг або на роздоріжжях фіксує і фольклорна традиція.

Водночас археологічно зафіксовані два випадки слідів колій доріг вичавлених в давній денній поверхні під насипами довгих могил доби пізньої бронзи (Бережнівсько-Маївської зрубної культури) поблизу с. Балки, курган 7 в групі курганів Рясні Могили та курган 6 поруч з с. Високе, обидва випадки на теренах Запорізької області (Отрощенко та ін. 1977, с. 57, рис. 26; Otroshchenko 2009, p. 469, fig. 5) дають підстави вважати, що чимала частина степових шляхів існувала задовго до скіфських часів.

Далі наводимо виявлені зірки за формальною ознакою, враховуючи кількість променів — від більшого до меншого. Всі виміри виявлених ділянок шляхів робились від центру зірки.

1. Остапенко (N46°41'52,8201"; E33°59'19,4397"). Багатопроменеве перехрестя розташоване за 2,9 км на захід від центру с. Остапенко (Каховський р-н Херсонської обл.), на правому боці невеличкої степової річки Чітинчі, на захід від Агайманського поду (рис. 5: 1). На супутникових знімках Bing наявна курганна пляма сягала 40—50 м. Топографічні карти дають точку підвищення близько 1,5 м. Утім, на карті Шуберта в даному місці позначено скупчення декількох колодязів, що були джерелом води караванів.

Це одне з найбільших місць скупчення давніх шляхів регіону. Тут простежуються залишки 14 шляхів, що практично розходяться в усіх напрямках, більшість з них продовжуються на 1,5—2 км. Сім шляхів відходять у північному, східному та південно-східному напрямках, та йдуть на перетин означеної річки. За довжиною особливо виділяється шлях північно-західного—південно-східного напрямку, він простежується на 7,15 км на (азимут 297°). В західній частині він мав відгалуження на північ, що доточувало напрям ще на відстань до 1 км. Ймовірно цей же шлях продовжувався в південно — східному напрямку (з невеликим викривленням на північ), фіксується на 11,76 км (азимут 103,76°) через курганну групу на південь від с. Новоукраїнка і далі на схід до західного краю Агайманського поду. Загальна довжина виявленої частини шляху складає 19,74 км.

2. Софіївка (N46°31'49,7592"; E33°58'16,6183"). Скупчення розташоване за 6,2 км на південний захід від с. Софіївка (Новотроїцького р-ну Херсонської обл.) та 11,8 км на північний схід (азимут 221,65°) від селища Асканія Нова (Каховського р-ну Херсонської обл.). Центр складається з курганної групи, з якої виділяються п'ять курганних плям (рис. 5: 2). Центральний та найбільший курган не розорюється, висотою 4,2 м — першорядний орієнтир для давніх шляхів. Поруч на схід розташоване урочище Орел, де на старих картах позначено хутір та «Трактир Орлова» з колодязем.

Зірку утворюють 12 променів, що розходяться практично в усіх напрямках. Довжина променів сягає 0,45—1,94—2,95 км. Найдовший з них простежується в південно-східному напрямку — в бік Арабатської стрілки. Серед простежених променів три пари слід вважати «наскрізними». Дана зірка є крайньою точкою з простеженої нами південно-західної ділянки Муравського шляху в напрямку до Перекопу, до якого в південного західному напрямку залишається близько 45 км.

3. Агаймани (N46°39'47,6419"; E34°15'18,3658"). Неповна зірка, розташована на території с. Агаймани (колишнє с. Фрунзе Геніческого р-ну Херсонської обл.). Топографічних орієнтирів не виявлено, однак, на давніх картах на північному краю села позначено курган на правому боці Сірогозької балки. Також кілька курганів та колодязів знаходяться у найближчих околицях. Вони фактично є віддзеркаленням слідів великого скупчення давніх шляхів на східній межі Агайманського поду (рис. 5: 3).

Рис. 5. Провідні зони концентрації давніх доріг регіону кургану Огуз, *зірки біля*: 1 — с. Остапенко; 2 — с. Софіївка; 3 — с. Агаймани; 4 — с. Гоголівка; 5 — с. Новопетрівка; 6 —с. Новоукраїнка; 7 — ур. Прогной

На підставі супутникової зйомки можна виділити 10 променів — східного та південно-східного спрямувань, довжиною 2—7 км, що тяжіють до напрямів, які ведуть до Арабатської стрілки та берегів Молочного лиману. Окрім основного скупчення променів на північ від зірки простежується значний відрізок (довжина 10,54 км) давнього шляху в напрямку північний захід —південний схід, азимут 111,37°. Ця частина шляху очевидно просторово була пов'язана з виявленою зіркою 14 (Балашово).

4. Гоголівка (N46°58'47,9468"; E34°38'26,2741"). Віяло доріг фіксується за 20 км на північний схід від Огузу (рис. 5: 4), на теренах с. Гоголівка (Мелітопольський р-н Запорізької обл.). На топографічних картах в якості просторових орієнтирів виявлено лише два (?) кургани висотою 2 та 0,6 м в західній частині села. Однак, очевидно що ця територія була приваблива своїми джерелами питної води, бо розташована на території невеликого поду Тілікули (Карабуль). На старих картах тут позначено хутір Рейнефельд з кошарою та велике скупчення колодязів, багато з яких також розташовані уздовж старих шляхів. Враховуючі загальний напрямок одного з маршрутів, ділянка від Огузу через хутір Рейнефельд прямує на схід, як один з варіантів проходження Муравського шляху.

За супутниковими знімками можна простежити вісім радіальних шляхів довжиною 1—5 км. Більшість з них спрямовані на південь. Найдовший, частково реконструйований, шлях проходив в широтному напрямку. Загальна простежена довжина складає 10 км (азимут 105,55°). Західний напрямок відповідає сучасному с. Першопокровка, де, вірогідно, переходив Сірогозьку балку, а далі йшов до курганної групи на схід від с. Косаківка. В східній частині цієї дороги простежується відхилення до півдня (азимут 116,36°) в напрямку до с. Білорецьке.

Цікавою є присутність за 2 км на захід від центру Гоголівки невеличкої ділянки дороги (довжина 1,8 км, азимут 52,12°), яка не має радіального спрямування саме до цього комплексу, але добре відповідає позначеній на історичних картах дорозі, що прямувала на північний схід від села Верхні Сірогози і просторово була пов'язана саме з курганом Огуз та переправою через Сірогозьку балку біля нього. Загальна простежена довжина цього шляху, разом з реконструйованою частиною складає 15,85 км (азимут 54,99°). Ця дорога відповідно проходила через с. Дем'янівка, Чехівка, а біля Гоголівки змінювала напрямок, поєднуючись з іншими шляхами.

5. Новопетрівка (N47°03'27,4501"; E34°28' 03,9586"). Роздоріжжя на Трансскіфському шляху на північ від кургану Козел, знаходиться за 3,9 км на схід від центру с. Новопетрівка Геніческого р-ну Херсонської обл. (рис. 5: 5). Видимих топографічних орієнтирів не виявлено, але на трьохверстових картах в цьому ж місці є велике перехрестя доріг, розташоване на західному краю Великого Каішкапканського поду із скотним двором та колодязем.

Простежено вісім променів протяжністю 0,18—0,84—4,9 км. Дві пари променів наскрізні — північ—південь (5,54 км, аз. 203,93°) (частина Трансскіфського шляху) та північний захід—південний схід (1,3 км, 114,14°).

У цій локації від Трасскіфського шляху відокремлювалась гілка північного відгалуження Муравського шляху, більш відомого як Старий Чумацький або Кримський, що далі прямував на північ до Слобідської (№ 11), та далі вздовж лівобережного плато спільної заплави Конки—Дніпра.

Цікаво, що дана зірка розташована в зоні прямої видимості (6,69 км) — на північний схід від зірки Косаківка (№ 13), однак жодних залишків прямого сполучення між цими двома пунктами не виявлено.

6. Новоукраїнка (N46°40'26,9291"; E34°07' 34,6778"). Скупчення шляхів знаходиться за 1,46 км на південь від центру с. Новоукраїнка (Геніческий р-н, Херсонська обл.). Складається з групи курганів, витягнутих ланцюгом з півночі на південь уздовж західного краю Агайманського поду (рис. 5: 6). Тут простежуються чотири курганних плями. Центр зірки прив'язаний до центрального кургану висотою близько 2 м, що перебуває на північному краю групи. На давніх картах тут також позначено ланцюжок курганів, витягнутих уздовж шляху на відстані близько 1 км на південь від хутору Сисоїв, де знаходились колодязі. Також в зоні прямої видимості розташовувались зірки Новорепівка (№ 17, 5 км на північ) та Успенівка (№ 19, 4,8 км на південний захід).

Виділяється вісім променів — дві пари наскрізних, інші радіальні, довжиною 0,45—2,55 км. Найдовші залишки шляху витягнуті з заходу на схід та простежуються на відстані 3,1 км (азимут 103,55°). Цей шлях, за своїм напрямком, вів до східного краю поду — до зірки Агаймани (№ 3, близько 9 км). На захід цей шлях прямує до зірки Остапенко (№ 1, 10,8 км). Окрім цього виділяється радіальний фрагмент шляху, який, частково реконструйований, можна прослідкувати на 6,12 км на північний захід (азимут 318,93°).

Дана зірка найближча до Агайманського поду з західного краю, а також складовою частиною південного напрямку Муравського шляху.

7. Прогной (N46°58'18,9964"; E34°19'07,5538"). Компактна зірка з радіальними променями, розташована на західному краї поду Малий Прогной (рис. 5: 7). Топографічних орієнтирів не виявлено. В центрі курганна пляма розміром близько 40 м.

Виявлено сім променів північно-західного, північного, східного, південно-східного напрямків, довжиною 0,27—0,5 км. Але, особливо

виділяється південно-східний відрізок довжиною 3,5 км (азимут 141,02°), чітко спрямований на курганну групу на захід від с. Верхні Сірогози на відстані 8,85 км. Далі цей же напрямок простежується до кургану Огуз на загальну довжину 14,5 км (азимут 141,07°). Безперечно ці кургани були в зоні прямої видимості один від одного. Також цей фрагмент шляху проходив трохи північніше великого кургану, висотою 3 м, розташованого за 1,1 км на південний схід. Протилежний бік цього напрямку виводив до долини Дніпра, вірогідно, в районі с. Мала Лепетиха.

8. Завітне (N46°44'41,4688"; E34°14'12,1161"). Відносно невелике перехрестя знаходилося на правому боці Сірогозької балки (рис. 6: 8). На картах Шуберта тут позначена невеличка курганна група, а також перехрестя двох більших шляхів. За 2 км на північний захід сателітна зйомка засвідчує чотири плями (схожі на кургани?), які, певно, слугували орієнтирами для подальшого просування на переправу через балку з північного заходу. На давніх картах тут позначені два хутори — Лохматова та Татанського, повз які з півночі на південь проходила траса Муравського шляху.

Зірка не пропорційна за обрисами. Виявлено сім променів — дві наскрізні пари, інші радіальні. Наскрізні промені співпадають з дорогами, позначеними на історичних картах — одна з с. Торгаївка на південний захід до зірки Новоукраїнка (№ 6) на західному боці Агайманського поду, інша — навпаки з західного боку Торгаївки — на східний край Агайманського поду та зірки Агаймани.

Особливо виділяється північно-західний напрямок (відсутній на трьохверстових картах), який, через вказані нами відмітки (кургани / хутори) прямував до сучасного с. Братське. Він фіксується на відстані 8,7 км.

Напевно, тут було традиційне місце переправи через Сірогозьку балку в широтному напрямку.

9. Качкарівка (N46°33'47,3499"; E34°13'07,5215"). Ця ділянка знаходиться на південно-східному краю Агайманського поду, за 1,2 км на південний захід від с. Качкарівка Геніческого р-ну Херсонської обл. На трьохверстових картах тут позначено скотний двір. Курганна група витягнута уздовж старої дороги з північного сходу на південний захід (рис. 6: 9). Простежується чотири курганні плями. Центр зірки — основний курган, висотою 2 м.

Зірка не пропорційна за обрисами. Виявлено шість променів — одна наскрізна пара, інші радіальні, довжиною 0,4—0,96 км. Більшість орієнтовані на схід, південний схід, південь. Наскрізна ділянка шляху простежується на довжину 1,77 км з північного сходу на південний захід. Він, вірогідно, є частиною південного відгалуження Муравського шляху та з частковою реконструкцією його можна прослідкувати на 10,76 км на південний захід в напрямку Перекопу з південного краю Агайманського поду.

Також, окремої уваги заслуговує південно-східний промінь цієї зірки, який, з частковою реконструкцією, впевнено простежується далі вглиб степу на 17,7 км — у напрямку повз або крізь сучасні селища Новотроїцьке та Новоолексіївка в напрямку Арабатської стрілки.

10. Новорогачинське (N46°50'37,9477"; E34° 45'36,9199"). Курганна група знаходиться на правому мисоподібному боці балки Сухий Ярок (рис. 6: 10). Чітко виділяються три курганні плями, але можливо їх було більше; вони також позначені на трьохверстовій карті, поруч з великим шляхом, мостом через струмок та колодязем на протилежному боці.

Зірка симетрична. Простежено шість променів — три пари наскрізних, довжиною 0,3—0,65 км за радіальними відстанями. Пара, що проходила з північного сходу на південний захід співпадає з стародавнім шляхом, що прямував тут з Єлизаветівки на сучасне село Дружба в напрямку Перекопу. Особливої уваги заслуговує інша пара шляхів, витягнута з північного заходу на південний схід. Вона найбільша в оцій зірці — простягається на 1,5 км (загальний азимут 111°), але за супутниковою зйомкою простежується її продовження в обох напрямках. На північний захід на відстані 4,7 км впевнено виділяється ділянка шляху довжиною 2,6 км — сумарно з реконструйованою частиною — 5,3 км (азимут 305,62°). Цей напрям цікавий тим, що його продовження з невеличким відхиленням на південь, виводить на курган Козел, розташований за 29,6 км (азимут 295,52°). Враховуючи великі розміри останнього можемо припустити що ця зірка розташована на краю зони видимості цієї пам'ятки. В протилежний напрямок описуваної зірки пролягають шляхи до поду Долина Ситкульська на 5,4 км і крупної курганної групи на його західному краю та 14 км до зірки В'язівка (№ 12) (азимут 130,13°). Обидва вказані напрямки мали виводити вище північного краю Молочного лиману та південніше м. Мелітополь, вірогідно, на давній «Овечій брід» біля с. Садове. Це місце позначене численними знахідками фрагментів амфорної тари.

11. Слобідська (N47°09'11,4230"; E34°33'43,6422"). Пов'язана з порівняно значною курганною групою Могили Слобідська, на північ від Слобідського поду за 2,25 км від сучасного с. Добровольчіське (Мелітопольський р-н, Запорізька обл.). На космічних знімках можна виявити шість плям від курганних насипів, витягнутих ланцюжком в широтному напрямку на відстань близько 0,45 км (рис. 6: 11). Слід зауважити, що за 3,5—4 км на захід від могили Слобідська знаходиться південно-східний край Рогачицького курганного поля.

Зірка симетрична. Простежується шість променів — чотири північно та два південно орієн-

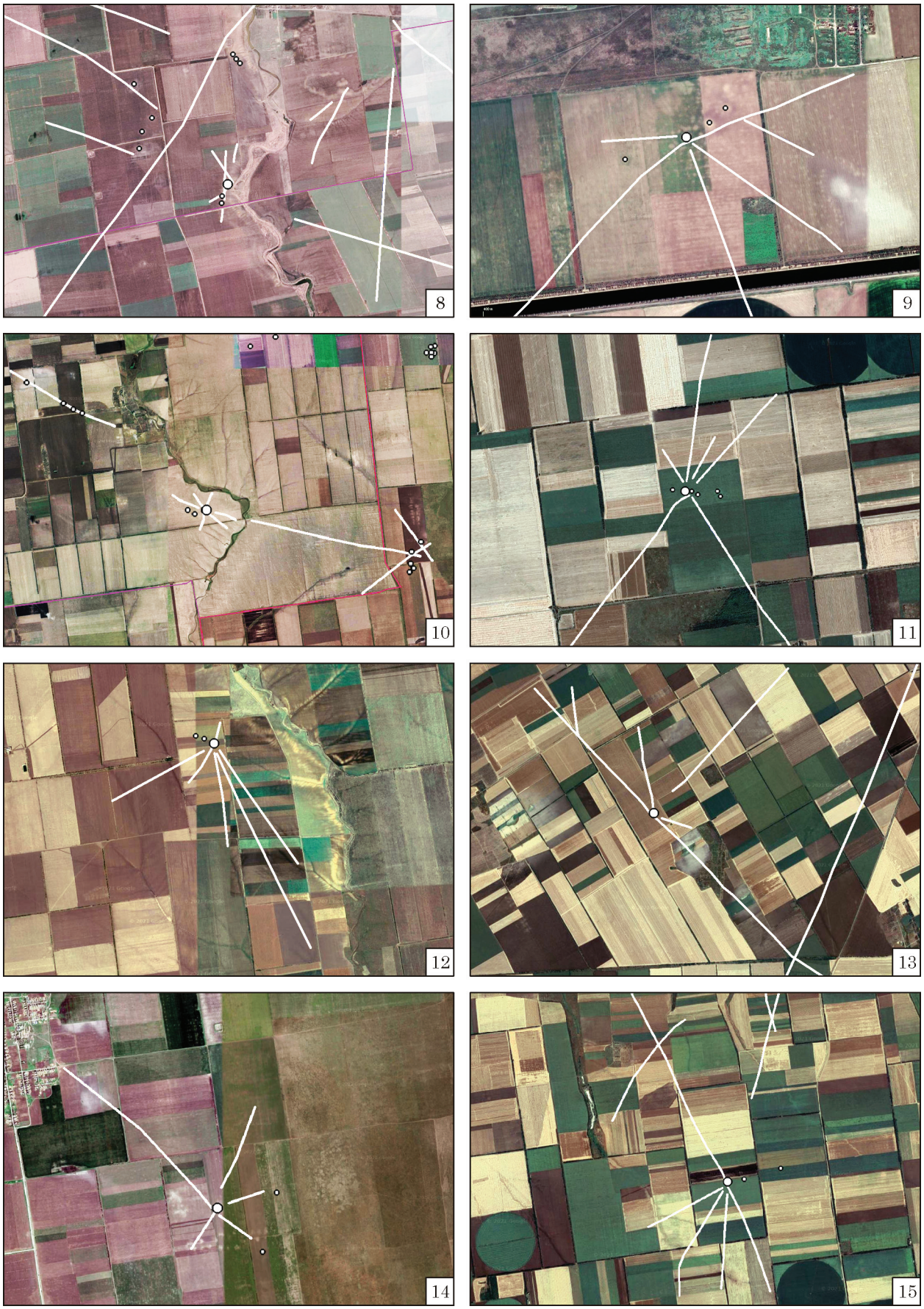

Рис. 6. Провідні зони концентрації давніх доріг регіону кургану Огуз, *зірки біля*: 8 — с. Завітне; 9 — с. Качкарівка; 10 — с. Новорогачинське; 11 — с. Слобідська; 12 — с. В'язівка; 13 — с. Косаківка; 14 — с. Балашове; 15 — курганна група Рядові могили

тованих. Довжина променів 0,28—1,6 км. Територія навкруги курганної групи пошкоджена, тому виділити наскрізні пари важко. Найбільш цікавими вважаємо залишки шляху, що йшов з півночі на південь і співпадав з північним відгалуженням Муравського шляху, відомим ще два сторіччя тому, як Старий Чумацький або Кримський Шлях, що в скіфський час виводив через групу курганів довкола Могили Велика Цимбалка до Водянських кучугур, своєрідною східною хорою Камянського городища. На північ цю дорогу можна простежити на відстань близько 8 км до перетину з Магериною балкою з подальшим виходом на протилежний правий берег р. Білозерка до курганів Велика Цимбалка, Орел й Чмирева Могила. В південно-західному напрямку ця дорога майже по прямій лінії потрапляє на зірку Новопетрівка (№ 5). Також певний інтерес може становити промінь південно-східного напрямку, який мав виходити на зірку Гоголівка (№ 4) у 20,2 км (азимут 162,79°).

12. В'язівка (N46°45'49,3783"; E34°53'58,0165"). Найбільш східно розташований вузол доріг в описуваному регіоні. Центр складається з групи курганів, що ланцюжком витягнулись уздовж балки струмка Великий Утлюк (рис. 6: 12). Простежується три насипи. Використано назву від поруч розташованого с. В'язівка (Катеринівка), за 1,75 км на північ від його центру (азимут 14,71°; Мелітопольський р-н, Запорізька обл.). Середина зірки відповідає лідеру курганної групи заввишки 3 м.

Зірка несиметрична. Переважає південний напрямок. Виявлено шість променів. Одна пара — наскрізна, інші радіальні, довжиною 1,47—3,43 км. Варто відмітити добру збереженість залишків доріг та їх значу протяжність.

13. Косаківка (N47°01'46,4569"; E34°24'19,0161"). Це скупчення розташоване за 3,8 км на схід від центру сучасного с. Косаківка (Геніческий р-н Херсонської обл.), та 8,3 км на північ від кургану Козел (рис. 6: 13). Центр складається з однієї курганної плями що збереглась, хоча на старих картах тут позначено ланцюжок з шести курганів, витягнутих уздовж одного з променів.

Зірка несиметрична, переважно з північно-східною орієнтацією. Виявлено п'ять променів — одна пара наскрізна та три радіальних довжиною 0,5—2,8 км. Значний інтерес являє наскрізний промінь, спрямований з північного заходу на південний схід, оскільки може бути частково реконструйований на загальну довжину 7,25 км. Очевидно що він прямував до переправи через Сірогозьку балку на південь від с. Першопокровка, перетинаючи Муравський шлях, або приєднуючись до нього. Однак в точці перетину ніяких залишків давніх доріг та інших пам'яток виявити не вдалось. В протилежному напрямку цей шлях спрямований паралельно заплаві Рогачицької балки, та, ймовірно, виходив до долини Дніпра в районі сучасних сс. Первомаївка та Мала Лепетиха.

14. Балашове (N46°39'32,3934"; E34°25'48,0607"). Невелике перехрестя розташоване за 2,55 км на південний схід від села Балашове (Геніческий р-н Херсонської обл.). Група з кількох курганів (рис. 6: 14). Середина зірки відповідає кургану лідеру групи висотою 2 м, він також позначений як поодинокий курган на трьохверстовій карті.

Зірка пропорційна. Виявлено п'ять променів довжиною 0,34—1,9 м, найдовший веде на північний захід. Із центром зірки пов'язані залишки віддаленого, розташованого на захід, шляху, що добре простежується на відстань 10,2 км в напрямку перетину Сірогозької балки, але не доходить до цього кургану 2,2 м, через що не включений нами до складу зірки. Цікавим також є північно — східний напрям, який може бути простежений далі і частково реконструйований на загальну відстань 14,4 км (азимут 15,17°), проходячи через могилу Коноплянчина.

15. Рядові могили (N47°12'40,4166"; E34°39' 41,5237"). Віяло уривків шляхів, фіксується на плато лівого берега річки Білозерка, між великою Мегериною та меншою Аульною балками (рис. 6: 15). Археологічно це місце позначено курганами доби бронзи та скіфським курганом 30, поблизу с. Велика Білозерка, розкопаними Запорізької експедиції ІА АН УРСР в 1979 р. (Отрощенко 1980, с. 317—319). Останній курган відомий знахідкою урочистого меча в золотих піхвах зі сценами шматування та лопаттю на них, прикрашеною зображенням голови вепра, на лобі якого прокреслений напис «ПОР» (Отрощенко 1984, с. 121—126). Слід зазначити, що за півтора кілометри на північ від цього скупчення з чотирьох курганів знаходилась насип Сахнової Могили (вис. 5 м). Зазначимо, що на Сахновій Могилі, вперше було зафіксовано прямокутний рівчак прилаштований до кільцевого ровика, що оточував курган, про цю ситуацію йшлося на початку статті. Не випадково, що насип Сахнової Могили увінчувала антропоморфна вапнякова стела та плита-постамент під неї. Ця обставина дотичним чином свідчить, що і Сахнова Могила тяжіла до давнього шляху.

Це роздоріжжя збирало південні напрямки до переправ через неї біля курганів Велика Цимбалка та Чмирева Могила. Названа за курганною групою Рядових могил (за трьохверстовою картою). Середина зірки відповідає центральному кургану групи.

Зірка не пропорційна, більшість променів південного спрямування. Простежено п'ять променів одна пара наскрізна та три радіальних, довжиною 0,46—3,8 км. Ключову роль відіграв наскрізний промінь, який з північного боку йшов на перетин ріки. Південно-східні промені очевидно прямували до зірки Слобідська (№ 11) на відстані 9,9 км.

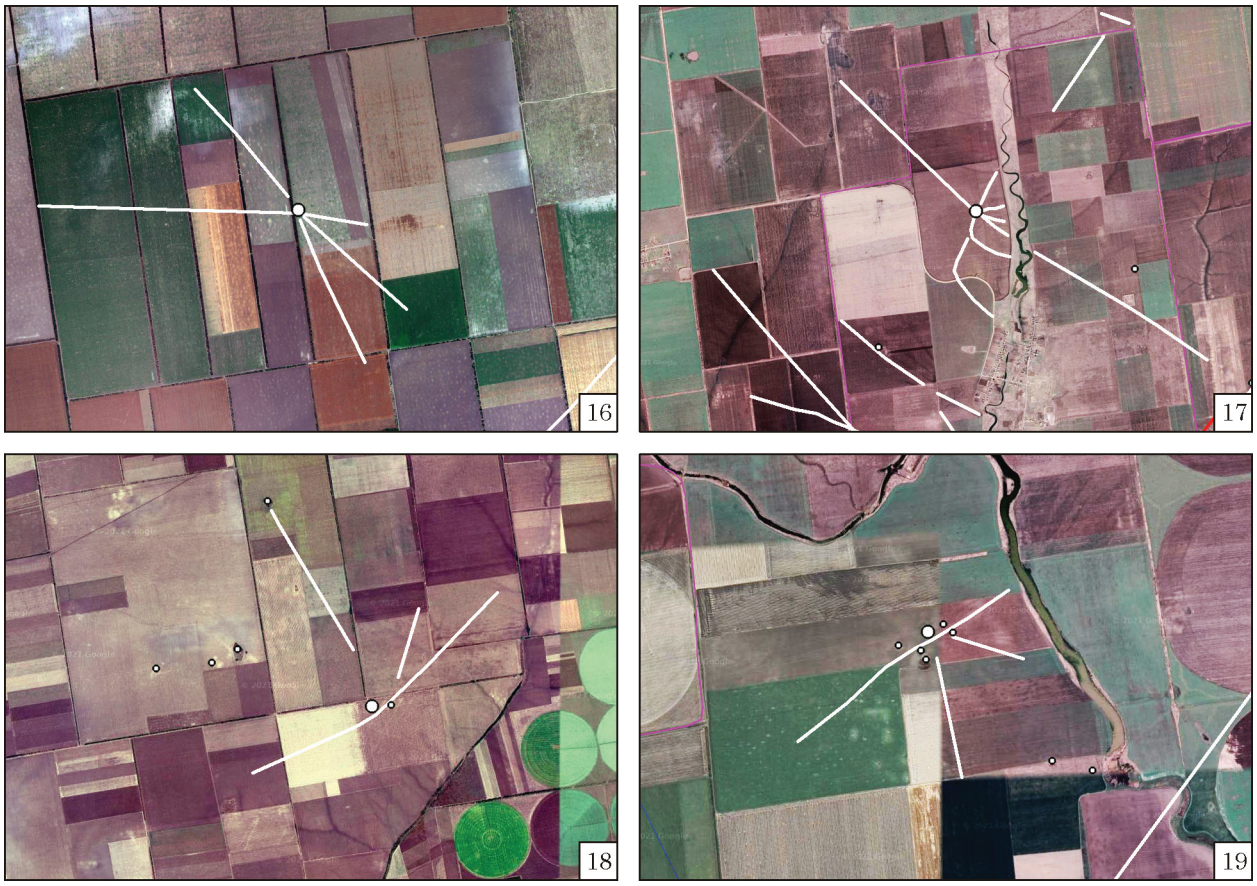

Рис. 7. Провідні зони концентрації давніх доріг регіону кургану Огуз, *зірки біля*: 16 — с. Нижні Сірогози; 17 — с. Новорепівка; 18 — с. Запорізьке; 19 — с. Успенівка

16. Нижні Сірогози (N46°50'52,2656"; E34°18'03,3509"). Невеличке перехрестя знаходиться за 5,8 км на захід від центру селища Нижні Сірогози (Геніческий р-н, Херсонська обл.). В центрі курганна пляма. Вірогідно на південний схід існувало ще два кургани (рис. 7: 16). На старих топографічних картах тут зображена курганна група з чотирьох насипів. Центральний курган близько 2 м заввишки.

Простежено п'ять променів — дві пари наскрізних та одна радіальна в південному напрямку, довжиною 0,48—1,79 км. Найдовша тут наскрізна дорога витягнута в широтному напрямку й простежується на відстань 2,26 км — вона співпадає із старою історичною дорогою на Нижні Сірогози. Друга, протяжністю 2,1 км з північного заходу на південний схід — прямує до переправи через Сірогозьку балку. Протилежним кінцем спрямована до с. Рубанівка та далі в бік заплави Дніпра паралельно згаданій вже нами дорозі від кургану Огуз. Близький азимут направлення від зірки на захід від кургану Козел (7). Тут не виключаємо, що до часу побудови насипу Огузу, функції просторової домінанти і відповідно центру великого перехрестя, виконував більш ранній (на пару десятиріч) курган Козел.

17. Новорепівка (N46°43'20,5956"; E34°07'08,1811"). Сліди перехрестя (його центр позначено курганною плямою) знаходяться за 2,4 км від осереддя с. Новорепівка Новотроїцький р-н Херсонської області (азимут 163,04°). На історичних картах позначено поодинокий курган на правому боці балки Чикминчи, недалеко від мосту через її струмок.

Зірка не пропорційна. Простежено п'ять променів, але, слід зауважити, що вона фактично складається з двох пар наскрізних доріг (рис. 7: 17). Найдовша, витягнута з північного заходу на південний схід і простежується на відстані 6,1 км — прямувала до північного краю Агайманського поду. Друга перетинала першу з північного сходу на південний захід, простежується на 3,65 км (азимут 213,76°). Інші залишки шляхів, простежені на цій зірці спрямовані на південний схід і є всілякими гілками іншого шляху спрямованого на перетин струмка в декількох місцях, що очевидно було пов'язано з різними примхами природи, що ускладнювали перетин струмка.

18. Запорізьке (N46°52'04,9577"; E33°59'31,7117"). Центр вузла доріг знаходиться за 4,52 км на північний схід від с. Запорізьке (Каховський р-н, Херсонська обл.). Ця зірка є найбільш західною серед досліджених нами. Центр пов'язується з досить великою курганною групою, розтягнутою в широтному напрямі на 2,5 км й складеною з багатьох насипів висотою 2—3 м (рис. 7:

18). До оцієї курганної групи відноситься Зелена Могила з карти Шуберта. Однак, зауважимо, що саме в центрі зірки ніякого кургану чи навіть плями виявити не вдалось, хоча поруч на старих картах позначене татарське кладовище. Зірка розташована на правому боці балки Читинчи, де на протилежному боці, навпроти, існував колодязь. Також помічено старий колодязь і на північний захід від зірки. За 6 км на захід — північний захід від Зеленої Могили знаходився Братолюбівський курган, позначений на карті Шуберта, як Велика Могила. Велика вірогідність існування між цими могилами ділянки шляху, проте її сліди не фіксується на знімках з космосу, оскільки вони приховані або розмиті зрошувальною системою.

Зірка не пропорційна, головним чином північно-західного спрямування. Простежено чотири промені — одна пара наскрізних та дві радіальних, довжиною 0,7—1,8 км. Наскрізна витягнута з північний схід на південний захід на відстань близько 3,1 км. Цікавою є північно-західна радіальна дорога, яка співпадає з дорогою з карти Шуберта, що реально спрямована в бік до заплави Дніпра в район селища Горностаївка, розтягнута на відстань майже 25 км.

19. Успенівка (N46°39'10,5616"; E34°04'44,5197"). Вузол шляхів виник навколо великої групи курганів, найбільший насип має близько 4 м заввишки. Зараз в групі можна нарахувати вісім курганів, але вірогідно їх було значно більше (рис. 7: 19). Розташована на правому боці степової річки Чекмела, за 3,3 км на північний захід від центру закинутого с. Успенівка (Генічеський р-н, Херсонська обл.). На карті початку XX ст. тут позначено хутір та міст через річку. На північ розташовано хут. Добровольський.

Зірка непропорційна, домінує південно-східний напрямок. Простежується чотири промені — одна пара наскрізних та дві радіальних, завдовжки 0,4—0,8 км. Особливий інтерес викликає частина наскрізного шляху, простежена на ділянці в 1,3 км (азимут 233,86°), який йшов майже паралельно виявленій нами частині Муравського шляху, на відстані близько 1,5 км від нього. Найбільш вірогідним вважаємо, що ця частина була однією з гілок Муравського шляху, спрямованої на місце зручної переправи через струмок.

Завершуючи огляд просторових орієнтирів регіону зазначимо, що ми добре усвідомлюємо, що вживання модерних назв орієнтирів стосовно давніх шляхів не доречне. Якщо все ж таки провести аналогію з навігаційною мережею на водних артеріях, то Огуз та Козел для свого часу правили своєрідними маяками (зауважимо, що в першу чергу через їх значні розміри), а менші кургани виконували функції своєрідних бакенів, які маркували вже шляхи і напрямки степової транспортної мережі.

Скорегований варіант ділянки шляху Огуз—Перекоп та відгалуження від неї. Вживаємо термін скорегований варіант ділянки шляху Огуз—Перекоп, оскільки раніше один з авторів реконструював проходження транзиту від Огузу до Перекопу, західніше, через Зелений Під та Чорну Долину (Болтрик 2017, с. 71—72). Тут археологічними орієнтирами виступають Мордвинівські Могили та декілька курганних груп, розкопаних Каховською експедицією ІА АН УРСР з 1969 по 1971 рр., в складі цих груп були і скіфські насипи. В цій зоні, в трикутнику зі сторонами 7—9 км знаходились п'ять Довгих Могил (Отрощенко 1993), до яких тяжіють згадані насипи та єдиний архаїчний скіфський курган Нижнього Дніпра біля Семенівки в оточенні багатьох поховальних споруд Роздольного, Вільної України, Архангельської Слободи та інших. З огляду на таку концентрацію Довгих Могил в одному місці та традицію зведення скіфами тут курганів упродовж всього періоду їх перебування в степах Надчорномор'я, є підстави припускати існування якогось великого сакрального центру на шляху до Криму та роздоріжь поблизу нього. Східна гілка від останнього прямувала до перехрестя біля Огузу, а північно-західна вела до системи переправ через спільну заплаву Дніпра та Конки (Болтрик 2017).

Певний гак в західному напрямку цього варіанту шляху від Огузу до Перекопу був виправданий тим, що слід було обходити Агайманський та Асканійські (Чапельській) поди, які в певні сезони були занадто зволожені для руху ними.

Проте напрям коротшого на 20 км шляху до Перекопу від Огузу прослідкував О. В. Каряка (рис. 4). Фіксується майже 50-кілометрова ділянка давнього шляху, узгоджена з насипами курганів та колодязями. На підставі ретельного аналізу різних супутникових знімків вдалося простежити в південно-західному напрямку від Сірогозьської балки (з округи Огузу) сліди прямого шляху, місцями пунктирні, який перетинає північно-західний край Великого Агайманського поду. Зауважимо, що це найбільша безстічна подова територія Дніпро-Молочанської степової області (12 тис. га), яка періодично наповнюється водою, а в посушливий період вода або повністю висихає або залишається в її нижній частині. Тобто перетинати це зволожене зниження поверхні, ще й в переважній частині високими, крутими схилами, можна було лише в сухі періоди та в певних місцях. Привабливість цьому маршруту надавала і значна кількість колодязів в цій місцевості, що вірогідно. було пов'язано з великою кількістю малих та середніх подів тут. Шлях на Перекоп пролягав через простежені нами просторові орієнтири Завітне (№ 8), Новоукраїнку (№ 6) та Софіївку (№ 2). Прикметно, що між двома останніми знаходиться село з промовистою назвою Чумацький Шлях (до 2016 р. мало назву Володимиро-Іллінка). Село відносно молоде, засноване у 1921 р. вихідцями з сс. Горностаїв-

Рис. 8. Карта Українських земель Кристофа Вейгеля Старшого, видання 1716 р. Позначення південної частини Муравського шляху повністю відповідає виявленій нами ділянці серед інших доріг в регіоні кургану Огуз

ка та Агайман. Але в сучасній назві відбилася пам'ять, про шлях, що виводив з Криму через східний край поду Великі Чаплі (сучасний Асканійський) в північно-східному напрямку, до хутірка, з привабливою для нас назвою, Водопійний (карта ряд XXX, лист 12), далі рух продовжували в бік Огузу. Тобто мова йде про Східне відгалуження Муравського шляху, яке тривалий час вірогідно й було першорядним маршрутом в цій частині степу.

Оперування супутниковими знімками привело до певних коригувань проходження північно-східної частини Муравського шляху, північніше за насипом Огузу. Якщо в побудовах 2017 р., була орієнтація на старий грейдер, що з'єднує Нижні Сірогози з с. Дем'янівка, тобто допускаючи проходження траси давнього шляху на південь від Огузу та на північ від Дієвого кургану — степом між двома цими насипами. Зазначимо, що цей варіант залишається ймовірним, з огляду на ту обставину, що вхід до довгого дромосу Огузу (а це шлях до склепу центральної поховальної споруди) знаходився в південному секторі. Проте, за матеріалами супутникових знімків гілка Муравського шляху перетинає Сірогозьку балку між курганами Козел та Огуз, тобто на північ від останнього.

На північ від насипу Козла до зірки 5 біля Новопетрівки ще простежується головний напрямок трансскіфської магістралі. Нагадаємо, що цей важливий шлях вів від Боспору, через Арабатську стрілку до центру скіфської держави (лівобережною частиною якої було Кам'янського городище), і далі за Дніпро на північ та північний схід. Але після перехрестя (зірка біля Новопетрівки) простежуються два коротенькі, майже паралельні відрізки, в яких можна вбачати продовження цього шляху на Солоху та далі на Кам'янське городище. В той же час добре простежується східне відгалуження — траса Старого Чумацького або Кримського шляху позначаючи ділянку в сорок кілометрів між курганами Козел та Велика Цимбалка. Цілком вірогідно, що це шлях ще до середини XIX ст. активно використовували для транспортування хліба на південь та солі на північ.

З центру Таврійського Степу від траси Муравського шляху та трансскіфської магістралі супутникові знімки вимальовують мінімум чотири напрямки шляхів в бік стародавніх Дніпровських бродів-переправ.

До Рогачицької переправи відгалужується напрям біля зірки 13 Косаківка (рис. 4), що далі на північному заході перетинав групу з 16 кур-

ганів біля с. Зелене, серед яких були і дві Довгі Могил, розкопки Г. Л. Євдокимова (Фіалко 2010, с. 201). Не виключаємо, що виноси твердих матеріалів з Рогачицької балки утворювали мілини, що сприяли зручному переходу через р. Конка в заплаві Дніпра. Проте можливо, з урахуванням відносно близького знаходження укріплень Михайлівської ямної фортеці, на кручах правого берега Дніпра (за 30 км в північно-західному напрямку, тобто в межах одного дня шляху від курганів біля Зеленого), десь тут сходилися чи перетиналися шляхи, які були пов'язані Рогачицької та Лепетихською переправами. У всякому разі шлях, що фіксувався біля зірки 7 поруч з подом Прогной теж міг виводити до Михайлівської ямної фортеці або до пізньоскіфського Гаврилівського городища. В лівобережній частині, цей шлях на схід від Малої Лепетихи (карта XXIX, ряд 12) трьома розгалуженнями зачіпав: а) вісім колодязів в урочищі Великій Під у відкритому степу; б) групу курганів Високої Могили; в) «городок» — прямокутне укріплення, час не відомий, воно розташоване за 4 км на захід від Високої Могили.

Третє відгалуження з району Агайманського поду прямувало в напрямку Каїрської (Носаківської) переправи. Ця гілка в глибині степу фіксувалася зіркою 17 біля Новорепівки. За 10 км від заплави Дніпра — Конки, цей шлях міг виводити на 12 криниць в балці Довга-Каїрка, далеко за межами села. І хоч Носаківська переправа вважалася не дуже зручною, проте концентрація на правому березі неподалік від неї на картах середини XIX ст. широких смуг курганів, подібних до галактик, двох пізньоскіфських городищ (Консуловського та Червономаяцького), Кам'янської Січі та Бізюкова монастиря вказували на важливість та привабливість цього місця на Нижньому Дніпрі у всі часи.

Четвертий напрямок вимальовується від зірки 6 неподалік Новоукраїнки на Муравському шляху в бік зірки 1 поблизу Остапівки, вірогідно, з продовженням до Кизикерменської (Таванської) переправи. Більшість шляхів зафіксованих на картах XIX ст. тяжіють до Каховки, лівобережної частини Кизикерменської переправи. Тут заплава Дніпра мала найвужче місце, проте не виключено, що і вище цього місця за течією могли існувати місця вірогідних бродів.

Скінчивши опис простежених нами вузлів давніх шляхів, зазначимо, що очікуваних слідів потужних шляхів або залишків перехресть біля найбільших поховальних насипів регіону на супутникових знімках ми не побачили. Пояснень цьому факту може бути декілька. Приміром, наявність біля Огузу слідів просторової мегаструктури могла обмежувати зі східного сектору наближення шляхів до насипу кургану. Тобто, певні конструкції довкола двох великих курганів регіону в давні часи не дозволяли торгівельним караванам до них наближатися. Або ж сусідство з великими селами (тривала і давня оранка) позначилося на просторовій ситуації навколо курганів гігантів.

Так чи інакше зафіксовані нами вузли давніх шляхів становлять лише меншу частину розлогої транспортної мережі степу Північної Таврії. Для реконструкції повної картини цієї мережі, ймовірно, потрібні повномасштабні розвідки з використання безпілотних літальних апаратів та тотальної мобілізації наявної археологічної бази даних.

ЛІТЕРАТУРА

Белозер, В. П. 1987. О сущности скифского Герроса. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. І. Кировоград, с. 18-20.

Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-44.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 66-77.

Каряка, О. В. 2015. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування. *Археологія і давня історія України*, 4 (17): Археологія і простір, с. 140-147.

Котляревский, А. 1868. *О погребальных обычаях славян*. Москва.

Новицкий, Я. П. 1905. *С берегов Днепра (очерки Запорожья): сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. К XIII археологическому съезду*. Екатеринослав.

Ольховський, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Отрощенко, В. В. 1980. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области. *Археологические открытия 1979 года*, с. 317-319.

Отрощенко, В. В. 1984. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 121-126.

Отрощенко, В. В. 1993. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. В: Асламов, В. М. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, с. 17-31.

Отрощенко, В. В., Савовский, И. П., Томашевский, В. А. 1977. Курганная группа Рясные Могилы у с. Балки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 16-60.

Тубольцев, О. В., Радченко, С. Б. 2020. Новое в исследовании Солохского могильника. В: Кузнецова, Т. М., Елагина, Н. Г., Кузнецов, С. В. *Курганы у порогов Борисфена*. Москва: ИА РАН, с. 270-282.

Фіалко, О. Є. 2010. Скіфський курганний могильник біля с. Зелене на Херсонщині. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 201-221.

Чорнопицький, М. П. 1980. Курганная группа как архитектурный ансамбль (Опыт композиционно-художественного подхода). В: Мартынов, А. И. (ред.). *Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции*. Кемерово: КемГУ, с. 176-186.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная

и Днестра (1964—1966 гг.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 5-115.

Otroshchenko, V. V. 2009. The bronze age communication route system in the Northern Pontic area. *Baltik-Pontic studies*, 14: Routes between the seas: Baltic — Bug — Boh — Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC, p. 462-474.

REFERENCES

Belozer, V. P. 1987. O sushchnosti skifskogo Gerrosa. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara, posviashchennogo pamiati A. I. Terenozhkina*. I. Kirovograd, s. 18-20.

Boltrik, Iu. V. 1990. Sukhoputnye kommunikatsii Skifii (po materialam novostroechnykh issledovanii ot Priazovia do Dnepra). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 30-44.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz — kurhan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poshuk Khersoneskoho slidu). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 66-77.

Kariaka, O. V. 2015. Systema rozmezhuvannia silskoi terytorii Olvii Pontiiskoi za danymy dystantsiinoho zonduvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17): Arkheolohiia i prostir, s. 140-147.

Kotliarevskii, A. 1868. *O pogrebalnykh obychaiakh slavian*. Moskva.

Novitskii, Ia. P. 1905. *S beregov Dnepra (ocherki Zaporozhia): sbornik statei Ekaterinoslavskogo nauchnogo obshchestva po izucheniiu kraia. K XIII arkheologicheskomu sieezdu*. Ekaterinoslav.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Otroshchenko, V. V. 1980. Issledovaniia v Kamenko-Dneprovskom raione Zaporozhskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 317-319.

Otroshchenko, V. V. 1984. Paradnyi mech iz kurgana u s. Velikaia Belozerka. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 121-126.

Otroshchenko, V. V. 1993. «Zhrecheskie» kompleksy v sisteme pogrebenii srubnoi obshchnosti. In: Aslamov, V. M. (ed.). *Arkheologichni ta istorichni doslidzhennia Khersonshchini*. Kherson, s. 17-31.

Otroshchenko, V. V., Savovskii, I. P., Tomashevskii, V. A. 1977. Kurgannaia gruppa Riasnye Mogily u s. Balki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannye mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kiev: Naukova dumka, s. 16-60.

Tuboltsev, O. V., Radchenko, S. B. 2020. Novoe v issledovanii Solokhskogo mogilnika. In: Kuznetsova, T. M., Elagina, N. G., Kuznetsov, S. V. *Kurgany u porogov Borisfena*. Moskva: IA RAN, s. 270-282.

Fialko, O. Ye. 2010. Skifskyi kurhannyi mohylnyk bilia s. Zelene na Khersonshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 201-221.

Chornopitskii, M. P. 1980. Kurgannaia gruppa kak arkhitekturnyi ansambl (Opyt kompozitsionno-khudozhestvennogo podkhoda). In: Martynov, A. I. (ed.). *Skifo-sibirskoe kulturno-istoricheskoe edinstvo. Materialy I Vsesoiuznoi arkheologicheskoi konferentsii*. Kemerovo: KemGU, s. 176-186.

Shmaglii, N. M., Cherniakov, I. T. 1970. Issledovaniia kurganov v stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra (1964—1966 gg.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6, s. 5-115.

Otroshchenko, V. V. 2009. The bronze age communication route system in the Northern Pontic area. *Baltik-Pontic studies*, 14: Routes between the seas: Baltic — Bug — Boh — Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC, p. 462-474.

Yu. V. Boltryk, O. V. Karyaka

TRACES OF THE ANCIENT PATHS IN THE STEPPE TAVRIA

The original appearance of the steppe surface of the southern part of the eastern European plane was transformed by the centuries of the anthropogenic impact. Along with feather grass the traces of the ancient roads have disappeared. However, the satellite images still detect the areas around some kurhans having kept the waggons traces. We can recognize them due to the different color of vegetation as well as by the coloration of the open soil. The antiquity of the roads near kurhans is witnessed by the cases of tracks, covered by the burial mounds, that were erected in the Bronze Age. An additional indicator of the ancient transport network on the maps of the 19th century are wells or groups of pits in the open steppe, the number of which should be associated with the need to water a large number of cattle. The latter occurred during the arrival of a trade caravan or a train of wagons. The kurhans themselves are an ancient form of mass cult buildings in the Eurasian steppe, which have attracted both large main and secondary roads. Powerful tradition of building kurhans, fading and restoring through times, existed from the Eneolithic to the late Middle Ages. The appearance of new mounds or the completion of existing ones periodically renewed the system of landmarks in the monotonous steppe.

The paper provides an overview of previously unknown megastructures near the Scythian giant kurhans of Oguz and Chortomlyk, which in the form of light parallel stripes are recorded on satellite images. These stripes are probably traces of trenches or the foot of stone alleys, that were found to the east of the edge of the Oguz and outreached 800—850 m, and from Chortomlyk — 670 m. A search on various satellite images of the similar light stripes near other kurhans did not yield positive results. However, in the central part of the Dnieper-Molocha steppe region, satellite images luckily detected 19 nodes (intersections) of ancient ways connected to the kurhans' mounds. Some of these nodes do yet not fit the complete road network of the region. But six of these nodes appear to be in the area of the route of the ancient path, known in the Middle Ages as Muravsky (Murava Route). It leaded from the Don basin, through the left (eastern) part of the basin of the Dnipro River to Crimea through the Isthmus of Perekop. Interestingly, this branch of the Muravsky Trail crosses the Sirogozy ravine between the kurhans of Kozel and Oguz. In previous reconstructions of the transport network, the option of passing this branch in the south of the Oguz, between the giant embankment and Diyiv kurhan, was preferred. The other three intersections lie in the lane of the old Chumaks' Way or the Crimean Way, marking a forty-kilometer section between kurhans Kozel and Velyka Tsymbalka. From the center of the Tavria Steppe at least four directions of paths emerge towards the ancient Dnipro fords-crossings: Rogachytsia, Lepetych, Cair (Nosakiv) and Kizikermen (Tavan).

Keywords: ancient paths, kurhans, steppe, fords-crossings, Muravsky Trail, satellite images.

Одержано 15.05.2021

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

КАРЯКА Олександр Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KARIAKA Oleksandr, Ph D (History), research worker, the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3066-3641, e-mail: akarjaka@ukr.net.

УДК 904.25((282.247.32-196.6)"638" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.14

Ю. М. Ходукіна

ПРИКРАСИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПУ: ВСТУП ДО ТЕМИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

У статті проведено огляд сучасного стану досліджень прикрас Лісостепової Скіфії за матеріалами пам'яток Дніпровського Лівобережжя. Висвітлюється історія їх вивчення, зокрема із залученням світової практики. На прикладі відомих зразків шпильок та сережок описується специфіка дослідження прикрас з різних типів пам'яток, розглядаються питання типології та технології виготовлення.

***Ключові слова**: лісостепове Лівобережжя, скіфський час, прикраси, шпильки, типологія.*

Використання прикрас за доби раннього заліза як і зараз, було одним із ключових маркерів культурної та соціальної ідентичності. Дослідження цієї категорії предметів дозволяє відстежувати давні міграції, фіксувати культурні впливи та ін.

У археологічному контексті, для доби раннього заліза, прикраси, на ряду зі стрілами та ножами, були найчисельнішими металевими виробами, які знаходять на пам'ятках. Для прикладу, колекції шпильок та сережок з пам'яток Лісостепу зараз налічують більше кількох сотень кожна. Така кількість цих предметів при відносно малій варіабельності уможливлює їх ефективне опрацювання методами статистики.

Ще однією характерною особливістю прикрас скіфського часу є їх морфологічна варіабельність яка напряму пов'язана із технологією обробки металів. Певні типи виробів вимагали конкретних технологій, що дає можливість простежити їх розвиток у часі.

Перелічені чинники обумовлюють актуальність дослідження прикрас, яке у цьому випадку пов'язане не лише з історією мистецтва, але і практичними питаннями для археології: типологією, хронологією, культурними процесами, технологіями давнього виробництва тощо.

© Ю. М. ХОДУКІНА, 2021

У даній роботі основна увага звертається на шпильки та сережки — найпопулярніші та при цьому морфологічно варіабельні прикраси місцевого населення. Саме вони виступають хронологічними та культурними маркерами, які використовуються дослідниками у реконструкції міграцій та зв'язків населення Лісостепу. У кількісно-якісному аналізі та огляді історії дослідження використовуються дані з території Дніпровського Лівобережжя, для якого вже зібрано базу даних. Більшість висновків методологічного характеру з цієї бази можна екстраполювати на весь Лісостеп

Історія дослідження прикрас. У історіографії розкопки кінця XIX — початку XX ст. — часто називають періодом накопичення матеріальної бази, який характеризують непрофесійними дослідженнями та археологічним «збиральництвом». Однак, поряд із шукачами цінностей в цей період польовими дослідженнями займались поціновувачі давнини, колекціонери та археологи, які розуміли, що для подальшої роботи із здобутим матеріалом необхідний високий рівень фіксації та документування знахідок. Такими дослідженнями для Лісостепової Скіфії стали розкопки В. О. Городцова та М. Я. Рудинського на Ворсклі; Д. Я. Самоквасова та М. Ю. Бранденбурга на Сулі; В. В. Хвойка на Пслі; О. І. Дмитрюкова на Сеймі; І. А. Зарецького на Сіверському Дінці. Попри усі недоліки, матеріали саме цього періоду стали основним джерелом для фахових монографій 60-70 років XX ст. (Ильинская 1968; Ковпаненко 1967; Петренко 1978).

З середини XX ст. почали виходити роботи присвячені локальним варіантам. В контексті опису їх матеріальної культури у працях на ряду із зброєю та керамікою, досліджували

і скіфські прикраси. Типологія цієї категорії предметів тоді ще не була розроблена, а монографія авторства В. Г. Петренко буде опублікована лише через десятиліття, то ж акценти робились на описі комплексів, визначенні хронологічних рамок побутування прикрас, а також на пошуках аналогій в межах Скіфії та сусідніх територій. Згодом будуть написані та опубліковані монографії, кандидатські та докторські дисертації, в яких автори розглянуть прикраси в контексті осібних локальних варіантів Дніпровського лісостепового Лівобережжя (Шрамко 1962; Либеров 1965; Ковпаненко 1967; Ильинская 1968; Моруженко 1989; Гавриш 2000; Гречко 2010; 2021; Білинський 2019).

У 1960-х рр. тема прикрас залишалась розкритою не до кінця з огляду на обмеженість джерельної бази та спорадичність досліджень. Б. А. Шрамко у своїй монографії присвяченій старожитностям Сіверського Дінця присвятив прикрасам меньше абзацу, просто перерахувавши їхні назви (1962, с. 153). Г. Т. Ковпаненко у своїй монографії навпаки присвятила прикрасам цілий розділ, методично описавши кожну категорію, визначивши хронологічні рамки побутування та аналогії з пам'яток інших локальних варіантів (1967). Для повноти картини не вистачало розробленої типології, але джерельна база, яка складалась з численних матеріалів початку й середини XX ст., такої можливості не давала, та й, власне, дослідниця не ставила собі таку мету.

В кінці 1960-х рр. вийшла друком монографія В. А. Іллінської присвячена дослідженню давнього населення Посулля за матеріалами курганів (1968). Джерельна база роботи складалась переважно з матеріалів розкопок XIX—поч. XX ст. У відповідному розділі В. А. Іллінська проводить ретельний аналіз кожної категорії прикрас, з урахуванням аналогій з комплексів інших локальних варіантів. Більшість прикрас походили з поховальних пам'яток, а це дало можливість зробити висновки щодо їх функціонального призначення (Ильинская 1968, с. 144). Також дослідниця однією з перших доходить висновку, що великі бронзові шпильки із широким шляпками були характерними саме для Посулля.

Вже у 1970-х рр. вийшла монографія В. Г. Петренко про прикраси Скіфії, яку в наступні роки будуть використовувати в якості «енциклопедії» прикрас скіфського часу (1978). Після цього моменту, в усіх публікаціях шпильки, браслети, кільця і т. ін. супроводжуватимуть слова — «за типологією В. Г. Петренко».

З часом джерельна база накопичувалась, і виникала необхідність упорядкувати матеріал, хоча б у рамках локальних варіантів, що і зробили у своїх роботах А. І. Пузікова (1981; 1997) та П. Я. Гавриш (2000). Д. С. Гречко навпаки не зупинився на формальному описі знахідок. У своїй кандидатській дисертації він запропонував нову типологію шпильок. На основі 54 екземплярів із пам'яток басейну Сіверського Дінця дослідник виділив 8 типів. Цю типологічну схему більш детально буде розглянуто далі.

Однією з останніх робіт присвячених локальним варіантам є кандидатська дисертація О. О. Білинського «Пам'ятки скіфського часу на Сеймі» (2019). Варто звернути увагу, що у дослідженні В. Г. Петренко не були враховані прикраси з пам'яток Посем'я, тому ця робота заповнила територіальну лакуну на карті Лівобережжя. Дослідник доповнив колекцію прикрас з пам'яток розкопаних А. І. Пузіковою екземплярами з Західного Посейм'я, хоча, як і його попередниця (Пузикова 1981; 1997) використовував при описі типологію В. Г. Петренко.

Після В. Г. Петренко дослідженнями прикрас скіфського часу займалась Л. С. Клочко (1998; 2007a; 2007b). У своїх роботах вчена звертає свою увагу на функціональне призначення знімних прикрас, вивчає питання походження тих чи інших видів, а також активно розробляє реконструкції костюмів скіф'янок різних регіонів (Клочко 2011; 2017). Джерельна база її досліджень переважно ґрунтується на матеріалах Музею історичних коштовностей України та розкопках степових і елітних лісостепових поховань. Тому, можна сказати, що увага дослідниці була зосереджена на вивчені реконструкції костюму здебільшого кочового, а не лісостепового населення та привілейованих представників суспільства (Клочко 1998; Клочко та ін. 2021). На ряду з археологічними матеріалами, дослідниця у своїх роботах активно використовує історичні та етнографічні матеріали.

Не оминала теми шпильок і О. Є. Фіалко. Досить часто, у своїх статтях, присвячених амазонкам дослідниця згадує про цю категорію предметів (Фіалко 2012a; 2012b; 2013). О. Є. Фіалко вказує на те, що у степових комплексах із похованнями амазонок шпильки є досить рідкісною прикрасою (Фіалко 2012a, с. 26). Це спостереження є цікавим, адже за матеріалами джерельної бази, відомо, що вони трапляються на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя переважно в жіночих похованнях.

Про сережки рядового населення дніпровського Лісостепового Правобережжя на основі матеріалів зі Світловодського могильника пише О. Д. Могилов. У своїй статті автор проводить «типологічну атрибуцію» сережок, які трапляються на пам'ятці, наводить аналогії з інших пам'яток та визначає хронологічні межі побутування прикрас (Могилов 2020). Джерельна база дослідження представлена 35 сережками, інформація про контекст знахідок та опис комплексів у публікації відсутня.

Отже, планомірне вивчення прикрас почалось з робіт присвячених локальним варіантам, а в 1978 р. В. Г. Петренко закрила питання типології, тим самим дала можливість археологам у подальшому сфокусувати свою увагу на інших питаннях — функціоналу, реконструкції костюму, походження прикрас. Л. С. Клочко та О. Є. Фіалко продовжили досліджувати цю тему, великою мірою звертаючи свою увагу на матеріальну культуру кочового населення. На сьогоднішній день з'явилась необхідність обробити оновлену джерельну базу з пам'яток Скіфського Лісостепу й дослідити костюм рядового населення цього регіону. А для цього необхідно ретельніше підійти до питання типології, звернутись до антропологічних матеріалів, використати сучасні методи дослідження.

Історія дослідження прикрас у світовій археології. Для пошуку нових методів та підходів необхідно звернутись до світової практики вивчення прикрас. Різні типи прикрас, а особливо бронзові та залізні шпильки голкоподібної конструкції були поширенні на території Центральної Європи впродовж доби бронзи та раннього залізного віку. То ж великий хронологічний діапазон знахідок та різні підходи археологів позначились на методах дослідження цієї категорії предметів.

У 1970—80-х рр. в Європі активно розробляється типологія прикрас та досліджується питання часу їх побутування. Більшість таких робіт були опубліковані у серійному виданні Прадавні Бронзові Знахідки (Prähistorische Bronzefunde), заснований німецьким археологом Германом Мюллером-Карпе в 1965 р. (Dietz, Jockenhövel 2016, S. 2). У рамках проекту були зібрані та опубліковані мідні, бронзові та залізні предмети, датовані від 3000 до 500 р. до н. е., які походять переважно з території Європи. Весь матеріал розподілений між 19 томами, у межах яких публікується певна категорія артефактів. Томи з 10-го до 14-го присвячені саме прикрасам.

У 13-му томі опубліковано типології шпильок, які розробили М. Гедль та Р. Ессен (Польща), Ї. Ріговські (Угорщина), М. Новотна (Словаччина), та ін. (Audouze, Courtois 1970; Carancini 1975; Kubach 1977; Laux 1976; Říhovský 1979; Novotná 1980; Gedl 1983; Kilian-Dirlmeier 1984; Essen 1985; Říhovský 1983; Vasić 2003). Окрім типології та хронології вчені досліджували питання технології виробництва, функціонального призначення та культурних витоків артефактів. Цікаво, що головною ознакою для виділення типів, більшість дослідників обирала форму шляпки.

Коли первинні питання пов'язані із типологією, хронологію та технологією виробництва були закриті, у дослідників з'явилась можливість перейти до ширшого аналізу прикрас, і залучити не тільки археологічні, але й історичні, етнографічні та епіграфічні матеріали. Прикладом цього є робота професора Пенсільванського університету І. М. Маркус, яка спеціалізується на дослідженнях питань історії мистецтва Ірану через призму археології. На основі археологічного матеріалу з Теппе Хасанлу дослідниця вирішувала питання пов'язані з соціальною роллю цих прикрас: шпильки, як маркери важливих стадій у життєвому циклі жінки, шпильки як особистий захист жінок, та індикатор гендерної ідентичності (Marcus 1994). І. М. Маркус одразу наголошує на тому, що шпильки цієї території та періоду можна вважати виключно жіночою прикрасою (Marcus 1994, p. 12). Знахідки в чоловічих похованнях вона пояснює тим, що вони належали літнім людям, які завдяки своєму соціальному статусу могли ігнорувати усталені норми (Marcus 1994, p. 12).

Питання функціонального призначення шпильок докладно розглянуті в роботі словенської дослідниці С. Чавал (Čaval 2013). Матеріальна база дослідження складалась з 45 шпильок кінця IV — початку VII ст. н. е., які походили з 13 поховань та 32 поселень (Čaval 2013, s. 200). У ході дослідження положення шпильок у похованнях археолог розділила прикраси для зачіски та вбрання, що дало можливість проілюструвати усі можливі варіанти використання артефакту в костюмі (Čaval 2013, s. 198—199, sl. 2, 3). С. Чавал приходить до висновків, що шпильки, які носили як застібки для одягу, набагато коротші від тих, що використовувались у зачісках, також їх знаходять зазвичай у похованнях парами (Čaval 2013, s. 198). Головною ж ознакою прикрас для зачісок можна вважати довжину тіла шпильки, яка перевищує 10 см, а також наявність декорованої голівки (Čaval 2013, s. 198).

Аналізуючи поклади бронзи та заліза, можна пояснити появу тих чи інших типів шпильок з позиції технології виробництва (Rajpold 2017, s. 74). Це питання у свої статті дослідив польський вчений В. Райпольд (Rajpold 2017). Метою його роботи був аналіз змін у кількості бронзових та залізних шпильок на території тарнобжеської лужицької культури на різних етапах її існування (XIII—III ст. до н. е.) (Rajpold 2017, s. 73). Оскільки для дослідження був залучений матеріал виключно з поховань (82), які мали достовірну інформацію про стать та вік похованого у процесі статистичного аналізу вдалось виділити кілька закономірностей: більший розмір шпильки корелює із більш раннім часом; найбільші шпильки належали жінкам, менші — чоловікам, а найменші — дітям (Rajpold 2017, s. 94).

Надзвичайно цікавими є дослідження польських вчених присвячені темі завушних сережок. Поширення цих виробів на теренах Центральної Європи, зокрема у ареалі тарнобжецької лужицької культури спонукало дослідників шукати їх витоки та пропонувати

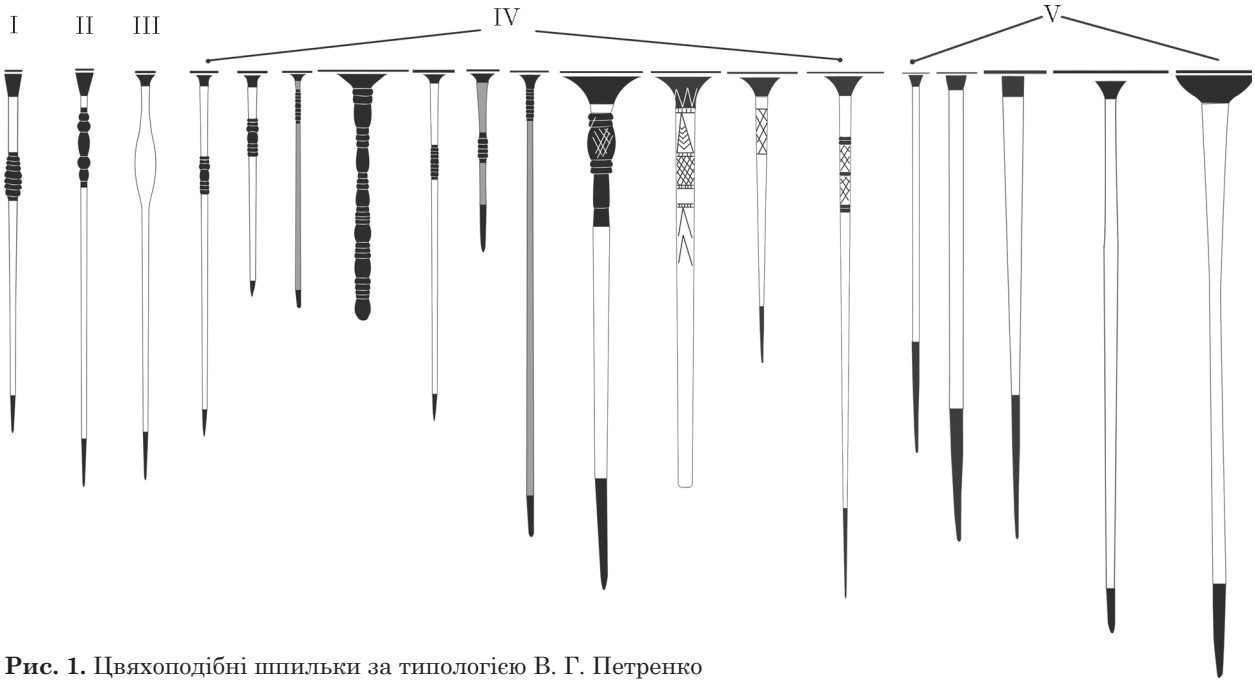

Рис. 1. Цвяхоподібні шпильки за типологією В. Г. Петренко

типологічні схеми. Серед дослідників, які торкалися цієї теми З. Буковскі (Bukowski 1977), А. Гавлік (Gawlik 2007) та ін. Ще до роботи В. Г. Петренко, свою типологію завушних сережок запропонував З. Буковскі (Bukowski 1977, p. 208). А. Гавлік докладно розглядає відомі знахідки, аналізує їх у контексті ґенези скіфської культури та окремих локальних варіантів і припускає сибірську версію походження цих предметів (Gawlik 2007, s. 232).

Таким чином, можна сказати, що наявність добре розробленої джерельної бази уможливила пошуки відповідей на питання соціального та гендерного поділу суспільства, функціональності, технологій виробництв і культурних впливів. Передумовами до успішних соціальних та культурних реконструкцій на основі прикрас стали: уніфікована та актуальна типологія, розроблена хронологія, антропологічні визначення для поховань, хімічні та фізичні аналізи виробів, які вказували на технологію їх виготовлення.

Типологія прикрас. Незважаючи на масштабність та всеоб'ємність типології В. Г. Петренко, вона мала кілька недоліків, які відзначали багато дослідників. В першу чергу це розлогість яка проявлялась у великій кількості типів, які у свою чергу поділялись на варіанти, що створювало ситуацію у якій один таксон міг бути представлений лише одним виробом (рис. 1). Наприклад для шпильок таку ситуацію можна пояснити тим, що поділ відбувався на основі трьох ознак: форма шляпки; форма нижньої частини голівки, яка знаходиться під горизонтальним перетином за найбільшим діаметром, тобто шиї, та форма вертикального перетину стержня та його найширша частина — тіла (Петренко 1978, с. 8). Таким чином створювалось величезне різноманіття типів та варіантів до яких інколи було складно зарахувати певні предмети.

Після В. Г. Петренко свої типології шпильок та сережок запропонували Д. С. Гречко та Л. С. Клочко. В роботі Д. С. Гречко головною ознакою для виділення типів був "розріз по максимальному діаметру голівки" (Гречко 2010, с. 86), що дало можливість обмежитись одним типоутворюючим параметром. Усі шпильки з басейну Сіверського Дінця дослідник поділив на 8 типів, скоротивши типологію В. Г. Петренко. Так, наприклад, 7 типів шпильок за В. Г. Петренко відповідають 5 типам у схемі дослідника (Гречко 2010, с. 86). Проте таке скорочення позначилось на послідовності у виділенні типів. Наприклад до 5-го типу («з конічно-біконічною голівкою») входять біконічні (тип 16, варіант 2 за В. Г. Петренко), конічні (тип 18 за В. Г. Петренко), кулясті (тип 13 за В. Г. Петренко) та біметалеві вироби із порожніми золотими кульками, які не мають аналогій (рис. 2) порушивши заявлений принцип типологізації (Гречко 2010, с. 86).

У 2021 р. вийшла перша книга з серії видань «Прикраси давнього населення України» (Клочко та ін. 2021). У монографії представлений каталог сережок з колекції Музею історичних коштовностей України (МІКУ). У вступній теоретичній статті Л. С. Клочко пропонує наступний поділ сережок на групи: цвяхоподібні; кільцеподібні; «човники» (рис. 3); фігурні та скульптурні. Необхідно зазначити, що В. Г. Петренко при виділенні типів обирає наступні морфологічні ознаки: «наявність чи відсутність дужки, форма корпуса та дужки» та виділяє 35 типів сережок (Петренко 1978, с. 21). Л. С. Клочко ж в свою чергу зазначає, що «таксоном у нашій класифікації є група, яка

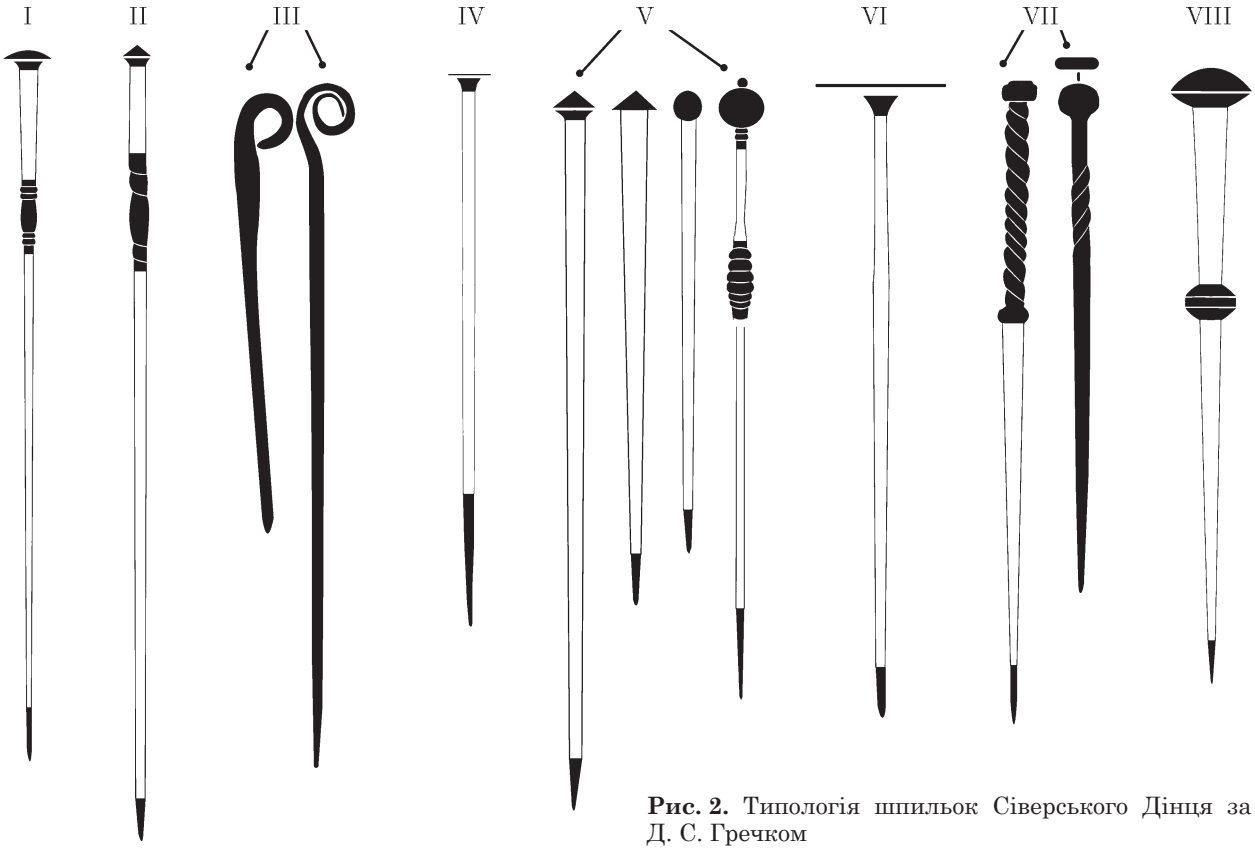

Рис. 2. Типологія шпильок Сіверського Дінця за Д. С. Гречком

об'єднує сережки за морфологічними, технологічними та семантичними ознаками» та виділяє 5 груп сережок (Клочко та ін. 2021, с. 5). В рамках серії видань «Прикраси давнього населення України» публікуються матеріали з колекції МІКУ, що значно обмежує джерельну базу дослідження. Через специфіку вибірки для типологізації були використані сережки виключно з коштовних металів, а ареал дослідження охоплював в переважній більшості пам'ятки степової Скіфії, що не репрезентує традиції лісостепового населення.

Отже, не дивлячись на високий індекс цитування, типологія В. Г. Петренко на сьогодні вимагає перегляду та доповнення. Про це говорить створення нових типологічних схем (Гречко 2010; Клочко та ін. 2021). Д. С. Гречко та Л. С. Клочко намагаються звузити типологію В. Г. Петренко, об'єднуючи декілька типів прикрас в один. Дослідники чітко визначають критерії типологізації, але в деяких випадках самі їх не дотримуються. Актуальною залишається необхідність залучити для типологічного аналізу оновлену джерельну базу з пам'яток усього Лісостепу. Адже типологічна схема Д. С. Гречко репрезентує локальні традиції населення Сіверського Дінця, а групи сережок за Л. С. Клочко, розроблені без врахування екземплярів з бронзи та заліза, характерних саме для лісостепового населення і базуються переважно на матеріалах з елітних курганів.

Прикраси в контексті поселенських та поховальних пам'яток. Прикраси з поселенських пам'яток можуть дати дослідникам інформацію, про яку поховальні пам'ятки мовчать. Аналізуючи їх у контексті поселенських структур можна дізнатись про способи виробництва шпильок, уточнити хронологію та доповнити джерельну базу.

Серед усіх відомих на сьогодні виробів лише чверть походить із закритих комплексів які переважно представлені похованнями. Решта виробів — знахідки у культурних шарах та об'єктах на поселенських пам'ятках, які суттєво розширюють джерельну базу. Частина об'єктів досліджених на поселеннях та городищах датовані завдяки знахідкам шпильок. Для прикладу це яма з розкопу 30 Більського городища (Шрамко 1971, с. 53) та горн на Люботині (Шрамко 1998, с. 63).

Частина знахідок привертає увагу через контекст та супроводжуючі речі. Цікавим тут є приклад вже згаданого горну з Люботинського городища, адже за визначенням дослідника він використовувався для обробки металів, хоча і варто відзначити що автор не пов'язує їх між собою та говорить про те, що горн та шпилька знаходились у різних шарах (Шрамко 1998, с. 63). Особливими виробами, які можуть дати лише поселенські пам'ятки — є заготовки предметів. Так, на Більському городищі є знахідка заготовки бронзової цвяхоподібної шпильки із не знятими задирками від ливарного шва, яка була виявлена поруч зі шматками бронзових шлаків, тиглів та глиняних ливарних форм (Шрамко 1971, с. 49). Таким чином вона вказує

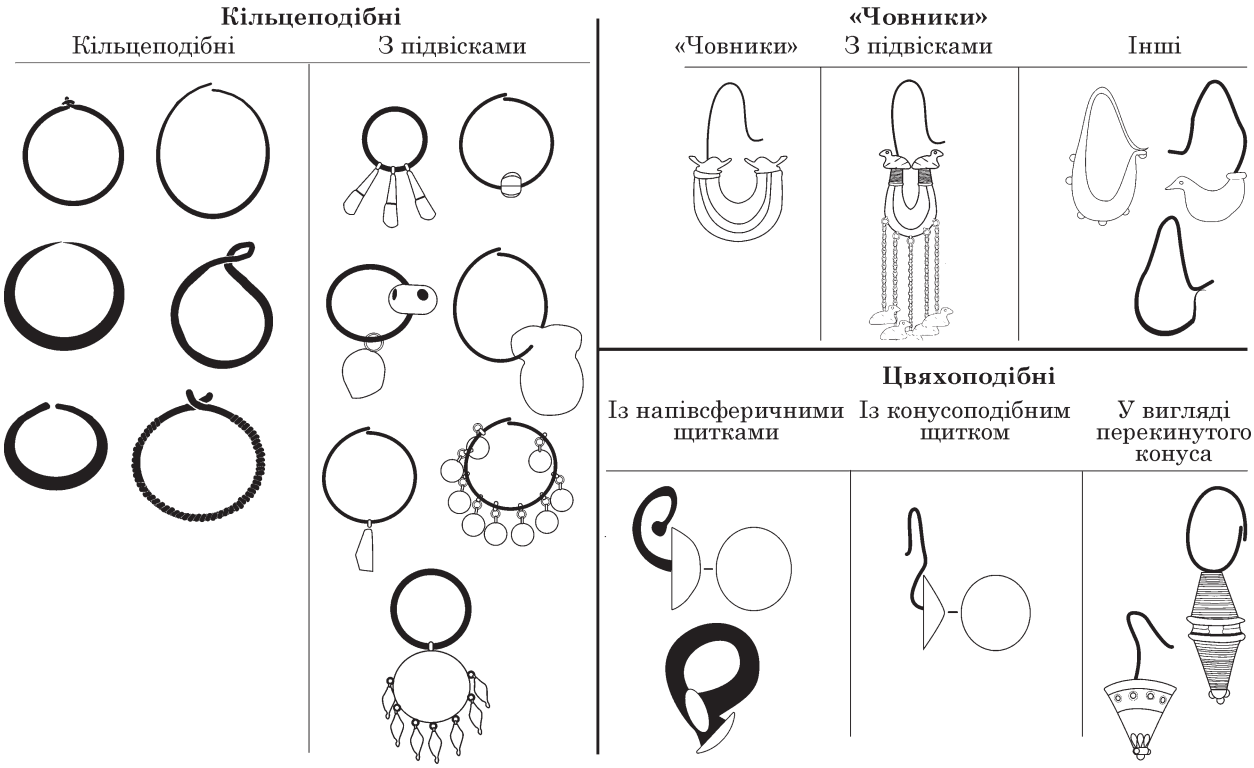

Рис. 3. Типологія сережок за Л. С. Клочко

на технологію виготовлення цих прикрас та доводить, що вони виготовлялись на лісостепових пам'ятках.

Завдяки поховальним пам'яткам можна точніше встановити хронологію досліджуваних виробів та отримати інформацію про те, як носились прикраси та чи мали місце статево-вікові кореляції.

Ступінь інформативності матеріалу, який походить з поховальних пам'яток залежить від багатьох факторів — точна фіксація комплексу, наявність обробленого антропологічного матеріалу та непограбованого поховання. Так з 21 поховання з території Лівобережжя лише у 9 випадках вдалось отримати інформацію про розташування шпильок відносно скелету. В курганних похованнях прикраси фіксуються в області грудей та плечей, біля голови або в області тазу. З цього можна зробити висновки щодо їх функціонального навантаження. Можна припустити, що шпильки, які знаходяться в зоні черепу скоріше за все слугували для закріплення зачіски або головного убору, а в зоні грудей та тазу фіксували накидку або плащ (Петренко 1978, с. 7).

Частіше за все у похованнях трапляються поодинокі знахідки цих прикрас, але є випадки, де знаходять комплекти шпильок з двох, або навіть з трьох предметів. Такі знахідки відомі зі Скоробору — курган 4 (Городцов 1911, с. 141), Долинського — курган 1937 р. (Мельниковская 1950, с. 72), Люботину — курган 1 ((Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 147), Герасимівки — курган 1 (Ильинская 1968, с. 53).

Незважаючи на досить велику вибірку знахідок з поховань їх цінність для реконструкцій досить низька. Більшість поховань погано зафіксовані або пограбовані що не дає необхідної інформації про положення прикрас. Оскільки більшість поховань лісостепу досліджувались у XIX — першій половині XX ст., для них майже відсутні статево-вікові визначення, що не дає підстави вповні охарактеризувати «власника» прикрас.

Технологія виробництва та металообробка. Про технологію виробництва прикрас писали в контексті дослідження металообробки скіфського часу (Граков 1948; Барцева 1981a; 1981b; Вознесенская, Хомутова 1981; Косиков 1987; 1992; 1994; Солнцев, Шрамко 1998). У монографії В. Г. Петренко торкається цієї теми описуючи технологічні особливості виготовлення певних видів прикрас, наприклад шпильок (Петренко 1978, с. 8, 11, 14, 16).

Докладний хіміко-металургійний аналіз у своїх роботах проводила Т. Б. Барцева (Барцева 1981a; 1981b). Основна увага дослідниці була сфокусована на дослідженні сировинного складу прикрас. За допомогою порівняння співвідношення олов'янистих та олов'янисто-свинцевих бронз у сплаві виробів вчена досліджувала наявність виробничих центрів та кореляції між складом сплаву та типом прикрас (Барцева 1981a, с. 78; 1981b, с. 102).

Технологію виготовлення бронзових виробів скіфського часу досліджував В. А. Косіков (1987, 1992, 1994). У своїх роботах вчений писав про ливарні форми, проводив спектральні

аналізи, а також описував особливості виготовлення різних виробів, серед яких були і прикраси. У своїй монографії він пише про технологічні особливості виготовлення браслетів (Косиков 1994, с. 187).

Зараз технологію виготовлення прикрас, щоправда доби пізньої бронзи, активно досліджує Т. Ю. Гошко (Гошко 2000; 2007). З її статей можна дізнатись про технологію лиття бронзових прикрас у ливарних формах та ознайомитись з методами дослідження. Вчена активно використовує спектроаналітичні та технологічні дослідження, із залученням металографічного аналізу. Проведення подібних досліджень для прикрас Лісостепової Скіфії дадуть можливість прийти до висновків щодо технології виготовлення прикрас та центрів їх виробництва.

Про способи виготовлення шпильок писала Л. С. Клочко (Клочко 2007a). На сьогодні відомо, що їх було декілька — це лиття у кам'яних формах, кування та поєднання цих прийомів (Клочко 2007a, с. 28). Ще В. Г. Петренко описуючи шпильки четвертого типу із пласкою шляпкою та кільцевими нарізками зазначає, що, зазвичай, більшість таких виробів виготовляли за допомогою ливарних роз'ємних форм (Петренко 1978, с. 8). Доказом цього способу можуть слугувати сліди швів, які залишились на внутрішній поверхні шляпки (Петренко 1978, с. 8). Одна зі шпильок має сліди припаяної шляпки, що свідчить про використання зварки (Петренко 1978, с. 11). Шпильки ж з фігурним навершям зазвичай виготовляли з дроту або з розклепаного стержня (Петренко 1978, с. 16).

Залучення статистичного аналізу металів, з яких були зроблені шпильки дає змогу отримати нові дані. Так, відповідно до проведеного аналізу, на основі джерельної бази з пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя бронзові вироби переважають в кількості над залізними, тим паче срібно-золотими. На пам'ятках Посулля, Ворскли та Сейму бронзових шпильок вдвічі, а подекуди і втричі більше ніж залізних. Виключенням стали матеріали з пам'яток Сіверського Дінця. Цей локальний варіант репрезентований 62 шпильками. З них 44, а це 70 % виробів, зроблені із заліза. Пояснити це можна розповсюдженням на цій території типу шпильок із кульовидним, пірамідальним та петлевидним навершям, які виготовлялись переважно з заліза. Окрім цього, пам'ятки з яких походять ці шпильки переважно можна датувати середньоскіфським часом, отже можуть відображати не лише локальні вподобання але і бути наслідком поширення відповідної технології або характеризувати конкретний період.

Таким чином можна говорити про використання трьох основних технологічних прийомів у виготовленні металевих прикрас: кування, лиття та пайки. З наявних нині досліджень можна зробити висновок, що технології не визначались культурними або хронологічними змінами а залежали в першу чергу від типу прикрас. Так великі шпильки з товстою шийкою та пласкою шляпкою відливались у ливарних формах, залізні шпильки з пірамідальними голівками кувались, а завушні сережки з конічними або сферичними щитками відливались у ливарних формах після чого до них припаювались дротяні дужки.

Попри досить велику кількість робіт, які торкались теми виготовлення прикрас, більшість з них мала на меті дослідження металообробки де прикраси використовувались як певні приклади цього процесу. Також відчутною є незначна кількість досліджених зразків. Ці два фактори створили умови у яких прикраси, що брались для аналізу часто походили з однієї пам'ятки, належали до одного типу та ін., що не дає можливості простежити взаємозалежності між формою або хоча б типом виробу та технологією його виготовлення. Так, наприклад, Т. Б. Барцева проаналізувала 32 шпильки, проте лише двох типів, 30 браслетів, близько 20 сережок та ін. Деякі дослідження проводились для конкретних пам'яток, для прикладу Марицького городища (Барцева 1981b).

Висновки. Підводячи підсумки короткого огляду дослідження прикрас скіфського часу Лісостепу можна дійти кількох висновків. Попри те, що основною роботою на цю тему досі є фундаментальна монографія В. Г. Петренко, впродовж двох останніх десятиліть дослідники пропонують нові схеми типологізації окремих видів прикрас. У нових розробок є спільні риси у вигляді суттєвого скорочення кількості таксонів та прагнення до жорсткого визначення типоутворюючих параметрів. Основною причиною, яка спонукає до створення нової типології є суттєве збільшення джерельної бази та подекуди неактуальність типології В. Г. Петренко. Одним з перспективних напрямків у цьому контексті виглядає статистична обробка оновленої бази, що допоможе, як зі створенням типології, так і виділенням локальних та хронологічних особливостей.

Оцінюючи світовий досвід дослідження прикрас, після якісної обробки матеріалу він зможе використовуватися у багатьох дослідженнях пов'язаних з мистецтвознавством, дослідженням міграцій та культурних впливів, вивчення соціальних та культурних відносин у середині суспільства та ін.

Існуючі нині розробки у темі давньої технології виробництва також вказують на значний потенціал дослідження прикрас у цьому контексті. Їх варіативність та чисельність дають змогу простежити зміни технологій у часі визначити ефективність методів та уточнити деякі аспекти робочого процесу.

Комплексний підхід до вивчення прикрас у перспективі створить можливості не лише ви-

користовувати їх, як одну з категорій предметів за якими робляться реконструкції культурних процесів, але і вповні розкрити їх потенціал у дослідженні ідентичностей, які існували у Лісостепу скіфського часу.

ЛІТЕРАТУРА

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В., Дегтярь, А. К. 1998. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 143-182.

Барцева, Т. Б. 1981a. *Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное Днепровское Левобережье*. Москва: Наука.

Барцева, Т. Б. 1981b. О химико-металлургическом исследовании бронзовіх вещей Марицкого городища. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука, с. 102-106.

Білинський, О. О. 2019. *Пам'ятки скіфського часу на Сеймі*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Вознесенская, Г. А., Хомутова, Л. С. 1981. Результаты металлографического изучения железных предметов Марицкого городища. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука, с. 106-108.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)*. Полтава: Археологія.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. *Труды XIV Археологического съезда*, 3, с. 93-161.

Гошко, Т. Ю. 2000. Про технологію виготовлення браслетів з Гордіївського могильника. *Археологія*, 4, с. 68-72.

Гошко, Т. Ю. 2007. Гордіївські шпильки. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 248-253.

Граков, Б. Н. 1948. Литейное и кузнечное ремесло у скифов. *Краткие сообщения ИИМК*, 22, с. 38-47.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу*. Дисертація д. і. н. ІА НАН України. Київ.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Клочко, Л. С. 1998. Прикраси біля с. Мар'ївка. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції МІКУ. Київ, 17—18 грудня 1996 р*. Київ, с. 31-34.

Клочко, Л. С. 2007a. Шпильки у вбранні населення Скіфії. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 11—13 грудня 2006 р*. Київ: МІКУ, с. 28-41.

Клочко, Л. С. 2007b. Цвяхоподібні сережки передскіфського та скіфського часу. В: *Матеріали наукової конференції «Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна». Київ—Чигирин, 16—19 травня 2007 р*. Київ: Формат, с. 87-89.

Клочко, Л. С. 2011. Знімні прикраси у скіфському костюмі (знакові функції у вбранні скіф'янок). В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України — скарбниця історичної пам'яті українського народу*. Київ: ІІІ Лтд, с. 88-99.

Клочко, Л. С. 2017. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулля. *Археологія*, 3, с. 37-54.

Клочко, Л. С., Білан, Ю. О., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у костюмах мешканців Скіфії (з колекції Музею історичних коштовностей України)*. Київ: Наукове видання.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1970. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині: за матеріалами М. Я. Рудинського. *Археологія*, 24, с. 146-170.

Косиков, В. А. 1987. Специализированный инструментарий литейщиков Скифии. В: Ковалева, И. В. (ред.). *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 93-103.

Косиков, В. А. 1992. Инструментарий литейщиков Скифии для обработки изделий из меди и бронзы. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 57-70.

Косиков, В. А. 1994. *Производство бронзовых художественных изделий в Скифии VII—V вв. до н. е.* Донецк: Аверс Ко.

Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на Среднем Дону*. Свод археологических источников, Д1—31. Москва: Наука.

Мельниковская, О. Н. 1950. Могильник у села Долинское Черниговской области. *Краткие сообщения ИИМК*, 34, с. 70-74.

Могилов, О. Д. 2020. Сережки зі Світловодського могильника. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 375-382.

Моруженко, А. А. 1989. *История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время*. Автореферат дисертации д. и. н. ИА АН УССР. Киев.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4—5. Москва: Наука.

Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва: РАН.

Солнцев, Л. А., Шрамко, Б. А. 1998. Металлографические исследования железных изделий Люботинского городища В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 132-140.

Фиалко, Е. Е. 2013. Украшения в костюме скифских амазонок. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию проф. В. П. Копылова*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 231-241.

Фіалко, О. Є. 2012a. Костюмні гарнітури скіфських амазонок. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 16, с. 21-33.

Фіалко, О. Є. 2012b. Прикраси у вбранні скіфських амазонок. В: Олійник, Ю. М. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 14—16 листопада 2011 р*. Київ: МІКУ, с. 146-153.

Шрамко, Б. А. 1971. Исследования Бельского городища. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, 3, с. 49-58.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской епохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 9-131.

Audouze, F., Courtois, J.-C. 1970. *Les Epingles du Sud-Est de la France (Départements Drôme, Isure,*

Hautes-Alpes, Savoie et Haute-Savoie). Prähistorische Bronzefunde, XIII, 1. München: C. H. Beck.

Bukowski, Z. 1977. *The scythian influence in the area of lusiatian culture*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk.

Carancini, G. L. 1975. *Die Nadeln in Italien. Gli spilloni nell'Italia continentale*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 2. München: C. H. Beck.

Čaval, S. 2013. Poznoantične okrasne igle vrste stilus v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 60, s. 197-248.

Dietz, U., Jockenhövel, A. 2016. *50 Jahre PBF — Bilanz und Perspektiven*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 14. Stuttgart: Franz Steiner.

Essen, R. 1985. *Die Nadeln in Polen II (Mittlere Bronzezeit)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 9. München: C. H. Beck.

Gawlik A. 2007. Geneza zausznic gwoździowatych. In: Chochorowski, J (ed.). *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, s. 209-240.

Gedl, M. 1983. *Die Nadeln in Polen I (Frühe und ältere Bronzezeit)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 7. München: C. H. Beck.

Kilian-Dirlmeier, I. 1984. *Die Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 8. München: C. H. Beck.

Kubach, W. 1977. *Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 3. München: C. H. Beck.

Laux, F. 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 4. München: C. H. Beck.

Marcus, I. M. 1994. Dressed to Kill: Women and Pins in Early Iran. *Oxford Art Journal*, 17, 2, p. 3-15.

Novotná, M. 1980. *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 6. München: C. H. Beck.

Rajpold, W. 2017. Szpile w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej. Przyczynek do badań nad ich związkiem z wiekiem i płcią oraz rozważania na temat pojawienia się żelaza. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 38, s. 73-100.

Říhovský, J. 1979. *Die Nadeln in Mȍhren und im Ostalpengebiet (von der mittleren Bronze- bis zur älteren Eisenzeit)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 5. München: C. H. Beck.

Říhovský, J. 1983. *Die Nadeln in Westungarn I*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 10. München: C. H. Beck.

Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 11. Stuttgart: Franz Steiner.

REFERENCES

Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V., Degtiar, A. K. 1998. Novye issledovaniia kurganov skifskogo vremeni v okrestnostiakh g. Liubotina. In: Buinov, Iu. V. (ed.). Liubotinskoe gorodishche. Kharkov: Region-inform, s. 143-182.

Bartseva, T. B. 1981a. *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni. Lesostepnoe Dneprovskoe Levoberezhe*. Moskva: Nauka.

Bartseva, T. B. 1981b. O khimiko-metallurgicheskom issledovanii bronzovikh veshchei Maritskogo gorodishcha. In: Puzikova, A. I. *Maritskoe gorodishche v Poseime*. Moskva: Nauka, s. 102-106.

Bilynskyi, O. O. 2019. *Pamiatky skifskoho chasu na Seimi*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Voznesenskaia, G. A., Khomutova, L. S. 1981. Rezultaty metallograficheskogo izucheniia zheleznykh predmetov Maritskogo gorodishcha. In: Puzikova, A. I. *Maritskoe gorodishche v Poseime*. Moskva: Nauka, s. 106-108.

Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovanii v Zenkovskom uezde Poltavskoi gubernii v 1906 godu. *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda*, 3, s. 93-161.

Hoshko, T. Yu. 2000. Pro tekhnolohiiu vyhotovlennia brasletiv z Hordiivskoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 4, s. 68-72.

Hoshko, T. Yu. 2007. Hordiivski shpylky. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 248-253.

Grakov, B. N. 1948. Liteinoe i kuznechnoe remeslo u skifov. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 22, s. 38-47.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia naselennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Dysertatsiia d. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.

Klochko, L. S. 1998. Prykrasy bilia s. Marivka. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii MIKU. Kyiv, 17—18 hrudnia 1996 r*. Kyiv, s. 31-34.

Klochko, L. S. 2007a. Shpylky u vbranni naselennia Skifii. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, 11—13 hrudnia 2006 r*. Kyiv: MIKU, s. 28-41.

Klochko, L. S. 2007b. Tsviakhopodibni serezhky peredskifskoho ta skifskoho chasu. In: *Materialy naukovoi konferentsii «Rannii zaliznyi vik Yevrazii: do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. I. Terenozhkina». Kyiv—Chyhyryn, 16—19 travnia 2007 r*. Kyiv: Format, s. 87-89.

Klochko, L. S. 2011. Znimni prykrasy u skifskomu kostiumi (znakovi funktsii u vbranni skifianok). In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy — skarbnytsia istorychnoi pamiati ukrainskoho narodu*. Kyiv: III Ltd, s. 88-99.

Klochko, L. S. 2017. Osoblyvosti kostiumiv skifianok na zemliakh Posullia. *Arkheolohiia*, 3, s. 37-54.

Klochko, L. S., Bilan, Yu. O., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u kostiumakh meshkantsiv Skifii (z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy)*. Kyiv: Naukove vydannia.

Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni: za materialamy M. Ya. Rudynskoho. *Arkheolohiia*, 24, s. 146-170.

Kosikov, V. A. 1987. Spetsializirovannyi instrumentarii liteishchikov Skifii. In: Kovaleva, I. V. (ed.). *Pamiatniki bronzovogo i rannego zheleznogo vekov Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 93-103.

Kosikov, V. A. 1992. Instrumentarii liteishchikov Skifii dlia obrabotki izdelii iz medi i bronzy. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 57-70.

Kosikov, V. A. 1994. *Proizvodstvo bronzovykh khudozhestvennykh izdelii v Skifii VII—V vv. do n. e*. Donetsk: Avers Ko.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—31. Moskva: Nauka.

Melnikovskaia, O. N. 1950. Mogilnik u sela Dolinskoe Chernigovskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 34, s. 70-74.

Mohylov, O. D. 2020. Serezhky zi Svitlovodskoho mohylnyka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 375-382.

Moruzhenko, A. A. 1989. *Istoriia naseleniia lesostepnogo mezhdurechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia*. Avtoreferat disertatsii d. i. n. IA AN USSR. Kiev.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4—5. Moskva: Nauka.

Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva: RAN.

Solntsev, L. A., Shramko, B. A. 1998. Metallograficheskie issledovaniia zheleznykh izdelii Liubotinskogo gorodishcha In: Buinov, Iu. V. (ed.). *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov: Region-inform, s. 132-140.

Fialko, E. E. 2013. Ukrasheniia v kostiume skifskikh amazonok. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomore v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia. Sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 65-letiiu prof. V. P. Kopylova*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 231-241.

Fialko, O. Ye. 2012a. Kostiumni harnitury skifskykh amazonok. *Naukovi zapysky. Seriia: istorychni nauky*, 16, s. 21-33.

Fialko, O. Ye. 2012b. Prykrasy u vbranni skifskykh amazonok. In: Oliinyk, Yu. M. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, 14—16 lystopada 2011 r*. Kyiv: MIKU, s. 146-153.

Shramko, B. A. 1971. Issledovaniia Belskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g*., 3, s. 49-58.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1998. Liubotinskoe gorodishche. In: Buinov, Iu. V. (ed.). *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov: Region-inform, s. 9-131.

Audouze, F., Courtois, J.-C. 1970. *Les Epingles du Sud-Est de la France (Départements Drôme, Isure, Hautes-Alpes, Savoie et Haute-Savoie)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 1. München: C. H. Beck.

Bukowski, Z. 1977. *The scythian influence in the area of lusiatian culture*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk.

Carancini, G. L. 1975. *Die Nadeln in Italien. Gli spilloni nell'Italia continentale*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 2. München: C. H. Beck.

Čaval, S. 2013. Poznoantične okrasne igle vrste stilus v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 60, s. 197-248.

Dietz, U., Jockenhövel, A. 2016. *50 Jahre PBF — Bilanz und Perspektiven*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 14. Stuttgart: Franz Steiner.

Essen, R. 1985. *Die Nadeln in Polen II (Mittlere Bronzezeit)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 9. München: C. H. Beck.

Gawlik A. 2007. Geneza zausznic gwoździowatych. In: Chochorowski, J (ed.). *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, s. 219-240.

Gedl, M. 1983. *Die Nadeln in Polen I (Frühe und ältere Bronzezeit)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 7. München: C. H. Beck.

Kilian-Dirlmeier, I. 1984. *Die Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 8. München: C. H. Beck.

Kubach, W. 1977. *Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 3. München: C. H. Beck.

Laux, F. 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 4. München: C. H. Beck.

Marcus, I. M. 1994. Dressed to Kill: Women and Pins in Early Iran. *Oxford Art Journal*, 17, 2, p. 3-15.

Novotná, M. 1980. *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 6. München: C. H. Beck.

Rajpold, W. 2017. Szpile w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej. Przyczynek do badań nad ich związkiem z wiekiem i płcią oraz rozważania na temat pojawienia się żelaza. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 38, s. 73-100.

Říhovský, J. 1979. *Die Nadeln in Mòhren und im Ostalpengebiet (von der mittleren Bronze- bis zur älteren Eisenzeit)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 5. München: C. H. Beck.

Říhovský, J. 1983. *Die Nadeln in Westungarn I*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 10. München: C. H. Beck.

Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 11. Stuttgart: Franz Steiner.

Y. M. Khodukina

THE ADORNMENTS OF SCYTHIAN AGE OF THE POPULATION OF FOREST-STEPPE: INTRODUCTION TO THE TOPIC ON THE MATERIALS FROM DNIEPER LEFT-BANK AREA

This paper focuses on the pins and earrings as the most popular and diverse type of Scythian jewelry. They are exactly the chronological and cultural markers used by researchers in the reconstruction of migrations and connections of the forest-steppe population.

The adornments in ancient times, as well as nowadays, were one of the main cultural and social identity markers. First, they have been studied both in the context of the Scythian material remnants and the unique local variants. Vladimira Petrenko was one of the first who made the typology of these artifacts which led to the change in the field. Soon, new findings were discovered that developed the typology of the artifacts, which was based on the local variants and peculiar decorations, e. g. earrings. The common feature of the modern research is to lessen the number of taxa in the typological scheme and determine the precise and rare indicators of the type origin. Even though the adornment of Scythian Age were studied just as a part of the material culture, the consensus of the academia shows that jewelries can represent a wide range of social and cultural processes in ancient communities.

Usually, the Scythian adornments are found in the burial and settled sites. Such material remnants combined with the anthropological data and certain fixation can enlarge our understanding of the usage and function of these artifacts. Furthermore, they give us knowledge of the possible popular costume of the time, the sex and age differences in fashion. In addition, new finds from the settlements widen the source base. The analysis of the jewelries in the context of the settlement structures gives a more precise chronology and modes of production. Today, it is sure that the main three technological methods were welding, casting, and smiting. Each method related to the distinct forms and metals the item was made of.

Keywords: the Dnipro Left Bank forest-steppe, Scythian period, jewelry, pins, typology.

Одержано 26.07.2021

ХОДУКІНА Юлія Миколаївна, аспірантка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.
KHODUKINA Yuliia, Ph D student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3925-7420, e-mail: yu.khodukina@ukma.edu.ua.

УДК [904.25:069.5](4-11) DOI: 10.37445/adiu.2021.03.15

Л. І. Білинська, В. М. Білик, О. М. Бугай,
О. В. Гопкало, Є. Л. Гороховський, О. М. Дерев'янко

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ПРЕДМЕТІВ КОЛА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИЇМЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ У СУМСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ (ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ) [1]

Опубліковано предмети з виїмчастими емалями, передані для зберігання в Сумський обласний краєзнавчий музей мешканцями міста Суми — С. І. Гуцаном та Р. А. Бобковим протягом 2012—2020 рр. Серед них фібули (підковоподібні, трикутні, броші), підвіски (хрестоподібні, лунниці), ланцюги, браслети, очілля, гривни, накладки, персні, трапецієподібні підвіски, остроги та ін. Більшість із них належать до другого етапу розвитку емалевих прикрас, за Є. Л. Гороховським. Метал та емалеві вставки речей проаналізовано співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України за допомогою рентгенофлуоресцентного спектрометра.

Ключові слова: *Сумський обласний краєзнавчий музей, нові надходження, предмети кола східноєвропейських виїмчастих емалей.*

Протягом 2012—2020 рр. до Сумського обласного краєзнавчого музею (далі СОКМ) місцевими мешканцями, сумчанами, С. І. Гуцаном та Р. А. Бобковим [2], були передані предмети, що належать до кола так званих східноєвропейських виїмчастих емалей. Вони експонувалися на виставці, присвяченій 100-річному ювілею створення музею, яка відкрилася у вересні 2020 р. Колекцію складає понад 70 предметів (табл. 1). Серед них фібули (підковоподібні, трикутні, броші), підвіски (хрестоподібні, лунниці), ланцюги, браслети, очілля, гривни, накладки, персні, трапецієподібні підвіски, остроги тощо. Оскільки всі вони знаходилися у приватних зібраннях і були передані у дар музею їхніми власниками — речі можна вважати випадковими знахідками. Хімічний склад металу, скла та емалі предметів колекції визначений за допомогою рентгенофлуоресцентного спектрометра співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України (табл. 2 і 3).

АНАЛІЗ ЗНАХІДОК

Фібули. ***Підковоподібні фібули*** у нашій колекції представлені двома зразками. Перший зразок — двочленна фібула, складається з корпусу й голки. Корпус дугоподібний, з прямокутним щитком-обмежувачем голки посередині та круглими щитками на кінцях. Дужка корпусу трикутна у перерізі. Щитки прикрашені червоною емаллю. Розміри: діаметр корпусу фібули — 5,4 × 5,1; ширина корпусу 0,6; діаметр щитків 1,45; прямокутний щиток 1,2 × 1,45 см. Імовірне місце знахідки — с. Житейське Сумського р-ну і обл. (рис. 1: 1), музейний № А 3887. Фібула належить до серії Е, «Балто-Дніпро-Окської», за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 347, табл. 53: 25).

Другий екземпляр представлений уламком корпуса и круглим кінцевим щитком, походить із Глибного (рис. 1: 2), музейний № А 3892. Фібула належить до серії В, «Тростянецької», за Є. Л. Гороховським, середини — другої половини III ст. (Гороховский 1988, с. 348, табл. 53: 3, 14).

1. Роботу виконано в рамках Угоди про співробітництво між СОКМ та Інститутом археології НАН України терміном на 5 років від 6.03.2019 до 31.12.2024, ІА НАН України та Інститутом прикладної фізики НАН України (м. Суми) безстроково. Стаття є попередньою публікацією матеріалів — пошук аналогій та аналіз знахідок передбачається у подальшому.
2. Користуючись нагодою, хочемо подякувати дарувальникам за їхній щирий вчинок та вагомий внесок до вивчення даної категорії знахідок.

© Л. І. БІЛИНСЬКА, В. М. БІЛИК, О. М. БУГАЙ, О. В. ГОПКАЛО, Є. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ, О. М. ДЕРЕВ'ЯНКО, 2021

Таблиця 1. Перелік предметів колекції

Музейний №	Назва знахідки	Кількість	Місце знахідки	Маса, г
А 3513	Фр. шийної гривни з дроту	2	Глибне, комплекс	—
А 3514	Фр-ти шийної гривни з крученого дроту	1	Те саме	—
А 3515	Фр-ти очілля	4	Те саме	—
А 3516	Браслет з дроту	1	Те саме	—
А 3517	Фр-ти пластинчастих браслетів	3	Те саме	—
А 3518	Трикутна підвіска	1	Те саме	—
А 3519	Рамка прямокутної пряжки	1	Те саме	—
А 3520	Язичок від пряжки	1	Те саме	—
А 3521	Фр-ти пронизок спіральних	3	Те саме	—
А 3522	Пронизка спіральна	1	Те саме	—
А 3523	Пронизки трубчасті	7	Те саме	—
А 3524	Підвіски трапеціеподібні на кільцях	7	Те саме	—
А 3525	Підвіски трапеціеподібні без кілець	2	Те саме	—
А 3526	Підвіска трапеціеподібна з кільцем	1	Те саме	—
А 3527	Накладка поясна орнаментована	1	Те саме	—
А 3528	Кільце спіральне	1	Те саме	—
А 3529	Кільце	1	Те саме	—
А 3530	Намистина з непрозорого червоного скла	1	Те саме	—
А 3869	Підвіска-лунниця	1	Микільське, комплекс	37,25
А 3870	Ланцюг з 5 частин у техніці виїмчастих емалей	1	Те саме	—
А 3870/1	Деталь ланцюга: трикутна фібула	1	Те саме	71,72
А 3870/2	Деталь ланцюга: трикутна фібула, фр.	1	Те саме	41,61
А 3870/3	Деталь ланцюга: середня	1	Те саме	44,77
А 3870/4	Деталь ланцюга: середня, фр.	1	Те саме	24,98
А 3870/5	Деталь ланцюга: лунниця	1	Те саме	28,97
А 3870/6	Деталь ланцюга: з'єднувальне кільце залізне	1	Те саме	2,57
А 3870/7	Деталь ланцюга: з'єднувальне кільце мідне	1	Те саме	0,88
А 3871	Підвіска-лунниця	1	Те саме	14,43
А 3872	Острога залізна	1	Те саме	14,36
А 3873	Острога бронзова	1	Те саме	15,31
А 3874	Поясна пряжка без язичка у техніці виїмчастих емалей	1	Токарі, комплекс	6,62
А 3875	Розподільник у техніці виїмчастих емалей	1	Те саме	5,76
А 3876	Накладка	1	Те саме	17,34
А 3877	Перстень пластинчастий	1	Те саме	7,84
А 3878	Трикутна фібула з емаллю	1	Те саме	61,48
А 3879	Трикутна фібула з емаллю	1	Те саме	62,56
А 3880	Шийна гривна	1	Те саме	67,05
А 3881	Очілля	1	Те саме	32,45
А 3882	Очілля фрагмент	1	Те саме	10,24
А 3883	Підвіска-лунниця	1	Те саме	12,30
А 3884	Острога залізна	1	Те саме	8,79
А 3885	Хрестоподібна підвіска	1	Пролетарське	9,50
А 3886	Острога у техніці виїмчастих емалей	1	Пролетарське	25,47
А 3887	Підковоподібна фібула	1	Житейське	22,03
А 3888	Кругла підвіска	1	Житейське	18,32
А 3889	Трикутна фібула, фр.	2	Горобівка	47,99
А 3890	Браслет	1	Боромля	53,33
А 3891	Браслет	1	Гнилиця	65,83
А 3892	Фр. підковоподібної фібули	1	Глибне	15,75
А 3893/1—2	Фр-ти фібули-броші	2	Великий Бобрик	43,29
А 3894	Браслет у техніці виїмчастих емалей, фр.	1	Сінне	99,70
А 3895	Браслет	1	Сінне	29,78
А 3896	Браслет, фр.	1	Сінне	23,03
А 3897	Браслет, фр.	1	Сінне	19,75
А 3898	Підвіска-лунниця	1	Сінне	02,10
А 3899	Хрестоподібна підвіска	1	Миропілля	—
А 3900	Фібула-броша	1	Путивль	—
А 3901	Підвіска-лунниця	1	Деркачівка	2,30
А 3904	Підвіска-лунниця з привісом	1	Іволжанське	2,87
КН-41728, А 3754	Ланцюг з 7 частин у техніці виїмчастих емалей	1	Токарі	—

Таблиця 2. Хімічний склад металу на предметах колекції, %

Знахідка	Музейний №	Аналізована деталь	Mg	Al	Si	P	S	Ti	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	Ga	As	Zr	Ag	Cd	Sn	Sb	Pb	Bi
Шийна гривна	3514	—	—	—	0,25	4,83	—	—	—	0,2	0,1	—	—	92,4	1,98	—	—	—	0,11	—	0,27	—	—	—
Те саме	3514	Пружина	—	—	3,23	3,55	—	0,5	—	—	0,12	—	—	9,3	2,66	—	—	—	0,8	—	0,28	—	—	—
Трикутна підвіска	3518	Корпус	—	—	—	—	—	—	—	0,3	1,35	—	—	86,3	2,24	—	—	—	0,12	—	6,43	0,7	2,82	—
Рамка прямокутної пряжки	3519	Рамка	—	—	—	6,66	—	0,1	—	—	2,92	—	—	67,9	1,72	—	—	—	0,8	—	15,3	0,55	4,73	—
Язичок від пряжки	3520	—	—	—	12,3	—	—	0,12	—	—	0,69	—	0,6	81,2	2,2	—	—	—	0,19	—	3,48	—	—	—
Пронизка спіральна	3522	—	—	0,97	16,8	3,52	—	0,14	—	—	1,57	—	0,3	65	2,41	—	—	—	0,16	0,6	9,8	0,31	—	—
Те саме	3522	—	—	1,69	26,8	3,82	—	0,3	—	0,3	1,68	—	—	61,3	2,14	—	—	—	0,9	—	1,87	0,29	—	—
Те саме	3522	—	—	3,86	26,1	—	—	0,32	—	0,3	2,17	—	0,3	57,3	2,8	—	—	—	0,11	—	7,41	—	—	—
Те саме	3522	—	—	2,82	35,9	—	—	0,39	—	0,2	2,18	—	0,3	49,1	1,92	—	—	—	0,1	0,3	7,56	—	—	—
Пронизка трубчаста	3523	—	—	—	—	8,6	—	—	—	0,3	1,3	—	—	63,6	0,3	—	—	—	0,14	0,6	25,5	—	0,78	—
Те саме	3523	—	—	2,84	38,5	—	—	0,29	—	0,2	2,66	—	0,3	43,4	1,93	—	—	—	0,15	—	6,48	0,23	3,41	—
Те саме	3523	—	—	—	31,3	—	—	0,54	—	0,4	3,23	—	0,3	51,2	2,94	—	—	—	0,9	—	5,73	0,28	4,62	—
Те саме	3523	—	—	—	9,9	7,65	—	0,13	—	0,3	2,18	—	0,2	63,6	3,93	—	—	—	0,18	—	7,32	0,42	4,67	—
Те саме	3523	—	—	8,35	36,5	—	—	0,68	—	0,6	6,1	—	—	29,6	1,43	—	—	0,2	—	—	8,5	—	8,93	—
Те саме	3523	—	—	3,31	4,79	—	—	0,39	—	0,5	3,17	—	—	37,6	1,71	—	—	—	0,21	0,4	8,28	—	4,42	—
Те саме	3523	—	0,58	8,7	37,8	—	—	0,67	0,5	0,21	6,4	—	—	36,2	0,84	—	—	0,3	—	—	4,73	—	4,81	—
Підвіска трапеціеподібна	3524	—	—	3,82	5	—	—	0,65	—	0,4	3,26	—	0,2	33,3	1,21	—	—	—	0,8	0,4	3,97	0,27	3,32	—
Те саме	3524	—	—	3,44	41,4	—	—	0,32	—	—	2,51	—	—	38,7	2,58	—	—	—	0,9	—	5,39	0,27	5,26	—
Те саме	3524	—	—	—	1,73	4,42	—	—	—	—	0,64	0,2	0,5	9,77	—	—	—	—	0,6	—	—	—	2,29	—
Те саме	3524	—	—	1,1	18,2	—	—	0,2	0,3	0,7	1,8	—	—	63,7	3,24	—	—	—	0,1	—	7,83	0,22	4,25	—
Те саме	3524	—	—	5,22	16,9	3,25	—	0,25	—	0,2	2,77	—	—	58,4	2,36	—	—	—	0,9	—	5,9	0,41	5,19	—
Те саме	3524	—	—	4,63	41,8	—	—	0,56	—	0,9	2,66	—	0,3	37,2	3,19	—	—	—	0,4	0,3	5,2	0,23	4,34	—
Те саме	3524	—	—	2,31	14	—	—	—	—	—	1,26	—	—	69,4	1,64	—	—	—	0,7	0,4	5,48	0,32	5,56	—
Накладка поясна	3527	—	—	—	1,7	3,61	—	—	0,2	—	0,12	0,1	0,5	9,11	3,49	—	—	—	—	—	1,52	—	—	—
Кільце спіральне	3528	—	—	—	6,95	—	—	—	—	—	1,67	—	—	71,6	3,3	—	—	—	0,14	—	8,85	0,52	7,78	—
Кільце	3529	—	—	0,92	12,2	—	—	—	—	—	0,89	—	0,3	42,7	—	—	—	—	0,12	0,6	35,3	—	7,82	—
Підвіска-лунниця	3869	Метал основи	—	—	4,52	7,58	—	—	—	—	2,97	—	—	58,5	2,67	—	—	—	0,18	—	11,3	0,39	11,9	—
Те саме	3869	Вушко	—	0,67	2,95	8,92	—	—	—	—	3,2	—	—	49	1,23	—	—	—	0,24	0,7	17,5	0,97	15,2	—
Ланцюг з 5 частин	3870	Голка	—	—	9,83	—	—	0,12	0,3	—	69,5	—	—	2,55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Те саме	3870	Зразок металу	—	—	2,52	5,27	—	—	0,4	—	1,57	—	—	56,9	1,21	—	—	—	0,21	0,4	16,3	0,41	15,5	—
Те саме	3870	Пружина	—	—	1,38	9,7	—	0,11	0,5	—	3,33	—	—	75,8	1,74	—	—	—	0,23	—	3,28	0,67	3,69	—
Те саме	3870	Зразок металу	—	—	0,15	6,9	—	—	—	—	1,78	—	—	6,13	1,79	—	—	—	0,19	—	21,1	0,48	7,57	—
Те саме	3870	Те саме	—	—	0,45	9,24	—	—	—	—	2,39	—	—	52,3	2,18	—	—	—	0,19	0,8	17,8	0,65	15	—
Те саме	3870	Те саме	—	—	0,15	8,72	—	—	—	—	1,83	—	—	67,9	2,46	—	—	—	0,9	0,6	1,56	—	8,25	—
Те саме	3870	Те саме	—	—	—	—	—	—	—	—	3,86	—	—	58,4	1,27	—	—	—	0,23	—	16,4	—	19,8	—
Те саме	3870	Те саме	—	5,44	44,7	—	—	0,8	0,11	0,8	44,7	—	—	3,1	0,28	—	—	0,11	—	—	0,1	0,6	0,62	—
Те саме	3870	Те саме	—	—	2,72	9,91	—	—	—	—	1,27	—	—	75,6	—	—	—	—	0,11	—	5,6	0,28	4,48	—
Підвіска-лунниця	3871	Дужка	—	—	7,85	5,7	—	—	—	0,3	1,99	—	—	54,9	2,78	—	—	—	0,18	—	9,67	0,46	17,1	—
Те саме	3871	Кільце	—	—	—	8,5	—	—	0,6	—	0,85	—	0,6	52,3	—	—	—	—	0,17	—	31,8	1,5	5,73	—

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online). Археологія і давня історія України, 2021, вип. 3 (40)

Закінчення табл. 2

Знахідка	Музейний №	Аналізована деталь	Mg	Al	Si	P	S	Ti	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	Ga	As	Zr	Ag	Cd	Sn	Sb	Pb	Bi
Те саме	3871	Корпус	—	3,74	25,5	—	—	0,57	—	0,1	3,44	—	—	48,2	2,61	—	—	—	0,9	—	5,14	0,41	1,3	—
Острога залізна	3872	—	—	—	—	0,59	—	—	—	—	98,4	—	—	0,91	—	—	0,13	—	—	—	—	—	—	—
Острога бронзова	3873	Корпус	—	—	0,15	—	—	0,6	—	—	1,51	—	—	87,5	4,33	—	—	—	0,7	—	2,69	—	3,72	—
Те саме	3873	Шип	—	0,53	15,6	4,47	—	0,9	—	—	4,21	—	—	62,6	3,86	—	—	—	0,6	—	2,77	0,38	5,48	—
Те саме	3873	Шишечка	—	—	15,2	—	—	0,14	—	—	5,73	—	—	65,7	2,42	—	—	—	0,21	—	4,26	0,44	5,96	—
Поясна пряжка без язичка	3874	—	—	5,69	24,3	—	—	0,19	—	—	2,37	—	—	38,9	1,32	—	—	—	0,4	0,3	15,7	0,28	1,77	—
Те саме	3874	Рамка	—	—	4,26	—	—	—	—	—	0,47	—	—	78,9	4,17	—	—	—	0,15	—	4,93	—	7,16	—
Розподільник	3875	—	—	1,27	14,6	—	—	0,33	—	0,23	3,66	—	—	34	0,95	—	—	—	0,25	0,3	2,38	0,89	23,5	—
Те саме	3875	—	—	—	6,52	—	—	—	—	—	1,78	—	—	8,31	3,88	—	—	—	0,9	—	3,31	0,42	3,7	—
Накладка	3876	—	—	2,73	9,8	5,94	—	—	—	—	2,92	—	—	58,5	1,23	—	—	—	0,43	0,4	12,1	0,6	6,14	—
Перстень пластинчастий	3877	Пластина	—	—	1,2	—	—	—	—	—	0,39	—	—	97,8	—	—	—	—	—	—	—	—	0,57	—
Те саме	3877	Ребро	—	—	0,31	0,67	—	—	—	—	0,33	—	—	94,4	3,45	—	—	—	0,5	—	0,34	—	0,5	—
Те саме	3877	—	—	—	3,74	6,83	—	—	0,3	—	2,89	—	—	72,7	1,97	—	—	—	0,12	—	6,73	0,26	4,74	—
Трикутна фібула	3878	Зразок металу	—	0,67	8,12	1,37	—	0,6	0,3	—	1,7	—	0,4	62,4	4,16	—	—	—	0,19	—	7,83	—	5,4	—
Те саме	3879	Те саме	—	—	4,85	—	—	—	—	—	2,75	—	—	67,5	2,61	—	—	—	0,45	—	13,8	—	8,6	—
Те саме	3879	Те саме	—	2,42	13,3	—	—	0,13	—	—	2,47	—	0,4	55,7	4,8	—	—	—	0,32	—	14,4	0,81	5,64	—
Те саме	3879	Пружина	—	5,7	32,4	—	—	0,5	—	0,5	32,7	—	—	18,7	0,45	—	—	0,4	—	—	3,1	0,23	6,88	—
Шийна гривна	3880	Дріт	—	—	9,53	5,89	—	—	—	—	1,36	0,1	—	66,4	—	—	—	—	0,11	—	7,5	—	9,19	—
Те саме	3880	Завершення	—	—	—	0,65	—	—	—	—	0,34	0,2	—	76,1	1,1	—	—	—	0,1	—	17,6	0,49	3,63	—
Те саме	3880	Пружина	—	—	—	—	—	—	—	0,3	2,19	—	—	76,7	1,5	—	—	—	0,21	—	12,2	—	7,67	—
Очілля	3881	Замок	—	—	9,44	4,9	—	—	—	—	1,53	—	—	4,23	0,55	—	—	—	0,16	—	21,2	0,57	21,6	—
Те саме	3881	Смужка	—	0,67	3,92	4,85	—	—	—	—	1,39	—	—	47,6	0,78	—	—	—	0,19	0,7	2,35	0,4	19,8	—
Підвіска-лунниця	3883	Кільце	—	—	4,39	1,99	—	0,12	—	—	1,67	0,2	0,5	71,3	6,23	—	—	—	0,18	—	8,44	—	5,63	—
Те саме	3883	Вушко	—	—	7,2	—	—	—	0,5	—	2,2	—	—	59,9	1,42	—	—	—	0,38	0,5	22,4	0,62	5,97	—
Хрестоподібна підвіска	3885	—	—	—	2,87	9,5	—	—	—	—	1,35	—	—	71,4	2,74	—	—	—	0,8	—	4,51	0,52	7,39	—
Острога	3886	Корпус	—	—	7,26	7,2	—	—	—	—	0,94	—	—	67,6	0,68	—	—	—	0,9	—	6,45	—	9,77	—
Те саме	3886	Шип	—	—	8,88	5,86	—	—	—	—	0,93	—	—	69,2	—	—	—	—	0,9	—	6,3	—	9,4	—
Підковоподібна фібула	3887	Корпус	—	—	—	5,6	—	—	—	—	2,33	—	—	85,9	1,82	—	—	—	—	—	2,61	—	2,32	—
Те саме	3887	Язичок	—	1,86	12,3	—	—	0,2	—	—	3,57	—	—	49,4	0,84	—	—	—	0,32	—	18,7	0,43	12,4	—
Кругла підвіска	3888	—	—	0,5	11,7	—	—	0,29	—	—	2,17	—	—	59,6	—	—	—	—	0,11	—	13,4	—	12,2	—
Трикутна фібула	3889	Корпус	—	—	—	—	—	0,76	—	—	1,48	—	—	48,2	1,64	—	—	—	0,39	—	23	0,66	24	—
Трикутна фібула	3889	Пружина	—	—	—	0,9	—	—	—	—	95,9	—	—	4,3	—	—	0,4	—	—	—	—	—	—	—
Браслет	3890	Ребро	—	—	9,3	—	—	0,2	—	—	2,28	—	—	8,6	1,89	—	—	—	0,16	—	2,93	0,91	1,74	—
Те саме	3890	Корпус	—	—	2,85	4,45	—	—	—	—	2,15	—	—	82,7	1,6	—	—	—	0,27	—	3,46	—	2,5	—
Те саме	3891	Те саме	—	—	1,74	4,7	—	—	—	—	1,73	—	—	56,6	2,6	—	—	—	0,15	0,5	9,94	0,77	13,3	—
Те саме	3891	Ребро край	—	—	5,58	—	—	—	—	—	1,98	—	—	58,4	2,21	—	—	—	0,27	0,6	15,1	0,75	16,1	—
Те саме	3891	Ребро центр	—	—	9,11	—	—	—	—	—	2,35	—	—	52,2	2,39	—	—	—	0,28	—	15,3	0,92	17,5	—
Фібула-брошь	3893	Корпус	—	—	11,7	—	—	—	—	—	2,33	—	—	69,8	2,55	—	—	—	—	—	5,51	—	8,78	—
Браслет	3894	Вставка метал	—	—	7,93	3,1	—	—	—	—	1,69	—	—	74,7	2,28	—	—	—	0,11	—	5,14	0,49	4,62	—
Те саме	3894	Корпус	—	—	8,2	5,14	—	—	—	—	1,75	—	—	74,1	1,9	—	—	—	0,14	—	4,44	—	4,32	—

Те саме	3894	Ребро край	—	—	—	3,82	—	1,56	—	—	2,38	—	—	69,7	1,59	—	—	—	—	—	6,41	1	13,5	—
Те саме	3894	Ребро середина	—	—	—	—	—	—	—	—	2,48	—	—	84,7	2,62	—	—	—	0,17	—	4,7	—	5,35	—
Те саме	3895	Корпус	—	—	8,32	—	—	—	—	—	2,11	—	—	68,8	2,15	—	—	—	0,12	0,7	7,23	0,62	1,64	—
Те саме	3895	Ребро край	—	—	—	—	—	—	—	—	3,11	—	—	68,3	1,46	—	—	—	0,3	0,14	12,2	—	14,5	—
Те саме	3896	Дріт	—	—	—	6,76	—	—	—	—	0,15	—	—	88,4	3,12	—	—	—	0,8	0,4	1,47	—	—	—
Підвіска-лунниця	3898	—	—	0,3	—	8,82	—	0,24	—	—	2,87	—	—	66,7	0,94	—	—	—	0,31	0,6	1,93	0,45	8,37	—
Хрестоподібна підвіска	3899	—	—	—	—	0,65	—	—	—	—	0,5	0,3	—	91,1	5,34	—	—	—	—	—	1,22	—	1,11	—
Фібула-брошь	3900	Корпус	—	—	0,39	9,47	—	—	—	0,14	7,18	—	—	39,9	1,35	—	—	—	0,32	0,5	6,15	—	35,1	—

Таблиця 3. Хімічний склад скла та емалі на предметах колекції (%)

Знахідка	Музейний №	Колір емалі	Na_2O	MgO	Al_2O_3	SiO_2	P_2O_5	SO_2	K_2O	CaO	TiO_2	V_2O_5	Cr_2O_3	MnO	Fe_2O_3	Co_3O_4	NiO	CuO	ZnO	PbO
Підвіска-лунниця	3869	Білий	—	—	3,25	75,2	0,71	1,47	0,18	7,63	0,15	0,03	—	0,02	1,51	0,01	0,02	9,76	0,01	0,03
Те саме	3869	Червоний	—	0,91	3,2	70,67	0,22	2,47	3,95	12,83	0,29	0,04	—	0,27	2,18	—	0,03	2,7	—	0,24
Лунниця	3871	Те саме	—	0,65	7,88	55,59	0,56	0,79	3,3	10,82	0,68	0,03	—	0,12	3,03	—	—	16,49	0,01	0,05
Ланцюг	3870/1	—	4,48	1,96	4,38	66,66	—	2,2	3,87	11,16	0,3	—	—	0,24	2,32	—	0,03	2,33	—	0,07
Те саме	3870/2	—	—	—	7,08	46,82	—	1,33	7,63	11,54	0,33	0,13	—	0,16	3,36	—	0,12	21,42	0,02	0,06
Те саме	3870/3	—	—	1,22	8,88	65,62	0,83	1,72	3,99	7,99	0,56	—	—	0,15	4,14	—	0,03	4,79	—	0,07
Те саме	3870/4	—	—	2,16	3,95	66,16	—	1,91	5,78	12,31	0,32	—	—	0,27	3,27	0,01	—	3,75	—	0,12
Те саме	3870/5	—	3,47	1,61	8,2	61,5	0,72	1,63	4,62	10,04	0,34	—	—	0,2	3,67	—	0,02	3,89	—	0,08
Лунниця	3871	Зелений	—	0,88	3,5	74,37	0,42	0,7	2,01	9,59	0,23	—	—	0,13	1,85	—	0,03	6,28	—	0,02
Пряжка	3874	—	—	1,82	13,04	55,19	0,84	2,08	2,37	7,96	0,37	—	—	0,12	2,61	—	0,05	13,46	—	0,08
Розподільник	3875	—	—	2,17	10,31	68,81	—	1,15	4,28	6,99	0,67	—	—	0,19	3,35	—	0,05	1,95	—	0,07
Накладка	3876	—	3,09	0,77	4,46	73,43	0,1	3,41	1,66	9,09	0,29	—	—	0,12	1,83	—	—	1,65	—	0,11
Трикутна фібула	3878	—	—	1,93	2,47	68,48	0,17	2,01	6,13	12,71	0,39	0,03	—	0,43	3,02	—	0,03	2,07	0,01	0,13
Те саме	3879	—	—	0,58	3,13	72,23	0,31	2,05	4,6	10,45	0,29	0,03	—	0,28	2,35	—	—	3,6	—	0,09
Те саме	3879	—	10,98	1,77	2,7	68,37	0,13	0,96	3,86	7,6	0,19	—	—	0,2	1,43	—	0,01	1,73	—	0,05
Лунниця	3883	—	—	—	4,4	38,74	1,54	1,33	2,09	10,92	0,05	0,06	—	0,05	2,6	0,02	0,06	38,05	0,03	0,07
Острога	3886	—	—	—	8,83	37,93	1,54	2,45	1,39	8,77	—	—	—	0,13	2,1	—	—	36,77	—	0,09
Підковоподібна фібула	3887	—	—	1,4	4,23	70,71	0,23	2,73	3,68	11,44	0,35	—	—	0,33	2,4	0,02	0,05	2,3	—	0,12
Трикутна фібула	3889	Зелений	—	—	3,69	56,65	0,15	2,31	1,06	10,01	0,21	—	0,08	0,09	2,07	0,04	—	23,55	0,01	0,09
Те саме	3889	Червоний	—	—	4,97	48,62	0,24	2,73	2,53	11,81	0,36	—	—	0,08	2,52	—	0,11	25,9	0,01	0,1
Браслет	3894	Жовтий	—	—	3,64	56,01	—	2,4	2,02	7,8	0,14	—	—	0,12	2,29	—	0,06	25,42	—	0,11
Те саме	3894	Червоний	—	3,24	1,17	72,62	0,23	2,07	5,14	11,02	0,19	0,04	—	0,34	1,6	—	—	2,26	—	0,09
Фібула-брошь	3900	—	—	—	1,69	70,55	0,34	0,48	0,9	10,65	0,2	—	—	1,02	13,49	0,04	—	0,62	—	0,01
Те саме	3893	—	—	—	6,64	67,21	0,52	1,73	3,94	9,97	0,63	—	—	0,29	4,01	—	—	4,97	—	0,08
Гривна	3513, 3514	Червоний	—	0,58	6,75	65,88	0,47	0,82	3,07	5,27	0,28	—	0,02	0,09	1,32	0,02	0,03	15,32	0,01	0,08
Лунниця	—	—	—	—	7,63	44,31	—	0,41	1,31	6,3	0,2	0,08	0,07	0,04	3,06	—	0,12	36,44	0,03	0,01
Намистина	3530	Червоний	11,11	1,23	5,5	66,42	0,06	1,2	3,31	8,29	0,23	—	—	0,26	1,48	—	0,03	0,86	—	0,04
Підвіска	3888	—	—	—	4,21	66,44	0,3	2,09	4,5	14,67	0,41	—	—	0,36	3,24	—	0,08	3,54	—	0,14
Хрестоподібна підвіска	3899	—	—	—	9,28	58,49	1,48	3,17	1,4	7,87	0,37	—	0,01	0,14	2,78	—	—	14,89	0,01	0,11

Рис. 1. Підковоподібні фібули: 1 — Житейське; 2 — Глибне

Рис. 2. Трикутна фібула з Горобівки

Трикутні фібули. В розглянутій колекції є п'ять трикутних застібок: дві пари (музейні № А 3878, 3879 і 3870/1) і поодинока знахідка (А 3889). Оскільки пари фібул виконують функцію утримувачів у нагрудних ланцюгах — їх описи подано нижче, у відповідному розділі, тут подано опис поодинокої знахідки. Фібула, представлена двома фрагментами (рис. 2), двочленна: складається з корпусу трикутної форми й осі, до якої кріпилися пружина й голка. Розміри прикраси: висота 12,1; ширина 6,0; ширина «ніжки» 4,0 см. Фібула прикрашена чотирма трикутними гніздами з емаллю червоного кольору. Фібула належить до серії Б, за Є. Л. Гороховським, середини III — початку IV ст. (Гороховский 1988, с. 351, табл. 55: 12). Імовірне місце знахідки — с. Горобівка Сумського р-ну і обл. Музейний № А 3889.

Фібули-броші. У нашій колекції дві круглі фібули-броші. Вони складаються з двох частин: ажурного щитка й голки. Обидві представлені фрагментами (рис. 3). Перша, знайдена біля с. Великий Бобрик Сумського р-ну і обл., представлена двома фрагментами, музейний

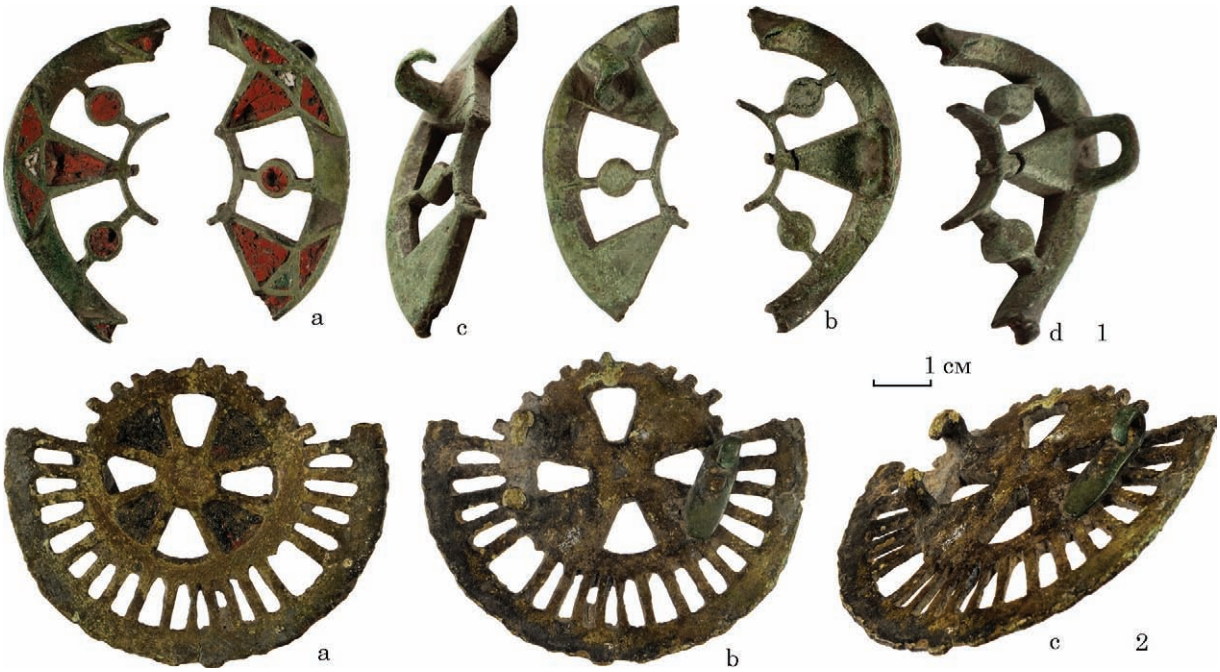

Рис. 3. Фібули-броші: 1 — Великий Бобрик; 2 — Путивль

№ А 3893/1—2 (рис. 3: 1). В центрі круглої броші — кільце, від якого відходять чотири трикутники, утворюючи хрест. Між трикутниками — по спиці з кружком посередині. Край прикрашений окружністю, розподіленою перетинками на трикутники. Емаллю заповнені трикутники, кружки на спицях і трикутники по краю. На останніх чергується червона й зелена або червона та біла емаль. У решті випадків емаль червоного кольору. Розміри фібули: діаметр 6,8 × 6,2, діаметр центрального кільця 2,5; висота трикутників, що утворюють хрест 2,4; діаметр кружків 0,8; ширина зовнішнього «обода» 0,85 см.

Друга фібула знайдена у Путивлі, музейний № А 3900 (рис. 3: 2). У центрі розташована окружність, в яку вписаний хрест із трикутників, з'єднаних вершинами. Простір між внутрішнім і зовнішнім колом-ободом розділений численними (33) спицями. Емаллю прикрашені трикутники й коло в центрі прикраси. Колір емалі червоний. Розміри фібули: діаметр 7,6, діаметр внутрішнього кола 4,4 см. Прикраса збереглася частково — втрачено фрагмент зовнішнього кола.

Обидві прикраси належать до варіанту «зі вписаним хрестом», за Є. Л. Гороховським, другої половини III — початку IV ст. (Гороховский 1988, с. 352, табл. 42: 9, 14).

Намиста з підвісками представлені різноманітними прикрасами.

Підвіски. Хрестоподібні підвіски. В колекції є дві хрестоподібні підвіски, знайдені

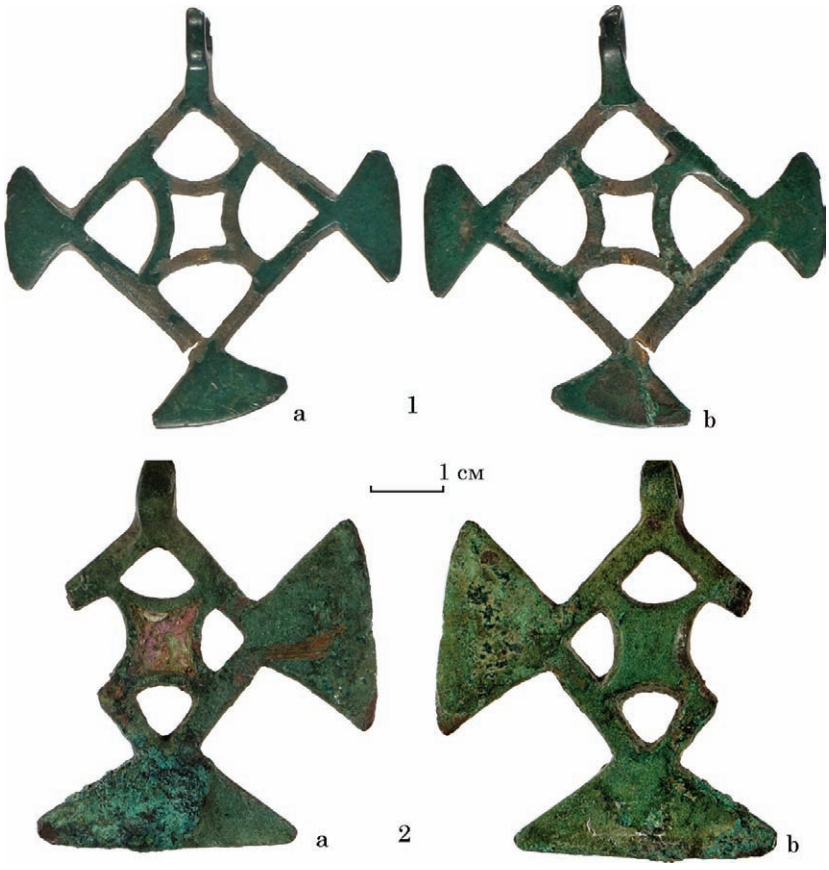

Рис. 4. Хрестоподібні підвіски: 1 — Пролетарське; 2 — Миропілля

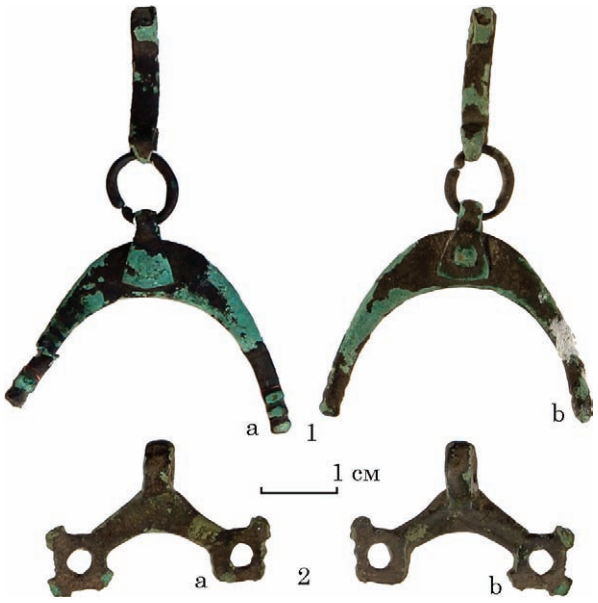

Рис. 5. Лунниця з Сінного

Рис. 6. Ланцюг із Токарів

в Пролетарському (музейний № А 3885) та Миропіллі Сумського р-ну й обл. (музейний № А 3899; рис. 4).

Перша підвіска представляє собою ромб, кути якого відділені сегментоподібними відрізками, утворюючи в центрі невеликий квадрат. По трьох кутах ромбу ззовні розташовані трикутні відростки, зверху — вушко. Підвіска без емалі. Її розміри: 5,5 × 5,3, товщина 0,25 см (рис. 4: 1).

Друга прикраса близька за декором до першої. Це ромб, розділений по кутах дугоподібними лініями. В центрі прикраси фігура, наближена до чотирикутника, прикрашена емаллю червоного кольору. По кутах ромбу ззовні трикутні, наближені до лопатей відростки, зверху вушко. Розміри підвіски: 5,1 × 4,0, товщина 0,2 см (рис. 4: 2).

Обидві підвіски належать до другого етапу розвитку емалей, за Є. Л. Гороховським, тобто до другої половини III — першої половини IV ст. (Гороховский 1988, с. 353, табл. 48: 45—48, 50, 53; 58).

Лунниці. Найчисленніша категорія предметів. За поєднанням морфологічних ознак виділено 4 фази розвитку емалевих лунниць. У нашій колекції три знахідки лунниць (рис. 5).

Перша лунниця знайдена біля Іволжанського Сумського р-ну і обл., музейний № А 3904. Вона складається із дугоподібного корпуса і приклепаного вушка. Без емалі (рис. 5: 1).

Друга знахідка, подібна до першої, походить із Деркачівки Недригайлівського р-ну Сумської обл., музейний № А 3901. Обидві лунниці належать до першої фази розвитку лунниць, тобто до середини — другої половини II ст. (Гороховский 1988, с. 355, табл. 57: 4).

Третя лунниця походить із с. Сінне Сумського р-ну та обл., музейний № А 3898 (рис. 5: 2). Вона складається з вушка, суцільного трикутного центрального щитка із сегментоподібним вирізом в основі, кільцеподібних бокових щитків з трьома маленькими круглими відростками. Без емалі. Її розміри: висота 0,8, довжина 3,2, товщина 0,2 см. Підвіска належить до першого етапу розвитку таких прикрас за Є. Л. Гороховським, тобто до середини — другої половини II ст. (Гороховский 1988, с. 355, табл. 57: 1—3).

Ланцюги. Серед предметів в колекції два ланцюги. Один з них знайдений поблизу м. Суми — біля Токарів, музейний № КН-41728, А 3754 (рис. 6), інший — біля с. Микільське Сумського р-ну, музейний № А 3870/1—7 (рис. 7). Обидва належать до симетричних, з литих ланок і двох утримувачів на кінцях за Г. Ф. Корзухіною (Корзухина 1978, с. 37) або «об'єднаних поодинокими кільцями» за Є. Л. Гороховським та належать до другого етапу побутування предметів з емаллю, а саме — другої половини III — першої половини IV ст.

Ланцюг із Токарів (рис. 6). Висота трикутних фібул 11,7, ширина 5,7 см. Фібули складаються з п'яти ярусів. Перший ярус, від пружини до ніжки, вузький, шириною 0,5 см, розділений зиґзаґоподібною лінією, без емалі. Другий ярус, шириною 1,0 см, має два кола з емаллю. У третій ярус, шириною 2,9 см, вписані два трикутника з емаллю. Четвертий ярус повторює другий ярус. У п'ятий ярус вписаний три-

кутник з емаллю. Ніжка фібули трапеціеподібна, з круглими щитками по боках, прикрашена трикутною, а щитки — круглими емалевими вставками. Емаль на фібулах червоного кольору. На правій фібулі збереглася пружина й голка, на лівій — тільки частина пружини.

Середні ланки ланцюга (ліва і права) симетричні. Вони мають петлі знизу і зверху, в місці з'єднання з фібулами. Середні ланки з фібулами з'єднані бронзовими кільцями. У місці з'єднання з фібулами вони широкі, мають форму перевернутої трапеції. Її верхній ярус, шириною 1,3 см, містить три трикутника вершинами донизу, емаль центрального трикутника зелена, у бокових — червона. У нижню частину трапеції вписаний беземалевий трикутник, який має зверху сегментоподібний виріз.

Трапеція переходить у прямокутник. У нього вписана поздовжня композиція з ромба по центру і двох трикутників по краях, між прямокутними червоними смугами шириною 1,0 см зверху і знизу; ажурні елементи даної композиції — півкола. Центральний ромб заповнений червоною емаллю, трикутники — помаранчевою. Композицію завершують чотири симетричні круглі помаранчеві щитки зверху і знизу прямокутника, біля кутів основи трикутників.

Загальні розміри середніх ланок ланцюга: висота 11,7, максимальна ширина (у місці з'єднання з фібулами) 4,9 см.

Наступні ланки ланцюга круглої форми, діаметром 3,7 см, мають по дві петельки. Кола заповнені композицією з сегментоподібних елементів. У центрі й по боках круглі щитки, заповнені зеленою емаллю, а сегментоподібні елементи — помаранчевою і червоною.

Центральна ланка ланцюга напівкруглої форми, висотою 6,1, шириною 5,6 см, з двома прямокутними петлями зверху і вушком знизу. Ланка прикрашена композицією з сегментоподібними елементами, прикрашеними зеленою, червоною та помаранчевою емаллю.

Ймовірно, ланцюг закінчувався невеликою підвіскою-лунницею, нині втраченою. Приблизна довжина збереженої частини ланцюга становить 33 см.

Ланцюг із Микільського (рис. 7) подібний до попереднього. Трикутні фібули тотожні за композицією, але різні за збереженістю: права ціла, ліва фрагментована. Фібули висотою 12, шириною 6,2 см. Складаються з чотирьох ярусів. Перший від пружини ярус, шириною 1,0 см, містить ажурну композицію з трьома ромбами. У другий ярус, шириною 2,6 см, вписані два трикутника, прикрашені червоною емаллю. Третій ярус, шириною 1,8 см, прикрашений ажурною композицією з трьох ажурних ромбів. В четвертий ярус вписаний трикутник з червоною емаллю. Ніжка трапеціеподібна, по центру прикрашена трикутною емалевою вставкою, по боках — двома симетричними напівсферичними щитками.

Рис. 7. Ланцюг із Микільського

На другій фібулі втрачена нижня частина разом з пружиною та голкою і один з напівсферичних щитків.

Середня ланка ланцюга представляє собою литу деталь, що складається з трапеціеподібної й прямокутної частин. Вона має дві петлі зверху і одну знизу. Її розміри: висота 13,3, ширина 5,6 см. Трапеціеподібна частина, висотою 5,6 см, декорована зверху прямокутником, висотою 1,0 см, заповненим червоною емаллю. Вона розділена на три частини нешироким вертикальними смугами по центру й по боках. Смуги прикрашені зиґзаґоподібною лінією.

Прямокутна частина середньої ланки ланцюга, висотою 7,6 см, розділена на три яруси. Перший із них — прямокутник, висотою 1,0 см, заповнений червоною емаллю. Другий ярус, висотою 1,6 см, має в центрі ромб з дугоподібними сторонами. Третій ярус — орнаментальну композицію у вигляді дволопатевого «пропелера», з круглим щитком у центрі. «Лопаті» та коло в центрі заповнені червоною емаллю.

Права і ліва частини середньої ланки ланцюга, очевидно, були ідентичними, але як і у випадку з трикутними фібулами — права частина збереглася повністю, а у лівої втрачена верхня частина з петлями.

Наступна ланка ланцюга — поодинока напівкругла підвіска-лунниця з двома петлями зверху і однією знизу. Її розміри: висота 6,2,

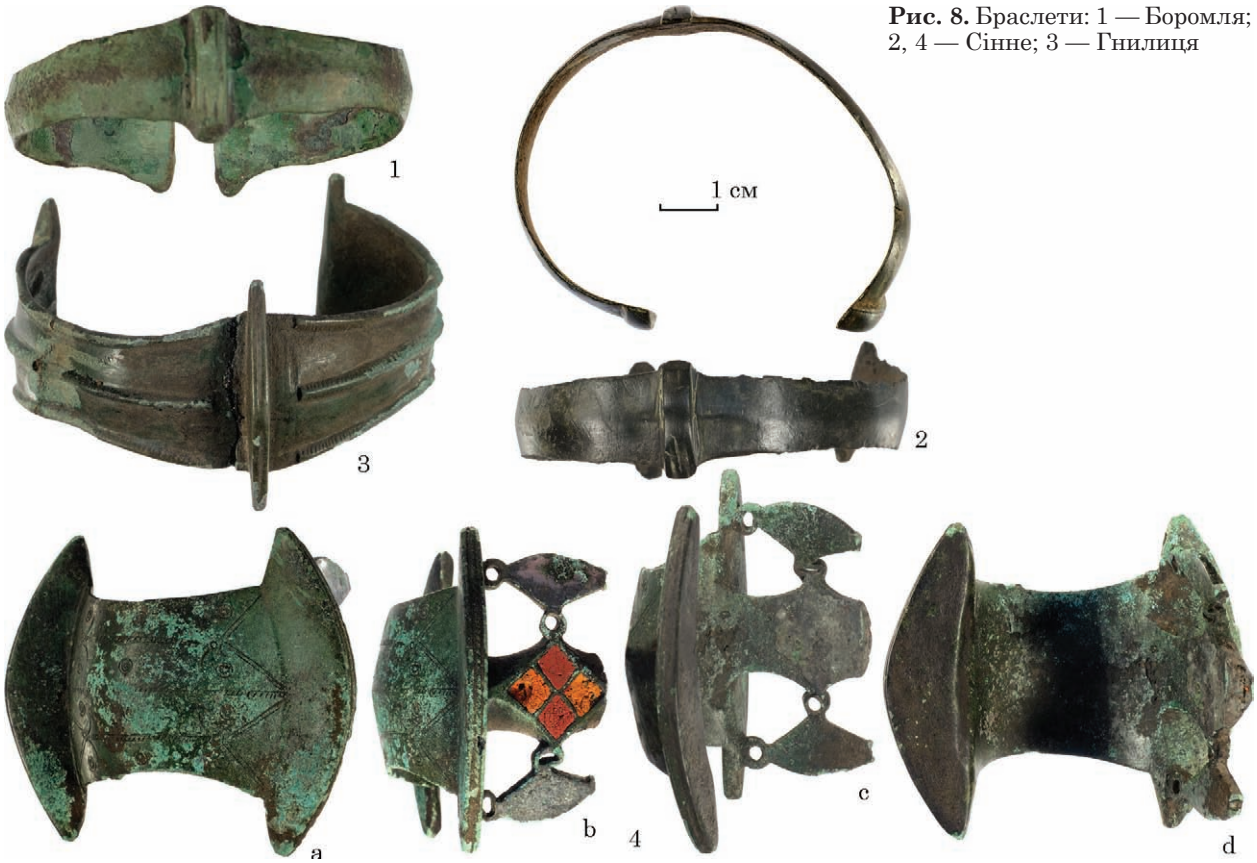

Рис. 8. Браслети: 1 — Боромля; 2, 4 — Сінне; 3 — Гнилиця

ширина 7,3 см. Напівколо зверху має прямокутник висотою 0,6 см із зиґзаґоподібною лінією.

По центру півкола розташована прямокутна вертикальна стрічка, розмірами 3,0 × 1,0 см, розділена на три рівні частини: дві з них, по краях, заповнені червоною емаллю, центральна — ажурна. Бокові частини підвіски розділені дугоподібними лініями на три частини, центральна з них заповнена червоною емаллю.

Остання прикраса ланцюга — невеличка підвіска-лунниця, розмірами 4,2 × 5,8 см. Підвіска складається з вушка висотою 1,5, трикутного корпуса шириною 2,4, висотою 1,6, з круглими боковими щитками діаметром 1,2, заповненими червоною емаллю. Бокові щитки прикрашені трьома лопатями. Довжина ланцюга становить приблизно 35 см.

Браслети. У нашій колекції чотири браслети, які можна пов'язати з емалевими прикрасами. Вони походять із с. Боромля Охтирського р-ну, сс. Сінне й Гнилиця Краснопільського р-ну Сумської обл. (рис. 8).

Вони різноманітні, належать до трьох типів. Перший тип представлений пластинчастими виробами з поперечними гребінцями по центру і на кінцях. Браслети походять із Боромлі та Сінного, музейні № А 3890 й А 3895 (рис. 8: 1, 2). Їх розміри: діаметр 7,3 × 6,3, висота коливається від 1,2 до 2,2 на гребінцях (Боромля); діаметр 7, 2 × 5,9, висота коливається від 1,2 до 2, 2 на гребінцях (Сінне). Без емалі.

Другий тип браслетів представлений пластинчастим виробом із поздовжніми ребрами жорсткості та поперечними гребінцями по центру і на кінцях. Знайдений біля с. Гнилиця Сумського р-ну й обл., музейний № А 3891. Розміри виробу: діаметр 8, 15 × 6,8, висота коливається від 1,9 до 3,0 см на гребінцях. Без емалі (рис. 8: 3).

Нарешті, третій тип представлений масивним пластинчастим виробом з лицьовим щитком, прикрашеним ажурними композиціями та гніздами з емаллю (рис. 8: 4). Браслет має гребінці по боках центральної емалевої вставки та на кінцях. Зберігся фрагментарно. Походить із Сінного Сумського р-ну й обл., музейний № А 3894. Розміри збереженої частини: діаметр 7,2 × 3,5, висота від 3,1 до 3,8, висота гребінців 5,9—6,1, ширина 1,8—1,9 см. На боковій стороні браслета є гравірування з прямих, кривих (дугоподібних) ліній, концентричних кіл. Три смужки, утворені подвоєними «заштрихованими» лініями, розподіляють платівку браслета між гребінцями на чотири яруси або дві симетричні частини — верхню і нижню. Центральна частина браслета між двома гребінцями складається з трьох ромбів: двох беземалевих по краях і центрального, емалевого. Центральний ромб розділений двома лініями на чотири ромбічні частини: вертикальні — верхня і нижня — заповнені червоною емаллю, горизонтальні — ліва і права — помаранчевою.

Рис. 9. Очілля: 1 — Токарі; 2 — Глибне

Браслети подібного типу належать до комплексів 2 етапу розвитку емалевих прикрас, за Є. Л. Гороховським, тобто до середини — другої половини III — першої половини IV ст. (Гороховский 1988, с. 356, табл. 43: 20; 46: 34).

Очілля (рис. 9). Серед матеріалів, що аналізуються два очілля. Одне з них входить до комплексу з Глибного, інше — з Токарів. Обидва вироби фрагментовані. Вони представляли собою тоненьку металеву стрічку, що завершувалася відрізками гранованого або перекрученого дроту, зігнутого гачками догори, з пірамідальними або конічними завершеннями-ґудзиками на кінцях. Розміри на екземплярі із Токарів: загальна довжина очілля 45, довжина стрічки 41,5, ширина 2,0, товщина 0,05, товщина дроту — 0,15—0,2, розміри пірамідальних кінцівок: 0,75 (основа піраміди), 1,4 (висота); 0,6—0,7 (в основі), 1,25 (висота) см. Стрічка прикрашена гравірованими зиґзаґоподібними поздовжніми лініями по центру та краях. Її музейний № А 3881 (рис. 9: 1).

Очілля з Глибного гіршої збереженості, ніж Токарівське — від нього залишилися чотири фрагменти (рис. 9: 2). Втім, за цими залишками можна вповні впевнено реконструювати його форму. Воно представляло собою стрічку, що звужується від центру до кінців, дріт на кінцях виробу перекручений, зігнутий догори гачком, завершується конічною шляпкою. Стрічка прикрашена гравірованим візерунком, що являє собою ромб з концентричними колами ззовні вершин та сіткою зсередини. Всі лінії зиґзаґоподібні з дрібним «шагом». Приблизні розміри очілля: найбільша ширина стрічки 3,3 см, стрічка поступово звужується й переходить у перекручений дріт. Загальну довжину виробу визначити неможливо через погану збереженість виробу. Кнопка-ґудзик діаметром 1,1—1,2, висотою 0,6 см, діаметр дроту коливається від 0,25 до 0,35 см. Музейний № А 3515.

Гривни. До гривен зазвичай зараховують кручені дротяні обручі з кільцями на кінцях на зразок знахідки з Межигірського скарбу. Дротяні обручі, обвиті тоненькою стрічкою на кінцях, з різноманітними підвісками, подібні Жукинському, отримали назву «намиста з підвісками» [1]. Предмети, які представлені у нашому зібранні, строго кажучи, не є намистами. Це дротяні обручі з декоративними завершеннями, які, швидше за все, виконували функцію шийних прикрас і, отже, належать до категорії «гривни» (рис. 10). Вони представлені двома екземплярами. Перший походить із комплексу знахідок з Токарів, другий — із Глибного. Перший екземпляр діаметром 15,5—18,0 з круглого дроту діаметром 0,4 см. Гривна завершується ромбічними пластинками довжиною 2,4, шириною 1,5, від них відрізок дроту, завдовжки 2,5, обмотаний тоненькою бронзовою стрічечкою, за яким і металева біконічна намистина діаметром 1,0 і висотою 0,6 см. Музейний № А 3880 (рис. 10: 1).

Фрагмент гривни з Глибного, з дроту товщиною 0,2, зберігся на довжину 38,0. Край гривни, завдовжки 4,0, обмотаний тоненькою стрічкою,

1. Звертаючись до українських етнографічних визначень намиста, найбільш відповідне значення має гуцульська згарда — гривна з металевими підвісками.

Рис. 10. Гривни: 1 — Токарі; 2 — Глибне

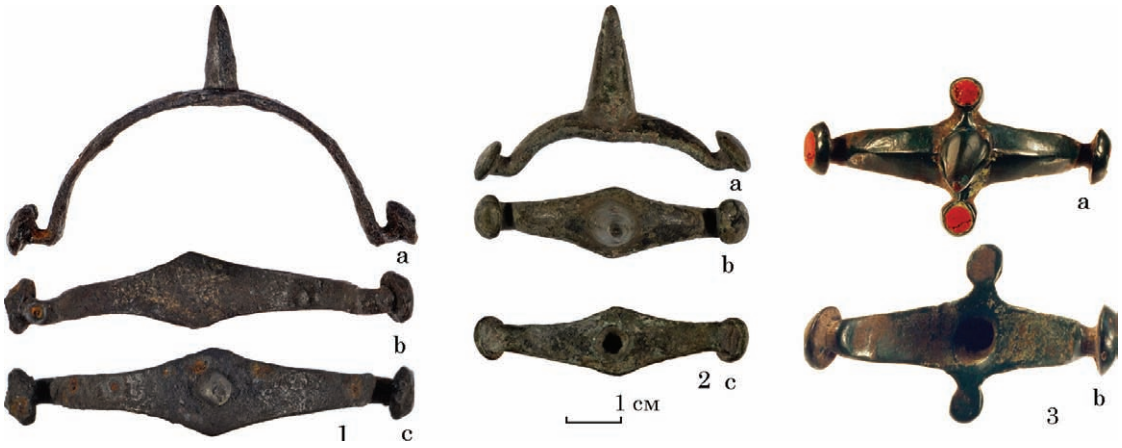

Рис. 11. Остроги: 1, 2 — Микільське; 3 — Пролетарське

завершується шматком бронзи, що постраждав від вогню і деформований, але зберіг залишки червоної емалі. Музейні № А 3513, 3514 (рис. 10: 2).

Накладка (рис. 12: 5). З комплексу з Токарів походить накладка довжиною 7,8, шириною 2,6, товщиною 0,35 см, яка складається з трьох поєднаних ромбів із колами на вершинах. Червона емаль заповнює ромбічні та круглі гнізда. Музейний № А 3876.

Персні (рис. 12: 6) кола виїмчастих емалей належать до рідкісних предметів, тому їх датування ускладнене. Перстень, який входив до комплексу з Токарів виготовлений із бронзової пластинки з потовщенням-гребінцем по центру. Його розміри: довжина 7,0, ширина в центрі 2,3 см. Без емалі. Музейний № А 3877.

Трапецієподібні підвіски (рис. 13: 23—25, 39—42). У комплексі з Глибного 10 підвісок з трапецієподібних платівок, прикрашених по периметру пуансонним декором. Їх розміри: 1,9 × 1,2, 2, 5 × 1,0, 2,3 × 1,3, 2,8 × 1,7, 2,5 × 1,6, 1,8 × 1,3, 3,1 × 2,4 см. Загальна дата — II — початок IV ст. (Гороховский 1988, с. 358). Музейні № А 3524—3526.

Остроги (шпори) (рис. 11). У нашій колекції три остроги, дві, різних типів, із комплексу в Микільському (рис. 11: 1, 2), третя — одинична знахідка — з Пролетарського (рис. 11: 3). Емаллю прикрашена лише остання знахідка. Її музейний № А 3886. Вона являє собою литу бронзову острогу з симетричним дугоподібним корпусом, трикутним у перерізі, конічним шипом, ідентичними зрізаноконічними кнопками, двома круглими щитками, розташованими перпендикулярно корпусу. Кнопки та щитки заповнені червоною емаллю. Розміри остроги: відстань між кнопками зсередини (ширина

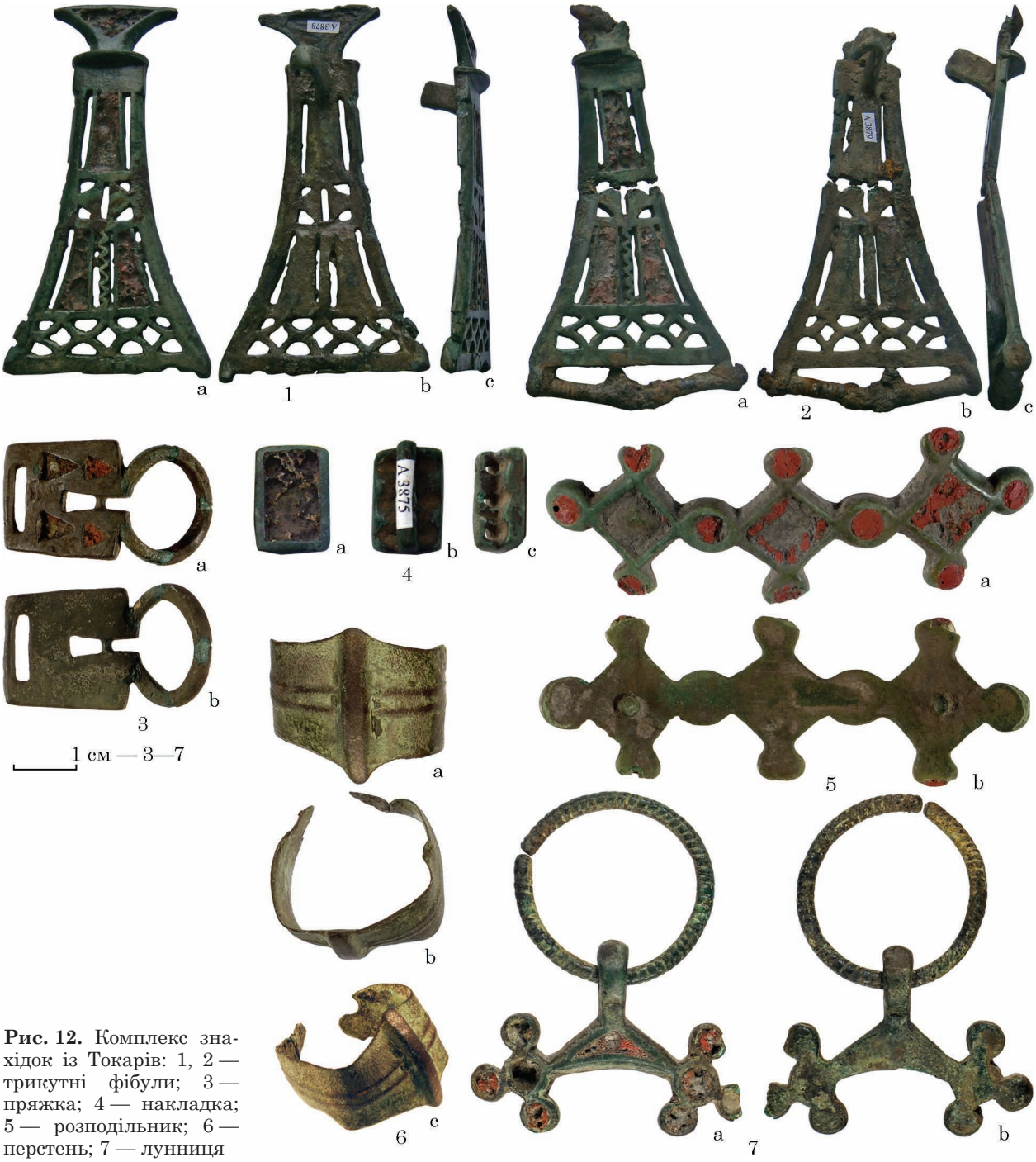

Рис. 12. Комплекс знахідок із Токарів: 1, 2 — трикутні фібули; 3 — пряжка; 4 — накладка; 5 — розподільник; 6 — перстень; 7 — лунниця

дужки корпусу) 6,3 см, висота дужки корпусу 4,4, ширина дужки корпусу у найширшому місці 1,1 см, висота шипа 2,4, діаметр кнопок 1,1, діаметр щитків 0,7 см. Ця або тотожна острога зображена на ілюстрації в статті О. О. Радюша і належить до варіанта III ае острог із кнопками II—III ст. (Radyush 2013, p. 324, 325, fig. 2: 44).

Інші знахідки. До рідкісних знахідок належать пряжка й розподільник для намиста (?), які містять сліди емалі. Вони походять із комплексу знахідок поблизу Токарів.

Пряжка (рис. 12: 3) бронзова, лита, з овальною рамкою й прямокутним, суцільним із рамкою щитком, прорізом і віссю для язичка, та прорізом для ременя або металевої обойми із зовнішнього боку щитка. Її розміри: діаметр рамки 2,0 × 1,5, ширина щитка біля рамки 1,9, ззовні 1,7, довжина щитка 2,0, товщина виробу 0,27—0,3 см. Рамка пряжки зігнута по відношенню до щитка нагору під кутом 45°. Щиток пряжки розділений до середини вузьким поздовжнім трапеціеподібним прорізом і віссю для кріплення язичка, поперечним вузьким прямокутним прорізом біля зовнішнього краю щитка для кріплення ременя або металевої обойми, і прикрашений двома парами трикутних гнізд, заповнених червоною емаллю, і гравірованими

хвилястими лініями між двома прорізами. Музейний № А 3874.

Очевидно, наша пряжка є дериватом римських ажурних пряжок з пельтоподібною рамкою другої чверті II — початку IV ст. (Kostromichyov 2016). Втім, більш точне типологічне визначення зразка викликає певне ускладнення: за формальною ознакою — формою щитка, пряжка з Токарів відповідає підваріанту D. Але пряжка має індивідуальні особливості, що не дозволяють ідентифікувати знахідку як пряжку варіанту D2. Наша пряжка має невелику грановану рамку, а щиток навпаки ширший за рамку і майже квадратний, а не вузький та витягнутий, як на відповідних сарматських пряжках. Окрім того, нагадаємо, що пряжки з пельтоподібними рамками й спеціальними прорізами для шкіряних або металевих обоймиць були елементом римського мілітарного костюму, але призначалися не для поясних ременів, а для допоміжних ремінців (Kostromichyov 2016, p. 141).

Розподільник намиста (рис. 12: 4) являє собою невеликий, висотою 2,0, шириною 1,3 см, товщиною 0,35 бронзовий прямокутник із гніздом для емалі з лицьового боку й поздовжньою стійкою, висотою 0,45, шириною 0,35 посередині тильного боку, в якій прооблено три отвори діаметром 0,2 на кінцях і по центру; на тильному боці предмету біля отворів залишилися борозенки від нитки, шнура або шкіряної стрічки від тривалого використання. Музейний № А 3875.

АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОМПЛЕКСІВ ПРЕДМЕТІВ

Серед матеріалів, що потрапили до музею, три набори речей заявлені як такі, що походять із комплексів. Це матеріали з Токарів, Микільського й Глибного (рис. 7: 12—14).

Комплекс з Токарів (рис. 9: 1; 10: 1; 12) складається з пари трикутних фібул, очілля, гривни, пряжки, накладки, розподільника намиста, персня та підвіски-лунниці на кільці для підвішування. Очілля, гривна, пряжка, накладка, розподільник, перстень описані вище (див. відповідні рубрики). Тому зупинимося на характеристиці фібул і лунниці.

Трикутні фібули. Дві, майже ідентичні, фібули (рис. 12: 1, 2). Екземпляри різної збереженості: перша фібула збереглася майже повністю, у іншої пошкоджена «ніжка», а також є пошкодження у центральному орнаментальному ярусі. У обох екземплярів приймачі збереглися, а голки втрачено. Їх розміри: висота 11,5, ширина 6,2, ширина «ніжки» 4,2 см. Фібули прикрашені чотирма гніздами з емаллю червоного кольору: трикутним на «ніжці» та трапеціеподібними на орнаментальних ярусах. Музейні номери А 3878, 3879. Фібули належать до пружинних з трапеціеподібною ніжкою, серії Б, за Є. Л. Гороховським, середини III — початку IV ст. (Гороховский 1988, с. 351, табл. 55: 12).

Підвіска-лунниця (рис. 12: 7) на кільці для підвішування. Вона складається з вушка, суцільного трикутного центрального щитка, круглих з трьома круглими відростками бокових щитків. Розміри: ширина 4,6, висота 3,1, висота вушка 1,2 діаметр кільця 3,0, діаметр дроту кільця 0,25. Емаллю заповнені трикутне гніздо на центральному щитку, круглі гнізда бокових щитків та їх круглих відростків. Емаль червоного й білого кольорів. Музейний № А 3883. Підвіска належить до другого етапу розвитку лунниць, за Є. Л. Гороховським, тобто до середини — другої половини III ст. (Гороховский 1988, с. 355, табл. 57: 22, етап Б).

Комплекс складається з речей, які можуть належати як до жіночого (пара фібул, очілля, лунниця), так і до чоловічого вбрання (пряжка, накладка, перстень). Через унікальність є певні складності з ідентифікацією розподільника. Гривна, враховуючи її масивність, також могла належати чоловікові.

Комплекс з Глибного (рис. 13). До цього комплексу входили: фрагментоване очілля, фрагменти гривни, кільцеподібний браслет з роз'єднаними кінцями, кільце, спіралеподібне кільце, пластинчаста накладка на пояс, трикутна підвіска від ланцюга з відламаними вушком та петлями для кріплення з іншими деталями, рамка прямокутної пряжки, язичок від пряжки, спинка фібули (напівфабрикат або екземпляр, що був у використанні, поламаний і непридатний для подальшого використання), намистина з червоного непрозорого скла, бронзові пронизки й кільця, трапеціеподібні підвіски.

Трикутна підвіска — деталь ланцюга (рис. 13: 10). Збереглася не повністю: відламані вушко та петлі для кріплення з іншими деталями ланцюга. Розміри: висота 7,0, ширина 9,0, товщина 0,4 см. Використовувалася, очевидно, вершиною трикутника донизу. Прикрашена по кутах трьома прямокутними гніздами, заповненими червоною емаллю. Музейний № А 3518.

Браслет із круглого дроту з роз'єднаними кінцями, фрагментований. Його розміри: діаметр дроту 0,35, діаметр браслету 5,3 × 6,3 см. Музейний № А 3516 (рис. 13: 5).

Суцільне кільце з дроту прямокутного у перерізі, фрагментоване. Його розміри: діаметр 3,6, дріт зі стороною 0,7 см. Музейний № А 3529 (рис. 13: 6).

Спіраль із гранованого дроту. Розміри виробу: діаметр 3,0, дріт ромбічний у перерізі зі стороною 0,35 см. Музейний № А 3528 (рис. 13: 33).

Пластинчаста накладка на пояс виготовлена із тоненького бронзового листа, декор у вигляді опуклих точок та концентричних окружностей нанесений чеканкою. При нанесенні орнаменту майстер помилився і пробив

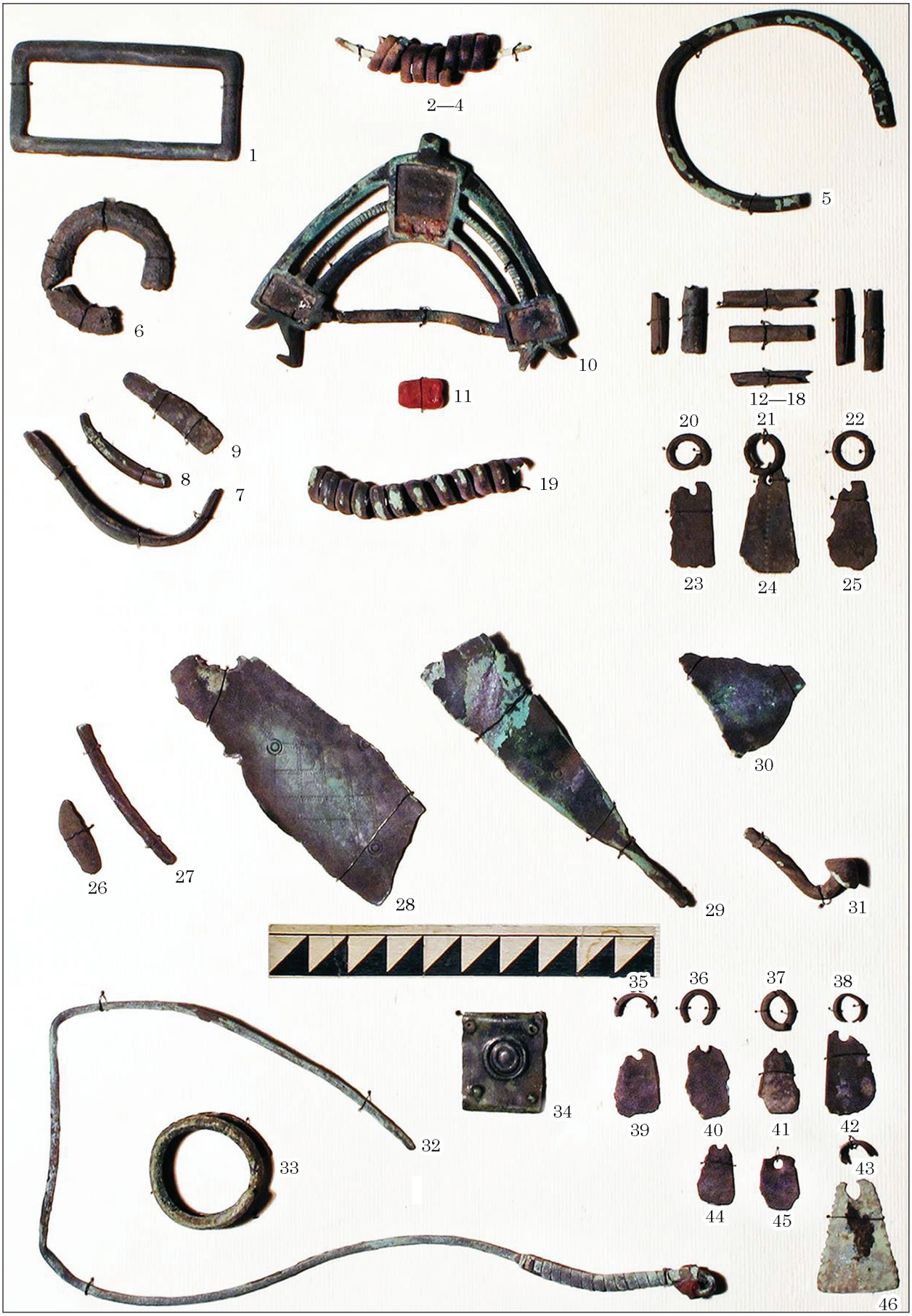

Рис. 13. Комплекс із Глибного, стенд: 1 — рамка прямокутної пряжки; 2—4, 19 — пронизки спіральні; 5, 8 — фрагменти кільцеподібного браслета із круглого дроту; 6 — кільце; 7 — спинка прогнутої підв'язної фібули; 9 — язичок пряжки; 10 — трикутна підвіска від ланцюга; 11 — намистина із червоного непрозорого скла; 12—18 — пронизки трубчасті; 20—22, 35—38, 45 — кільця від трапеціеподібних підвісок; 23—25, 39—44, 46 — пласкі трапеціеподібні підвіски з пуансонним декором; 27—31 — фрагменти очілля; 32 — фрагмент гривни; 33 — кільце спіральне; 34 — пластинчаста поясна накладка

Рис. 14. Дзвоноподібна підвіска з Микільського

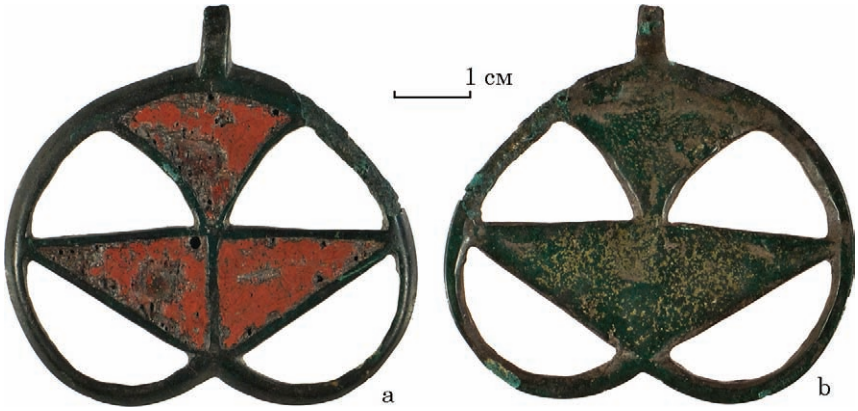

Рис. 15. Кругла підвіска з Житейського

пластинку наскрізь. Розміри виробу: висота 2,6, ширина 2,3, товщина 0,05 см. Музейний № А 3527 (рис. 13: 34).

Рамка прямокутної пряжки, висотою 6,0, шириною 3,0, товщиною 0,5 см, має заглиблення від язичка: від петлі на тильному боці та від подвійного язичка спереду. Музейний № А 3519 (рис. 13: 1). Судячи за цими ознаками, рамка належала до одночастинних пряжок з подвійним язичком центральноєвропейського походження періоду B_2 (Madyda 1977, s. 376, tabl. IV: 9, 12). Отже, вона належала до виробів, що давно вийшли із користування.

Язичок пряжки без петлі, розміри збереженої частини: довжина 2,7, ширина 0,7 см. Музейний № А 3520 (рис. 13: 9).

Спинка фібули, напівфабрикат або екземпляр, бувший у використанні, поламаний і непридатний для подальшого використання. Музейний № А 3517 (рис. 13: 7). Зберігся фрагмент, який дає змогу зробити типологічне визначення предмету. Ширина металевого бруска у найширшому місці становить 1,0, товщина 0,2 см. Приймач не зберігся. На спинці збереглися ледве помітні сліди прокресленого косого хреста, а під ним — фасеток. Окрім того, металевий брусок звужується догори. За такими ознаками фібулу (напівфабрикат або вже бувшу у використанні) можна впевнено ідентифікувати як прогнуту підв'язну варіанта Б, за Є. Л. Гороховським. Звуження бруска заготівки догори є ознакою найпізнішої дати цієї модифікації черняхівських застібок — не раніше середини — другої половини IV ст. Ця річ є найпізнішою у комплексі і саме вона визначає його приблизне датування.

Намистина з червоного непрозорого скла, розмірами 1,2 × 0,8 × 0,5, з діаметром отвору 0,1 см. Музейний № А 3530 (рис. 13: 11). Співпадає за кольором з кольором емалевих вставок.

Бронзові трубчасті пронизки, 7 екземплярів, діаметром 0,7 та довжиною 1,85 см. Музейний № А 3523 (рис. 13: 12—18).

Пронизки спіральні, чотири екземпляри, музейний № А 3521 (рис. 13: 2—4, 19).

Маленькі бронзові кільця разом з трапеціеподібними пласкими підвісками, вісім екземплярів, діаметром 0,95 см, музейні номери А 3524, 3526 (рис. 13: 20—22, 35—38, 45).

Практично всі речі комплексу поламані та не підлягають ремонту. Можна припустити, що вони збиралися для переплавки, переробки, в якості сировини для ювелірної справи. За датою найпізнішої речі в комплексі, час здійснення депозиту припадає приблизно на другу половину IV ст.

Комплекс із Микільського. Окрім деталей ланцюга (рис. 7), комплекс речей із Микіль-

ського містив ще підвіску-лунницю (рис. 14) та дві остроги, залізну й бронзову (рис. 11: 1, 2).

Підвіска-лунниця дзвоноподібної форми (рис. 14) складається з трьох ярусів: верхнього — у вигляді трирогої пельтоподібної лунниці, розділеної зиґзаґоподібною лінією навпіл; середнього або центрального — вузької смужки з трьома круглими щитками по центру та по боках, від бокових щитків відходять трикутні відростки. Нижній ярус містить композицію з трьох трикутників з увігнутими дугоподібними сторонами. Трикутники розділені вузькими вертикальними смужками. Нижній ярус закінчується по боках круглими дископодібними відростками. Емаллю заповнені: поле трирогої пельтоподібної лунниці, круглі щитки; трикутники у нижньому ярусі. Центральний круглий щиток заповнений емаллю білого кольору, інші емалеві вставки — червоні. Музейний № А 3869.

Залізна острога, з шириною дужки 6,3, висотою 3,0 см. Шип пірамідальної форми, висотою 1,8, з шириною 0,4 см. Дужка завершується напівсферичними кнопками-зачепами, діаметром 1,1 см. Музейний № А 3872 (рис. 11: 1).

Бронзова острога, шириною дужки 4,0, висотою 0,9 см. Шип конічної форми, висотою 2,3, діаметром 1,0 см. Дужка завершується напівсферичними кнопками-зачепами, діаметром 1,0 см. Музейний № А 3873 (рис. 11: 1).

Кругла підвіска, розмірами: діаметром 5,15 × 5,4, товщиною 0,3 см, походить із Житейського. Її музейний № А 3888 (рис. 15). Окружність розділена навпіл, зсередини вона прикрашена двома емалевими трикутниками червоного кольору.

Висновки. До наукових фондів СОКМ протягом 2012—2020 рр. потрапили предмети з виїмчастою емаллю, знайдені на Сумщині, переважно у передмісті Сум. Серед них фібули (підковоподібні, трикутні, круглі), підвіски (хрестоподібні, лунниці), ланцюги, браслети, очілля, гривни, накладки, персні, трапеціподібні підвіски, остроги та ін. Переважна більшість знахідок належить до другого етапу розвитку емалевих прикрас, за Є. Л. Гороховським. Хімічний склад металу та емалевих вставок виробів визначений співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України за допомогою рентгенофлуоресцентного спектрометра.

Ситуація, що склалася навколо археологічних пам'яток вимагає стрімкої перебудови, адаптації науки до нових несприятливих умов. Дана публікація викликана намаганням отримати максимальну інформацію із джерел, достовірність яких є сумнівною. Тим більше, що предмети, які аналізувалися в роботі мають велике значення для вирішення багатьох важливих питань археології, зокрема, для реконструкції слов'яногенезу.

ЛІТЕРАТУРА

Гороховский, Е. Л. 1988. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*. Диссертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев.

Гороховський, Є. Л., Зубар, В. М., Гаврилюк, Н. О. 1985. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори. *Археологія*, 49, с. 25-40.

Корзухина, Г. Ф. 1978. *Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье*. Свод археологических источников, Е1—43. Ленинград: Наука.

Костромичев, Д. А. 2010. *Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V в.* Диссертация к. и. н. ИА НАН Украины. Киев.

Kostromichyov, D. 2016. Openwork buckles with peltaform loop and opposite extension. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 17, p. 141-155.

Madyda, R. 1977. Sprzączki i okucia pasa na ziemiach Polskich w okresie rzymskim. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, IV, s. 351-407.

Radyush, O. 2013. The Second and Third century Knob Spurs (Knopfsporen) in the Middle and Upper Dnieper Area. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Nothern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 317-334.

REFERENCES

Gorokhovskii, E. L. 1988. *Khronologiia iuvelirnykh izdelii pervoi poloviny I tys. n. e. Lesostepnogo Podneprovia i Iuzhnogo Pobuzhia*. Dissertatsiia k. i. n. IA AN USSR. Kiev.

Horokhovskyi, Ye. L., Zubar, V. M., Havryliuk, N. O. 1985. Pro pizniu datu deiakykh antychnykh horodyshch Olviiskoi khory. *Arkheolohiia*, 49, s. 25-40.

Korzukhina, G. F. 1978. *Predmety ubora s vyemchatymi emaliami V — pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—43. Leningrad: Nauka.

Kostromichev, D. A. 2010. *Rimskoe voennoe prisutstvie v Khersonese v nachale I — pervoi polovine V v.* Dissertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kiev.

Kostromichyov, D. 2016. Openwork buckles with peltaform loop and opposite extension. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 17, p. 141-155.

Madyda, R. 1977. Sprzączki i okucia pasa na ziemiach Polskich w okresie rzymskim. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, IV, s. 351-407.

Radyush, O. 2013. The Second and Third century Knob Spurs (Knopfsporen) in the Middle and Upper Dnieper Area. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Nothern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 317-334.

L. I. Bilynska, V. M. Bilyk, O. M. Buhay, O. V. Hopkalo, Ye. L. Gorokhovskyi, O. M. Derevianko

NEW EXHIBITS OF ITEMS WITH CHAMPLEVE ENAMELS IN SUMY REGIONAL MUSEUM (PRELIMINARY REPORT)

During 2018—2020 items with Champleve enamels were presented to Sumy Regional Museum by Sumy residents, S. I. Gutsan and R. A. Bobkov. They were shown at an exhibition dedicated to the 100th anniversary of the Museum in September 2020. The collec-

tion consists of more than 70 items (tabl. 1). There are brooches (horseshoe-shaped, triangular, round), pendants (cruciform, lunnula), chains, bracelets, diadems, torques, appliqué, finger-rings, trapezoidal pendants, spurs etc. Because these finds were kept in private collections and were presented to the Museum by their owners, the items could be considered accidental finds except location of them was more or less accurate.

Preliminary analysis of things from the collection allowed us to determine the following. The area of finds includes different areas of Sumy region, but those found in Sumy's suburbs significantly dominate, and by dating they mostly belong to the second stage of development of East European Champleve enamels, according to E. Gorokhovskyi — to the middle and second half of 3rd century. Metal and enamel of things were analyzed by the researchers of The Institute of Applied Physics of NASU using an X-ray fluorescence spectrometer.

Situation around archeological monuments requires a rapid reconstruction, adaptation of science to new unfavorable conditions. This publication is prompted by an attempt to obtain maximum information from sources whose reliability is questionable. Moreover, the things analyzed in this publication are of great importance for solving many important questions of archeology, in particular, for the reconstruction of the Slavonic peoples's genesis.

Keywords: Sumy Regional Museum, new exhibits, items with Champleve enamels.

Одержано 31.07.2021

БІЛИК Володимир Миколайович, молодший науковий співробітник, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.
BILYK Volodymyr, Junior researcher assistant, the Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7022-7188; e-mail: v.m.bilyk.sumy@gmail.com.

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна, науковий співробітник-консультант, ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ, Україна.
BILYNSKA Larysa, Research assistant-consultant, State Enterprise «Scientific research center "Protective archeological service of Ukraine"», Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8037-6424, e-mail: larysa.bilynska@gmail.com.

БУГАЙ Олександр Миколайович, кандидат фізико-математичних наук, завідувач сектору, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.
BUHAY Oleksandr, Ph D, head of the Sector, the Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6813-0413, e-mail: alex.buhay@gmail.com.

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GOPKALO Oksana, Dc Hab, Senior researcher, the Institute of archaeology of National academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3611-2800, e-mail: oksana_hopkalo@iananu.org.ua.

ГОРОХОВСЬКИЙ Євген Леонардович, кандидат історичнихнаук, Київ, Україна.
GOROKHOVKYI Yevgen, Ph D, Kyiv, Ukraine.
E-mail: eleon_gor@mail.ru.

ДЕРЕВ'ЯНКО Олена Миколаївна, іспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.
DEREVIANKO Olena, postgraduate student, the *National University* of «*Kyiv-Mohyla Academy»,* Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0913-5086, e-mail: skmenada@gmail.com.

УДК 904.25(477)”653”-035.56 DOI: 10.37445/adiu.2021.03.16

Я. В. Володарець-Урбанович

ПРИКРАСИ ІЗ МУШЕЛЬ У ВБРАННІ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ’ЯН

В статті розглянуто знахідки мушель, виявлених у складі кількох дніпровських скарбів першої й другої хронологічних груп за О. О. Щегловою, інгумації з речами кола «старожитностей антів» та на поселенні празької культури. Низка таких прикрас виявлена і на роменських пам’ятках. Проаналізовано шляхи появи підвісок із мушель і варіанти їх використання у вбранні слов’ян.

***Ключові слова**: скарби кола Мартинівки, скарби Пастирського кола, пеньківська культура, роменська культура, «старожитності антів», раннє середньовіччя, мушлі, Cypraea, Murex.*

Вступ. Унікальним явищем раннього середньовіччя півдня Східної Європи стала поява скарбів кола «старожитностей антів». В 1990 р. О. О. Щеглова поділила ці комплекси на дві хронологічні групи: перша (Мартинівська) [1] та друга (Пастирська) [2] (Щеглова 1990).

В жіночий костюм входили фібули, браслети та великий спектр деталей намиста (Щеглова 1999; Родинкова 2011). Прикраси із мушель не набули широкого поширення (Родинкова 2007, с. 361, рис. 6: 54). Вони виявлені лише в п’ятьох комплексах та на одному поселенні (рис. 1).

Найраніша знахідка походить із житла 25 (рис. 2: 1; 3) празького поселення Лука-Каветчина другої чверті — кінця V ст. [3].

1. Вбрання характерне для скарбів кола Мартинівки починає формуватися в другій половини VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а їх «захована» припадає на середину — третю чверть VII ст. (Родинкова 2012, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родинкова 2014).
2. Скарби Пастирського кола були «заховані» в першій половині VIII ст., імовірно, виключаючи 40-ві рр. (Володарець-Урбанович 2018, с. 137).
3. Умови виявлення і посилання див. у табл. 1.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2021

До першої хронологічної групи дніпровських скарбів належать комплекси із Хацьків (рис. 4: А) та Хитців. До цієї ж групи включено поховання із речами кола «старожитностей антів», виявлене поблизу с. Мохнач (рис. 2: 2; 5—7).

До другої хронологічної групи скарбів належать комплекси із Зайцева (рис. 4: Б) та Харівки (рис. 8—10).

Верифікація знахідок. Цей аналіз має два рівні. Перший — це вивчення умов та обставин виявлення та дослідження комплексів із прикрасами із мушель. Другий — аналіз обставин видового визначення мушель. Дослідження побудовано у хронологічній послідовності виявлення знахідок.

Першим був виявлений скарб із Хацьків (рис. 4: А) у 1893 р. за випадкових обставин на місцезнаходженні із культурними нашаруваннями (які саме культури представлені на місці знахідки невідомо). За словами людини, що виявила скарб, всі речі були нашиті на тканину чи загорнуті у неї (Бобринский 1901, с. 147).

Мушля не збереглася. Цікаво, що О. О. Бобринський пише про срібне кільце, проділе в мушлю (Бобринский 1901, с. 147), а Г. Ф. Корзухіна, за даними музейного опису, зазначає, що кільце виготовлене із міді (Корзухіна 1996, с. 373, табл. 22: 53). Крім того, якщо порівняти фотографію із роботи О. О. Бобринського (Бобринский 1901, табл. XIV: 17) та рисунок із каталогу Г. Ф. Корзухіної (Корзухина 1996, табл. 22: 53) стає зрозумілим, що рисунок зроблено по фотографії. Тобто, дослідниця не бачила виріб. Слід особливо наголосити, що О. О. Бобринський ніде не дає визначення біологічного виду мушлі. Постає питання, звідки Г. Ф. Корзухіна отримала інформацію про *Cypraea pantherina* як про різновид молюска? Можливо, це було вже зроб-

Таблиця 1. Знахідки підвісок із мушель на слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис. н. е., Україна

№ на карті	Пам'ятка	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Вид мушлі	Датування комплексу, ст.	Місце зберігання знахідок	Література та джерела
1	Лука-Каветчина	с. Каветчина, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.	Поселення	Ж. 25	Фр. Murex (?)*	др. чв. / сер. — кін. V	АМ ІА НАН України	Вакуленко, Приходнюк 1984a, с. 71, 81, рис. 31; 38: 12; 1984b, с. 43; 1985, с. 83
2	Хацьки	с. Хацьки, Черкаський р-н і обл.	—	Скарб	*Cypraea pantherina*	др. пол. VI — тр. чв. VII	Філія НМІУ — скарбниця НМІУ; мушля втрачена	Бобринский 1901, с. 147—148, табл. XIV; Корзухина 1996, с. 373, табл. 22: 53
3	Хитці	с. Хитці, Лубенський р-н, Полтавська обл.	Поза пам'яткою	Скарб	*Murex* sp. (?)*	др. пол. VI — тр. чв. VII	Втрачено	Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121
4	Мохнач	с. Мохнач, Чугуївський р-н, Харківська обл.	—	Інгумація	*C. tigris* і *C. arabica* (?)	др. пол. VI — тр. чв. VII	ХІМ ім. М. Ф. Сумцова	Аксенов, Бабенко 1997a; 1997b; 1998, с. 115, рис. 2: 10; 1999
5	Харівка	с. Харівка, Конотопський р-н, Сумська обл.	Поселення	Скарб	*C. moneta*	пер. пол. VIII	Філія НМІУ — скарбниця НМІУ	Березовець 1952; Корзухина 1996, с. 407; табл. 73, 4; Приходнюк, Хардаев 1998; Приходнюк 2005, фото 22
6	Зайців	хут. Зайців, Чугуївський р-н, Харківська обл.	—	Скарб	*C. moneta*	пер. пол. VIII	Втрачено	Корзухина 1996, с. 420, табл. 106: 17

* — визначення д. б. н., співробітника Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена В. В. Аністратенка; скорочення «sp.» (або «spec.») використовується, коли фактична назва виду не відома; (?) — точно визначити вид неможливо.

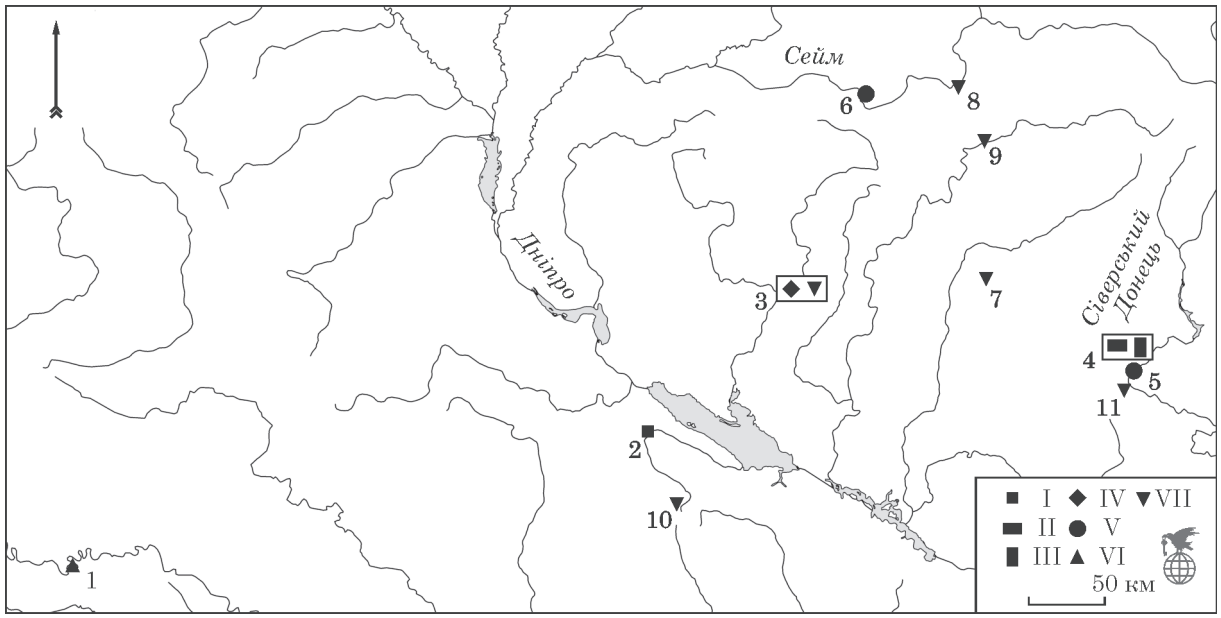

Рис. 1. Карта поширення прикрас із мушель і коралових намистин у слов'ян в період третьої чверті I тис. н. е. **Умовні позначення**: I — *Cypraea pantherina*; II — *C. tigris*; III — *C. arabica*; IV — *Murex* sp.; V — *C. moneta*; VI — Murex; VII — коралові намистини. **Пам'ятки**: 1 — Лука-Каветчина; 2 — Хацьки; 3 — Хитці; 4 — Мохнач; 5 — Зайців; 6 — Харівка; 7 — Любовка; 8 — Гапонове; 9 — Суджа-Замостье; 10 — Пастирське; 11 — Коропові Хутори

лено співробітниками музею при опрацюванні матеріалів колекції скарбу. Однак у фондових книгах знахідка записана просто як мушля без визначення. Можливо, Г. Ф. Корзухіна консультувалася зі спеціалістами, маючи в якості джерела світлину із монографії О. О. Бобринського. Не слід виключати і того, що дослідниця просто зробила припущення, що якщо в матеріалах

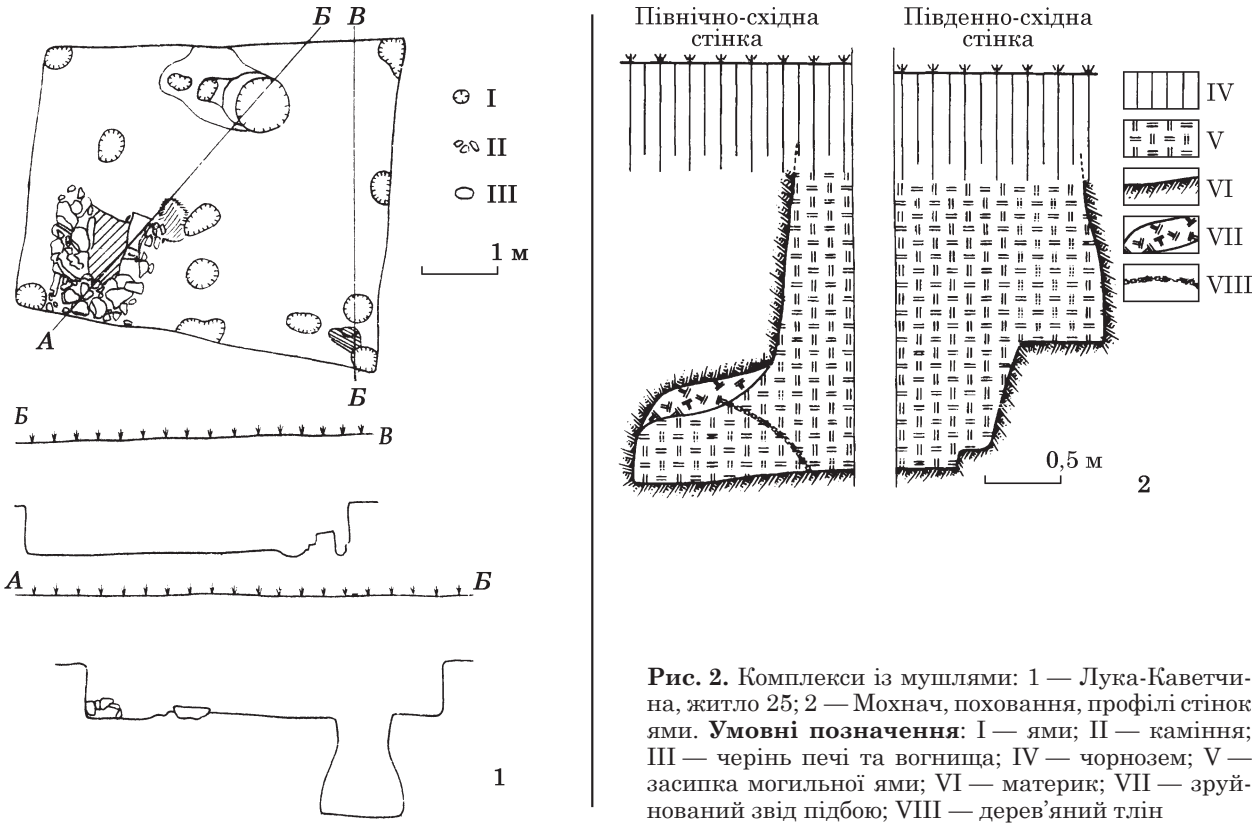

Рис. 2. Комплекси із мушлями: 1 — Лука-Каветчина, житло 25; 2 — Мохнач, поховання, профілі стінок ями. **Умовні позначення**: I — ями; II — каміння; III — черінь печі та вогнища; IV — чорнозем; V — засипка могильної ями; VI — материк; VII — зруйнований звід підбою; VIII — дерев'яний тлін

Таблиця 2. Типи мушель на слов'янських пам'ятках

Тип	Біологічний вид	Комплекси
1	*Cypraea pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*	Хацьківський скарб (*C. pantherina*), Мохнацьке поховання (*C. tigris*, *C. arabica*)
2	*Murex* sp.	Хитцівський скарб
3	*C. moneta*	Харівський і Зайцівський скарби, мог. Кам'яне, к. 18; мог. Броварки, к. 4; мог. Мар'янівка, к. 1; мог. Гочево, к. LV, Шуклінське городище, Полтава
4	Підвіска з фр. мушлі Murex	Лука-Каветчина, ж. 25

черняхівської культури виявлені саме *Cypraea pantherina* (а знахідка із Хацьків безперечно належить до роду Cypraea), то і в скарбі було виявлено саме таку мушлю.

Скарб із Зайцева був виявлений в 1923 р. за випадкових обставин (рис. 4: Б). Було зафіксовано десять мушель *Cypraea moneta*, прорисована була лише одна. Всі знахідки втрачені в часи Другої Світової війни.

Скарб із Харівки виявлений 1949 р. під час оранки поля (рис. 8—10). Частина знахідок була пошкоджена чи втрачена. В комплексі зафіксовано 110 мушель *Cypraea moneta*.

Роботи на поселенні Лука-Каветчина проводилися впродовж 1974—1977 рр. під керівництвом О. М. Приходнюка (рис. 2: А; 3). У житлі 25, на глибині 1,3 м, виявлено уламок мушлі роду Murex з отвором.

Поховання поблизу с. Мохнач було виявлено у 1996 р. за випадкових обставин. Розташування речей «in situ» не відоме (рис. 2: Б; 5—7). Визначення біологічного виду мушель було зроблено співробітниками Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Обидві мушлі з отворами для підвішування. Перша, визначена як *Cypraea tigris*, збереглася майже повністю; друга, імовірно, *Cypraea arabica*, сильно поруйнована.

У 2010 р. мародери пограбували скарб поблизу с. Хитці. Лише невелику кількість прикрас було виявлено під час обстеження місця знахідки. Серед фотографій речей, зібраних грабіжниками, є мушля *Murex* sp. Оскільки місце зберігання і подальша доля знахідки не відомі — комплекс в роботі не розглядається.

Отже, в комплексах слов'ян знайдено мушлі молюсків наступних видів: *Cypraea moneta*, *C. pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*. Причому, висота *Cypraea moneta* складає трохи більше 2 см. Інші різновиди більші за розмірами, їх висота

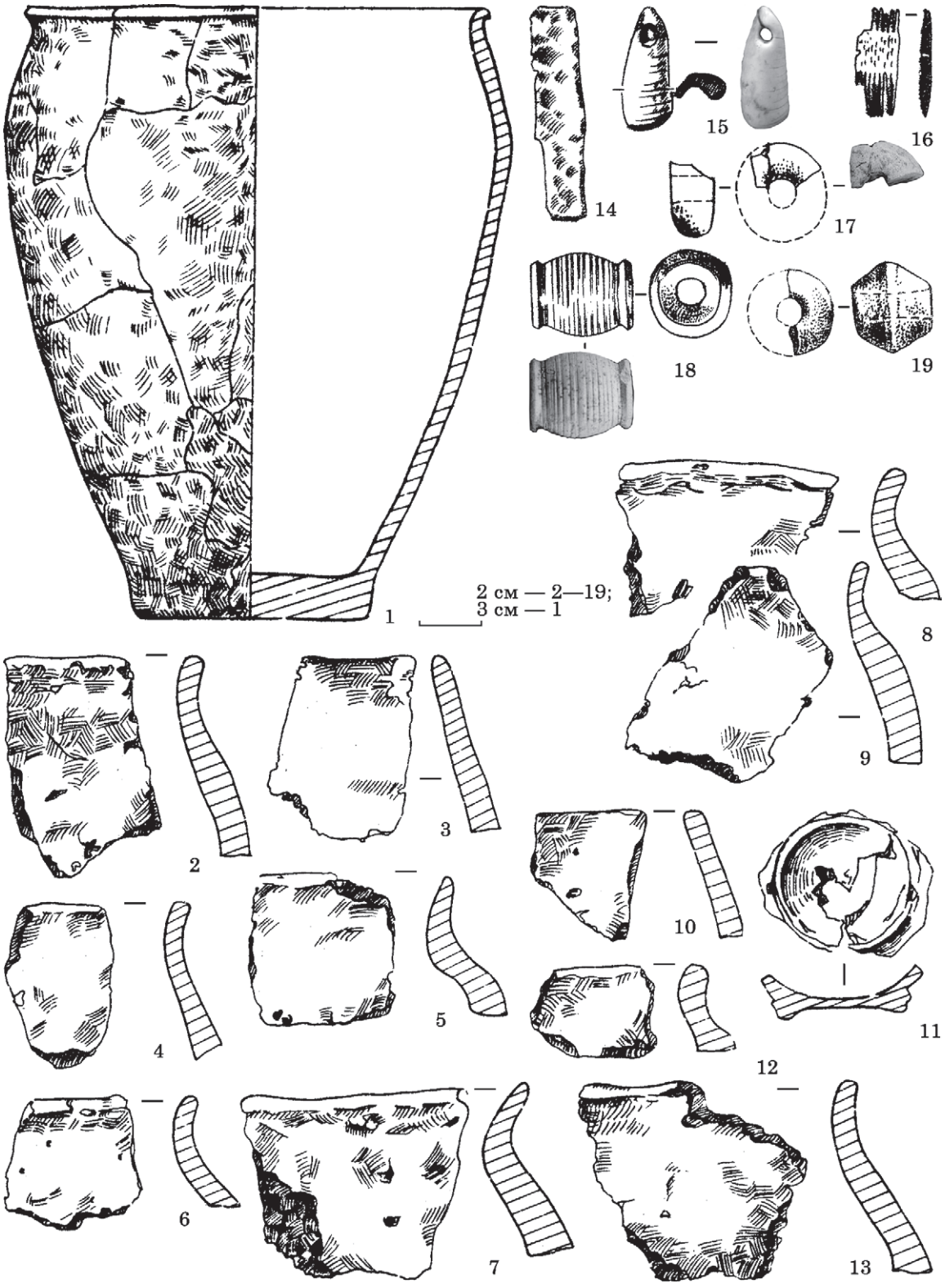

Рис. 3. Знахідки із житла 25: 1—13 — знахідки посуду; 14 — ніж; 15 — мушля Murex (?); 16 — фрагмент гребня; 17—19 — пряслиця

сягає близько 7—8 см. Відомі також і вироби із мушель роду Murex (табл. 2).

Шляхи появи мушель у слов'ян. Досить важко з'ясувати, як з'явилися такі прикраси у слов'ян, враховуючи їхню малочисленість. Як відомо, основним ареалом цих молюсків є Індійський та Тихий океани у їх тропічних широтах (Биологический… 1989, с. 251). Дослідники зазначають, що ці тварини в Середземномор'я потрапили вже після будівництва Суецького каналу.

Імпорт. На початку раннього середньовіччя відомі декілька ареалів мушель різновиду *Cypraea moneta*, представлених у слов'янських

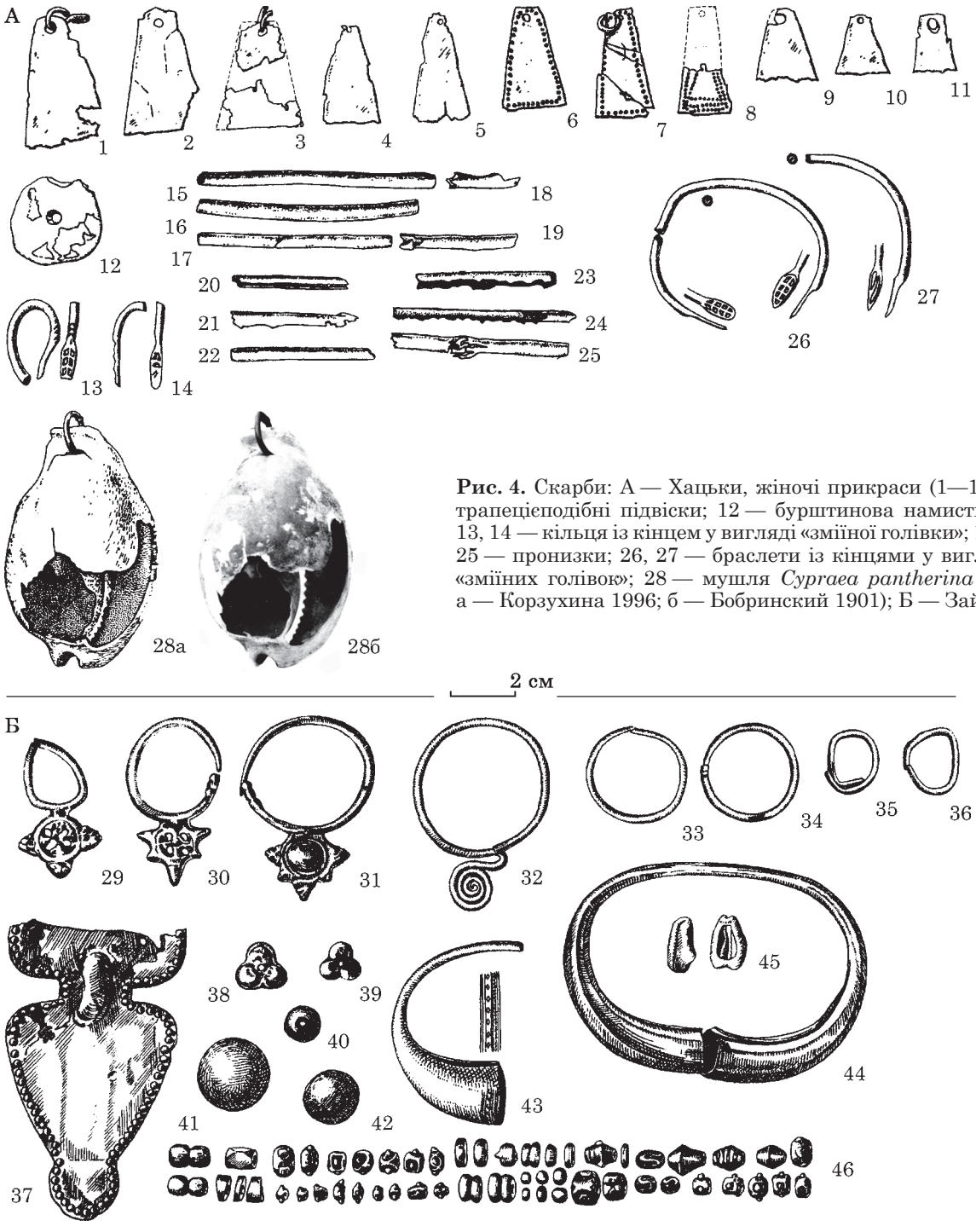

Рис. 4. Скарби: А — Хацьки, жіночі прикраси (1—11 — трапецієподібні підвіски; 12 — бурштинова намистина; 13, 14 — кільця із кінцем у вигляді «зміїної голівки»; 15—25 — пронизки; 26, 27 — браслети із кінцями у вигляді «зміїних голівок»; 28 — мушля *Cypraea pantherina* (за: а — Корзухина 1996; б — Бобринский 1901); Б — Зайців

комплексах найбільшою кількістю [1]. Такі знахідки проникають в античні центри Північного Причорномор'я із IV ст. до н. е. до III ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 30—31, табл. 43: 19, 20) [2]. Далі їх поширення припиняється принаймні до другої половини V ст., коли виникає новий імпульс.

Так, мушлі *Cypraea moneta* виявлені на Північному Кавказі. Станом на 2000 р. було відомо 39 комплексів із 17 пам'яток за каталогом Д. С. Коробова [3]. В них виявлено від однієї до 35 мушель, які знаходилися як на кістяках, так і просто в катакомбах на рівні підлоги. Причому, в чоловічих похованнях каурі розташовані в районі голови, в жіночих, де вони знайдені вкрай рідко, — біля поясу (Коробов 2003, с. 18,

1. Зібрати повний каталог *Cypraea moneta* на пам'ятках Кавказу, Криму, Подунав'я виходить за рамки даної роботи.
2. Між іншим, в черняхівській культурі таких знахідок небагато і побутують вони досить короткий час (Гопкало 2008, с. 78). Імовірно, це також вказує на припинення їх поширення на терени півдня Східної Європи в пізньоримський час.
3. Дякую колезі за люб'язно надану можливість скористатися ним.

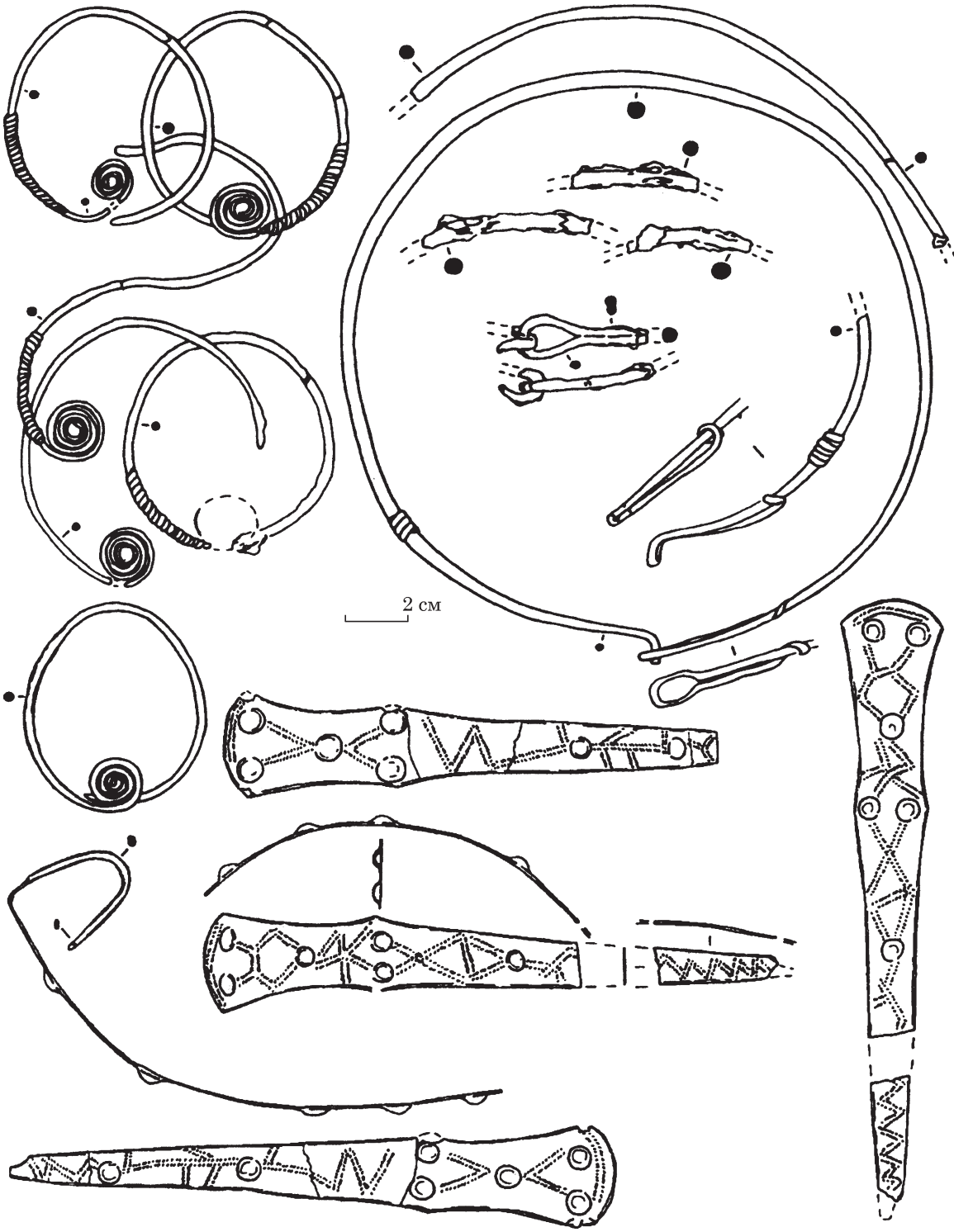

Рис. 5. Супроводжуючий інвентар Мохнацького поховання, прикраси голови та шиї

приложение 1, рис. 74) [1]. Цей перелік для комплексів шиповського культурно-хронологічного горизонту був доповнений за каталогом Г. В. Мастикової (2009). Це такі пам'ятки:

• Краснодарський край — МТФ № 3 у колгоспі ім. Ленина, катакомби 1, 3 та 55, Прикубанський (Бочковой, Лимберис, Марченко 2002), Старокорсунський, поховання 44, 46, 64 (Каманецкий 1987), Дюрсо, поховання 374 * (Мастыкова 2009, с. 190);

• Кисловодська улоговина — Клин-Яр 4, катакомба 6, Клин-Яр 3 [2], катакомби 52 * (Флеров 2000, с. 36—37, рис. 41: 24, 25; Мастыкова

1. За відсутності посилання на літературу — взято за каталогом Д. С. Коробова.

2. Не зрозуміло, із якої мушлі виготовлено амулет із «князівського» поховання могильника Клин-Яр 3 (Мастыкова 2009, с. 224).

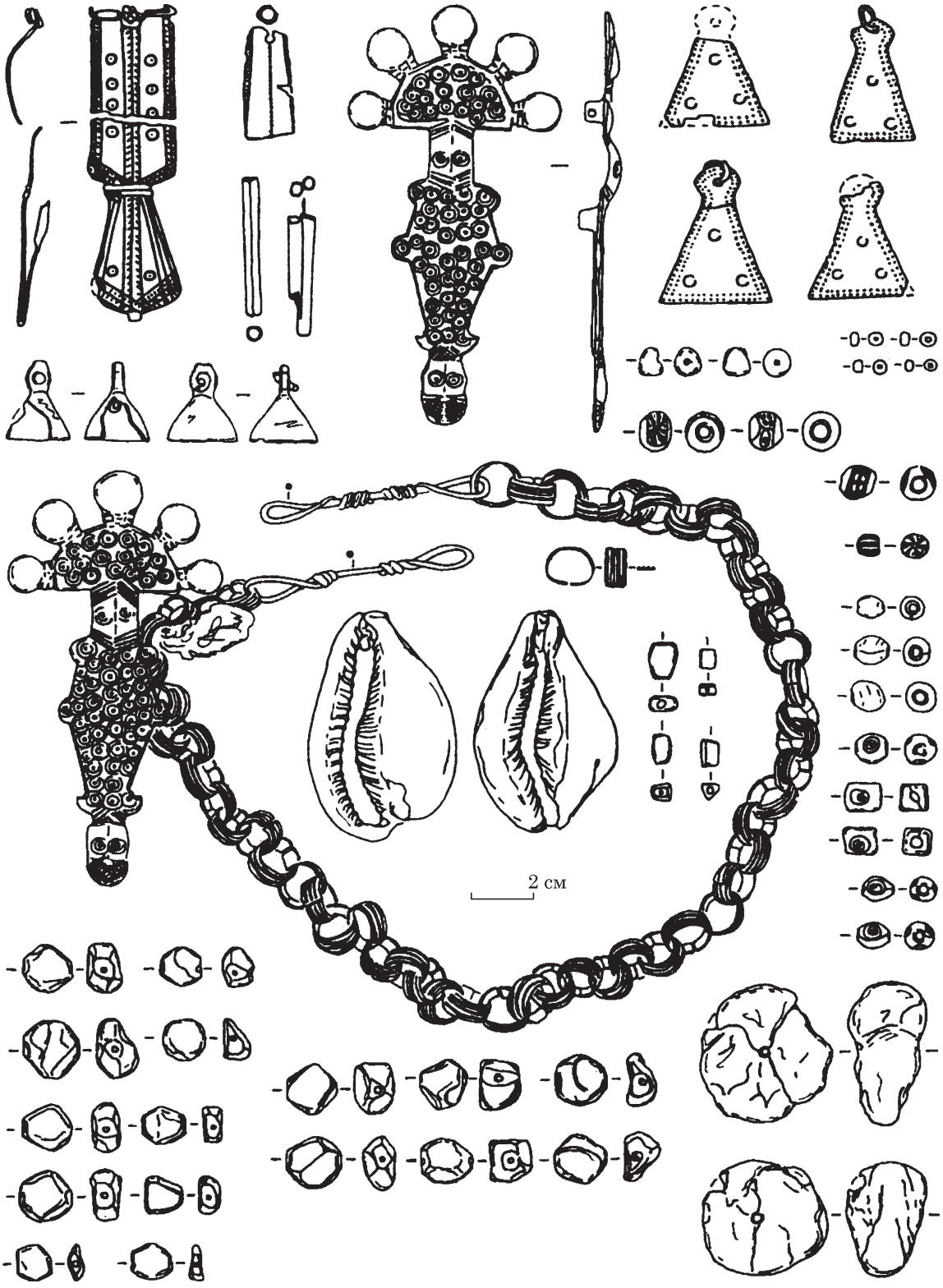

Рис. 6. Супроводжуючий інвентар Мохнацького поховання, нагрудні прикраси

2009, с. 227), 237, 371 та 381, Мокра Балка 1, катакомби 11 * (Афанасьев, Рунич 2001, с. 57, рис. 23; Мастыкова 2009, с. 236), 22 * (Афанасьев, Рунич 2001, с. 74—75, рис. 39, 40; Мастыкова 2009, с. 237), 77 (Афанасьев, Рунич 2001, с. 153, рис. 77), 79 * (Афанасьев, Рунич 2001, с. 154, рис. 93; Мастыкова 2009, с. 239) та 83 * (Афанасьев, Рунич 2001, с. 154, рис. 96; Мастыкова 2009, с. 239), Бермамітський, катакомба 3 * (Мастыкова 2009, с. 221), Лермонтовська Скала 2, поховання 11 *, 13 * (Мастыкова 2009, с. 234);

• Кабардино-Балкарія — Нижній Джулат, катакомби 16 та 83;

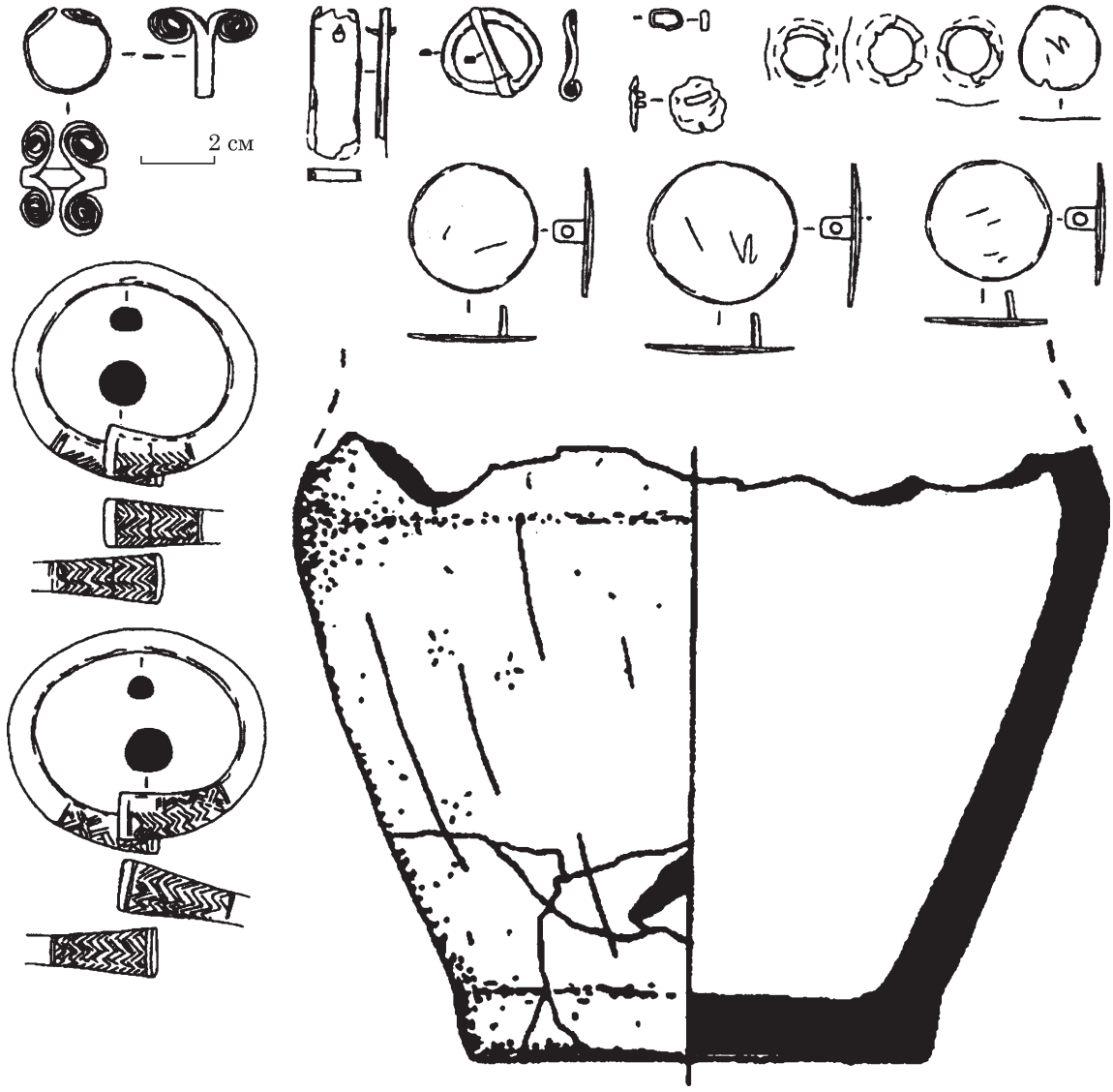

Рис. 7. Супроводжуючий інвентар Мохнацького поховання, прикраси рук та поясу; горщик

• Північна Осетія — Хазнідон, катакомба 1, Брут, катакомба 1, Чмі-Суаргом, катакомба 21, Чмі 5, катакомба 2, Тарський, катакомби 14, 18, 24 та 27, Чмі 1, поховання 1 * (Мастыкова 2009, с. 252) та 8 * (Абрамова 1997, рис. 62: 31; Мастыкова 2009, с. 253—254);

• Інгушетія — Верхній Алкун, катакомба 1;

• Чечня — Дуба-Юрт 1, катакомба 4, Гоуст, катакомби 2, 3, 4 та 9, Майртуп-А, катакомба 1;

• Дагестан — Верхній Чір-Юрт 1, катакомби 8 та 17, Паласа-Сирт, катакомби 43 та 55;

• Карачаєво-Черкесія — Гіляч, поховання 3 * (Мастыкова 2000, рис. 4: 15; 5: 16; 2009, с. 215);

• Абхазія — Шапкінський могильник, поховання 8, 9 — перша чверть VII ст. (Воронов, Юшин 1973, с. 180, рис. 8: 22; 9: 26) [1].

Поширення каурі на Північному Кавказі продовжувалося і в VIII—IX ст., що, наприклад, засвідчує могильник Мощова Балка (Иерусалимская 2012).

В другій половині VI—VII ст. такі знахідки у якості намиста відомі на могильниках Криму (рис. 11): Лучисте [2] (Хайрединова 2015, с. 361—362) — склеп 38, шар 1, поховання 1 (2 екз.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 129: 3а), склеп 38, шар 2, поховання 3 (19 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 130; 132: 2а), склеп 38, шар 2, поховання 4 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 133: 3; 135: 2n), склеп 42, поховання 1 (1 екз.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 175: 22), склеп 42, поховання 2 (1 екз.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 180: 10), склеп 43, шар 2, поховання 4 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 9:

1. * — комплекси, що датуються шиповським культурно-хронологічним горизонтом (між 430/470—530/570 рр.).

2. Щонайменше 13 комплексів, однак частина матеріалів все ще не опублікована. Тож їх кількість може збільшитися.

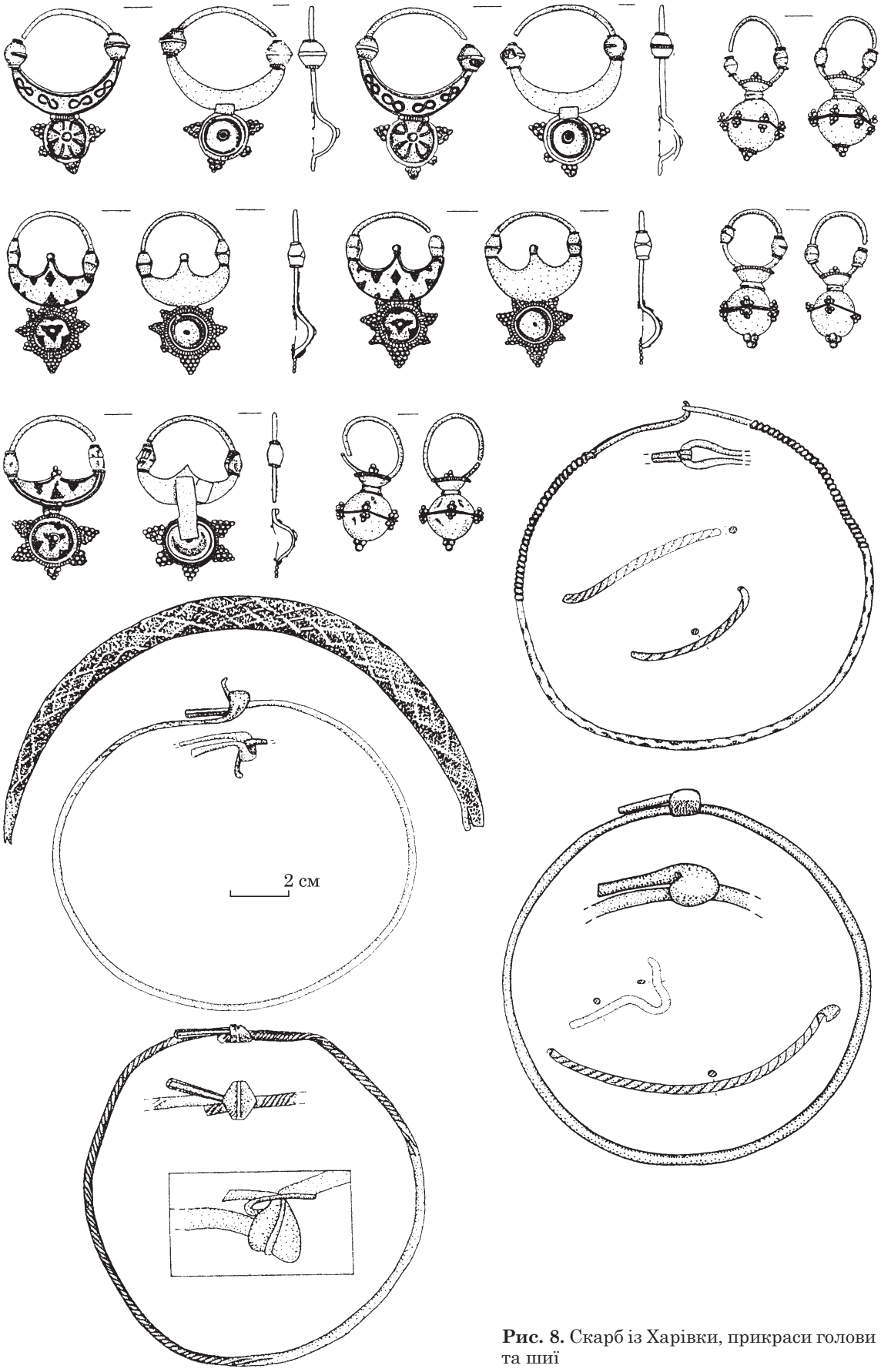

Рис. 8. Скарб із Харівки, прикраси голови та шиї

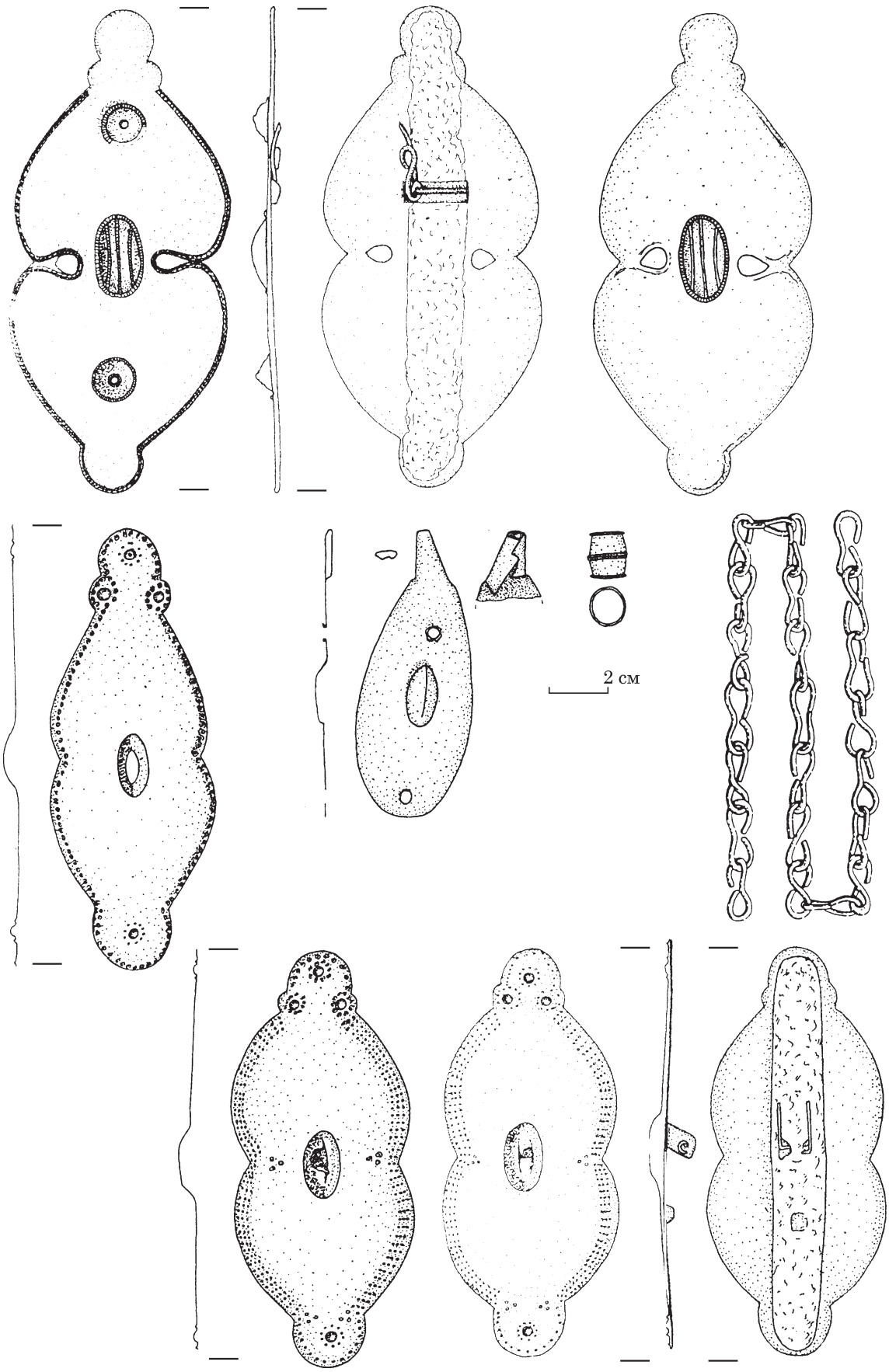

Рис. 9. Скарб із Харівки, нагрудні прикраси

Рис. 10. Скарб із Харівки, прикраси рук та мушлі

14), склеп 46, шар 4, поховання 7 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 27: 10), склеп 65, шар 2, поховання 3 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 137: 12), склеп 80, шар 2 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 207: 10), склеп 100, поховання 11 (1 шт.) (Хайрединова 2013, рис. 9: 1), склеп 268, поховання 8 (Хайрединова 2018, рис. 1: 4); склеп 186, поховання 12 (1 шт.) (Хайрединова 2013, рис. 10: 1), склеп 207, поховання 5 (Хайрединова 2017, рис. 9: 3); Алонія, склеп 2, поховання 3 (3 шт.) (Турова, Черныш 2015, с. 138, рис. 14: 68); Скелясте, склеп 220 (3 шт.) (Веймарн, Айбабин 1993, с. 37), 406 (2 екз.) (Веймарн, Айбабин 1993, с. 95).

На могильнику Лучисте у двох похованнях із каурі присутні прикраси дніпровського походження. Так, в похованні 4 склепу 43 виявлено дві пальчасті фібули, два браслети, чотири дзвіночки та ланцюжок, а в похованні 3 склепу 65 — антропоморфну фібулу. Однак, в цьому комплексі застібка зафіксована не на кістках, а трохи збоку. В такому разі немає впевненості, що ця прикраса безпосередньо пов'язана із костюмом похованої.

Склеп 186, поховання 12 та склеп 100, поховання 11 із Лучистого (Хайрединова 2013,

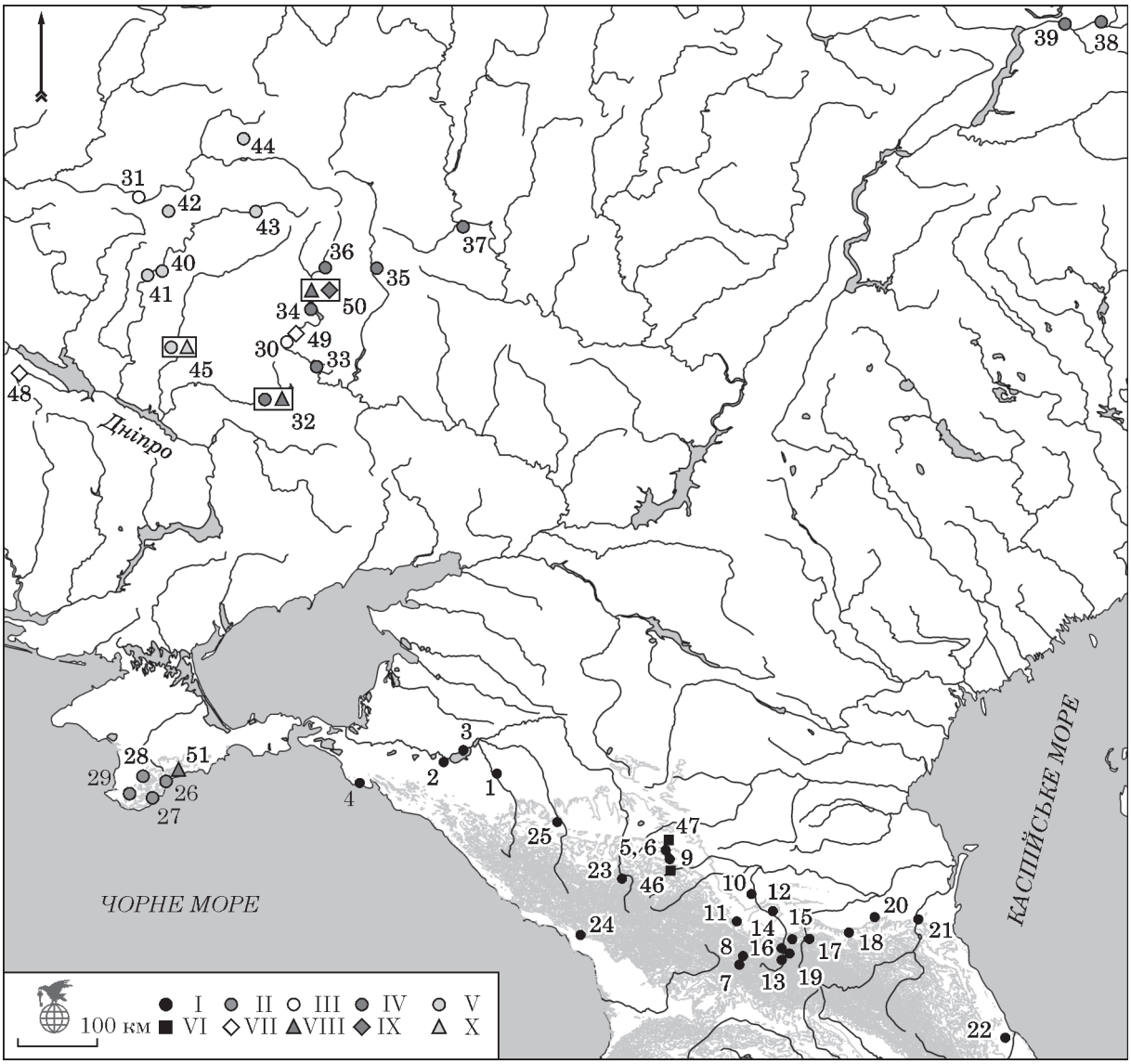

Рис. 11. Карта поширення підвісок із мушель в ранньому середньовіччі. **Умовні позначення**, знахідки *Cypraea moneta* на пам'ятках (I—V): I — Північного Кавказу; II — Криму; III — ранніх слов'ян; IV — салтівської культури; V — роменської культури; VI — знахідки Murex на пам'ятках Північного Кавказу; VII — знахідки «великих» Cypraea на пам'ятках ранніх слов'ян; VIII — знахідки Cardiidae на пам'ятках салтівської культури; IX — знахідки «великих» Cypraea на пам'ятках салтівської культури; X — знахідки Cardiidae на пам'ятках роменської культури. **Пам'ятки**: 1 — МТФ № 3 у колгоспі ім. Ленина; 2 — Прикубанський; 3 — Старокорсунський; 4 — Дюрсо; 5 — Клин-Яр 4; 6 — Клин-Яр 3; 7 — Мокра Балка 1; 8 — Бермамітський; 9 — Лермантовська Скала 2; 10 — Нижній Джулат; 11 — Хазнідон; 12 — Брут; 13 — Чмі-Суаргом; 14 — Чмі 5; 15 — Тарський; 16 — Чмі 1; 17 — Верхній Алкун; 18 — Дуба-Юрт 1; 19 — Гоуст; 20 — Майртуп-А; 21 — Верхній Чір-Юрт 1; 22 — Паласа-Сирт; 23 — Гіляч; 24 — Шапкінський могильник; 25 — Мощова балка; 26 — Лучисте; 27 — Алонія; 28 — Скелясте; 29 — Ескі-Кермен; 30 — Зайцев; 31 — Харівка; 32 — Красна Гірка; 33 — Червона Гусарівка; 34 — Старосалтівський; 35 — Волоконівський; 36 — Дмитрієвський; 37 — Маяцький; 38 — Новінковський II; 39 — Малорязанське; 40 — Кам'яне; 41 — Броварки; 42 — Мар'янівка; 43 — Гочево; 44 — Щуклінське городище; 45 — Полтава; 46 — Лермантовська Скала 1; 47 — Западний Кугульський; 48 — Хацьки; 49 — Мохнач; 50 — Верхній Салтів; 51 — Сонячна Долина

рис. 1) та склеп 2, поховання 3 із Алонії (Турова, Черныш 2015, с. 145—146) датуються другою половиною VI ст., склеп 42 із Лучистого — другою половиною VI — початком VII ст. (Айбабин 1994, с. 138), поховання 3 склепу 65 датується першою чвертю VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 6: 5, 6), поховання 4 склепу 43 — в межах другої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 1: 16—21), поховання 1, 3 та 4 склепу 38 — в межах другої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 19: 4, 6—9), поховання 7 склепу 46 — VII/VIII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 12), шар 2 склепу 80 — в загальних межах VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 12).

В VIII—IX ст. каурі продовжують поступати в Крим: Ескі-Кермен, поховання 243 (Айбабин 2010, рис. 12: 3), Скелясте, 479 (8 шт.) (Вей-

марн, Айбабин 1993, с. 119), 760 (5 шт.) (Вейморн, Айбабин 1993, с. 156).

Можливо, показником імпульсу надходжень *Cypraea moneta* в Східну Європу є також їх поява (разом із кораловими намистинами) в Уфімсько-Бельському межиріччі (Прикам'є), де вони трапляються в поховальних комплексах VI—VII ст. (VIII ст?) (Тамимдарова 2010, с. 233; 2012, с. 116; Аникеева, Русланова (Тамимдарова), Храмченкова 2013, с. 90; Русланова 2016a, с. 263; 2016b, с. 61; 2018, с. 46—47, 146—147).

В такому випадку поява мушель *Cypraea moneta* в складі Зайцівського та Харівського скарбів має невипадковий характер. Також важливим є те, що обидва комплекси знаходяться в одному регіоні — Дніпровському Лівобережжі, басейнах Сіверського Дінця та Сейму (рис. 11).

О. М. Приходнюк та В. М. Хардаєв вважали ці прикраси виробами Балкано-Дунайського регіону (Приходнюк, Хардаев 1998, с. 249). Але в Подунав'ї в ранньому середньовіччі відомі нечисленні знахідки каурі. Вони походять і із могильника VII—VIII ст. Балчик, поховання 133, 135, 143 та 153 [1] (Дончева-Петкова, Апостолов, Русева 2016, с. 145; Petrova, Christova-Penkova 2019, p. 254—255) та, можливо, Бдінці (Въжарова 1976, рис. 99). Тобто, для цього регіону підвіски із мушель не надто характерні.

Отже, можна припустити, що мушлі із Зайцева і Харівки являли собою імпорт із Криму чи Передкавказзя. Між іншим, кілька намистин із складу Зайцівського скарбу (Корзухина 1996, табл. 106: 18) знаходять аналогії серед знахідок із могильника Лучисте в Криму (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 185).

З другої половини VIII ст. каурі з'являються серед матеріалів салтівської культури в межиріччі Сіверського Дінця та Дону (рис. 11). Переважна більшість таких знахідок пов'язана із басейном Сіверського Дінця: Красна Гірка, поховання 53, 180, 185 (10 шт.), 191, 195, 311 (5 цілих та 3 фрагментованих) [2] та 176 (15 шт.) (Аксенов 2004, с. 210, рис. 1: 23), Червона Гусарівка, поховання 44 та 63 (Аксенов 2017a, с. 47), Старосалтівський, катакомба 3 (Аксенов 1999, рис. 5: 30), Волоконівський, поховання 12 (Плетнева, Николаенко 1976, с. 296, рис. 9: 3), Дмитрієвський, катакомба 107, 155, 173 (Плетнева 1989, табл. 20; 21) та Маяцький, катакомба 41, 38 (Флеров 1984, рис. 17: 10; 18: 8). І лише невелика кількість таких знахідок походить із Гострої Луки Дону — Новінковський II, курган 14, поховання 2 (Матвеева 1997, рис. 74: 3) та Малорязанське поховання (Матвеева 1997, рис. 110: 2).

В часи роменської культури (рис. 11) подібні знахідки виявлені на могильниках Кам'яне, курган 18 (біля коліна правої ноги) (Сухобоков 2012, с. 113, 221, рис. 90: 7), Броварки, курган 4 (3 шт., прикріплені до очілля) (Шпилев 2005—2009, рис. 5: 1; Комар 2012, фото 23), Мар'янівка, курган 1 (тілоспалення, бл. 100 шт.), Гочево, курган LV (10 шт., в намисті на грудній клітині), Щуклінське городище (Шпилев 2010, с. 247) та в Полтаві [3].

Слід відмітити, що мушлі *Cypraea moneta* на салтівських та роменських пам'ятках виявлені в тому ж регіоні, де траплялися такі прикраси і в першій половині VIII ст.

Отже, за матеріалами Північного Кавказу, Прикам'я, Криму нове «поступлення» мушель *Cypraea moneta* припадає на другу половину V ст. і продовжується і надалі. Поява цих прикрас у слов'ян першої половини VIII ст. є логічним продовженням їх поширення на півдні Східної Європи. Причому такі знахідки продовжують поступати в регіон Дніпровського Лівобережжя, басейн Сіверського Дінця та Посейм'я і пізніше.

Не слід виключати, що якраз на цій «хвилі» і з'являються «великі» *Cypraea* (*pantherina, tigris, arabica*) в Хацьках та Мохначі (рис. 11). В такому разі вже в другій половини VI — VII ст. цей процес «доходить» до Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. На теренах Передкавказзя трапляються і не лише *Cypraea moneta* — *Murex brandaris* (Лермонтовська Скала 1, поховання 5) та *Murex trunculus* (Западний Кугульський склеп 2, інгумація 2) [4] (Мастыкова 2009, с. 80, 230, 232, рис. 86: 8, 9, табл. 128, 129, 136). В Криму в епоху раннього середньовіччя знахідок великих мушель немає [5]. А от у салтівській культурі є знахідки великих мушель: Верхній Салтів, катакомба 131 (сімейство Cardiidae — серцевидка зелена чи серцевидка їстівна; Аксенов 2016), 154 (сімейство Cardiidae — серцевидка зелена чи серцевидка їстівна), 132 («велика» сімейства Cypraea) [6] та Червона Гусарівка, поховання 113 (сімейство Cardiidae; Аксенов 2017a, с. 47, рис. 27: 7). Відомі серед поховального інвентарю культури пряжки-ґудзики із мушель (Аксенов 2015) та різного роду підвіски із оброблених черепашок (Аксенов 2017b). Є знахідка мушлі сімейства Cardiidae і серед роменських матеріалів у Полтаві [7].

1. Всі поховання є кремаціями, що належать до пізньої фази існування могильника. В тих випадках, коли вдалося визначити стать небіжчика, з'ясувалося, що це були чоловічі поховання. Мушлі не мають просвердлених отворів, що виключає їх використання як підвісок.
2. Повідомлення В. С. Аксьонова. У двох похованнях Красногірського могильника (28 та 124) виявлені мушлі не мають видового визначення.
3. Повідомлення Ю. О. Пуголовка, дослідження 2020 р.
4. Обидва комплекси належать до шиповського горизонту.
5. Хоча у вбранні населення салтівської культури Криму відомі підвіски із мушель сімейства Cardiidae — поселення Сонячна Долина (Майко 2011, рис. 8: 1).
6. Повідомлення В. С. Аксьонова.
7. Повідомлення Ю. О. Пуголовка, дослідження 2020 р.

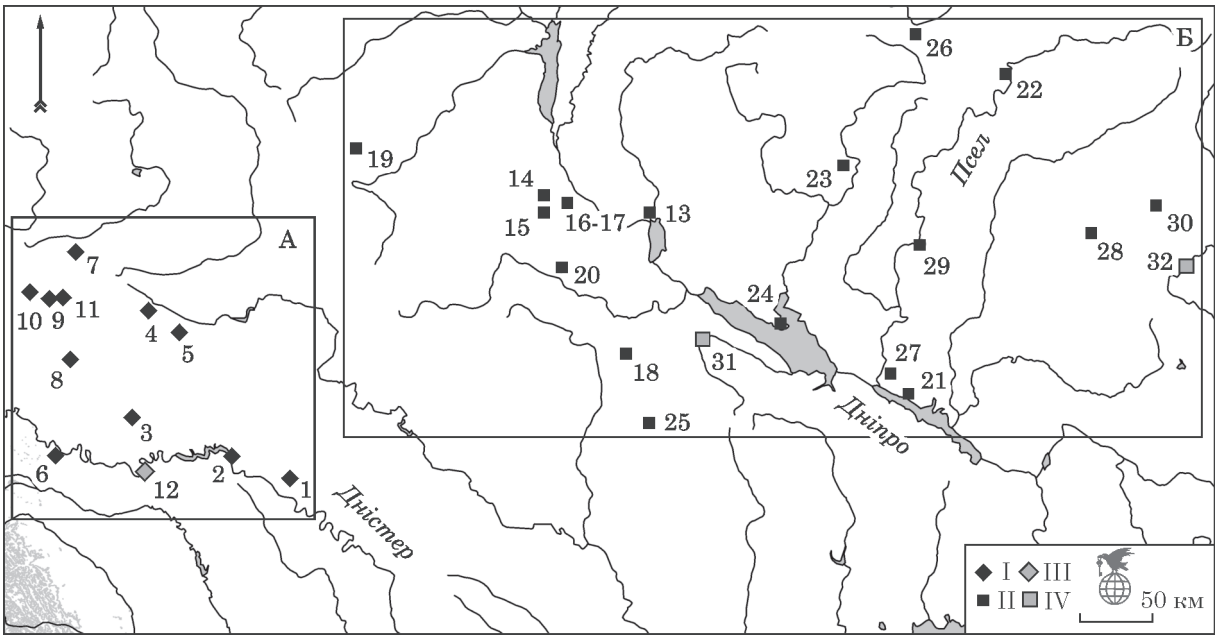

Рис. 12. Знахідки мушель на пам'ятках черняхівської культури (за О. В. Гопкало) і раннього середньовіччя (за Я. В. Володарець-Урбановичем): А — межиріччя Дністра і Західного Бугу; Б — Середнє Подніпров'ї і Дніпровське Лівобережжя. **Умовні позначення**: Знахідки на черняхівських пам'ятках: I — тип 1 (*Cypraea pantherina*); II — тип 2 (*Bolinus brandaris*); III — тип 4 (Murex); IV — тип 1 (*C. pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*). **Пам'ятки**: 1 — Віли Ярузькі; 2 — Бернашівка; 3 — Думанів; 4 — Рідкодуби; 5 — Ружичанка; 6 — Одая; 7 — Бережанка; 8 — Увисла; 9 — Чернелів-Руський; 10 — Біла; 11 — Романове Село; 12 — Лука-Каветчина; 13 — Переяслав-Хмельницький; 14 — Велика Бугаївка; 15 — Барахтянська Вільшанка; 16 — Обухів 1; 17 — Обухів 1а; 18 — Журавка Вільшанська; 19 — Черняхів; 20 — Ромашки; 21 — Компанийці; 22 — Суми-Сад; 23 — Лохвиця; 24 — Жовнино; 25 — Маслово; 26 — Успенка; 27 — Лавриківка; 28 — Війтенки; 29 — Шишаки; 30 — Черкаська Лозова; 31 — Хацьки; 32 — Мохнач

«Великі» мушлі роду Cypraea в V—VII ст. трапляються в аламанських похованнях в Західній Німеччині (Werner 1966, s. 180). Інших випадків знаходження морських мушель на території Європи в ранньому середньовіччі мені не відомі.

Можливо як один із проявів «хвилі морських імпортів» у слов'ян в третій чверті I тис. н. е. слід розглядати і знахідки коралових намистин (рис. 1) [1]: поховання 2 другої половини V — перших десятиліть VI ст. із Любівки (Радзієвська, Шрамко 1980, с. 103, рис. 4: 6; Гавритухин 2004, с. 208—209), в трьох скарбах кола Мартинівки — Гапонове (Мастыкова 1996, с. 21), Хитці, в якому виявлено і мушлю *Murex* sp. (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121) та Суджа-Замостье [2], в двох скарбах кола Пастирських — Пастирський 1992 р. (Приходнюк 1998, с. 96) та Коробові Хутори (Колода 2016, с. 68, рис. 4: 3—5; 2017, с. 89, рис. 4: 3—5).

Вторинне використання. З приводу знахідки із Лука-Каветчина, житло 25. Імовірно, ця мушля роду Murex є «спадком» від черняхівського періоду. В ареалі культури відомі підвіски із мушель цього роду (тип 2 за О. В. Гопкало), в тому числі в Подністров'ї — Віли Ярузькі, Бернашівка, Думанів, Одая, Увисла, Чернелів-Руський, Рідкодуби, Біла, Романове Село, Ружичанка, Бережанка (Гопкало 2008, с. 78, карта 36). Дата поширення підвісок із мушель в пізньоримський час визначена в межах 330/350—367 рр. (Бобровська 1999а, с. 91). Враховуючи сильну фрагментованість мушлі, можна стверджувати, що вона була у використанні дуже довгий час. А якщо додати ранню дату поселення Лука-Каветчина, то припущення, що вона використовувалася з часів черняхівської культури видається цілком логічним. Тобто, на момент археологізації підвіски вона була у обігу впродовж століття чи півтора (рис. 12).

З приводу шляхів появи «великих» мушель (*Cypraea pantherina, C. tigris, C. arabica*) у слов'ян в період другої половини VI — VII ст. не можна відкидати припущення, що ці знахідки були виявлені слов'янами на пам'ятках черняхівської культури, для якої такі прикраси досить характерні. Вважається, що в похованнях цієї культури трапляються *Cypraea pantherina* (Гопкало 2008, с. 78), хоча не завжди визначення проводили спеціалісти [3]. Тож можливо в ряді випадків визначення виду (pantherina)

1. Коралові намистини відомі і на Північному Кавказі та Криму в епоху раннього середньовіччя (Деопик 1959; 1961; Ковалевская 1998, с. 40; Мастыкова 2009, с. 104—105).
2. Неопубліковано, повідомлення В. Є. Родінкової.
3. За повідомленням О. В. Гопкало, досить часто верхній шар на «великих» мушлях Cypraea сильно пошкоджений чи взагалі втрачений.

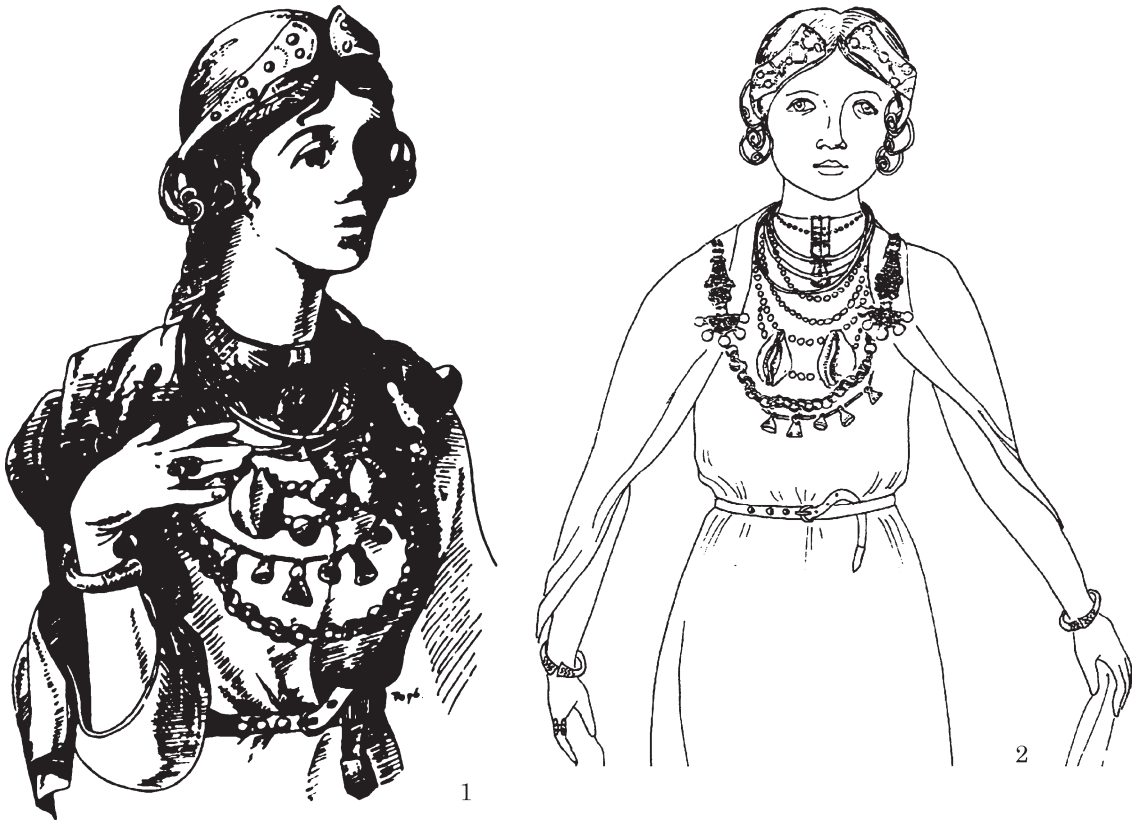

Рис. 13. Реконструкції вбрання із Мохнацького поховання: 1 — В. С. Аксьонова й Л. І. Бабенка, рис. Ю. Е. Титинюк; 2 — О. О. Щеглової, рис. Л. В. Шамшевої

може бути невірними. Хоча їх приналежність до роду Cypraea не викликає сумнівів.

Знахідки із Хацьків та Мохнача потрапляють у регіони, де за часів черняхівської культури такі прикраси були характерні. Каталог таких знахідок був складений О. В. Гопкало — тип 1 (Гопкало 2008, с. 78, карта 36). В Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі (рис. 12) це знахідки із Переяслав-Хмельницького, поховання 1, Великої Бугаївки, поховання 132, Барахтянської Вільшанки, Обухова 1, об'єкт 17, Обухова 1а, поховань 1 та 42, Журавки Вільшанської, поховання 43, Черняхова, Ромашок, поховання 35, Компанійців, поховання 162, Суми-Сада, поховання 5 та Лохвиці, поховання 14, Жовниного, Маслового, Успенки. Дані можна доповнити знахідками, отриманими останнім часом з Лавриківки, поховання 5 (Супруненко, Лямкін, Сидоренко 2011, с. 173, рис. 4: 6; Супруненко, Гопкало 2014, с. 215, рис. 5: 15; 7: 30), Війтенків, поховання 41 (Lyubichev 2013), Шишаків, поховання 60 (Рейда, Гейко, Сапєгін 2014, с. 197, рис. 3: 9) та Черкаської Лозової (Варачева 2016, с. 16—17, 19, рис. 2: 5, 6).

Використання мушель у слов'ян могло мати два варіанти.

Перший із них може розглядатися як наслідування сарматським традиціям. Мушлі трапляються в сарматських похованнях Потисся (Бобровська 1999a, с. 92; 1999b) та в пізньоскіфських могильниках Криму — наприклад, Усть-Альма (Высотская 1994, с. 130) та Неаполь Скіфський, поховання 79 (Сымонович 1983, с. 53, табл. XXV: 28).

У сарматів (Ковпаненко 1986, с. 90, рис. 95: 10), а потім у аланів (Коробов 2003, приложение 1; рис. 74) відомі випадки знаходження мушель поза чи окремо від кісткових решток. Це наводить на роздуми, що ці вироби не були безпосередньо деталями вбрання, а являли собою амулети.

Іноді великі мушлі могли використовуватися в якості «туалетних посудинок», де зберігали рум'яна, як це зафіксовано для матеріалів сарматських поховань римського часу на Кавказі (Гущина, Засецкая 1994, с. 22).

Слід наголосити, що Мохнацьке поховання було здійснено в катакомбі (Аксенов, Бабенко 1998, рис. 1), що є аланською ознакою. Так що для цього комплексу не слід виключати і побутове використання мушель.

Другий варіант використання мушель — в якості деталей вбрання, намиста тощо. Однак, це припущення дискусійне, адже на матеріалах скарбів важко реконструювати структуру вбрання, а в похованні біля с. Мохнач положення речей не зафіксовані «in situ».

Можливо «великі» Cypraea використовувалися у якості деталей намиста (Родинкова 2007, с. 361; рис. 6: 54; 2011, с. 242). Деталі жіночого вбрання із Хацьків представлені пронизками

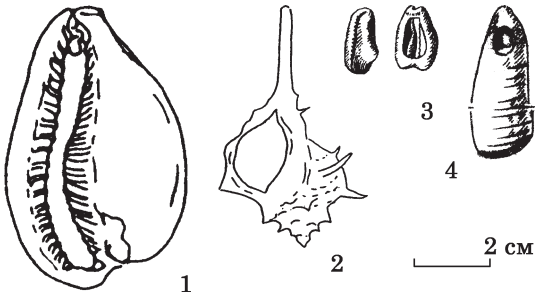

Рис. 14. Типи прикрас із мушель

(14 шт.), трапеціеподібними підвісками (12 шт.), браслетами із кінцями у вигляді зміїних голівок (4 шт.), бурштиновою намистиною, двома фрагментами браслетів, із кінцями у вигляді зміїних голівок невеликого діаметру, тож, можливо, це деталі ланцюжка (рис. 4). Більшість цих знахідок могли використовуватися в якості деталей намиста. Поховання із Мохнача є найбагатшим із усіх інгумацій з прикрасами кола «старожитностей антів» і включає весь спектр прикрас (рис. 5—7), частина із яких є деталями намиста. Використання двох мушель у намисті (рис. 13) одночасно сумнівне, адже вони в такому разі просто билися б одна об одну (звісно, якщо припустити, що обидві мушлі носили при житті).

Використання мушель із інших пам'яток не викликає дискусій. Оброблена морська мушля із отвором із житла 25 Лука-Каветчини використовувалася в якості підвіски.

У скарбах із Зайцева (10 шт.) та Харівки (110 шт.) виявлені мушлі *Cypraea moneta*. Їх використання як деталей намиста підтверджено на основі паралелей із могильника Лучисте. В Зайцевому імовірно, представлене вбрання однієї людини. В Харівці, можливо, три комплекти жіночого вбрання. Цим і пояснюється різниця у кількості знахідок мушель. Деталей намиста в цих скарбах мало. Хоча в роменській культурі зафіксовано їх використання як деталей очілля (могильник Броварки, курган 4). Випадок знаходження каурі біля коліна в кургані 18 могильника Кам'яне може були наслідком переміщення землерийними тваринами.

Висновки. Найраніша знахідка (друга чверть — кінець V ст.) у слов'ян походить із Лука-Каветчини, житло 25. Підвіска виготовлена із мушлі роду Murex, є «спадком» від черняхівського періоду. В ареалі культури відомі підвіски із мушель цього роду (тип 2 за О. В. Гопкало). Враховуючи сильну фрагментованість мушлі вона була у використанні дуже довгий час.

З другої половини VI ст. в ужитку слов'ян з'являються мушлі. Їх різновиди використовують до першої половини VIII ст. — хоча комплексів та таких знахідок не багато (табл. 1). Загалом, до комплексів кола Мартинівки належать Хацьки (рис. 4: А) та Хитці. До цього ж кола включено поховання із речами кола «старожитностей антів», виявлене поблизу с. Мохнач (рис. 2: 2; 5—7). До скарбів кола Пастирських належать комплекси із Зайцева (рис. 4: Б) та Харівки (рис. 8—10). Їх поява пов'язана із загальною тенденцією поширення *Cypraea moneta* у Східній Європі в ранньому середньовіччі. Мушлі *Cypraea moneta* використовували як підвіски в намисті, як це засвідчено знахідками із могильника Лучисте. Використання інших видів мушель залишається не до кінця з'ясованим. Однак, і вони, імовірно, являли собою деталі намиста чи амулети.

В комплексах слов'ян знайдено мушлі молюсків наступних видів: *Cypraea moneta, pantherina, tigris, arabica*. Відомі також і вироби із мушель роду Murex (табл. 2; рис. 14).

* * *

Висловлюю щиру вдячність В. С. Аксьонову, В. В. Аністратенку, В. І. Баранову, Ю. Г. Безкоровайній, О. В. Гопкало, О. С. Дзнеладзе, В. В. Колоді, О. В. Комару, Д. С. Коробову, О. О. Лаптєву, Ю. Б. Полідовичу, Ю. О. Пуголовку, Р. М. Рейді, В. Є. Родінковій, О. О. Щегловій та Є. Ю. Яніш за надані консультації та зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова, М. П. 1997. *Ранние аланы Северного Кавказа III—V вв. н. э.* Москва.

Айбабин, О. И. 1994. Комплексы с большими двупластинчатыми фибулами из Лучистого. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IV, с. 132-172.

Айбабин, А. И. 2010. Городище на плато Эски-Кермен в период господства хазар в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVI, с. 214-239.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Україна.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.

Аксенов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.

Аксьонов, В. С. 2004. К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца. *Хазарский альманах*, 3, с. 204-212.

Аксенов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.

Аксьонов, В. С. 2016. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 181-183.

Аксенов, В. С. 2017a. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северской Донце*. Харьков: Рожко С. Г.

Аксенов, В. С. 2017b. Реконструкция костюма аланских женщин по археологическим материалам

раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов. *Древности*, 15, с. 99-109.

Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. 1997a. До вивчення етнокультурних зв'язків населення Дніпро-Донецького межиріччя у V—VII ст. н. е. (за матеріалами «антського» поховання біля с. Мохнач). В: *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22—24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали*. Київ: КДУ, с. 206-207.

Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. 1997b. Поховання з речами «антського типу» біля с. Мохнач Харківської області. В: *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення)*. 2. Київ; Харків: Рідний край, с. 225-226.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1999. Случайная находка у с. Мохнач. *Древности 1997—1998*, с. 216-217.

Алексеева, Е. М. 1982. *Античные бусы северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Аникеева, О. В., Русланова (Тамимдарова), Р. Р., Храмченкова, Р. Х. 2013. Украшения из стекла и камней городища Уфа-II. В: Султанова, А. Н. (ред.). *Урал и просторы Евразии сквозь века и тысячелетия: научные публикации, посвященные 80-летнему юбилею Н. А. Мажитова*. Уфа: РИЦ БашГУ, с. 86-108.

Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка*. 1: Дневник раскопок. Москва: Научный мир.

Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.

Биологический… 1989. *Биологический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. III. Санкт-Петербург: Тип. Главного управления Уделов.

Бобровська, О. В. 1999a. Жіночі поясні амулети черняхівської культури. *Археологія*, 4, с. 89-95.

Бобровская, О. В. 1999b. Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников). В: Левада, М. Е. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Київ: Товариство Археології та Антропології, с. 144-160.

Бочковой, В. В., Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2002. Раннесредневековые погребения из раскопок Прикубанского могильника в 1999 году. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 2, с. 116-131.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984a. *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Киев: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984b. Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых древностей Среднего Поднестровья. *Краткие сообщения института археологии*, 178, с. 40-47.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1985. Проблема преемственности черняховских и раннесредневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре. *Slovenskб archeolygia*, XXXIII, I, с. 71-136.

Варачова, К. Г. 2016. Випадковий комплекс знахідок пізньоримського часу біля с. Черкаська Лозова Харківської області. *Oium*, 5: Черняхівська культура, с. 14-19.

Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*, с. 126-153.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля*. Київ, с. 119-132.

Воронов, Ю. Н., Юшин, В. А. 1973. Новые памятники цебельдинской культуры в Абхазии. *Советская археология*, 1, с. 171-191.

Высотская, Т. Н. 1994. *Усть-Альминское городище и некрополь*. Киев: Киевская Академия Евробизнеса.

Вължарова, Ж. 1976. *Славяне и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България)*. София.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 140-148.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Гущина, И. И., Засецкая, И. П. 1994. *Золотое кладбище римской эпохи в Прикубанье*. Санкт-Петербург.

Деопик, В. Б. 1959. Классификация бус Северного Кавказа IV—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 48-65.

Деопик, В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы V—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 202-232.

Дончева-Петкова, Л., Апостолов, К., Русева, В. 2016. *Прабългарският некропол при Балчик*. София: БАН.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути*. Сакнт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва, с. 138-177.

Каманецкий, В. Н. 1987. Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани. *Советская археология*, 4, с. 187-205.

Ковалевская, В. Б. 1998. *Хронология восточноевропейских древностей V—IX веков*. I: Каменные бусы Кавказа и Крыма. Москва.

Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.

Колода, В. В. 2016. «Антський скарб» з городища Коропові Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 66-77.

Колода, В. В. 2017. Место «антского клада» с городища Короповы Хуторав в контексте взаимовлияния пеньквской и салтовской культур. *Дриновски сборник*, X, с. 83-93.

Комар, А. В. 2012. Хронология могильника у с. Каменное. В: Сухобоков, О. В. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное*. Київ: Аграр Медіа Груп, с. 335-355.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем

Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Коробов, Д. С. 2003. *Социальная организация алан Северного Кавказа IV—IX вв.* Санкт-Петербург: Алетейя.

Майко, В. В. 2011. Праболгарское поселение VIII — первой половины X вв. в с. Солнечная Долина в Юго-Восточному Крыму. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ИНУ имени В. Н. Каразина, с. 207-219.

Мастыкова, А. В. 1996. Бусы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 16-21.

Мастыкова, А. В. 2000. Средиземноморские элементы в женском костюме у населения Северного Кавказа (V—VI вв.). *Археология восточноевропейской лесостепи*, 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья, с. 31-47.

Мастыкова, А. В. 2009. *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э.* Москва: Гриф и К.

Матвеева, Г. И. 1997. *Могильники ранних болгар на Самарской Луке*. Самара: СГУ.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. (Дмитриевский археологический комплекс)*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А., Николаенко, А. Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник. *Советская археология*, 3, с. 279-298.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Радзієвська, В. Є., Шрамко, Б. А. 1980. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині. *Археологія*, 33, с. 100-108.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2014. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків, с. 193-204.

Родинкова, В. Е. 2007. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э.* Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 358-388.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Русланова, Р. Р. 2016. Бусы средневекового городища Уфа-II по материалам раскопок 2015 года. В: Черных, Е. М. (ред.). *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание): Материалы Всероссийской (с международным участием) научной конференции*. Ижевск, с. 261-264.

Русланова, Р. Р. 2016. Приложение 1. Морфолого-технологический и хронологический анализ бус. В: Русланов, Е. В., Шамсутдинов, М. Р., Романов, А. А. 2016. *Раннесредневековые древности Уфимского полуострова. Городище Уфа-II. Материалы археологических раскопок 2015 года*. Уфа: Древняя Уфа, с. 59-63.

Русланова, Р. Р. 2018. *Бусы Южного Урала по материалам некрополей III—VIII веков*. Уфа: Башкирская энциклопедия.

Супруненко, О. Б., Гопкало, О. В. 2014. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання у Лавриківці). В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків, с. 205-224.

Супруненко, О. Б., Лямкін, В. В., Сидоренко, О. В. 2011. Унікальний поховальний комплекс гунського часу в кургані в околицях Комсомольська. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 168-176.

Сухобоков, О. В. 2012. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное*. Київ: Аграр Медіа Груп.

Сымонович, Э. А. 1983. *Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского)*. Киев: Наукова думка.

Тамимдарова, Р. Р. 2010. Коллекция каменных бус средневекового городища Уфа-II (по материалам раскопок 2008—2009 гг.). В: Кабатов, С. А. (ред.). *Вузы в археолого-этнографических исследованиях Урало-Поволжья: опыт, проблемы, перспективы. Материалы XLII Урало-Поволжской археологический студенческой конференции*. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, с. 231-234.

Тамимдарова, Р. Р. 2012. Этапы и характер поступления бус в Уфимско-Бельское междуречье в эпоху средневековья. В: Султанова, А. Н. (ред.). *V Башкирская археологическая конференция студентов и молодых ученых: Материалы региональной научной конференции студентов и молодых ученых. БашГУ, 15 декабря 2012 г., г. Уфа*. Уфа: РИЦ БашГУ, с. 114-119.

Турова, Н. П., Черныш, С. А. 2015. Раннесредневековый могильник Алония на южном берегу Крыма (по материалам раскопок 1998, 2001, 2002 гг.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XX, с. 133-184.

Флёров. В. С. 1984. Маяцкий могильник. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва: Наука, с. 142-199.

Флеров, В. С. 2000. *Аланы Центрального Предкавказья V—VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. Труды Клин-Ярской экспедиции*. I. Москва: Полимедиа.

Хайрединова, Э. А. 2013. Бронзовые серьги с полым многогранником из могильника у с. Лучистое. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVIII, с. 187-216.

Хайрединова, Э. А. 2015. Украшения из природных материалов в костюме крымских готов. *Бос-*

порские чтения, XVI: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Географическая среда и социум, с. 360-362.

Хайрединова, Э. А. 2017. Парадный убор жительницы раннесредневекового Дороса (по находкам из Тешкли-бурунского клада Мангупского городища). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXII, с. 62-88.

Хайрединова, Э. А. 2018. Византийские золотые кресты раннесредневекового времени из Керчи. *Боспорские исследования*, XXXVII, с. 246-262.

Шпилев, А. Г. 2005—2009. Об одном типе погребальных головных уборов у южных северян в конце X—XI вв. *Stratum plus*, 5, с. 338-351.

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Lyubichev, M. 2013. The secondary used artifact in grave 41 of the Chernyakhov cemetery of Voytenki. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 236-248.

Petrova, A., Christova-Penkova, M. 2019. Medieval jewerly with cowrie shell (Cypraea pantherina) — archaeological context and historical realities. *Pontica*, LII, p. 253-259.

Werner, J. 1966. Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Jahbruch des RGZM*, 11, s. 140-184.

REFERENCES

Abramova, M. P. 1997. *Rannie alany Severnogo Kavkaza III—V vv. n. e*. Moskva.

Aibabin, O. I. 1994. Kompleksy s bolshimi dvuplastinchatymi fibulami iz Luchistogo. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, IV, s. 132-172.

Aibabin, A. I. 2010. Gorodishche na plato Eski-Kermen v period gospodstva khazar v Krymu. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVI, s. 214-239.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kiev: Maister Knig.

Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, s. 137-149.

Aksonov, V. S. 2004. K voprosu o semantike nekotorykh zhenskikh naborov ukrashenii saltovskogo vremeni iz basseina Severskogo Dontsa. *Khazarskii almanakh*, 3, s. 204-212.

Aksenov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Dontsa). *Khazarskii almanakh*, 13, s. 65-81.

Aksenov, V. S. 2016. Doslidzhennia Verkhno-Saltivskoho katakombnoho mohylnyka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r*., s. 181-183.

Aksenov, V. S. 2017a. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskoi Dontse*. Kharkov: Rozhko S. G.

Aksenov, V. S. 2017b. Rekonstruktsiia kostiuma alanskikh zhenshchin po arkheologicheskim materialam rannesrednevekovogo katakombnogo mogilnika u s. Verkhnii Saltov. *Drevnosti*, 15, s. 99-109.

Aksonov, V. S., Babenko, L. I. 1997a. Do vyvchennia etnokulturnykh zviazkiv naselennia Dnipro-Donetskoho mezhyrichchia u V—VII st. n. e. (za materialamy «antskoho» pokhovannia bilia s. Mokhnach). In: *V Mizhnarodna arkheolohichna konferentsiia studentiv ta molodykh vchenykh (Kyiv, 22—24 kvitnia 1997 r.). Naukovi materialy*. Kyiv: KDU, s. 206-207.

Aksonov, V. S., Babenko, L. I. 1997b. Pokhovannia z rechamy «antskoho typu» bilia s. Mokhnach Kharkivskoi oblasti. In: *VIII Vseukrainska naukova konferentsiia «Istorychne kraieznavstvo i kultura» (Naukovi dopovidi ta povidomlennia)*. 2. Kyiv; Kharkiv: Ridnyi krai, s. 225-226.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 111-122.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1999. Sluchainaia nakhodka u s. Mokhnach. *Drevnosti 1997—1998*, s. 216-217.

Alekseeva, E. M. 1982. *Antichnye busy severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Anikeeva, O. V., Ruslanova (Tamimdarova), R. R., Khramchenkova, R. Kh. 2013. Ukrasheniia iz stekla i kamnei gorodishcha Ufa-II. In: Sultanova, A. N. (ed.). *Ural i prostory Evrazii skvoz veka i tysiacheletiia: nauchnye publikatsii, posviashchennye 80-letnemu iubileiu N. A. Mazhitova*. Ufa: RITs BashGU, s. 86-108.

Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka*. 1: Dnevnik raskopok. Moskva: Nauchnyi mir.

Berezovets, D. T. 1952. Kharivskyi skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.

Biologicheskii… 1989. *Biologicheskii entsiklopedicheskii slovar*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. III. Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo upravleniia Udelov.

Bobrovska, O. V. 1999a. Zhinochi poiasni amulety cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 4, s. 89-95.

Bobrovskaia, O. V. 1999b. Busy i podveski rannego etapa cherniakhovskoi kultury (po materialam mogilnikov). In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture*. Kyiv: Tovarystvo Arkheolohii ta Antropolohii, s. 144-160.

Bochkovoi, V. V., Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2002. Rannesrednevekovye pogrebeniia iz raskopok Prikubanskogo mogilnika v 1999 godu. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 2, s. 116-131.

Vakulenko, L. V., Prikhodniuk, O. M. 1984a. *Slavianskie poseleniia I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.

Vakulenko, L. V., Prikhodniuk, O. M. 1984b. Rol cherniakhovskoi kultury v formirovanii rannesrednevekovykh drevnostei Srednego Podnestrovia. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 178, s. 40-47.

Vakulenko, L. V., Prikhodniuk, O. M. 1985. Problema preemstvennosti cherniakhovskikh i rannesrednevekovykh drevnostei v svete novykh issledovanii na Srednem Dnestre. *Slovenskб archeolygia*, XXXIII, I, s. 71-136.

Varachova, K. H. 2016. Vypadkovyi kompleks znakhidok piznorymskoho chasu bilia s. Cherkaska Lozova Kharkivskoi oblasti. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura, s. 14-19.

Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Blazhkivskyi skarb: 115-richnytsia znakhidky. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*, s. 126-153.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistsia znakhidky Khyttsivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia*. Kyiv, s. 119-132.

Voronov, Iu. N., Iushin, V. A. 1973. Novye pamiatniki tsebeldinskoi kultury v Abkhazii. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 171-191.

Vysotskaia, T. N. 1994. *Ust-Alminskoe gorodishche i nekropol*. Kiev: Kievskaia Akademiia Evrobiznesa.

Viezharova, Zh. 1976. *Slaviane i prabielgari (po danni na nekropolite ot VI—XI v. na teritoriiata na Bielgariia)*. Sofiia.

Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhe na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 140-148.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Gushchina, I. I., Zasetskaia, I. P. 1994. *Zolotoe kladbishche rimskoi epokhi v Prikubane*. Sankt-Peterburg.

Deopik, V. B. 1959. Klassifikatsiia bus Severnogo Kavkaza IV—IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 48-65.

Deopik, V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy V—IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 202-232.

Doncheva-Petkova, L., Apostolov, K., Ruseva, V. 2016. *Prabielgarskiiat nekropol pri Balchik*. Sofiia: BAN.

Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka: neobychnyi arkheologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti*. Saknt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moskva, s. 138-177.

Kamanetskii, V. N. 1987. Alano-bolgarskii mogilnik bliz stanitsy Starokorsunskoi na Kubani. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 187-205.

Kovalevskaia, V. B. 1998. *Khronologiia vostochnoevropeiskikh drevnostei V—IX vekov*. I: Kamennye busy Kavkaza i Kryma. Moskva.

Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.

Koloda, V. V. 2016. «Antskyi skarb» z horodyshcha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 11, s. 66-77.

Koloda, V. V. 2017. Mesto «antskogo klada» s gorodishcha Koropovy Khutorav v kontekste vzaimovliianiia penkvskoi i saltovskoi kultur. *Drinovski sbornik*, X, s. 83-93.

Komar, A. V. 2012. Khronologiia mogilnika u s. Kamennoe. In: Sukhobokov, O. V. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe*. Kyiv: Ahrar Media Hrup, s. 335-355.

Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.

Korobov, D. S. 2003. *Sotsialnaia organizatsiia alan Severnogo Kavkaza IV—IX vv*. Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Maiko, V. V. 2011. Prabolgarskoe poselenie VIII — pervoi poloviny X vv. v s. Solnechnaia Dolina v Iugo-Vostochnomu Krymu. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: INU imeni V. N. Karazina, s. 207-219.

Mastykova, A. V. 1996. Busy. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 16-21.

Mastykova, A. V. 2000. Sredizemnomorskie elementy v zhenskom kostiume u naseleniia Severnogo Kavkaza (V—VI vv.). *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 14: Evraziiskaia step i lesostep v epokhu rannego srednevekovia, s. 31-47.

Mastykova, A. V. 2009. *Zhenskii kostium Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV — seredine VI v. n. e.* Moskva: Grif i K.

Matveeva, G. I. 1997. Mogilniki rannikh bolgar na Samarskoi Luke. Samara: SGU.

Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiia sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pogranich e. (Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks)*. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A., Nikolaenko, A. G. 1976. Volokonovskii drevnebolgarskii mogilnik. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 279-298.

Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskyi skarb 1992 roku. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 94-99.

Prykhodniuk, O. M. 2005. Pastyrske horodyshche. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Prikhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Kharivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.

Radziievska, V. Ye., Shramko, B. A. 1980. Novi arkheolohichni pamiatky na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia*, 33, s. 100-108.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2014. Zhinoche pokhovannia 60 z Shyshatskoho mohylnyka cherniakhivskoi kultury. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv, s. 193-204.

Rodinkova, V. E. 2007. Sistema zhenskogo rannesrednevekovogo ubora Srednego Podneprovia (retrospektivnyi analiz). In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n. e*. Ranneslavianskii mir, 9. Moskva: IA RAN, s. 358-388.

Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskii kostium dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniia narodov: sovremennoe sostoianie issledovanii. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3—12 sentiabria 2011 g*. Moskva: IA RAN, s. 239-265.

Rodinkova, V. E. 2012. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebrianogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 151-158.

Ruslanova, R. R. 2016. Busy srednevekovogo gorodishcha Ufa-II po materialam raskopok 2015 goda. In: Chernykh, E. M. (ed.). *Arkheologicheskoe nasledie Urala: ot pervykh otkrytii k fundamentalnomu nauchnomu znaniiu (XX Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie): Materialy Vserossiiskoi (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchnoi konferentsii*. Izhevsk, s. 261-264.

Ruslanova, R. R. 2016. Prilozhenie 1. Morfologo-tekhnologicheskii i khronologicheskii analiz bus. In: Ruslanov, E. V., Shamsutdinov, M. R., Romanov, A. A. 2016. *Rannesrednevekovye drevnosti Ufimskogo poluostrova. Gorodishche Ufa-II. Materialy arkheologicheskikh raskopok 2015 goda*. Ufa: Drevniaia Ufa, s. 59-63.

Ruslanova, R. R. 2018. *Busy Iuzhnogo Urala po materialam nekropolei III—VIII vekov*. Ufa: Bashkirskaia entsiklopediia.

Suprunenko, O. B., Hopkalo, O. V. 2014. Divochyi kostium finalnoho etapu cherniakhivskoi kultury (za materialamy pokhovannia u Lavrykivtsi). In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv, s. 205-224.

Suprunenko, O. B., Liamkin, V. V., Sydorenko, O. V. 2011. Unikalnyi pokhovalnyi kompleks hunskoho chasu v kurhani v okolytsiakh Komsomolska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, s. 168-176.

Sukhobokov, O. V. 2012. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe*. Kyiv: Ahrar Media Hrup.

Symonovich, E. A. 1983. *Naselenie stolitsy pozdneskifskogo gosudarstva (po materialam Vostochnogo mogilnika Neapolia Skifskogo)*. Kiev: Naukova dumka.

Tamimdarova, R. R. 2010. Kollektsiia kamennykh bus srednevekovogo gorodishcha Ufa-II (po materialam raskopok 2008—2009 gg.). In: Kabatov, S. A. (ed.). *Vuzy v arkheologo-etnograficheskikh issledovaniiakh Uralo-Povolzhia: opyt, problemy, perspektivy. Materialy XLII Uralo-Povolzhkoi arkheologicheskii studencheskoi konferentsii*. Kostoroma: KGU im. N.A. Nekrasova, s. 231-234.

Tamimdarova, R. R. 2012. Etapy i kharakter postupleniia bus v Ufimsko-Belskoe mezhdureche v epokhu srednevekovia. In: Sultanova, A. N. (ed.). *V Bashkirskaia arkheologicheskaia konferentsiia studentov i molodykh uchenykh: Materialy regionalnoi nauchnoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh. BashGU, 15 dekabria 2012 g., g. Ufa*. Ufa: RITs BashGU, s. 114-119.

Turova, N. P., Chernysh, S. A. 2015. Rannesrednevekovyi mogilnik Aloniia na iuzhnom beregu Kryma (po materialam raskopok 1998, 2001, 2002 gg.). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XX, s. 133-184.

Flerov. V. S. 1984. Maiatskii mogilnik. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Maiatskoe gorodishche. Trudy Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoi ekspeditsii*. Moskva: Nauka, s. 142-199.

Flerov, V. S. 2000. *Alany Tsentralnogo Predkavkazia V—VIII vekov: obriad obezvrezhivaniia pogrebennykh*. Trudy Klin-Iarskoi ekspeditsii. I. Moskva: Polimedia.

Khairedinova, E. A. 2013. Bronzovye sergi s polym mnogogrannikom iz mogilnika u s. Luchistoe. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVIII, s. 187-216.

Khairedinova, E. A. 2015. Ukrasheniia iz prirodnykh materialov v kostiume krymskikh gotov. Bosporskie chteniia, XVI: Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. *Geograficheskaia sreda i sotsium*, s. 360-362.

Khairedinova, E. A. 2017. Paradnyi ubor zhitelnitsy rannesrednevekovogo Dorosa (po nakhodkam iz Teshkli-burunskogo klada Mangupskogo gorodishcha). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXII, s. 62-88.

Khairedinova, E. A. 2018. Vizantiiskie zolotye kresty rannesrednevekovogo vremeni iz Kerchi. *Bosporskie issledovaniia*, XXXVII, s. 246-262.

Shpilev, A. G. 2005—2009. Ob odnom tipe pogrebalnykh golovnykh uborov u iuzhnykh severian v kontse X—XI vv. *Stratum plus*, 5, s. 338-351.

Shpilev, A. G. 2010. Ukrasheniia romenskogo vremeni iz Kurskoi oblasti (vtoraia polovina VIII — konets X vv.). *Stratum plus*, 5, s. 221-274.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Lyubichev, M. 2013. The secondary used artifact in grave 41 of the Chernyakhov cemetery of Voytenki. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 236-248.

Petrova, A., Christova-Penkova, M. 2019. Medieval jewerly with cowrie shell (Cypraea pantherina) — archaeological context and historical realities. *Pontica*, LII, p. 253-259.

Werner, J. 1966. Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Jahbruch des RGZM*, 11, s. 140-184.

Ya. V. Volodarets-Urbanovich

DECORATIONS FROM SHELLS IN THE ADORNMENTS OF EARLY MEDIEVAL SLAVS

The pendant from Luka-Kavetchyna, dwelling 25 (fig. 2: 1; 3) is the earliest find from the Slavs sites dating to the second quarter — the end of the 5th century. The adornment was made of a shell of the genus Murex and is the «legacy» from the Cherniakhiv culture. In the area of that culture are known the pendants made of shells of this genus (type 2 by O. Hopkalo).

The pendants from shells appear in use of the Slavs since the second half of the 6th century. Their varieties were used until the first half of the 8th century, although the assemblages and finds with them are few (table 1; fig. 1; 14). In the Slavic assemblages the shells of mollusks of the following species were occurred: *Cypraea moneta, C. pantherina, C. tigris, C. arabica*. The items from Murex shells are also known. The height of *Cypraea moneta* is a little more than 2 cm. Other species of shells are larger reaching the height ca. 7—8 cm.

The assemblages of the Martinivka circle include Khatski (fig. 4: A) and Khittsi ones. The grave from Mokhnach belongs to the same antiquities (fig. 2: 2; 5—7). The jewellery by Martynivka circle are dated back to the second half of the 6th century, and the hoards were hidden in the middle — the third quarter of the 7th century. The Pastyrsky circle hoards include the assemblages from Zaitsevo (fig. 4: B) and Kharivka (fig. 8—10). The hoards by Pastyrsky circle were hidden in the first half of 8th century.

The appearance of the pendants from shells is related to the general trend of the spread of *Cypraea moneta* in Eastern Europe in the early Middle Ages. They are known in the Caucasus, Crimea, the Seversky Donets basin (fig. 11). *Cypraea moneta* shells were used as pendants in necklaces as evidenced by finds from the Luchiste burial ground from Crimea. The use of other types of shells remains unclear. However, they were probably parts of necklaces or amulets.

Keywords: hoards of the Martynivka circle, hoards of the Pastirske circle, Penkivka culture, Romny culture, «antiquities of the Ants», early Middle Ages, shells, Cypraea, Murex.

Одержано 18.10.2020

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph D, Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 904.5(477.54)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.17

О. Д. Козак, В. М. Окатенко, Т. В. Бітковська

«ВЕРШНИК БЕЗ ГОЛОВИ»: СКІФСЬКЕ ПОХОВАННЯ В КУРГАНІ БІЛЯ КУСТОРІВКИ

Залучаються до наукового обігу археологічні, антропологічні та археозоологічні матеріали з впускного чоловічого поховання раннього залізного віку; аналізується незвичайний поховальний обряд та зміни на скелеті людини, пов’язані з військовою спеціалізацією.

Ключові слова: *археологія, антропологія, доба раннього заліза, поховальний обряд, декапітація, комплекс вершника, комплекс лучника.*

2013 р. біля с. Кусторівка Краснокутської ТГ Богодухівського р-ну Харьковської обл. експедиція ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» ІА НАН України під керівництвом І. Голубевої дослідила два скіфських кургани V—IV ст. до н. е. (рис. 1; Голубєва 2014; Козак, Окатенко 2018; Фіалко 2019, с. 80, 83, 84; Гречко 2021, с. 20). В одному з них виявлено поховання чоловіка без голови. У могилі були знайдені фрагменти кінських кісток, кінська збруя, численні наконечники стріл (сагайдак), спис і ніж.

Людські рештки попередньо обстежили В. Бондаренко і С. Дробишевський. В. Бондаренко надав лише первинний опис кісток, звіт С. Дробишевського представляє собою коротку таблицю з викладеними найпомітнішими особливостями скелету. З огляду на незвичність поховання виникла необхідність докладнішого його вивчення.

Рештки коня та зброя у похованні дозволяють припустити, що чоловік був вершником й володів різними видами стрілецької зброї (луком / дротиком / списом). Голова коня, розташована над тим місцем, де мала знаходитись голова чоловіка, вказує на зв’язок людини з твариною, для скіфів, можливо, сакральний. На шийних хребцях, як і на довгих кістках посткраніального скелету, присутні сліди можливої підготовки тіла до поховання. Зазвичай відсутність черепа у похованні може бути спричинена пограбуванням та руйнуванням скелету або ж прижиттєвою декапітацією. Проте, сліди дефлешингу, розташування голови коня над втраченою головою людини та інші зміни на скелеті свідчать про певний поховальний обряд, прямі аналогії якому поки що не знайдені на теренах Північного Причорномор’я.

Насип кургану 1 овальної форми, розмірами 39 × 32 м був орієнтований довгою віссю по лінії північний схід—південний захід (рис. 2). Насип розораний, потужність шару чорнозему 0,3—0,4 м, похований ґрунт 1,50—1,60 м (рис. 2). Під курганним насипом зафіксовано два поховання: № 1 (центральне, основне) і № 2 (впускне). У попередніх працях воно визначено як супроводжуюче поховання «охоронця» (напр.: Козак, Окатенко 2018). Однак, розташування поховання на периферії кургану і відсутність явного зв’язку між цим похованням та основною могилою викликають сумніви в одночасності їх спорудження.

Поховання 1 (основне) розміщувалось у центрі кургану у склепі орієнтованому за лінією Пн З—Пд С. Після пограбування залишилася переміщені частини черепу та стегна, а кістки гомілок залишились in situ у камері. Тіло жінки було покладене головою на захід. У склепі виявлено залізний клинок ножа із горбатою спинкою і заклепкою для кріплення дерев’яного руків’я.

Поховання 2 (впускне) знаходилось у 4,4 м на схід від основного поховання (рис. 2) та було здійснене у похованому суглинку в прямокутній ямі з закругленими кутами, розмірами 2 × 0,80 м, глибиною 1,56 м від сучасної поверхні

© О. Д. КОЗАК, В. М. ОКАТЕНКО, Т. В. БІТКОВСЬКА, 2021

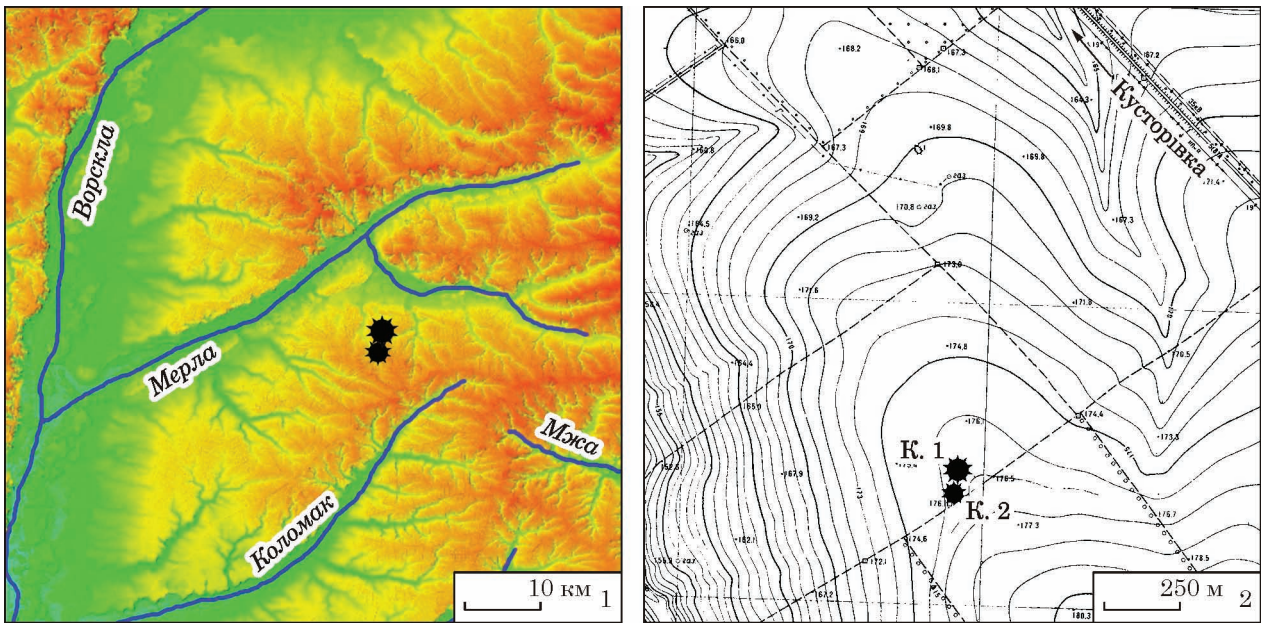

Рис. 1. Курганна група (кургани 1 і 2) біля с. Кусторівка: 1 — в межиріччі р. Ворскла і Сіверський Донець; 2 — на топографічній карті місцевості

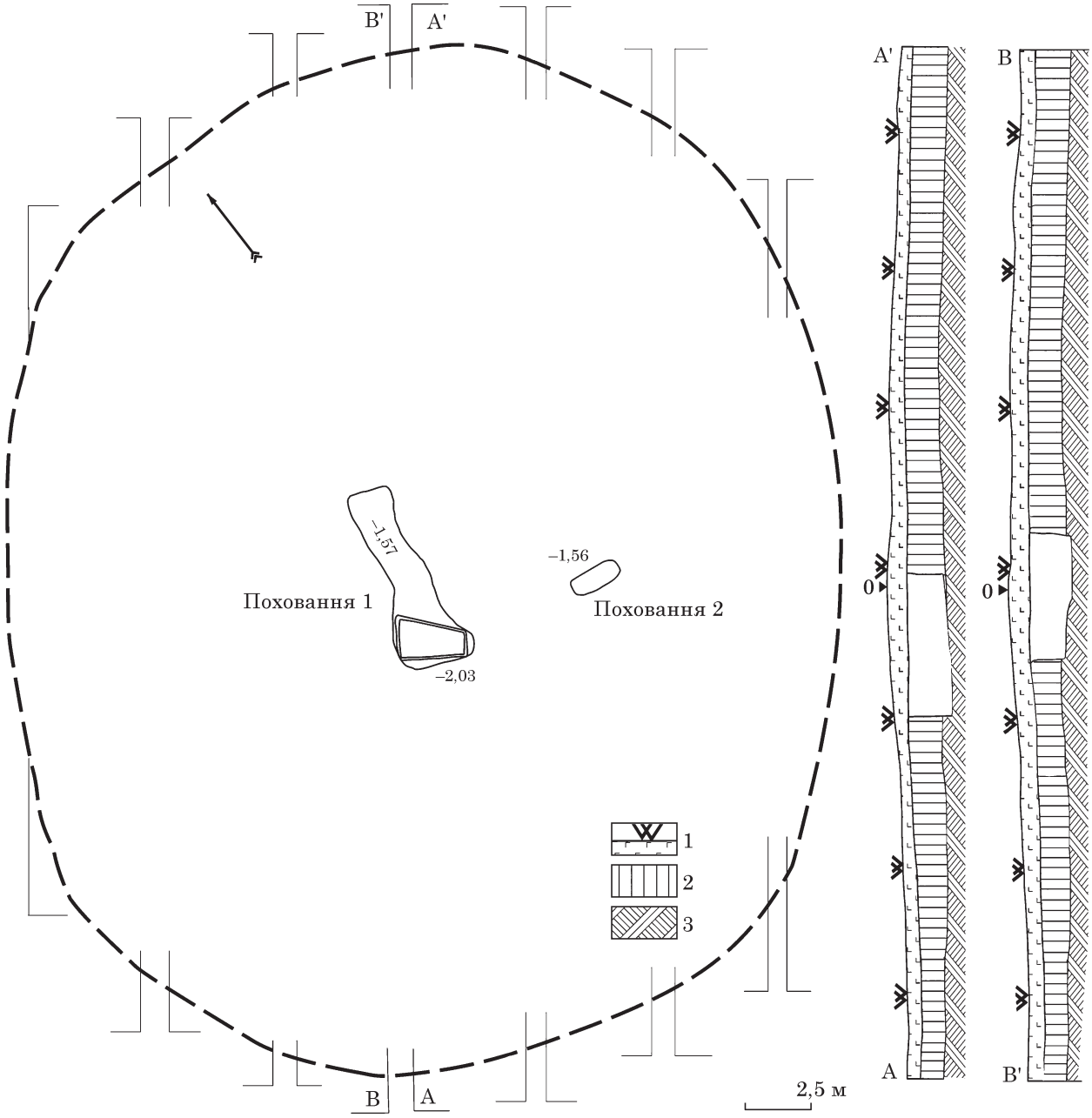

Рис. 2. План і профілі кургану 1 біля с. Кусторівка: 1 — сучасна денна поверхня; 2 — суглинок; 3 — материк

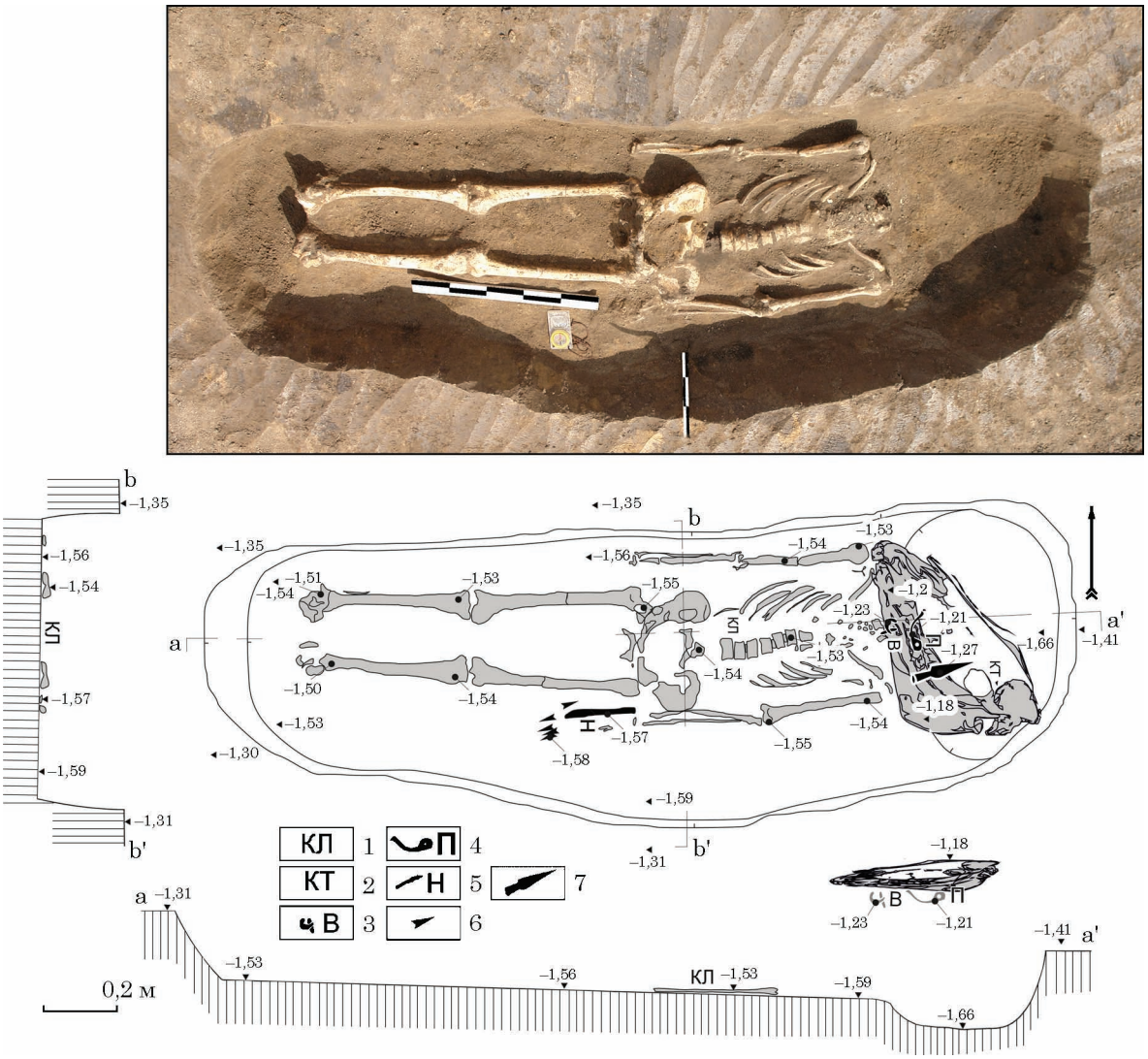

Рис. 3. Поховання 2 кургану 1, фото, план і профілі: 1 — кістки людини; 2 — кістки тварини; 3 — вудила; 4 — псалій; 5 — ніж; 6 — наконечники стріл; 7 — вістря списка

кургану (рис. 3). Скелет без черепа в анатомічному положенні лежав випростано на спині, головою на схід, з невеликим ухилом на північ. Безпосередньо над цим похованням (0,2 м) під насипом кургану лежала голова коня (рис. 3). Поряд із нею знаходилися рештки кінського спорядження: залізний псалій з двома отворами (рис. 4: 1), фрагменти вудил (рис. 4: 2), а також наконечник списка (рис. 4: 3). Вздовж лівого стегна, поряд із кистю знайдено залізний ніж із кістяним руків'ям (рис. 4: 4) та скупчення 75 бронзових наконечників стріл, що лежали у сагайдаку (рис. 4: 5—22).

Характеристика інвентаря.

1. Дводирчастий залізний С-подібний псалій. Масово поширені у кінці V — IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 36—37).

2. Залізні петельчасті вудила належать до найчисленнішого типу, також поширеного наприкінці V — у IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 19—22).

3. Вістря списка без ребра з порівняно коротким пером і довгою втулкою можна віднести до II відділу, 2 типу, 1 варіанту за А. І. Мелюковою. Подібні списки характерні для середньодонського Лісостепу IV ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 75—76);

4. Залізний ніж має клинок з горбатою спинкою і кістяною ручкою з двох накладок, скріплених заклепками. Виріб є характерним для кінця V—IV ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 92—93).

5. Бронзові наконечники стріл сагайдачного набору — тригранні, з ложком різної довжини, прихованими, утопленими та короткими втулками (75 шт.). Серед них виділяються 3 типи, кожен з яких, в свою чергу, має по 2 варіанти. Деякі наконечники всередині того чи іншого варіанту відрізняються дрібними деталями:

Тип 1. Наконечники з прихованою втулкою і розташованими поруч із втулкою кінцями лопатей.

Варіант 1. Наконечники з ложком, проточеним на всю висоту лопаті (рис. 4: 5).

Варіант 2. З ложком, проточенним наполовину або 2/3 висоти лопаті (рис. 4: 15, 20—22).

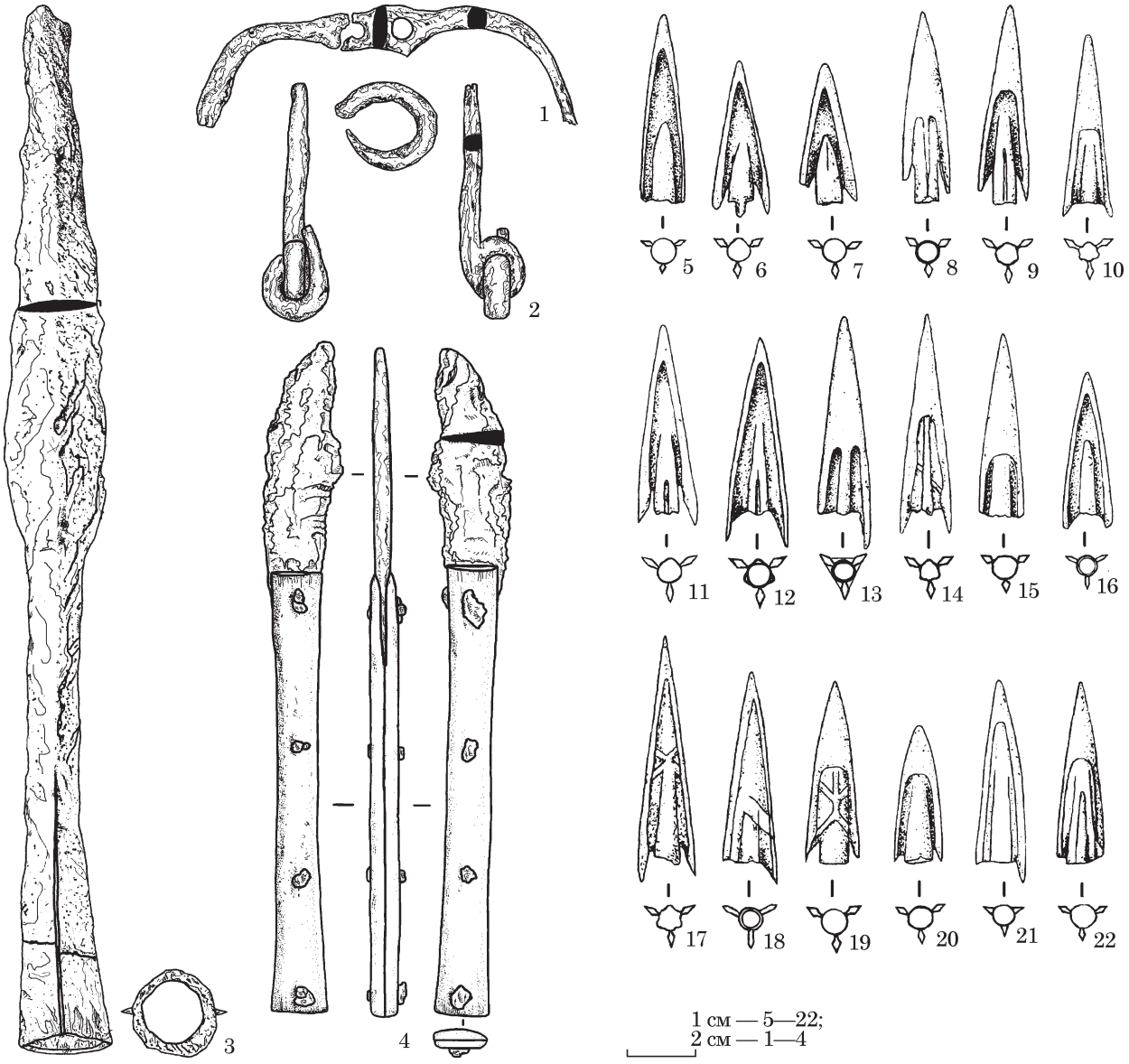

Рис. 4. Інвентар з поховання 2 кургану 1: 1—3 — залізо; 4 — залізо, кістка; 5—22 — бронза

Тип 2. З прихованої втулкою і опущеними вниз кінцями лопатей, що утворюють шипи. Ці наконечники домінували в сагайдач**ному** наборі:

Варіант 1. Наконечники з ложком, проточеним на всю висоту лопаті (рис. 4: 11, 12, 16—18). На одному виявлена лита мітка у вигляді букви «Х» — знак майстра-ливарника (рис. 4: 17).

Варіант 2. Наконечники з ложком, проточенним наполовину або 2/3 висоти лопаті (рис. 4: 10, 13, 14).

Тип 3. Наконечники зі злегка виступаючою втулкою і розташованими під гострим кутом кінцями лопатей.

Варіант 1. З ложком, проточеним на всю висоту лопаті (рис. 4: 6, 7).

Варіант 2. Наконечники з ложком, проточеним наполовину або на 2/3 висоти лопаті (рис. 4: 8, 9, 19). На одному з наконечників цього варіанта — виявлена лита мітка у вигляді букви «Ж» — знак майстра-ливарника (рис. 4: 19).

Такі наконечники широко представлені в старожитностях скіфської епохи Півдня Східної Європи. Більшість з них зустрічаються в поховальних комплексах Степової Скіфії і Лісостепу другої половини V — першої половини IV ст. до н. е. (Полін 1987, с. 31, 32, рис. 12; 13). Усі згадані типи наконечників знайдені, приміром, у скіфський могильнику в Стеблеві (басейн Росі), поховання на якому в курганах 2—4, 6, 7, 12, 14 належать саме до зазначеного хронологічного горизонту (Скорий 1997, с. 117, 124, 130, 135, 138, 147, 157, рис. 12: 2; 21: 4, 6—9; 26: 4; 31: 6—9; 34: 7, 8, 10, 11; 43: 6—11, 15, 16, 23—25; 53: 12, 13).

Таким чином, виходячи з характеристики речевого комплексу і особливо колчаного набору, можна віднести вказане поховання до другої половини або кінця V — першої половини IV ст. до н. е.

Антропологічне дослідження. Скелет зберігся майже повністю за винятком черепа і двох шийних хребців. Зруйнованими вияви-

лись значна частина лопаток, шостий шийний та шостий грудний хребець, а також деякі кістки кистей і стоп. Поверхня кісток збереглася дуже добре, консистенція кісткової тканини тверда. Колір кісток має різні відтінки від коричневого до темно-брунатного, які залежали від градієнту хімічного складу ґрунтів, присутності органіки у могилі, коренів рослин тощо.

Скелет знайдено в анатомічному порядку. Окремі кістки кистей та стоп, вочевидь розтягнуті та пересунуті дрібними гризунами. Сліди їх зубів на деяких великих кістках свідчить про те, що поховальна камера певний час зберігала цілісність. Після розкладання м'яких тканини склепіння могло обвалитися, що сприяло прекрасній збереженості кісткової тканини. Тафономічні ознаки свідчать про те, що поховання не було пограбоване чи навмисно порушене.

Визначення статі та віку. Морфологія та виміри таза (Buikstra, Ubelaker 1994; Brůžeck et al. 2017) беззаперечно вказують на чоловічу стать похованої людини. Розміри голівки (вертикальний та горизонтальний діаметр з обох сторін — 49 мм, окружність — 159 мм) та шийки (вертикальний та поперечний діаметри — 34 і 31 мм) стегна, як і діаметр голівки променевої кістки (23 мм) знаходяться в межах мінливості для чоловіків (Пашкова, Резников 1978, с. 175—176; Buikstra, Ubelaker 1994). Ключиці відносно короткі й масивні, їх розміри також характерні для чоловіків.

Метафізарні пластинки закриті, на голівках стегнових кісток виявлені сліди приростання епіфізів. Відповідно, вік є більшим ніж 18, але меншим ніж 35 років (Алексеев 1966). Морфологія хребців відповідає молодому дорослому віку. Горбистість клубової кістки приросла повністю. Медіальний епіфіз ключиці до кінця не сформований, поверхня лобкового симфізу частково ребриста, на аурикулярній поверхні клубової кістки (крижо-клубове зчленування) простежується загладжена залишкова ребристість. За цими ознаками вік можна визначити в межах 18—25 років (Ubelaker 1978; Lovejoy et al. 1985; Brooks, Suchey 1990). В цілому, чоловік не міг бути молодше 18 і старше 25 років. З найбільшою ймовірністю його вік можна оцінити як 20—25 років.

Морфологія посткраніального скелету. Кістки масивні, параметри довжин та обхватів потрапляють в середні категорії за В. В. Бунаком (Мамонова 1986). Виняток становить сумарна довжина ключиць (табл. 1). Як по категоризації В. В. Бунака, так і по плечо-ключичному індексу чоловік мав вузькі плечі.

У поперечних розмірах, зокрема у найбільшому діаметрі, окружності середини діафізу плечової кістки і у м'язовому рельєфі спостерігається легка правостороння асиметрія.

Стегнова кістка характеризується помірною пілястрією діафізу (103,6—107,1 %), а також платимерією (76,5—79,4 %). Індекси перетину великогомілкових кісток помірно високі і становлять 67—69 % на обох рівнях, тобто, кістки сплощені у поперечній площині завдяки значно розвинутому передньому гребню.

В цілому кістки відносно грацильні. Індекси масивності коливаються від 17,2 % на лівій променевій до 21 % на правій великій гомілковій кістці. Середнє значення масивності довгих кісток кінцівок становить 19,3 %. Такі значення знаходяться в межах варіації цієї ознаки як для чоловіків курганного могильнику скіфського часу біля Орджонікідзе (18,8—20,9 %, в середньому 20 %), так і для курганів скіфської знаті, досліджених С. І. Круц (в середньому — 20,1 %). Найбільш масивними кістками кінцівок у згаданих скіфських групах виявились великі гомілкові кістки.

Масивність ключиць у чоловіка з Кусторівки є дуже високою і становить 27 і 25,5 % праворуч та ліворуч відповідно.

Зріст, визначений за довжинами всіх кісток скелета ($h^{Hum + Rad + Fem + Tib}$) складає за формулою К. Пірсона — 176,7 см. Середнє значення зросту, визначене для всіх кісток посткраніального скелету окремо ($(h^{Hum} + h^{Rad} + h^{Fem} + h^{Tib}) / n$) складає від 167 см (Pearson 1899); до 173,4 см (Trotter, Gleser 1958, формули для європеоїдів). За довжиною стегна зріст, за формулою Е. Брайтінгера (Breitinger 1938), визначений як 169,1 см, а за К. Пірсоном — 168,4 см. В середньому можна віднести чоловіка до категорії високорослих (Martin, Saller 1957).

Остеометричні ознаки чоловіка з Кусторівки попадають у межі мінливості скіфського населення. Принаймні, він має спільні риси у пропорціях скелету із скіфами Днепропетровщини, похованими у курганах біля Орджонікідзе (база даних О. Козак). Мінімальна різниця, яка відображає індивідуальні варіації, полягає у дещо коротших плечах та подовжених дистальних сегментах ніг чоловіка. За показниками масивності та зросту його можна віднести до проміжного типу, характерного для чоловіків з поховань рядових скіфів (Круц 2017).

За 4-бальною схемою було зафіксовано розвиток м'язового рельєфу на кістках як верхніх так і нижніх кінцівок, де за бал «0» взятовідсутність слідів розвитку місця прикріплення чи інсерції м'яза, за бал «3» — його максимальний розвиток. Бали були розраховані для кожного м'яза окремо, з огляду на його протяжність, типовий розвиток, вік індивіда та його стать (Козак 2008). Середній бал для верхніх кінцівок становив 1,6 і 1,5 відповідно ліворуч та праворуч, та 1,5 — для нижніх кінцівок. Розвиток м'язового рельєфу, локалізація початкових дегенеративних змін у суглобах тіла, патологічні зміни хребта й вираженість специфічних «окупаційних» маркерів на скелеті можуть бути складені у декілька професійних комплексів.

Комплекс лучника. Більшість місць прикріплення та інсерцій м'язів на верхніх кінців-

Таблиця 1. Розміри (мм) та індекси (%) кісток кінцівок чоловіка, курган 1, поховання 2

Ознака	Кістка	
	Права	Ліва
Плечова кістка		
1. Найбільша довжина	331	327
2. Вся довжина	323	322
3. Проксимальна епіфізарна ширина	50	51
4. Дистальна епіфізарна ширина	61	60
4a. Ширина дистального суглоба	46	45
5. Найбільший діаметр середини діафізу	26	23
6. Найменший діаметр середини діафізу	20	18,6
7. Найменша окружність діафізу	69	63
7a. Окружність середини діафізу	77	68
6:5 Індекс перетину	76,9	80,9
7:1 Індекс масивності	20,8	19,3
Променева кістка		
1. Найбільша довжина	255	251
2. Фізіологічна довжина	247	238
4. Поперечний діаметр діафізу	17	16
5. Сагітальний діаметр діафізу	13	12
3. Найменша окружність діафізу	44	41
5:4 Індекс перетину	76,5	75,0
3:2 Індекс масивності	17,8	17,2
Ліктьова кістка		
1. Найбільша довжина	276	272
2. Фізіологічна довжина	241	236
11. Передньо-задній діаметр	20	17
12. Поперечний діаметр	18,3	18
13. Верхній поперечний діаметр	21,3	21
14. Верхній дорзо-вентральний діаметр	24,7	23
3. Найменша окружність діафізу	44	41
3:2 Індекс масивності	18,3	17,4
11:12 Індекс перетину	109,3	94,4
13:14 Індекс платоленії	86,2	91,3
Ключиця		
1. Найбільша довжина	148	153
6. Окружність середини діафізу	40	39
4. Вертикальний діаметр середини діафізу	12	9
5. Сагітальний діаметр середини діафізу	13	13
4:5 Індекс перетину	92.3	69.2
6:1 Індекс масивності	27,0	25,5
Стегнова кістка		
29. Кут шийки до вертикальної осі кістки	120	120
18. Вертикальний діаметр головки стегна	49	48
1. Найбільша довжина	461	465
2. Довжина в природньому положенні	457	463
21. Виросткова ширина	79	81
6. Сагітальний діаметр середини діафізу	29	30
7. Поперечный діаметр середини діафізу	28	28
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	34	34
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	26	27
8. Окружність середини діафізу	91	93
8:2 Індекс масивності	19,9	20,1
6:7 Індекс пілястрії	103,6	107,1
10:9 Індекс платимерії	76,5	79,4
Велика гомілкова кістка		
1в. Медіальна довжина	365	368
2. Суглобова довжина	350	354
1. Загальна довжина	371	376
1a. Найбільша довжина	364	370
5. Найбільша ширина проксимального епіфізу	76	76
6. Найбільша ширина дистального епіфізу	50	50
8. Сагитальный діаметр середини діафізу	32	33
8a. Сагітальний діаметр на рівні травного отвору	34	35
9. Поперечний діаметр середини діафізу	22	22
9a. Поперечный діаметр на рівні травного отвору	23	24
10. Окружність середини діафізу	84	87
10b. Найменша окружність діафізу	78	78
9a:8a Індекс перетину	67,6	68,6
10b:1 Індекс масивності	21,0	20,7
9:8 Індекс перетину на рівні середини діафізу	68,75	66,7
Надколінник		
1. Найбільша висота	44	46
2. Найбільша ширина	43	43
3. Найбільша товщина	21	20
P1 : (F1 + T1). Висотний індекс надколінника	52,9	54,7
P2 : F21. Широтний індекс надколінника	54,4	53,1
Індекси пропорцій скелету		
Cl1:H1 Ключично-плечовий	44,7	46,8
R1:H1 Променево-плечовий	77,0	76,8
T1b:F2 Гомілково-стегновий	79,9	79,5
H1:F2 Плечо-стегновий	72,4	70,6
R1:T1b Променево-гомілковий	69,9	68,2
(H1+R1)/(F2+T1) Інтермембральний	71,3	69,6
Зріст, см		
За К. Пірсоном, $h^{Hum+Rad+Fem+Tib}$	176,7	
За К. Пірсоном, $(h^{Hum}+h^{Rad}+h^{Fem}+h^{Tib})/n^{b}$	167	
За М. Троттер і Г. Глезер, $(h^{Hum}+h^{Rad}+h^{Fem}+h^{Tib})/n^{b}$	173,4	

ках розвинені за баловою градацією симетрично, однак деякі відхилення спостерігається у інтенсивності та прояві кісткових змін. Досить сильним є розвиток місця початку триголового м'язу (*m. triceps brachii*), ліворуч розвиток рельєфу тут більш сконцентрований та різ-

Рис. 5. Права променева кістка чоловіка з поховання 2 кургану 1: a — загальний вигляд ззаду ззовні; b — ентесопатія у місці прикріплення плечо-променевого м'язу в дистальному епіфізі

кий. Ліворуч місця початку та прикріплення малого круглого м'язу (*m. teres minor*) більш обмежені та чіткі. У той же час, місце прикріплення великого круглого м'язу (*m. teres major*) «спокійне», без ентесопатій зліва, праворуч має сліди травми та загоєного некрозу. Рівномірно сильно розвинені гребні вздовж передньої межі міжгорбкової борозни, де кріпиться найширший м'яз спини (*m. latissimus dorsi*) та задньої її межі у місці прикріплення великого грудного м'яза (*m. pectoralis major*). Місце початку цього м'язу на ключицях має дуже виражений рельєф аж до деформації форми діафізу кістки. Так само рівномірно і сильно розвинений рельєф дельтоподібної горбистості та передньої сторони діафізу плеча там, де починається плечовий м'яз (*m. brachialis*). Потрібно відзначити також рельєф у інсерціях малого грудного (*m. pectoralis minor*) та дзьобо-плечового (*m. coracobrachialis*) м'язів на дзьобоподібному виростку лопатки. У передпліччі симетричним виглядає розвиток глибокого згинача пальців (*m. flexor digitorum profundus*), пронаторів (*m. pronator quadratus*, *m. pronator teres*), привідного м'яза великого пальця (*m. abductor pollicis longus*) й загалом — рельєф міжкісткової лінії. Остання має дві губи на ліктьовій кістці, й лише дещо сильніше розвинена праворуч.

Таким чином, у верхніх кінцівках більш чи менш симетрично розвиненими виявились місця прикріплення та інсерцій м'язів, які опускають та піднімають плече (з легкою правосторонньою асиметрією), повертають його назовні (з легкою лівосторонньою асиметрією); розгиначів та супінаторів передпліччя (з легкою правосторонньою асиметрією), та м'язів, які відводять великий палець (з легкою лівосторонньою асиметрією).

Праворуч найрозвиненішим є рельєф у місці прикріплення підключичного м'язу (*m. subclavius*). У дистальній латеральній частині променевої кістки виявлене розростання кісткової тканини (рис. 5) у місці прикріплення плечепроменевого м'язу (*m. brachioradialis*). Гіпертрофоване місце початку загального сухожилля згиначів кисті та пальців. У місці прикріплення колатеральної ліктьової зв'язки знайдена деструктивна ентесопатія внаслідок травми навантаження (рис. 6). У місцях прикріплення зв'язок акроміальної частини правої ключиці (*lig. conoideum* та *lig. trapezioideum*) виявлені значні проліферативні зміни.

Під голівкою плечової кістки спереду та медіально, де під капсульною зв'язкою припустимо знаходиться пахвовий закуток, розташоване заглиблення. У верхній його частині спостерігається невелика кісткова реакція (рис. 7). Ліворуч таке заглиблення відсутнє. Не виключено, що дефект пов'язаний з надмірним частим приведенням плеча й запаленням м'яких тканин в цій області.

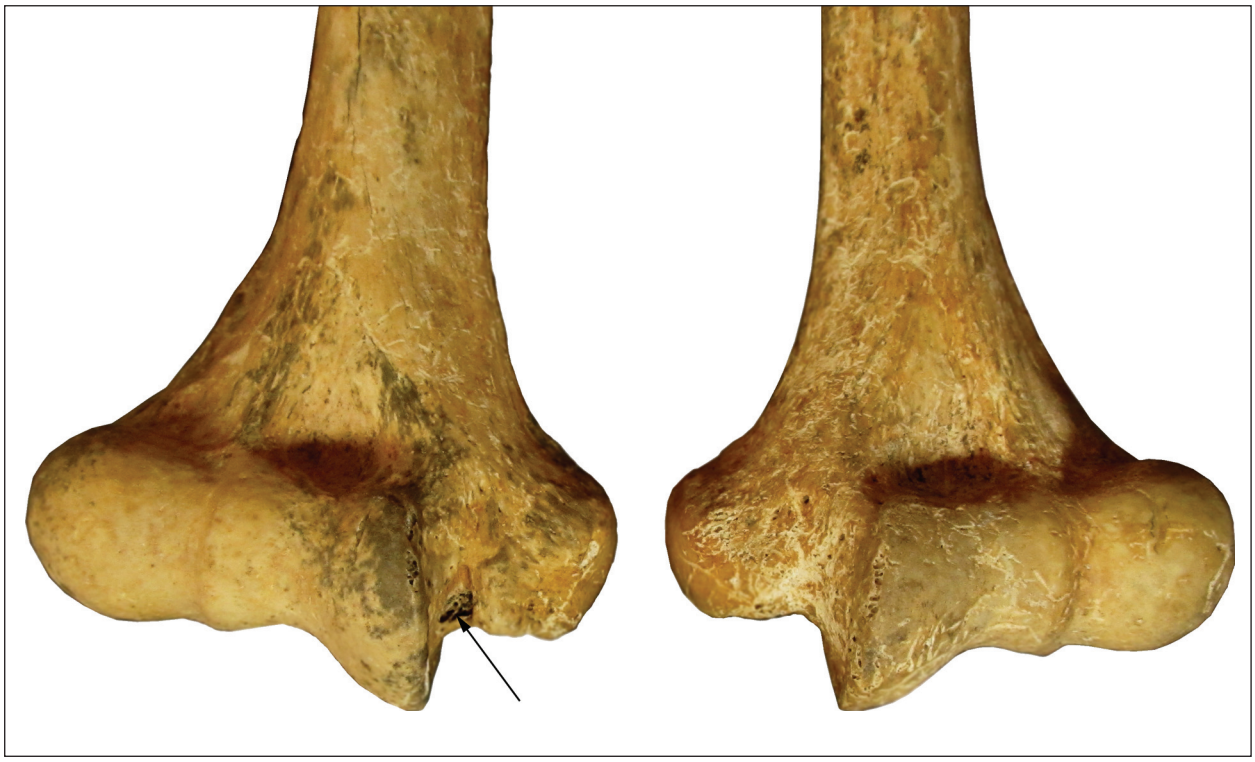

Рис. 6. Некроз місця прикріплення фасції правої колатеральної ліктьової зв'язки (стрілка)

Таким чином, праворуч найбільші зміни зазнали згинач передпліччя, згиначі кисті та пальців та м'язи і зв'язки, що приводять та стабілізують плече.

Ліворуч найбільшого розвитку сягає рельєф малого горбка плеча у місці прикріплення підлопаткового м'язу (*m. subscapularis*). У місці прикріплення ліктьового м'язу (*m. anconeus*) та супінатора (*m. supinator*) знайдена гіпертрофія рельєфу. Помірна гіпертрофія виявлена у грудинному кінці ключиці. Потрібно відзначити лівостороннє заглиблення у ямці між місцями початку медіального колатерального лігаменту ліктя та ліктьового м'язу-згинача зап'ястка на ліктьовій кістці. Як і у випадку зі змінами правої плечової кістки ця деформація вказує на можливе ущільнення чи деформацію м'яких тканин, наприклад, сполучнотканинної бурси, внаслідок навантажень.

Судячи з кісткових змін, у лівій руці були розвинені м'язи, які розпрямляють руку, супінують передпліччя, приводять та згинають кисть. Значні навантаження попадали на лікоть, який вимагав стабілізації, та на великий палець. Підлопатковий м'яз, крім того, повертає плече всередину та приводить його, а при піднятій руці тягне плечову кістку вперед і вниз. Він також захищає плечовий суглоб від зміщення голівки, таким чином стабілізуючи його, що необхідно в умовах значних статичних та динамічних навантажень на ліву руку.

Праворуч спостерігається артроз п'ястно-фалангового суглобу першого пальця, ліворуч — міжфалангового суглоба 4 пальця.

Рис. 7. Права плечова кістка. Заглиблення у передньо-медіальній частині шийки.

Рис. 8. Стегнові кістки чоловіка з Кусторівки. На шийці стегна виявлені реактивні зміни внаслідок кульшово-стегнового співудару

Комплекс розвитку рельєфу та травм сухожиль верхніх кінцівок може бути характерним для багатьох занять, зокрема і військових, тренування з яких відбувалось з дуже молодого віку. Про це свідчать гострі та хронічні зміни на скелеті. Описаний «набір» ознак вкладається в комплекс особливостей, характерних для «комплекса лучника», як він описаний у сучасній спортивній медицині (Neer 1983; Mann, Littke 1989; Marsick 2005; Labott et al. 2018; Shinohara, Urabe 2018) та антропології (Thomas 1978; 2014; Stirland, Waldron 1997; Stirland 2005; Tihanyi et al. 2015; 2016; 2018; 2020). Дослідження показують переважну симетрію у поширенні ознак та асиметрію у їх прояві у досвідчених та початкових стрільців (Tihanyi et al. 2018 c. 126). Як і у випадку воїна з Кусторівки, для випрямленої руки, яка утримує лук, характерні ентесопатії м'язів-ротаторів плеча (Mann, Littke 1989, Knüsel 2007, Thomas 2014), гіпертрофія місця прикріплення ліктьового м'яза, який випрямляє руку (Knüsel 2007, p. 109; Thomas 2014) та гіпертрофія флексорів і супінаторів, завдяки яким утримується лук. У похованнях скіфів зі зброєю (Орджонікідзе) було помічено тенденцію до лівостороннього зменшення співвідношення ширини дистального суглоба плеча до епікондилярної ширини. У чоловіка з Кусторівки також зберігається подібна тенденція (75,4 праворуч проти 75 ліворуч). Таке зменшення обумовлене, скоріш за все розвитком надвиростків плеча внаслідок постійних тренувань.

Зміни у стріловій руці більш докладно досліджені у сучасних лучників-спортсменів, так і у лучників з давніх поховань. У чоловіка з Кусторівки виявлено весь комплекс таких змін. Невеликі відхилення припустимо обумовлені силою натяжіння тятиви, типом лука та способом стрільби. Серед типових ознак, які виявлені на правій руці чоловіка з Кусторівки — гіпертрофія плечової кістки (Knüsel 2007; Dutour 1986, Thomas 2014), травма в області медіального виростка плечової кістки (Knüsel 2007), розвиток міжкісткової лінії променевої та ліктьової кістки (Tihanyi et al. 2016, c. 73). Відсутність значних видимих ентесопатій можна пояснити використанням легкого лука та молодим віком чоловіка.

З іншого боку, частина ознак, виявлених праворуч, зокрема, травма фасції колатерального ліктьового лігамента, може бути наслідком кидання списа чи дротика, або іншої подібної діяльності (Villotte et al. 2010).

Комплекс вершника. Набагато сильнішим і більш концентрованим є розвиток рельєфу нижніх кінцівок. Зважаючи на наявність в поховання черепу коня та кінського спорядження, це поховання було включене до еталонного дослідження комплексу вершника (Ушкова 2020). Поряд зі змінами хребта, ознаки на нижніх кінцівках були оцінені як частина цього комплексу.

Перерахуємо ознаки досліджуваного скелета, що дозволяють нам говорити про можливе вершництво.

1. Деструкція передньої поверхні лобкових кісток, які можна інтерпретувати як ентесопатії інсерцій привідних м'язів (Ушкова 2020, рис. 6, ознака 7c).

2. Додаткова фасетка в задній частині вушної поверхні клубової кістки. Ознака свідчить про динамічні навантаження на область попереку та тазу.

3. Вертикальна «овалізація» кульшової западини (Berthon et al. 2019).

4. Крайові розростання навколо ямки голівки стегна (Ушкова 2020, с. 143, рис. 1, ознака 1).

5. Фасетки Пурье (передня і задня), реактивна зона на передній поверхні шийки стегна (рис. 8), що переростає в медіальну борозну як наслідок ацетабуллярно-стегнового зіткнення (Ушкова 2020, с. 144, рис. 2 ознаки 2, 3).

6. Аномальна пористість (гіперваскуляризація) краніальної поверхні шийки стегна та області коліна (Ушкова 2020, с. 143, ознаки 4, 12).

7. Ентесопатії фасетки бурси литкового м'яза (Ушкова 2020, рис. 9, ознака 10).

Крім того, серед місць прикріплення м'язів слід зазначити сильно розвинені або травмовані інсерції:

• квадратного м'язу попереку, який утримує тіло у вертикальному положенні;

• сідничних м'язів;

• латеральної гілки чотириголового м'яза стегна;

• квадратного і двоголового м'язів стегна;

• гребінчастого, затульних, напівперетинчастого, переднього і заднього великогомілкового м'язів;

• згиначів і розгиначів стопи і пальців.

Проліферативні зміни присутні і у гомілках, зокрема, у місці прикріплення зв'язок дистального міжгомілкового синдесмозу (Ушкова 2020, с. 149—150, рис. 10—15). У чоловіка виражено місце проходження клубово-гомілкового тракту (Ушкова 2020, рис. 11, ознака 13), а медіально, в області прикріплення сухожилля кравецького м'язу та близько до місця прикріплення надколінникового сухожилля, утворено симетричний горб. Хоча частина цих ознак можуть бути характерними і для інших навантажень, зокрема, у бігунів, в комплексі з попередньо описаними змінами скелету вони свідчать скоріш на користь їзди верхи. Це могла бути їзда навстоячки, розворот при метанні дротиків, списа чи стрільби з лука. На жаль, подібна активність не досліджувалась в археології та антропології, тому тут ми можемо лише припустити таку можливість.

Деяка лівостороння асиметрія розвитку м'язів ніг, наприклад, двоголового м'яза стегна і камбаловидного м'язу, вочевидь, пов'язана з використанням лівої ноги як опорної при посадці на коня. Навантаження на ліву ногу підтверджується й концентрацією суглобових змін.

Артропатії. Зміни збережених суглобових поверхонь, які визначались за 6-бальною шкалою (Schultz 1988, s. 483, Abb. 170), слабкі. Початкові стадії дегенерації виявлені у правих плечовому, дистальному променево-ліктьовому і променево-зап'ястному суглобах, а також у лівому тазо-стегновому суглобі.

Суглоби нижніх кінцівок спрацьовані сильніше, ніж суглоби рук: 1,69 балів проти 1,18; що свідчить про більші й тривaліші навантаження на ноги. Праворуч зміни сильніші, ніж ліворуч: 1,73 проти 1,65 у нижніх і 1,4 проти 0,9 — у верхніх кінцівках. Такі зміни відповідають описаній раніше діяльності.

Хребет зберігся повністю, за винятком трьох шийних хребців (С1, С2 і С6). Міжхребцеві і реберні суглоби не мають дегенеративних змін, також відсутні ознаки спондилоартрозу. При цьому вже в 7 шийному хребці спостерігається задня грижа з пролапсом в спинномозковий простір. Активне утворення вузлів Шморля відзначено на рівні 8—12 грудних хребців, в 7 грудному спостерігається задня грижа, а також зниження передньої висоти тіла хребця, в 9 грудному — можливі наслідки компресійного вертикального перелому тіла. У нижньогрудних хребцях також видно формування остеофітів і осифікація бурс міжхребцевих суглобів. Всі ці ознаки свідчать про хронічні і досить травматогенні вертикальні навантаження на осьовий скелет чоловіка (Schmorl, Junghanns 1968, s. 185—186). Вони можуть бути пов'язані зокрема і з вершництвом (Бужилова 1998; 2010). Підгрунтям утворення великої кількості вузлів Шморля та міжхребцевих гриж може бути ослаблення тіл хребців внаслідок системного остеопорозу і так званого юнацького кіфозу або хвороби Шауермана.

Травми. Серед загоєних прижиттєвих травм слід зазначити можливий перелом 5 п'ясткової кістки правої руки по типу зеленої гілки, вбитий перелом суглобової поверхні плесно-фалангового суглоба великого пальця ноги, та можливий загоєний перелом остистого відростка другого грудного хребця. Травми також відображають значні фізичні навантаження на плечовий пояс, кисті та стопи чоловіка.

Наслідки загальних захворювань. На зламах всіх довгих кісток посткраніального скелета зафіксовані лінії Харріса, які є наслідком стресових епізодів під час формування та росту організму у дитинстві-підлітковому віці (Harris 1913; Wells 1967, p. 394).

Медулярна порожнина майже всіх довгих кісток заповнена дрібною новоутвореною губчастою тканиною. Такі зміни можуть бути пов'язані із захворюванням на анемію або ж з хронічним запальним процесом (М. Шульц, особиста розмова).

Стресові епізоди, які могли послабити імунітет та призвести до хронічних інфекцій, зазвичай можуть стати наслідками певних сезонних захворювань або голоду внаслідок зоонозів, зміни середовища під час подорожей (міграцій). Одним з поширених чинників порушення здоров'я є гормональні коливання у пубертатний період або надмірні навантаження, наприклад, під час тренувань у юнацькому віці.

Поховальний обряд. Слід нагадати, що в незайманому похованні була відсутня голова, два верхніх шийних хребця і під'язикова кістка. На третьому та четвертому шийних хребцях, на правій стегновій кістці, та, можливо, на плечових кістках виявлені надрізи, які були зроблені під час або майже одразу після смерті чоловіка. Вони є свідченнями певних поховальних практик, які, очевидно, були характерними для населення скіфського часу, але які майже не досліджені на антропологічному матеріалі.

Хребет та голова. На тілі, лівих поперечних та міжхрбецевих відростках третього та четвертого шийних хребців присутні множинні горизонтальні, паралельні дуже тонкі надрізи (рис. 9: а—е). Більшість з них розташовані

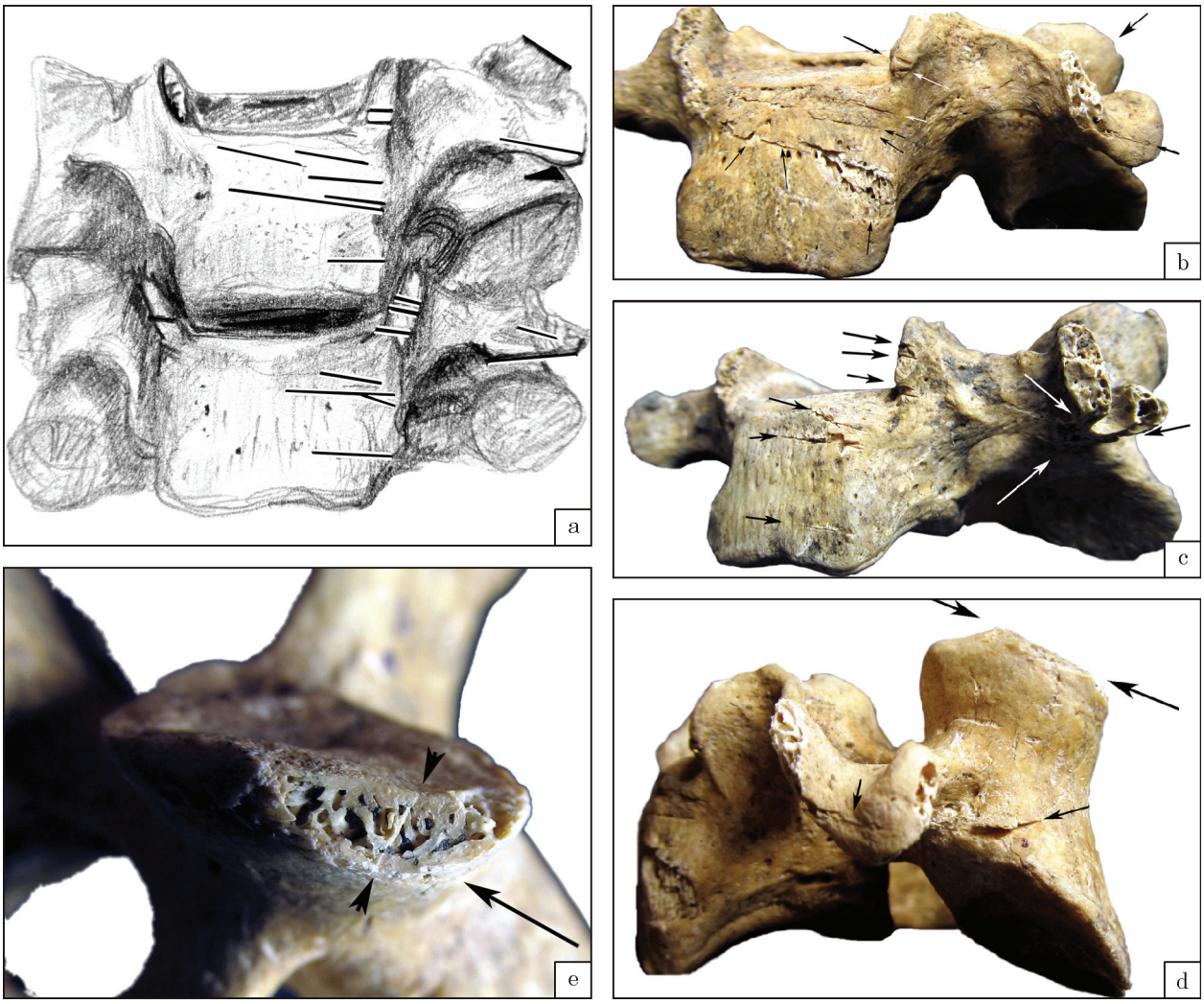

Рис. 9. Надрізи на шийних хребцях чоловіка: a — схема розташування надрізів; b — надрізи на 3 шийному хребці; c — надрізи на 4 шийному хребці; d — зріз верхнього лівого міжхребцевого виростку 3 хребця; e — деталь площини зрізу

спереду. Надрізи мають трикутний V-подбіний перетин. Нижній край — гладкий, зашліфований, пологий, верхній — рваний і більш вертикальний. Довжина надрізів різна в залежності від їх положення. Більшість надрізів на тілах починається трохи лівіше сагітальної лінії. У двох випадках надріз, розташований на тілі, переходить на поперечний відросток. Ширина розрізів коливається від 0,12 до 0,5 мм й залежить, очевидно, від відстані до кінчика леза.

В одному випадку зрізаний нижній край поперечного відростка (рис. 9: c) Поверхня цього зрізу дуже гладка, без звичної для гнучкого леза ребристості внаслідок вібрації (Козак 2010, с. 86, 88). Очевидно, лезо було коротким, широким й жорстким.

Більшість надрізів направлено справа наліво, майже горизонтально. Надрізи зроблено поперечно, дуже гостре і тонке лезо було нахилене знизу-вверх. Трикутний переріз, гладкий, без кісткової крихти, нижній край та товщина надрізів свідчить про те, що вони були зроблені металічною (залізною?) зброєю.

Надрізи на кістках можуть бути визначені як наслідок канібалізму та дефлешингу або демембрації (Turner, Turner 1999, p. 24). Про процеси ритуального дефлешингу або демембрації тіла (Olsen, Shipman 1994, p. 381) свідчить розташування зрізів у місцях прикріплення й початку сухожиль м'язів, зв'язок, та навколо суглобів. Крім ритуальної, мета надрізання м'яких тканин може бути досить прагматичною, наприклад, за необхідності мінімізувати об'єм тіла для поміщення його у поховальну споруду, або ж для його транспортування. Критерієм усвідомленості та направленості надрізів є їх локалізація, напрямок та множинність (Turner, Turner 1999, p. 18—20). Логічно припустити, що надрізи, розташовані на передній стороні тіл шийних хребців, пов'язані або з перерізуванням горла чоловіка з Кусторівки, або ж з звільненням кісток від зв'язок в процесі поховання. Перша версія є менш ймовірною. Перерізування горла могло залишити один або декілька глибоких зрізів на передній або передньо-бокових поверхнях тіла. Натомість,

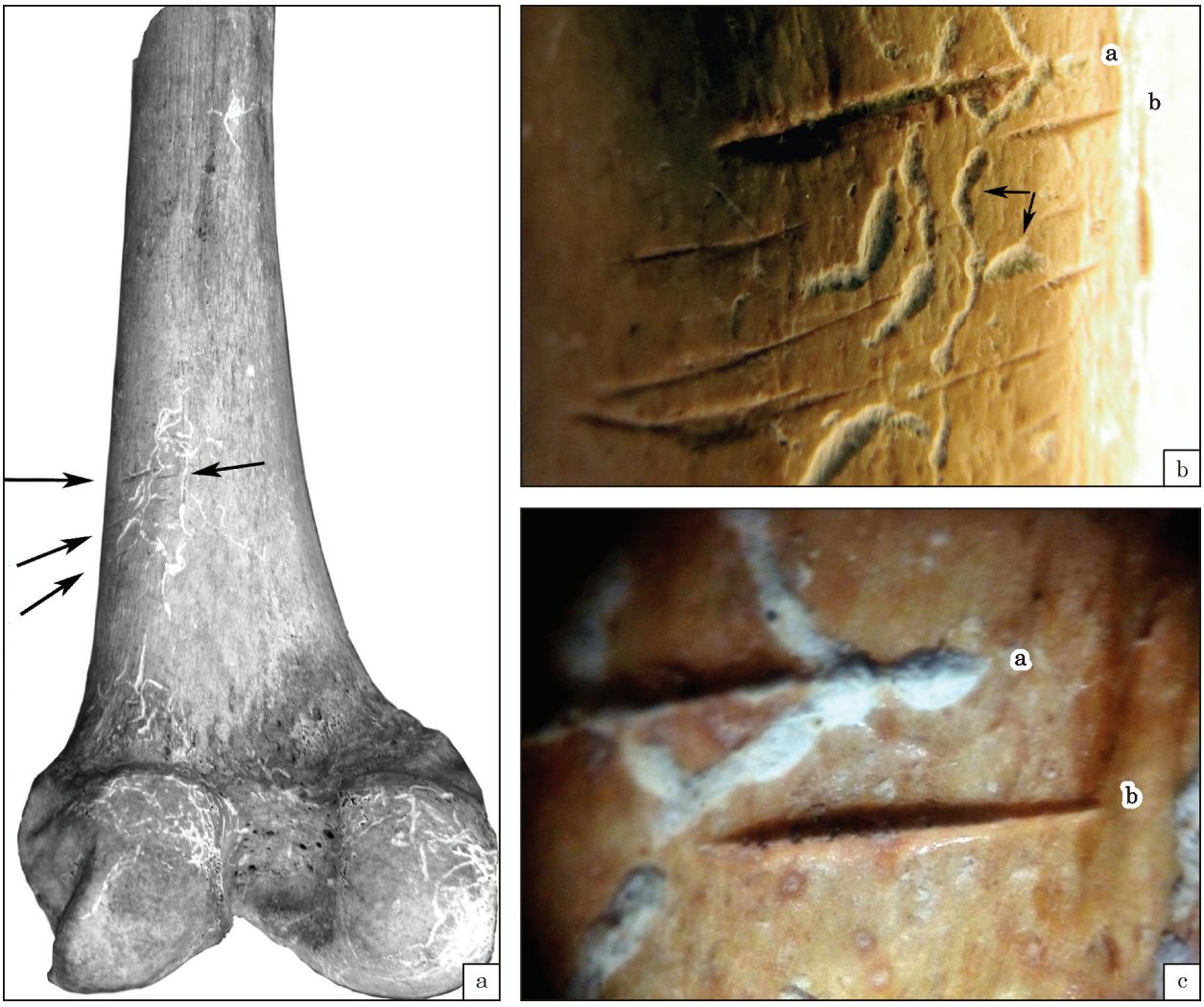

Рис. 10. Ліва стегнова кістка, задня поверхня: a — надрізи на задньо-латеральній поверхні діафізу; b — деталь попереднього зображення (цифрами позначені перімортальні надрізи, стрілками показані посмертні дефекти); c — деталі надрізів (цифри з попереднього рисунку)

дрібні та відносно короткі надрізи у області проходження передньо-бокової зв'язки хребта підтверджують версію про дефлешинг. На момент поховання голова чоловіка мала бути вже повністю або частково відділена від тіла.

Від більшості зрізів відрізняється один, розташований на лівому верхньому краї міжхребцевого відростку 3 хребця. Він розташований в площині, майже перпендикулярній площинам передніх надрізів (рис. 9: d), і, судячи з поперечної борозни-«зачіпки» на зрізаній поверхні (рис. 9: e), був направлений ззаду зліва — вперед направо і знизу вгору. Цей зріз може бути свідченням відсічення голови чоловіка.

Отже, припустимо, причиною смерті могла бути декапітація в процесі битви або страта. Підстав для визначення, чи була голова одразу відділена повністю і втрачена, чи відсічена частково і потім, маніпулятивно відділена й використана з певною ритуальною метою, ми не маємо.

Коліно. Паралельні, нанесені гострим знаряддям надрізи (аналогічні описаним на тілах хребців), розташовані на бічній стороні дистальної частини діафіза лівої стегнової кістки (рис. 10). Ці надрізи так само можуть бути наслідком спроб звільнити скелет від м'яких тканин. З іншого боку їх розташування ззовні над коліном може бути свідченням відділення гомілки або ж занадто агресивної спроби звільнити тіло від зайвого одягу або чогось, що заважало його транспортуванню. Тут ми, нажаль, обмежені в інтерпретації.

Плече. В області дельтоподібної горбистості лівої плечової кістки латерально виявлені паралельні поверхневі подряпини шириною до 0,5 мм, розташовані близько одна до одної, поперечно. Розміри ділянки подряпин — близько 3 см по довгій осі. Дно подряпин гладке, вони мають U-подібну форму у перерізі. Ерозивні дефекти, спричинені коренями рослин перекривають подряпини у декількох місцях. Колір поверхні подряпин не відрізняється від кольору самої кістки. Вказані ознаки свідчать про перімортальне або давнє посмертне походження. Розташування дефектів не є характер-

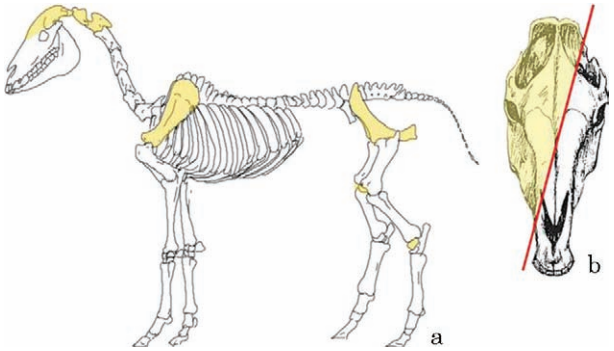

Рис. 11. Збереженість решток коня з поховання: a — схема представленості кісток скелету; b — схема збереженості кісток голови

Рис. 12. Шийний хребець коня (атлант); стрілками позначено зруйновані рублячими ударами частини кістки

ним для активності гризунів. Зазвичай сліди їх зубів розташовані на гребнях та загалом на піднятих місцях кісток. Однак сліди, знайдені на плечовій кістці не можна напряму співвіднести і з будь-якими ріжучими знаряддями (лезо ножа), оскільки сліди від таких порізів зазвичай мають V-подібну форму дна та асиметричні краї (Bello, Soligo 2008). Так само, як і у випадку стегнової кістки, можна обережно припустити, що ці сліди пов'язані з очисткою тіла від зайвих тканин. Хоча мені більш ймовірною видається ґрунтова абразія, або ж таки сліди зубів гризунів.

Надзвичайний інтерес викликає те що над місцем відсутньої голови небіжчика було покладено розрубану голову коня. Слід підкреслити, що череп тварини не лежав безпосередньо біля шийних хребців людини. Його виявлено на 20—25 см вище від можливого положення людської голови.

Археозоологічний аналіз кісток коня. У похованні виявлено 76 фрагментів черепа коня, які репрезентують кістки його правої та задньої частини, фрагмент епістрофея та атлант. Також наявні фрагменти правої та лівої тазових кісток, правого та лівого надколінка та одна суглобова (зап'ястна) кістка (рис. 11: a).

Таблиця 2. Розміри черепа та хребців коня з поховання 2, кургану 1

Ознака	Величина, мм
Висота потиличної кістки	99,5
Ширина потиличних виростків	79,0
Ширина потиличного отвору	37,0
Висота потиличного отвору	35,5
Довжина зубного ряду	180,0
Альвеолярна довжина P^2—P^4	101,0
Альвеолярна довжина M^2—M^4	81,5
Висота атланта	80,0
Довжина вентральної дуги атланта	52,0
Ширина вентральної дуги атланта	47,0

Вік коня за станом зубів становив приблизно 10—12 років (Клевезаль 2007, с. 69). Вимірювання кісток (табл. 2) здійснювалося відповідно до існуючої методики (Duerst 1930). На жаль проінтерпретувати ці виміри досить складно за відсутності репрезентативної порівняльної бази.

На обох хребцях зокрема, майже на всіх площинах атланту присутні сліди від сокири. Від епістрофея зберігся тільки відрубаний вінцевий відросток. Це дозволяє припустити, що голову коню відрубали в площині між атлантом та епістрофеєм. Інших дефектів атлант зазнав, очевидно при подальшому відділенні голови (рис. 12).

Ліва та передня частина черепа, як і нижня щелепа не збереглися, або не виявлені. Відсутні також різці, ікла, премоляри та моляри лівої частини черепа, що виключає втрату відсутніх елементів черепа при відборі матеріалу. Ми припускаємо, що кістки розкололися по тріщинах, й зазнали сильної фрагментації під час навмисного удару, яким голову коня було розділено за діагоналлю (рис. 11: b).

Збережені кістки не відносяться до м'ясних частин тіла. Крім того, на надколінках та обох тазових кістках, явних ознак розчленування не виявлено. Тому навряд чи рештки коня були жертовною їжею.

Висновки. На перший погляд череп тварини над «безголовим» небіжчиком вказує на заміщення відрубаної людської голови головою тварини.

На території Північного Причорномор'я відомі поховання, у яких голова людини замінена головою барана. Такі поховання інтерпретовані як поховання на честь культу Фарна. Це, наприклад, непограбоване поховання 145 Світловодского могильника. Могила мала виг-

ляд простої прямокутної ями із трохи закругленими кутами розмірами 1,0 × 1,9 м, глибиною 1,9—2,0 м. Кістяк похованої дорослої людини був розташований витягнуто на спині, головою на схід. На місці людського черепа лежав череп тварини, ймовірно, молодого козла (?), який мав короткі ріжки. Він *був тісно підігнаний до шийних хребців кістяка людини, тобто фактично заміщав череп похованого* (Козир 2014, с. 62, 63, мал. 1: 2, 3). Це поховання відносять до IV ст. до н. е. Аналізуючи подібні нетипові поховання, С. А. Скорий об'єднав їх в одну групу культових ритуальних поховань скіфського часу V—IV ст. до н. е. На думку дослідника, три ознаки об'єднують всі ці поховання: 1) заміщення людської голови похованих головою барана (безперечно, основна ознака); 2) належність усіх похованих (судячи з антропологічних визначень та інвентаря) чоловікам; 3) східна орієнтація небіжчиків. Саме перша ознака, що об'єднує ці поховання — яскраве матеріальне підтвердження існування культу Фарна в скіфському суспільстві (Скорый 2015, с. 386).

Однак між цими випадками та похованням у Кусторівці є дві суттєві відмінності: розрубана голова коня замість цілої голови барана або козла, та локалізація голови тварини, яку було покладено над тілом (або на тілі) людини, в проекції голови, а не тісно підігнаним до шийних хребців. 20 см ґрунту між рівнем тіла та головою тварини могли утворитися внаслідок проникненням могильної землі у простір, що утворювався під час розкладання останків тварини. Те, що голова коня не впала на дно могили, може бути пояснене двома причинами. По-перше, голова людини була заміщена чимось на кшталт органічної «подушки» або імітації голови. По-друге, тіло могло було накрите досить твердим настилом, який не зруйнувався до моменту заміщення пустоти, що утворилась в процесі діагенезу. Обидві причини залишаються лише гіпотетичними, оскільки жодних слідів органіки чи настилу під рештками голови коня не зафіксовано.

Кінські поховання, на думку В. С. Сініки, можуть бути розділені на три групи: анатомічно цілі, поховання черепа і кінцівок (поховання черепа і кінцівок з імітацією анатомічного порядку), поховання окремих черепів. Череп, лопатки і кістки ніг коня з поховання 29/2 групи Гайманової Могили, виявлені над могильною ямою, інтерпретуються авторами публікації як «залишки жертвоприношення». На думку В. С. Сініки, це були рештки опудала коня, яке поклали поверх ями після її засипки (Синика 2011, с. 119—123). Також і В. Я. Ольховський розглядає подібні рештки як опудало (Ольховский 1991, с. 117).

В. С. Сініка зазначає, що практика поховання кінських черепів, в деяких випадках з предметами вузди (вудила, псалії тощо), також відома в скіфських похованнях Центрального і Північного Кавказу і пов'язана з обрядом жертвопринесення коней. Обряд покладання коня або предметів вуздечки до поховання символізував спуск у світ мертвих і подальше повернення у світ живих. Кінська збруя поряд із черепом також могла використовуватись для «запрягання» і «сідлання» похованих коней (Синика 2011, с. 119—123).

Відсічена голова коня, на думку деяких дослідників, пов'язана з деякими апотропейними функціями, вірою в те, що вона володіє могутньою силою, що оберігає покійника від злих духів і грабіжників (Андрух, Секерська 1999, с. 115). Рештки зануздaного коня з відсіченою головою виявлені у центральній могилі Великого Рижанівського кургана; подібний випадок відомий і в кургані 4 могильника Мамай-Гора в Нижньому Подніпров'ї (Скорый, Хохоровски 2018, с. 116—117).

Чи виконувалися у кусторівському похованні подібні обряди, сказати важко, однак не виключено, що маніпуляції з конем певним чином пов'язані з долею людини, похованої у кургані.

На момент поховання у чоловіка голова частково або повністю була відділена від тіла. Для підготовки тіла до транспортування або поховання гострим металічнім знаряддям (звичайний або ритуальний ніж?) були очищені від зайвих тканин область шиї, коліна, та, можливо, плеча. Голови в похованні не виявлено, отже, вона могла бути втрачена в процесі битви або використана з певною ритуальною метою.

На території Північного Причорномор'я за доби раннього заліза ритуальну або випадкову (в процесі битви) декапітацію досі можна було простежити за знахідками ізольованих черепів, на деяких з яких виявлені сліди зрубів та зрізів. Такі черепи переважно знайдені на зольниках та жертовниках скіфського часу (Козак, Шульц 2006; 2019), також і в супроводі кінських черепів (Козак 2004). Однак лише одне поховання тіла без голови цього періоду досліджене антропологічно — поховання дитини 5,5—6,5 років з могильника скіфського часу Аймирлиг у Південному Сибіру (Murphy 2003, p. 70, 74). Як і в нашому випадку, на 3 та 4 шийних хребцях були виявлені надрізи. Однак, на думку Е. Мерфі, вони свідчать про перерізування горла та наступне відрубування голови дитини в процесі певного ритуалу. Процес міг бути протилежним тому, що спостерігається у Кусторівці. На жаль, не вдалося знайти докладного опису змін на хребцях, і для порівняння доступна лише інтерпретація.

На нашу думку, враховуючі всі характерні і нетипові для осілого населення риси поховального обряду, небіжчик належав до воїнів-вершників кочової верстви тогочасного суспільства. Про це свідчить й будова тіла — значний розвиток мускулатури і відносно високий зріст чоловіка. Для нього характерними були спе-

цифічні ознаки на скелеті, які знайдені у професійних вершників та лучників. Тренуючись з дитинства, чоловік готувався до своєї професії, очевидно, переживаючи негаразди, пов'язані з кочовим способом життя (голод, хвороби, пов'язані з різкою зміною середовища тощо). Загинув він у віці 20—25 років, припустимо, в бою, можливо, разом зі своїм конем, з яким і був похований, судячи з доволі скрупульозного процесу підготовки тіла до поховання.

Саме на час, яким датоване поховання (рубіж V—IV ст. до н. е.) припадає «північно-причорноморська» хвиля скіфської навали на лісостепові простори. Кочовики прагнули розширити свої пасовищні угіддя, захоплюючи лісостепові території, зручні для випасу худоби (Скорый 2003, с. 83—84).

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: Наука.

Андрух, С. І., Секерська, О. П. 1999. Нові археозоологічні матеріали зі скіфських поховань. *Археологія*, 3, с. 112-118.

Бужилова, А. П. 1998. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях: Программа фиксации индикаторов механического стресса, связанного с верховой ездой. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Историческая экология человека. Методика биологических исследований.* Москва: РАН, с. 169-173.

Бужилова, А. П. 2010. К вопросу о традициях верховой езды (анализ антропологических источников). В: Кузнецов, П. Ф. (ред.). *Кони, колесницы и колесничие степей Евразии*. Екатеринбург; Самара; Донецк, с. 117-126.

Голубєва, І. В. 2014. Охоронні дослідження курганів скіфського часу біля с. Кусторівка Краснокутського р-ну. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 246-247.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці.* Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат д. і. н. ІА НАН України. Київ.

Клевезаль, Г. А. 2007. *Принципы и методы определения возраста млекопитающих.* Москва: КМК.

Козак, А. Д. 2004. К вопросу о человеческих жертвоприношениях в зольнике раннескифского времени Бельского городища. *Опус: междисциплинарные исследования в археологии*, 3, с. 112-121.

Козак, О. Д. 2008. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 1. Коростень: ІА НАН України, с. 226-236.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії.* Київ: Академперіодика.

Козак, О., Шульц, М. 2006. Людські жертвоприношення у зольниках Більського городища. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень).* Київ: Шлях, с. 77-100.

Козак, О., Окатенко, В. 2018. Скіфські жіночі поховання зі зброєю на Харківщині. Травми, захворювання та поховальний обряд. В: *Ольвійський форум: Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4—6 травня 2018 р.* Миколаїв: Лукомор'є, с. 114-116.

Козак, Л. Д., Шульц, М. 2019. Людські жертвоприношення на зольниках в урочищі Царина. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища.* Київ: Майдан, с. 280-294.

Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. *Феномен Більського городища 2014*, с. 61-64.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным.* Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: О. Филюк.

Мамонова, Н. Н. 1986. Опыт применения таблиц В. В. Бунака при разработке остеометрических материалов. В: Алексеев, В. П., Зубов, А. А. (ред.). *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас.* Москва: Наука, с. 21-35.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи.* Київ; Кам'янець-Подільський.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).* Москва: Наука.

Пашкова, В. И., Резников, Б. Д. 1978. *Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам.* Саратов: СГУ.

Полін, С. В. 1987. Хронологія раньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.

Синика, В. С. 2011. К вопросу о семантике конских погребений на скифском могильнике III—II вв. до н. э. у с. Глинное на левобережье Нижнего Днестра. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 119-124.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблёв: скифский могильник в Поросье.* Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента).* Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С. А. 2015. Об одной группе культовых погребений Скифии. *Труды Государственного Эрмитажа*, 77: Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы, с. 382-388.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган.* Киев: О. Филюк.

Ушкова, Ю. В. 2020. До питання про ознаки вершництва на антропологічному матеріалі. В: Потєхіна, І. Д. (ред.). *Від трипілля до козаччини*. Історична антропологія та біоархеологія України, II. Київ: ІА НАН України, с. 140-153.

Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Bello, S. M., Soligo, C. 2008. A New Method for the Quantitative Analysis of Cutmark Micromorphology. *Journal of Archaeological Science*, 35, p. 1543-1552.

Berthon, W., Tihanyi, B., Kis, L., Révész, L., Coqueugniot, H., Dutour, O., Pálfi, G. 2019. Horse Riding and the Shape of the Acetabulum: Insights from the Bioarchaeological Analysis of Early Hungarian Mounted Archers (10th century). *International Journal of Osteoarchaeology*, 29, 1, p. 117-126.

Breitinger, E. 1938. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthropologischer Anzeiger*, 14, S. 249-274.

Brooks, S. T., Suchey, L. M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of

the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution*, 5, p. 227-238.

Brůžek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E. 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic. *American Journal of Physical Anthropology*, 164, 2, p. 440-449. doi: https://doi.org/10.1002/ajpa.23282

Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Report Research Series, 44. Fayetteville.

Duerst, U. 1930. Verleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säuger. *Handbuch der Biologischen Arbeitsmethoden*, 7, S. 125-530.

Dutour, O. 1986. Enthesopathies (Lesions of Muscular Insertions) as Indicators of the Activities of Neolithic Saharan Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 71, p. 221-224.

Harris, U. A. 1931. Lines of Arrested Growth in the Long Bones in Childhood. The Corellation of Histological and Radiological Appearances in Clinical and Experimental Condition. *British Journal of Radiology*, 6, p. 561-588.

Knüsel, K. 2007 Activity-related Skeletal Change. In: Fiorato, V., Boylston, A., Knüsel, Ch. *Blood Red Roses: The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. 2nd edition. Oxford: Oxbow books, p. 103-118.

Labott, J. R., Aibinder, W. R., Dines, J. S., Camp, Ch. L. 2018. Understanding the Medial Ulnar Collateral Ligament of the Elbow: Review of Native Ligament Anatomy and Function. *World Journal of Orthopedics*, 9, 6, p. 78-84. doi: 10.5312/wjo.v9.i6.78

Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Illium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age of Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68, p. 15-28.

Mann, D. L., Littke, N. 1989. Shoulder Injuries in Archery. *Canadian Journal of Sport Science*, 14, 2, p. 85-92.

Marsick, J. 2005: Archer's Elbow. *Archery Focus*, 9, 1, p. 16-17.

Martin, R, Saller, K., 1957. *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart: G. Fischer.

Neer, C. S. 1983. Impingement Lesions. *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 173, p. 70-77. doi:10.1097/00003086-198303000-00010.

Olsen, S. L., Shipman, P. 1994. Cut-Marks and Perimortem Treatment of Skeletal Remains on the Northern Plains. In: Owsley, D. W., Jantz, R. L. (eds.). *Skeletal Biology in the Great Plains: Migration, Warfare, Health, and Subsistance*. Washington: Smithsonian Institution, p. 377-387.

Pearson, K. 1899. Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society London*, 192, p. 169-244.

Schmorl, G., Junghanns, H. 1968. D*ie gesunde und die kranke Wirbelsäule in Röntgenbild und Klinik*. 5te Auflage. Stuttgard: G. Thieme.

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knußmann, R. (ed.). *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. 1: Wesen und Methoden der Anthropologie. Stuttgart, S. 480-496.

Shinohara, H., Urabe, Y. 2018. Analysis of Muscular Activity in Archery: a Comparison of Skill Level. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 58, 12, p. 1752-1758. doi:10.23736/s0022-4707.17.07826-4

Stirland, A. 2005. *The men of the Mary Rose: Raising the dead*. Stroud: Sutton.

Stirland, A. J., Waldron, T. 1997. Evidence for Activity Related Markers in the Vertebrae of the Crew of the Mary Rose. *Journal of Archaeological Science*, 24, p. 329-335.

Thomas, A. 2014. Bioarchaeology of the middle Neolithic: Evidence for archery among early European farmers. *American Journal of Physical Anthropology*, 154, 2, p. 279-290.

Thomas, D. H., 1978. Arrowheads and Atlatl Darts: How the Stones Got the Shaft. *American antiquity*, 43, p. 461-472.

Tihanyi, B., Bereczki, Z., Molnár, E., Berthon, W., Révész, L., Dutour, O., Pálfi, G. 2015. Investigation of Hungarian Conquest Period (10th c. AD) Archery on the Basis of Activity-induced Stress Markers on the Skeleton — Preliminary Results. *Acta Biologica Szegediensis*, 59, 1, p. 65-77.

Tihanyi, B., Révész, L., Tihanyi, T., Nepper, I., Molnár, E., Kis, L., Paja, L., Pálfi, G. 2016. The Hungarian Conquest period archery and activity-induced stress markers — a case study from the Sárrétudvari-Hnzyfıļld 10th century AD cemetery. In: Gál, S. (ed.). *The Talking Dead. New results of the Central and Eastern European Osteoarchaeology. Proceedings of the First Conference of the Török Aurél Anthropological Association from Târgu-Mureş: 13—15 November 2015*. Cluj-Napoca: Mega, p. 117-127.

Tihanyi, B., Spekker, O., Berthon, W., Kis, L., Bereczki, Z., Molnár, E., Dutour, O., Révész, L., Pálfi, G. 2018. Sports medicine and sports traumatology aspects of archery. Anatomical data for the better understanding of the archery-related skeletal changes. In: Gál, S. (ed.). *The Talking Dead 2. Past and Present of Biological Anthropology. The Heritage of Töruk Aurél's Њuvre. New results from ancient tuberculosis and leprosy research. Proceedings of the Second International Conference of the Török Aurél Anthropological Association from Târgu-Mureş: 13—15 October 2017*. Cluj-Napoca: Mega, p. 123-136.

Tihanyi, B., Berthon, W., Kis, L., Váradi, O. A., Dutour, O., Révész, L., Pálfi, G. 2020. «Brothers in arms»: Activity-related skeletal changes observed on the humerus of individuals buried with and without weapons from the 10th century CE Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology*, 30, 6, p. 798-810.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123. doi:10.1002/ajpa.1330160106

Turner, Ch. G., Turner, J. 1999. *Man Corn: Cannibalism and Violence in the Prehistoric American Southwest*. Utah: University of Utah.

Ubelaker, D. H. 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago: Aldine.

Villotte, S., Castex, D., Couallier, V., Dutour, O., Knüsel, Ch., Henry-Gambier, D. 2010. Enthesopathies as Occupational Stress Markers: Evidence From the Upper Limb. *American Journal of Physical Anthropology*, 142, p. 224-234.

Villotte, S., Churchill, S. E., Dutour, O., Henry-Gambier, D. 2010. Subsistence activities and the sexual division of labor in the European Upper Paleolithic and Mesolithic: evidence from upper limb enthesopathies. *Journal of Human Evolution*, 59, 1, p. 35-43. doi: 10.1016/j.jhevol.2010.02.001

Wells, C. New Approach to Palaeopathology: Harris's Lines. In: Brothwell, D. R., Sandison, A. T (eds.). *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. Springfield: Charles C. Thomas, p. 390-404.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Andrukh, S. I., Sekerska, O. P. 1999. Novi arkheozoolohichni materialy zi skifskykh pokhovan. *Arkheolohiia*, 3, s. 112-118.

Buzhilova, A. P. 1998. Paleopatologiia v bioarkheologicheskikh rekonstruktsiiakh: Programma fiksatsii indikatorov mekhanicheskogo stressa, sviazannogo s verkhovoi ezdoi. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Istoricheskaia ekologiia cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovanii*. Moskva: RAN, s. 169-173.

Buzhilova, A. P. 2010. K voprosu o traditsiiakh verkhovoi ezdy (analiz antropologicheskikh istochnikov). In: Kuznetzov, P. F. (ed.). *Koni, kolesnitsy i kolesnichie stepei Evrazii*. Ekaterinburg; Samara; Donetsk, s. 117-126.

Holubieva, I. V. 2014. Okhoronni doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Kustorivka Krasnokutskoho r-nu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r*., s. 246-247.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia naselennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoreferat d. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Klevezal, G. A. 2007. *Printsipy i metody opredeleniia vozrasta mlekopitaiushchikh*. Moskva: KMK.

Kozak, A. D. 2004. K voprosu o chelovecheskikh zhertvoprinosheniiakh v zolnike ranneskifskogo vremeni Belskogo gorodishcha. *Opus: mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 3, s. 112-121.

Kozak, O. D. 2008. Do pytannia pro doslidzhennia pohromiv ta poliv bytv v antropolohii. Metodyka ta prohrama vyvchennia antropolohichnoho materialu z zahyblykh davnoruskykh hradiv. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady*. 1. Korosten: IA NAN Ukrainy, s. 226-236.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kozak, O., Shults, M. 2006. Liudski zhertvoprynoshennia u zolnykakh Bilskoho horodyshcha. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 77-100.

Kozak, O., Okatenko, V. 2018. Skifski zhinochi pokhovannia zi zbroieiu na Kharkivshchyni. Travmy, zakhvoriuvannia ta pokhovalnyi obriad. In: *Olviiskyi forum: Pamiati V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii), 4—6 travnia 2018 r*. Mykolaiv: Lukomorie, s. 114-116.

Kozak, L. D., Shults, M. 2019. Liudski zhertvoprynoshennia na zolnykakh v urochyshchi Tsaryna. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 280-294.

Kozyr, I. A. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z gruntovoho mohylnyka poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi oblasti. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 61-64.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kiev; Berlin: O. Filiuk.

Mamonova, N. N. 1986. Opyt primeneniia tablits V. V. Bunaka pri razrabotke osteometricheskikh materialov. In: Alekseev, V. P., Zubov, A. A. (ed.). *Problemy evoliutsionnoi morfologii cheloveka i ego ras*. Moskva: Nauka, s. 21-35.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Pashkova, V. I., Reznikov, B. D. 1978. *Sudebno-meditsinskoe otozhdestvlenie lichnosti po kostnym ostankam*. Saratov: SGU.

Polin, S. V. 1987. Khronolohiia ranoskifskykh pamiatok. *Arkheolohiia*, 59, c. 17-36.

Sinika, V. S. 2011. K voprosu o semantike konskikh pogrebenii na skifskom mogilnike III—II vv. do n. e. u s. Glinnoe na levoborezhe Nizhnego Dnestra. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, s. 119-124.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Skoryi, S. A. 2015. Ob odnoi gruppe kultovykh pogrebenii Skifii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77: Arkheologiia bez granits: kollektsii, problemy, issledovaniia, gipotezy, s. 382-388.

Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.

Ushkova, Yu. V. 2020. Do pytannia pro oznaky vershnytstva na antropolohichnomu materiali. In: Potiekhina, I. D. (ed.). *Vid trypillia do kozachchyny*. Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy, II. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 140-153.

Fialko, O. Ye. 2019. Pokhovannia amazonok Lisostepovoho Prydniprovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 80-96.

Bello, S. M., Soligo, C. 2008. A New Method for the Quantitative Analysis of Cutmark Micromorphology. *Journal of Archaeological Science*, 35, p. 1543-1552.

Berthon, W., Tihanyi, B., Kis, L., Révész, L., Coqueugniot, H., Dutour, O., Pálfi, G. 2019. Horse Riding and the Shape of the Acetabulum: Insights from the Bioarchaeological Analysis of Early Hungarian Mounted Archers (10th century). *International Journal of Osteoarchaeology*, 29, 1, p. 117-126.

Breitinger, E. 1938. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthropologischer Anzeiger*, 14, S. 249-274.

Brooks, S. T., Suchey, L. M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution*, 5, p. 227-238.

Brůžek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E. 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic. *American Journal of Physical Anthropology*, 164, 2, p. 440-449. doi: https://doi.org/10.1002/ajpa.23282

Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Report Research Series, 44. Fayetteville.

Duerst, U. 1930. Verleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säuger. *Handbuch der Biologischen Arbeitsmethoden*, 7, S. 125-530.

Dutour, O. 1986. Enthesopathies (Lesions of Muscular Insertions) as Indicators of the Activities of Neolithic Saharan Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 71, p. 221-224.

Harris, U. A. 1931. Lines of Arrested Growth in the Long Bones in Childhood. The Corellation of Histological and Radiological Appearances in Clinical and Experimental Condition. *British Journal of Radiology*, 6, p. 561-588.

Knüsel, K. 2007 Activity-related Skeletal Change. In: Fiorato, V., Boylston, A., Knüsel, Ch. *Blood Red Roses: The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. 2nd edition. Oxford: Oxbow books, p. 103-118.

Labott, J. R., Aibinder, W. R., Dines, J. S., Camp, Ch. L. 2018. Understanding the Medial Ulnar Collateral Ligament of the Elbow: Review of Native Ligament Anatomy and Function. *World Journal of Orthopedics*, 9, 6, p. 78-84. doi: 10.5312/wjo.v9.i6.78

Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Illium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age of Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68, p. 15-28.

Mann, D. L., Littke, N. 1989. Shoulder Injuries in Archery. *Canadian Journal of Sport Science*, 14, 2, p. 85-92.

Marsick, J. 2005: Archer's Elbow. *Archery Focus*, 9, 1, p. 16-17.

Martin, R, Saller, K., 1957. *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart: G. Fischer.

Neer, C. S. 1983. Impingement Lesions. *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 173, p. 70-77. doi:10.1097/00003086-198303000-00010.

Olsen, S. L., Shipman, P. 1994. Cut-Marks and Perimortem Treatment of Skeletal Remains on the Northern Plains. In: Owsley, D. W., Jantz, R. L. (eds.). *Skeletal Biology in the Great Plains: Migration, Warfare, Health, and Subsistance*. Washington: Smithsonian Institution, p. 377-387.

Pearson, K. 1899. Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. On the Reconstruction of the Stature of

Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society London*, 192, p. 169-244.

Schmorl, G., Junghanns, H. 1968. D*ie gesunde und die kranke Wirbelsäule in Röntgenbild und Klinik.* 5te Auflage. Stuttgard: G. Thieme.

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knußmann, R. (ed.). *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen.* 1: Wesen und Methoden der Anthropologie. Stuttgart, S. 480-496.

Shinohara, H., Urabe, Y. 2018. Analysis of Muscular Activity in Archery: a Comparison of Skill Level. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 58, 12, p. 1752-1758. doi:10.23736/s0022-4707.17.07826-4

Stirland, A. 2005. *The men of the Mary Rose: Raising the dead*. Stroud: Sutton.

Stirland, A. J., Waldron, T. 1997. Evidence for Activity Related Markers in the Vertebrae of the Crew of the Mary Rose. *Journal of Archaeological Science*, 24, p. 329-335.

Thomas, A. 2014. Bioarchaeology of the middle Neolithic: Evidence for archery among early European farmers. *American Journal of Physical Anthropology*, 154, 2, p. 279-290.

Thomas, D. H., 1978. Arrowheads and Atlatl Darts: How the Stones Got the Shaft. *American antiquity*, 43, p. 461-472.

Tihanyi, B., Bereczki, Z., Molnár, E., Berthon, W., Révész, L., Dutour, O., Pálfi, G. 2015. Investigation of Hungarian Conquest Period (10th c. AD) Archery on the Basis of Activity-induced Stress Markers on the Skeleton — Preliminary Results. *Acta Biologica Szegediensis*, 59, 1, p. 65-77.

Tihanyi, B., Révész, L., Tihanyi, T., Nepper, I., Molnár, E., Kis, L., Paja, L., Pálfi, G. 2016. The Hungarian Conquest period archery and activity-induced stress markers — a case study from the Sárrétudvari-Hnzyfuld 10th century AD cemetery. In: Gál, S. (ed.). *The Talking Dead. New results of the Central and Eastern European Osteoarchaeology. Proceedings of the First Conference of the Török Aurél Anthropological Association from Târgu-Mureş: 13—15 November 2015.* Cluj-Napoca: Mega, p. 117-127.

Tihanyi, B., Spekker, O., Berthon, W., Kis, L., Bereczki, Z., Molnár, E., Dutour, O., Révész, L., Pálfi, G. 2018. Sports medicine and sports traumatology aspects of archery. Anatomical data for the better understanding of the archery-related skeletal changes. In: Gál, S. (ed.). *The Talking Dead 2. Past and Present of Biological Anthropology. The Heritage of Töruk Aurél's Њuvre. New results from ancient tuberculosis and leprosy research. Proceedings of the Second International Conference of the Töruk Aurél Anthropological Association from Târgu-Mureş: 13—15 October 2017.* Cluj-Napoca: Mega, p. 123-136.

Tihanyi, B., Berthon, W., Kis, L., Váradi, O. A., Dutour, O., Révész, L., Pálfi, G. 2020. «Brothers in arms»: Activity-related skeletal changes observed on the humerus of individuals buried with and without weapons from the 10th century CE Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology*, 30, 6, p. 798-810.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123. doi:10.1002/ajpa.1330160106

Turner, Ch. G., Turner, J. 1999. *Man Corn: Cannibalism and Violence in the Prehistoric American Southwest*. Utah: University of Utah.

Ubelaker, D. H. 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago: Aldine.

Villotte, S., Castex, D., Couallier, V., Dutour, O., Knüsel, Ch., Henry-Gambier, D. 2010. Enthesopathies as Occupational Stress Markers: Evidence From the Upper Limb. *American Journal of Physical Anthropology*, 142, p. 224-234.

Villotte, S., Churchill, S. E., Dutour, O., Henry-Gambier, D. 2010. Subsistence activities and the sexual division of labor in the European Upper Paleolithic and Mesolithic: evidence from upper limb enthesopathies. *Journal of Human Evolution*, 59, 1, p. 35-43. doi: 10.1016/j.jhevol.2010.02.001

Wells, C. New Approach to Palaeopathology: Harris's Lines. In: Brothwell, D. R., Sandison, A. T (eds.). *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. Springfield: Charles C. Thomas, p. 390-404.

O. D. Kozak, V. M. Okatenko, T. V. Bitkovska

«THE HEADLESS HORSEMAN». THE SKYTHIAN GRAVE IN THE BARROW NEAR KUSTORIVKA VILLAGE

In 2013 near Kustorivka village of Krasnokutsky district, Kharkov region the Scythian burial mound (5th—4th centuries BC.) was excavated. The inserted burial of a beheaded man has been discovered there. Fragments of horse bones, horse harness, numerous arrowheads, the spearhead and knife were unearthed in the grave. Funeral inventory dates the burial to the 2nd half or the end of 5th — the early 4th century BC.

The grave goods allowed us to suggest that the man was a horseman and possessed a bow with arrows, javelin or lance. These assumptions have been confirmed by anthropological studies of the development of muscles relief, injuries and specific skeletal markers. The skeleton showed clear signs of a horseman' and archer' osteological complexes.

The man died at the age of 20—25. The skull, first and second cervical vertebrae were absent in the undisturbed burial. The upper part of the left intervertebral condyle of the 3rd vertebra was cut off by the hit from left behind and below. These signs are evidence of decapitation. In addition, numerous cut marks made with a sharp blade were found on the anterior and lateral surfaces of the 3rd and 4th cervical vertebrae, as well as on the left femur above the knee. Thus could be the signs of the body cleaning of waste tissue for its transportation or in course of the preparation for the burial.

Studies of the horse's remains showed that it has deceased at the age of 10—12 years. The horse was decapitated as well by the hit directed between first and second cervical vertebra. The head was also cut in half and only one part of it was present in the burial. There were also some bones of the animal's skeleton, which do not belong to the edible parts of the body. The severed head of the horse was located above the place where the man's head was supposed to be, thus the horse harness was situated on the level of the human skeleton.

Traces of the possible preparation of the human body for burial and the location of the remains of a horse over a lost human head along with other changes in the skeleton indicate a certain funeral rite, direct analogies of which have not yet been found in the North Pontic region.

Keywords: archaeology, anthropology, Iron Age, Scythians, funeral rite, decapitation, horseman osteological complex, osteological signs of archery.

Одержано 13.03.2021

БІТКОВСЬКА Тетяна Володимирівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BITKOVSKA Tetyana, Junior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8609-1032, e-mail: allesligue@gmail.com.

КОЗАК Олександра Деонізіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZAK Oleksandra, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2094-4490, e-mail: akozak26@ukr.net.

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович, науковий співробітник, ДП «НДЦ "Охоронна археологічна служба України"» ІА НАН України, Харків, Україна.
OKATENKO Vitalij, Research Fellow, the SE «SRC Gard archaeological service of Ukraine», Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9406-9353, e-mail: okatenkovitalij@gmail.com.

УДК [904.5:572.71](477.65)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.18

С. І. Круц †, Т. О. Рудич

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ, ПОХОВАНОГО НА МОГИЛЬНИКУ СКІФСЬКОЇ ДОБИ БІЛЯ м. СВІТЛОВОДСЬК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРАНІОЛОГІЇ)

У статті подається попередня інформація стосовно краніологічного матеріалу з розкопок скіфського могильника біля м. Світловодськ та аналізується склад його населення в колі скіфських груп з території України.

***Ключові слова**: скіфська доба, лісостеп, ґрунтовий могильник, антропологія, краніологія.*

Археологічні дослідження пам’яток скіфської доби на землях України тривають вже багато десятиліть. Вони дали значний за кількістю та різноманітний археологічний матеріал, що став джерелом для низки цікавих наукових розробок. Антропологічний матеріал, який репрезентує населення скіфського часу як степової, так і лісостепової зони, вивчався значно менше, а тому поява кожної нової колекції та її публікація викликає значний інтерес, бо несе інформацію, якої дуже не вистачає.

Дана робота покликана розширити базу даних по антропології скіфів, вона піднімає тему антропологічного складу населення, яке було поховане на могильнику скіфської доби біля м. Світловодськ, за даними краніології.

Могильник біля м. Світловодськ, що у Кіровоградській області, заходиться на кордоні лісостепової та степової зони Дніпровського Правобережжя. Він розташований на західних околицях Світловодська, на правому березі р. Цибульник. Розкопки могильника проводилися силами Кіровоградського музею та Кіровоградського педагогічного інституту під керівництво Н. М. Бокій, а надалі І. А. Козир. Вони тривали з перервами з 1975 до 1990 р. (Бокий 1980; Бокій, Могилов, Панченко 2013; Бокій, Могилов 2014; Козир 2014; Могилов 2018).

© С. І. КРУЦ, Т. О. РУДИЧ, 2021

За п’ятнадцять років археологами було досліджено близько 160 поховань. На могильнику фіксуються як ґрунтові поховання, так і кургани. Але кількість курганів не є значною, вона становить усього 5 одиниць, а домінують саме ґрунтові поховання. На могильнику біля м. Світловодськ переважає широтна орієнтація померлих, переважно кістяки орієнтовані головою на захід 46,5 %, а 16—17 % поховань зорієнтовані головою на північний захід, південний захід, що, як правило розглядається як сезонні відхилення. Переважають одиночні поховання, але є також і такі, що містять кістяки двох, або більшої кількості осіб. Фіксуються як прості ґрунтові ями, так і катакомби. Археологи-дослідники наголошують на близькості поховального обряду на цьому могильнику з степовими скіфами, хоча і фіксуються окремі паралелі і з традиціями лісостепових груп. Найбільш рані поховання датують другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е., але більшість їх відносять до IV ст. до н. е. (Могилов 2018).

Треба віддати належне авторам розкопок, які розуміючи необхідність комплексного дослідження могильника, з увагою підійшли до збору антропологічного матеріалу. На сьогодні світловодська колекція саме антропологічного матеріалу скіфського часу є однією з найбільших в Україні.

Для антропологів, які працюють за різними програмами, матеріали Світловодського могильника представляють значний науковий інтерес.

По-перше, могильник є таким, що дав велику вибірку кісткового матеріалу, найбільшу на Правобережжі Дніпра.

По-друге, важливим є також те, що могильник біля м. Світловодськ дав найрепрезента-

бельнішу на сьогодні вибірку саме жіночих черепів з скіфських пам'яток території України. На превеликий жаль, тривалий час при роботі з скіфським матеріалом головний акцент робився на досліджені чоловічих кістяків. Саме вони залучалися для міжгрупового порівняльного аналізу та були основою для етнокультурних побудов. З одного боку це можна зрозуміти, бо кількість жіночих кістяків в колекціях є меншою, а стан їх збереженості значно гіршим, тобто виникають проблеми з формуванням серій. Населення скіфської доби не є однорідним, тому у тих випадках, коли серія складається з 3—5 черепів завжди треба враховувати можливість випадковості вибірки. Але, з огляду на те, що в низці культур доби заліза фіксуються значні відмінності в антропологічному складі чоловічої та жіночої частини населення, інформація стосовно жіночої частини популяції, їх можливі морфологічні та генетичні зв'язки необхідно обов'язково враховувати. Ігнорування цього може привести до істотного викривлення загальної краніологічної картини.

По-третє, могильник репрезентує населення, яке мешкало на кордоні степової та лісостепової зони території України. Він дає новий матеріал для з'ясування антропологічної ситуації в цій зоні.

По-четверте, могильник представляє, головним чином, рядове населення скіфської доби. Зрозуміло, що матеріали з поховань скіфської знаті завжди викликають більш жвавий інтерес як серед науковців, так і в широкого загалу, але справжнім обличчям практично кожної культури служать рядові її представники.

По-п'яте, скоріше за все населення, що створило могильник, вело напівосілий спосіб життя або переходило до нього, принаймні воно було прив'язане до певної території, що дозволило створити великий стаціонарний могильник. Він функціонував тривалий час, який охоплював період життя кількох поколінь. В окремих випадках, з великою долею вірогідності, можна стверджувати, що колективні поховання у катакомбах містять кістяки людей, які померли та були поховані у різний час (Бокій, Могилов, Панченко 2013). Цікавим та перспективним може виявитися порівняння кісткових матеріалів з поховань з більш вузько датованими комплексами речей.

По-шосте, наголошуємо, що з огляду на те, що на могильнику домінують ґрунтові могили, саме черепи з них визначають середні характеристики серії. На сьогодні більшість скіфських колекцій походить з курганних груп або окремих курганів, а ґрунтові могильники з території України та Молдови представлені лише чотирма вибірками кістяків. Тому, порівняння населення, яке було поховане на ґрунтовому могильнику, з людьми з курганних поховань, становить значний інтерес при дослідженні за різними антропологічними програмами.

Антропологічний матеріал з розкопок світловодського могильника досліджувався в палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України. Опис, виміри матеріалів проводилися за методиками прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin, Saller 1957; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972). С. І. Круц було здійснено первинний опис, визначення статі і віку померлих, краніологічні виміри та були зафіксовані окремі патології. Реставрація кісткових матеріалів проводилася Т. О. Рудич. Їй також належить статистична обробка матеріалу.

Первина інформація, що стосувалася краніологічного матеріалу з цього могильника була подана С. І. Круц (1997), але до публікації увійшла характеристика середніх даних лише чоловічої вибірки за короткою краніологічною програмою. Це давало певні уявлення стосовно антропологічного складу населення, але не давало можливості використовувати середні характеристики серії могильника при порівняльному міжгруповому статистичному аналізі.

Дослідження матеріалів могильника починали проводитися і за іншими антропологічними програмами. Так первині результати одонтологічного аналізу частини матеріалу опублікував С. П. Сегеда (2001).

Статево-вікові визначення з 90 поховань Світловодського могильника були використані для розрахунків таблиць смертності та залучені до порівняльного аналізу скіфів (Потехина, Кислый 1994).

Запропонована стаття базується виключно на краніологічних дослідженнях матеріалів могильника. Публікація даної роботи ставить на меті, в першу чергу, ввести до наукового обігу сумарні характеристики чоловічої та жіночої серій черепів, а також розглянути їхні середні характеристики в колі могильників степової та лісостепової Скіфії. Надалі планується публікація індивідуальних даних по усім кістякам, але це вимагає значного друкованого обсягу, в перспективі також проведення внутрішньогрупового кореляційного аналізу з урахуванням типів поховальних споруд та орієнтації померлих.

В тому, що саме ця стаття відкриває серію робіт присвячених антропологічному складу населення, яке було поховане на світловодському могильнику, є певна логіка. Класична краніологія досить часто відіграє роль ключа або підказки для вирішення багатьох питань, які постають при роботі з матеріалом за іншими антропологічними програмами, а також при створенні етно-культурних побудов.

Середня характеристика та внутрішньогруповий аналіз краніологічного матеріалу з могильника. Краніологічний матеріал, що походить з могильника біля м. Світловодськ, як ми вже говорили, був різного рівня збереженості та вимагав серйозної реставрації. Після реставраційних робіт нам вда-

лося сформувати чоловічу та жіночу серії черепів, придатних для краніометричних вимірів.

Чоловіки. Чоловіча серія складається з 23 черепів. У середньому вияві чоловіча група характеризується довгою, середньоширокою та високою черепною коробкою. За формою черепа серія в середньому вияві доліхокранна, хоча спостерігається істотний розмах внутрішньогрупової варіації черепного покажчика — від різкодоліхокранних до суббрахікранних форм.

Найменша ширина лоба знаходиться на межі середніх та великих розмірів, кут нахилу лобної кістки виявився середнім. Ширина потилиці також належить до категорії середніх розмірів.

Обличчя є середньовисоким та має середню ширину діаметру вилиць. Обличчя середньошироке на всіх рівнях, хоча на зигомаксилярному рівні воно тяжіє до вузького. За верхньолицевим покажчиком — мезен.

Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні знаходиться на межі різкого та середнього, а на зигомаксилярному — різке. Обличчя за загальним кутом обличчя мезогнатне.

Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами, мезоконхні за орбітним покажчиком. Ніс низький, вузький, за покажчиком — середньоширокий. Кістки носа виступають помірно. Інформація про розмах варіацій та середні характеристики ознак подані в табл. 1.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак в серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіації (табл. 1). Їх співставлено зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій. Завищенні, у порівнянні зі стандартними, значення в нашій групі варто відзначити передусім для низки таксономічно важливих ознак: ширини черепа, висоти черепної коробки, ширини лоба, ширини обличчя, назомалярного кута, черепного, верхньолицьового, орбітного, носового та симотичного покажчиків.

Оцінка варіацій ознак серії свідчить на користь антропологічної неоднорідності чоловічої частини популяції. На жаль, обсяг вибірки черепів, а головне її збереженість не дозволяють вдатися до виділення морфологічних компонентів у складі чоловічої частини популяції з використанням методів багатовимірної статистики.

Жінки. Жіночу серію склали 24 череп різної збереженості. У середньому вияві жіноча група характеризується довгою,вузькою, середньовисокою черепною коробкою. За черепним покажчиком серія мезокранні на межі з доліхокраією, серед черепів присутні форми від різкодоліхокранних до брахікранних.

Найменша ширина лоба відноситься до категорії середніх, кут нахилу лобної кістки знаходиться на межі середніх та великих значень та наближається до прямого кута.

Обличчя низьке на межі з середнім, діаметр вилиць малий, воно помірношироке на назомалярному рівні та вузьке на межі з середньошироким на зигомаксилярному рівні. За верхньолицьовим покажчиком обличчя — мезен, за загальним кутом воно мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні відноситься до середніх значень, а на зигомаксилярному рівні воно різке.

Орбіти середньоширокі, висота їх мала, за орбітним покажчиком вони мезоконхні.

Ніс низький, вузький за абсолютними розмірами, за носовим покажчиком — широкий. Кістки носа виступають середнє, надпереніссяя високе.

Інформація про розмах варіацій та середні характеристики ознак подані в табл. 2.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак в жіночій серії також були розраховані середньоквадратичні ухили, коефіцієнти варіацій та порівняні зі стандартними значеннями для однорідних серій (табл. 2). Завищенні, у порівнянні зі стандартними, коефіцієнти в нашій вибірці варто відзначити передусім для низки таксономічно важливих ознак: ширини черепа, висоти черепа, висоти та ширини обличчя, ширини носа, ширини та висоти орбіт, загального кута обличчя, назомолярного кута, черепного, верхньолицьового, орбітного, носового та симотичного покажчиків.

Оцінка внутрішньогрупових варіацій може свідчити на користь антропологічної неоднорідності жіночої частини популяції, прчому більш яскраво вираженою.

У рамках внутрішньогрупового аналізу для нашої серії були також розраховані коефіцієнти статевого диморфізму, а їх значення порівняні з даними, що були розраховані для однорідних груп. Коефіцієнти статевого диморфізму переважають стандартні для однорідних груп за цілою низкою таксономічно важливих ознак: довжина, ширина, висота черепної коробки, найменша ширина лоба, ширина потилиці, висота та ширина обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа. Чоловіча частина світловодської популяції, з урахуванням статевого диморфізму, виявилася більш масивною, а ніж жіноча. До того ж варто відзначити, що жіноча серія має за покажчиками більш широкі носи та нижчі орбіти, а в однорідних групах висота орбіт за покажчиком у жінок зазвичай буває більшою. Все це може свідчити на користь того, що чоловіча та жіноча частини популяції могли мати різні генетичні складові, або пропорції цих складових відрізнялися. Ці попередні результати внутрішньогрупового аналізу досить добре підтверджує порівняння результатів міжгрупового аналізу чоловічої та жіночої частини популяції.

Міжгруповий аналіз чоловічих серій. Середні характеристики чоловічої серії з світ-

Таблиця 1. Середні характеристики чоловічих черепів з могильника скіфського часу біля м. Світловодськ

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	σ
1. Поздовжній діаметр	23	175	206	189,217	6,48
8. Поперечний діаметр	23	130	153	141,52	6,755
17. Висотний діаметр b—br	13	127	146	137,38	6,318
20. Вушна висота p—br	18	109	124	115,333	4,187
5. Довжина основи черепа	14	98	112	103,78	4,209
9. Найменша ширина лоба	23	88	108	98,391	5,168
10. Найбільша ширина лоба	23	110	132	120	5,453
11. Вушна ширина	19	114	132	122,78	5,453
12. Ширина потилиці	17	101	123	110,529	5,970
29. Лобна хорда	23	104	119	111,543	3,732
30. Тім'яна хорда	22	105	125	115,545	5,431
31. Потилична хорда	19	87	108	96,658	6,405
Висота вигину лоба	22	21,5	30,5	25,38	2,118
Висота вигину потилиці	19	20	26,5	27,132	4,465
40. Довжина основи обличчя	12	94	106	99,750	4,159
43. Верхня ширина обличчя	19	96	110	104,52	4,155
45. Діаметр вилиць	14	125	150	132,571	7,024
46. Середня ширина обличчя	16	88	109	95,250	5,373
48. Верхня висота обличчя	19	64	75	70,158	3,219
60. Довжина альвеолярної дуги	12	50	58	54,667	2,270
61. Ширина альвеолярної дуги	13	56	66	62,154	3,078
55. Висота носа	18	45	53	49,6	2,090
54. Ширина носа	18	21,5	27	24,389	1,762
51. Ширина орбіти	17	39	45	41,5	1,531
51a. Ширина орбіти	7	32	43	39	3,488
52. Висота орбіти	19	29	35	32,105	1,515
MC. Максилофронтальна ширина	11	14,5	23	19,436	2,841
MS. Максилофронтальна висота	11	6	10,5	8,336	1,376
SC. Симотична ширина	13	5	10,9	8,438	1,485
SS. Симотична висота	13	1,5	8,5	4,731	1,589
DC. Дакріальна ширина	3	19	24	20,833	2,754
DS. Дакріальная висота	3	8,7	12	10,733	1,779
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	76	86	82,333	3,143
77. Назомалярный кут	21	133	151	140,7	5,517
Zm. Зигомаксилярний кут	15	118	137	127,167	4,988
72. Загальний кут обличчя	12	78	90	83,083	3,655
73. Кут середньої частини обличчя	12	82	95	88,333	4,185
75.1. Кут носа	6	22	31	27,167	4,262
Fc. Глибина іклової ямки	19	2,5	9	5,526	1,837
65. Виросткова ширина щелепи	17	99	135	120,059	8,288
66. Кутова ширина нижньої щелепи	17	94	117	103,765	6,842
71a. Найменша ширина гілки щелепи	21	28	36	32,048	2,479
67. Передняя ширина щелепи	21	41	51	46,048	2,355
69. Висота симфізу нижньої щелепи	18	29	43	35,333	3,726
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	20	29	38	32,8	2,608
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	20	10	15	12,250	1,482
Надперенісся (1—6)	23	2	5	3,522	0,994
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	22	1	4	2	0,976
Соскоподібні виростки (1—3)	24	1	3	2,417	0,717
Покажчик					
Черепний	23	68.6	84,57	74,514	3,956
Верхньолицьовий	14	47,88	60,320	53,720	3,428
Орбітний	17	69	88,6	77,546	5,834
Носовий	17	42,1	54,2	49,09	3,687
Симотичний	13	26,310	72,500	50,710	13,469
Дакріальний	2	44	63,150	53,57	13,54

Таблиця 2. Середні характеристики жіночих черепів з могильника скіфської доби біля м. Світловодськ

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	σ
1. Поздовжній діаметр	25	161	193	176,48	6,368
8. Поперечний діаметр	24	121	153	132,750	7,140
17. Висотний діаметр b—br	13	122	142	128,154	5,367
20. Вушна висота p—br	21	91	115	107,095	5,039
5. Довжина основи черепа	13	81	110	93,07	7,794
9. Найменша ширина лоба	26	86	104	92,651	4,418
10. Найбільша ширина лоба	25	100	126	113,760	5,476
11. Вушна ширина	23	98	125	112,682	7,266
12. Ширина потилиці	19	92	120	105,789	7,323
29. Лобна хорда	24	96	116	103,333	4,750
30. Тім'яна хорда	22	102	120	110,0.4	5,744
31. Потилична хорда	19	83	103	92,605	5,847
Висота вигину лоба	24	20	30.5	24,875	2,818
Висота вигину потилиці	19	21	32	26,342	22,789
40. Довжина основи обличчя	11	85	106	95	5,779
43. Верхняя ширина обличчя	14	92	116	101,643	6,160
45. Діаметр вилиць	16	107	128	118,938	6,298
46. Середня ширина обличчя	13	83	98	89,154	3,870
48. Верхня висота обличчя	16	56	71	63,500	4,590
60.Довжина альвеолярної дуги	12	45	56	51,417	3,315
61. Ширина альвеолярної дуги	13	51	60	57,769	2,386
55. Висота носа	16	41	52	46	3,266
54. Ширина носа	13	18,5	26,5	23,154	2,202
51. Ширина орбіти	13	36,5	42	39,462	1,808
51a. Ширина орбіти	9	34,5	40	37,056	2,056
52. Висота орбіти	14	27	34,5	30,607	2,068
MC. Максилофронтальна ширина	8	17,5	23,5	19,437	1,815
MS. Максилофронтальна висота	8	5	7,5	6,462	0,868
SC. Симотична ширина	11	7,4	12	9,155	1,616
SS. Симотична висота	11	2	5	3,564	1,028
DC. Дакріальна ширина	3	18,5	24,5	21,000	3,122
DS. Дакріальная висота	3	10	10,5	10,333	0,289
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	80	91	86,750	4,288
77. Назомалярный кут	18	131.5	153	142,639	6,845
Zm. Зигомаксилярний кут	11	121	138	129,521	5,444
72. Загальний кут обличчя	11	75	95	82,091	5,049
73. Кут середньої частини обличчя	9	83	92	87,111	3,060
75.1. Кут носа	6	16	29	22,23	5,477
Fc. Глибина іклової ямки	14	3	8.5	5,071	1,807
65. Виросткова ширина щелепи	13	101	127	110,154	7,437
66. Кутова ширина нижньої щелепи	16	80	101	91	5,279
71a. Найменша ширина гілки щелепи	17	26	35	29,9	2,585
67. Передняя ширина нижньої щелепи	20	38	47	42,8	2,353
69. Висота симфізу нижньої щелепи	18	24	34	28,722	2,803
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	18	22	33	27,889	2,494
69 (3). Товщина тіла нижньої шелепи	19	8	13	10	1,336
Надперенісся (1—6)	24	1	3	1,292	0,690
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	13	1	3	1,154	0,555
Соскоподібні виростки (1—3)	26	1	3	1,115	0,588
Покажчик					
Черепний	24	67,370	86,90	75,185	4,299
Верхньолицьовий	15	45,9	59,250	52,733	4,181
Орбітний	13	72,6	86,3	77,467	4,533
Носовий	12	42,3	60,970	51,51	5,039
Симотичний	11	21,8	64,1	40,252	14,848
Дакріальний	2	52.5	56,750	54,625	3,005

ловодського могильника добре вкладаються в розмах варіацій скіфських серій України. Поєднання доліхокранії та середньоширокого обличчя фіксується для низки скіфських груп.

Щоб об'єктивніше визначити місце серії чоловічих черепів, ми проаналізували її в колі груп скіфської доби лісостепової та степової зони України за допомогою методів багатовимірної статистики. Серії порівнювалися за допомогою кількох статистичних методів, за різним набором ознак. Результати аналізу з застосовуванням різних методів дали досить близькі результати.

Для ілюстрації пропонується один з варіантів статистичного аналізу з використанням факторного методу, методу головних компонент (МГК). При роботі використовувався пакет програм Systat.

У даному варіанті аналізу групи чоловічих черепів порівнювалися за 15 таксономічноважливими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, ширина та висота обличчя, ширина лоба, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, кут лоба, загальний кут обличчя, назомалярний та зигомаксилярний кути обличчя, кут кісток носа.

Для порівняння з світловодською групою (кордон степу та лісостепу) були залучені матеріали скіфського часу лісостепової зони України: медвинської, трипільської, ворсклинської, посульської, сейминської, бориспільської, бузько-дністровської груп (Дебец 1948; Кондукторова 1972; Круц 1997; Ефимова 2000). Скіфське населення степу було представлене групами Правобережжя Дніпра: групою з Михайлівки (Ефимова 2000), Олександрополя (Лугової могили) (Кондукторова 1972; Ефимова 2000), групою Кут (Кондукторова 1972; Ефимова 2000; Круц 2017), серією з Вищетарасівки (Тарасівки), Інгулецькою групою (Круц 2017), серією Нікополя (Дебец 1948; Зиневич 1967; Кондукторова 1972) та групою Миколаївського могильника на Дністрі (Великанова 1975). Скіфські матеріали з лівого берега Дніпра репрезентовані групами черепів Гайманового поля, Широкого, Кам'янки-Дніпровської, Златополя, Каховки, Носаків, Привільного, Присивашшя (Круц 2017) та серією з Мамай-гори (Литвинова 1999; 2002). До аналізу були залучені також три скіфські серії з Криму: збірна група Керчинського півострова, серія з ґрунтового могильника Фронтове 1 (Круц 2017) та вибірка з могильника Акташ (Покас, Назарова, Дяченко 1988).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більше одиниці. В оберненому вигляді вони трактуються як головні компоненти.

За першим фактором найбільш диференціювали залучені до аналізу серії такі ознаки: ширина обличчя, висота обличчя, ширина орбіт, висота носа (додатні навантаження), ширина носа та кут лоба (від'ємні навантаження). Вони розділяють 27,024 % сукупності.

За другим фактором найбільші навантаження несуть: ширина черепної коробки, висота орбіт, загальний кут обличчя, назомалярний та зигомаксилярні кути, кут носа (додатні навантаження), довжина та висота черепа (від'ємні навантаження). Вони розділяють 17,5 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі краніологічні групи, чоловічі серії було вписано у простір 2 факторів поліморфізму (рис. 1).

Результати аналізу добре демонструють, що серії скіфської доби як степової, так лісостепової зон України не були однорідними на міжгруповому рівні. Тим не менш, викристалізовуються два окремі антропологічні масиви — лісостеповий та степовий, які не перетинаються. Вони чітко розмежовуються за низкою ознак, що мають навантаження як за першим, так і за другим фактором. Основний масив лісостепових груп скіфської доби локалізується в тій частині факторного поля, де групуються серії з більш довгою, вужчою, вищою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя, різкішим горизонтальним профілюванням обличчя. Тоб-

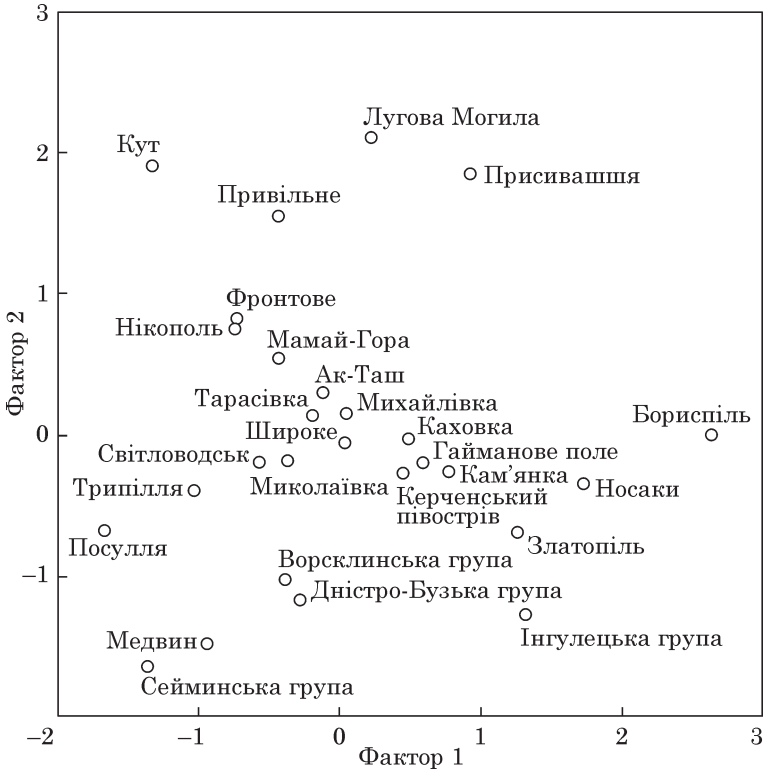

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій скіфського часу

то, добре видно що населення лісостепової та степової зони скіфського часу мало різну антропологічну основу. Особливо переконливо це читається, коли населення степової та лісостепової зони України розглядається в колі хронологічно близьких серій Європи (Рудич 2020).

За результатами даного аналізу чоловіча група з могильника біля м. Світловодськ впевнено входить до загалу степових скіфських серій, хоча знаходиться у тій частині масиву степових груп, який від лісостепового населення відстоїть не настільки різко, а ніж низка інших серій степовиків.

З лісостепових популяцій до світловодської групи певною мірою тяжіє, хіба що, чоловіча серія черепів скіфського часу з району Трипілля.

Для Степу важко відзначити чітку концентрацію регіональних морфологічних особливостей степових серій. Можна говорити лише про більші розміри обличчя, ширші орбіти та вищі, але вужчі носи частини чоловіків лівобережних груп. Але ці відмінності фіксуються лише на рівні тенденцій, вони не носять тотального характеру. Дніпро не був кордоном між лівобережною та правобережною частиною Степової Скіфії в антропологічному сенсі. Це дуже добре ілюструють результати нашого міжгрупового аналізу чоловічих серій скіфського часу.

Логічно було б очікувати найбільшу подібність чоловічої вибірки зі Світловодського могильника до територіально близьких груп правобережних груп. Але реальна картина виглядає більш строкато. Дійсно, статистично близькими чоловічій серії з могильника біля м. Світловодськ виявляються: правобережна група черепів з курганів біля с. Вищетарасівка, серія з правобережного ґрунтового могильника Михайлівка, але особливу близькими до світловодців демонструє група з територіально досить далекого могильника Миколаївка на Дністрі, а також лівобережна курганна серія Широке—Шевченко, яка також знаходиться на досить значній відстані від даного могильника.

Цікавим є те, що чоловіків з могильників біля м. Світловодськ, Миколаївка на Дністрі та Михайлівка об'єднує не лише статистична подібність, але й те, що населення, яке створювало ці могильники, надавало перевагу саме ґрунтовим похованням. Скоріше за все, усі вони належали до груп, які вели напівосіле життя, та серед похованих на них домінувало рядове населення Скіфії. Статистична близькість груп не завжди, але як правило, може свідчити і про їх морфологічну подібність.

Міжгруповий аналіз жіночих серій. Середні характеристики світловодської жіночої серії дещо виходять за окремими ознаками за розмах міжгрупових варіацій скіфських серій України. Поєднання мезокранії (з тенденцією до доліхокранії) та вузького обличчя не було характерне для жодної з введених на сьогодні в науковий обіг жіночих груп Скіфії. Для об'єктивізації результатів жіноча серія з могильника біля м. Світловодська була розглянута в колі скіфських серій України та Молдови за допомогою методів багатовимірної статистики.

У цьому випадку також паралельно використовувалися декілька статистичних методів, які дали доволі близькі результати. Для ілюстрації ми пропонуємо результати факторного аналізу (МГК).

Жіночі серії у цьому варіанті аналізу порівнювалися за 13 таксономічно важливими ознаками: довжиною, шириною, висотою черепа, найменшою шириною лоба, висотою та шириною обличчя, шириною та висотою носа, шириною та висотою орбіт, назомалярним та зигомаксилярним кутами, кутом кісток носа.

Нажаль, кількість жіночих груп, які можна залучити до порівняльного аналізу є значно меншою, ніж чоловічих. Як вже відзначалося вище, жіночі кістяки є більш грацильними, вони гірше зберігаються, тому окремі курганні групи представлені виключно чоловічими вибірками. В тих випадках, коли жіночі серії все ж сформовані, кількість включених до них черепів є невеликою. Оскільки скіфське населення території Україні є антропологічно неоднорідними, то у тих випадках, коли з курганної групи представлено 2—4 черепи, ми цілком можемо мати справу з випадковістю вибірки. При залучені до аналізу маленьких за кількістю груп, збільшується можливість викривлення реальної антропологічної картини, а результати такого аналізу носять орієнтовний характер. Але у будь якому разі, мінімальна інформація може бути знята.

Жіноча серія з могильника біля м. Світловодськ була проаналізована разом з 15 скіфськими серіями. На превеликий жаль, жінки лісостепової зона представлені лише окремими черепами поганої збереженості з різних могильників, сформувати серії з них на сьогодні не є можливим. Тож залучені до аналізу групи представляють скіфів степового Правобережжя та Лівобережжя Дніпра, Криму та Молдови. За таких умов відразу можна прогнозувати певну відмінність між картиною розташування на факторних полях чоловічих (серед яких є групи з лісостепової зони) та жіночих серій скіфської доби.

Скіфське жіноче населення степової зони були представлені серіями Правобережжя Дніпра: світловодською (кордон степу та лісостепу), групою Кут (Кондукторова 1972; Ефимова 2000; Круц 2017), серією з Вищетарасівки (Тарасівки), Інгулецькою групою (Круц 2017), серією Нікополя (Дебец 1948; Зиневич 1967; Кондукторова 1972) та групою Миколаївського могильника на Дністрі (Великанова 1975). Скіфські матеріали з Лівобережжя Дніпра

репрезентовані групами Гайманового поля, Широкого, Кам'янки-Дніпровської, Каховки, Носаків, Привільного (Круц 2017) та серією Мамай-гори (Литвинова 1999; 2002). З території Криму були залучені матеріали: збірної групи черепів Керчинського півострова, серія з могильника Фронтове 1 (Круц 2017) та група з могильника Акташ (Покас, Назарова, Дяченко 1988).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші після варимаксної ротації додатні навантаження мають за 1 фактором: ширина черепа, найменша ширина лоба, висота черепа, ширина обличчя, ширина носа, кут кісток носа. Вони розділяють 29,9 % сукупності. За 2 фактором найбільші додатні навантаження мають довжина черепної коробки, висота обличчя, ширина орбіт, висота орбіт, висота носа, а найбільші від'ємні — назомалярний та зигомаксилярний кути.

За результатами аналізу уся сукупність жіночих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Групи було вписано у простір двох факторів полімофізму за факторними вагами (рис. 2).

Серед жіночих серій скіфського часу степової зони теж не спостерігається чіткої концентрації ознак за територіальним принципом. Але варто відзначити, що більші широтні розміри черепа, лоба, обличчя, носа мають лівобережні жінки. Це має характер тенденції, але вона проявляється дещо сильніше, ніж у чоловіків.

Серія з могильника біля м. Світловодськ локалізується в тій частині поля, де групуються серії з найменшими розмірами черепної коробки. обличчя, його деталей у поєднані з слабшим горизонтальним профілюванням обличчя та менш виступаючим носом. Світловодська жіноча серія є досить віддаленою від інших жіночих груп скіфського масиву. Особливо цікаво, що спостерігається значна відстань між нею та серіями з Миколаївки на Дністрі, Вищетарасівки (Тарасівки), Широкого, тобто груп, до яких статистично близькі чоловіки з світловодського могильника. Найближчою до світловодської жіночої групи виявляється серія жіночих черепів з курганів біля Нікополя, але відстань між цими двома групами за другим фактором все ж є досить істотною. Тобто, від головного скіфського масиву світловодська група є взагалі істотно віддалена. Але світловодська жіноча група є серед них найбільш репрезентативною, тобто говорити в цьому випадку про можливу випадковість саме цієї вибірки не варто.

Світловодська жіноча серія на сьогодні є найбільш грацильною з усього скіфського масиву території України. Це може мати декілька причин: морфологічна специфіка домінуючої складової цієї серії, пришвидшеніша грацилізація населення, яке переходить до напівосілого способу життя. При переході кочових груп до

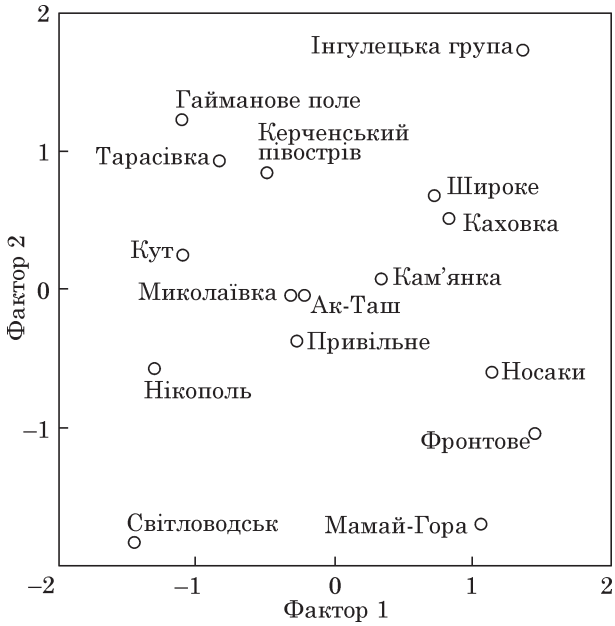

Рис. 2. Результати факторного аналізу жіночих серій скіфського часу

осілого життя можуть мати місце різні прояви адаптивних процесів, які дійсно можуть більшою мірою відбиваються саме на жіночій частині популяції. Хоча, наприклад, серед жінок, які поховані на ґрунтовому могильнику Миколаївка на Дністрі та ґрунтовому могильнику Фронтове 1, тенденція до істотної грациалізації саме жіночої частини популяцій не фіксується. Дійсно, при переході до осілого або напівосілого способу життя жіноча група може ставати менш мобільною, ніж чоловіча, більш прив'язаною до певної території з її екологічною ситуацією. Теоретично, у випадку зі Світловодським могильником на екологію в регіоні могли впливати великі поклади урану на цій території, які могли позначитись на якості як водних, так і біологічних ресурсів. Але перевірка цієї гіпотези потребує роботи по іншим програмам та залучення спеціалістів фізиків. На користь того, що світловодська популяція існувала у не зовсім сприятливих умовах, може свідчити те, що вона мала найменшу серед скіфських груп України середня тривалість життя, усього 21,5 рік (Потехина, Кислый 1994).

Дослідження патологій та дієти людей, які були поховані на могильнику триває, а моделювання екологічної ситуації в районі Світловодська потребує розробки. Але вони, у будь якому разі, не можуть зняти усіх питань, які пов'язані з морфологічними відмінностями між чоловічою та жіночою частиною світловодської популяції. Жіноча вибірка, окрім значної грацильності, має дещо відміні від чоловіків пропорції деталей обличчя. Наприклад, за носовим покажчиком жінки мають ширші носи, а за орбітним покажчиком — нижчі орбіти. Якщо б дана популяція була однорідна, то орбіти в жіночих групах були б вищими.

Грацильність жіночої частини популяції, на нашу думку, цілком може бути пов'язана саме з генетичними витоками більшої частини жінок. Інша справа пошуки цих витоків. У цьому випадку найбільш серйозною проблемою є відсутність жіночих краніологічних серій з території лісостепу, які можна було використати для порівняння. Звісно, якщо жіноча домінуюча складова населення лісостепу представлена тим же морфологічним типом, що і чоловіки, то це морфологічно досить далеко від характеристик жіночих черепів зі світловодського могильника. Але чоловічі та жіночі групи лісостепу не обов'язково повинні мати один домінуючий морфотип. Окремі черепи дуже поганої збереженості лісостепової зони скіфського часу представлені в колекціях, але антропологічних аналогій жінкам з Світловодського могильника ми в них поки що не знаходимо.

Як правило, менші абсолютні розміри черепної коробки, обличчя та його деталей мають південні групи європеоїдів, але у нашому випадку світловодська жіноча серія характеризується також тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя та не сильним випинанням кісток носа. Комбінація послаблення горизонтального профілювання та менший кут носа дозволяє говорити про комплекс ознак, який можна розглядати, як тенденцію до послаблення європеоїдності. Вона досить характерна для низки степових груп, які або самі формувалися на межі з монголоїдними групами, або там формувалися їх предки. Більші кути горизонтального профілювання обличчя та менший кут носа характеризує окремі групи скіфів. У тих випадках, коли це поєднується з брахікранією та тенденцією до широколицесті, можна говорити про сарматські впливи, хоча не можна повністю виключати і фіно-угорські (Рудич 2020). У випадку з жіночою серією зі Світловодська, послаблення профілювання не складається в комплекс з брахікранією та широколицестю. Не можна виключати, що більша частина жінок має південно-східний напрямок генетичних зв'язків, який веде за межі сучасної території України. На сьогодні питання залишається відкритим. Надалі ми плануємо детально розглянути як чоловічу, так і жіночу серію Світловодського могильника у більш широкому колі синхронних та хронологічно більш ранніх груп євразійського степу.

Висновки. Краніологічний аналіз світловодської популяції дав такі попередні результати. Населення, яке було поховане на могильнику не було антропологічно однорідним. Це стосується чоловічої, а особливо жіночої частини популяції.

Чоловіча серія з могильника біля м. Світловодськ у середньому вияві характеризується довгою, середньоширокою, доліхокранною за формою черепною коробкою. Обличчя є середньовисоким та середньошироким, мезогнатним. Горизонтальне профілювання його на назомалярному рівні знаходиться на межі різкого та середнього, а на зигомаксилярному рівні — різке. Орбіти мезоконхні за орбітним покажчиком, ніс за покажчиком — середньоширокий. Кістки носа виступають помірно.

Середні характеристики чоловічого населення, яке поховане на цьому могильнику, цілком вкладаються в розмах міжгрупових варіацій ознак скіфських серій з території України.

За матеріалом, яким ми оперуємо на сьогодні, можна стверджувати, що населення з степового та лісостепового масивів істотно різниться між собою, бо скоріше за все, має в своїй основі різні генетичні витоки. Для степової зони важко відзначити чітку концентрацію регіональних морфологічних особливостей. Можна говорити лише про більші розміри обличчя, ширші орбіти та вищі, але вужчі носи частини чоловіків лівобережних груп. Більші широтні розміри черепа, лоба, обличчя, носа мають лівобережні жінки. Хоча варто відзначити, що ці відмінності фіксуються лише на рівні тенденцій та не носять тотального характеру. Дніпро явно не був кордоном між лівобережною та правобережною частиною Скіфії в антропологічному сенсі.

Могильник біля м. Світловодськ знаходиться на кордоні між степовою та лісостеповою зонами, але чоловіча серія черепів з нього демонструє свою близкість до скіфських груп степового кола. Хоча вона менше дистанціюється від серій лісостепового масиву, ніж більшість степових груп. З лісостепових популяцій до світловодської групи певною мірою тяжіє, хіба що, чоловіча серія черепів скіфського часу з району Трипілля. В цілому ж чоловіча група черепів з могильника біля м. Світловодськ є статистично найближчою до серії з ґрунтового могильника Миколаївка на Дністрі, групи черепів з курганів біля с. Вищетарасівка, збірної серії з курганів Широке та вибірки з ґрунтового могильника Михайлівка.

Статистично та морфологічно близькі групи скіфської доби походять з поховальних пам'яток різних територій, інколи досить сильно віддалених. Це може свідчити про складність розселення та мобільність груп.

Жіноча світловодська серія характеризується довгою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою. За черепним покажчиком серія мезокранна на межі з доліхокранією. Обличчя низьке та вузьке за абсолютними розмірами, за верхньолицьовим покажчиком — мезен, за загальним кутом обличчя — мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні відноситься до середніх значень, а на зигомаксилярному рівні воно різке.

Орбіти середньоширокі, висота їх мала, за орбітним покажчиком вони мезоконхні. Ніс низький, вузький за абсолютними розмірами, за носовим покажчиком — широкий. Кістки носа виступають помірно.

Жіноча серія зі Світловодського могильника є найграцильнішою серед серій скіфської доби України. В силу цього, вона досить істотно дистанціюється від практично усього скіфського степового масиву. Статистично найближчою до жінок зі Світловодського могильника виявляється вибірка черепів з курганів біля Нікополя.

В перспективі збільшення бази даних, особливо жіночих груп лісостепової та степової зони України, можуть допомогти антропологам, археологам та генетикам уточнити не тільки витоки населення окремих груп Скіфії, але й можливі шляхи їх розселення, дати інформацію про можливі шлюбні контакти між різними групами населення, які могли представляти окремі скіфські роди. Дослідження за різними програмами та публікація матеріалів зі Світловодського могильника є одним з кроків у напрямку вирішення цих питань.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский бескурганный могильник у г. Светловодска. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, с. 101.

Бокій, Н. М., Могилов, О. Д., Панченко, К. І. 2013. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 17-24.

Бокій, Н. М., Могилов, О. Д. 2014. Перший сезон робіт на Світловодському могильнику. *Феномен Більського городища 2014*, с. 26-29.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды института этнографии АН СССР, новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данням краниологии. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Скифы и сармати в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Старый сад, с. 39-44.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з грунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. *Феномен Більського городища 2014*, с. 61-64.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. —1 тыс. н. э.)*. Москва: Наука.

Круц, С. И. 1997. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время). В: Скорый, С. А. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка, с. 91-116.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: ИА НАН Украины.

Литвинова, Л. В. 1999. Антропологический материал из могильника Мамай-гора. В: Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. *Могильник Мамай-гора*. Запорожье: ЗГУ, с. 188-210.

Литвинова, Л. В. 2002. О населении Европейской Скифии (по антропологическим материалам могильника Мамай-Гора). *Российская археология*, 3, с. 39-45.

Могилов, О. Д. 2018. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ: ІА НАН України, с. 119-120.

Могилов, А. Д. 2020. Серьги из Светловоского могильника. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 375-382.

Панченко, К. І. 2015. Скіфське поховання в двокамерній катакомбі з ґрунтового могильника біля м. Світловодськ. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 219-222.

Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С. Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 118-144.

Потехина, И. Д., Кислый, А. Е. 1994. Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зоны. В: Гаврилюк, Н. А., Потехина, И. Д., Кислый, А. Е., Тимченко, Н. П. *Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. Скифы: экономика и история*, 1. Киев: ИА НАН Украины, с. 1-21.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я 1—2 тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2020. Населення лісостепової зони України в скіфську добу. *Археологія*, 3, с. 40-52.

Сегеда, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.

Martin, R., Saller, K. 1957. *Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung*. 1—2. Stuttgart.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii beskurgannyi mogilnik u g. Svetlovodska. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg.*: Tezisy dokladov XVIII konferentsii IA AN USSR. Dnepropetrovsk, s. 101.

Bokii, N. M., Mohylov, O. D., Panchenko, K. I. 2013. Kolektyvne pokhovannia skifskoho chasu v Lisostepovomu Pravoberezhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Serednoho Podnistrovia*, s. 17-24.

Bokii, N. M., Mohylov, O. D. 2014. Pershyi sezon robit na Svitlovodskomu mohylnyku. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 26-29.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy instituta etnografii AN SSSR, novaia seriia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Efimova, S. G. 2000. Sootnoshenie lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniia Evropy. Skifiia po danniam kraniologii. In: Alekseev, V. P. (ed.). *Skify i sarmati v VII—III vv. do n. e. Paleoekologiia, antropologiia i arkheologiia*. Moskva: Staryi sad, s. 39-44.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Kozyr, I. A. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z hruntovoho mohylnyka poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi oblasti. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 61-64.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiia drevnego naseleniia Ukrainy (1 tys. do n. e. —1 tys. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Kruts, S. I. 1997. Antropologiia Steblevskogo mogilnika (k voprosu o fizicheskom tipe naseleniia Lesostepi v skifskoe vremia). In: Skoryi, S. A. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: Naukova dumka, s. 91-116.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kiev; Berlin: IA NAN Ukrainy.

Litvinova, L. V. 1999. Antropologicheskii material iz mogilnika Mamai-gora. In: Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. *Mogilnik Mamai-gora*. Zaporozhe: ZGU, s. 188-210.

Litvinova, L. V. 2002. O naselenii Evropeiskoi Skifii (po antropologicheskim materialam mogilnika Mamai-Gora). *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 39-45.

Mohylov, O. D. 2018. Pokhovalnyi obriad Svitlovodskoho mohylnyka. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 119-120.

Mogilov, A. D. 2020. Sergi iz Svetlovoskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 375-382.

Panchenko, K. I. 2015. Skifske pokhovannia v dvokamernii katakombi z gruntovoho mohylnyka bilia m. Svitlovodsk. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 219-222.

Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Diachenko, V. D. 1988. Materialy po antropologii Aktashskogo mogilnika. In: Bessonova, S. S. Buniatian, E. P., Gavriliuk, N. A. *Aktashskii mogilnik skifskogo vremeni v Vostochnom Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-144.

Potekhina, I. D., Kislyi, A. E. 1994. Rekonstruktsiia demograficheskoi struktury skifov lesostepnoi i stepnoi zony. In: Gavriliuk, N. A., Potekhina, I. D., Kislyi, A. E., Timchenko, N. P. *Paleodemografiia skifskogo naseleniia Severnogo Prichernomoria. Skify: ekonomika i istoriia*. 1. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 1-21.

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprovia 1—2 tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2020. Naselennia lisostepovoi zony Ukrainy v skifsku dobu. *Arkheolohiia*, 3, s. 40-52.

Seheda, S. P. 2001. Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu. Etnohenetychnyi aspekt. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy.

Martin, R., Saller, K. 1957. *Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung*. 1—2. Stuttgart.

S. I. Kruts, T. O. Rudych

THE COMPOSITION OF THE POPULATION BURIED AT THE SCYTHIAN AGE CEMETERY NEAR SVITLOVODSK CITY (ACCORDING TO CRANIOLOGY)

The anthropological composition of the population buried at the cemetery of the Scythian Age near Svitlovodsk city (Kirovograd region) is analyzed in the paper. The burial ground is located on the border of the Forest-Steppe and Steppe Zones of the Right Bank of the Dnieper. The anthropological material under study comes from cemetery without mounds. Archaeologists date the main massif of burials to the 4th century BC.

The anthropological composition of the population that was buried at this burial ground was not homogenous.

The male series of skulls is characterized by a long, medium-wide, high, dolichocranic skull. The face is of medium size, it is mesognathic. The horizontal profile of the face at the upper level is medium, but with a tendency to the sharp; at the middle level, the face is strongly profiled. The orbital and nasal indexes are medium. The bones of the nose are moderately protruding.

The average characteristics of the male population fit into the range of variations of the Scythian series. The male series belongs morphologically and statistically to the circle of the steppe Scythian groups. The male group from the burial ground near the city of Svitlovodsk is close to the series from the Nikolaevka burial ground on the Dnister River, the group of skulls from the burial mounds near the village of Shirokoe (Left Bank of the Dnieper River), the group of skulls from the burial mounds near the village of Vyshchetarassivka, a series of skulls from the Mykhailivka burial ground.

Of the forest-steppe series, only the combined group of skulls from the Trypillya region is somewhat close to it.

All these statistically and morphologically similar groups originate from different territories. This illustrates the specifics of the settlement and demonstrates the mobility of the Scythian groups.

The female series from the burial ground is characterized by a long, narrow, medium-high skull, mesocranic in shape. The size of the face is small, it is mesognathic. The horizontal profile of the face at the upper level is moderate, at the zygomaxilar level it belongs to the category of sharp, but with a tendency to moderate. The orbital index is medium, the nasal index belongs to the large category. The bones of the nose are medium protruding.

The female series from Svitlovodsk burial ground turns out to be the most gracile among the Scythian series in Ukraine. For this reason, it differs significantly from the entire massif of the steppe Scythian series. The closest to the Svitlovodsk series is a group from mounds near Nikopol.

Keywords: Scythian time, Forest-Steppe Zone, burial ground, anthropology, craniology.

Одержано 9.03.2021

КРУЦ Світлана Іванівна, кандидат історичних наук.
KRUTS Svitlana, Candidat of Historical Sciences.
РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК [904.5:572.71](477.41)"652" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.19

Т. О. Рудич

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ, ПОХОВАНЕ НА МОГИЛЬНИКУ БІЛЯ с. ВЕЛИКА БУГАЇВКА, ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРАНІОЛОГІЇ

У статті дано інформацію про краніологічний матеріал із розкопок могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка та проаналізовано склад похованого тут населення.

***Ключові слова**: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, римський час, антропологія, краніологія.*

Археологічні дослідження пам'яток черняхівської культури Середньої Наддніпрянщини тривають вже понад сто двадцять років. Вони дали значний та різноманітний археологічний матеріал, що став джерелом низки цікавих інтерпретацій. На превеликий жаль, антропологічний матеріал, який репрезентує населення даної культури досліджувався значно менше, тому поява кожної нової колекції викликає істотний інтерес.

Могильник черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка (Васильківського р-ну Київської обл.) протягом багатьох років вивчався спільною експедицією Інституту археології НАН України та НПУ ім. М. П. Драгоманова. Паралельно проводилися і розкопки поселення цієї культури, яке знаходиться поряд (Петраускас, Шишкин 2013).

Площа поселення становила біля 8—10 га. Рівномірне розташування на його території добре датованих знахідок дало підставу дослідникам говорити про поступове розширення поселення протягом 100—150 років.

Могильник біля с.Велика Бугаївка є досить пізнім. Найбільш ранні поховання містять речі, що відповідають центральноєвропейській фазі C_2, найпізнішій — фазі D_1. На думку дослідників, основний масив поховань належить фазам C_3 і D_1. (Петраускас, Шишкин 2013). Час функціонування могильника, скоріше за все, співвідноситься з часом існування поселення. Це становить відрізок часу, в який вкладається життя чотирьох—шести поколінь.

В західній частині могильника частіше зустрічаються речі, що можуть бути пов'язані з вельбарсько-пшеворською традицією, а в центральній — з пеньківсько-київською (Петраускас, Шишкин 2013). Можливо в різні періоди існування могильника чіткіше проявлялися різні культурні впливи. Теоретично це могло супроводжуватися входженням до складу популяції людей, які були генетично пов'язаними з названими культурними групами.

На території могильника містилися поховання за обрядом інгумації та кремації. Співвідношення між ними приблизно рівне (48 і 52 %).

Матеріал і методика. Археологами дослідниками поховальної пам'ятки біля с. Велика Бугаївка був зібраний значний антропологічний матеріал, який походив як з трупопокладень, так і трупоспалень. Це дозволило створити антропологічну колекцію, що є однією з найбільш репрезентативною для усього Середнього Подніпров'я. Але, на превеликий жаль, ми маємо справу з поганою збереженістю матеріалу, що пов'язано з специфікою ґрунтів, не глибоким заляганням кістяків, а також з тим, що частина поховань мали сліди давніх порушень. Певну роль відіграло і те, що більшість кістяків відзначалася грацільністю, а це, як правило, обумовлює швидшу руйнацію кістки.

Реставрація, опис, виміри матеріалів проводилися автором даного тексту за методиками прийнятими вітчизняною антропологічною школою у лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972). Опис та індивідуальні виміри кістяків з даного могильника були

© Т. О. РУДИЧ, 2021

опубліковані (Рудич 2013). Мали місце також попередні публікації Т. О. Рудич, які містили коротку інформацію стосовно складу населення, яке було поховане на цьому могильнику, але вони базувалися на обробці лише частини кісткових матеріалів з цієї пам'ятки (Рудич 2014b, с. 25—26). В силу значної змішаності населення черняхівської культури, завжди гостро постає питання випадковості вибірки, оскільки 2—5 кістяків з могильника цієї культури далеко не завжди представляють реальну антропологічну ситуацію у даній популяції. Тому збільшення кількості кісткового матеріалу, який походить з могильника, робить отримані в наслідок аналізу результати більш достовірними.

З огляду на те, що археологічні роботи на могильнику біля с. Велика Бугаївка вже завершені, а колекції сформовані, антропологи нарешті можуть отримати повну та більш об'єктивну картину антропологічної ситуації на даній пам'ятці. Кісткові рештки з могильника досліджувалися та, маємо надію, ще будуть вивчатися за різними антропологічними програмами, бо матеріал достойний серйозного комплексного аналізу.

Запропонована стаття базується виключно на краніологічних дослідженнях матеріалів з інгумацій могильника. В тому, що саме вона відкриває серію робіт присвячених антропологічному складу населення, яке було поховане на могильнику біля с. Велика Бугаївка, є певна логіка. Класична краніологія досить часто відіграє роль ключа для вирішення багатьох питань, які постають при роботі за іншими антропологічними програмами, а також при створенні етнокультурних побудов.

Коротка характеристика та внутрішньогруповий аналіз краніологічного матеріалу з могильника. Краніологічний матеріал, що походить з інгумацій могильника біля с. Велика Бугаївка, як ми вже говорили, був різного рівня збереженості та вимагав ґрунтовної реставрації. Після реставраційних робіт, проведених у лабораторії Відділу біоархеології вдалося сформувати чоловічу та жіночу серії черепів, придатних для краніометричних вимірів.

Чоловіки. Чоловіча серія складається з 12 черепів. У середньому вияві чоловіча група характеризується середньо-довгою на межі з довгою, вузькою та середньо-високою черепною коробкою. За формою черепа серія в середньому вияві доліхокранна. Доліхокранні черепи в серії домінують, хоча фіксується істотний розмах внутрішньогрупової варіації черепного покажчика — від різкодоліхокранних до суббрахікранних форм.

Найменша ширина лоба знаходиться на межі середніх та великих розмірів, кут нахилу лобної кістки виявився великим.

Обличчя є низьким та вузьким за лінійними розмірами, за верхньолицевим покажчиком — мезен. Варто відзначити, що в чоловічій серії фіксуються черепи з вузьким та середньо-широким обличчям, а широколиці форми взагалі відсутні. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівнях. Обличчя мезогнатне.

Орбіти середньо-широкі, низькі, мезоконхні за орбітним покажчиком. Ніс низький, середньо-широкий як за вимірами, атк і за індексом. Кістки носа виступають на межі середніх та великих значень. Перенісся помірно високе. Інформація про розмах варіацій та середні характеристики ознак дана в табл. 1.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак в серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, які порівнювали і зі стандартними значеннями и розрахованими на матеріалах однорідних серій. Завищенні показники в нашій групі виявлені передусім для низки таксономічно важливих ознак: ширини лоба, ширини обличчя, ширини носа, висоти орбіт, черепного, верхньолицевого, орбітного, носового й симотичного індексів.

Оцінка варіацій ознак серії свідчить на користь антропологічної неоднорідності чоловічої частини популяції. На жаль, розміри вибірки черепів та її збереженість не дозволяють вдатися до виділення морфологічних компонентів у складі чоловічої частини популяції з використанням методів багатовимірної статистики. Якщо при внутрішньогруповому аналізі скористатися типологічним підходом, то можна досить впевнено говорити про існування в цій неоднорідній групі певного морфологічного ядра. Черепи, які характеризуються доліхокранним вузьколицим морфотипом, виявилися домінуючими в чоловічій частині популяції. Дані характеристики мають чоловічі черепи, які походять з поховань 56,70, 73, 97, 115.

Жінки. Жіночу серію склали 11 черепів різної збереженості. У середньому вияві жіноча група характеризується довгою, середньо-широкою на межі з широкою, середньо-високою черепною коробкою. За черепним покажчиком серія доліхокранна, серед черепів присутні форми від різкодоліхокранних до мезокранних, брахікранні черепи відсутні.

Найменша ширина лоба відноситься до категорії середніх, кут нахилу лобної кістки є великим та наближається до прямого кута.

Обличчя середньоширокe та середньовисоке, за верхньолицьовим покажчиком — мезен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні знаходиться на межі різкого та помірного, а на зигомаксилярному рівні воно різке.

Орбіти середньоширокі, висота їх на межі малих та середніх величин, за орбітним покажчиком вони мезоконхні.

Ніс середньо-високий та середньо-широкий за лінійними розмірами, за носовим покажчиком — середньо-широкий. Кістки носа виступають помірно, надпереніcся середньо-високе (табл. 2).

Таблиця 1. Середні характеристики чоловічих черепів з могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	12	172	196	184,8	6,191
8. Поперечний діаметр	12	126	145	137,3	4,83
17. Висотний діаметр b—br	11	128	140	134,54	4,327
20. Вушна висота p—br	12	105,9	119,4	112,6	4,415
5. Довжина основи черепа	11	96	111	102,54	3,77
9. Найменша ширина лоба	11	90	111	98,8	6,57
10. Найбільша ширина лоба	12	115	125	120	3,436
11. Вушна ширина	12	103	132	119,58	7,657
12. Ширина потилиці	12	100	113	107,5	4,442
29. Лобна хорда	12	98	114	108,8	5,230
30. Тім'яна хорда	12	92	124	112,583	9,258
31. Потилична хорда	12	86	105	94,83	5,093
26. Лобна дуга	12	115	134	124,75	5,926
27. Тім'яна дуга	12	112	140	128,97	10,578
28. Потилична дуга	12	108	132	117,33	7,832
Висота вигину лоба	12	23	31	26,083	2,357
Висота вигину потилиці	11	22	32	27,182	2,822
40. Довжина основи обличчя	9	84	107	97,44	6,336
43. Верхня ширина обличчя	12	97	109	102,75	3,36
45. Діаметр вилиць	8	119	132	126	4,82
46. Середня ширина обличчя	10	87	101	94,7	3,945
48. Верхня висота обличчя	11	61	76	68	4,195
60. Довжина альвеолярної дуги	9	51	61	55,778	3,032
61. Ширина альвеолярної дуги	8	55	65	59,5	3,548
55. Висота носа	11	46	56	49,9	2,88
54. Ширина носа	12	20	28	24,8	2,4
51. Ширина орбіти	11	41	43	41,88	0,603
51a. Ширина орбіти	11	37	40	38,818	1,168
52. Висота орбіти	12	29	36	31,83	2,167
MC. Максилло-фронтальна ширина	9	16	23	19	2,739
MS. Максилло-фронтальна висота	9	6	10	7,662	1,323
SC. Симотична ширина	10	5	14	8,6	2,8
SS. Симотична висота	10	3	6	3,8	1,03
DC. Дакріальна ширина	10	16	25	20,8	2,57
DS. Дакріальная висота	10	9	14	11	1,414
32. Кут профілю лоба (nasion)	10	78	92	86,4	3,53
77. Назомалярный кут	10	130	146	138,6	4,665
Zm. Зигомаксилярний кут	9	119	134,5	125,4	4,87
72. Загальний кут обличчя	10	80	87	84,4	2,5
73. Кут середньої частини обличчя	10	72	88	83,4	4,993
75.1. Кут носа	10	23	35	28,5	4,062
Fc. Глибина іклової ямки	10	2	9	5,1	1,65
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	7	100	123	114,286	7,869
66. Кутова ширина нижньої щелепи	8	85	106	97,125	6,999
71a. Найменша ширина гілки щелепи	9	25	39	32,77	3,93
67. Передня ширина нижньої щелепи	9	44	51	47,558	2,83
69. Висота симфізу нижньої щелепи	7	26	34	31,57	2,57
69/1. Висота тіла нижньої щелепи	7	28	34	30,857	1,952
69/3. Товщина тіла нижньої щелепи	8	10	14	11,750	2,573
Надперенісся (1—6)	12	2	4	2,66	0,651
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	12	2	5	2,917	0,936
Соскоподібні виростки (1—3)	12	1	3	2,25	0,759
Індекс					
Черепний	12	64,3	79,1	74,39	3,7753
Лицевий	7	49,2	60,8	53,9	3,718
Орбітний	11	69	85,7	76,74	5,8
Носовий	11	40	56,2	49,43	4,65
Симотичний	10	30,7	83,3	46,94	15,863
Дакріальний	10	43,1	66,6	53,14	6,183

Таблиця 2. Середні характеристики жіночих черепів з могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	11	169	188	179,1	5,147
8. Поперечний діаметр	10	117	142	132,3	7,591
17. Висотний діаметр b—br	9	120	138	130,667	4,975
20. Вушна висота p—br	10	102,9	117,2	110,66	4,693
5. Довжина основи черепа	9	87	114	98,9	8,838
9. Найменша ширина лоба	9	88	100	94,111	3,689
10. Найбільша ширина лоба	10	103	124	115,1	7,490
11. Вушна ширина	10	102	123	115,8	7,239
12. Ширина потилиці	11	102	115	107,182	3,970
29. Лобна хорда	10	98	120	107,3	6,309
30. Тім'яна хорда	11	92	116	107,818	7,534
31. Потилична хорда	9	84	110	94,667	8,456
26. Лобна дуга	10	115	130	123	5,558
27. Тім'яна дуга	11	110	137	122,636	7,839
28. Потилична дуга	10	100	136	115,1	12,197
Висота вигину лоба	9	22	32	26,111	2,934
Висота вигину потилиці	9	21	34	27,111	4,400
40. Довжина основи обличчя	8	84	111	94,375	11,25
43. Верхня ширина обличчя	9	97	105	101,33	2,236
45. Діаметр вилиць	8	116	132	122,5	4,781
46. Середня ширина обличчя	8	84	97	92,111	4,314
48. Верхня висота обличчя	8	55	73	65,275	6,116
60. Довжина альвеолярної дуги	3	50	60	54,667	5,033
61. Ширина альвеолярної дуги	6	55	62	58,33	2,733
55. Висота носа	9	40	55	49	4,44
54. Ширина носа	9	22	28	24,33	1,8
51. Ширина орбіти	9	38	44	40,77	2,24
51a. Ширина орбіти	7	36	42,5	38,4	2,135
52. Висота орбіти	10	31	35	32,9	1,449
MC. Максилло-фронтальна ширина	9	12	22	19,44	3,087
MS. Максилло-фронтальна висота	9	4	8	6,77	1,394
SC. Симотична ширина	9	6	10	8,722	1,097
SS. Симотична висота	9	2	4	3,5	0,791
DC. Дакріальна ширина	8	20	25	22,25	1,83
DS. Дакріальная висота	11	10	12	11	0,926
32. Кут профілю лоба (nasion)	7	82	91	87,143	3,288
77. Назомалярный кут	9	130	152	139,7	6,2
Zm. Зигомаксилярний кут	9	118	144	127,8	8,867
72. Загальний кут обличчя	7	81	92	85,286	4,032
73. Кут середньої частини обличчя	8	81	92	85,423	4,077
75.1. Кут носа	4	16	29	23	5,477
Fc. Глибина іклової ямки	7	3	6	4,57	1,134
65. Виросткова ширина щелепи	5	104	117	110,4	4,722
66. Кутова ширина нижньої щелепи	5	91	96	92,6	2,074
71a. Найменша ширина гілки щелепи	9	27	35	30	2,598
67. Передняя ширина нижньої щелепи	8	42	46	44,1	1,458
69. Висота симфізу нижньої щелепи	8	24	31	28	2,708
69/1. Висота тіла нижньої щелепи	8	23	32	27,75	2,915
69/3. Товщина тіла нижньої шелепи	8	8	12	10,5	1,512
Надперенісся (1—6)	11	1	3	1,5	0,820
Надбрівні дуги (1—3)	11	1	1	1	0
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	11	1	3	2,482	0,872
Соскоподібні виростки (1—3)	11	1	2	1,455	0,522
Індекс					
Черепний	11	65	78,3	73,85	4,115
Лицевий	7	47,4	60,3	53,314	4,086
Орбітний	7	57,5	88,8	80,854	4,186
Носовий	9	40	57,7	50,0	5,358
Симотичний	9	27,7	47	39,87	6,771
Дакріальний	8	40	60	50,963	6,839

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак в жіночій серії були розраховані середньоквадратичні ухили й коефіцієнти варіацій, які порівнювались зі стандартними значеннями для однорідних серій. Підвищена варіативність характерна для низки таксономічно важливих ознак: ширини черепа, висоти черепа, висоти обличчя та носа, ширини орбіт, загального кута обличчя, назомолярного кута, зигомаксилярного кута, черепного, орбітного та носового покажчиків.

Оцінка внутрішньогрупових варіацій, як і в чоловічій групі, може свідчити на користь антропологічної неоднорідності жіночої частини популяції.

І у чоловіків, і у жінок даної серії виявлена підвищена варіативність розмірів черепного, орбітного, носового покажчиків. Тим не менш, за низкою ознак напрямок внутрішньогрупової варіації різниться в чоловічій та жіночій частині популяції. Це може свідчити на користь того, що у формуванні чоловічої та жіночої частини населення могли брати участь дещо відмінні компоненти та у різних пропорціях.

У рамках внутрішньогрупового аналізу для серії були також розраховані коефіцієнти статевого диморфізму, а їх значення порівняні з розрахованими для однорідних груп. Чоловіча частина популяції, з урахуванням статевого диморфізму, виявилася дещо грацильнішою ніж жіноча. Самі по собі більші в середньому розміри черепів жіночої групи можуть свідчити на користь того, що чоловіча та жіноча частини популяції могли мати дещо різні генетичні витоки, різні компоненти або їх пропорції. Але теоретично це може також віддзеркалювати ситуацію, яка могла виникнути внаслідок втрат, які були спричинені відходом більш міцних представників чоловічої статі за межі проживання популяції. Наслідком цього цілком могла бути певна негативна селекція. Не виключено, що такий відбір міг відбуватися е і на більш ранньому хронологічному зрізі. Ще одна ідея, стосовно того, що дорослих чоловіків-воїнів переважно ховали за обрядом кремації, на сьогоднішній день на матеріалах з трупоспалень, якими оперує автор, не підтверджується. Серед кісток з кремацій не домінують фрагменти з більш масивних чоловічих кістяків. Але на сьогодні це питання знаходиться в стадії розробки, воно потребує статистично достовірних вибірок з черняхівських могильників різних територій розповсюдження даної культури та різних періодів її існування.

Погана збереженість кісткового матеріалу з могильника біля села Велика Бугаївка, як і у випадку з чоловіками, не дозволяє провести внутрішньогруповий аналіз вибірки жіночих черепів за допомогою низки статистичних методів, які вимагають наявності даних по всім ознакам, що залучені до аналізу. При використанні типологічного підходу при внутрішньогруповому аналізі жіночої частини популяції можна говорити про групу доліхокранних вузьколицих черепів, які мають морфологічну аналогію у чоловічій частині популяції, де даний тип є домінуючим. Даний морфотип характеризує жінок з поховань 28, 52, 69, 121. Можливо, що всі перелічені жінки та чоловіки з даного могильника мали спільні генетичні витоки.

У більшості випадків, коли антропологи стикаються з неможливістю розлогішого внутрішньогрупового аналізу серії як певного компенсатора отримання додаткової інформації стосовно її складових, можуть бути використані результати міжгрупового аналізу.

Міжгруповий аналіз серії. Логічно було б очікувати найбільшу морфологічну й статистичну подібності популяції з Великої Бугаївки до територіально близьких груп черняхівської культури. Такій ситуації може сприяти посилення обміну генами при шлюбних контактах між представниками сусідніх поселень. Але черняхівська культура пов'язана з міграціями населення і на маленькі, і на великі відстані, вона є складною за антропологічною структурою, причому це стосується практично всієї території. Могильники одного регіону можуть істотно різнитися на міжгруповому рівні та демонструють різний напрямок генетичних зв'язків.

Для більшої об'єктивізації краніологічних досліджень, перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології широко використовуються методи багатовимірної статистики. Нами використовувався пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів проходило з залученням декількох статистичних методів за різною кількістю ознак.

Міжгруповий аналіз чоловічої групи. На першому етапі міжгрупового аналізу серія чоловічих черепів з могильника біля с. Велика Бугаївка розглядалася у колі 18 серій черняхівської культури з території України та Молдови. В даному варіанті факторного аналізу групи порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: черепний покажчик, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина носа, висота та ширина орбіт, загальний кут обличчя, назомалярний кут, зигомаксилярний кут, кут кісток носа.

До аналізу разом з серією з Великої Бугаївки були залучені групи з могильників Будешти, Малаешти (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондукторва 1958), Косаново (Зиневич 1967), Журівка, Черняхів (Кондукторова 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а, с. 79—91), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984).

Після факторизації кореляційної матриці виділяються два головні фактора, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим

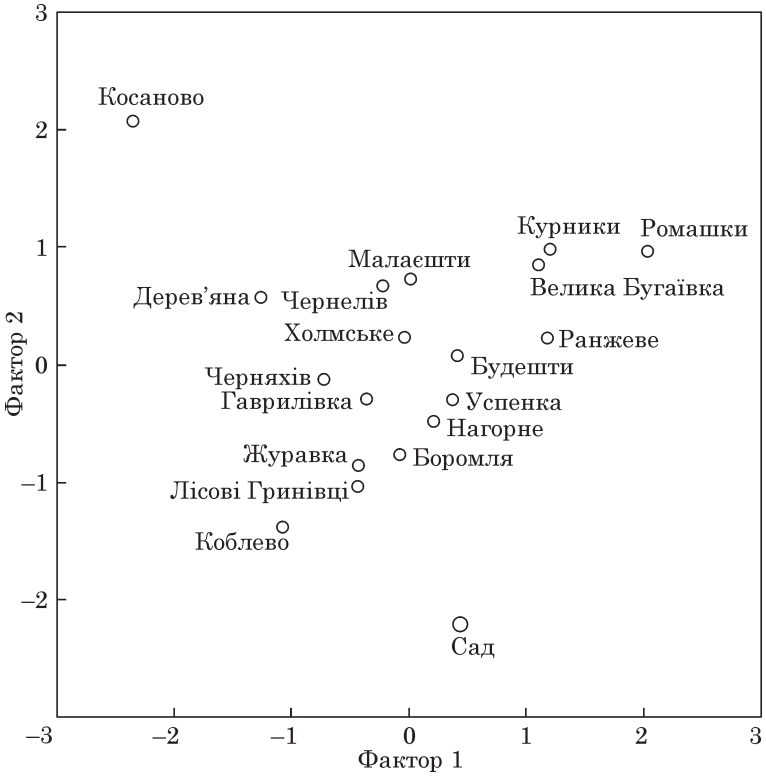

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій черняхівської культури

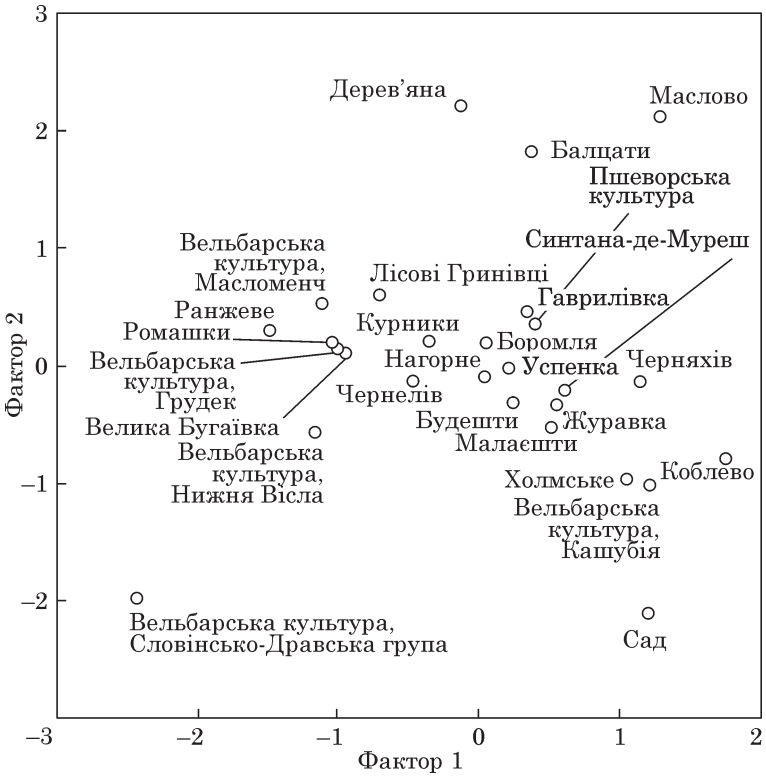

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічих серій з могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи

фактором мають: ширина лоба, назомалярний та зигомаксилярні кути, черепний покажчик, а найбільші від'ємні: висота черепа, висота обличчя, висота носа, висота орбіт, загальний кут обличчя. Вони розділяють 28,0 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина орбіт та носа, а найбільші від'ємні ширина обличчя та кут носа. Вони розділяють 20,1 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір 2 факторів поліморфізму (рис. 1, 2). Чоловічі групи добре продемонстрували антропологічну неоднорідність черняхівського масиву.

Серія з могильника Велика Бугаївка виявилася в тій частині факторного поля, яку характеризують групи для яких характерні: нижча черепна коробка, менші розміри обличчя, нижчі, але ширші носи, нижчі, але ширші орбіти, слабкіше горизонтальне профілювання обличчя, менший кут обличчя, менше виступаючі кістки носа.

Чоловіча серія з могильника Велика Бугаївка опиняється в одному локусі з серією з могильників Ромашки з Середнього Подніпров'я, групою з могильника Курники на Поділлі та могильника Ранжеве у Північному Причорномор'ї. Найбільшу статистичну подібність за вибраним набором ознак серія з Великої Бугаївки демонструє з групою з Курників. До цього блоку тяжіють групи з західного та південно-західного регіонів поширення я черняхівської культури: Чернелів-Руський, Малаєшти, Холмське, але вони статистично віддаленіші.

Пошуки антропологічних аналогій черняхівському населенню серед мешканців лісостепової зони України у більш ранню добу ускладнені, у зв'язку зі звичаєм кремації, який тривалий час був розповсюджений на наших землях. У зоні Північного Причорномор'я ранішого часу практикувалися інгумації, з яких походять представницькі антропологічні колекції, але в них домінують інші морфотипи. Але якщо пошук антропологічних аналогій по вертикалі істотно обмежений, то певну інформацію ми можемо отримати при розширені кола матеріалів, що залучені для порівняння, за рахунок територіально далеких, але хронологічно близьких груп. У випадку з черняхівською культурою це є необхідним.

Черняхівська культура є культурою, яку пов'язують з міграціями груп населення на

значні відстані, з рухом готів (Щукин 1994; Магомедов 2001; Вольфрам 2003). Археологи автори розкопок могильника Велика Бугаївка, як ми вже зазначали вище, фіксують на ньому знахідки, які можна пов'язати з вельбарсько-пшеворською та пеньківсько-київською традиціями (Петраускас, Шишкин 2013). Це дає підставу розширити коло серій, які варто залучити до міжгрупового аналізу. Правда відсутність порівняльного матеріалу, який би репрезентував краніологію пеньківської та київської культури, змушують обмежитися включенням до аналізу серій, що репрезентують вельбарське населення різних регіонів Польщі та збірної пшеворської культури Польщі.

В цьому варіанті факторного аналізу ми змушені оперувати коротким набором найбільш таксономічно важливих ознак: поздовжнім, поперечним та висотний діаметрами черепа, найменшою шириною лоба, шириною та висотою обличчя, шириною та висотою носа, шириною та висотою орбіт. До цього варіанту аналізу не включаються дані горизонтального профілювання обличчя, кута носа, загального кута обличчя. Це несе інформаційні втрати, оскільки вказані ознаки дуже добре зарекомендували себе при роботі з матеріалами територій, контактних зі степовою зоною Східної Європи. Відмова від їх використання у даному варіанті аналізу викликана виключно розбіжністю у методиках краніологічних вимірів внаслідок того, що західні колеги інформацію за цими ознаками не знімають. Отже, робота з короткою програмою є певною мірою вимушеною, але вона дозволяє залучити до аналізу серії з Центральної та Західної Європи, а також окремі групи Східної Європи, в яких дані відносно профілювання обличчя відсутні.

В даний варіант аналізу були включені такі черняхівські серії: Велика Бугаївка, Маслово (Дебец 1949), Будешти, Малаешти, Балцати (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондукторва 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Нагорне (Rudich 2017). Була залучена також збірна серія культури Синтана-де-Муреш з території Румунії (Antoniu, Onofrei 1975; Kozak-Zychman 1996). Серії вельбарської культури представлені групами з могильників Масломенч, Грудек, збірною серією Нижньої Вісли, збірною серією Словінсько-Дравською, збірною серією Кашубії (Kozak-Zychman 1996; Piontek, Iwanek, Segeda 2008). Використана також для аналізу збірна серія пшеворської культури Польщі (Piontek, Iwanek, Segeda 2008).

За першим фактором найбільші навантаження несуть ширина та висота обличчя, висота орбіт, висота носа (додатні), ширина черепа та ширина лоба (від'ємні). Вони розділяють 29,29 % сукупності груп залучених до аналізу. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть довжина черепа, висота черепа. ширина орбіт та ширина носа. Ці ознаки розділяють 21,22 % сукупності серій.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір 2 факторів поліморфізму. В цьому масштабі чоловічі серії чітко продемонстрували неоднорідність як черняхівського, так і вельбарського антропологічних масивів.

Група з Великої Бугаївки опинилася в частині поля, де концентруються серії, для котрих характерні більші розміри черепної коробки у поєднанні з невеликим обличчям, більш низьким, але ширшим носом, нижчими але ширшими орбітами. Останнє впливає на пропорції деталей обличчя. Найближчими чоловічій серії з Великої Бугаївки в цьому варіанті аналізу виявляються групи з могильників черняхівської культури Ромашок, Курників, Ранжевого. Але варто відзначити, що ця низка серій виявляється ближчими до таких груп вельбарської культури як Грудек та Масломенч, й меншою мірою — до чоловіків вельбарської культури Нижньої Вісли, аніж до окремих серій черняхівської культури території України та Молдови. Групи з Великої Бугаївки, Ромашок та група вельбарської культури з Грудека взагалі виявляються статистично найбільш близькими між собою на факторному полі. Інша справа з збірною серією пшеворської культури. Остання, як і варто було очікувати, виявляється статистично ближчою до груп, в яких великі розміри черепної коробки поєднуються з більшими розмірами обличчя, більшою висотою носа та орбіт. Серед черняхівських груп це, в першу чергу, Гаврилівка. Відзначимо, що населення, яке поховане на могильнику біля с. Гаврилівки, виявляється найближчим до тих груп Європи, які антропологічно пов'язують з північним колом європеоїдів, причому не тільки за даними краніології, але й за результатами досліджень з використанням інших антропологічних методик, наприклад, одонтології.

Отже, результати аналізу дають підставу аргументовано говорити не тільки про культурні, але й про біологічні паралелі між населенням Великої Бугаївки та частиною носіїв саме вельбарської культури.

Міжгруповий аналіз жіночої групи. Для того, щоб точніше визначити місце жіночої серії черепів з могильника біля с.Велика Бугаївка у колі жіночих груп черняхівської культури, серії порівнювалися за такими ознаками: висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина носа, висота та ширина орбіт, загальний кут обличчя, назомалярний та зигомаксилярний кути, кут кісток носа, черепний покажчик.

До аналізу було залучено 15 серій, для яких малася інформація по цим ознакам. До про-

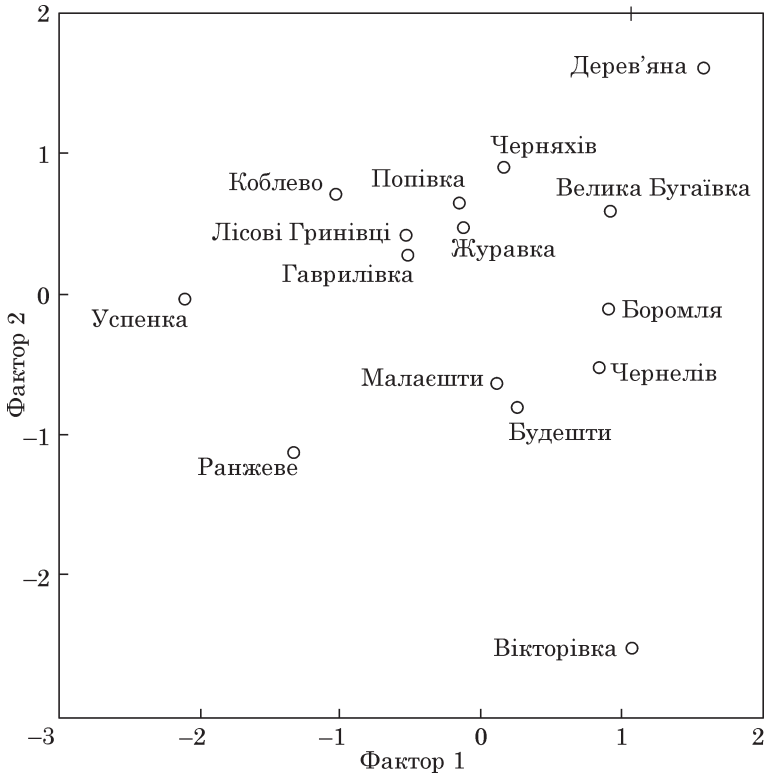

Рис. 3. Результати факторного аналізу жіночих серій черняхівської культури

понованого варіанту аналізу увійшли жіночі серії черняхівської культур з могильників: Велика Бугаївка, Попівка (Рудич 2021), Лісові Гринівці (Рудич 2014), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Будешти, Малаєшти (Великанова 1975), Вікторівка, Ранжеве (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторва 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Дерев'яна, Боромля, Успенка (Покас 2000).

На превеликий жаль, у низці випадків внаслідок поганої збереженості матеріалу, населення, яке було поховане на окремих могильниках, представлено або виключно чоловічими, або виключно жіночими вибірками. Це може дещо ускладнювати загальну картину, але загальні тенденції при цьому зберігаються.

За першим фактором найбільші навантаження несуть лінійні розміри ознак: найменша ширина лоба, ширина обличчя, ширина носа, ширина орбіт, а також назомолярний кут, зигомаксилярний кут, черепний покажчик. Ці ознаки розділяють 25,5 % усієї сукупності. За другим фактором найбільші навантаження припадають на висоту обличчя, висоту орбіт, висоту носа, кут обличчя. Вони розділяють 19,73 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії було розміщено у просторі 2 факторів поліморфізму (рис. 3). Статистично найближчими до жіночої групи з Великої Бугаївки виявляються вибірки жіночих черепів з могильників біля сіл Черняхів, Журавка, Попівка, Боромля.

При розширені кола серій, які було включено до аналізу, за рахунок матеріалів з території Польщі та Румунії ми знову були змушені користувалися коротким набором найбільш таксономічно важливих ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметр черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт.

У цьому варіанті міжгрупового аналізу для порівняння були залучені 17 серій черняхівської культури: Велика Бугаївка, Будешти, Малаєшти, Балцати (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Вікторівка (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондукторва 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Дерев'яна, Успенка, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984). Була використана також збірна серія Синтин-де-Муреш з території Румунії (Antoniu, Onofrei 1975; Kozak-Zychman 1996). Населення вельбарської культури Польщі репрезентують вибірки черепів з могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли, збірна серія Словінсько-Дравська, збірна серія Мазовії-Підлясся (Kozak-Zychman 1996, Piontek, Iwanek, Segeda 2008). Залучена також для аналізу збірна серія пшеворської культури Польщі (Piontek, Iwanek, Segeda 2008).

За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть: висота обличчя, висота носа, висота орбіт, ширина орбіт, а від'ємні — ширина черепа. Вони розділяють 25,7 % сукупності. За другим фактором найбільші навантаження несуть: ширина лоба, ширина обличчя, ширина носа. Вони розділяють 19,8 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір 2 факторів поліморфізму (рис. 4). Черняхівські жіночі серії, як і чоловічі, продемонстрували антропологічне різноманіття і в цьому масштабі. Жінки вельбарської культури Польщі також виявили неоднорідність на між груповому рівні та чітко сформували два локуси. Найближчими статистично до жіночої групи з Великої Бугаївки виявляються жінки з могильника біля с. Черняхів, Журавка, Попівка. З груп вельбарської культури до них наближається збірна серія черепів Словінсько-Дравська та меншою мірою — збірна група Мазовії-Підлясся. Збірна серія пшеворської культури Польщі виявляється досить далекою від жіночого населення Великої Бугаївки. Пшеворські жінки Польщі, як до речі і чоловіки, виявляють найбільшу подібність до жіночої серії з могильника біля с. Гаврилівка.

Декілька зауважень стосовно формування вибірки з могильника та поховальних традицій. Зауважимо, що доліхокранний вузьколиций тип, який був домінуючим на могильнику біля села Велика Бугаївка в похованнях здійснених за обрядом трупопокладення, присутній серед похованих на ділянках, де містяться речі фази C_2, фази C_2, C_3, D_1. Тобто, даний тип був наскрізним в популяції весь період її перебування на даному місці. На жаль, кількість та стан антропологічного матеріалу не дозволяє сформувати репрезентативні та придатні для статистичного аналізу вибірки раннього та пізнього періоду існування могильника, навіть за умов дуже вузького датування кожного комплексу. Зазначимо лише, що оскільки в більш ранній частині могильника домінували кремації, а кількість трупопокладень збільшується на ділянці, яка вважається більш пізньою, то середні характеристики серії визначає антропологічний матеріал з інгумацій саме тієї частини могильника, де фіксуються найбільш пізні речі. Тобто саме кістяки з цих поховань визначають напрямок антропологічних зв'язків населення.

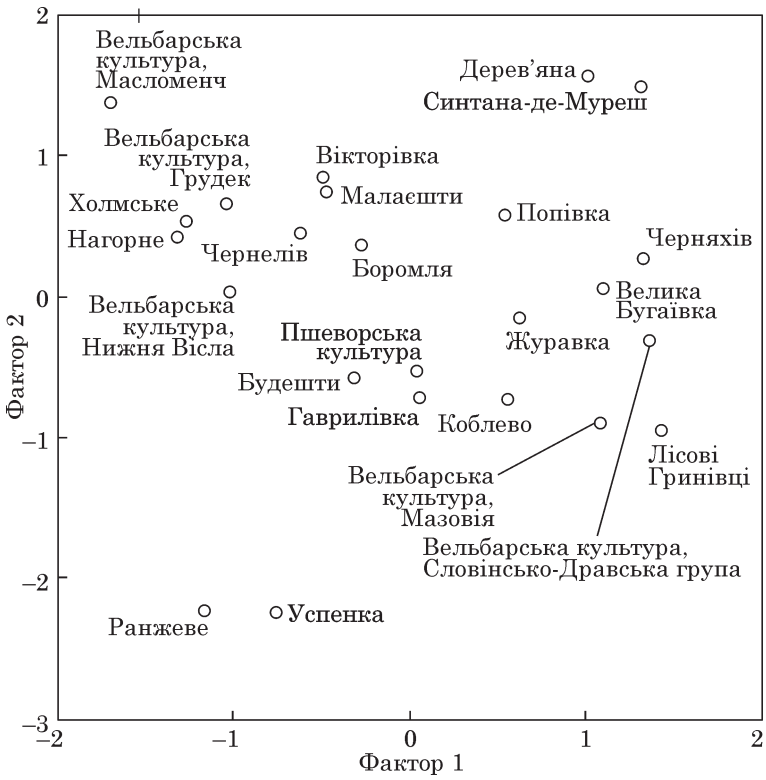

Рис. 4. Результати факторного аналізу жіночих серій з могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи

Відзначимо також, що доліхокранний вузьколиций тип присутній як в похованнях орієнтованих головою на північ, так і в похованнях з західною орієнтацією тіла. Поховання з західною орієнтацією на могильнику Велика Бугаївка не сконцентровані на одній ділянці могильника, вони зустрічаються в різних його частинах та розміщуються серед північно орієнтованих поховань та кремацій. Це може свідчити про певну толерантність у поглядах на таку делікатну та важливу для давніх суспільств річ, як поховальний обряд. Стать та вік померлого при виборі орієнтації тіла у могилі для мешканців поселення біля с. Велика Бугаївка значення не мали. Про певну толерантність у питанні поховального обряду свідчить і наявність біритуалізму в межах одного могильника.

Поховання на могильнику біля с. Велика Бугаївка знаходилися на відстані всього біля 40—50 м від житлових приміщень поселення. Розташування могильника та поселення на такій близькій відстані один від одного не є типовим для черняхівської культури (Петраускас, Шишкин 2009, с. 201—226), хоча в низці випадків фіксується, наприклад, на могильнику біля с. Нагорне 2 (Gudkova, Schultze 2017). Схоже на те, що територія мертвих не сприймалася черняхівцями з поселення біля с. Велика Бугаївка в якості такої, що могла становити серйозну загрозу для живих та від якої варто було триматися подалі.

Висновки. Серія черепів з могильника біля с. Велика Бугаївка в середньому вияві може характеризуватися доліхокранією та вузьким (чоловіки) або тенденцією до вузького (жінки) обличчям. Антропологічно серія не є однорідною, але доліхокранний вузьколиций морфотип виявляється провідним.

Підсумуємо результати міжгрупового аналізу чоловічої й жіночої частини популяції. Люди, що були поховані на черняхівському могильнику біля с. Велика Бугаївка виявили найбільшу статистичну подібність до населення, яке було поховане на могильниках біля сс. Ромашки, Черняхів, Журавка, Курники, Попівка, Ранжеве.

Чоловіча частина популяції виявляє більшу подібність до населення з Ромашек, Курників та Ранжевого, але до аналізу неможливо було залучити серію чоловічих черепів з Попівки. Жіноча група з Великої Бугаївки статистично виявляється найближчою до жінок з Черняхова, Журавки, Попівки, але до аналізу не можна було залучити вибірки жіночих черепів з Ромашок та Курників. Що стосується жіночої серії з Ранжевого, то вона, на відміну від чоловічої, статистично є однозначно досить далека від жінок з могильника біля села Велика Бугаївка.

Найбільш чітко вимальовується низка краніологічно близьких могильників з території Середнього Подніпров'я (Велика Бугаївка, Ромашки, Черняхів, Журавка) та Поділля (Курники, Попівка). В одних випадках мож-

ливі генетичні зв'язки між мешканцями цих поселень краще читаються у чоловічої лінії населення, а в інших — у жіночої.

Цікаві результати дало залучення до міжгрупового аналізу груп вельбарської та пшеворської культури з території Польщі. Вони вкотре продемонстрували, що різні групи черняхівської культури виявляють різну ступінь близькості до популяцій вельбарської або пшеворської культури, а частина населення черняхівської культури взагалі виявляється від них досить далекою. Це вкотре демонструє усю складність формування антропологічного складу населення даної культури. Серія з Великої Бугаївки, незважаючи на те, що є досить пізньою, відноситься до тих популяцій черняхівської культури, в яких антропологічні паралелі з населенням вельбарської культури фіксуються. Варто відзначити те, що чоловіча частина популяції з Великої Бугаївки виявляє статистично близькість до чоловіків з Грудека, Масломенча та збірної серії вельбарської культури Нижньої Вісли. А от жінкам з Великої Бугаївки з вельбарських груп виявляються ближчими жіноча збірна серія черепів Словінсько-Дравська та, меншою мірою, збірна група Мазовії-Підлясся. Як вже відзначалося, в популяції з Великої Бугаївки коефіцієнти статевого диморфізму, які виявилися вищими за стандартні для однорідних серій, також давали підстави говорити, що чоловіча та жіноча частина популяції могли формуватися на дещо різній антропологічній основі.

Графічні результати аналізу добре також ілюструють положення, що вельбарська культура не була однорідна на міжгруповому рівні. Це стосується як чоловічої, так і жіночої частини її населення. Про неоднорідність популяцій вельбарської культури на внутрішньо груповому рівні давно писали польські дослідники (Kozak-Zychman 1996).

Певні відмінності у напрямку антропологічних зв'язків чоловічої та жіночої частини популяції з Великої Бугаївки можуть бути пов'язані як з антропологічним складом переселенців з заходу. Так само, вони можуть бути спричинені до складу окремих черняхівських популяційнаселення, яке могло бути вихідцями як з різних груп мігрантів, так і з місцевого середовища, наприклад через систему шлюбних зв'язків.. На сьогодні гіпотезу про включення до складу черняхівських популяцій представників субстратного населення на матеріалах антропології важко перевірити з огляду на відсутність порівняльного матеріалу з зони лісостепу, де, в низці хронологічно близьких культур, був поширений о обряд кремації померлих.

Все вище сказане стосується виключно матеріалів з інгумацій з могильника черняхівської культури біля села Велика Бугаївка, що становить біля половини поховань на цьому могильнику. Ми припускаємо, що реальна антропологічна картина могла бути більш складною.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Ювента.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухи-Миклая, новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Кондукторова, Т. С. 1958. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области. *Советская археология*, 2, с. 69-79.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.)*. Москва: МГУ.

Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. В: Сымонович, Э. А. *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 163-204.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Велика Бугаевка (археологические источники)*. Oium, 2. Киев.

Покас, П. М. 2000. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Народы России: от прошлого к современности. Антропология*. 2. Москва: Старый Сад, с. 260-273.

Рудич, Т. О. 2004. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 388-397.

Рудич, Т. А. 2013. Антропологические материалы из розкопок могильника Великая Бугаевка. Приложение 3. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Велика Бугаевка (археологические источники)*. Oium, 2. Киев, с. 373-382.

Рудич, Т. О. 2014a. Антропологічний матеріал з могильника черняхвської культури Лісові Гринівці. *Археологія*, 3, с. 79-91.

Рудич, Т. О. 2014b. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2021. Антропологічні матеріали з могильника черняхівської культури біля села Попівка. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 398-407.

Сегеда, С. П., Дяченко, В. Д. 1984. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское. В: Гудкова, А. В., Фокиев, М. М. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1—4 вв. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 94-105.

Щукин, М. Б. 1984. *На рубеже эр: опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фарн.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al sckeletelor din necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, s. 281-285.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologsczna ludnoszczny z mlodszego okresu rymskiego*. Lublin: UMCS.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Monografie Instytutu Antropologii UAM, 16. Poznan: Instytut Antropologii.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Antropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n. d. z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rudič, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A., Schultze, E. (eds.). *Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2*. Archaologie in Eurasien, 35. Bonn, S. 145-163.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Volfram, Kh. 2003. *Goty: Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Iuventa.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Miklukhi-Miklaia, novaia seriia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Konduktorova, T. S. 1958. Paleoantropologicheskii material iz mogilnika polei pogrebalnykh urn Khersonskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 69-79.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiia drevnego naseleniia Ukrainy (1 tys. do n. e. — serediny 1 tys. n. e.)*. Moskva: MGU.

Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich, E. A. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 163-204.

Magomedov, B. V. 2001. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin: UMCS.

Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velika Bugaevka (arkheologicheskie istochniki)*. Oium, 2. Kiev.

Pokas, P. M. 2000. Novye antropologicheskie materialy k probleme differentsiatsii cherniakhovskoi kultury. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k sovremennosti. Antropologiia*. 2. Moskva: Staryi Sad, s. 260-273.

Rudych, T. O. 2004. Antropolohichnyi sklad naselennia cherniakhivskoho mohylnyka Cherneliv-Ruskyi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr*., s. 388-397.

Rudich, T. A. 2013. Antropologicheskie materialy iz rozkopok mogilnika Velikaia Bugaevka. Prilozhenie 3. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velika Bugaevka (arkheologicheskie istochniki)*. Oium, 2. Kiev, s. 373-382.

Rudych, T. O. 2014a. Antropolohichnyi material z mohylnyka cherniakhvskoi kultury Lisovi Hrynivtsi. *Arkheolohiia*, 3, s. 79-91.

Rudych, T. O. 2014b. *Naselennia Serednoho Podniprovia I—II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2021. Antropolohichni materialy z mohylnyka cherniakhivskoi kultury bilia sela Popivka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 398-407.

Segeda, S. P., Diachenko, V. D. 1984. Antropologicheskii material iz cherniakhovskogo mogilnika u s. Kholmskoe. In: Gudkova, A. V., Fokiev, M. M. *Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia 1—4 vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 94-105.

Shchukin, M. B. 1984. *Na rubezhe er: opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. — I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al sckeletelor din necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, s. 281-285.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologsczna ludnoszczny z mlodszego okresu rymskiego*. Lublin: UMCS.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Monografie Instytutu Antropologii UAM, 16. Poznan: Instytut Antropologii.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Antropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n. d. z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rudič, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A., Schultze, E. (eds.). *Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2*. Archaologie in Eurasien, 35. Bonn, S. 145-163.

T. O. Rudych

THE POPULATION OF CHERNYAKHIV CULTURE, WHICH IS BURIED IN THE CEMETERY NEAR THE VILLAGE OF VELYKA BUGAIVKA, ACCORDING TO CRANIOLOGY

Cemetery of Chernyakhiv culture near the Velyka Buhaivka village was excavated in 1995—2005 by an expedition of O. V. Petrauskas and R. G. Shishkin. During the excavations the anthropological material was obtained.

The male series is characterized by a medium-long, narrow, medium-high, dolichocranial cranium. The face is short, narrow, mesognathic. Horizontal face profiling is sharp. Orbits are medium high, the nose is medium wide. The angle of the nasal bones is on the border of medium and large values. The nose is of medium height.

According to the results of statistical analysis, the group from Velyka Buhaivka is close to the series from the cemeteries of Romashki, Kurnyky, Ranzheve. The group is closer to the series of Welbark culture Maslomench, Grudek, a bit closer to the Welbark mixed series of the Lower Vistula, than to individual series of Chernyakhiv culture from the territory of Ukraine.

The female group is characterized by a long, medium-wide on the border with a wide, medium-high, dolichokranny cranium.

The face is medium-wide and medium-high, orthognathic. The orbits were medium high, the nose was medium wide. Horizontal profiling of the face at the upper level is on the border of sharp and moderate, its profiling at the zygomaxillary level is sharp. The angle of the nasal bones is medium, the epiglottis is medium high.

According to the results of the analysis, the women's series from Velyka Buhaivka is closest to the women from Chernyakhiv, Zhuravka, Popivka.

From the groups of Polish Welbark culture the mixed group of Slovinsko-Drawska is close to the women from Velyka Buhaivka.

The dolichocranium narrow-faced type was dominant in people buried by inhumation. It is recorded in the people buried in the graves accompanied by the grave goods of the phase C_2, C_2—C_3, D_1. This type is present both in burials directed with the head to the North, and to the West.

Keywords: Chernyakhiv-Sintana de Mures culture, Roman time, anthropology, craniology.

Одержано 12.07.2021

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститута археології НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Archaeologe, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID 0000-0002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК [904.2:737](477.73)"652" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.20

R. O. Kozlenko, I. M. Sheiko, A. Reuter

COINS FROM EXCAVATIONS AT THE «T-4» SECTOR IN OLBIA

Coins are published from the latest excavations at «T-4» sector, laid in 2018 in the Terrace City of Olbia. The presented numismatic material covers all the main chronological periods of the polis existence.

***Keywords**: Olbia, sector «T-4», coins, dolphin-shaped coins, borysthenes coins, Byzantium, Amis, Istria.*

In 2018, in the Terrace City of Olbia, in order to resume the search for the theater, a new excavation site «T-4» was laid (fig. 1). Director from the Ukrainian side — D. Sc. in History A. V. Buiskykh, from the German — prof. J. Fornasier. Head of the excavation sector — Ph. D in History I. M. Sheiko. Its presence is assumed due to the decrees of the Hellenistic time in honor of Callinicos (IOSPE I^2 25), Anthesterion (Vinogradov 1984, p. 75), and the sons of Apollonius (HO 28), which contain the mention of the Olbian θέατρον.

The search for the theater was carried out by A. N. Karasev in the late 1950s (prospecting trench to the east of excavation «E», Western Trade Row), and under the head of S. D. Kryzhytskyi in the late 1980s and early 1990s (excavations «T», «T-1», «T-2», «T-3»). These works can be united due to a small area of research and their location in different places of the Terrace City, the natural micro-relief of which suggests the construction of a theatron.

The results of the research at excavations «T» and «T-1» (headed by V. V. Nazarov) were the discovery of the redeposited massifs of soil displaced from the territory of the Upper City and the slope (as a result of a landslide?), mixed with a subsoil clay. At excavation «T-2» (headed by V. I. Nazarchuk), a room of the II—III c. AD was partially discovered, most likely, of economic purposes. At excavation «T-3» (headed by V. I. Nazarchuk), a rich dwelling with a courtyard and a cistern, located along the perimeter premises, including an andron, with basements, as well as a street with a retaining wall of the terrace, were discovered. Under the floor of one of the basements, a part of a residential building of the end of the VI c. BC was revealed.

In 2017, within the framework of an international Ukrainian-German project, a method of geophysical research was successfully tested [1], which made it possible to identify a new defensive system that enclosed the suburban area from the field, and numerous residential, religious and economic structures of the suburb, as well as to prove their presence by archaeological means.

Moreover, the entire cup of the Terrace City was explored from the north to the south using ground-penetrating radar IDS DETECTOR DUO with dual frequency 250—700 MHz antenna (IDS Georadar s. r. l.). The exploration was carried out in fifteen bands, 40—60 m long, each of which showed the presence of abnormalities. Conventionally, these exploration bands were combined into three blocks: F1, F2, and F3. The main number of abnormalities had clear rectangular elongated outlines, which, when decrypted, were attributed as walls, mainly retaining walls of terraces.

Of greatest interest are the results obtained at the bands of the F2 block, where abnormalities at the depth of 2.7—3.6 m have distinct curvatures with a bend to the west, which presumably resembles the contours of a theatron, which con-

© R. O. KOZLENKO, I. M. SHEIKO, A. REUTER, 2021

1. This research was carried out by Dr. A. Patzelt. We would like to express our grateful thanks to the Fritz Thyssen Stiftung für Wissenschaftsförderung, which financed the research.

Fig. 1. The «T-4» site in the terraced part of Olbia. View from the south

sisted of sectors with the seats of the ancient theatre. In this place, to check these anomalies, it was decided to lay a search excavation, named according to the tradition, like all similar excavation attempts to find the theatre in the Terrace City, «T-4».

Due to the terraced location of the site, the archaeological material found in the cultural strata of the slope is often mixed. The excavation area is currently 60 m^2. The depth from the level of the modern day surface from the western side is 4.5 m. The stratigraphy of the «T-4» site includes five strata: the upper humus layer, the yellow-ashy layer, the gray-ashy layer, and the gray-ashy layer with yellow-clay inclusions (fig. 2). The depth of the layers has significant differences towards the southern part of the excavation.

Excavations at the «T-4» sector over three seasons of research have provided abundant numismatic material, which is published in this article. The total number of coins found is 154. Among them, 34 coins cannot be precisely defined due to poor preservation. The Appendix includes the most decent coins in the amount of 91 items. Half of the found coins are casted dolphin-shaped coins — 77 items.

Fig. 2. The «T-4» sector in 2020. View from the north-east

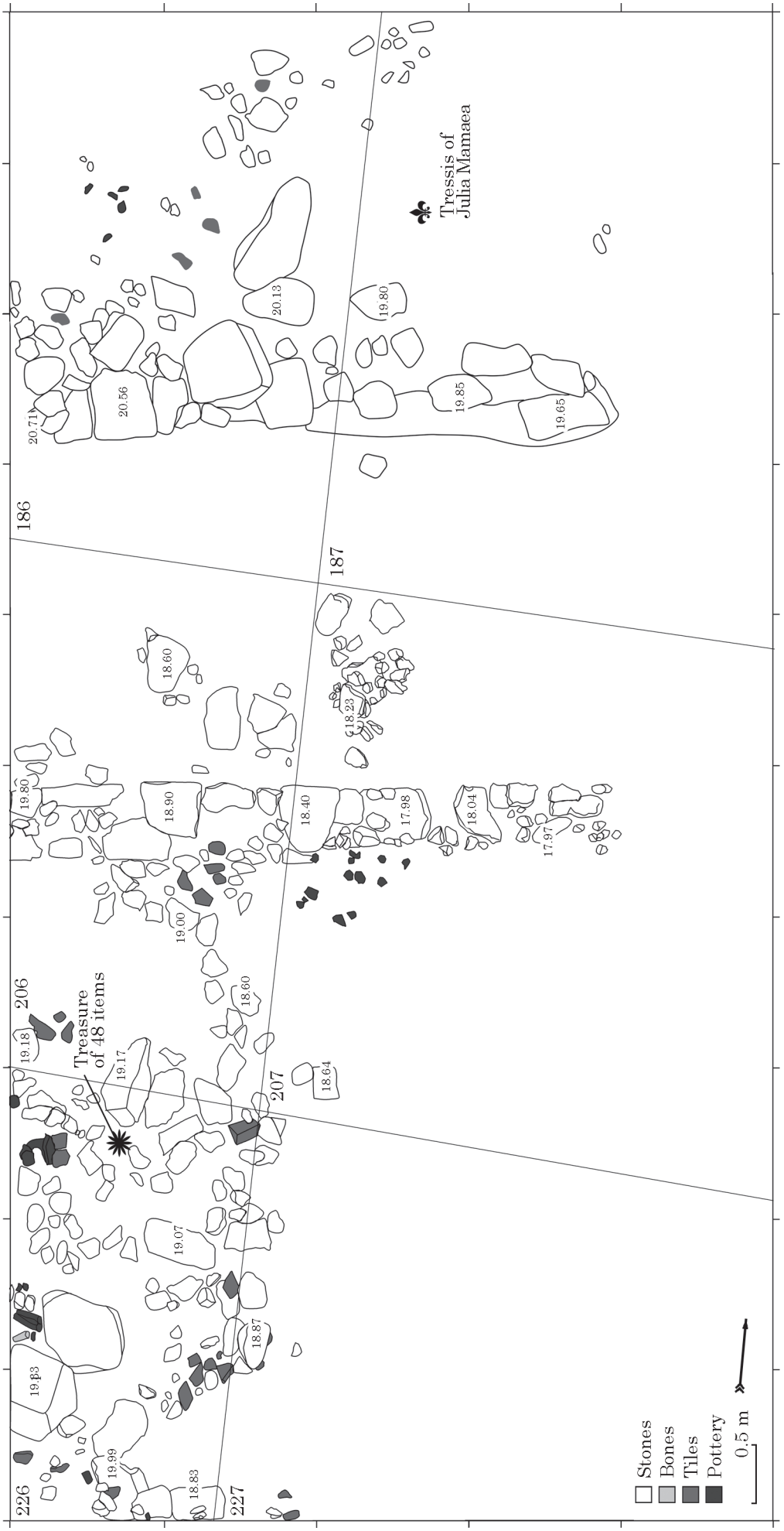

Fig. 3. Plan of the «T-4» sector

Archaic and Classical periods. Researchers are unison in opinions about the appearance of dolphin-shaped coins — from the second half of the VI c. BC (Зограф 1951, с. 121—124; Харко 1964, с. 321—323; Карышковский 1988, с. 34—35; Анохин 1989, с. 8—9), however, views on the duration of their usage as monetary items vary from the V c. BC (Карышковский 1988, с. 37; Золотарьов 1997, с. 143) until the middle of the IV c. BC (Зограф 1951, с. 124; Харко 1964, с. 323), and until the end of this century (Анохин 1989, с. 10).

In order to clarify their dating, casted dolphin-shaped coins were repeatedly undergone classifications (Зограф 1951, с. 121—124; Харко 1964, с. 323—330; Chistov 2019, p. 99—107), in which stylistic features of coins and their weight became the determinative ones. Other points of view state that the proposed classifications are artificial, and the stratigraphic method remains the main one in their dating (Золотарьов 1997, с. 142—143).

In 2018—2019 at the western side of the excavation sector «T-4» (fig. 3), in quadrat No. 226, in a gray-ashy layer overlapped by a yellow clay adobe massif, among small and medium limestone quarries and collapses of pottery, an accumulation of bronze finds was revealed: dolphin-shaped coins in the amount of 26 items (fig. 3: 8—10, 17—26; 4: 27, 39—42), fragments of fibulae, and five arrowheads. A total of 48 items were recorded.

The period of wide distribution of dolphin-shaped coins falls on the V c. BC, which finds confirmation in the form of dating the material found along with this accumulation of coins, namely: Protothasos, Thasos, Chios, Lesbos and Knid amphorae, black-glazed Attic dishes, as well as bronze three-bladed arrowheads that are dated by the V—IV c. BC.

It should be noted that fragments of mosaic floors made of multi-colored pebbles found in the filling of this building at the level of the bottom of its northern masonry make it possible to consider the investigated part of this room, in which a hoard of dolphin-shaped coins was found, as a separate closed complex in this area.

The representative sample contains several main types of dolphin-shaped coins (fig. 6), which confirm the point of view of their synchronous existence. The absence of casted arrow-shaped coins in this hoard confirms the diachronic feature of these emission groups (for more details see: Рубан 1982, с. 15—20; Chistov 2019, p. 101). Epigraphic dolphin-shaped coins with the inscription ΘΥ (fig. 5: 31, 42), one of which comes from the hoard, belong to the third group of these coins (Харко 1964, с. 326—329), and is dated by the V c. BC (Зограф 1951, с. 121—124; Харко 1964, с. 326—329; Карышковский 1988, с. 35).

The coins found in Olbia with the image of a wheel on the obverse and the inscription ΙΣΤ on the reverse originate from Istria (Карышковский 1960, с. 138—140), and are dated by the V—IV c. BC (Загинайло 1991, с. 57—59; Секерская, Булатович 2010, с. 28). The «wheel» from the excavations of the «T-4» sector (fig. 7: 49), judging by its size, belongs to the second subgroup of these coins according to A. H. Zahynailo (Загинайло 1991, с. 58).

The classical period in Olbia is completed by early issues of coins depicting Demeter and an eagle on a dolphin (fig. 7: 50—59), as well as Tyche in a tower crown, and a kneeling archer (fig. 7: 60—61), which are dated by 380—350 BC (Анохин 1989, с. 31—32; Карышковский 2003, с. 179—180) [1].

The coin of the city of Byzantium found at the «T-4» site is dated by the same time. Its obverse depicts the front part of a bull on a dolphin, and on the reverse — a tripod between two dolphins (fig. 7: 62). It is dated by 387—340 BC [2]. (SNG IX: 14—20). About the trade relations between Olbia and Byzantium in the IV c. BC is evidenced by the Olbian inscription in honor of the Byzantine citizen Deloptych, the son of Meniscus, to whom the Olbian citizens granted a proxeny, the right of citizenship, and exemption from duties on all goods (НО 9). The Byzantium coin, located on the European coast of the Bosphorus, can be attributed to a rare numismatic find in Olbia, which confirms the existence of economic contacts between these cities.

Hellenistic period. From the second half of the IV c. BC casted coins in Olbia are supplanted by minted ones. Coins of the Hellenistic period from the excavations at the «T-4» sector are presented by small denominations with the image of Demeter or Apollo, and the city emblem — an eagle on a dolphin (fig. 7: 63—72; 8: 82), Apollo with a kneeling archer (fig. 8: 78—79), and Olbian coins — borysthenes (fig. 8: 73—77). Some coins with the image of Apollo have sprues (fig. 7: 64), which testify to the collective production of coins [3].

In addition to the dolphin-shaped coins, which appear in Olbia and its associated territory in unbelievably high quantities, there is another genus of Olbian monetary objects, which already attract attention through their sheer quantity. These are strikingly small, low-weight coins made of copper or copper alloy, which often weigh less than one gram and reach a length diameter of approx. 0.8 cm. It is important to differentiate between

1. Another point of view about Demeter / archer coins, dated by the last third of the IV c. BC — the time of the Zopirion campaign in Olbia, see: Снытко, Туровский 2000, с. 400—401; Stolba 2015, p. 49—50.
2. Found among ceramic materials of the V—III c. BC (Буйских и др. 2020, с. 16), together with coins of the IV c. BC (fig. 7: 55).
3. On the casting technique, the casting of circles and the minting of Olbian coins, see: Карышковский 1999, с. 27—29.

Fig. 4. Casted dolphin-shaped coins from the excavation site «T-4» in Olbia

two minting phases, which can be clearly separated both chronologically and in terms of the images used. While the early series are dated by the first half of the IV c. BC and show Demeter in profile on the front side and a dolphin and an ear of corn on the reverse (Anokhin 2011, p. 44—45, fig. 215—218; Reuter 2021, s. 6), the later miniature coins are dated between 330 and 320 BC and show Apollo in profile on the obverse, while the dolphin on the reverse is accompanied either by a bow and arrow or a single grain, depending on the interpretation (Anokhin 2011, p. 58—59,

Fig. 5. Casted dolphin-shaped coins from the excavation site «T-4» in Olbia

fig. 284). Common to both embossing phases, however, is the inscription of the Olbian settlement on the lapel.

Together with their larger counterparts, which also show the goddess of agriculture on the obverse, while the reverse shows the symbol of an

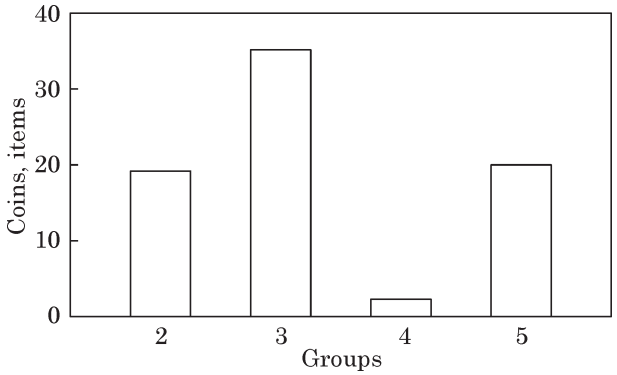

Fig. 6. Diagram of the groups distribution of dolphin-shaped coins from the excavation site «T-4»

eagle with a dolphin in its claws, a picture which is significant for Olbia, the early small coins with Demeter as well as the ear of corn and dolphin, initiate a change within the Olbian monetary system (Reuter 2021, s. 12). While all objects of Olbian origin with monetary function had previously been created by casting, which included both the so-called dolphin-shaped or fish-shaped money and the large and small asses (Anokhin 2011, p. 30—43), their successors of the IV c. BC are continuously minted. The only exception to this is the series of large asses with a goddess *en face*, probably Demeter on the obverse and an eagle with a dolphin on the reverse, which, after a long

Fig. 7. Olbian coins of the Classical and Hellenistic periods from the excavation site «T-4» in Olbia

Fig. 8. Olbian coins of the Hellenistic and Roman periods from the excavation site «T-4» in Olbia

hiatus of such large coins made of copper alloy in Olbia, were minted around the middle of the IV c. BC (Anokhin 2011, p. 46—53, fig. 233—243).

In addition, the pictorial programme also changes in comparison to the V c. BC, although with the constant reference to the dolphin there is at least one constant. However, if the dolphin appears very prominently in the form of the dolphin-shaped money, it now plays a much smaller role be it already on the big asses or later on the minted copper coins of the IV c. BC, now appearing only on the reverse of the individual coin series, whether it is in the claws of a sea eagle or, as on the small coins, accompanied by an ear of corn or a single grain.

Remarkable within the new pictorial programme of copper coins of the IV c. BC, which includes both the small currency and the somewhat larger and heavier coin series, is the turning towards Demeter as the most prominent deity on the obverse sides as well as the clear reference to their sphere of influence, here however limited to the small coins, in the form of ears of grain. Possibly this can be explained by the revival of the Olbian Chora and the accompanying revival of the agricultural sector in about the same period, which was one of the most significant economic factors in Olbia during the entire IV c. BC (Kryzhitsky et. al. 1989, p. 96—152; Fornasier 2016, s. 103—105), which was promoted, among other things, by Athens' enormous demand for grain: since Attica was not able to supply its entire population with sufficient grain through its own agricultural sector, Athens was dependent on imports, which it obtained mainly from the Northern Black Sea region (Braund 2007, p. 51—64; Moreno 2007, p. 69). This also affected Olbia, which obviously benefited economically from the Athens' need for grain and now resumed its own grain production after a longer hiatus during the V c. BC, which is clearly demonstrated by the cessation of settlement activity within its Chora

(Bujskich 2006, p. 115—139). The re-emergence of the agricultural sector seems to have been reflected in the pictorial programme of the coins from the IV c. BC onwards, a practice not uncommon in the Greek Oikumene. Many Greek settlements refer to important economic sectors on their coins, such as fish, wine or cereals. Prominent examples are the images of whole tunas or even only parts of the fish on the coins of Cyzicus (Stolba 2008, p. 15), grains on some coins of Leontinoi (Talmatchi 2013, p. 315—317) or sturgeon on the coins of Olbia's eastern neighbor, Panticapaeum (Stolba 2008, p. 121—123).

Basically, it could be discussed whether the above-mentioned change within the Olbian monetary system in general was a reaction to a large-scale reconsolidation of the Olbian settlement, which is reflected in a complete redesign of the Olbian urban space and the above-mentioned repopulation of its chora. Thus, towards the end of the V or the beginning of the IV c. BC, the so-called suburb was completely abandoned (Fornasier 2017, s. 48), its inhabitants will probably have settled in the settlements of the Chora or within the redesigned urban space. Apparently at the beginning, but definitely during the first half of the IV c. BC, this area was surrounded by an extensive city wall, which included the main plateau, i. e. the Olbian centre, the Lower City including the harbor on the banks of the Buh River, as well as also populated Terrace City between the plateau and the Lower City, in which the sector «T-4» relevant here is also located (fig. 1). It is possible that this reorganization of the polis, which apparently encompassed its entire territory, was accompanied by a general restructuring of Olbia, which was not only territorial, but also political and economic, and which was intended to ensure a previously unknown uniformity of the polis. The coins of the IV c. BC could also be usefully placed in this context, as they were characterized by a turn towards minted images, which both unified and facilitated their mass production, as well as by an accompanying uniform image programme. Moreover, this development in the Olbian monetary system chronologically goes hand in hand with the territorial changes of Olbia and seems to refer to them in terms of content — after all, they obviously show a direct reference to the resurrected agricultural sector. In addition, the coins of the IV c. BC, again concerning both the small currency and their larger counterparts, already at the beginning mostly show the inscribed reference to Olbia, which is also a novelty and underlines the official character of the minting of coins during the IV c. BC, whereas this was largely missing from the monetary objects of the V c. BC. Thus, the small coinage or, more generally, the coins minted in Olbia in the IV c. BC could also reflect the apparent new consolidation of the Olbian polis at the end of the V or beginning of the IV c. BC in the form of a specific type of object of Olbian origin, which could be an indicator that this reorganization was not only spatially reflected, but also affected the political and economic structures of Olbia.

A total of 42 monetary objects can be identified as Olbian small coins of the IV c. BC at the «T-4» sector during the campaigns of 2018—2020. However, it should be noted that in most cases it is difficult to catalogue the coins precisely, as their state of preservation often makes an exact identification difficult or even impossible. Nevertheless, due to the already described peculiarities — the mentioned small dimensions as well as the use of copper alloy for the production — their affiliation to the Olbian small coins can at least be addressed as objects of the IV c. BC with Olbian origin, even if an exact allocation is not possible.

Finally, it is worth mentioning a peculiarity of the Olbian small coins, which makes them stand out in comparison with other Greek poleis during the IV c. BC. Basically, most Greek cities already minted primarily silver coins at the end of the VI c. or at the beginning of the V c. BC, which were mostly based on a Greek weight standard. The two larger neighboring poleis of Olbia, Istria and Panticapaeum, also minted silver coins as early as the beginning of the V c. BC (Stingl 2005, s. 120—121). Coins made of copper or copper alloy usually appear much later, mainly from the second half of the IV c. BC onwards, but they are then usually much heavier and larger than the Olbian small coins. Thus, this genus of Olbian money makes it difficult to draw an analogy with the coins of other Greek poleis at the same time, both inside and outside the Northern Black Sea area. Only the cast «wheel» coins from Istria can be compared in function and dimensions with the Olbian coins (Anokhin 2011, p. 42—43, N 188), but they remain the absolute exception. This leads to the conclusion that the Olbian coinage had a small function change at a very early stage, since the purchase value or material value of the Olbian coins is not expected to be particularly high. There is a clear difference here to the silver coinage of the other Greek cities at the same time, which, due to their material and weight, were probably used for larger transactions, for example for foreign trade or in exchange for larger quantities of goods, while for smaller transactions barter was probably still used. This may already have been replaced, or at least complemented on a large scale, by the introduction of the small copper currency in Olbia. This may have been derived from the usage of arrowhead-shaped money (Anokhin 2011, p. 30—31, N 153) or, in Olbia and its territory, from the dolphin-shaped coins, which, in view of the material used and the, at least in part, also quite low weight, probably fulfilled a function quite comparable to the Olbian small coins and were later, after the reorganization of the polis, successively replaced by them. Thus, Olbia can probably be described

as one of the cradles of change as in small coinage not in changing something, maybe small currency would be better.

Since the last third of the IV c. BC in Olbia, coins are issued with the image of the river deity Borysthenes. The borysthenes coins found at the «T-4» site — well-preserved — have trims: Φ, AP, EY, ΔH (fig. 8: 73, 75—77), belong to the groups I-a, II-c, V-c, VII, allocated by P. O. Karyshkovskyi (Карышковский 2003, с. 168—174), and cover the entire chronological period of their existence — from 330 to 230 BC (Appendix). The differences between them lie both in the weight category and in stylistic features. Thus, in a specimen of the first group (fig. 8: 73), the ear of the river deity is covered with large locks of hair, the horn is turned forward, a nose and an eye are monolithically merged with the general profile. On coins of other groups, with the trims AP, EY and ΔH (fig. 8: 74, 76, 77), the image of Borysthenes conveys thin curling locks of hair that do not cover the ear, with a well-defined earlap. Beard curls are marked in the same way. The nose, lips and eyes are highlighted with separate underlined lines. Coin weights also vary between the larger categories in the first and last groups, and the smaller denominations in the middle groups.

A coin with the head of Artemis on the obverse, and a bow on the reverse, with the inscription ΒΣΕ (fig. 8: 81), which is an abbreviation for βᾰσῐλεύς — the official name of the Olbian «king», a priest for life elected (Зограф 1951, с. 134), dated by 180—170 BC (Карышковский 1988, с. 97; 2003, с. 189; Анохин 1989, с. 50—51), and belongs to a series of coins that supplanted out of circulation earlier copper with numerous countermarks.

The latest specimens of coins of the pre-Getic period of Olbia are represented by coins of the Asia Minor city of Amis (fig. 8: 83—84, 87), which are dated by the end of the II — first half of the I c. BC (Wroth 1889, p. 17, 19, No. 40—43, 69—71, pl. III: 5; IV: 1; Зограф 1940, с. 293). Their appearance is associated with the inclusion of Olbia in the Pontic kingdom of Mithridates VI Eupator (Ростовцев 1907, с. 21—27; IOSPE I² 35), in particular with the deployment of a Pontic garrison in the city (Виноградов 1989, с. 254—258; Крапивина, Диатроптов 2005, с. 69; Макаров 2005, с. 241), or the resettlement to the Olbian region of the suburb inhabitants of Sinope Armene (Жебелев 1940, с. 293—299), who brought with them coins of the Pontic kingdom cities (Зограф 1940, с. 299) [1].

According to P. O. Karyshkovskyi, among the coins of Amis, the most numerous tetrachalks with the image of the Ares head in a helmet and a sword in a sheath belong to the third chronological group of coins of Pontus and Paphlagonia in Olbia, and are dated by 111—105 BC (Карышковский 2003, с. 249). The fourth chronological group of these coins includes tetrachalks with the image of the Aegis with the Gorgon's head on the obverse, and the walking Nike on the reverse, presented in one item at the «T-4» site (fig. 8: 87) with the dating 105—90 BC (Карышковский 2003, с. 249), or 85—65 BC (SNG IX 1177—1191). The total number of coins of the city of Amis in Olbia, taking into account the latest research in the southeastern part of the Upper City, should already be in the hundreds of coins.

To the first two decades of the I c. BC there can be included the following coins: with the head of Apollo on the obverse, and a quiver between the stars on the reverse (fig. 8: 85), as well as with the image of a dolphin and a star between the caps of the Dioscuri on the obverse, and a tripod on the reverse (fig. 8: 86). Thus, these items complete the numismatic series of coins from the excavations of the «T-4» sector, which belongs to the stage before the Getan devastation of Olbia, which took place in the middle of this century.

Roman period. Coins of the Roman period found at the «T-4» are represented by the earliest and latest urban numismatic monuments of post-Getan Olbia. So, in the process of research, two copper coins were found with the head of Zeus in a dotted circular rim on the obverse, and the image of an eagle with outstretched wings, the ΠΑ monogram and the inscription ΟΛΒΙΟ ΠΟΛΕΙΤωΝ on the reverse (fig. 8: 88, 89). One of them on the head of Zeus has a countermark in the shape of a caduceus. According to P. O. Karyshkovskyi, they belong to the third and fourth series of coins of the Zeus / eagle type, and are dated by the mid 50 — early 60s of the I c. AD (Карышковский 1982, с. 19; 2003, с. 194, табл. XXIb: 5—15). According to V. A. Anokhin, who starts from the so-called Olbian era (Анохин 1971), their dating varies within the end of 40 — early 50s AD (Анохин 1989, с. 63—64).

Olbian dupondius with the head of Apollo and the inscription ΟΛΒΙΟΠΟ on the obverse, and Apollo with a round bowl and a bow in his hands, and the inscription ΔΑΔΟC CATY on the reverse (fig. 8: 90) is dated by 180—192 AD (Карышковский 1988, с. 123; Анохин 1989, с. 73). The inscription on the reverse is compared with the name of Dada, the son of Satyr, known from the Olbian epigraphy (IOSPE I² 281), during archonatus of whose this coin emission was issued.

In 2019, an excavation extension was carried out in the northern part of the «T-4» site, in which materials from the I—III c. AD were revealed. In it, at a depth of 1.25 m from the level of the modern day surface, the tressis of Julia Mamaea (222—235 AD) of the Olbian coinage, with the image of the head of the empress on the obverse to the right, and the goddess Tyche with a steering oar and a cornucopia on the reverse, was disco-

1. The latter version was later criticized (for more details see: Виноградов 1989, с. 254—255).

vered (fig. 8: 91). Olbia began minting coins with the images of the Roman imperial family since the time of Septimius Severus, which was associated with the entry of the city into the Roman Empire (Карышковский 1988, с. 124—126). This item belongs to the last series of monetary units of the Olbian autonomous minting (Карышковский 1988, с. 127; 2003, с. 264; Анохин 1989, с. 74; 2011, с. 92).

To conclude, at this stage of research, the numismatic material from the excavations at the «T-4» site in Olbia are dated from the second half of the VI c. BC, and until the end of the Olbian coinage in the second third of the III c. AD, that is, cover all the main chronological periods of Olbia's existence.

APPENDIX

COINS FOUND IN OLBIA AT THE «T-4» SECTOR DURING 2018—2020 (NO DOLPHIN-SHAPED COINS)

49. (Inv. N O-2018/T-4/377). Copper coin, obverse: wheel; reverse: IΣT. Dating: V—IV c. BC. Weight: 1.19 g. Diameter: 12 mm. Place of coinage: Istria. Zaginaylo 1991, s. 57—59.

50 (Inv. N O-2020/T-4/143). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin to the left, OΛBIO from above, BΣE at the bottom. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 8.46 g. Diameter: 19 mm. Place of coinage: Olbia. Similar to Anokhin 1989, 2011, N 199—213.

51 (Inv. N O-2018/T-4/834). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin, OAP from above. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 0.52 g. Diameter: 8 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 58; 2011, N 218.

52 (Inv. N O-2018/T-4/1405). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, HPEYΦ at the bottom (retrograde). Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 2.09 g. Diameter: 17 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 42.

53 (Inv. N O-2019/T-4/790). Copper coin, obverse: head of Demeter to the left; reverse: eagle on the dolphin to the left, OΛBIO from above. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 1.9 g. Diameter: 15 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 2011, N 192.

54 (Inv. N O-2019/T-4/791). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 3.8 g. Diameter: 17 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 30; 2011, N 200, 213.

55 (Inv. N O-2019/T-4/1197). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, OΛBIO from above. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 1.8 g. Diameter: 15 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 30; 2011, N 200, 213.

56 (Inv. N O-2020/T-4/68). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: dolphin to the right, ear of corn, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 1.07 g. Diameter: 13 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 48.

57 (Inv. N O-2020/T-4/743). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 0.38 g. Diameter: 8 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 58; 2011, N 218.

58 (Inv. N O-2019/T-4/788). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: dolphin to the right, ear of corn, OΛBIO at the bottom (retrograde). Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 0.3 g. Diameter: 7 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 58; 2011, N 218.

59 (Inv. N O-2019/T-4/430). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, OΛBIO from above. Dating: ca. 380—360 BC. Weight: 7.5 g. Diameter: 15 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 2011, N 211.

60 (Inv. N O-2018/T-4/375). Copper coin, obverse: head of goddess Tuche in crown of the shape of tower to the right; reverse: bent archer to the left. Dating: ca. 360—350 BC. Weight: 1.19 g. Diameter: 13 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 59.

61 (Inv. N O-2020/T-4/870). Copper coin, obverse: head of goddess Tuche in crown of the shape of tower to the right; reverse: bent archer to the left. Dating: ca. 360—350 BC. Weight: 1.88 g. Diameter: 14 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 59.

62 (Inv. N O-2019/T-4/1199). Copper coin, obverse: forepart of bull on dolphin to the left; reverse: trident between two dolphins swimming upwards. Dating: 387—340 BC. Weight: 2.0 g. Diameter: 14 mm. Place of coinage: Byzantium. SNG IX 14—20.

63 (Inv. N O-2018/T-4/833). Copper coin, obverse: head of Demeter to the left; reverse: eagle on the dolphin to the left, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 330—325 BC. Weight: 1.62 g. Diameter: 19 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 99, 100; 2011, N 271, 272.

64 (Inv. N O-2018/T-4/26). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right (?), OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 325—320 BC. Weight: 0.91 g. Diameter: 8 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 113; 2011, N 284.

65 (Inv. N O-2018/T-4/1432). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 325—320 BC. Weight: 0.51 g. Diameter: 7.7 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 113; 2011, N 284.

66 (Inv. N O-2018/T-4/1924). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, bow and grain from above, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 325—320 BC. Weight: 1.36 g. Diameter: 10 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 113; 2011, N 284.

67 (Inv. N O-2019/T-4/253). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, bow and grain from above, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 325—320 BC. Weight: 0.7 g. Diameter: 8 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 113; 2011, N 284.

68 (Inv. N O-2019/T-4/431

Copper coin, obverse: head of Demeter to the left; reverse: eagle on the dolphin to the left, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 330—325 BC. Weight: 1.5 g. Diameter: 12 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 99, 100; 2011, N 271, 272.

69 (Inv. N O-2019/T-4/787). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, bow and grain from above, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 330—325 BC. Weight: 0.5 g. Diameter: 7 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 113; 2011, N 284.

70 (Inv. N O-2019/T-4/477). Copper coin, obverse: head of Demeter to the left; reverse: eagle on the dolphin to the left, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 330—325 BC. Weight: 1.7 g. Diameter: 13 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 99, 100; 2011, N 271, 272.

71 (Inv. N O-2019/T-4/1351). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the left, bow and grain from above, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 325—320 BC. Weight: 0.8 g. Diameter: 9 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 113; 2011, N 284.

72 (Inv. N O-2018/T-4/1433). Copper coin, obverse: head of Demeter to the right; reverse: eagle on the dolphin to the left, ear of corn, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 320—315 BC. Weight: 0.42 g. Diameter: 7.1 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 118.

73 (Inv. N O-2018/T-4/1430). Copper coin, borysthenes, obverse: head of Borysthenes to the left; reverse: OΛBIO, quiver, ceremonial ax, Φ at the bottom. Dating: ca. 330—300 BC. Weight: 8.32 g. Diameter: 20.4 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 2003, p. 168—174.

74 (Inv. N O-2020/T-4/144). Copper coin, borysthenes, obverse: head of Borysthenes to the left; reverse: quiver, ceremonial ax, OΛBIO on the right. Dating: 330—230 BC. Weight: 3.34 g. Diameter: 18 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 2003, p. 168—174.

75 (Inv. N O-2020/T-4/868). Copper coin, borysthenes, obverse: head of Borysthenes to the left; reverse: quiver, ceremonial ax, OΛBIO on the right, AP on the left. Dating: ca. 290—250 BC. Weight: 2.26 g. Diameter: 19 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 2003, p. 168—174.

76 (Inv. N O-2020/T-4/142). Copper coin, borysthenes, obverse: head of Borysthenes to the left; reverse: quiver, ceremonial ax, OΛBIO on the right, EY on the left. Dating: ca. 280—250 BC. Weight: 7.15 g. Diameter: 20 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 2003, p. 168—174.

77 (Inv. N O-2020/T-4/869). Copper coin, borysthenes, obverse: head of Borysthenes to the left; reverse: quiver, ceremonial ax, OΛBIO on the right, ΔH on the left. Dating: ca. 240—230 BC. Weight: 7.85 g. Diameter: 20 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 2003, p. 168—174.

78 (Inv. N O-2019/T-4/432). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: bent archer to the left. Dating: 260—250 BC. Weight: 2.7 g. Diameter: 15 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 233; 2011, N 406.

79 (Inv. N O-2020/T-4/783). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: bent archer to the left. Dating: 270—260 BC. Weight: 0.51 g. Diameter: 8 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 2011, N 405—407.

80 (Inv. N O-2020/T-4/681). Copper coin, obverse: head of Heracles (?) to the right; reverse: cudgel, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 200—190 BC. Weight: 0.47 g. Diameter: 8 mm. Place of coinage: Olbia. Frolova, Abramzon 2005, pl. 90: 1—4.

81 (Inv. N O-2019/T-4/785). Copper coin, obverse: head of Artemis to the left; reverse: quiver, BΣE at the bottom. Dating: 180—170 BC. Weight: 3.4 g. Diameter: 12 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 2011, N 488.

82 (Inv. N O-2018/T-4/470). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: eagle on the dolphin to the right, OΛBIO at the bottom. Dating: ca. 170—160 BC. Weight: 5.30 g. Diameter: 26 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 310.

83 (Inv. N O-2019/T-4/792). Copper coin, tetrachalkos, obverse: head of young Ares to the right, wearing crested helmet; reverse: sword in sheath, with strap, AMI-ΣOY. Dating: end of II c. — beginning of I c. BC. Weight: 6.6 g. Diameter: 18 mm. Place of coinage: Amis. SNG IX 1147—1152.

84 (Inv. N O-2019/T-4/1045). Copper coin, tetrachalkos, obverse: head of young Ares to the right, wearing crested helmet; reverse: sword in sheath, with strap, AMI-ΣOY. Dating: end of II c. — beginning of I c. BC. Weight: 7.7 g. Diameter: 18 mm. Place of coinage: Amis. SNG IX 1147—1152.

85 (Inv. N O-2019/T-4/572). Copper coin, obverse: head of Apollo to the right; reverse: quiver, stars. Dating: 90—80 BC. Weight: 1.8 g. Diameter: 12 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 337; 2011, N 514.

86 (Inv. N O-2020/T-4/145). Copper coin, obverse: dolphin to the left and the star between caps of Dioscuri; reverse: tripod, OΛBI in the middle. Dating: ca. 90—80 BC. Weight: 2.49 g. Diameter: 11 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 336; 2011, N 515.

87 (Inv. N O-2018/T-4/1406). Copper coin, tetrachalkos, obverse Aegis with Gorgon's head in centre; reverse: Nike advancing right with shouldered palm branch, AMI-ΣOY. Dating: 85—65 BC. Weight: 5.71 g. Diameter: 21 mm. Place of coinage: Amis. SNG IX 1177—1191.

88 (Inv. N O-2019/T-4/896). Copper coin, assarius, obverse: head of Zeus to the right with over-minting of caduceus; reverse: monogram ΠA, eagle, OΛBIO ΠOΛEITωN. Dating: middle of 50s AD. Weight: 2.9 g. Diameter: 18 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 1982, s. 14—23.

89 (Inv. N O-2018/T-4/417). Copper coin, assarius, obverse: head of Zeus to the right; reverse: monogram ΠA, eagle, OΛBIO ΠOΛEITωN. Dating: end of 50s — beginning of 60s AD. Weight: 3.69 g. Diameter: 18.8 mm. Place of coinage: Olbia. Karyshkovskiy 1982, s. 14—23.

90 (Inv. N O-2018/T-4/922). Copper coin, dupondius, obverse: head of Apollo to the right, OΛBIOΠO; reverse: Apollo with bow and arrow, ΔAΔOC CATY. Dating: ca. 180—192 AD. Weight: 5.13 g. Diameter: 21 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 382; 2011, N 549.

91 (Inv. N O-2019/T-4/617). Copper coin, tressis, obverse: head of Julia Mamaea to the right; reverse: goddess Tuche, which holds rudder and cornucopia to the left, OΛBIO ΠOΛEITωN in circle, T (inverted). Dating: 222—235 AD. Weight: 4.6 g. Diameter: 18 mm. Place of coinage: Olbia. Anokhin 1989, N 397; 2011, N 567.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1971. К вопросу об ольвийской эре. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 87-91.

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог*. Киев: Стилос.

Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Козленко, Р. А., Чечулина, И. А. 2020. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2019 году*. НА ІА НАН України, ф. 64.

Виноградов, Ю. Г. 1984. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма. *Вестник древней истории*, 1, с. 51-80.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование*. Москва: Наука.

Жебелев, С. А. 1940. Ольвия и Мифрадат Евпатор (IOSPE, I², 35). В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. 1. Киев: АН УССР, с. 281-292.

Загинайло, А. Г. 1991. Литые монеты из Никония (к вопросу об экономических связях города в VI-IV вв. до н. э.). В: Ванчугов, В. П. (ред.). *Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур*. Киев: Наукова думка, с. 52-61.

Зограф, А. Н. 1940. Находки понтийских монет мифрадатовского времени в Ольвии. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. 1. Киев: АН УССР, с. 293-299.

Зограф, А. Н. 1951. *Античные монеты*. Материалы и исследования по археологии СССР, 16. Москва.

Золотарьов, М. І. 1997. Новий скарб ольвійських дельфіноподібних монет з розкопок на о. Березань. *Археологія*, 4, с. 141-144.

Карышковский, П. О. 1960. Заметки по нумизматике античного Причерноморья. 4—6. *Вестник древней истории*, 3, с. 132-141.

Карышковский, П. О. 1982. Ольвия и Рим в I в. н. э. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 6-28.

Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*. Киев: Наукова думка.

Карышковский, П. О. 1999. Ольвийские монеты: производство и метрология. *Stratum plus*, 6, с. 20-67.

Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Одесса: А. С. Фридман.

Крапивина, В. В., Диатроптов, П. Д. 2005. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии. *Вестник древней истории*, 1, с. 67-73.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрешко, В. М. 1989. *Сельская округа Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Макаров, И. А. 2005. Эпитафия командира армянских лучников из Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник*, 14, с. 239-248.

Рубан, В. В. 1982. О хронологическом соотношении литых стрело- и дельфиновидных бронзовых монет на территории Нижнего Побужья. В: Янин, В. Л. (ред.). *Нумизматика античного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 15-20.

Рубан, В. В., Урсалов, В. Н. 1986. История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени. *Вестник древней истории*, 4, с. 31-53.

Ростовцев, М. И. 1907. Митридат Понтийский и Ольвия. *Известия археологической комиссии*, 23, с. 21-27.

Секерская, Н. М., Булатович, С. А. Монетные находки из Никония (1964—2010 гг.). В: Бруяко, И. В. (ред.). *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*. Одеса: СМИЛ, с. 27-38.

Снытко, И. А., Туровский, Е. Я. 2000. О монетах Ольвии и Херсонеса с изображениями стрелков из лука. *Херсонесский сборник*, 10, с. 399-404.

Фролова, Н. А., Абрамзон, М. Г. 2005. *Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог*. Москва: РоссПЭн.

Харко, В. П. 1964. Монеты из раскопок Ольвии в 1946—1947 гг. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 321-379.

Braund, D. 2007. Black Sea Grain for Athens? From Herodotus to Demosthenes. *Black Sea Studies*, 6, p. 39-68.

Bujskich, S. B. 2006. Die Chora des Pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung. *Black Sea Studies*, 4, S. 115-139.

Chistov, D. 2019. The Chronology of Arrowhead and Dolphin-Shaped Monetary Signs from Berezan. In: Tsetskhladze, G. R., Atasoy, S. (eds.). *Settlements and Necropolis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity. Select Papers from the Third International Conference «The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast», 27—29 October 2017*. Tekkeköy: Archaeopress Archaeology, p. 99-107.

Fornasier, J. 2016. *Die griechische Kolonisation im nördlichen Schwarzmeerraum vom 7. bis 5. Jahrhundert v. Chr.* Archäologie in Eurasien, 32. Bonn: Habelt.

Fornasier, J. , Bujskich, A. V., Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Moreno, A. 2007. Athenian Wheat-Tsars: Black Sea Grain and Elite Culture. *Black Sea Studies*, 6, p. 69-84.

Reuter, A. 2021. Die Münzen der deutsch-ukrainischen Grabungen 2015—2019 — ein Überblick. In: Fornasier, J. (ed.). *An den Ufern des Bug — Internationale Fachtagung anlässlich des Jubiläums: 5 Jahre deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike Goethe Universität Frankfurt am Main. Frankfurt am Main, Germany, 7—9 Oktober 2019*, in print.

Stingl, T. 2005. Frühe bronzene Geldformen im Nordwestlichen Schwarzmeerraum. *Internationale Archäologie*, 6, S. 119-123.

Stolba, V. F. 2008. Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing. *Black Sea Studies*, 2, p. 115-132.

Stolba, V. F. 2015. «Archers» of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*, X, p. 43-58.

Talmatchi, G. 2013. New Possible Approach on the Significance of Arrowhead-Shaped Monetary Signs Especially Cast for Trade Purposes. *Peuce*, IX, p. 307-326.

Wroth, W. 1889. *A Catalogue of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosporus*. London: Longmans & Co.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1971. K voprosu ob olviiskoi ere. *Numizmatika i sfragistika*, 4, s. 87-91.

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Anokhin, V. A. 2011. Antichnye monety Severnogo Prichernomoria. Katalog. Kiev: Stilos.

Buiskikh, A. V., Fornase, I., Sheiko, I. N., Kozlenko, R. A., Chechulina, I. A. 2020. *Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2019 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Vinogradov, Iu. G. 1984. Dekret v chest Antesteriia i krizis Olviiskogo polisa v epokhu ellinizma. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 51-80.

Vinogradov, Iu. G. 1989. *Politicheskaia istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e.: istoriko-epigraficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.

Zhebelev, S. A. 1940. Olviia i Mifradat Evpator (IOSPE, I2, 35). In: Iachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. 1. Kiev: AN USSR, s. 281-292.

Zaginailo, A. G. 1991. Litye monety iz Nikoniia (k voprosu ob ekonomicheskikh sviaziakh goroda v VI-IV vv. do n. e.). In: Vanchugov, V. P. (ed.). *Severo-Zapadnoe Prichernomore — kontaktnaia zona drevnikh kultur*. Kiev: Naukova dumka, s. 52-61.

Zograf, A. N. 1940. Nakhodki pontiiskikh monet mifradatovskogo vremeni v Olvii. In: Iachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. 1. Kiev: AN USSR, s. 293-299.

Zograf, A. N. 1951. *Antichnye monety*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 16. Moskva.

Zolotarov, M. I. 1997. Novyi skarb olviiskykh delfinopodibnykh monet z rozkopok na o. Berezan. *Arkheolohiia*, 4, s. 141-144.

Karyshkovskii, P. O. 1960. Zametki po numizmatike antichnogo Prichernomoria. 4—6. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 132-141.

Karyshkovskii, P. O. 1982. Olviia i Rim v I v. n. e. In: Gudkova, A. V. (ed.). *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 6-28.

Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii. Ocherk denezhnogo obrashcheniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu*. Kiev: Naukova dumka.

Karyshkovskii, P. O. 1999. Olviiskie monety: proizvodstvo i metrologiia. *Stratum plus*, 6, s. 20-67.

Karyshkovskii, P. O. 2003. *Monetnoe delo i denezhnoe obrashchenie Olvii (VI v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Odessa: A. S. Fridman.

Krapivina, V. V., Diatroptov, P. D. 2005. Nadpis namestnika Mitridata VI Evpatora iz Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 67-73.

Kryzhitskii, S. D., Buiskikh, S. B., Burakov, A. V., Otreshko, V. M. 1989. *Selskaia okruga Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Makarov, I. A. 2005. Epitafiia komandira armianskikh luchnikov iz Khersonesa Tavricheskogo. *Khersonesskii sbornik*, 14, s. 239-248.

Ruban, V. V. 1982. O khronologicheskom sootnoshenii litykh strelo- i delfinovidnykh bronzovykh monet na territorii Nizhnego Pobuzhia. In: Ianin, V. L. (ed.). *Numizmatika antichnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 15-20.

Ruban, V. V., Ursalov, V. N. 1986. Istoriia denezhnogo obrashcheniia na selskoi territorii Borisfenidy i Olvii dogetskogo vremeni. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 31-53.

Rostovtsev, M. I. 1907. Mitridat Pontiiskii i Olviia. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*, 23, s. 21-27.

Sekerskaia, N. M., Bulatovich, S. A. Monetnye nakhodki iz Nikoniia (1964—2010 gg.). In: Bruiako, I. V. (ed.). *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*. Odesa: SMYL, s. 27-38.

Snytko, I. A., Turovskii, E. Ia. 2000. O monetakh Olvii i Khersonesa s izobrazheniiami strelkov iz luka. *Khersonesskii sbornik*, 10, s. 399-404.

Frolova, N. A., Abramzon, M. G. 2005. *Monety Olvii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. Katalog*. Moskva: RossPEn.

Kharko, V. P. 1964. Monety iz raskopok Olvii v 1946—1947 gg. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, s. 321-379.

Braund, D. 2007. Black Sea Grain for Athens? From Herodotus to Demosthenes. *Black Sea Studies*, 6, p. 39-68.

Bujskich, S. B. 2006. Die Chora des Pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung. *Black Sea Studies*, 4, S. 115-139.

Chistov, D. 2019. The Chronology of Arrowhead and Dolphin-Shaped Monetary Signs from Berezan. In: Tsetskhladze, G. R., Atasoy, S. (eds.). *Settlements and Necropolis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity. Select Papers from the Third International Conference «The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast», 27—29 October 2017*. Tekkeköy: Archaeopress Archaeology, p. 99-107.

Fornasier, J. 2016. *Die griechische Kolonisation im nördlichen Schwarzmeerraum vom 7. bis 5. Jahrhundert v. Chr.* Archäologie in Eurasien, 32. Bonn: Habelt.

Fornasier, J. Bujskich, A. V., Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Moreno, A. 2007. Athenian Wheat-Tsars: Black Sea Grain and Elite Culture. *Black Sea Studies*, 6, p. 69-84.

Reuter, A. 2021. Die Münzen der deutsch-ukrainischen Grabungen 2015—2019 — ein Überblick. In: Fornasier, J. (ed.). *An den Ufern des Bug — Internationale Fachtagung anlässlich des Jubiläums: 5 Jahre deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike Goethe Universität Frankfurt am Main. Frankfurt am Main, Germany, 7—9 Oktober 2019*, in print.

Stingl, T. 2005. Frühe bronzene Geldformen im Nordwestlichen Schwarzmeerraum. *Internationale Archäologie*, 6, S. 119-123.

Stolba, V. F. 2008. Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing. *Black Sea Studies*, 2, p. 115-132.

Stolba, V. F. 2015. «Archers» of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*, X, p. 43-58.

Talmatchi, G. 2013. New Possible Approach on the Significance of Arrowhead-Shaped Monetary Signs Especially Cast for Trade Purposes. *Peuce*, IX, p. 307-326.

Wroth, W. 1889. *A Catalogue of Greek Coins. Pontus*, *Paphlagonia*, *Bithynia*, *and the Kingdom of Bosporus*. London: Longmans & Co.

R. O. Kozlenko, I. M. Sheiko, A. Reuter

COINS FROM THE EXCAVATIONS AT THE «T-4» SITE IN OLBIA

Coins from the excavations of the «T-4» site in 2018—2020, located in the Terrace City of Olbia, are introduced into scientific circulation. The total number of coins found during three years of research is 154 items, half of which are dolphin-shaped coins. These include a treasure of coins and bronze items, which, in particular, contained 26 casted dolphin-shaped coins. The coin in the shape of a «wheel» from the West Pontic city of Istria also belongs to the Classical period. Coins of the Hellenistic era from the excavations at the «T-4» sector are represented by denominations with images of Apollo, Demeter and the eagle on a dolphin, Tyche in a crown in the shape of a tower and an archer, and borysthenes coins. Among the numismatic monuments of this time is a rare coin of the city of byzantium of the IV c. BC, which confirms the evidence of the Olbian inscription (HO 9) on trade contacts between these cities during the Hellenistic period.

The latest coins of the pre-Getae Olbia are represented by coins of the Asia Minor city of Amis, which are dated by the end of the II — the first half of the I c. BC. These are tetrachalkos with images of the Ares head in a helmet and a sword in sheath, and Aegis with the head of Medusa and Nike. Their appearance in Olbia is associated with the inclusion of the city in the Pontic state of Mithradates VI Eupator, in particular the localization of the Pontic garrison in Olbia.

Coins of Roman times are represented by Olbian assarius such as Zeus / eagle of the middle of the I c. AD, dupondius of the second half of the II c, AD and a tressis depicting the Roman Empress Julia Mamaeia, which belongs to the last series of monetary units of the Olbian autonomous minting. In general, the available numismatic material from the excavations of the T-4 site is dated from the second half of the VI c. BC, and until the cessation of coinage in the second third of the III c. AD, i. e. covers all major chronological periods of existence of Olbian polis.

Keywords: Olbia, «T-4» site, dolphin-shaped coins, borysthenes coins, Byzantium, Amis, Istria.

Р. О. Козленко, І. М. Шейко, А. Ройтер

МОНЕТИ З РОЗКОПОК ДІЛЯНКИ «Т-4» В ОЛЬВІЇ

До наукового обігу вводяться монети з розкопок ділянки «Т-4», закладеної в Терасній частині Ольвії в 2018 р. Загальна кількість знайдених монет за три роки досліджень становить 154 одиниці, половину з яких складають монети-дельфіни. До них належить і скарб монет та бронзових виробів, у якому, зокрема, містилося 26 литих фігурних монет-дельфінів. До класичного часу також належить монета у вигляді колеса з Західно-Понтійського міста Істрія. Монети елліністичного часу з розкопок ділянки «Т-4» представлені номіналами з зображеннями Аполлона, Деметри та орла на дельфіні, Тюхе в короні у вигляді башти і лучником, та монетами-борисфенами. Серед нумізматичних пам'яток цього часу вирізняється рідка монета міста Візантія IV ст. до н. е., яка підтверджує свідчення ольвійського напису (НО 9) про торгівельні контакти між цими містами в елліністичний період.

Найбільш пізні екземпляри монет догетської Ольвії представлені монетами малоазійського міста Аміс, які датуються кін. II — першою половиною I ст. до н. е. Це — тетрахалки з зображеннями голови Ареса в шоломі та меча в піхвах, та Егіди з головою Горгони та Ніки. Їх поява в Ольвії пов'язана з включенням міста до складу Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора, зокрема розміщенням в Ольвії понтійської залоги.

Монети римського часу представлені ольвійськими ассаріями типу Зевс/орел середини I ст. н. е., дупондіями другої половини II ст. н. е., та трессіом із зображенням римської імператриці Юлії Мамеї, який належить до останньої серії грошових одиниць ольвійського автономного карбування. Загалом, наявний нумізматичний матеріал з розкопок ділянки «Т-4» датується від другої половини VI ст. до н. е., і до припинення монетного карбування в другій третині III ст. н. е., тобто охоплює всі основні хронологічні періоди існування Ольвійського полісу.

Ключові слова: Ольвія, ділянка «Т-4», монети-дельфіни, монети-борисфени, Візантій, Аміс, Істрія.

Одержано 15.12.2020

КОЗЛЕНКО Роман Олександрович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України, с. Парутине, Україна.
KOZLENKO Roman, Ph D, Junior Research Fellow, National Historical-Archaeological reserve «Olbia», National Academy of Sciences of Ukraine, Parutyne village, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5602-7796, e-mail: rknovel@ukr.net.

РОЙТЕР Аксель, науковий асистент, Франкфуртський університет І. В. Гете, Франкфурт-на-Майні, Німеччина.
REUTER Axel, M. A., Scientific Assistant, Goethe-University Frankfurt am Main, Frankfurt am Main, Germany.
ORCID: 0000-0003-4224-7151, e-mail: ax.reuter@em.uni-frankfurt.de.

ШЕЙКО Ірина Миколаївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SHEIKO Iryna, Ph D, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2005-3081, e-mail: ira.sheiko@gmail.com.

НО — Надписи Ольвии
IOSPE — Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
SNG — Sylloge Nummorum Graecorum

УДК [904.2:737](477.73)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.03.21

О. А. Алфьоров, Б. О. Моця, А. В. Петраускас

ДОСЛІДЖЕННЯ СКАРБУ СРІБНИКІВ ПОБЛИЗУ смт ГОРОДНИЦЯ

Срібники важливе джерело для вивчення давньоруської історії. Незначна кількість відомих на сьогодні монет обумовлює високу увагу, яку вчені приділяють кожній новій знахідці. В 2020 р. поблизу селища Городниця Новоград-Волинського району Житомирської обл. було знайдено скарб давньоруських срібників. Місце знаходження було обстежено експедицією Інституту археології НАН України, яка виявила ще декілька монет. В статті аналізуються умови знаходження скарбу, можливості його зв'язку із міськими населеними пунктами та мережею комунікацій, наведено попереднє визначення монет.

***Ключові слова**: скарб, срібники, городище, монети.*

Чеканка власної монети є одним із атрибутів становлення держави. На теренах Давньої Русі перші монети представлені златниками та срібниками, які датуються кінцем X — початком XI ст. Златники репрезентованні одиничними екземплярами, срібники представлені набагато більшою кількістю.

Відносна незначна кількість знахідок срібників, значні відмінності у їх вазі та якості металу, відсутність згадок про них в писемних джерелах стали однією з причин значної розбіжності поглядів вчених на їх інтерпретацію.

Досить значними були розбіжності в інтерпретації написів і, відповідно датуванні монет. Так Волошинський Я. та інші вчені в оцінках знахідок Ніжинського скарбу срібників відносили їх чеканку від часів Володимира Святославича до часів Володимира Мономаха (Волошинский 1853, с. 7; Орешников 1936, с. 36).

Переважна більшість сучасних дослідників дотримуються думки, що випуск срібників був розпочатий Володимиром Святославичем та закінчився при Ярославі Володимировичі після початку його правління в Києві (Сотникова 1977, с. 4—11; Чернецов 2014, с. 125).

Значні розбіжності присутні у визначенні їх функціонального призначення: як одиниць для грошового обігу чи представницьких функцій — як печатки, ввірчі грамоти, монети для пожалування у зв'язку із певними подіями та ін. (Бауэр 2014; Сотникова, Спасский 1983, с. 110; Стародубцев 2014, с. 330, 332).

Певною мірою наявність значної розбіжності у поглядах на функціональну інтерпретацію срібників пояснюється наявністю значних розбіжностей серед монет, навіть серед монет одного типу: за вмістом срібла виділяються монети із високим вмістом срібла, а також із більшою чи меншою часткою домішок; також дуже суттєві відмінності між собою срібники мають і у вазі. Однією з проблем, яка лежить в основі розбіжностей у оцінках срібників можна вважати їх незначну кількість.

К. Страшкевич, характеризуючи ці монети, наголошував, що вони відносяться до найбільшої нумізматичної рідкості (Страшкевич 1866, с. 56.).

У звідному каталозі на 1983 р. наведено інформацію про 221 срібник (Сотникова, Спасский 1983). А вже на 1995 р. у своїй праці М. П. Сотникова (далі — Корпус 1995) підсумовує загальну кількість монет (та їх наслідувань) періоду Київської Русі, як 340.

Переважна кількість знахідок за більш ніж 150 років походить із двох чистих скарбів, до складу яких входили лише срібники: Ніжинського (1852 р.), який налічував 200 монет (150 зараховані до нього документально і 30 з припущенням) та Київського (1876 р.), в якому були представлені 120 монет (42 документаль-

© О. А. АЛФЬОРОВ, Б. О. МОЦЯ, А. В. ПЕТРАУСКАС, 2021

но підтверджені та 7 з припущенням) (Сотникова 1990, с. 9). Частина срібників походить із 12 скарбів змішаного типу, сформованих головним чином іноземними монетами на території Давньої Русі та за її межами (Сотникова, Спасский 1983, с. 51). Відносно невелика частка походить із археологічних досліджень поселень, городищ та могильників. Так під час розкопок біля с. Митьківка Брянської обл. Росії було виявлено 13 срібників (Гайдуков, Калинин 2012, с. 402—435).

М. П. Сотникова враховуючи зображення на перших давньоруських монетах князя на престолі та княжого знаку у поєднанні з «безпрецедентною» за декоративним змістом легендою, вважає що вони являли, по суті, єдиний вид руських держаних документів X—XI ст., який дійшов до нас у оригіналах. Тому, на думку дослідниці, вони безумовно, є цінним історичним джерелом для вивчення політики Давньої Русі «періоду найвищого розквіту Київської держави». Нарівні з прийняттям християнства як державної релігії, затвердженням літописання, випуск власної монети міг означати «проголошення державної незалежності Русі та рівності її іншим європейським державам» (Сотникова 1977, с. 11).

В цьому відношенні на особливу увагу та детальний опис умов знаходження заслуговує скарб срібників, який був виявлений в серпні 2020 р. поблизу смт Городниця, Новоград Волинського р-ну Житомирської обл. В пропонованій роботі наводиться також попередній опис знахідок скарбу. До його складу входять 38 цілих та фрагментованих монет, які представлені срібниками Володимира та Святополка.

Основну частину скарбу 27.8.2020 випадково виявив мешканець смт Городниця С. М. Комар, який дорогою до р. Случ вручну набирав до мішків пісок у старому кар'єрі на високому піщаному пагорбі. Після того як було наповнено 2 мішки, він дістав третій і під час його наповнення зверху разом із піском посипались дрібні металеві предмети округлої форми. С. М. Комар побачив, що це саме монети, вкриті окислами зеленкуватого та коричневого кольору. На деяких він розрізнив тризуби. Фото зроблене автором знахідки протягом короткого часу потрапило до співробітника Інституту історії НАН України О. А. Алфьорова, який визначив, що ці знахідки є давньоруськими срібниками та наголосив на тому, що це скарб національного значення, який має бути переданий державі. С. М. Комар цілком позитивно сприйняв цю інформацію [1].

На наступний день о 10 годині ранку в приміщенні сільради О. А. Алфьоров на місці оглянув знахідки і попередньо визначив, що вони представлені 32 срібниками, з яких 27 належало Володимиру Святославичу та п'ять Святополку Ярополковичу (Окаянному). Було розпочато процедуру передачі скарбу державі — до органу місцевого самоврядування із оформленням протоколу та детальним описом кожної монети, який підписали голова Городницької ОТГ І. А. Онищук та С. М. Комар. У той самий день за сприяння та безпосередньої участі голови Житомирської обласної адміністрації В. І. Бунечка під посиленою охороною скарб відправили на тимчасове зберігання до Житомирського обласного краєзнавчого музею [2].

Наступного дня, 29.10.2020 р. на місце знахідки скарбу виїхали: представник Міністерства культури та інформаційної політики України, начальник відділу дозвільної та погоджувальної документації у сфері охорони культурної спадщини к. і. н. Б. О. Моця, керівник Житомирської експедиції Інституту археології НАН України к. і. н. А. В. Петраускас, зав. сектором «Археології доби раннього заліза» відділу фондів Національного музею історії України к. і. н. С. В. Діденко, науковий співробітник Інституту історії НАН України, к. і. н. О. А. Алфьоров, директор Новоград-Волинського краєзнавчого музею О. М. Жовтюк та співробітник Житомирської експедиції ІА НАН України О. А. Мінаєв. Було проведено візуальний огляд місця виявлення скарбу, території поруч, фотофіксацію і опис місця знахідки.

Територія поруч із місцем знахідки і безпосереднє місце знахідки (яма) були обстежені за допомогою металодетекторів та проведено розкопки залишків ями, в якій було виявлено скарб.

Місце виявлення скарбу розташоване за 890 м на південь від автодороги Новоград-Волинський—Городниця, за 1800 м на південний схід від східної околиці смт Городниця, за 1300 м на схід від с. Мала Анастасієвка та за 800 м на північ від північної околиці с. Анастасієвка. Поруч проходить лісова ґрунтова дорога. Місце знаходження займає край старого крупного промислового кар'єру, який на сьогодні частково використовується як кар'єр для побутових потреб місцевих мешканців, частково, донедавна, як звалище промислових відходів Городницького фарфорового заводу та сучасних побутових відходів. Топографічно місцезнаходження розташоване на верхній частині дюноподібного підвищення правого корінного берега р. Случ. Відстань до річки в південно-західному напрямку становить 300 м. На відстані 380 м на південний схід знаходиться брід через р. Случ на місці виходу на поверхню кристалічних порід, які утворюють поріг та місце для зручної переправи через річку. Трохи вище за течією на місці порожистої частини знаходиться ще одне зручне місце для переправи через

1. Городницький скарб: історія знахідки. Історична правда, 20 жовтня 2020 р.

2. https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/09/1/158045/

річку. Найближчі місця зручні для переправи розташовані нижче та вище за течією на значній відстані в декілька кілометрів.

Основа берега та підвищення складається із твердих кристалічних гранітоподібних порід. Поверхня місця знахідки вкрита лісом, чагарниками та шаром соснової глиці.

Під час обстеження ями скарбу зафіксовано, що західна частина котловану ями ще до моменту виявлення скарбу була зруйнована під час розробки кар'єру місцевими мешканцями. Заповнення в межах котловану ями, який зберігся на момент обстеження, було в більшій частині вибрано. Частина гумусованого заповнення збереглась близько до стінок котловану. На залишках заповнення по стінках котловану залишились виразні сліди розгрібання грунту руками у вигляді вертикальних слідів пальців.

На захід від краю ями тягнувся на поверхні піску кар'єру викид гумусованого заповнення (0,6 × 1 м). Над вибраною частиною котлована знаходилась густа сітка коренів сосен, які росли біля південного краю ями і утримували над собою шар гумусованого грунту товщиною до 0,2 м.

В результаті візуального обстеження території навколо ями скарбу на пагорбі та в межах кар'єру та обстеження із використанням металодетектора археологічних знахідок виявлено не було.

За допомогою металодетектора було досліджено викид із ями скарбу на площі, яка безпосередньо прилягала до неї. Таким чином було виявлено 4 фрагменти (найбільший становить 1/4 монети, найменший біля 1/16) срібників, Володимира (№ 35—38).

Після розбирання викиду було проведено дослідження залишків заповнення, які залишились біля стінок котловану ями. Заповнення складалось із сірого слабогумусованого крупнозернистого супіску. Планіграфічних та стратиграфічних відмінностей у залишках заповнення не зафіксовано. Однак слід відзначити більш насичений темний колір заповнення ближче до центру котловану та його верхньої частини. Чітка межа між заповненням об'єкту та материковою породою — відсутня. Окремо слід відзначити що в нижній частині котловану зафіксовано лінзу озалізнення, яка перетинала заповнення та виходила за межі об'єкта.

Археологічна знахідка представлена майже цілою монетою — срібником Святополка Ярополковича (№ 33) була виявлена в верхній частині заповнення ями на глибині 0,3 м від рівня сучасної денної поверхні.

За свідченням С. М. Комара, який був присутній на місці розкопок, виявлені ним знахідки походили із горизонту 0,3—0,5 м.

Після закінчення розкопок на місці виявлення скарбу було обстежено заповнення двох мішків (стандартного розміру на 40 кг), які С. М. Комар встиг набрати 27 серпня і які залишились в його машині. В одному із мішків було виявлено ще один срібник Володимира (№ 34) доброї збереженості (приблизно на 3/4 монети).

В кінці вересня 2020 р. Житомирська археологічна експедиція провела додаткові археологічні обстеження території поруч із місцем знахідки скарбу з метою вивчення просторового контексту знахідки. Повторне обстеження дозволило зафіксувати масштабні землерийні роботи, які знищили не тільки сліди котловану ями скарбу, але й значною мірою змінили конфігурацію піщаного кар'єру на цій ділянці.

Візуальні обстеження на території найближчої округи, яка щільно вкрита лісовими насадженнями, дозволили виявити в напрямку на південний захід за декілька сотень метрів нове багатошарове селище відкритого типу із знахідками доби бронзи — раннього залізного віку та пізнього середньовіччя.

Були також проведені обстеження на території смт Городниця в надії на відкриття городища, яке мало бути відповідником топоніму Городниця.

В. Б. Антонович згадував в «Археологической карте Волынской губернии» (1900, с. 30) городище із кам'яними фундаментами замку на території містечка із посиланням на «Slownik geograficzny….» (1880—1895). В 2008 р. Житомирська археологічна експедиція ІА НАН України проводила огляд місцевості в смт Городниця з метою виявлення ознак стародавнього городища. В процесі досліджень на схилах правого берега р. Случ під Свято-Георгієвським монастирем було виявлено декілька стінок гончарних посудин, які мали ознаки давньоруських посудин.

На початку 2000-х рр. О. О. Тарабукін провів огляд місця розташування стародавнього замку в смт Городниця, який, на думку дослідника, розташований в центральній частині городницького природнього парку. Він зафіксував наявність потужних нашарувань пізньосередньовічного періоду та наявність ознак антропогенного походження оборонного характеру в центральній частині парку, які співвідносив із залишками середньовічного замку, який згадував В. Б. Антонович. Саме О. О. Тарабукін, який не зміг безпосередньо прийняти участь в роботах експедиції, наполіг на зосередженні археологічних обстежень в центральній частині природничого парку в 2020 р.

Протягом багатьох років на місці центральної частини парку проводив візуальні обстеження голова Новоград-Волинського осередку Національної спілки краєзнавців України В. В. Вітренко. На його думку, рештки стародавнього городища розташовувались саме на місці пізньосередньовічного замку в центральній частині природничого городницького парку на місці сучасного розташування меморіально-

го комплексу загиблим у другу світову війну і саме це місце, на думку краєзнавця, потребує ретельних археологічних обстежень. Підтвердженням цієї думки він вважав антропологічний характер рельєфу місцевості, не тільки в центральній частині парку, а й на прилеглій площі.

Обстеження Житомирською археологічною експедицією в кінці вересня 2020 р. дозволили зафіксувати давньоруське городище із складною системою оборонних споруд та потужними нашаруваннями IX—X, XII—XIII ст. та пізнього середньовіччя.

Городище знаходиться на території смт Городниця в центральній частині Городницького природного парку. В центральній частині городища розташований меморіальний комплекс загиблим у другій світовій війні. На схід від напільного валу городища знаходиться вишка із ретрансляторами мобільного зв'язку та камерою спостереження за довкіллям. За 100 м на південний схід від оборонного рову знаходиться житловий будинок № 21 по вулиці Замкова (Пролетарська).

Топографічно городище займає крайню західну частину мисоподібного останця, який тягнеться вздовж правого берега р. Случ від місця впадіння в Случ р. Криваль на сході та до місця впадіння безіменного струмка на заході. Ширина мису становить близько 100—300 м. Висота над рівнем річки близько 30 м (абсолютні відзначки висоти становлять 170—180—210 м).

Від основної частини мису городище відділене оборонним ровом, який майже повністю зберігся (частково засипаний для облаштування в'їзду до меморіального комплексу) та валом. Вал майже повністю знищений. Зберігся лише східний край валу. З південно-західного краю городища облаштований ескарп вздовж південно-західної частини дитинця. В центрі південно-західної частини не на всю довжину дитинця облаштований другий ескарп. Із західної та північної сторін дитинець по нижньому краю обнесений додатковим оборонним ровом та валом. Дитинець городища має під овальну форму (40 × 50 м).

Під час візуального обстеження поверхні городища було виявлено багаточисельні знахідки переддавньоруського часу IX—X ст., представлені фрагментами вінець та стінок ліпних та ранньогончарних посудин із специфічними ознаками профілювання, орнаментації та складу тіста; давньоруського часу XII—XIII ст., представлені фрагментами гончарних посудин; багаточисельні знахідки пізньосередньовічного часу XVII—XVIII ст., репрезентовані фрагментами гончарних посудин, фрагментами скляних віконниць та посуду, а також монетними знахідками.

У результаті попереднього дослідження всього комплексу Городницького скарбу було отримано перші результати. Всього у скарбі було 38 срібників. З них 31 належав до карбування Володимира Святославича, а 7 Святополка Ярополковича. Монети Володимира представлені трьома типами — II (6 екз.), III (16 екз.) та IV (9 екз.). Монети Святополка унаочнюють всі три існуючі його нумізматичні типи — I (4 екз), II (2 екз) та III (1 екз.). З усього масиву 25 екземплярів мають одноштемпельні опубліковані аналоги. 10 срібників Володимира та 1 Святополка представлені раніше невідомими штемпельними парами. Окремий науковий інтерес представляють 2 монети Володимира, що мають невідому комбінацію штемпелів. Їх аверс було зафіксовано у попередніх публікаціях, а реверси вперше.

Безперечно слід чекати на подальшу чистку та реставрацію монет. Не виключено, що через їх стан (окисли, деформація) від нашого ока могли «втікти» незначні деталі.

Долучаємо до статті попередній міні-каталог Городницького скарбу. Нумерація монет відповідає тій, що була задіяна у час знахідки більшої частини скарбу та його першої атрибуції. Саме вона була покладена у основу Протоколу про здачу державі знахідки С. М. Комаром. В описі зазначені ім'я князя, тип монети у прийнятій класифікації (у разі, якщо це невідомий штемпель чи комбінація — це вказується), описи аверса та реверса, параметри (діаметр та вага), стан монети та її прямий аналог, якщо він опублікований. У передачі інскрипцій ми задіяли дужки. У квадратних розмістили літери, що не видні на монеті через стан її збереження. У круглих розкрили скорочення. Долучаємо до публікації деякі фотографії невідомих штемпелів монет враховуючи їх стан збереження. Принагідно висловлюємо подяку О. Трабукіну за їх фіксацію.

1. Святополк Ярополкович, III тип.

Ав. Рештки зображення князя на троні та напису [ПЄТО]Р.

Рев. Княжий знак двозуб із місяцем.

Д — 27—26 мм; М — 2,6 г.

Монетна має обрізаний гурт; тріщина. Срібник повністю не відкарбувався.

Аналог: Корпус 1995, № 211.

2. Святополк Ярополкович, I тип.

Ав. Зображення князя на троні. Рештки напису: С(ВА)ТОП[(О)ЛКЪ] Н[А СТОЛѢ].

Рев. Зображення двозубу. Рештки напису + [А СЕЕГО С]ЕРЕБРО.

Д — 27—26 мм; М — 2,6 г.

Монета деформована, має тріщину та сліди обрізу гурту. Верхні частина не відкарбувалась.

Аналог: Рублев, S.1.1.9.

3. Святополк Ярополкович, I тип.

Ав. Зображення князя на троні. Рештки напису: [С(ВА)ТО(П)]ОЛК[Ъ НА СТОЛ(Ѣ)].

Рев. Сліди зображення двозубу.

Д — 27—28 мм; М — 3 г.

Монета деформована, має тріщину. Реверс з низькою рельєфністю.

Аналог: Корпус 1995, № 201.

Рис. 1. Святополк Ярополкович, II тип, невідома штемпельна пара; № 5 (×2)

4. Святополк Ярополкович, I тип.

Ав. Зображення князя на троні. Рештки напису: С(ВА)Т[ОП(О)ЛКЪ] Н[ГСТОЛ].

Рев. Зображення двозубу. Рештки напису: + [А СЕЕГО С]ЕРЕБ[РО].

Д — 26—29 мм; М — 3 г.

Втрачено фрагмент; в багатьох місцях ушкоджено гурт.

Аналог: Корпус 1995, № 193-1.

5. Святополк Ярополкович, II тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні. Рештки напису: [ПЄ]ТРОС ПЄТОС.

Рев. Зображення двозубу. Рештки напису: ПЄТРО[С] О[ГЕОС].

Д — 26 мм; М — 2,2 г.

Монета деформована, має тріщини; частина срібника з 9 до 11 години зрізана.

6. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛАДІМІРЪ Н(А) СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ Е[Г]О СРЕБРО.

Д — 26—29 мм; М — 2,1 г.

Монета має обламаний гурт. У написі на реверсі літера «Р» ретроградна.

Аналог: Корпус 1995, № 145.

7. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛАДИМИР]Ъ НА СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: [А С]Е Е[Г]О СРЕБРО.

Д — 28—29 мм; М — 1,8 г.

Монета має обламаний гурт; тріщина; отвір — наслідок поганого лиття заготовки.

Аналог: Корпус 1995, № 141а-1.

8. Володимир Святославич, IV тип.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [В]ЛАДИМ[ИРЪ НА СТО].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 7 години: [ЛѢ] А СЕ Е[Г]О СРЕ[БРО].

Д — 27,5—29 мм; М — 2,8 г.

Монета має тріщини; подвійний удар

Аналог: Корпус 1995, № 165.

Одноштемпельна монета із № 13.

9. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: [А СЕ] ЕГО СР[ЕБРО].

Д — 29—28 мм; М — 2,7 г.

Відсутній незначний фрагмент ліворуч згори; тріщина; гурт монети має сліди обрізки.

Аналог: Корпус 1995, № 135-1.

Монета № 19 одноштемпельна.

10. Володимир Святославич, III тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛА]ДІМ[ІРЪ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ Е[Г]О СРЕБРО.

Д — 26—29 мм; М — 2,1 г.

Монета має обламаний гурт на правому боці.

11. Володимир Святославич, III тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, до розчистки не реконструюється.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: [А СЕ ЕГО СР]ЕБРО.

Д — 28 мм; М — 3 г.

Монета має тріщину та невеликий круглий отвір — наслідок поганого лиття заготовки.

12. Володимир Святославич, II тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис емітує формулу «ВЛАДІМІРЪ НА СТОЛѢ». Ідентифікуються літери: ІІІ ПРАСРЛ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис емітує формулу «А СЕ ЕГО СРЕБРО». Ідентифікуються літери: ЕГІСР.

Д — 27—26 мм; М — 2,6 г.

Монета має обламаний гурт, тріщини; згори відсутній фрагмент.

Рис. 2. Володимир Святославич, II тип, невідома штемпельна пара; № 12 (×2)

Рис. 3. Володимир Святославич, III тип, невідома штемпельна комбінація; № 15 (×2)

Рис. 4. Володимир Святославич, III тип, невідома штемпельна пара; № 16 (×2)

13. Володимир Святославич, IV тип.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛА]Д[ИМИРЪ НА СТО].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 7 години: [ЛѢ А СЕ ЕГ]О СРЕБРО.

Д — 26,5—27 мм; М — 2,8 г.

Монета має тріщину; подвійний удар.

Аналог: Корпус 1995, № 165.

Одноштемпельна монета із № 8.

14. Володимир Святославич, IV тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні.

Рев. Зображення тризуба.

Д — 27,5—18 мм; М — 1,5 г.

Половина обламаної монети; тріщина.

15. Володимир Святославич, III тип. Невідома штемпельна комбінація.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: В[Л(А)ДІМ]ЕР[Ъ НА СТ]ОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ Е[Г]О СРЕ[Б]РО.

Д — 27,5—28 мм; М — 2 г.

Монета має тріщини, відсутній незначний фрагмент згори.

Штемпель аверсу відомий за аналогом Корпус 1995, № 124-1. Штемпель реверсу аналогів немає.

Одноштемпельна монета із № 22.

16. Володимир Святославич, III тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛА[ДІМІРЪ НА] СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: [А С]Е ЕГО СРЕ[БРО].

Д — 28,5 мм; М — 2,7 г.

Монета має тріщини, відсутні незначні фрагменти.

17. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ ЕГО СРЕ[Б]РО.

Д — 29 мм; М — 2 г.

Монета має тріщини, відсутні незначні фрагменти вздовж гурту у двох ділянках.

Аналог: Шостопал 2007, с. 42, № 94а.

Монета № 26 одноштемпельна.

18. Володимир Святославич, II тип.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис, що емітує інскрипцію «ВЛАДІМІРЪ НА СТОЛѢ». Ідентифікуються літери: НС.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що емітує інскрипцію «А СЕ ЕГО СРЕБРО».

Д — 15—26,5 мм; М — 1,2 г.

Верхня частина монети, яка, судячи з деформації, була зламана навпіл. Гурт має сліди обрізки.

Аналог: Корпус 1995, № 57.

19. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛ[АДИМИРЪ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ ЕГО [СРЕБРО].

Д — 26—25,5 мм; М — 2,3 г.

Відсутній незначний фрагмент згори; гурт монети має сліди обрізки.

Аналог: Корпус 1995, № 135-1.

Монета одноштемпельна № 9.

20. Володимир Святославич, II тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис емітує формулу «ВЛАДІМІРЪ НА СТОЛѢ». Ідентифікуються літери: РАСРЛ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис емітує формулу: «А СЕ ЕГО СРЕБРО». Ідентифікуються літери: ТИВ.

Д — 15—26,5 мм; М — 1,2 г.

Монета має сліди обрізки гурту, тріщини; ліворуч знизу відсутній фрагмент.

21. Володимир Святославич, II тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис емітує формулу «ВЛАДІМІРЪ НА СТОЛѢ». Ідентифікуються літери: ВЬДИТ

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис емітує формулу «А СЕ ЕГО СРЕБРО». Ідентифікуються літери: СР.

Д — 31,5—30 мм; М — 3,3 г.

Монета має сліди обрізки гурту, тріщина; праворуч на 4 годину відсутній фрагмент.

22. Володимир Святославич, III тип. Невідома комбінація штемпелів.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛ(А)Д[ІМЕР]Ъ НА СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ ЕГО СРЕБ[РО].

Д — 28—29 мм; М — 2,9 г.

Монета деформована, відсутні фрагменти у верхній частині, має тріщини. Подвійний удар матриць.

Штемпель аверсу відомий за аналогом: Корпус 1995, № 124-1. Штемпель реверсу аналогів немає.

Одноштемпельна монета із № 15.

23. Володимир Святославич, IV тип.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [В]ЛАД[И]МИРЪ [НА].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 7 години: СТ[ОЛ]Ѣ А СЕ ЕГ]О С[Р]ЕБРО.

Д — 29—28 мм; М — 2,1 г.

Монета має тріщини, деформована;

Аналог: Корпус 1995, № 161.

24. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛ(А)Д[ІМЕРЪ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ ЕГО ЛСРЕБРО.

Д — 30,5—30 мм; М — 3 г.

Відсутній незначний фрагмент ліворуч.

Аналог: Корпус 1995, № 128.

Монета № 27 одноштемпельна.

25. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛ(А)ДІМИ[РЪ НА СТОЛ]Ѣ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ ЕГО СРЕБРО.

Д — 26,5—27,5 мм; М — 2 г.

Відсутні незначні фрагменти вздовж гурту.

Аналог: Корпус 1995, № 124-1.

26. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛА]ДИМИРЪ [НА] СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: [А] СЕ ЕГО СРЕБРО.

Д — 27,5—27 мм; М — 2,4 г.

Монета має тріщини, відсутні незначні фрагменти вздовж гурту.

Рис. 5. Володимир Святославич, II тип, невідома штемпельна пара; № 32 (×2)

Аналог: Шостопал 2007, с. 42, № 94а.

Монета № 17 одноштемпельна.

27. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛ(А)ДІМЕРЪ] НА СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: [А] СЕ [ЕГО] ЛСРЕБР[О].

Д — 28—27,5 мм; М — 2,3 г.

Відсутній незначний фрагмент ліворуч.

Аналог: Корпус 1995, № 128.

Монета № 24 одноштемпельна.

28. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: В(Л)АДИ[МИРЪ [НА] С(ТО)ЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СЕ ЕГО СРЕБРО.

Д — 28,5—28 мм; М — 2,4 г.

Вздовж гурту, місцями відсутні фрагменти.

Аналог: Корпус, 1995, № 141-1.

29. Володимир Святославич, II тип.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис емітує формулу «ВЛАДІМІРЪ НА СТОЛѢ». Ідентифікуються літери: РАЕРА.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис емітує формулу «А СЕ ЕГО СРЕБРО». Ідентифікуються літери: СТЕЕ.

Д — 26,5—25 мм; М — 2,1 г.

Рис. 6. Володимир Святославич, IV тип, невідома штемпельна пара; № 34 (×2)

Монета має сліди обрізки гурту; з 12 до 3 години відсутній фрагмент.

Аналог: Корпус 1995, № 71-1.

30. Святополк Ярополкович, I тип.

Ав. Сліди зображення князя на троні.

Рев. Сліди зображення двозубу. Довколишній напис, що розпочинається з 19 години: + + СЕЕГ[О СРЕБРО].

Д — 25—26 мм; М — 2,2 г.

Гурт має сліди обрізу, у правій верхній чверті отвір круглої форми — брак лиття заготовки.

Аналог: Моисеенко — Сотникова 2006, С. 31.

31. Володимир Святославич, III тип.

Ав. Зображення князя на троні зі спинкою. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: ВЛАДИ[МИРЪ НА] СТОЛѢ.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 2 години: А СС СГО СРЕБРО.

Д — 29,5—29 мм; М — 2,8 г.

Вздовж гурту, місцями відсутні фрагменти.

Аналог: Корпус, 1995, № 137.

32. Володимир Святославич, II тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис емітує формулу «ВЛАДІМІРЪ НА СТОЛѢ». Ідентифікуються останні літери: ПРАСРЛ+.

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що починається з 7 години «А СС ЕГ(О) СРЕ + БРО»

Д — 28—30 мм; М — 2,3 г.

У монети відсутні два фрагменти ліворуч; місцями втрати на гурті.

33. Святополк Ярополкович, II тип.

Ав. Зображення князя на троні. Рештки напису: ПЄТРО[С] ПЄТОС, де Р перегорнута.

Рев. Зображення двозубу. Рештки напису: ПЄТРО[С] [О]ГЄОС.

Д — 27—25,5 мм; М — 2 г.

Монета деформована, має тріщини; частина срібника з 6 до 9 години зрізана.

Аналог: Моисеенко 2015, іл. 37.

34. Володимир Святославич, IV тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Зображення князя на троні без спинки. Довколишній напис, що розпочинається з 8 години: [ВЛА]ДИМИ[РЪ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення тризуба. Довколишній напис, що розпочинається з 7 години: [А СЕ Е]ГО [СРЕБРО].

Д — 24—20,5 мм; М — 1,1 г.

Монета обламана з трьох сторін (окрім верхньої частини).

35. Володимир Святославич, IV тип.

Ав. Фрагмент довколишнього напису, що розпочинається з 8 години: [ВЛАДИ]МИР[Ъ НА СТОЛѢ].

Рев. Зображення горішнього фрагменту лівого бічного «зубця» тризуба.

Д — 11,5—9 мм; М — 0,15 г.

Верхній фрагмент обламаної монети (за вагою приблизно 1/16 срібника).

Аналог: Корпус 1995, № 168.

Одноштемпельна монета із № 36.

36. Володимир Святославич, IV тип.

Ав. Фрагмент підніжжя трону та ніг князя.

Рев. Зображення нижньої частини тризуба та решткі інскрипції, що починається з 7 години: А С[ТОЛѢ А СЕ ЕГО СРЕБРО].

Д — 18,5—7,5 мм; М — 0,3 г.

Нижній трапецеподібний фрагмент обламаної монети (за вагою приблизно 1/10 срібника).

Аналог: Корпус 1995, № 168.

37. Володимир Святославич, IV тип.

Ав. Зображення обличчя князя, німбу та верхівка скіпетра.

Рев. Зображення тризуба (верхніх частин середнього та правого «зубців»). Довколишній напис, що розпочинається з 10 години: [БРО] + СЪ[ВѦТАГО ВАСИЛѦ].

Д — 16,5—15 мм; М — 0,25 г.

Верхній фрагмент монети.

Аналог опубліковано: Корпус 1995, № 175.

38. Володимир Святославич, IV тип. Невідома штемпельна пара.

Ав. Верхній фрагмент зображення князя. Решткі інскрипції, що починається з 8 години: [ВЛАД]И[МИРЪ Н].

Рев. Зображення горішньої частини тризуба та решткі інскрипції, що починається з 7 години: [А СТОЛѢ А СЕ] ЕГО [СРЕБРО]

Д — 17,5—19,5 мм; М — 1,3 г.

Верхня ліва частина обламаної монети.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1900. *Археологическая карта Волынской губернии*. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля.

Бауэр, Н. П. 2014. *История древнерусских денежных систем. IX в. — 1535 г.* Москва: Русское слово.

Гайдуков, П. Г., Калинин, В. А. 2012. Древнейшие русские монеты. В: Макаров Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках. Археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 402-435.

Городницький скарб: історія знахідки. *Історична правда*, 20 жовтня 2020 р.

Моисеенко, Н. С., Сотникова, М. П. 2006. Новые данные об исследовании древнейших русских монет. *Нумизматический сборник*, 13, с. 24-39.

Моисеенко, Н. С. 2015. Новое о топографии сребреников с именем Петра. В: *II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII—XI вв.»*. Переяслав-Хмельницький, с. 230-249.

Орешников, А. В. 1936. *Денежные знаки домонгольской Руси*. Труды ГИМ, 6. Москва: ГИМ.

Сотникова, М. П. 1977. Итоги изучения русских монет X—XI вв. в Государственном Эрмитаже. В: Потин, В. М. (ред.). *Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики*. Ленинград: Аврора, с. 4-11.

Сотникова, М. П., Спасский, И. Г. 1983. *Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X—XI веков*. Ленинград: Искусство.

Сотникова, М. П. 1995. *Древнейшие русские монеты X—XI веков. Каталог и исследование*. Москва: Банки и биржи.

Рублев, А. И. 2016. *Монеты древнерусской чеканки. Конец X — начало XI вв*. Москва.

Стародубцев, Г. Ю. 2014. Русские монеты последней четверти X — первой половины XI вв. и денежное обращение домонгольский Руси. *Stratum plus*, 6, с. 329-337.

Чернецов, А. В. 2017. Древнерусское денежное обращение в евразийском контексте. Из истории отечественной нумизматики. *Древняя Русь. Вопросы медеевистики*, 67, с. 119-134.

Шостопал, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1900. *Arkheologicheskaia karta Volynskoi gubernii*. Moskva: Tip. G. Lissnera i A. Geshelia.

Bauer, N. P. 2014. *Istoriia drevnerusskikh denezhnykh sistem. IX v. — 1535 g*. Moskva: Russkoe slovo.

Gaidukov, P. G., Kalinin, V. A. 2012. Drevneishie russkie monety. In: Makarov N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh. Arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 402-435.

Horodnytskyi skarb: istoriia znakhidky. *Istorychna pravda*, 20 zhovtnia 2020 r.

Moiseenko, N. S., Sotnikova, M. P. 2006. Novye dannye ob issledovanii drevneishikh russkikh monet. *Numizmaticheskii sbornik*, 13, s. 24-39.

Moiseenko, N. S. 2015. Novoe o topografii srebrenikov s imenem Petra. In: *II Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferentsiia «Epokha vikingov v Vostochnoi Evrope v pamiatnikakh numizmatiki VIII—XI vv.»*. Pereyaslav-Khmelnitsky, s. 230-249.

Oreshnikov, A. V. 1936. *Denezhnye znaki domongolskoi Rusi*. Trudy GIM, 6. Moskva: GIM.

Sotnikova, M. P. 1977. Itogi izucheniia russkikh monet X—XI vv. v Gosudarstvennom Ermitazhe. In: Potin, V. M. (ed.). *Proshloe nashei Rodiny v pamiatnikakh numizmatiki*. Leningrad: Avrora, s. 4-11.

Sotnikova, M. P., Spasskii, I. G. 1983. *Tysiacheletie drevneishikh monet Rossii. Svodnyi katalog russkikh monet X—XI vekov*. Leningrad: Iskusstvo.

Sotnikova, M. P. 1995. *Drevneishie russkie monety X—XI vekov. Katalog i issledovanie*. Moskva: Banki i birzhi.

Rublev, A. I. 2016. *Monety drevnerusskoi chekanki. Konets X — nachalo XI vv*. Moskva.

Starodubtsev, G. Iu. 2014. Russkie monety poslednei chetverti X — pervoi poloviny XI vv. i denezhnoe obrashchenie domongolskii Rusi. *Stratum plus*, 6, s. 329-337.

Chernetsov, A. V. 2017. Drevnerusskoe denezhnoe obrashchenie v evraziiskom kontekste. Iz istorii otechestvennoi numizmatiki. Drevniaia Rus. *Voprosy medeevistiki*, 67, s. 119-134.

Shostopal, A. V. 2007. Skarby Cherkashchyny. Cherkasy: Androshchuk P. S.

O. A. Alferov, B. O. Motsya, A. V. Petrauskas

STUDY OF THE HOARD OF SILVER COINS NEAR HORODNYTSIA VILLAGE

Minting own coin is one of the attributes of state formation. The first coins of the Old Rus are represented by gold and silver specimens dating from the late tenth — early eleventh century. Gold coins are very rare, the silver ones are presented much more.

Most modern researchers believe that the production of silver coins was started by Volodymyr Sviatoslavych and ended under Yaroslav Volodymyrovych after the beginning of his reign in Kyiv. In 2020 the third known hoard of silver coins was discovered near Gorodnytsia village, Novohrad-Volynskyi district, Zhytomyr region. It was found accidently by local resident S. M. Komar who in the next day after discovery handed it over to the authorities which was recorded in the relevant documents.

The expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine conducted archaeological research at the hoard location. The place where the silver coins have been occurred was recorded. Several more coins were found in the pit where the hoard was and nearby. Surrounding area was examined. Near the hoard the presence of land- and waterways, which functioned in the medieval period, was recorded. Near the river Sluch there are convenient places for crossing.

During the exploration of the area adjacent to the hoard in order to study the archaeological context the settlement was discovered. The artifacts found on it date it to the 9th—13th and 16th—18th centuries. Powerful fortifications in the form of moats, ramparts and escarpments have been preserved. Probably, the formation of the silver hoard is connected with the ancient roads along the Sluch River and the Old Rus settlement on the site of the modern settlement of Gorodnytsia.

In total 38 silver coins were in the hoard. 31 of them belonged to the minting of Volodymyr Sviatoslavych, and 7 to Sviatopolk Yaropolkovych. Vladimir's coins are presented in three types — II (6 copies), III (16 copies) and IV (9 copies). Sviatopolk's coins represent all three of his existing numismatic types — I (4 copies), II (2 copies) and III (1 copy). 10 silver coins of Volodymyr and 1 of Svyatopolk are represented by previously unknown stamp pairs. 2 coins of Vladimir, which have an unknown combination of stamps, are of particular scientific interest.

Keywords: hoard, coins, Old Rus, Gorodnytsia village, settlement, stamp.

Одержано 12.02.2021

АЛФЬОРОВ Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, Київ, Україна.
ALFEROV Oleksandr, Ph D, researcher, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4896-2762, e-mail: hetmanec@ukr.net.

МОЦЯ Богдан Олександрович, кандидат історичних наук, начальник відділу, Міністерство культури та інформаційної політики України, Київ, Україна.
MOTSYA Bohdan, Ph D, Head of the Department, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
PETRAUSKAS Andriy, Ph D, Senior Research Fellow, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: petrauskas@i.ua.

УДК 904.5(282.247.32-197.2)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.22

О. В. Симоненко

САРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ З РОЗКОПОК Д. Т. БЕРЕЗОВЦЯ НА НИЗОВОМУ ДНІПРІ

У статті републікуються сарматські поховання з розкопок Д. Т. Березовця 1951 і 1953 рр. біля сс. Кут, Грушівка та Мар’янське Дніпропетровської обл., опубліковані свого часу попередньо і без інтерпретації. Пам’ятки досліджуються з урахуванням новітніх досягнень сарматознавства, визначається їх датування, аналізується обряд та інвентар.

***Ключові слова**: сармати, поховання, кургани, Низовий Дніпро, кераміка, канфар, хронологія.*

Дмитро Тарасовець Березовець — один з тих українських археологів, хто стояв біля витоків рятівної або, як її ще називають, новобудовної археології. Під час масштабного меліоративного будівництва на Низовому Дніпрі він досліджував кургани у зоні затоплення Каховського водосховища. В сезонах 1951 та 1953 рр. Д. Т. Березовець розкопав сарматські пам’ятки біля сіл Кут (Березовець 1960, с. 40), Грушівка (Березовець 1961, с. 59) та Мар’янське (Березовець, Покровська, Фурманська 1960, с. 112—114, 121, 125) Апостолівського району Дніпропетровської області (рис. 1: 1). Ці матеріали були опубліковані попередньо, без типолого-хронологічних визначень та аналізу історичного контексту, з ілюстраціями доволі низької якості та інформативності. Більш за те, в процесі звернення до них деяких дослідників, включно з автором, виникли плутанина й помилки, які почали тиражуватися с кожним посиланням. Отже, є нагальна необхідність републікації цих матеріалів з позицій сучасного рівню сарматознавства і для виправлення певних хиб.

Кут, к. 1, насип. Розкопки 1951 р. (рис. 1: 2). У насипу скіфського кургану «*біля центру були знайдені уламки сірої енохої з невеликим носиком, невеликої чорнолакової мисочки на кільцевій ніжці та невеликого канфаровидного чорного кубка з трохи відігнутими вінцями і фігурною ручкою*» (Березовець 1960, с. 40) [1].

Свого часу, вивчаючи цей комплекс, в наукових фондах Інституту ми виявили лише глечик і помилково зазначили, що канфар і миска не збереглися (Полин, Симоненко 1990, с. 82). Але вже після виходу статті канфар знайшовся в Археологічному музеї ІА НАН України — в фондах не було зроблено запису про його передачу. Сліди миски, на жаль, загубилися.

«*Сіра енохоя з невеликим носиком*» є гончарним тонкостінним сироглиняним глеком (рис. 2: 1—3). Вінця пригострені, вигнуті зсередини, з одного боку загорнуті у короткий носик-злив (рис. 2: 3). На високому горлі — два гострих горизонтальних ребра. Плічка круті, тулуб яйцеподібний, денце пласке, ледь вдавлене по центру, з концентричними слідами гончарського кола. Частина вінець, горла та тулубу з ручкою (?) втрачені (рис. 2: 3). Глечик орнаментований рельєфним тонким валиком по основі горла і подвійною врізною горизонтальною лінією по плічках. Поверхню (крім денця) ззовні, а вінця і зсередини вкрито чорним матовим лаком. Діаметр вінець 7,4 см, денця 6,4 см, висота посудини 17,3 см.

Наукові фонди ІА НАН України, інв. № 298.

«*Канфаровидний кубок*» — гончарний сироглиняний канфар з пригостреними відігнутими вінцями і яйцеподібним тулубом, що різко зву-

1. Тут і далі курсивом виділений оригінальний текст публікації Д. Т. Березовця. Речі з поховань описані автором; лише у тих випадках, коли вони не збереглися, цитується текст публікації або звіту.

© О. В. СИМОНЕНКО, 2021

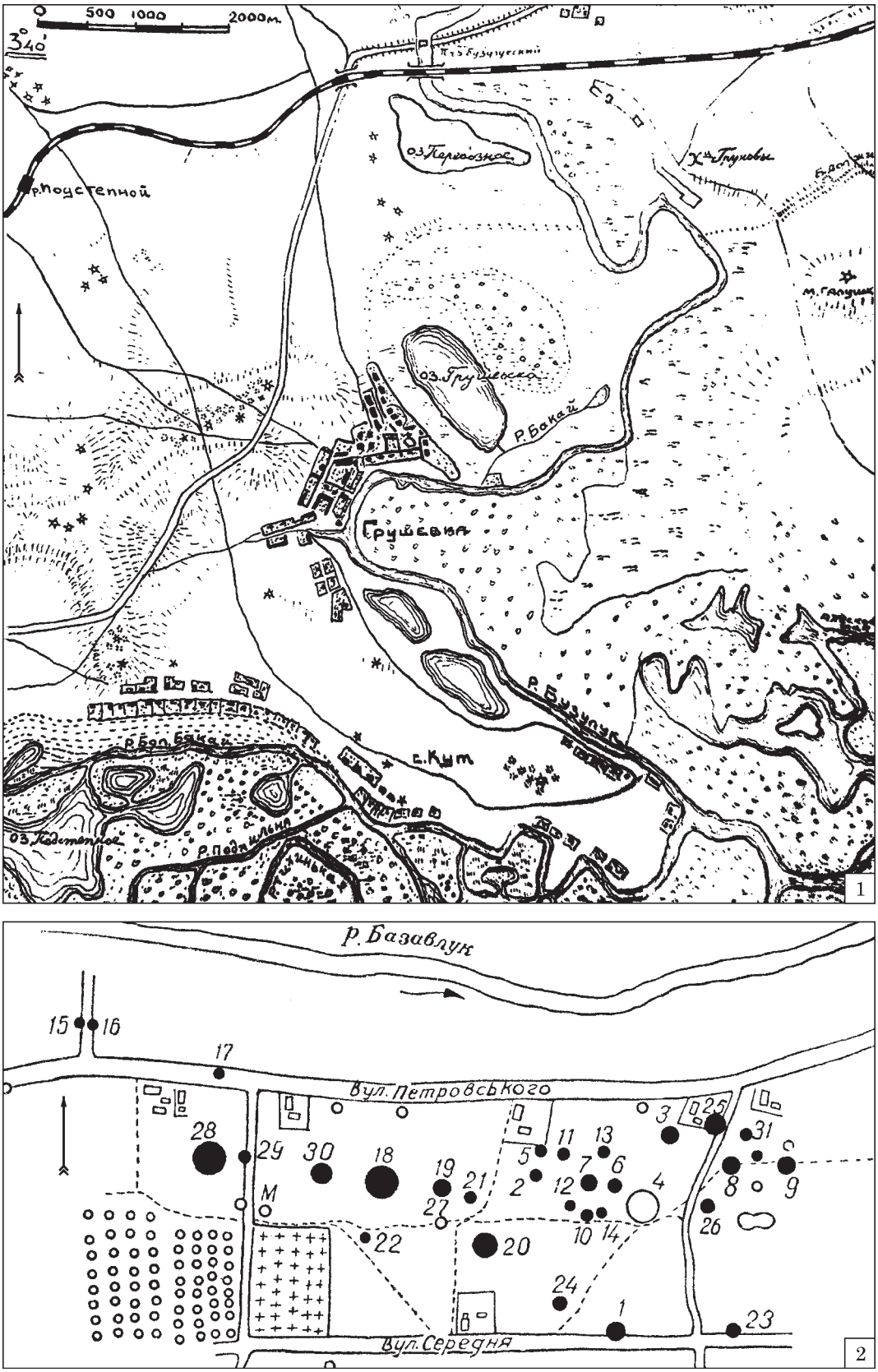

Рис. 1. Зона досліджень експедицій Д. Т. Березовця у 1951 і 1953 рр.: 1 — загальний план робіт Горностаївської експедиції; 2 — план курганної групи у с. Кут (за Березовец 1951)

жується до кільцевого конічного піддону. По основі вінець — подвійна врізна лінія. На плічку дві (збереглася одна) сплюснуті на згині ручки з виступом, що імітують ручки класичних канфарів. На рівні нижнього кінця ручки по тулубу — подвійна врізна лінія, нижче її — вертикальні насіч-

Рис. 2. Керамічний посуд: 1—3 — Кут, к. 1, насип; 4 — Новогригоровка, к. 1, п. 22 (фото автора)

ки, що імітують канелюри (рис. 3: 1). Поверхня вкрита чорним матовим лаком. Діаметр вінець 9,2 см, піддону 4,2 см, висота посудини 9,7 см.

АМ ІА НАН України, інв. № АМ880/5150.

«*Невелика чорнолакова мисочка на кільцевій ніжці*» (Березовець 1960, с. 40) або «*четверта частина невеликої чорнолакової мисочки з рівним верхнім краєм і невеликим піддоном з кільцевою ніжкою. Верхній діаметр 9,7 см, діаметр піддону 6,5 см, висота 2,5 см*» (Березовець 1951, с. 7), скоріш за все, втрачена — у фондах ІА знайти її не вдалося.

Глек з кутянського комплексу — досить рідкісного типу. Головною типоутворюючою ознакою у нашому випадку є характерні гострі ребра по горлу та високо піднятий носик-злив. Дуже близька йому посудина з такими ребрами (рис. 2: 4) знайдена в сарматському похованні біля Новогригоровки на Південному Бузі (неопубліковані розкопки О. Г. Шапошнікової 1975 р.). Цей глек, на відміну від кутянського — буролаковий, але покриття майже повністю зійшло з нього з часом, залишившись тільки на ручці, вінцях та деяких ділянках тулубу. За фактурою і технікою

Рис. 3. Канфари пізньоелліністичного типу: 1 — Кут, к. 1, насип; 2 — Золота Балка, пох. 43; 3 — могильник Криволіманський 1; 4 — могильник Біляус, пох. 39; 5 — могильник біля хут. Леніна, пох. 3; 6, 7 — резиденція Хрісаліска (за: 1 — фото автора; 2 — Вязьмитина 1972; 3 — Глухов 2005; 4 — Дашевская 2014; 5 — Лимберис, Марченко 2005; 6, 7 — Сокольский 1976)

виготовлення обидва глеки є типовими зразками пізньоелліністичної кераміки. Цікаво, що у деяких ранньосарматських похованнях півдня України (Львове, к. 6, п. 1; Заможне, к. 13, п. 1) виявлені ліпні сарматські репліки античних глеків з наліпним ребром по горлу (Симоненко 1977, с. 226—227, рис. 4: 2; 1991, с. 26, рис. 3: 3). Чорний матовий лак дозволяє віднести кутянський глек до пізньоеллиністичного часу.

Підтверджує це датування знайдений разом з глеком канфар з характерними виступами на ручках (рис. 3: 1). Найближчий аналог походить з пізньоскіфського Золотобалківського некрополю. Це гончарний сіролощений дворучний канфар з приземкуватим тулубом, прикрашеним вертикальним канелюрами, на кільцевій ніжці, з широким воронкоподібним горлом і ручками такого самого типу (рис. 3: 2). Могила 43, де він

знайдений, датована кінцем I ст. до н. е. (Вязьмитина 1972, с. 40). Ще один екземпляр, подібний до золотобалківського (рис. 3: 3), походить з сарматського поховання рубежу н. е. у могильнику Криволиманський I на Нижній Волзі (Глухов 2005, с. 83, рис. 82: II, 1).

Перелічені посудини є місцевими (можливо, ольвійськими) репліками пергамського (Парович-Пешикан 1974, с. 80, 86) посуду кінця III — II ст. до н. е. з поправкою на покриття — оригінальні малоазійські канфари такого типу вкриті червоним лаком. Проте пропорції тулубу і форма ручок вказують на спорідненість цих форм (рис. 3). Червонолаковий канфар подібного типу знайдений у кургані 51 могильника Пєтуховка (Маріцино) на хорі Ольвії (Ebert 1913, S. 68, Abb. 76), в похованні II — першої половини I ст. до н. е. (Полин 1992, с. 38). Серединою або другою половиною II ст. до н. е. датований такий канфар з орнаментом у спрощеній техніці West Slope зі склепу 39 могильника Біляус у Північно-Західному Криму (рис. 3: 4), який автор публікації вважає малоазійським імпортом (Дашевская 2014, с. 31, 93). Канфари подібного типу знайдено на азійському боці Боспору — у «будинку Хрисаліска» (рис. 3: 6, 7) середини II — I ст. до н. е. (Сокольский 1976, с. 93, рис. 48: 2—4), в Пантікапеї (Забелина 1984, с. 137) і в меотському некрополі городища 2 біля хутора Леніна (рис. 3: 5) — розкоп VI, поховання 3 початку II ст. до н. е. (Лимберис, Марченко 2005, с. 268, рис. 46: 6).

Маленька чорнолакова мисочка не збереглася. Втім, такі посудинки, вкриті матовим чорним (т. зв. графітним) лаковим покриттям, поширені у пізньоелліністичних пам'ятках. Подібна посудинка походить з поховання 14 кургану 6 біля Мар'янського (див. нижче).

Важко сказати, чи були ці знахідки інвентарем зруйнованого поховання — у щоденнику і звіті немає ніяких вказівок на це, навіть не вказано глибину, на який було знайдено комплекс. Відсутність згадки про людські кістки нібито натякає на ритуальне призначення цього скупчення посуду.

Грушівка, к. 5, п. 1. Розкопки 1952 р. Насип «*сильно зораний, зберігся на висоту 0,5 м при діаметрі 16 м. На материковій глині під центром кургану, на глибині 1,2 м від його поверхні, без ознак могильної ями лежали два кістяки — дорослої жінки і підлітка, простягнуті на спині, черепами на північний захід*» (Березовець 1961, с. 59).

Біля ніг жіночого скелету стояв горщик (1), біля лівої скроні — бронзова підвіска (2), на всіх пальцях правої руки — бронзові каблучки (3), на правій кисті — бронзовий браслет (4), біля цієї кисті — три черепашки Cypraea moneta, біля лівого ліктя — ще дві.

На шийних хребцях знайдено кілька скляних намистин (5), за черепом — кістяна ложечка (6) (рис. 4: 1).

1. Ліпний [1] сіроглиняний горщик. Вінця заокруглені, ледь відігнуті (збереглися наполовину). Шийка коротка (половину втрачено), прикрашена прогладженим горизонтальним рифленням. Тулуб сферичний, трохи приземкуватий, на плічках — два розташовані один проти одного наліпи (один оббитий, другий втрачено). Тулуб вкрито ледь помітними вертикальними розчосами, згрупованими по три (?). Денце пласке. Поверхню вкрито сірим ангобом, підлощено. Діаметр вінець 6 см, тулубу 10,5 см, денця 5 см (рис. 4: 2—4).

Наукові фонди ІА НАН України, інв. № 16.

2. Дротяна бронзова сережка або підвіска. Верхній кінець загнутий довгим гачком, нижній — у формі ажурної краплиноподібної фігури з трьох гілок, від якої вниз відходить короткий стрижень, що закінчується трикутною пірамідкою зерні. Довжина підвіски 8,8 см, перетин дроту 2—3 мм (рис. 4: 5).

Наукові фонди ІА НАН України, б/н.

3. П'ять бронзових дротяних каблучок з кінцями, що заходять один за одного, діаметром 1,5—1,8 см, перетином 1,5 мм (рис. 4: 6).

Наукові фонди ІА НАН України, інв. № 55.

4. Бронзовий дротяний браслет з обрубаними, ледь розширеними кінцями, вкритими згори горизонтальними насічками. Трохи деформований, діаметром 6 см, перетином 5 мм (рис. 4: 7).

Наукові фонди ІА НАН України, інв. № 13.

5. Намисто скляне:

а) коротко-циліндричні з чорно-білими поперечними смугами (тип Алексеева 190б), 4—5 мм заввишки — 2 екз. (рис. 4: 8а);

б) заокруглено-конічні брунатного скла (рис. 4: 8б).

Наукові фонди ІА НАН України, інв. № 19.

6. Кістяна туалетна ложечка (рис. 4: 9). Черпак овальний, майже плаский, ледь вигнутий. Ручка овальна в перетині, закінчується головою тварини з овальним стоячим вухом, опуклим лобом та кирпатим носом. Полірування збереглося на чолі і нижньому боці голівки, де видно прокреслене око, завиток на підборідді, довгим прокресленим трикутником позначені ганаші та лінія рота (рис. 4: 9). Храп охоплює рельєфна лінія (перенісся вуздечки?), яка губиться на нижній частині голівки. На потилиці за вухом збереглися рештки ще однієї рельєфної лінії (потиличний ремінь вуздечки?). Вилиця та нижня губа на полірованій частині ледь-ледь вищі за решту площі голівки, що підкреслено різцем (імітація нащочного ременя?). Розміри черпака 4,5 × 3,7 см, довжина ручки 6 см, ширина її 1 см, довжина голівки тварини 2,8 см, загальна довжина речі 13,3 см.

Наукові фонди ІА НАН України, інв. № 12.

Д. Т. Березовець вірно визначив поховання як сарматське (Березовець 1961, с. 59). Але

1. Д. Т. Березовець помилково визначив посудину як гончарну (Березовець 1961, с. 59).

Рис. 4. Грушівка, к. 5, п. 1: 1 — план; 2—4 — горщик; 5 — підвіска; 6 — обручки; 7 — браслет; 8 — намисто; 9 — ложечка; 10 — ложечка, Перегрузне 1, к. 45 (за: 1 — Березовец 1952; 2, 5, 7, 9 — Смирнов 1984; 10 — Балабанова та ін. 2014; фото автора)

описаний ним поховальний обряд є незвичний для сарматів, перш за все, відсутністю могильної ями. Вивчення польової документації (щоденника і креслень) не прояснило питання. Згідно тексту Д. Т. Березовця, скелети лежали на материку, але рівень залягання материка не позначений. При висоті насипу у 0,5 м (від сучасної поверхні?) та звичайній потужності орного шару в цих краях біля 0,3—0,4 м рівень материку можна вирахувати як 1 м від умовного 0. Проте випадки покладення небіжчиків саме на материкову поверхню в сарматській культурі (та й, здається, в інших культурах степу) невідомі. Залишається припустити, що бульдозер [1] зняв насип і давній горизонт, але

1. Згідно щоденнику Д. Т. Березовця, насипи курганів знімалися механізмами.

початок неглибокої могильної ями не помітили і зафіксували поховання вже на рівні скелетів. Інакше наявність скелетів без могильної ями на материковій глині, на глибині 1,2 м від рівня насипу (тобто, практично, від рівня денної поверхні) пояснити неможливо.

Виходячи з відсутності в кургані інших поховань, поховання 1 є основним. Більшість сарматських поховань II ст. до н. е. — середини II ст. н. е. на території України і Молдови — впускні у більш ранні кургани, а основні поховання складають культурно-хронологічний горизонт «східної хвилі» мігрантів з Подоння-Поволжя, датований другою половиною I — раннім II ст. н. е. Кургани цього горизонту локалізовані в Оріль-Самарському межиріччі, лівобережному Надпоріжжі, Приазов'ї та в пониззях Дунаю. На правому березі Дніпра горизонту «східної хвилі» належить відомий Усть-Кам'янський могильник (Симоненко 2000, с. 137—138). Поховання у Грушівці розташоване відносно неподалік нього, але орієнтація скелетів у північному секторі притаманна саме впускним похованням, на відміну від домінування південної орієнтації поховань горизонту «східної хвилі».

У цього комплексу склалася власна історіографія. Д. Т. Березовець не датував його. К. Ф. Смирнов відніс це поховання до ранньосарматської (прохоровської) культури і датував IV—III ст. до н. е. (Смирнов 1984, с. 65). В. І. Костенко запропонував дату III—II ст. до н. е. (Костенко 1982, с. 72).

Грушевський горщик досить рідкісного типу, зовсім не характерного для сарматського керамічного комплексу Північного Причорномор'я [1]. За технікою обробки поверхні та приземкуватою формою він знаходить найближчі аналогії серед ритуальних посудин з сарматських поховань Північного Кавказу (Абрамова 1993, с. 58, рис. 20). Тут ця форма посудини була дуже популярною і існувала століттями. Аналогії йому можна знайти в пам'ятках як IV ст. до н. е., так і I ст. до н. е. — III ст. н. е. (Абрамова 1972, с. 17, 34, рис. 2: 52; 9: 2). Дуже близький грушевському є горщик з поховання I ст. до н. е. у могильнику Перегрузне I в Поволжжі, хоча тут канелюри на горлі і звисаючі лінії прокреслені, а не пролощені (Балабанова та ін. 2014, с. 51, рис. 67: 7).

В фондах Інституту археології знайшлися поліхромні намистини з комплексу (рис. 2: 8) типу Алексеева 190б, що з'являються в II—I ст. до н. е. і побутують іще у I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, табл. 27: 85—86). У публікації вони були описані як «*кілька скляних намистин*» (Березовець 1961, с. 59), лежали в іншому ящику і вважалися втраченими.

Литий бронзовий браслет досить популярної форми — з розімкнутими, ледь розширеними кінцями, орнаментованими згори шевронними насічками. Такі браслети поширені в сусідів та сучасників сарматів — пізніх скіфів, починаючи з II ст. до н. е. (Дашевская 2014, табл. 109: 11; 112: 11, 12; 119: 13) і трохи пізніше, у I—III ст. н. е. (Высотская 1994, с. 111).

Бронзова скронева підвіска чи сережка з Грушівки (рис. 2: 5) не має прямого аналога ні в скіфських, ані в савромато-сарматських або меотских старожитностях. Свого часу зазначалося, що близькі за схемою підвіски знайдені у Вані, в похованні V ст. до н. е. (Полин, Симоненко 1990, с. 84—85). На жаль, треба визнати цю паралель вельми далекою і некоректною. Але, не маючи прямих аналогів, грушівська прикраса має характерний для ранньосарматських сережок елемент — закінчення у вигляді вертикального стрижня з пірамідкою зерні на кінці. У різному виконанні і в різних комбінаціях цей елемент наявний на сережках II ст. до н. е. (Мордвинцева, Хабарова 2002, с. 260—265, рис. 1.1: 3, 8). Ажурний корпус та гачок сережки через свою унікальність створюють враження штучної роботи.

Найцікавішою річчю у комплексі є кістяна ложечка із зооморфним закінченням ручки. Риси голівки досить умовні для впевненого визначення виду тварини, але рештки вирізьбленої збруї дають підставу вбачати в ній коня [2]. Кістяні ложечки були вельми поширені у Приуралліі та Поволжі, в культурі савроматів та ісседонів. Є версія, що це атрибут культу сомихаоми (Федоров 2002) або воїнського поховального культу (Федоров 2013, с. 58). Зооморфні закінчення ранніх ложечок V—IV ст. до н. е. виконані у пишному південноуральському варіанті звіриного стилю (Рукавишникова, Яблонский 2008, с. 199) В Азіатській Сарматії помітна така тенденція: на відміну від V—IV ст. до н. е., з III ст. до н. е. ложечки знаходять лише в жіночих і дитячих похованнях. Пізні ложечки вже не декоровані так пишно, як раніше (Федоров 2002, с. 174). За цими ознаками грушівська ложечка належить до найпізніших зразків [3].

Обряд вміщувати до поховання ложечку або навіть дві практикувався аж до перших століть н. е. — наприклад, срібні туалетні ложечки в могилах представників аристократії у Ногайчинському кургані і Соколовій Могилі в Північному Причорномор'ї, кістяна ложечка

1. У ранній статті було навіть висловлено сумніви в його належності до комплексу через відсутність на кресленні поховання (Полин, Симоненко 1990, с. 84). Змушений визнати, що ті сумніви були безпідставними — перевірка усіх джерел беззаперечно довела належність горщика похованню. Чому він не потрапив на креслення, важко сказати, але ясно, що тут мала місце якась помилка.

2. Д. Т. Березовець бачив у ній вепра (Березовець 1961, с. 59).

3. Аналогія К. Ф. Смирнова (Смирнов, Петренко 1963, табл. 22, 25) — ложечка IV—III ст. до н. е. з кургану 2, Башкирське стойло — не носить жодних зооморфних ознак.

з різьбленим кінцем в кургані 45 могильника Перегрузне I в Нижньому Поволжі (рис. 4: 10). Тому грушівська знахідка, хоч і є архаїчною рисою, не повинна знижувати дату поховання до VI—V вв. до н. е., як колись помилково було зазначено (Полин, Симоненко 1990, с. 85) [1]. Найбільш реальну дату визначає поєднання намистин Алексеева 190б, сережки-підвіски, горщика з ранньосарматським декором та ложечки — не раніше II ст. до н. е.

Мар'янське, к. 3, п. 4 (Березовець, Покровська, Фурманська 1960, с. 112, рис. 13). Розкопки 1953 р. Впускне в курган доби бронзи. Розташоване у 1 м на північний захід від центру. Контури поховальної споруди не простежувалися. На глибині 1,1 м скелет, випростано на спині, головою на північ. Ліва рука випростана, права — трохи зігнута в лікті, кисть на тазу (рис. 5: 1). Ліворуч біля черепа стояв горщик (1), праворуч, біля стегна лежав ніж (2).

1. Ліпний сіроглиняний горщик з відігнутими, косо зрізаними назовні вінцями, короткою шийкою, овальним тулубом, широким пласким денцем. По шийці проходять три ледь помітні вдавлені смужки, по плічках — дві врізні лінії, простір між якими заповнений подвійним зигзагом. Від нижньої лінії на тулуб спускаються пасма з потрійних врізних ліній. Поверхня вкрита світло-жовтим ангобом (рис. 5: 2). Діаметр вінець 9 см, денця 7 см, висота посудини 14 см.

Археологічний музей ІА НАН України, інв. № АМ 901/5155.

2. Залізний черешковий ніж з прямою спинкою та залишками дерев'яної ручки на черешку. Довжина 12,5 см, ширина 1,5 см (рис. 5: 3).

Там само, к. 3, п. 5 (Березовець та ін. 1961, с. 112—113). Впускне в курган доби бронзи. Розташоване у 2 м на Пн від центру. Контури поховальної споруди не простежувалися. На глибині 1,1 м скелет, випростано на спині, головою на північний схід (рис. 5: 4). Череп штучно деформований [2]. У лівого стегна і тазової кістки лежали чотири крем'яних відщепи і шматочок червоної фарби. Біля ніг і верхнього краю тазової кістки знайдені уламки заліза (рис. 5: 5).

Там само, к. 3, п. 6 (Березовець та ін. 1961, с. 113). Впускне в курган доби бронзи. Розташоване в 0,3 м на ПнЗ від центру. Контури поховальної споруди не простежувалися. На глибині 0,6 м — залишки скелета, що лежав випростано на спині, головою на південний захід. За черепом знайдені три шматки вапняку, у лівого стегна залізний ніж (рис. 6: 1).

Там само, к. 3, п. 7 (Березовець та ін. 1961, с. 113—114). Впускне в курган доби бронзи. Розташоване в 6 м на південь від центру. Контури поховальної споруди не простежувалися. На глибині 1,4 м — скелет жінки, випростано на спині, головою на північний захід, ноги схрещені в гомілках. За черепом — посудини (1, 2), поруч з ними лопатка і передня нога вівці. На грудях — залізний виріб «*у вигляді петлі*» (3) (рис. 5: 6).

1. Ліпний сіроглиняний горщик. Вінця відігнуті, сплощені, зовнішній край пригострений і прикрашений неглибокими насічками. Шийка коротка, плічка круті, тулуб асіметричний, заокруглений, приземкуватий, денце широке, пласке, ввігнуте у центрі. Діаметр вінець 8,5 см, денця 8 см, висота посудини 12 см (рис. 5: 7).

Наукові фонди ІА НАН України, колекція 260, інв. № 111.

2. Ліпний сіроглиняний глечик зі скошеними відігнутими вінцями, короткою шийкою, сферичним тулубом, пласким денцем. Невелика петлеподібна ручка кріпиться з вінець на плічка. Діаметр вінець 10,5, денця 9,3 см, висота 18,6 см (рис. 5: 8).

Археологічний музей ІА НАН України, інв. № АМ 906/5157.

3. Фрагменти приймача залізної підв'язної фібули (?).

Там само, к. 5, п. 6 (Березовець та ін. 1960, с. 121). Впускне в курган доби бронзи. Розташоване в 1 м на С від центру. Контури поховальної споруди не простежувалися. На глибині 0,4 м — скелет, випростано на спині, головою на північний захід (рис. 6: 2). За черепом стояла посудина (1), поруч знаходилися кістки вівці і на них ніж (2). Тут таки лежало прясло (3). У лівого плеча, шиї та правого плеча знайдені сердолікові намистини (4), поруч — люстро (5). У ліктя і лівої кисті зібрані намистини (6), а біля скронь знайдені сережки (7).

1. Ліпний сіроглиняний горщик з відігнутими навскісними вінцями, короткою шийкою, видовженим тулубом, що звужується до плаского денця з невеликою закраїною. Плічка прикрашені нечастими пальцьовими защипами (рис. 6: 3). Місцезнаходження невідоме.

2. «*Залізний ніж з дерев'яною ручкою*» (не зберігся).

3. Керамічне асиметрично-біконічне прясло з вертикальним каналом. Діаметри основ 1 і 2,5 см, висота 3 см (рис. 6: 4). Фрагментоване.

4. Намистини сердолікові, заокруглено-сплощені, з вертикальним каналом (рис. 6: 5).

5. Намисто зі скла й геширу [3] (рис. 6: 6). «*Біля ліктя лівої руки знайдено 10 дрібних скляних намистин, деякі з них були позолочені. Біля*

1. Див. Полин, Симоненко 2012, с. 167, прим. 8.

2. Спостереження Д. Т. Березовця (Березовець 1960, с. 113). Антропологія з цих поховань не збереглася, тому перевірити вірність визначення неможливо. Сумніви щодо точності визначення базуються на візуальній подібності розчавленого землею черепа із штучно деформованим, що неодноразово спричинялася помилковому визначенню деформантів.

3. Знайти намисто у фондах ІА НАН України не вдалося.

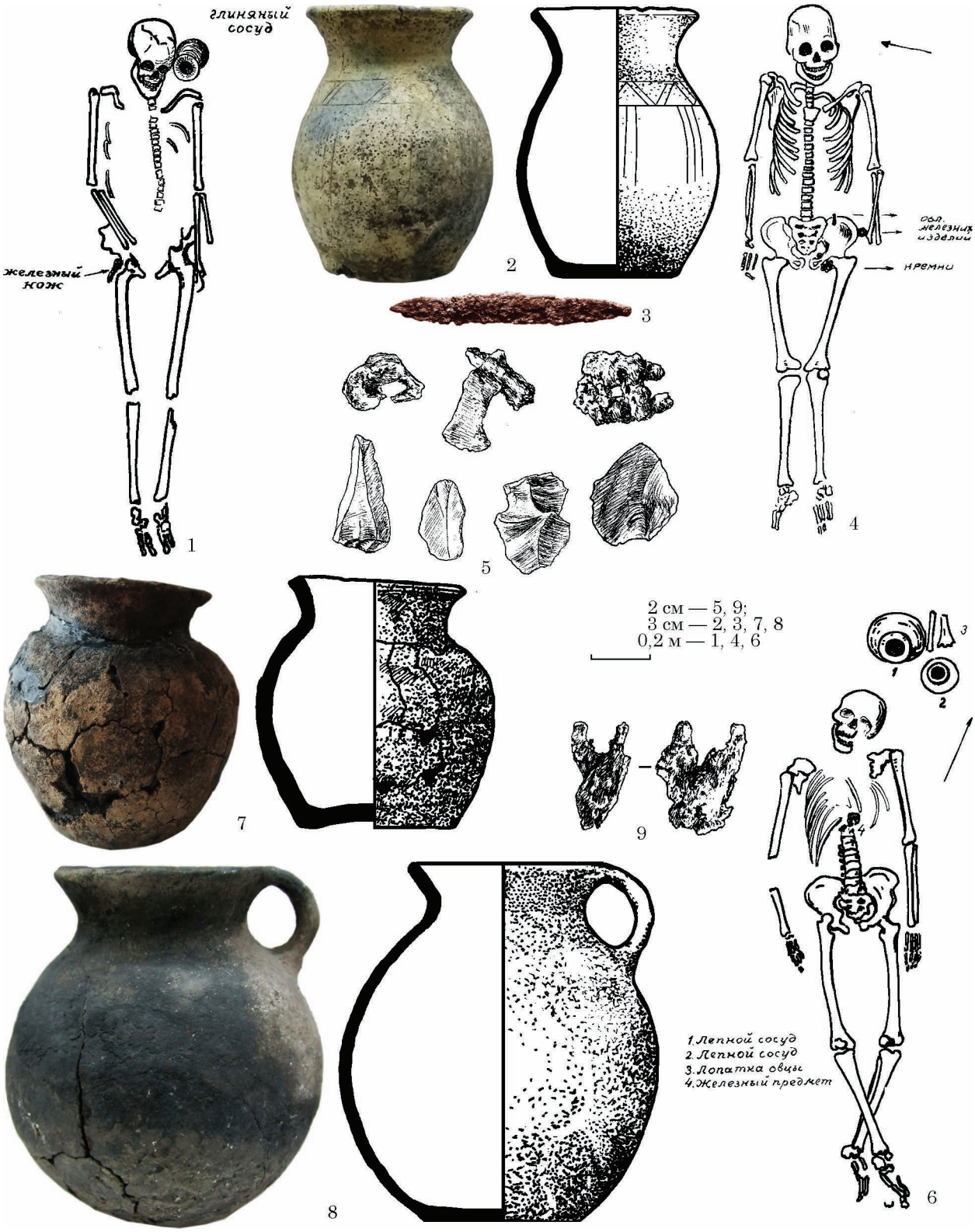

Рис. 5. Сарматські поховання біля с. Мар'янське: 1—3 — курган 3, пох. 4; 4, 5 — курган 3, пох. 5; 6—9 — курган 3, пох. 7 (фото автора; 1, 4, 5, 6, 9 — за Фурманская и др. 1953)

кисті тієї ж руки лежало 20 намистин, три з яких, у вигляді паралелепіпедів, були зроблені з кам'яного вугілля, 15 намистин мали вічка» (Березовець та ін. 1960, с. 121).

6. Бронзове кругле пласке неорнаментоване люстро діаметром 6,5 см (рис. 6: 7).

7. Дві бронзові дротяні сережки з незамкненими кінцями, що ледь заходять один за одного. Діаметр 2,8 см, перетин 2 мм (рис. 6: 8).

Там само, к. 6, п. 14 (Березовець та ін. 1961, с. 125). Впускне в курган доби бронзи. Розташоване в центрі насипу. Контури поховальної спо-

Рис. 6. Сарматські поховання біля с. Мар'янське: 1—7 — курган 3, пох. 6; 8 — курган 5, пох. 6; 9—11 — курган 6, пох. 14 (фото автора; 1—3, 5, 6, 9 — за Фурманская и др. 1953)

руди не простежувалися. На глибині 0,65 м — череп скелета, орієнтований на північ — північний схід (рис. 6: 9). Поруч знайдено посудини (1, 2).

1. Ліпний сироглиняний глечик з трохи відігнутими, оббитими вінцями, високим циліндричним горлом, приземкуватим біконічним тулубом, широким пласким денцем. Ручка петлеподібна, з середини шийки на плічко, недбало гранована (рис. 6: 10). Сироглиняне тісто поганої якості вкрито брунатним ангобом. Діаметр вінець 4,5, денця 6, висота 13 см.

2. Гончарна сироглиняна тонкостінна чашка з пригостреними, трохи загнутими вінцями і пласким денцем (повністю не збереглося, могло бути з кільцевим піддоном). Ззовні і зсередини вкрита матовим чорним лаком. Фрагментована і реставрована. Діаметр вінець 10, денця 5, висота 4,5 см (рис. 6: 11).

Вище вже йшлося про характерну рису поховань Північного Причорномор'я на відміну від синхронних пам'яток Азіатської Сарматії — переважання впускних могил, орієнтованих у північному секторі (Симоненко 1994, с. 35—37). Поховання біля Мар'янського здійснені саме за цим обрядом. Контури поховальних споруд не простежувалися, але це були, скоріш за все, прості прямокутні ями — польова практика підказує, що більш складні конструкції завжди залишають виразні сліди. Напутня їжа супроводжувала тільки поховання 7 кургану 3, але, на відміну від однокультурних пам'яток Подоння та Поволжя, у більшості могил Правобережжя її немає. В похованні 6 кургану 3 скелет орієнтовано у південному секторі, як у більшості могил Азіатської Сарматії II ст. до н. е. — середині II ст. н. е. Власне, поховання 6 відрізняється від сусідніх тільки цим. Речей, які могли б уточнити його датування, немає.

Дату решти поховань визначає супутній інвентар. Посудина з поховання 4 кургану 3 є типовим зразком ранньосарматської ліпної кераміки. Наприклад, горщик такої самої форми походить з поховання 7 кургану 33 біля хутора Авілова у Нижньому Поволжі, датованого II—I ст. до н. е. (Сергацков 2004, с. 21, рис. 21: 4). Орнамент з потрійних ліній, що спускаються по тулубу — найпопулярніший у ранньосарматський час (Мошкова 1963, с. 25). На нашому зразку він скомбінований з подвійним зигзагом по плічках типу посудини III—II ст. до н. е. з Ново-Нікольського у Поволжі (Мошкова 1963, табл. 7: 28). І хоча прямого аналога відшукати не вдалося, збіг форми і орнаментації дозволяє впевнено віднести горщик з поховання 4 до III—I ст. до н. е. Залізний ніж з цього поховання хронологічно нейтральний, а за формою та конструкцією (черешковий клинок з дерев'яною ручкою) є типовим сарматським знаряддям праці.

Сильно кородовані речі з поховання 5 кургану 3 (рис. 5: 5) схожі на фрагменти залізної фібули та пряжки. Точніше, ніж першими століттями н. е., датувати цей комплекс неможливо.

Ліпний посуд (курган 3, поховання 7; курган 5, поховання 6; курган 6, поховання 14) виконаний за сарматським керамічним стандартом і не має більш вузької дати, ніж перші століття н. е. Так само можуть бути датовані прясло і сережки без якоїсь типологічної специфіки з поховання 6 кургану 5.

Люстро з цього комплексу належить типу Хазанов VI. Ці дзеркала (відомо 74 екз.) характерні для причорноморських сарматських пам'яток, починаючи з II ст. до н. е. (Симоненко 2004, с. 144). Диск плаский, іноді з невеликою сегментоподібною виїмкою на краю, середній діаметр від 5 до 7,8 см. Менші (3,7—4,5 см) або великі (8—14,5 см) дзеркала рідкісні. В 11 випадках збереглися дерев'яні футляри. Два дзеркала цього типу були вмонтовані по обидві сторони в центр унікального опахала з Соколової Могили (Ковпаненко 1986, с. 73). Лише одне таке дзеркало було знайдено в похованні пізніше середини II ст. н. е. (Холмське, п. 22), всі інші датовані або II—I ст. до н. е. (8 комплексів), або I — першою половиною II ст. н. е. (66 комплексів).

Втрачене намисто з поховання 6 кургану 5 відтворене у звіті Д. Т. Березовця (рис. 6: 6) та книзі К. Ф. Смирнова (Смирнов 1984, с. 63, рис. 25: 7) [1]. Деякі намистини допомагають звузити дату комплексу. Вічкові намистини типу Алексєєва 26и з'явились у III ст. до н. е., існували до II ст. н. е., а найбільше їх число пов'язане з комплексами I ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 59). Гешировi ромбоподібні пронизі відносяться до пізньої групи типу Алексеева 37 з широкою датою кінець I ст. до н. е. — III ст. н. е. і максимальним поширенням у I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 16).

Датування люстра та намистин у сполученні з формою горщика і сережок дозволяє визначити найбільш вірогідну дату поховання 5 кургану 6 як I—II ст. н. е.

Непросто датувати поховання 14 кургану 6, від якого збереглися ліпний глечик та гончарна чорнолакова мисочка (рис. 6: 10, 11). Мисочка досить поширеної форми, але відсутність оригінального піддону заважає точно визначити її тип. Подібне матове покриття поширене на посудинах пізньоелліністичного та ранньоримського часу. Пригострені загнуті вінця характерні саме для останнього періоду. До такого датування схиляє і форма ліпного глечика з його приземкуватим грушоподібним тулубом.

Таким чином, в матеріалах розкопок Д. Т. Березовця є комплекси ранньосарматського (Кут, Грушівка, Мар'янське, к. 3, п. 4) та середньосарматського (Мар'янське, к. 5, п. 5—7; к. 5, п. 6; к. 6, п. 14) часу за традиційною хронологією. Тотожній обряд поховань різного часу біля Мар'янського вчергове підтверджує правомочність запропонованої автором періодизації (Симоненко 2001, с. 77; 2004, с. 158), за якою всі розглянуті пам'ятки належать до різних фаз I періоду (фаза A_2 — Кут, Грушівка, Мар'янське, к. 3, п. 4; фаза B — Мар'янське, к. 5, п. 5—7; к. 5, п. 6; к. 6, п. 14).

1. Щоправда, К. Ф. Смирнов помилково відніс це намисто до комплексу з Грушівки.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова, М. П. 1972. *Нижнеджулатский могильник*. Нальчик: Эльбрус.

Абрамова, М. П. 1993. *Центральное Предкавказье в сарматское время (III в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Москва: Наука.

Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г-12. Москва: Наука.

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г-12. Москва: Наука.

Балабанова, М. А., Перерва, Е. В., Клепиков, В. М., Кривошеев, М. В., Демкин, В. А., Ельцов, М. В., Скрипкин, А. С., Удальцов, С. Н., Яворская, Л. В., Дьяченко, А. Н. 2014. *Курганный могильник Перегрузное I: результаты междисциплинарных исследований*. Волгоград: РАНХиГС.

Березовец, Д. Т. 1951. *Отчет о работе Горностаевской экспедиции Института археологии АН УССР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/3а.

Березовец, Д. Т. 1953. *Отчет о раскопках курганного могильника в с. Грушевка Апостольского района Днепропетровской области в 1952 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/1а.

Березовець, Д. Т., 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 39-87.

Березовець, Д. Т., 1961. Курганний могильник в с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, X, с. 56-63.

Березовець,Д. Т.,Покровська,Є. Ф.,Фурманська,А. І. 1960. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 102-126.

Вязьмитина, М. И. 1972. *Золотобалковский могильник*. Киев: Наукова думка.

Глухов, А. А., 2005. *Сарматы междуречья Волги и Дона в I — первой половине II в. н. э.* Волгоград: Волгоградское научное издательство.

Дашевская, О. Д. 2014. *Некрополь Беляуса*. Симферополь: Феникс.

Забелина, В. С. 1984. Эллинистическая импортная керамика из Пантикапея. *Сообщения ГМИИ им. А. С. Пушкина*, 7, с. 133-172.

Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.

Королькова, Е. Ф. 2006. *Звериный стиль Евразии: Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.): Проблемы стиля и этнокультурной принадлежности*. Санкт-Петербург: Востоковедение.

Костенко, В. И., 1982. Раннесарматский период в Северном Причерноморье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.)*. Днепропетровск: ДГУ, с. 69-75.

Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2005. Хронология керамических комплексов с античными импортами из раскопок меотских могильников Правобережья Кубани. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 5, с. 219-324.

Мордвинцева, В. И., Хабарова, Н. В. 2002. Серьги из сарматских погребений II в. до н. э. (по материалам фондов ВОКМ). *Нижневолжский археологический вестник*, 5, с. 260-265.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.

Полин, С. В. 1992. *От Скифии к Сарматии*. Киев: Археолог.

Полин, С. В., Симоненко, А. В., 1990. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 73-93.

Полин, С. В., Симоненко, А. В., 2012. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья. В: *Золото, конь и человек. Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко*. Киев: Скиф, с. 155-176.

Рукавишникова, И. В., Яблонский, Л. Т. 2008. Костяные изделия в зверином стиле из могильника Филипповка I. В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Проблемы современной археологии. Сборник памяти В. А. Башилова*. Материалы по археологии России, 10. Москва: Таус, с. 199-238.

Симоненко, А. В. 1977. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 221-230.

Симоненко, О. В. 1991. Роксолани (пошук археологічних відповідностей). *Археологія*, 4, с. 17-28.

Симоненко, О. В., 1994. Ранньосарматський період в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 1, с. 32-48.

Симоненко, А. В., 2000. Могильник Днепрозаводстрой и сарматские памятники «восточной волны» в Северном Причерноморье. *Нижневолжский археологический вестник*, 3, с. 133-144.

Симоненко, А. В. 2001. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье. *Российская археология*, 4, с. 77-91.

Симоненко, А. В., 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии*. Краснодар, с. 134-173.

Смирнов, К. Ф., 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Смирнов, К. Ф., Петренко, В. Г. 1963. *Савроматы Поволжья и Южного Приуралья*. Свод археологических источников, Д1—9. Москва: Наука.

Сокольский, Н. И. 1976. *Таманский толос и резиденция Хрисалиска*. Москва: Наука.

Федоров, В. К. 1992. Савромато-сарматские костяные ложечки: К вопросу об индо-арийских корнях некоторых явлений савромато-сарматской культуры. *Башкирский край*, 2, с. 80-113.

Федоров, В. К. 2002. *Культ Сомы / Хаомы у ранних кочевников степей Евразии: на материалах костяных ложечек из Южно-Уральских погребений VI в. до н. э. — IV в. н. э.* Диссертация к. и. н. Уфа.

Федоров, В. К. 2013. Костяные ложечки в курганах ранних кочевников. *Российская археология*, 2, 44-61.

Фурманская, А. И., Покровская, Е. Ф., Березовец, Д. Т. 1953. *Отчет о работе Марьинского отряда Никопольско-Гавриловской экспедиции 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/1а.

Ebert, M., 1913. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson, Süd Russland. *Prahistorische Zeitschrift*, 5, S. 3-80.

REFERENCES

Abramova, M. P. 1972. *Nizhnedzhulatskii mogilnik*. Nalchik: Elbrus.

Abramova, M. P. 1993. *Tsentralnoe Predkavkaze v sarmatskoe vremia (III v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G-12. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G-12. Moskva: Nauka.

Balabanova, M. A., Pererva, E. V., Klepikov, V. M., Krivosheev, M. V., Demkin, V. A., Eltsov, M. V., Skripkin, A. S., Udaltsov, S. N., Iavorskaia, L. V., Diachenko, A. N. 2014. *Kurgannyi mogilnik Peregruznoe I: rezultaty mezhdistsiplinarnykh issledovanii*. Volgograd: RANKhiGS.

Berezovets, D. T. 1951. *Otchet o rabote Gornostaevskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/3a.

Berezovets, D. T. 1953. *Otchet o raskopkakh kurgannogo mogilnika v s. Grushevka Apostolskogo raiona Dnepropetrovskoi oblasti v 1952 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/1a.

Berezovets, D. T., 1960. Rozkopky kurhannoho mohylnyka epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IX, s. 39-87.

Berezovets, D. T., 1961. Kurhannyi mohylnyk v s. Hrushivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, X, s. 56-63.

Berezovets, D. T., Pokrovska, Ye. F., Furmanska, A. I. 1960. Kurhany epokhy bronzy poblyzu s. Marianskoho. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IX, s. 102-126.

Viazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkovskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Glukhov, A. A., 2005. *Sarmaty mezhdurechia Volgi i Dona v I — pervoi polovine II v. n. e.* Volgograd: Volgogradskoe nauchnoe izdatelstvo.

Dashevskaia, O. D. 2014. Nekropol Beliausa. Simferopol: Feniks.

Zabelina, V. S. 1984. Ellinisticheskaia importnaia keramika iz Pantikapeia. *Soobshcheniia GMII im. A. S. Pushkina*, 7, s. 133-172.

Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.

Korolkova, E. F. 2006. *Zverinyi stil Evrazii: Iskusstvo plemen Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia v skifskuiu epokhu (VII—IV vv. do n. e.): Problemy stilia i etnokulturnoi prinadlezhnosti*. Sankt-Peterburg: Vostokovedenie.

Kostenko, V. I., 1982. Rannesarmatskii period v Severnom Prichernomore. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti stepnogo Podneprovia (III—I tys. do n. e.)*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 69-75.

Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2005. Khronologiia keramicheskikh kompleksov s antichnymi importami iz raskopok meotskikh mogilnikov Pravoberezhia Kubani. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 5, s. 219-324.

Mordvintseva, V. I., Khabarova, N. V. 2002. Sergi iz sarmatskikh pogrebenii II v. do n. e. (po materialam fondov VOKM). *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 5, s. 260-265.

Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kiev: Naukova dumka.

Polin, S. V. 1992. *Ot Skifii k Sarmatii*. Kiev: Arkheolog.

Polin, S. V., Simonenko, A. V., 1990. «Rannesarmatskie» pogrebeniia Severnogo Prichernomoria. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 73-93.

Polin, S. V., Simonenko, A. V., 2012. «Rannesarmatskie» pogrebeniia Severnogo Prichernomoria. In: *Zoloto, kon i chelovek. Sbornik statei k 60-letiiu Aleksandra Vladimirovicha Simonenko*. Kiev: Skif, s. 155-176.

Rukavishnikova, I. V., Iablonskii, L. T. 2008. Kostianye izdeliia v zverinom stile iz mogilnika Filippovka I. In: Moshkova, M. G. (ed.). *Problemy sovremennoi arkheologii. Sbornik pamiati V. A. Bashilova*. Materialy po arkheologii Rossii, 10. Moskva: Taus, s. 199-238.

Simonenko, A. V. 1977. Novye sarmatskie pogrebeniia Nizhnego Podneprovia. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 221-230.

Symonenko, O. V. 1991. Roksolany (poshuk arkheolohichnykh vidpovidnostei). *Arkheolohiia*, 4, s. 17-28.

Symonenko, O. V., 1994. Rannosarmatskyi period v Pivnichnomu Prychornomori. *Arkheolohiia*, 1, s. 32-48.

Simonenko, A. V., 2000. Mogilnik Dneprozavodstroi i sarmatskie pamiatniki «vostochnoi volny» v Severnom Prichernomore. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 3, s. 133-144.

Simonenko, A. B. 2001. Evropeiskie alany i alany-tanaity v Severnom Prichernomore. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 77-91.

Simonenko, A. V., 2004. Khronologiia i periodizatsiia sarmatskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: Raev, B. A. (ed.). *Sarmatskie kultury Evrazii: problemy regionalnoi khronologii*. Krasnodar, s. 134-173.

Smirnov, K. F., 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.

Smirnov, K. F., Petrenko, V. G. 1963. *Savromaty Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—9. Moskva: Nauka.

Sokolskii, N. I. 1976. *Tamanskii tolos i rezidentsiia Khrisaliska*. Moskva: Nauka.

Fedorov, V. K. 1992. Savromato-sarmatskie kostianye lozhechki: K voprosu ob indo-ariiskikh korniakh nekotorykh iavlenii savromato-sarmatskoi kultury. *Bashkirskii krai*, 2, s. 80-113.

Fedorov, V. K. 2002. *Kult Somy / Khaomy u rannikh kochevnikov stepei Evrazii: na materialakh kostianykh lozhechek iz Iuzhno-Uralskikh pogrebenii VI v. do n. e. — IV v. n. e.* Dissertatsiia k. i. n. Ufa.

Fedorov, V. K. 2013. Kostianye lozhechki v kurganakh rannikh kochevnikov. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, 44-61.

Furmanskaia, A. I., Pokrovskaia, E. F., Berezovets, D. T. 1953. *Otchet o rabote Marinskogo otriada Nikopolsko-Gavrilovskoi ekspeditsii 1953 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/1a.

Ebert, M., 1913. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson, Süd Russland. *Prahistorische Zeitschrift*, 5, S. 3-80.

A. V. Symonenko

SARMATIAN BURIALS EXCAVATED BY DMYTRO BEREZOVETS AT THE LOWER DNIEPER BASIN

During the campaigns of 1951 and 1953 Dmytro Berezovets excavated the Sarmatian graves near the Kut, Hrushivka and Marianske villages of Apostolovski district of Dnipropetrovsk region. These materials were published briefly, without typological and chronological definitions and analysis of the historical context, with illustrations of rather low quality. Moreover, there was some confusion and errors later made by some researchers, including the author, which have been replicated with each reference. Therefore, it is worthy to republish these materials from the standpoint of the current level of the Sarmatian studies in order to correct certain errors as well.

Dmytro Berezovets has discovered the assemblages both of Early Sarmatian (Kut, Hrushivka, Maryanske, barrow 3, grave 4) and Middle Sarmatian Age (Marianske, barroow 5, graves 5—7; barrow 5, grave 6; barrow 6, grave 14) according to traditional chronology. All Sarmatian burials under study were the secondary graves in the Bronze Age mounds and Scythian ones. The skeletons lied supine, with their heads directed to Northern sector. Among the grave goods are the Roman and Sarmatiam pottery, simple bronze adornment, cornelian, jade and glass beads, bronze mirror, bone ritual spoon etc. The Early Sarmatian assemblages discovered by Dmytro Berezovets are dated to the late 2nd—1st century BC, the Middle Sarmatiam ones to the 1st—2nd centuries AD. The identical funeral rite of the graves of different date near Marianske once again confirms the validity of the periodization proposed by me in due time, according to which all the graves under study belong to different phases of the first period (phase A_2 — Kut, Hrushivka, Marianske, barrow 3, grave 4; phase B — Marianske, barrow 3, graves 5—7; barrow 5, grave 6; barrow 6, grave 14).

Keywords: Sarmatians, burials, mounds, Lower Dnieper, ceramics, kantharos, chronology.

Одержано 12.07.2021

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SYMONENKO Aleksandr, Doctor habil., Chief Research Fellow, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6878-556X, e-mail: simonal@ukr.net.

УДК [929БЕРЕЗОВЕЦЬ:903.5'1](477.54) DOI: 10.37445/adiu.2021.03.23

В. С. Аксьонов

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ ТА НЕТАЙЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ВІДКРИТТЯ, СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗДОБУТКИ

У статті представлені попередні результати останніх років дослідження Нетайлівського ґрунтового могильника салтівської культури, який було відкрито у 1959 р. експедицією на чолі з Д. Т. Березовцем. У роботі уточнюються висновки дослідника відносно специфіки поховального обряду, хронології некрополя та етнічної належності населення, яке його залишило. Наголошується, що первинним місцем проживання населення, яке залишило Нетайлівський могильник, були райони Північно-Східного Кавказу.

Ключові слова: *салтівська культура, поховальний обряд, праболгари, Північно-Західна Хозарія, Північно-Східний Кавказ.*

Д. Т. Березовець відомий усім зацікавленим слов'янською археологією як першовідкривач пеньківської та волинцевської археологічних культур. Проте значний внесок Д. Т. Березовець зробив й у дослідження поховальних пам'яток салтівської культури, а саме Верхньо-Салтівського катакомбного могильника та Нетайлівського ґрунтового некрополя. Роботи на цих пам'ятках проводилися у 1959—1961 рр. Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця (Федоров 2012, с. 34—36). Саме тоді, окрім традиційного дослідження головного катакомбного могильника, відкритого ще у 1900 р. місцевим вчителем В. О. Бабенком, вперше значними ділянками відбулись розкопки на Верхньо-Салтівському городищі й селищі. Досліджували тоді ще маловивчений ІІІ могильник (ВСМ ІІІ; Березовец 1961, с. 1—33), на якому виявили 80 катакомбних споруд, з котрих було розкопано лише 23 (Березовец 1961, с. 5). Така розбіжність між кількістю виявлених і досліджених катакомб була пов'язана з тим, що робіт на могильнику залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи, які не мали досвіду дослідження земляних катакомб (Колода 2011, с. 25).

Неперевершеним досягненням Кочетоксьої експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця було відкриття та дослідження протягом трьох сезонів салтівського ґрунтового могильника біля с. Металівка (Вовчанський р-н Харківської обл.). В науковій літературі ця пам'ятка відома як «Нетайлівський могильник». Могильник розташований на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), у 100 м від східної околиці с. Металівка та у 500 м на схід від берега водосховища (рис. 1), навпроти Верхньо-Салтівського городища. За три роки силами експедиції Д. Т. Березовця було розкопано 124 поховання (з них 3 поховання бронзової доби; Березовец 1962, с. 18—22).

Як першовідкривач Д. Т. Березовець звернув увагу на низьку специфічних рис поховального обряду Нетайлівського некрополя. Так, дослідник зазначив, що у заповненні могильних ям ніякі знахідки не зустрічалися (Березовец 1961, с. 2, 4), при тому, що у більшості досліджених могил людські кістяки знаходилися не в анатомічному стані, а сліди пограбування або ознаки вторинного розкопування могил не були простежені (Березовец 1961, с. 2, 8). Дослідник звернув увагу і на таку особливість поховального обряду як повна відсутність у значній кількості могильних ям людських решток (Березовець 1961, с. 8). Такі могили дослідник запропонував вважати кенотафами або могильними ямами для тих поховань, від яких нічого не залишилося після первинного поховання (Березовец 1961, с. 11).

© В. С. АКСЬОНОВ, 2021

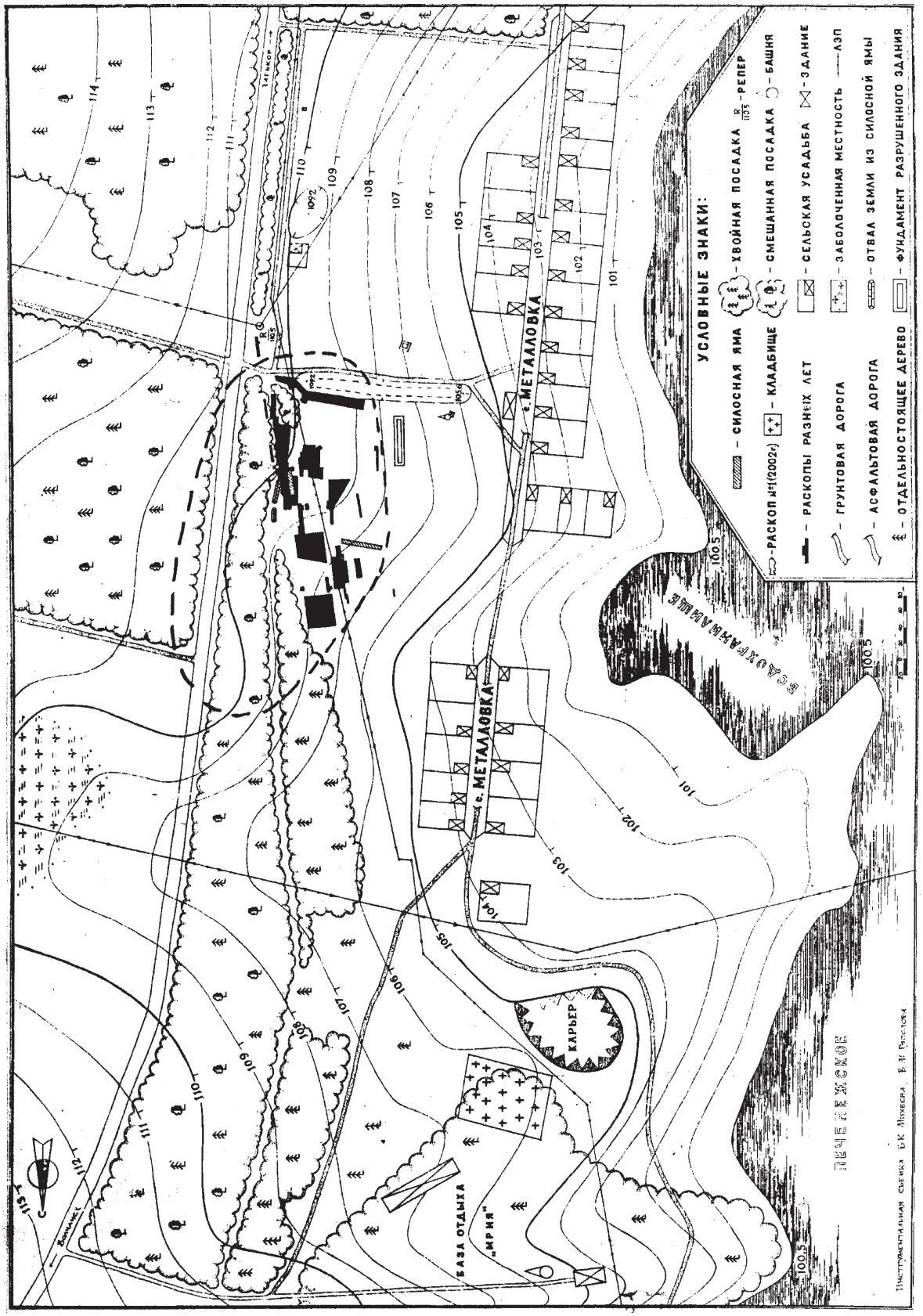

Рис. 1. Ситуаційний план Нетайлівського могильника (А — віротідні кордони некрополя)

Дослідник у своєму звіті зробив припущення і відносно поховань Нетайлівського могильника, у яких анатомічний порядок кістяків людей був навмисно порушений у давнину. Д. Т. Березовець запропонував кілька варіантів поводження з тілом померлої людини у населення, що залишили цей некрополь: 1) спочатку поховання здійснювалося на поверхні землі, де на тіло впливали зовнішні фактори, і лиш потім тіло потрапляло до могильної ями; 2) тіло людини поміщали до могильної ями, яка залишалася відкритою деякий часи лише потім рештки засипалися землею, але перед цим кістки людини розкидалися по дну могили (Березовец 1961, с. 9). Опрацювавши матеріали розкопок могильника 1959—1961 рр. О. В. Іченська пропустила, що поховання здійснювалися кількома способами: 1) у відкритій ямі, яку засипали вже після перетворення тіла померлої людини на скелет; 2) у злегка присипаній могильній ямі; 3) у могильній ямі викладалися рештки людини вже після того, як вони зазнали розкладу на поверхні землі (Иченская 1981, с. 92—93). Таким чином, обидва дослідники вважали, що навмисна руйнація кістяків у похованнях Нетайлівського могильника пов'язана з обрядом «вторинного поховання» небіжчиків, при якому до могили потрапляли вже очищені від м'яких тканин рештки небіжчика (Березовец 1975, с. 427, 429; Иченская 1981, с. 92—93).

Після досліджень Д. Т. Березовця роботи на Нетайлівському могильнику довгий час не проводилися. Відновилися роботи завдяки зусиллям харківського археолога А. В. Криганова, під керівництвом якого роботи на могильнику відновилися у 1990 р. і продовжувалися до 2002 р. (Крыганов 1993, с. 93—94; Крыганов, Чернигова 1993, с. 35—42; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 362—368). У 1993 р. охоронні роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею (Аксенов 2006 с. 51—63). У 2002, 2003 рр. у роботі на могильнику, одночасно з експедицією А. В. Криганова, приймала участь експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства під керівництвом В. К. Міхеева. У 2004 р. вивченням пам'ятки одночасно займалися: Лівобережна ранньосередньовічна археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом О. В. Комара (Комар 2008, с. 45—46), експедиція під керівництвом А. В. Криганова та експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хозарознавства під керівництвом В. К. Міхеєва (Аксенов, Михеев 2005, с. 134—156; Аксенов, Хоружая 2005, с. 182—198). Загальне керівництво двома останніми експедиціями здійснював доцент Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди В. В. Колода. З 2006 р. систематичні роботи на могильнику ведуться експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова із залученням студентів Харківської державної академії культури. Загальна кількість досліджених на могильнику поховань на 2018 р. (з урахуванням 124 могил, досліджених експедицією Д. Т. Березовця) нині становить 536.

Ці нові дослідження підтвердили ситуацію з людськими рештками в могильних ямах, яку змалював Д. Т. Березовець. У переважній більшості досліджених могил не були зафіксовані людські рештки, а якщо вони і знаходилися у могилі, то вони були представлені окремими зубами, кістковим тліном, окремими трубчатими кістками рук та ніг поганої збереженості, які до того ж знаходилися у різних частинах поховальної ями та доволі часто у заповненні могильної ями на різній глибині (Аксенов 2006, с. 57; 2009, с. 231—258; Аксёнов, Хоружая 2005, с. 199—215; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 355, 365—366, табл. 1). При цьому відсутність людських решток при наявності поховального інвентарю у могильних ямах автор цієї статті пов'язує зі специфікою ґрунту та зі зміною гідрологічної ситуації у зоні розташування могильника, яка склалася вже після його використовування (Аксенов 2006, с. 59—60). Ще Д. Т. Березовець відзначав, що у спекотне літо 1960 р. заповнення могил було таким твердим, що його доводилося рубати ломами та кирками, при цьому за робочий день два робітники заглиблювалися лише на 40—50 см (Березовец 1961, с. 3). При спробі заливати могили водою, результати були не кращі — за 15—16 годин земля розмокала тільки на 8—10 см, а далі її доводилося знов довбати киркою (Березовец 1961, с. 3). За спостереженнями А. В. Криганова, у дощове літо 1990 р. дно особливо глибоких поховань доволі швидко вкривалося водою, і речі доводилося ледве не виловлювати з мулу, на який перетворювалося заповнення могильних ям. Такі зміни у водному режимі в зоні розташування некрополя не могли не вплинути на збереженість людських кісток у похованнях.

Збільшення кількості досліджених поховань на могильнику, більш ретельне спостереження за стратиграфію у поховальних комплексах дозволило археологам по новому інтерпретувати навмисну руйнацію людських кістяків на Нетайлівському некрополі. А. В. Криганов та Н. В. Чернігова, за результатами своїх робіт на могильнику, висловили припущення, що навмисна руйнація людських кістяків пов'язана з пограбуванням поховань, вірогідно, печенігами у кінці IX ст. (Крыганов, Чернигова 1993, с. 39). При цьому учасники експедиції А. В. Криганова звернули увагу на присутність в двох випадках (похов. № 198, 201) навмисних пізніх вкопів у могильні ями, що, на їх думку, свідчило про повторне проникнення до могил (Жиронкина, Крыганов, Цитковская 1995, с. 178—179; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 356). Ці проникнення до могил, як вони вва-

жали, мали не грабіжницький, а ритуальний характер (Жиронкина, Крыганов, Цитковская 1995, с. 179). Проте в цілому на могильнику, як вони вважали, повторне проникнення до могил не характерно (Жиронкина, Цитковская 1996, с. 356). Пізніше, після аналізу матеріалів розкопок могильника 1959—1961 і 1990—1995 рр., О. Ю. Жиронкіна та Ю. І. Цітковська дійшли висновку, що поховальний обряд населення, яке залишило цей могильник, передбачав покладання до могильної ями вже очищених від м'яких тканин під впливом природних чинників людських кісток, що, на їх думку, знаходило відповідності у зороастрійському обряді поховання (Жиронкина, Цитковская 2004, с. 214).

О. В. Комар у двох із семи досліджених ним похованнях зафіксував навмисну руйнацію людських кістяків з проведенням якихось ритуальних дій, після розкопування у давнину могили по всій її площі (Комар 2008, с. 46). Він припустив, що масове розкопування могил з наступною руйнацією кістяка людини та ритуальними діями з використанням вогню могло бути разовою непересічною подією, а не обов'язковою частиною поховальних обрядів, які здійснювалися родичами померлих людей (Комар 2008, с. 46).

У ході робіт на Нетайлівському некрополі у 2006—2018 рр. було зафіксовано, що 18,2 % досліджених поховальних комплексів містять наочні сліди повторного розкопування могильних ям. Це знайшло відображення у першу чергу у фіксації ходів повторних вкопів до могильних ям, які могли бути як меншими за розмірами від самих могильних ям (Аксёнов 2012а, рис. 1, 4, 6), так і такими, що повністю перекривали первинну могильну яму (Аксёнов 2012а, рис. 2, 3, 5). В таких випадках біля стінок могильної ями залишалися останці ґрунту, які відповідали первинному заповненню могильної ями. У заповненні самих повторних вкопів до могил доволі часто зустрічаються цілі глиняні посудини та їх розвали, окремі речі та кістки людини (часто черепи), які були вилучені з дна могильних ям. При цьому у самих могилах доволі часто залишалися достатньо престижні та дорогоцінні речі, тоді як кістяки людей містили сліди навмисної руйнації (Аксёнов 2012, с. 57—58). За нашими спостереженнями, навмисному повторному розкопуванню піддавалися поховання, які належали як дорослим чоловікам та жінкам, так і дітям. Розкопування могил було здійснено впродовж незначного часу після здійснення поховання, коли на поверхні землі ще не зникли наочні ознаки присутності тут могили. Після проникнення до могили та здійснення з рештками людини певних дій яма не залишалася відкритою, а засипалася ґрунтом, про свідчить стратиграфія могильних ям (Аксёнов 2017, с. 42, рис. 2: 2, 3).

Все це, на нашу думку, свідчить, що у нетайлівців існував один із різновидів поховального обряду, який є аналогічним до обряду південних слов'ян «двоструко сохранивание», «разкопальки», що проводився через 3, 5, 7 років після поховання тіла померлої людини (Седакова 2004, с. 32, 92). Для людини традиційного суспільства біологічна смерть індивіда не обов'язково означала перехід його до розряду мерців, а тим більше входження до групи предків. Остаточне отримання цього статусу за даними етнографії інколи відбувалося через якийсь, іноді доволі тривалий, проміжок часу (1, 3, 5, 7, 9 років), а до того часу померла людина перебувала у перехідному стані (не жива, але і не остаточно мертва) (Косарев 2003, с. 183, 192—193). Поховальний обряд повинен був забезпечити цей перехід у потойбічний світ, зробити йому остаточний, коли повернення у світ живих робилося неможливим за будь-яких обставин (Косарев 2003, с. 183, 192—193). У такому разі навмисне порушення цілісності решток померлої людини через деякий час після її поховання неталівцями розглядалося як завершення переходу небіжчика до групи предків, що супроводжувалось ритуальним розбиттям посуду, що належав померлій людині та частковим вилучення та руйнацією інвентарю,що супроводжував її. Ці дії відповідають так званій «заключній церемонії», проведення якої означало закінчення жалоби за померлою людиною та робило для живих смерть родича повною та остаточною, після чого «душа покійника» вже не могла індивідуально впливати на спільноту живих людей (Леви-Брюль 1994, с. 250—251). Після проведення такої «заключної церемонії» живим родичам вже не було потреби боятися цього конкретного покійника (Леви-Брюль 1994, с. 252).

За поховальним інвентарем Нетайлівський могильник Д.Т. Березовцем був віднесений до салтівського часу та датований VIII—IX ст. (Пархоменко 1983, с. 86). Нові розкопки могильника дозволили поточнити час його існування. Так, у похованнях 132, 134, 164 «Б», 215, 250, 267, 380, 413, 491, 498 були виявлені елементи поясної гарнітури (рис. 2: 1—21), характерні для ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—790 рр. н. е.; Комар 1999, табл. 3: 125, 126, 141; Белік 2002, рис. 1; Аксенов 2010, рис. 2: 11—14; 3: 14). Аналогічні нетайлівським елементи поясної гарнітури відомі виключно за матеріалами «підкурганних поховань з ровиками» VII — першої половини VIII ст. н. е. (Иванов 2001, с. 118—131). У похованні 525 була знайдена бронзова візантійська пряжка типу Корінф варіанту 2 (рис. 2: 22). Пряжки цього виду за межами Криму в пам'ятках хозарського часу не були зустрінуті жодного разу. Кримські поховальні комплекси, що містять подібні поясні пряжки датуються другою половиною VIII ст. (Айбабин 1993, с. 126; 2003, с. 60, 61, табл. 37: 32, 33). За знайденою пряжкою поховання

Рис. 2. Елементи поясної гарнітури з ранніх поховань Нетайлівського могильника: 1 — № 139; 2 — № 134; 3, 5, 6 — № 164 «Б»; 4 — № 250; 7 — № 132; 8, 11, 12 — № 215; 9, 10 — № 267; 13 — № 380; 14—16 — № 413; 17—20 — № 491; 21 — № 498; 22 — № 525

№ 525 може бути датовано часом не пізніше 780 р. н. е. — етапом 2 хронологічного горизонту Столбіще—Старокорсунська (Аксьонов 2014, с. 95).

З двох поховань могильника (№ 164 «Б» і 249) походять два золоті візантійські соліди Костянтина V відчеканені у 751—757 рр. (Белік 2002, с. 16; Аксьонов 2011, с. 95). В похованні 472 могильника була знайдена золота імітація соліда Лева III (717—741 рр.) класу III (чекан 732—741 рр.) за Ф. Грінсоном (Аксьонов 2011, с. 94, рис. 4). Новітні дослідження показали, що надходження візантійської золотої монети до Хозарії припиняється після 757—760 рр. (Круглов 2002, с. 90), та починається інтенсивне надходження до Хозарії та Східної Європи (через територію каганату) арабської срібної монети (Комар 1999, с. 132). Цінність та рідкіс-

ність візантійської золотої монети на території Хозарії призвели до того, що в степових поховальних комплексах другої половини VIII ст. зустрічаються або сильно потерті (Барановка 13), або дефектні (Чістяково, поховання 249 Нетайлівського могильника) екземпляри. З цим же періодом пов'язано випадіння золотих солідів Лева III та Костянтина V (Планерське, Нетайлівський некрополь поховання 164 «Б», 249, Таманське) та імітацій візантійських монет (Валовий, 31/2, Дмітрієвський катакомбний могильник, Мощева Балка, Старо-Салтівський катакомбний могильник, Чуфу-Кале) (Круглов 2002, с. 91). Таким чином, імітація соліда Лева III з поховання 472 є своєрідним відображенням кінця територіально-хронологічної групи 3В (за Є. В. Кругловим) обігу золотої візантійської монети на теренах Східної Європи. Тому імітація візантійської золотої монети з поховання 472 вказує, що воно було здійснено в межах другої половини VIII ст., скоріш за все — у 780—800 рр. та відноситься до хронологічного горизонту I/II (за О. В. Комаром; Комар 1999, с. 132). Інші нетайлівські поховання з золотими візантійськими монетами — № 164 «Б» (солід Костянтина V 751—757 рр.) та № 249 (половинка соліда Костянтина V 751—757 рр.) належать фазам 2 ранньосалтівського горизонту (№ 164 «Б») і 3 горизонту I/II (№ 249), та датовані 760—770 і 770—790 рр., відповідно (Комар 2009, с. 307).

Таким чином, виникнення Нетайлівського некрополя слід віднести до ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—790 рр. н. е.). Не суперечать цьому металеві деталі костюму та прикраси, що представлені у деяких похованнях некрополя. Так, в похованнях могильника були знайдені фібули двох типів (рис. 3: 6—15), які зовсім не представлені на інших пам'ятках лісостепового варіанту салтівської культури. У похованнях 14, 143, 397, 398, 480, 526, 533 представлені арбалетні Т-подібні фібули з прямокутним щитком на корпусі, у місці переходу спинки виробу у видовжену ніжку (рис. 3: 6—11). Фібули, що типологічно близькі цим виробам, досить добре представлені на пам'ятках VIII—X ст. н. е. з території Осетії, Дагестану, Чечні та Інгушетії (Амброз 1966, с. 46, табл. 6: 9; 1971, с. 130, 143, рис. 15: 8; 6: 10, 11; 7: 1; Багаев, Мамаев 2009, рис. 4Б: 33).

З поховань 164 «Б», 340, 460, 480 походять Т-подібні фібули з пластинчатою вигнутою спинкою трапеціеподібної форми та пласкою лопатоподібною ніжкою (рис. 3: 12—15). У фібул з поховань 164 «Б», 340, 480 в місці переходу спинки у ніжку знаходиться квадратний щиток, який є злегка піднесеним нам поверхнею ніжки. Подібні фібули (тип 3 за М. Х. Багаевим) трапляються на пам'ятках Північно-Східного Кавказу починаючи з III—IV ст. н. е. (Багаев 2004, с. 143, рис. 6: 8, 9) та представлені поодинокими екземплярами з комплексах турбаслінської культури (друга половини VI—VII ст. н. е. Середнього Поволжя (Казаков 1996, с. 54, рис. 4: 17, 18).

Фібули цих типів у деяких похованнях некрополя знаходилися в комплексі з прикрасами, які не зустрічаються в «класичних» салтівських старожитностях. До них належать скроневі кільця з 14-гранною привіскою (поховання 164 «Б», 350, 397, 398; рис. 3: 1—5) та масивні браслети з розширеними кінцями та потовщенням у середній частині (поховання 164 «Б», 340, 397; рис. 3: 16—19). Скроневі підвіски з 14-гранною привіскою були улюбленою прикрасою впродовж тисячі років, починаючи з IV ст. н. е., у народів, що мешкали на території сучасного Дагестану (Атаев 1963a, с. 231—235). Тут же спостерігається і найбільша їх різноманітність за формою та розмірами (Атаев 1963b, с. 53). За технікою виготовлення та розмірами скроневі підвіски з поховань Нетайлівського могильника датовані VII—VIII ст. (Аксенов 2012b, с. 179). Браслети з потовщенням на кінцях та в середній частині, подібні до знайдених в похованнях Нетайліського некрополя, характерні для пам'яток Дагестану V—VII ст., де вони зустрічаються разом зі скроневими кільцями, що оздоблені 14-гранником на кінці (Атаев 1963a, с. 52, 60).

Набори, які складалися з Т-подібної фібули, скроневих кілець з 14-гранником та масивних браслетів з потовщенням на кінцях та у середній частині, окрім Нетайлівського могильника, у VIII—IX ст. характерні лише для районів сучасної Чечні, Інгушетії та Дагестану (Аксёнов 2012b, с. 183, рис. 4), тобто для району первинного центру Хозарського каганату. Це дає можливість вважити, що населення, яке залишило ранню групу поховань на Нетайлівському могильнику, переселилося у басейн Сіверського Дінця саме з цих районів Північно-Східного Кавказу.

Все це дає можливість повернутися до визначення етнічної належності Нетайлівського некрополя. Перший дослідник могильника — Д. Т. Березовець, зробивши аналіз поховального обряду, прийшов до висновку, що некрополь був залишений представниками болгарського етнічного компоненту салтівської культури (Березовець 1975, с. 435). Цей висновок дослідника підтримали його колеги (Иченская 1981, с. 94—95; Крыганов, Чернигова 1993, с. 35; Аксёнов 1997, с. 34—35). Накопичення матеріалів дозволили О. В. Комару висловити припущення, що салтівські інгумаційні поховання зі східним орієнтуванням небіжчика (Нетайлівський могильник) та салтівські кремації (Нова Покровка, Тополі, Суха Гомільша, Червона Гірка тощо) належать представникам хозарського етносу, які після низки тяжких поразок від арабів на Північно-Східному Кавказі в кінці VII — на початку VIII ст. та в особливості після

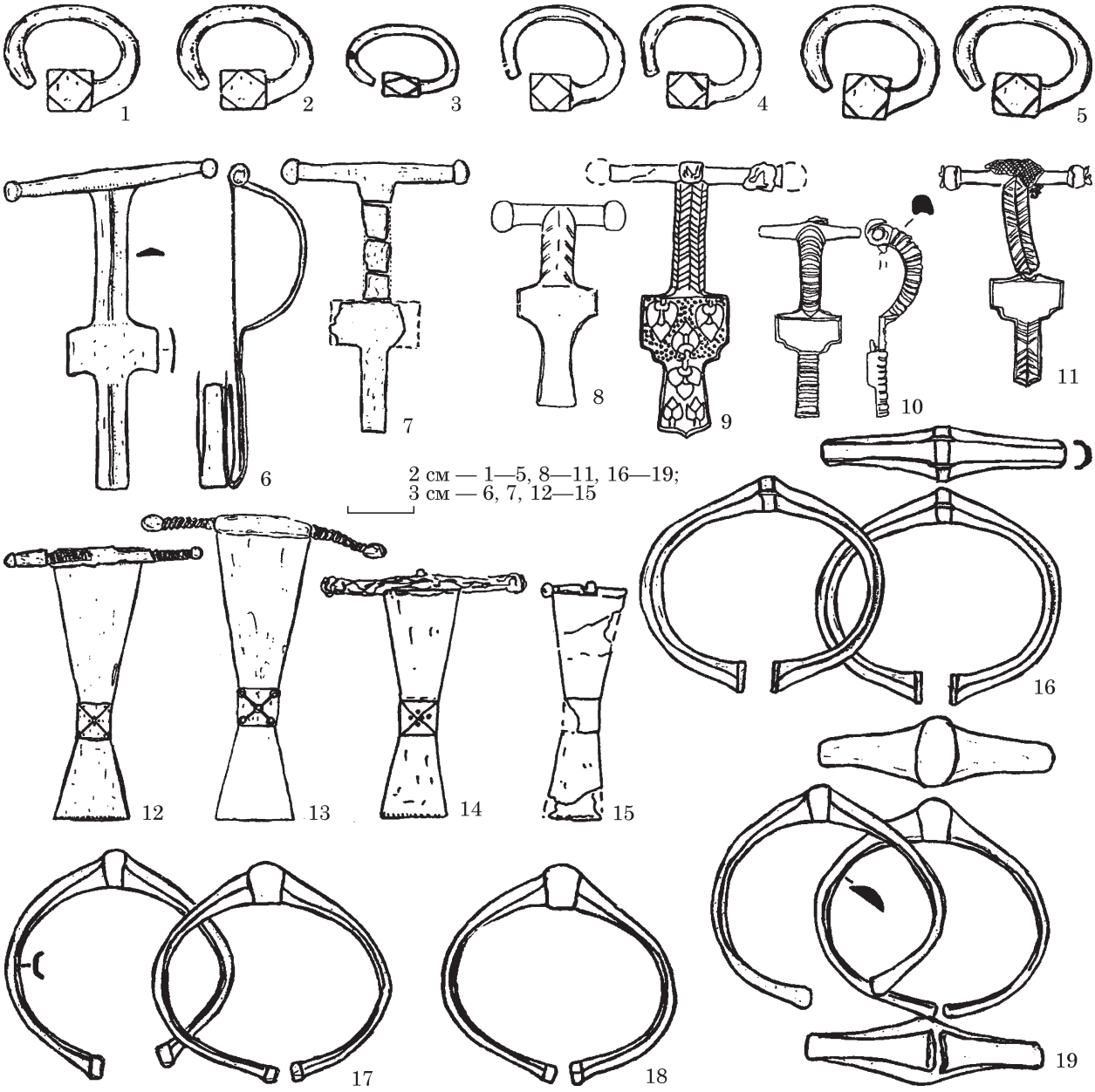

Рис. 3. Прикраси та фібули з ранніх поховань Нетайлівського могильника: 1, 2, 13, 19 — № 350; 3, 6 — № 398; 4, 8, 17 — № 397; 5, 12, 16 — № 164 «Б»; 7 — № 143; 9 — № 480; 10 — № 526; 11 — № 533; 14 — № 440; 15 — № 460; 18 — № 456

походу Мервана 737 р., повторно повертаються до українського лісостепу та займають басейн Сіверського Дінця (Комар 1999, с. 133; 2005, с. 213).

На нашу думку, остаточно ототожнювати населення, яке залишили Нетайлівський могильник з хозарами, поки що завчасно. Так, на некрополі зафіксовано три основні типи поховань воїнів-вершників: тип I — поховання людини в супроводі коня, який лежить біля ніг господаря, перпендикулярно тілу людини у спеціально зробленій ніші-підбої (поховання 23, 53, 127, 343, 391, 406, 435, 438, 444, 466, 482, 486, 492, 500, 509, 522, 532, 536) (рис. 4: 1, 2); тип II — поховання людини супроводжувалось черепом та кістками ніг коня, які розташовувалися біля ніг людини у ніші-підбої, або на дні могильної ями, або у заповнення могили безпосередньо над ногами людини (поховання 10, 52, 132, 171, 252, 255, 345, 380, 404, 407, 413, 450, 491, 512) (рис. 4: 3, 4; 5: 1—5).

Аналіз поховань воїнів-вершників Нетайлівського некрополя засвідчив, що частина поховань вершників II типу за складом та розташуванням решток коня у могильній ямі відповідають угорській поховальній традиції (Казаков 1984, с. 105; 1988, с. 83). Таким же чином розташовані рештки коня (череп коня різцовою частиною звернуто до голови господаря; череп коня покладено зверху на кістки ніг коня, які складені в купу; рештки коня лежать трохи лівіше від ніг господаря) у не чисельних

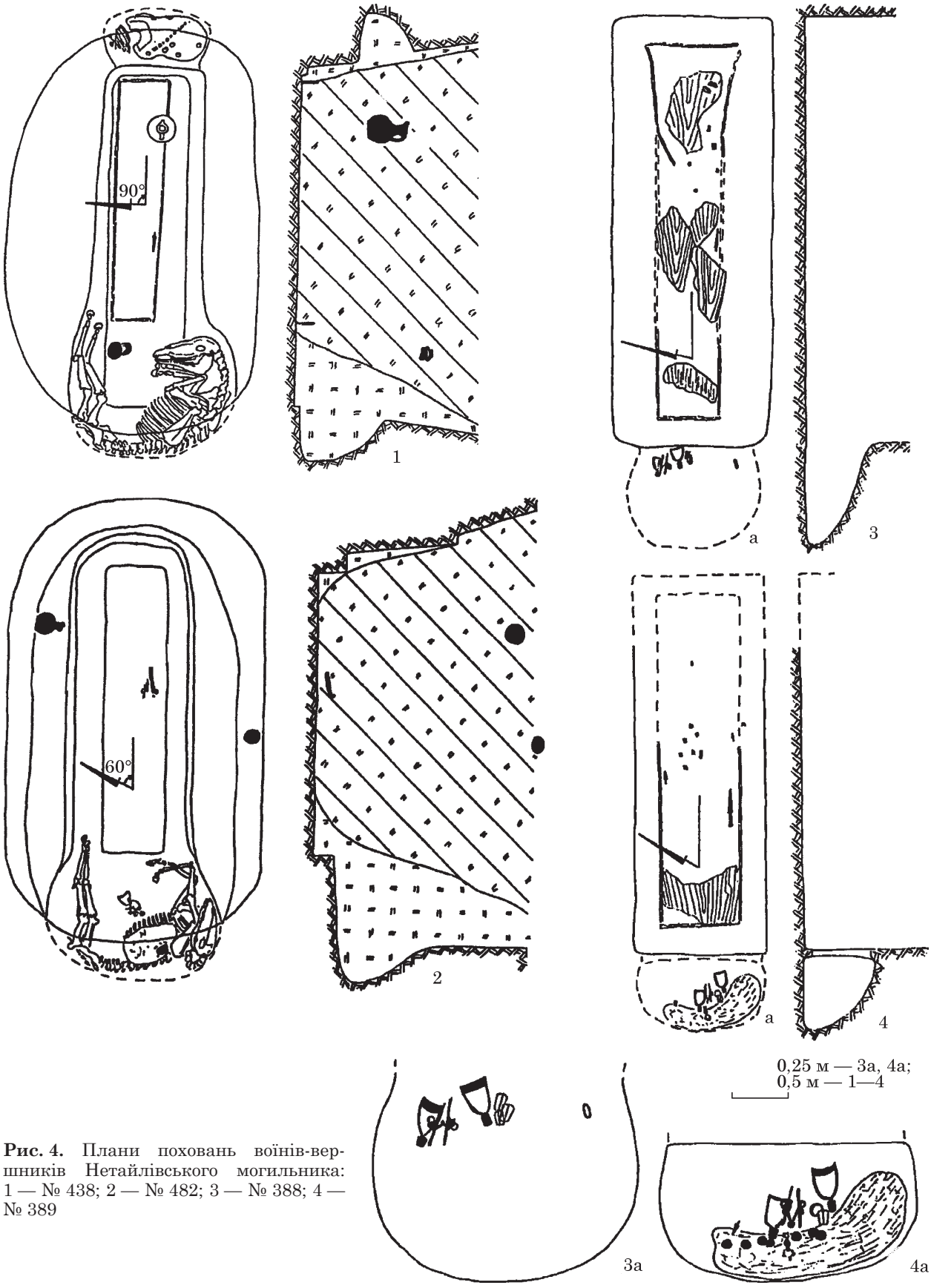

Рис. 4. Плани поховань воїнів-вершників Нетайлівського могильника: 1 — № 438; 2 — № 482; 3 — № 388; 4 — № 389

похованнях мадяр, які були знайдені на території сучасної України (Бокий, Плетнева 1988, рис. 2, 7; Приймак, Супруненко 1994, с. 81), та у змішаних тюрко-угорських похованнях салтівського часу на території Середнього Поволжя (Халикова 1971, с. 71; Генинг, Халиков 1964, с. 23, рис. 8а). Окремі поховання з таким складом та розташуванням залишків коня

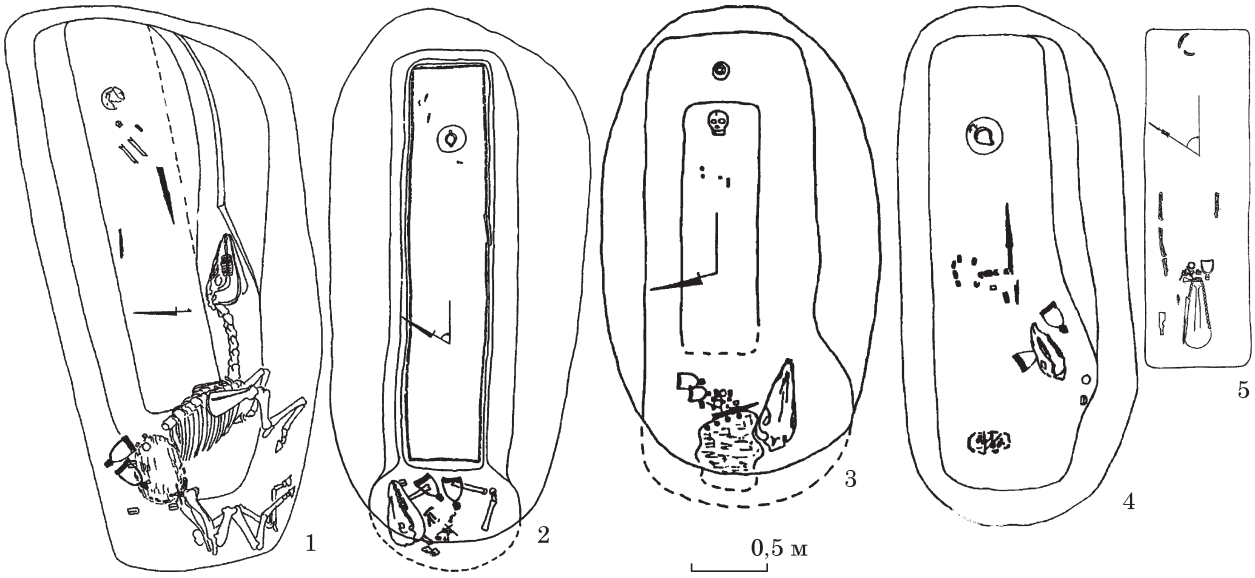

Рис. 5. Плани поховань воїнів-вершників Нетайлівського могильника: 1 — № 522; 2 — № 512; 3 — № 413; 4 — № 491; 5 — № 255

у могильний ямі представлені в комплексах VII — початку VIII ст. зі Східного Приазов'я, яких ототожнюють із болгарами (Атавин 1996, табл. 1, с. 233).

Інша частина поховань II типу містять розтягнуту кінську шкіру, що покладена біля ніг господаря у спеціальній ніші-підбої. За розташуванням решток коня ці комплекси збігаються з похованнями, що містять цілий кістяк коня (тип I). У цих похованнях зберігається традиція відповідно з якою череп коня різцовою частиною розвернуто у бік голови людини (господаря). Таке розташування решток коня знаходить найбільш близькі паралелі у V групі мадярських військових поховань часів набуття Батьківщини з території Паноніі (Балинд 1972, с. 181).

Все це дозволяє припустити, що Нетайлівський могильник залишений представниками змішаного тюрко-угорського населення, яке входило до племінного об'єднання «болгар». Час виникнення могильника (40—90 рр. VIII ст.) та вірогідний район де це населення мешкало до переселення до басейну Сіверського Дінця — Північно-Східний Кавказ (територія сучасної Чечні та Дагестану) дозволяє визначити «нетайлівців» як представників кочового болгарського угруповання, відомого за письмовими джерелами як «сабіри / савіри». Саме «сабіри / савіри» тривалий час були найвірнішими союзниками хозар та приймали активну участь у арабо-хозарському протистоянні кінця VII — початку VIII ст. Тому не дивно, що саме представників цього племінного угруповання верхівка Хозарського одними з перших переселила до басейну Сіверського Дінця в район Верхнього Салтова, де знаходився один з чисельних бродів через річку та де з часом, не пізніше середини VIII ст., виникло Верхньо-Салтівське городище (Березовець 1965, с. 60). Як вважав Д. Т. Березовець, у Верхньому Салтові могла знаходитися ставка намісника чи якогось уповноваженого центральної влади каганату разом з відповідними представниками військового та адміністративного апарату, на яких було покладено зібрання данини з підкорених слов'янських племен (Березовець 1965, с. 52). Це припущення дослідника знайшло підтримку у широкого кола науковців, які з часом стали вважати Верхньо-Салтівський археологічний комплекс (городище, низка поселень, великий катакомбний некрополь та Нетайлівський могильник) центром усієї Північно-Західної Хозарії (Березовець 1970, с. 59; Крыганов 2001, с. 351). Зроблене же в останні роки життя Д. Т. Березовцем припущення, що східні автори знали поліетнічне лісостепове населення салтівської культури під назвою «русів» (Березовець 1970, с. 72), навпаки колеги зустрінули з прохолодою. У найбільш розгорнутому вигляді негативно про теорію Д. Т. Березовця висловилася провідний салтовознавець С. О. Плетньова (Плетнева 1989, с. 270).

Незважаючи на це, важко заперечити той важливий внесок, який доклав Д. Т. Березовець у відкриття, дослідження та інтерпретацію пам'яток салтово-маяцької археологічної культури українськими науковцями.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1993. Могильники VIII — начала X вв. в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, III, с. 121-134, 365-383.

Айбабин, А. И. 2003. Крым в VIII—IX вв. Хазарское господство. В: Макарова, Т. И, Плетнева, С. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 55-67.

Аксенов, В. С. 1997. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник Харківського державного університету*, 396 (29), с. 31-37.

Аксенов, В. С. 2006. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII—IX вв.). *Российская археология*, 2, с. 51-63.

Аксёнов, В. С. 2009. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 231-258.

Аксенов, В. С. 2010. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии. *Древности 2010*, 10, с. 166-177.

Аксёнов, В. С. 2012a. Повторное проникновение в захоронения Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры — миф или реальность. *Дриновский сборник*, 5, с. 49-64.

Аксёнов, В. С. 2012b. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника). *Древности 2012*, 11, с. 172-187.

Аксёнов, В. С. 2017. К изучению погребального обряда салтово-маяцкой культуры: Нетайловский могильник VIII—IX вв. *Российская археология*, 4, с. 36-56.

Аксьонов, В. С. 2011. Поховання 472 Нетайлівський могильника салтівської культури. *Археологія*, 1, с. 90-96.

Аксьонов, В. С. 2014. Поховання з візантійською пряжкою типу Корінф з Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури. *Археологія*, 2, с. 91-98.

Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2005. Исследования Нетайловского могильника в 2002—2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство*, 5, с. 134-156.

Аксёнов, В. С., Хоружая, М. В. 2005. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.). *Хазарский альманах*, 4, с. 199-215.

Амброз, А. К. 1966. *Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э.* Москва: Наука.

Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология*, 3, с. 106-134.

Атавин, А. Г. 1996. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: СамВен, с. 208-264.

Атаев, Д. М. 1963a. Височные привески с четырнадцатигранником. *Советская археология*, 3, с. 231-235.

Атаев, Д. М. 1963b. *Нагорный Дагестан в раннем средневековье (по материалам археологических раскопок Аварии)*. Махачкала: АН СССР.

Багаев, М. Х. 2004. Из истории фибул Северо-Восточного Кавказа (Чечня и Дагестан). *Российская археология*, 2, с. 136-147.

Багаев, М. Х., Мамаев, Х. М. 2009. Сельментаузенский раннесредневековый могильник в Чечне. *Российская археология*, 1, с. 125-139.

Балинт, Ч. 1972. Погребения с конем у венгров в IX—X вв. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Проблемы археологии и древней истории угров*. Москва: Наука, с. 176-188.

Белік, О. О. 2002. Поясні набори горизонту Столбіще-Старокорсунська з поховань лісостепового донського варіанту салтівської культури (до проблеми хронології). В: Литвиненко, В. Ф. (ред.). *Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції (17—18 травня 2002 р.)*. Луганськ: СНУ імені В. Даля, с. 113-119.

Березовец, Д. Т. 1961. *Отчет и альбом раскопок Нетайловского могильника в 1959—1961 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959—1961/6а—б.

Березовец, Д. Т. 1962. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 18-22.

Березовець, Д. Т. 1965. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, XIX, с. 47-67.

Березовець, Д. Т. 1970. Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія*, XXIV, с. 59-74.

Березовець, Д. Т. 1975. Салтівська культура. В: Довженок, В. П. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ; Наукова думка, с. 421-435.

Бокий, Н. М., Плетнёва, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99-115.

Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. 1964. *Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник*. Москва: Наука.

Жиронкина, О. Ю., Крыганов, А. В., Цитковска, Ю. И. 1995. О погребениях Нетайловского могильника со следами повторного проникновения (по раскопкам 1994 г.). *Древности 1995*, 2, с. 178-179.

Жиронкина, О. Ю., Цитковская, Ю. И. 1996. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: СамВен, с. 353-368.

Жиронкина, О. Ю., Цитковская, Ю. И. 2004. Несколько интерпретационных стереотипов в свете стратиграфических и иных наблюдений на Нетайловском могильнике. *Древности 2004*, 5, с. 205-224.

Иванов, А. А. 2001. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 118-131.

Иченская, О. В. 1981. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 80-96.

Казаков, Е. П. 1984. О культе коня в средневековых памятниках Евразии. В: Чиндина, Л. А. (ред.). *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Томск: ТГУ, с. 99-110.

Казаков, Е. П. 1988. О некоторых элементах языческой культуры угров Урало-Поволжья. В: Пшеничнюк, А. Х. (ред.). *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа: БНЦ УрО АН СССР, с. 79-87.

Казаков, Е. П. 1996. К вопросу о турбаслинско-именьковских памятниках Закамья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: СамВен, с. 40-57.

Колода, В. В. 2011. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. Харків: Савчук О. О., с. 21-31.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. В: Петрухин, В. Я. (ред.). *Хазары. Евреи и славяне*. Иерусалим; Москва: Мосты культур, с. 207-218.

Комар, А. В. 2008. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике. В: *Восточнославянским мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. Материалы научной конференции*. Воронеж: Истоки, с. 45-46.

Комар, А. В. 2009. Курганы VIII в. у села Астахово. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 295-314.

Косарев, М. Ф. 2003. *Основы языческого миропонимания. По сибирским археолого-этнографическим материалам*. Москва: Ладога-100.

Крыганов, А. В. 1993. Нетайловский могильник. *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.*, с. 93-94.

Крыганов, А. В. 2001. Верхнесалтовский и Нетайловский археологические памятники салтовской культуры — остатки древнего хазарского города. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 347-358.

Крыганов, А. В., Чернигова, Н. В. 1993. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры. *Вестник Харьковского государственного университета*, 374 (27), с. 35-42.

Круглов, Е. В. 2002. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI—VIII вв. в восточноевропейских степях. *Хазарский альманах*, 1, с. 79-93.

Леви-Брюль, Л. 1994. *Сверхъестественное в первобытном мышлении*. Москва: Республика.

Пархоменко, О. В. 1983. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. *Археологія*, 43, с. 75-87.

Плетнева, С. А 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приймак, В. В., Супруненко, А. Б. 1994. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района. В: Супруненко, А. Б. *Курганы Нижнего Поворсклья*. Москва; Полтава: Крыныця, с. 81-85.

Седакова, О. А. 2004. *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик.

Федоров, Д. В. 2012. Кочетокская охранная археологическая экспедиция 1959—1961 гг. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1005 (45), с. 33-43.

Халикова, Е. А. 1971. Погребальный обряд Танкеевского могильника. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. Казань: ИЯЛИ имени Г. Ибрагимова КФАН СССР, с. 64-93.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1993. Mogilniki VIII — nachala X vv. v Krymu. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, III, s. 121-134, 365-383.

Aibabin, A. I. 2003. Krym v VIII—IX vv. Khazarskoe gospodstvo. In: Makarova, T. I, Pletneva, S. A. (ed.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epokhu srednevekovia*. Moskva: Nauka, s. 55-67.

Aksenov, V. S. 1997. K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti zakhoronenii s konem Netailovskogo mogilnika. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*, 396 (29), s. 31-37.

Aksenov, V. S. 2006. Pogrebalnyi obriad Netailovskogo mogilnika (VIII—IX vv.). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 51-63.

Aksenov, V. S. 2009. Issledovaniia rannesrednevekovykh zakhoronenii bliz sela Metallovka v 2006 godu (Netailovskii gruntovoi mogilnik). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 231-258.

Aksenov, V. S. 2010. Novye rannesaltovskie pogrebalnye kompleksy Severo-Zapadnoi Khazarii. *Drevnosti 2010*, 10, s. 166-177.

Aksenov, V. S. 2012a. Povtornoe proniknovenie v zakhoroneniia Netailovskogo gruntovogomogilnika saltovskoi kultury — mif ili realnost. *Drinovskii sbornik*, 5, s. 49-64.

Aksenov, V. S. 2012b. Ranniaia gruppa lichnykh ukrashenii saltovskogo naseleniia Podontsovia (po materialam pogrebenii s fibulami Netailovskogo mogilnika). *Drevnosti 2012*, 11, s. 172-187.

Aksenov, V. S. 2017. K izucheniiu pogrebalnogo obriada saltovo-maiatskoi kultury: Netailovskii mogilnik VIII—IX vv. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 36-56.

Aksonov, V. S. 2011. Pokhovannia 472 Netailivskyi mohylnyka saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 90-96.

Aksonov, V. S. 2014. Pokhovannia z vizantiiskoiu priazhkoiu typu Korinf z Netailivskoho mohylnyka saltovo-maiatskoi kultury. *Arkheolohiia*, 2, s. 91-98.

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2005. Issledovaniia Netailovskogo mogilnika v 2002—2004 gg. ekspeditsiei Mezhdunarodnogo Solomonova universiteta. *Kulturna spadshchina Slobozhanshchini. Istoriia, arkheologiia, kraieznavstvo*, 5, s. 134-156.

Aksenov, V. S., Khoruzhaia, M. V. 2005. Novye rannesrednevekovye zakhoroneniia Netailovskogo mogilnika (raskopki 2002—2004 gg.). *Khazarskii almanakh*, 4, s. 199-215.

Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly iuga Evropeiskoi chasti SSSR II v. do n. e. — IV v. n. e.* Moskva: Nauka.

Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednevekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 106-134.

Atavin, A. G. 1996. Pogrebeniia VII — nachala VIII vv. iz Vostochnogo Priazovia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e.* Samara: SamVen, s. 208-264.

Ataev, D. M. 1963a. Visochnye priveski s chetyrnadtsatigrannikom. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 231-235.

Ataev, D. M. 1963b. *Nagornyi Dagestan v rannem srednevekove (po materialam arkheologicheskikh raskopok Avarii)*. Makhachkala: AN SSSR.

Bagaev, M. Kh. 2004. Iz istorii fibul Severo-Vostochnogo Kavkaza (Chechnia i Dagestan). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 136-147.

Bagaev, M. Kh., Mamaev, Kh. M. 2009. Selmentauzenskii rannesrednevekovyi mogilnik v Chechne. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 125-139.

Balint, Ch. 1972. Pogrebeniia s konem u vengrov v IX—X vv. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Problemy arkheologii i drevnei istorii ugrov*. Moskva: Nauka, s. 176-188.

Bielik, O. O. 2002. Poiasni nabory horyzontu Stolbishche-Starokorsunska z pokhovan lisostepovoho donskoho variantu saltivskoi kultury (do problemy khronolohii). In: Lytvynenko, V. F. (ed.). *Istorychna nauka: problemy rozvytku. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (17—18 travnia 2002 r.)*. Luhansk: SNU imeni V. Dalia, s. 113-119.

Berezovets, D. T. 1961. *Otchet i albom raskopok Netailovskogo mogilnika v 1959—1961 gg*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959—1961/6a—b.

Berezovets, D. T. 1962. Raskopki v Verkhnem Saltove v 1959—1960 gg. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 12, s. 18-22.

Berezovets, D. T. 1965. Sloviany y plemena saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, XIX, s. 47-67.

Berezovets, D. T. 1970. Pro imia nosiiv saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 59-74.

Berezovets, D. T. 1975. Saltivska kultura. In: Dovzhenok, V. P. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 3: Rannoslovianskyi ta davnoruskyi periody. Kyiv; Naukova dumka, s. 421-435.

Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhoronenie semi voina-vsadnika X v. v basseine Ingula. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 99-115.

Gening, V. F., Khalikov, A. Kh. 1964. *Rannie bolgary na Volge: Bolshe-Tarkhanskii mogilnik*. Moskva: Nauka.

Zhironkina, O. Iu., Kryganov, A. V., Tsitkovska, Iu. I. 1995. O pogrebeniiakh Netailovskogo mogilnika so sledami povtornogo proniknoveniia (po raskopkam 1994 g.). *Drevnosti 1995*, 2, s. 178-179.

Zhironkina, O. Iu., Tsitkovskaia, Iu. I. 1996. Novye dannye o pogrebalnom obriade Netailovskogo mogilnika. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e.* Samara: SamVen, s. 353-368.

Zhironkina, O. Iu., Tsitkovskaia, Iu. I. 2004. Neskolko interpretatsionnykh stereotipov v svete stratigraficheskikh i inykh nabliudenii na Netailovskom mogilnike. *Drevnosti 2004*, 5, s. 205-224.

Ivanov, A. A. 2001. Nakhodki poiasnykh naborov iz kurganov khazarskogo vremeni Nizhnego Dona i Volgo-Donskogo mezhdurechia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (iz istorii kostiuma)*. 2. Samara: SamVen, s. 118-131.

Ichenskaia, O. V. 1981. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada saltovtsev po materialam Netailovskogo mogilnika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Drevnosti Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka, s. 80-96.

Kazakov, E. P. 1984. O kulte konia v srednevekovykh pamiatnikakh Evrazii. In: Chindina, L. A. (ed.). *Zapadnaia Sibir v epokhu srednevekovia*. Tomsk: TGU, s. 99-110.

Kazakov, E. P. 1988. O nekotorykh elementakh iazycheskoi kultury ugrov Uralo-Povolzhia. In: Pshenichniuk, A. Kh. (ed.). *Problemy drevnikh ugrov na Iuzhnom Urale*. Ufa: BNTs UrO AN SSSR, s. 79-87.

Kazakov, E. P. 1996. K voprosu o turbaslinsko-imenkovskikh pamiatnikakh Zakamia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e*. Samara: SamVen, s. 40-57.

Koloda, V. V. 2011. Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovanii). In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 21-31.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2005. Istoricheskie predposylki vozniknoveniia legendy o polianskoi dani khazaram po arkheologicheskim dannym. Petrukhin, V. Ia. (ed.). *Khazary. Evrei i slaviane*. Ierusalim; Moskva: Mosty kultur, s. 207-218.

Komar, A. V. 2008. K voprosu o protsedure obriada «obezvrezhivaniia pokoinikov» v Netailovskom mogilnike. In: *Vostochnoslavianskim mir Dnepro-Donskogo mezhdurechia i kochevniki iuzhno-russkikh stepei v epokhu rannego srednevekovia. Materialy nauchnoi konferentsii*. Voronezh: Istoki, s. 45-46.

Komar, A. V. 2009. Kurgany VIII v. u sela Astakhovo. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 295-314.

Kosarev, M. F. 2003. *Osnovy iazycheskogo miroponimaniia. Po sibirskim arkheologo-etnograficheskim materialam*. Moskva: Ladoga-100.

Kryganov, A. V. 1993. Netailovskii mogilnik. *Arkheologichni doslidzhennia na Ukraini 1992 r.*, s. 93-94.

Kryganov, A. V. 2001. Verkhnesaltovskii i Netailovskii arkheologicheskie pamiatniki saltovskoi kultury — ostatki drevnego khazarskogo goroda. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2, s. 347-358.

Kryganov, A. V., Chernigova, N. V. 1993. Novoe issledovanie Netailovskogo mogilnika saltovskoi kultury. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 374 (27), s. 35-42.

Kruglov, E. V. 2002. Nekotorye problemy analiza osobennostei obrashcheniia vizantiiskikh monet VI—VIII vv. v vostochnoevropeiskikh stepiakh. *Khazarskii almanakh*, 1, s. 79-93.

Levi-Briul, L. 1994. *Sverkhieestestvennoe v pervobytnom myshlenii*. Moskva: Respublika.

Parkhomenko, O. V. 1983. Pokhovalnyi inventar Netailivskoho mohylnyka VIII—IX st. *Arkheolohiia*, 43, s. 75-87.

Pletneva, S. A 1989. *Na slaviano-khazarskom pogranichie. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Priimak, V. V., Suprunenko, A. B. 1994. Vengerskoe pogrebenie v kurgane u s. Tverdokhleby Kobeliakskogo raiona. In: Suprunenko, A. B. *Kurgany Nizhnego Povorsklia*. Moskva; Poltava: Krynytsia, s. 81-85.

Sedakova, O. A. 2004. *Poetika obriada. Pogrebalnaia obriadnost vostochnykh i iuzhnykh slavian*. Moskva: Indrik.

Fedorov, D. V. 2012. Kochetokskaia okhrannaia arkheologicheskaia ekspeditsiia 1959—1961 gg. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1005 (45), s. 33-43.

Khalikova, E. A. 1971. Pogrebalnyi obriad Tankeevskogo mogilnika. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Voprosy etnogeneza tiurkoiazychnykh narodov Srednego Povolzhia*. Kazan: IIaLI imeni G. Ibragimova KFAN SSSR, s. 64-93.

V. S. Aksonov

D. T. BEREZOVETS AND NETAILIVKA BURIAL GROUND OF SALTIV CULTURE: DISCOVERY, MODERN RESEARCHES, RESULTS

Peculiarity of the Netailivka burial ground, noted by its discoverer D. T. Berezovets, is the total predominance of burials where the bones of the buried people are completely absent. At the same time the burials often contain grave goods located in the places when the bodies of the deceased should have been lied. This fact allowed D. T. Berezovets to suppose that initially the burial was performed on the surface of the earth where the body was exposed to natural factors and only after that it was re-buried into a pit. However, the researches of recent years show that burials were made in full accordance with the funeral rite of the Proto-Bulgarian population of the Saltiv culture. The absence of human remains in most of the burial pits should be associated with the specific hydrological conditions prevailing at the site of the necropolis in the post-Saltiv period. In a number of burials of the burial ground the later activity in the burial pits, associated with ritual actions performed in ancient times, were recorded. These actions testify the existence of the so-called «final ceremony» among the Netailivka people, the holding of which meant the end of mourning for the deceased person and made the death of a relative complete and final for the living.

The study of the chronological markers of the site made it possible to attribute the time of the burial ground to the stage of the formation of the Saltiv culture in the region and to date the earliest burials of the necropolis to the 740—790 AD. The set of decorations and brooches from early burials shows that the original area of the migration of this population was the North-Eastern Caucasus (the territory of modern Chechnya and Dagestan). The location of the horse remains in the burials of the horsemen indicates the mixed Turkic-Ugric character of the population, which was part of the tribal union of the «Bulgars». The date of the burial ground and the probable area of residence of the population which made it, allows us to identify the «Netailivka» people with the representatives of the nomadic Bulgar union known from literary sources as «Sabirs / Savirs».

Keywords: Saltiv culture, funeral rite, North-Western Khazaria, Proto-Bulgars, Savirs / Sabirs.

Одержано 23.04.2021

АКСЬОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, Харків, Україна.
AKSONOV Viktor, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0648-0696, e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.

УДК [904.4:528.9](477.73]”17/19” DOI: 10.37445/adiu.2021.03.24

І. В. Сапожников

ОЛЬВІЯ ТА ЇЇ ОКОЛИЦІ У XVIII — НА ПОЧАТКУ XX ст.: ТОПОГРАФО-ІСТОРІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

Ольвія — це Одеса давніх
еллінських колоній в нашому краї
А. О. Скальковський «Мандрівка до Ольвії»

Навіщо, мріє, мене турбувати, —
Спить твоє місто барвисте й пахуче
Під попелом років, за димним покровом…
П. О. Каришковський «Мертве місто»

У статті наведено невідомі та напівзабуті факти, які стосуються топографії та картографії руїн Ольвії та її околиць у XVIII — на початку XX ст. Зокрема зроблено аналіз планів міста та некрополя Сто Могил 1809—1860-х рр. і доведено, що один з них виконав А. П. Чирков у 1863 р. Особлива увага приділена топографії польовій фортифікації Ольвії римського часу, основна проблема якої полягає в тому, що земляні вали з ровами досі не виявлені і не досліджені. На підставі низки фактів та польових спостережень запропонований маршрут початку дороги з Ольвії на захід (до Тіри та інших міст), який пролягав через Кам'янку (Анчекрак). У додатках републіковані нариси про містечко Іллінське і власне Ольвію, написані під час мандрівок до них І. І. Кедріна у 1850 р. та А. О. Скальковського 1861 р.

***Ключові слова**: місто Ольвія та її околиці, урочище Сто Могил, топографія та картографія, плани та карти, римська фортифікація, початок дороги до Тіри, містечко Іллінське.*

Півтора—два десятки років тому автор торкнувся теми ранніх етапів дослідження Ольвії. Тоді були наведені напівзабуті документи, у найраніших з яких згадані «старе городище» у листі Менглі-Герея 1492 р. та численні кургани очаківських степів (зокрема й некрополя Ольвії) М. Броневським у 1578 р. (Сапожников 2001—2002, с. 453). Також були републіковані свідчення французького консула у Кримському ханстві Шарля де Пейсонеля: «*Будучи в Очакове в конце 1758 года, я узнал…, что обнаружены развалины другого древнего города совсем близко от Очакова… и что турки использовали камень и мрамор, извлекаемый оттуда, чтобы ремонтировать стены Очакова, которым русские нанесли сильный ущерб, когда захватили это местечко в прошлой войне [1735—1739 рр.]. Меня уверяли, что господин Вентура де Парадис (Venture de Paradis), консул при татарском хане…, послал тогда в эти места людей и взял несколько греческих надписей*» (Сапожников, Полевщикова 2005—2009, с. 473). Тоді ж вдалося встановити, що перша фіксація урочища Сто Могил наявна на «Карте, учиненной для состоящего по Елизаветградской провинции кордона…» 1770—1771 рр. Власне сама Ольвія (Olbia) на своєму місці раніше наносилась на партолани та історичні мапи (Сапожников 2001—2002, с. 452—453), прикладом чому є «L'Asie mineure et le Bosphore» Жана Батиста де Анвіля, гравірована П. Бургоном в Парижі у 1740 р. (рис. 1). Крім того, нещодавно автор визначив низку карт кінця XVIII ст., на яких присутня Ольвія та навколишні землі (Сапожников 2019, с. 85, рис. 2—3).

У цій статті оприлюднені нові факти, карти і плани. Найраніші належать до «доросійського» періоду досліджень краю. Так А. Ж. де Лафітт-Клаве 25 червня 1784 року, в ході інспекції османської фортифікації берегів Чорного моря на човні (Kerlenguich або Ластівка) обстежив правий берег Дніпро-Бузького лиману від Очакова до мису Волоська Коса, який назвав Бугай (cap de Boeuf). Військовий інженер виміряв глибини лиману, склав план-схему місцевості та відмітив: «*от второго села (village) до Буга на побережье, кажется, нет остатков жилищ, но мы видим там… многочисленные стада крупного рогатого скота, овец и лошадей. Мы также не видели жилища на правом берегу Буга от его устья до мыса Бык*» (Lafitte-Clavé 1998, p. 68). Отже у 1784 р. на місці Ольвії не було населеного пункту (рис. 2).

© І. В. САПОЖНИКОВ, 2021

Тут доречно згадати факти мешкання на руїнах Ольвії росіян-старовірів, записані графом О. С. Уваровим у 1848 р. та не раз повторених (Латышев 1887, с. 29; та ін.). А це цитата з першоджерела: «***Ильинское*** *или* ***Порутино****. От Янчокрака до Ильинского едешь степью, на которой лишь кое-где виднеются отдельные курганы. Приближаясь к Ильинскому, дорога идет по берегу лимана. Местность эта плоская, но на горизонте является колокольня села, а за нею несметное множество курганов. К. Д. Станкевич, главный управляющий имением графа Гр. Гр. Кушелева, пригласил меня остановиться у него в доме и выказал такое гостеприимство, что я нисколько не удивляюсь лестным о нем отзывах всех путешественников, побывавших в Ильинском. При г. Станкевиче находится любознательный молодой человек М. В. Розен, которому я обязан многими замечательными сведениями. Проживая уже несколько лет в этом имении, он с удивительным вниманием изучил всю эту местность и рассказал мне много любопытного об открытиях, сделанных в Ольвии. Основываясь на его рассказах, я изложу здесь историю населения в новейшие времена села Ильинского…*

Село Ильинское лежит в 55 верстах от Николаева и в 28 верстах от Очакова. Сначала называли его Порутиным, от оврага этого имени, по которому оно расположено. Старожилы говорят, что основателями этого села были некрасовцы, выгнанные из селения ***Чобручи*** *на Днестре и поселившиеся добровольно у Порутинского оврага около 1789 г. Селение их состояло из 37 дворов; они принадлежали к секте филипонов и выстроили себе часовню. Хлебопашество и рыбная ловля были главными их промыслами. По присоединении Очаковской стороны, в 1793 году Екатерина пожаловала графу Илье Андреевичу Безбородьке землю на берегах самого Буга, до 12 тысяч десятин, вдоль реки верст на 15. В состав этого имения вошло и селение Порутино, переименованное новым владельцем в Ильинское. Когда граф Безбородко перевел сюда крестьян из малороссийских своих имений, то некрасовцы покинули Порутино и снова поселились на берегах Днестра, в селе Маяках. Доныне в Ильинском сохранилась их память в слове "слободка": так прозвана та часть деревни, на которой сохранились еще 24 избы некрасовцев.*

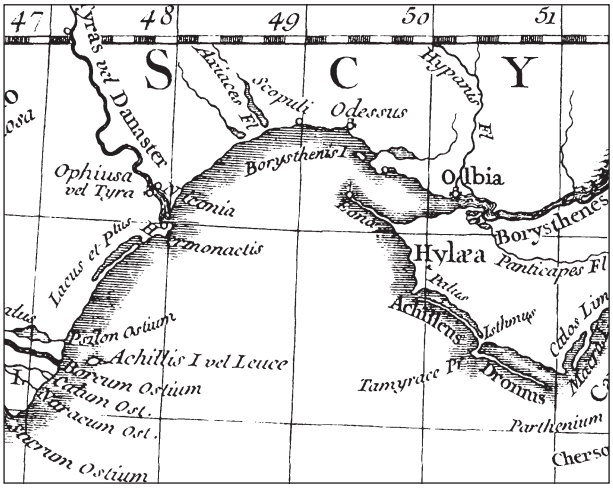

Рис. 1. Ольвія на історичній карті «Мала Азія і Боспор» Ж. Б. де Анвіля (Париж, 1740; фрагмент)

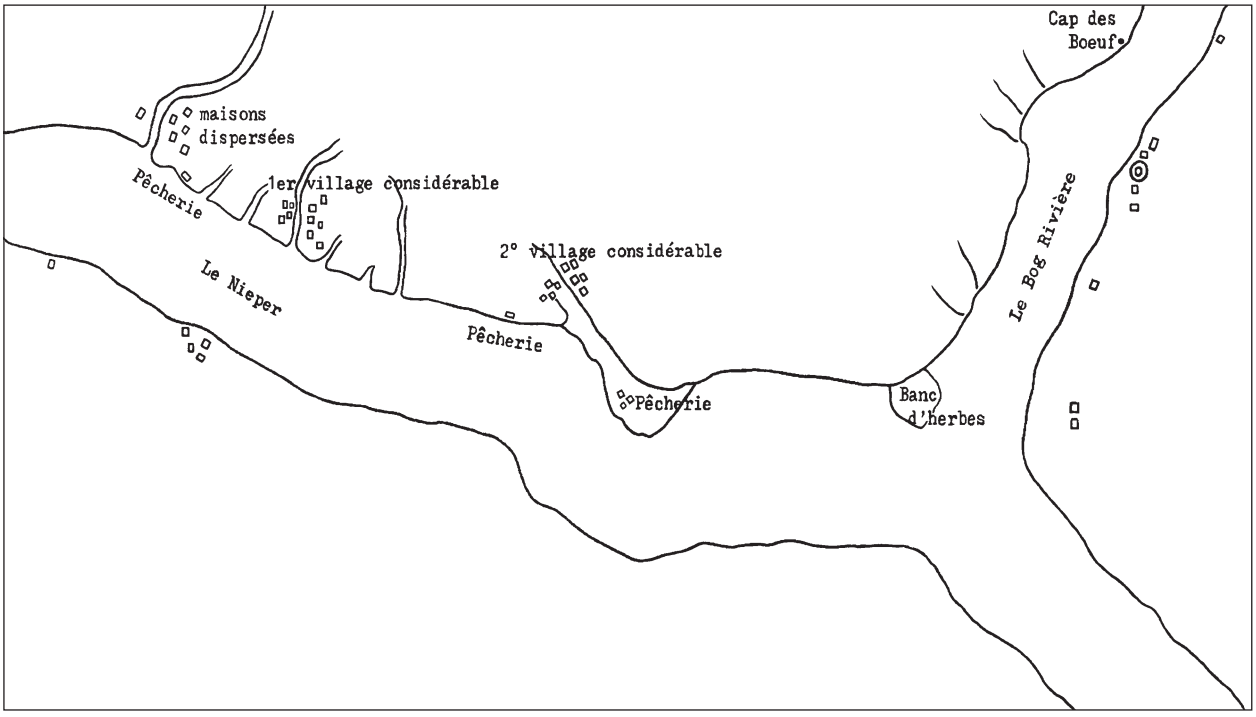

Рис. 2. План правого берега Дніпро-Бузького лиману А. Ж. де Лафітта-Клаве 25.06.1784 р.

В 1799 году граф Безбородко заложил церковь и освятил ее во имя Св. Александра Пресвитера Сидского. Эта церковь много пострадала от землетрясения и возобновлена лет шесть тому назад. Имение, о котором мы говорим, разделено теперь между двумя Кушелевыми [племянниками И. Б.]: граф Григорий Григорьевич владеет селом Ильинским и окрестностями Ольвии, а граф Александр Григорьевич Кушелев-Безбородко — самим городом Ольвиею и южной частью имения» (Уваров 1851, с. 35—36; рис. 5).

Раніше автор писав, що послідовність описаних подій може й вірна, але сумнівна їх хронологія. Старовіри Придністров'я, частина яких служила турецькому султану, на момент приходу туди російських військ у вересні 1789 р. розділилися на дві групи: більша пішла за Дунай разом з османами, а друга лишилась в своїх домівках. Є документи, що до самого кінця того року якась їхня частина ще мешкала у селах Чобручі (Гнилі Чобручі) й Коротне (Сборник… 1896, с. 139, 151, 243 и др.).

У березні—травні 1790 р. князь Г. О. Потьомкін передав козакам Чорноморського війська для поселення землі між низов'ями Дністра і Південного Бугу разом з Ольвією, при чому все некріпацьке населення, що залишилось на них, мало покозачитись. Згідно перепису листопада 1791 р. неподалік від Ольвії було два козацких села — Царикомиші (35 осіб у 5 дворах; суч. Дніпровське) і Аджигол (Аджидол; 45 осіб у 8 дворах; суч. Солончаки). На початку наступного року саме там, а також в урочищах Парутіне й Широка Балка рибалили козацькі ватаги. Зауважимо, що в обох відомостях поселення старовіров тут не згадується, а чорноморці вийшли на Кубань двома колонами в вересні 1792 та у квітні 1793 рр. (Сапожников 1999: рис. IV: 1, с. 186, 188, 192—194, 205, 213; и др.).

Відомо також, що катеринославський губернатор В. В. Каховський віддав «ольвійську дачу» графу І. А. Безбородько ще у 1792 р., незабаром після підписання Катериною II 30 червня і 1 липня 1792 р. «Височайших грамот Чорноморському війську» про жалування земель на Кубані (Сапожников 1999, с. 193—194, 215—218). 1861 р. А. О. Скальковський під час мандрівки до Ольвії скопіював у нащадків текст «Відкритого листа» на цю дачу: «*Господину генерал-майору и кавалеру, графу Илье Андрееву сыну Безбородько, по прошению его, назначается земля в Новоприобретенной от Порты Оттоманской области при реке Буге, по течению ее с правой стороны при оврагах Котельном [Кателино], Парутином, Широком и при урочище Сто Могил двенадцать тысяч десятин. Я при сем об оной прилагая скопировку из Генерального плана. Всем, до кого сие принадлежать будет, предписываю: в поселении на той земле выводимых из заграничных мест людей от заведений домостроительства, ни в экономии ему, господину генерал-майору и кавалеру графу Безбородько, или кто от него будет определен, никакого препятствия [не чинить], для чего до формального той земли отмежевания и [лист] сей от меня дан за подписом и проложением герба моего печати*» (Скальковский 1870a, с. 105; 1870b, с. 162—163).

На жаль, нових фактів щодо перебування старовірів у Парутіному знайти не вдалося [1], але є свідчення про їхню громаду на Дністрі. Архієпископ Гавриїл (в миру В. Ф. Розанов) писав: «*около 1791 г… беглецы русские часовенной секты [безпоповцы], неизвестно по каким побуждениям перешли из-за Дуная в Маяки и тут построили себе часовню, из камня якобы сказанной татарской мечети и из развалин других мусульманских строений*» (Гавриил 1848, с. 54). У 1873 р. в с. Чобручі В. І. Григоровичу повідомили, що тут була парафія старовірів, яка втопила в Дністрі свого єпископа Анфіма, а тепер існує в Маяках. В цьому містечку вчений записав: «*посад Маяки и в древности мог иметь свое значение. В прошлом [XIX] столетии в нем поселились некрасовцы и две могилы, обложенные камнем, служат памятником сего переселения. Они находятся, одна в ограде, другая вне ограды их часовни. Первая есть вероятно могила Анфима, утопленного в Чобручах, другая — могила Феодосия, того самого, который преосвященным Гедеоном архиепископом Готфийским был посвящен в епископы Кубанские, потом перешел в Добруджу и наконец бежал в Маяки, где и скончался*» (Григорович 1874 с. 33, 38). З наведенних фактів витікає, що старовіри могли потрапити на берег Бугу за якоюсь домовленністю з Чорноморським Кошем або за прямим наказом князя Г. О. Потьомкіна не раніше весни 1790 р. і бути там не пізніше літа 1792 р. Отже, в *легенді про старовірів Парутіно* ще є білі сторінки, які чекають на свого дослідника.

Тепер проаналізуємо думку, що описи урочища Сто Могил А. К. Мейера і Ф. П. де Волана співпадають у низці подробиць (Тункина 2002, с. 425). Ось текст першого з них: «*Так называемые* ***Сто могилы*** *представляют ныне холмы, покрывающие наподобие многих Валдайских сопок, древних каковых-либо зданий, состоящих из четырехугольных, обширных каменных жилищ с четырехугольными же узкими для света в стенах отверстиями… В некоторых подземных сих так сказать пещерах, находятся отрывки мрамора. Сколь же далеко они простираются под землею, того определить не могу, по причине опасности в сих местах от кроющих-*

1. І. І. Кедрін був у м. Іллінському у 1850 р. і не згадав про старовірів, але описав містечко та один зі способів пошуків коштовностей (Кедрин 1850; Сапожников, Аргатюк 2018, прил. 2). А. О. Скальковский відвідав Ольвію через 11 років і також про них не згадав (дод. 3).

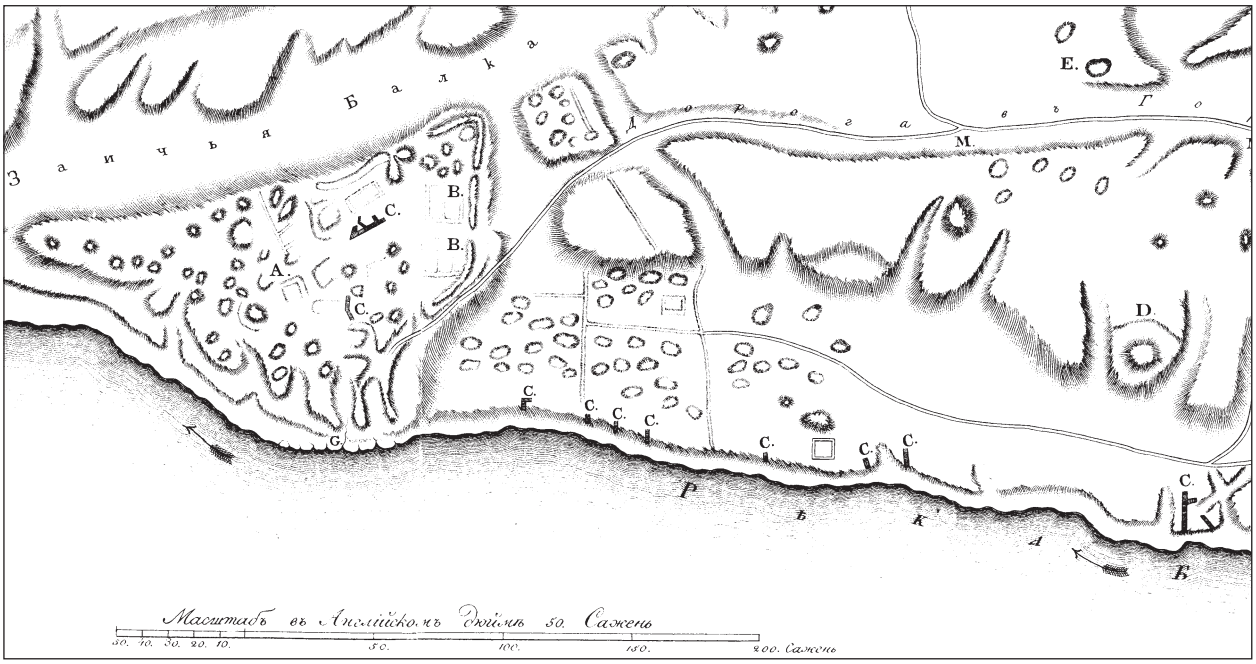

Рис. 3. «План міста Ольвії з околицями» 1821 р., фрагмент: A — місто Ольвія; B — високе місце, де знайдено багато каменів з написами; C — завалені підземні ходи (водопроводи); E — колодязь на узвишші; G — джерела; M — сліди древніх укріплень, зняті П. Кеппеном в 1819 р.

ся там в великом числе волков» (Мейер 1794, с. 14). Дамо слово військовому топографу: «*При входе в устье Бога первым интересным объектом является небольшая долина Широкая, а совсем рядом — место, именуемое Сто Могил, где несомненно находятся развалины древнего города, должно быть, крупного, судя по засыпанным землей фрагментам фундаментов и т. п. Часть этого места, по-видимому, претерпела печальные перемены, вероятно, по причине какого-нибудь землетрясения. Часть этих развалин была сброшена в реку, по которой большие подмытые водой куски течением постепенно (выносило) в лиман… Это доказывает множество осколков обработанного камня, которые можно найти в воде: мраморных, гранитных и т. п., а главное (доказательство) то, что по его сохранившимся краям идет множество входов в своего рода пещеры или подземелья, где воздух очень спертый и где теперь обитают волки и т.п. Цоколи строений, которые можно обнаружить на вершинах возвышенностей, были разрушены нашими солдатами, по-видимому, в надежде что-нибудь найти — обстоятельство, не позволяющее судить о том, что это были за сооружения. Число множества невысоких холмов, окружающих эти развалины на 4—5 верст, достигает 200—300, находящихся большей частью один подле другого, различных по ширине, высоте и форме. Чаще всего встречается коническая или конусообразная форма высотой от 7 до 24 и 28 футов. Эти холмики в точности схожи с теми одинокими холмами, что в большом количестве встречаются в степи*» (Волан 2002, с. 150, 152). Не важко помітити, що ці «пасажі» 1791 р. є цілком самостійними.

Щоправда, крім вовків, увагу обох авторів привернули підземні споруди, але А. К. Мейер описав кам'яні дромоси і підкурганні склепи, а Ф. П. де Волан «входы в своего рода пещеры или подземелья» вздовж уривчастого краю Нижнього міста. Шість з них розкопали у 1870 р. (Аркас, Брун 1872, с. 412—314, табл. X: 1—6), а М. Н. Мурзакевич додав до замітки про ці роботи план Ольвії 1821 р. (табл. XI) та відмітив, що це були «*завалившиеся подземные ходы или водопроводы под литерами "С"*» (рис. 3) [1].

Повернемося до картографії Ольвії, підкресливши, що навіть у завданих часових рамках ця тема занадто об'ємна, щоби розглянути її в одній статті. Завдяки працям О. М. Карасьова (1956), І. Д. Ратнера (1990), С. Б. Буйских (1991, с. 7, 16—19; Золотарев, Буйских 1997), І. В. Тункіної (2000; 2002 та ін.), В. А. Папанової (2006) та ін., на даний час вона краще за все розроблена для першої половини XIX ст. Тепер зрозуміло, що перші ольвійські плани виконали військові інженери капітан Ф. С. фон Мунцель та поручик І. С. Бориславський у 1808—1811 рр. (Тункина 2000, с. 361—362; дод. 1, поз. 1—3), а перші, власне археологічні зйомки руїн цитаделі та інших об'єктів зробив П. І. Кеппен у 1819 р. (дод. 1, поз. 3—4; рис. 4). Слід додати, що тоді ж вчений зняв «План деревни, поселяемой близ Ольвии» (с. Широкого), який не опублікований, хоча й доступний (дод. 1, поз. 6).

Ще у 1861 р. А. О. Скальковський зауважив: «*Из всех планов Ольвии, мною виденных, лучше*

1. На плані І. М. Муравйова-Апостола 1820 р. поточнено, що вони ж «*могут быть погребами для складки вина*» (дод. 1, поз. 9).

Рис. 4. «План Ольвійської фортеці» П. І. Кеппена, 26.10.1819

Рис. 5. Земельна дача с. Іллінського у 1831 р., «План генерального межування Одеського повіту Херсонської губернії», фрагмент

всего, хотя и в микроскопическом размере, [она показана] на трехверстной карте Херсонской губернии, составленной генерал-майором фон Руге» (дод. 3). Йдеться про аркуш XXX-10, знятий наприкінці 1840-х рр., фрагмент якого наведений для порівняння (рис. 7). Важко сказати, які документи малися на увазі, але критик напевно був знайомий з планом 1821 р. (дод. 3, поз. 7), планами експедиції О. С. Уварова (дод. 3, поз. 11—12) та ін. (дод. 3, поз. 8—10). Гадаю, що А. О. Скальковський перебільшив значення цієї карти для ольвійської археології, хоча зйомки Е. В. фон Руге, навіть опубліковані в дрібному масштабі, виконані на високому рівні й досі цінні для дослідження топографії і топоніміки цього району.

Що стосується ранніх планів Ольвії, то Б. В. Фармаковський при виданні звітів користувався гравійованим планом 1821 р. (Карасев 1956, с. 10, рис. 3; дод. 1, поз. 7). У свою чергу О. С. Уваров назвав цей план «не достатньо чітким» через те, що «*много курганов пропущено и не обозначена величина каждого из них. Необходимо было показать, какие рыты, какие нет*» (Уваров 1851, с. 41). На мій погляд, серйозний порівняльний аналіз цих документів був виконаний О. М. Карасьовим (1956), а пізніше автори шукали їх авторів, перераховували на планах кургани або констатували, що вони розставлені в «умовному порядку» (Тункина 2002; Папанова 2006) [1]. У підсумку слід констатувати, що повноцінне дослідження цих джерел шляхом використання сучасних методів топозйомки і геолокації задля їх співставлення з сучасною ситуацією поки що відсутні.

1. Слід визнати цінність ретельного дослідження В. А. Папанової планів розкопок некрополя (Папанова 2006, с. 34—80). Зазначу, що перший зведений план роскопів Ольвії (з 1873 р.) у 1924 р. склав Б. В. Фармаковский, який вважав, що «*ему не достает фотографического снимка с высоты [аэроплана] на общий вид раскопок*» (Итоги… 1924).

Рис. 6. «Топографічний план с. Парутіно і при ньому городища древньої Ольвії…» А. П. Чиркова 1863 р., фрагмент

Досі актуальним є авторство «Топографического плана села Парутина и при нем городища древней Ольвии…». Його опублікував О. М. Карасьов, який на підставі підпису «*съемка в июле месяце 1863-го года*» та за аналогією з планами інших дніпровських городищ того ж року назвав його автором А. Чиркова (Карасев 1956, с. 28—30, рис. 190). Більшість вчених з цим погодилась, але існує думка, що документ склав не він, оскільки план відрізняється від інших його робіт, а у згаданому переліку городищ (Чирков 1867) Ольвія відсутня (Папанова 2006, с. 28—30, рис. 11).

Щоби впевнитись у зворотньому, достатньо було прочитати замітку про «Топографический атлас течения Днепра…» з 32 планами А. П. Чиркова 1863—1866 рр., що зберігається в ОАМ НАН України. Серед них є план Парутіна з Ольвією і три плани околиць: Волоської коси, городища між Сарикамишем і Аджиголем (Дніпровське II) та Очакова з Кінбурном (Сапожников 2000; дод. 1, поз. 14—17). План А. П. Чиркова, виданий О. М. Карасьовим, це копія одеського оригіналу, на якому відірваний кут і читається частина авторського підпису: «*Снимал и чертил подпол… [ковник А. Чирков]…*» (рис. 6).

Деякі документи, зокрема план Очакова з Кінбурном, А. П. Чирков створював на базі «триверстівок», додаючи археологічні об'єкти. Цікаві його карти: «Северо-западной части Черного моря и реки Днепра…» і «Устьев рек Буга и Днепра к историческому изображению сего побережья» (дод. 1, поз. 18—19). В цілому «дніпровські плани і мапи» топографа, який зробив помітний внесок у картографування археологічних пам'яток Північого Причорномор'я, заслуговують спеціальної публікації.

З інших подібних документів цікавий план пониззя Дніпро-Бузького лиману, який Й. К. Суручан додав до замітки про розвідки 1882 р. На ньому Золотой берег Багрянородного прив'язаний до узбережжя лиману між сс. Іллінським і Сари Камиші [1], укріплення

1. Виникає відчуття, що Й. К. Суручан був знайомий з записками І. І. Кедріна щодо пошуків коштовних предметів на березі лиману (дод. 2).

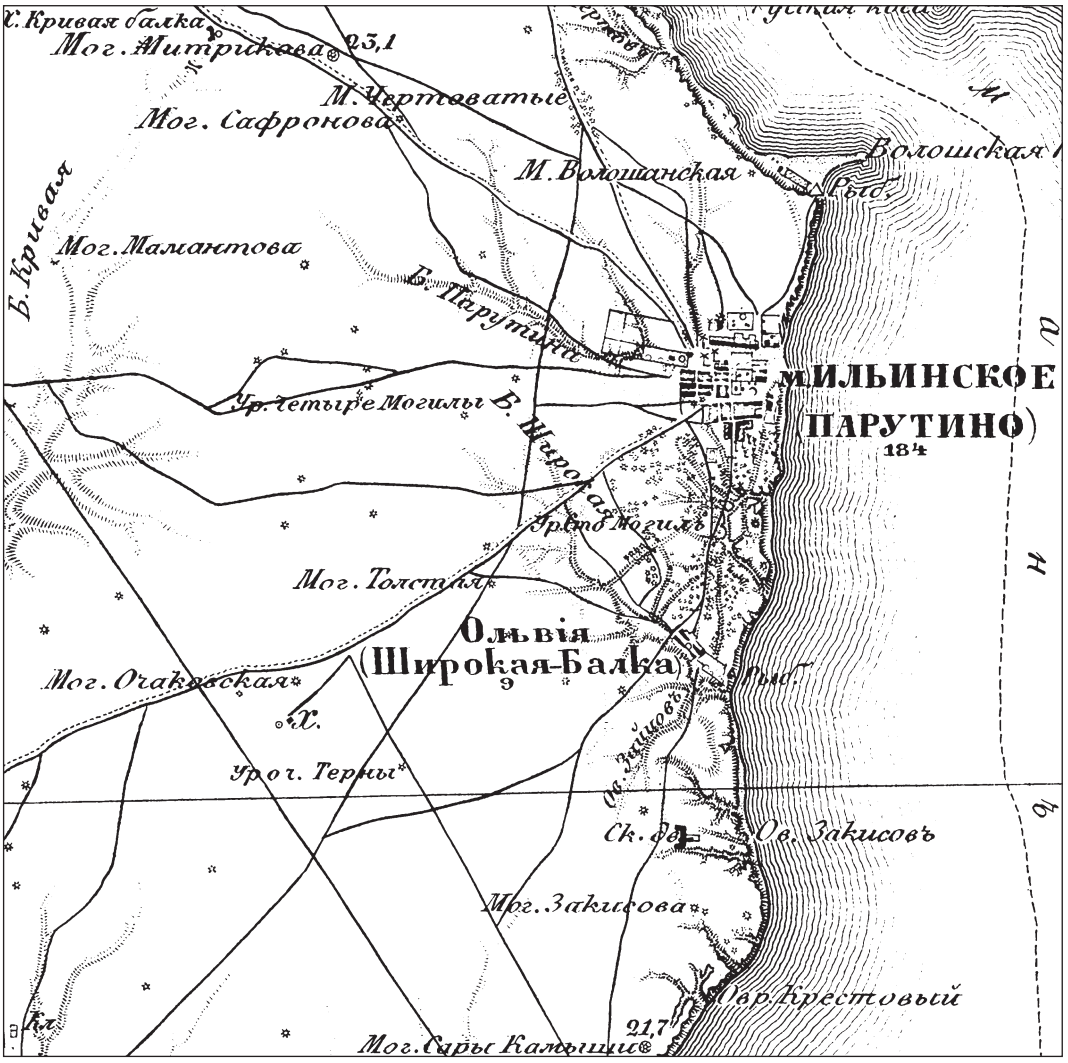

Рис. 7. Околиці с. Парутіно у 1860-х рр., аркуш XXX-10 карти-«триверстівки», фрагмент

Алектор Діона Христостома — до Очакова та показано три «безіменних поселення», одне з яких він відкрив на мису між бб. Анчокрак і Очаківською (Каменуватою; рис. 8). Й. К. Суручан не описав матеріали (Суручан 1888), але вірогідно він знайшов поселення римського часу Кам'янка I. В наш час воно забудоване південними оселями села, а раніше мало площу 0,4 га, культурний шар до 0,5 м і було повторно відкрите (?) у 1974 р. периферійним загоном Ольвійської експедиції ІА АН УРСР (Гребенников и др. 2011, с. 21, поз. 28.6).

Вивчаючи роль П. І. Кеппена в дослідженні іменних курганів Півдня Східної Європи, автор звернув увагу на їх велику кількість навколо Ольвії, хотя вчений їх назв не згадував, а лише термін «урочище Сто могил» (Сапожников 2018, с. 21; див. також: Тункина 2002, с. 720—621 та ін.). У 1848—1849 рр. О. С. Уваров оперував назвами двох курганів: Волошанської Могили і «з крепидою, на якому стояв храм Зевса» (Уваров 1851, с. 39, 59).

Можна було б заключити, що місцеві кургани отримали власні імена тільки у другій половині XIX ст., але аналіз триверстівки дозволяє розповсюдити такий висновок лише на урочище Сто Могил. Справа в тому, що в кінці 1840-х рр. між Дніпро-Бузьким і Березанським лиманами топографи позначили могили: Чортуваті, Митрикову, Сафронову, Волошанську, Турецьку, Аджигольську, Мамонтову, Огурцову, Товсту, Очаківську, Закисову, Сари Камиші та ін., а також урочища Чотири Могили, Три Могили та ін. (рис. 7). Така картина спостерігається приблизно до лінії Богданівка—Нечаяне, а далі в степи щільність іменних, втім як і безименних насипів, різко скорочується [1]. В цих кордонах, крім величезного скупчення Сто Могил, кургани складають ланцюги за лініями: гирло р. Анчокрак — Козирка, Кам'янка — Парутино, вдовж правого берега Бугу, а також низка груп на інших ділянках. Деякі назви

1. З курганів Березано-Бузького межиріччя найбільший насип без назви висотою до 9,0 м автор зафіксував в вересні 2020 р. в 2,5 км на ПС від храму с. Нечаяне. Даний курганний район відображений на аркушах топокарт L-36 40 і 52 (північна частина).

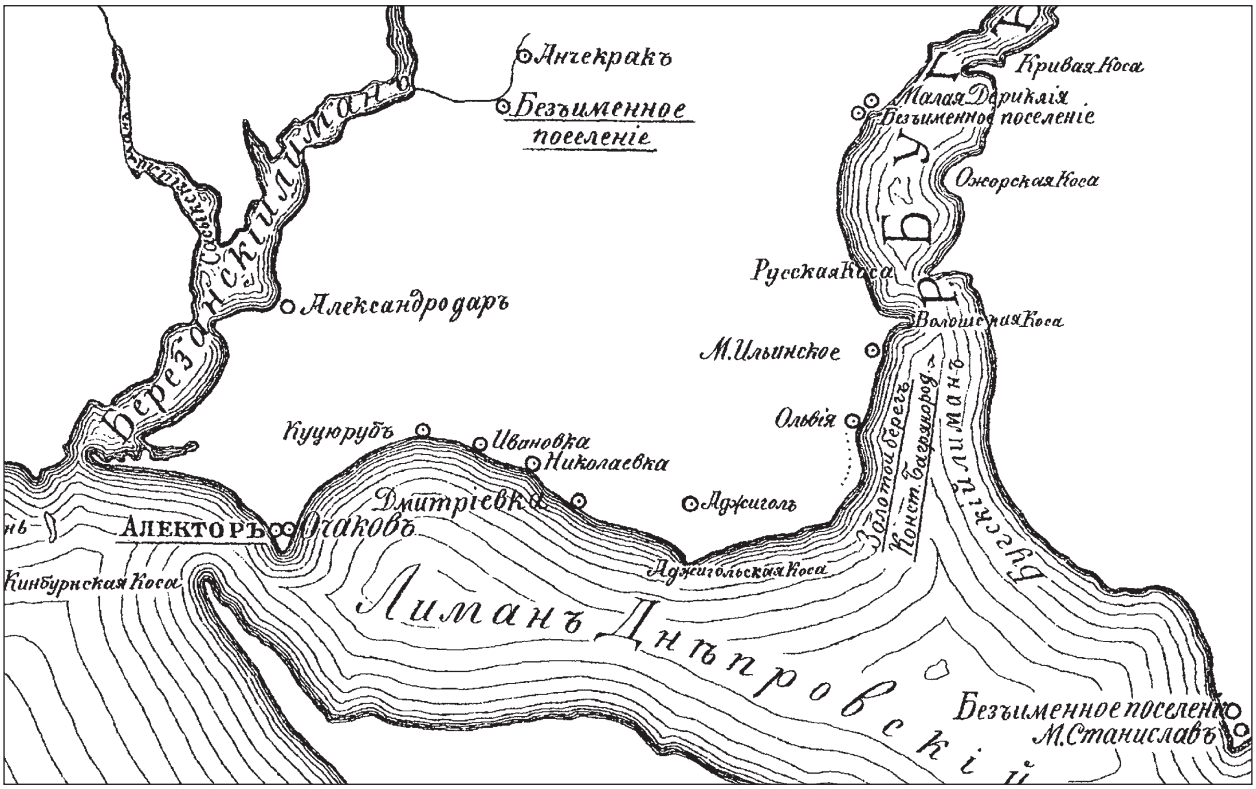

Рис. 8. План Буго-Дністровського лиману Й. К. Суручана 1880-х рр., фрагмент

повторюються: Довга — чотири рази, Розкопана і Гнила — двічі і т. д. (рис. 9).

На жаль, таке унікальне культурне надбання, як традиційні імена курганів, незабаром може залишитись лише на старих картах. Так, у довіднику «Пам'ятки археології Очаківського району» назва кургану наведена лише раз на 205 насипів. Йдеться про Могилу Волошанську, але не як про самостійний об'єкт, а як прив'язка поселення (Гребенников и др. 2011, с. 41 и др.). Отже, археологи імен курганів вже не використовують (і це при доступності топографічних карт!), замінюючи порядковими номерами біля сіл з зіпсованими або знеособленими назвами, на зразок Іванівка, Нове, Дмитрівка, Острівка, Осетрівка, Кам'янка, Чорноморське та ін.

Вивчаючи картографію оборонних земляних валів перших віків від РХ Дунай-Дністровського межиріччя (Сапожников 2011; 2013; 2017; та ін.), автор дійшов висновку, що рішення проблем їх датування лежить у площині синхронізації з історією римської фортифікації Ольвійського полісу. Ця тема розроблена С. Б. Буйских (1991), Р. О. Козленко (2016) та ін. С. Б. Буйских писав про два об'єкти такого роду: один ніби-то простягався від правого берега Дніпро-Бузького лиману в с. Куцуруб до лівого берега б. Бейкуш (Чабанської); другий перекривав «вузький прохід» (довжиною 16 км) між балками Анчокракською і Крутою (скоріше б. Мала Дереклея) біля с. Козирка (Буйских 1991, с. 14, рис. 18; 41).

Інформацію про перший повідомив П. Жиляєв: «***Очаков город***. *В 2 верстах от предместья Очакова Куцуруб есть насыпные валы сажень в 40 длины, имеющие направление от С к Ю. Местное население считает их турецкими укреплениями». В. Н. Ястребов припустив, що «вероятно, это Долгая Могила трехверстной карты»* (Ястребов 1894, с. 99, поз. 14; Фабрициус 1951, с. 65, § 143). Про другий вал написав І. В. Гошкевич на початку XX ст.: «***Поды (Пады), хутор***. *Вблизи хутора слева от дороги из Анчекрака в Парутино тянется на протяжении более одного километра вал. Приблизительная ширина его 20 м*» (Фабрициус 1951, с. 62, § 140). С. Б. Буйских додав: «*Впоследствии остатки трассы этого вала зафиксированы аэрофотосъемкой (Шишкин, 1982). Вал, шириной в основании до 20 и высотой до 1,5—2,0 м хорошо виден на местности на протяжении 1 км. Дальше, на черном фоне вспашки читалась только более светлая полоса грунта. Из-за многолетнего землепользования вал сильно расплылся. В настоящее время на нем находится виноградник. Заложенные шурфы дали керамический материал первых веков нашей эры*» (Буйских 1991, с. 114) [1].

У першій інформації сумніви викликає орієнтація валів, оскільки при такій інтерпретації вони мали лежати паралельно або в одну лінію (?) по лінії північний захід—південний схід. Довга Могила досі стоїть на своєму місці і розташована в 670 м на схід від шосе Очаків—

1. В опублікованих роботах не вдалося знайти опис цих матеріалів і прив'язок до місця знахідки.

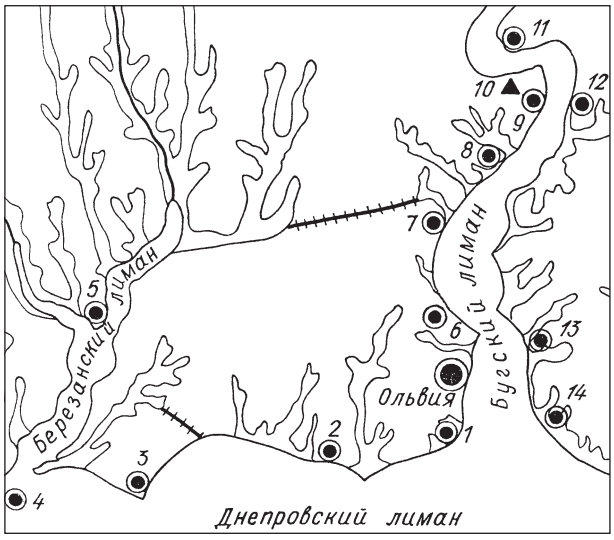

Рис. 9. План оборонних валів і поселень ольвійської округи; Буйских 1991, рис. 18, фрагмент: 1 — Дніпровське 2; 2 — Петухівка 2; 3 — Очаків; 4 — Березань; 5 — Мис; 6 — Чортувате; 7 — Козирка; 8 — Стара Богданівка 1, 9 — Радсад; 10 — Дідова Хата; 11 — Попова Балка; 12 — Сіверсов Маяк; 13 — Семенів Ріг; 14 — Скелька

Кам'янка і за 5,5 км на північ від берега лиману. Якщо відміряти від околиці Куцуруба 2,1 км на північ, то ми потрапимо на орне поле, де в програмі «Гугл-карти» не видно ніяких слідів ровів, валів і навіть курганів. Крім того, якщо б ці дані і підтвердились, вал слід було б довести до лівого берега Березанського лиману, інакше його можна було би доволі легко обійти по правому берегу б. Чабанської (рис. 9).

В другому випадку ми напевно маємо справу з відтинком широкого земляного валу невідомого призначення, скільки вказівка про рів вздовж нього відсутня. Спробуємо визначити його розташування. Хутір *Пади* або *Поди* позначений на аркушах триверстівки XXX-10 (в першому виданні якого 1855 р. зветься «х. Парутіна») та L36-40 1920—1940-х рр., причому на примірниках М 1 : 50000 біля нього є виноградник [1]. Ця поправка (рис. 10) протирічить наявній реконструкції (рис. 9), але остання і раніше не узгоджувалась зі словами В. І. Гошкевича про вал «*слева от дороги из Анчекрака в Парутино… на протяжении более одного километра*» (див. вище). Крім того, автор в ході поїздки 10.09.2020 р. не зафіксував слідів валу зліва вздовж дороги Кам'янка—Козирка від с. Шевченкове (Нові Кошари) до правого берега б. Мала Дереклея і не знайшов їх на низці карт та аерофотознімках програми «Гугл-карти» двох редакцій 2017 і 2020 рр.

Посилання С. Б. Буйских на дані аерофотозйомки не працює на користь його точки зору, оскільки К. В. Шишкін не опублікував знімків та їх розшифровок території північніше Парутіно. Проте, на північний захід від головного входу на городище, на плато, примикаючого до правого берега б. Парутінської, чітко видно дві темні лінії доріг, а між ними «античная размежовка полей» (Шишкин 1982, рис. 2—3). Напрямок однієї з тих доріг, відомої як *Друга західна* (Карасев 1956, рис. 11), «стріляє» саме на х. Поди, минуючи кургани Чотири Могили і Могилу Мамонтова. Далі проміжною точкою є довгий курган висотою 1,1 м, позначений за 2 км на південь від того ж хутору, та, можливо, дві дамби (мости?) у верхів'ях б. Кривої, біля однойменного села, пізніше — Червоного Парутіна (рис. 10).

Що стосується подальшої траси старої дороги, то від х. Поди до с. Кам'янка вона вочевидь знову виходила на більш пізню дорогу Анчекрак—Парутіно, майже зриту під час укрупнення полів і насадження лісосмуг в кінці 1930—1950-х рр. Тут зліва стояли могили Довга і Аджигольська. За 140 м на південь від останньої розташований частково досліджений римський військовий табір Кам'янка V другої половини I ст. від РХ (Козленко 2016). Ще далі дорога доходила до згаданого поселення в с. Кам'янка (рис. 10).

Наведені факти дали підстави для інтерпретації «*Валу Гошкевича*» як оборонної споруди, тим більше, що римський табір знаходиться блище до нього, чим до лінії Анчекрак—Козирка. Для перевірки цього припущення автор здійснив ще одну поїздку 24.10.2020 р., коли поля знаходились в ідеальному для огляду стані (культивовані і без високої рослинності) [2]. В ході неї було з'ясовано, що вал на території покинутого с. Поди не зберігся і ніяких ознак ровів не видно від Кам'янки до Червоного Парутіна. Однак на південній околиці другого села збереглася одна зі згаданих вище дамб (південна), якою пересипане верхів'я б. Кривої. Довжина цього об'єкта 150 м, ширина внизу до 15,0 м, вгорі 5—6 м, має посередині прохід для води завширшки від 5,0 до 16,0 м, тобто він не призначався для утворення ставка.

Таким чином, на сьогодні факт наявності віддаленної лінійної оборони Ольвії не підтверджується, але можно впевненно говорити про залишки дороги, спрямованої від давнього міста принаймні до річки Анчекрак, берега якої відомі потужними покладами каменю-вапня-

1. На відповідних аркушах карт ВТС 1970—1980-х рр. в цьому місці позначалося «урочище Поди», біля якого було два цвинтари і МТФ (молочно-товарна ферма).

2. В ній взяв участь О. С. Сінельніков. Повні спостереження, плани, фотознімки та їх інтерпретація будуть опубліковані окремо. При огляді місцевості та аналізі карт в нас склалося враження, що ромбовидний в плані «вал зовнішньої оборонної лінії», в якому майже не було знахідок римського часу (Козленко 2016, с. 80—81, рис. 3: 1, 2; 7: 5), може бути пов'язаний зі зрошувальними каналами, які існують тут з 1930-х рр. (рис. 10).

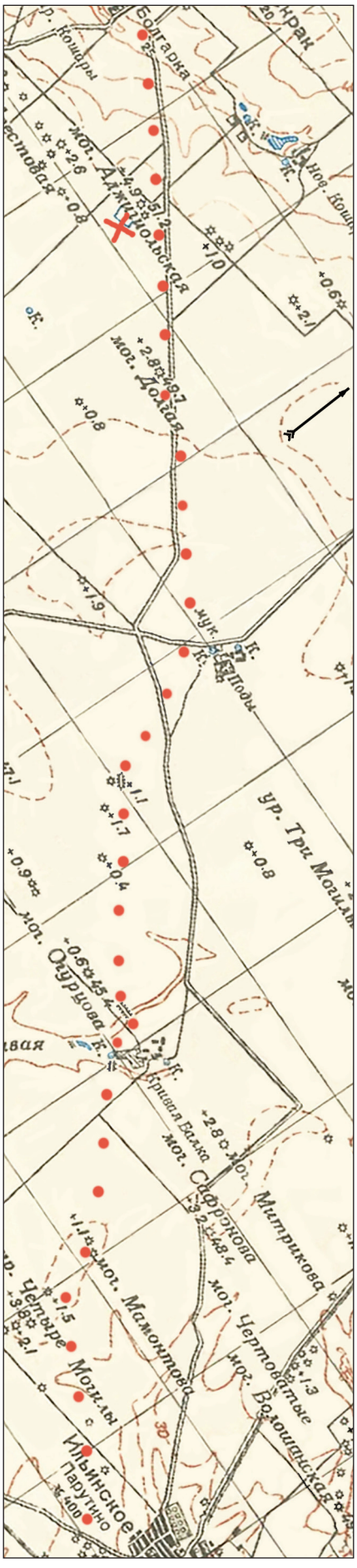

Рис. 10. Вірогідна траса давньої дороги до Ольвії на карті L36-40 1929 р.; + — місце римського військовий табору Кам'янка V

ку. Логічно, що далі ця дорога могла бути спрямована до Тіри та інших приморських міст [1].

Проте блищі до Ольвії оборонні лінії могли існувати. Ще О. С. Уваров писав, що під час розквіту міста одна з них складалася з п'яти башен на курганах (b—f його плану VIII-A), рову і ділянок стін. Вона проходила по точках g, охоплюючи ділянку розмірами 7,5 на 5 верст (8 × 5,3 км) разом з часткою лівого берега б. Парутінської до Могили Волошанської. Він же, посилаючись на письмове джерело [2], написав, що «*по разорении Ольвии, после упадка города, выстроили другую стену, от которой впрочем ничего не могло сохраниться, ибо она состояла из слабой низкой стены и земляного вала*» (Уваров 1851, с. 37—39; 1853, табл. VIII-A).

Автор повною мірою усвідомлює, що запропонована реконструкція траси однієї з основних доріг до Ольвії вимагає обґрунтування шляхом проведення польових досліджень із застосуванням сучасних приладів (георадарів, дронів і т. д.). Обнадіює, що така практика вже дала результати в самій Ольвії, де у 2014 р. на ділянці «Некрополь 7» була виявлена геомагнітна аномалія. Її розкопки ведуться з 2016 р. і показали наявність оборонного рову завширшки до 5,0 і глибиною 2,4 м, який широким напівколом оперізував городище і навіть частину урочища Сто Могил по правому берегу б. Заячої (Буйських та ін. 2019, с. 153—154, рис. 2).

Такі основні спостереження і висновки з топографії та картографії Ольвії та її околиць, зроблені автором шляхом вивчення літератури і картографічних джерел, а також в ході двох поїздоки у вересні—жовтні 2020 р. на запрошення А. В. Буйських, якій автор разом з Г. В. Сапожниковою висловлюють щиру подяку за можливість освіжити старі враження від цього унікального пам'ятника і по-новому поглянути на нього та його околиці.

ДОДАТОК 1

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ПЛАНІВ І КАРТ ОЛЬВІЇ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ 1809—1860-Х РР.

ПЛАНИ

1. «План развалинам бывшему городу Ольбио» інженер-поручика І. С. Бориславського. Завірений інженер-капітаном Ф. С. фон Муцелем (рукоп.; М 50 саж. в дюймі або 1 : 4200; зберігається: РДВІА,

1. Про те, що навколо Ольвій давньоримські форти стояли вздовж доріг, а не обороних валів, свідчить ще один форт, виявлений Р. О. Козленко біля с. Острівка в самому центрі Бузько-Березанського міжлимання (Козленко 2016, с. 82, рис. 2: 6).
2. Dio Chrys. Oration. XXXVI, 6.

ф. 349, оп. 27, д. 946, л. 1; опубл.: Тункина 2002, рис. 108, с. 440—441, де датований 1809—1811 рр.).

2. «План развалинам бывшему городу Ольбио» інженер-поручика І. С. Бориславського. Не раніше 1809 р. (рукоп.; М 50 саж. в дюймі або 1 : 4200; зберігається: РДВІА, ф. 349, оп. 27, д. 947, л. 1; опубл.: Тункина 2002, рис. 109—110, с. 440—441, де датований після 1809 р.).

3. «План развалинам бывшему городу Ольбио» інженер-поручика І. С. Бориславського (рукоп.; М 50 саж. в дюймі або 1 : 4200; зберігається: РДВІА, ф. 418, оп. І, д. 615, л. 1; опубл.: Тункина 2002, рис. 111, с. 440—441, де датований після 1809 р.).

4. «План Ольвийской крепости» (рукоп.; М 20 саж. в дюймі або 1 : 1680; знімав П. І. Кеппен 26.10.1819; зберігається: СКВ НБУВ, № 7563). Копія на кальці в архіві заповідника «Херсонес Таврійський» (Золотарев, Буйских 1997).

5. «План города Ольвии» (рукоп.; знімав П. І. Кеппен 26.10.1819; без масштабу; зберігається: СКВ НБУВ, № 6348).

6. «План деревни, поселяемой близ Ольвии [з частиною Ольвійської колонії по балці Широкій]» з «Ольвийської збірки» П. І. Кеппена (рукоп.; М 50 саж. в дюймі; зберігається: ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 715; не опубл.) [1].

7. «План города Ольвии с окрестностями». Санкт-Петрбург, 1821 (друк.; М 50 саж. дюймі. В основі один з планів І. С. Бориславського; сліди древніх укріплень на врізці зняв П. І. Кеппен у 1819 р.; зберігається: СКВ НБУВ, № 13991, СПбф АРАН, ф. 30, оп. 1, д. 42, л. 7 об. та ін.). Відомий як «План Кеппена», републоканий (ЗООИД 1872, т. VIII, табл. IX; Карасев 1956, рис. 1, с. 9—14). Київський прим. зберігався в ОТІС (Бертье-Делагард 1888, с. 38, № 53).

8. «Plan des ruines de la ville d'Olvia» (друк.; М 100 саж в дюймі або 1 : 8400; опублікований: Blaramberg 1822).

9. «Чертеж урочища Стомогильного к селу Порутину принадлежащего, на коем существовал торговый город Ольвиополь» (друк.; М 50 саж в дюймі або 1 : 4200; опубл.: Муравьев-Апостол 1823).

10. «План руин города Ольвии» (друк.; М 100 саж в дюймі або 1 : 8400; опубл.: Бларамберг 1828).

11. «План Ольвия VIII-А» (друк.; 1848 р.; М 200 саж в дюймі; Уваров 1853; републікація: Карасев 1956, рис. 7, с. 21—27).

12. «План Ольвия VIII-В» (друк.; 1848 р.; М 50 саж в дюймі; Уваров 1853; републікація: Карасев 1956, рис. 6, с. 17—20).

13. «План южной части земли дачи Ильинской экономии с деревнею Ольвио и Урочищем Сырых Камышей…» [т. зв. «План экономического землемера К. Прудиуса»] (рукоп.; М 200 саж. в дюймі; РОНА ІІМК РАН, № 5503, шифр № 721). Опубл. і датований не раніше 1861 р. (Карасев 1956, рис. 9, с. 27—28).

14. «Топографический план древнего ольвийского [Дніпровського ІІ] городища, лежащего на северном берегу Днепровского лимана между местами Аджиголем и Сарыкамышем». Знімав А. П. Чирков в липні 1863 р. (рукоп.; М 100 саж. в дюймі). «Топографический атлас течения Днепра в Херсонской губернии 1864—1871 гг.», арк. 4. зберігається: Бібліотека ОАМ НАН України; не опубл., описаний (Сапожников 2002).

15. «Топографический план села Парутина и при нем городища древней Ольвии, лежащего на правом берегу Бугского лимана». Знімав А. П. Чирков в липні 1863 р. (рукоп.; М 50 саж. в дюймі). «Топографический атлас течения Днепра в Херсонской губернии 1864—1871 гг.», арк. 5 (зберігається: Бібліотека ОАМ НАН України; копія: РОНА ІІМК РАН, № 5496, шифр № 721; фотокопія: там же негатив на плівці — Q-641, відбиток IV-1286). Опубл.: (Карасев 1956, рис. 10, с. 28—30), описаний як частина атласу (Сапожников 2002).

16. «Топографический план села Волошской косы, лежащей на правом берегу Бугского лимана. Место высадки при переправе шведского короля Карла XII-го после Полтавского поражения в 1709 г.». Знімав А. П. Чирков в липні 1863 р. (рукоп.; М 100 саж. в дюймі). «Топографический атлас течения Днепра в Херсонской губернии 1864—1871 гг.», арк. 6. Зберігається: Бібліотека ОАМ НАН України.

17. «Топографический план города Очакова и Кинбурна, составленный по топо-графической съемке генерала фон-Руге, с проложением глубины по промерам, произведенным в 1857 г.» Знімав А. П. Чирков у 1864 р. (рукоп.; М 200 саж. в дюймі). «Топографический атлас течения Днепра в Херсонской губернии 1864—1871 гг.», арк. 3. Зберігається: бібліотека ОАМ НАН України; частково опубл.: Сапожников, Аргатюк 2017, рис. 3—4).

КАРТИ

18. «Специальная карта северо-западной части Черного моря и реки Днепра, протекающего в пределах Новороссийского края». А. П. Чирков, 1864 р. (М 5 верст в дюймі або 1 : 210000; Бертье-Делагард 1888, с. 11, № 99; Зберігається: приватна колекція в Одесі; частково опубл.: Сапожников 2013, с. 345—346, рис. 2—3).

19. «Карта устьев рек Буга и Днепра к историческому изображению сего побережья» А. П. Чиркова (без дати, початок 1860-х рр.; М 3 версти в 1 дюймі або 1 : 126000; Бертье-Делагард 1888, с. 11, № 101; зберігається: СКВ НБУВ, № 17294).

20. Те саме з назвою «Карта устьев рек Буга и Днепра». (друк.; зберігається: СКВ НБУВ, № 15793; опубл.: Брун 1863, табл. 5).

ДОДАТОК 2

И. Кедрин

ГОРОДОК ИЛЬИНСКОЕ В 1850 г. (Кедрин 1850, с. 81—84)

Имение это, известное прежде под именем села *Порутина*, принадлежит генерал-лейтенанту графу Кушелеву и расположено на возвышенном берегу, при слиянии Бугского лимана с Днепровским. Оно находится почти на равном расстоянии между Очаковым и Николаевым, однако же несколько ближе к сему последнему городу. Близ самого местечка холмятся курганы Ольвии, принадлежащие, впрочем другому владельцу, а именно графу Безбородьке. Я обозрел их с полным равнодушием профана. Ни остатки крепости, которая отделялась от города глубоким оврагом, ни следы пристани, с пробитой от нее возле стен крепости дорогой, которая вела в город, ни сохранившиеся своды гробниц в раскопанных курганах не произвели на меня особого впечат-

1. Документи з № 4—7 зберігались в ОТІС (Бертье-Делагард 1888, с. 38, № 54).

ления. Рассказывают, что лет 6 тому назад, в одном из здешних курганов открыта была прекрасная статуя, которая и отправлена была по льду замерзшего лимана в Николаев, откуда она должна была следовать в Петербург. К сожалению однако же, лед был тогда не слишком крепок, не выдержал тяжести транспорта и статуя навсегда погибла в волнах лимана. Были попытки извлечь ее оттуда, но они не увенчались успехом. На дворе экономического дома находится квадратный мрамор с хорошо уцелевшей греческой надписью, а у управляющего имением я видел несколько древних кувшинов и кувшинчиков, отысканных в курганах Ольвии. В бурную погоду, когда лиман подымает слишком гордые волны, ильинские крестьяне выходят на древнюю пристань и ожидают там добычи. Рассказывают, что действительно иногда вместе с песком волны выносят на берег мелкие золотые вещицы. С высот древней Ольвии, обросших ныне крапивой и будяками, открывается живописный вид на обширный бассейн вод, по берегам коего нередко разгуливают в значительном количестве пеликаны, на небольшое село Кисляковку и м.Станислав, лежащие в Херсонском уезде, и на синеющее вдали в верстах 30 по прямой линии, селение Перегнойное, находящееся уже в Таврической губернии.

В Ильинском считается 450 душ крестьян и 13000 дес. земли, которая только в некоторых немногих местах солонцевата или глиниста, но большею частою, почти на всем своем пространстве черноземная и хлебородная. Скотоводство составляет здесь статью, на которую не обращают особенного внимания. Испанских овец совсем нет, волошских держат около 2000, рогатого скота, которого находилось прежде до 1000 голов, считается теперь только 200, но между ними есть очень хорошие бугаи. Конский завод также небольшой, состоит из 90 лошадей; лучшие продаются от 50 до 60 руб. сер.; на одного жеребца назначают не более 12—15 маток. Кстати заметить, что по многим имениям Херсонской губернии малое в сравнении с матками, число жеребцов всегда оказывает неблагоприятное влияние на состояние в них конских заводов. Как бы хорош и силен жеребец не был, но спущенный в косяке на 20 и более маток, он необходимо обессиливается и с трудом восстанавливает потом растерянные силы, а последний приплод, от него происходящий, всегда выходит плохой.

Ежегодные посевы хлеба простираются в Ильинском от 250 до 300 четвертей. Более всего разводится арнаутка. Молотьба производится преимущественно очень тяжелыми катками, которых била окованы железом и которые вымолачивают в день от 12 до 18 коп хлеба. Для действия этими катками запрягают в них две пары волов. Из двух молотильных машин, Бутеновская, выписанная лет 7 тому назад и действующая двумя парами волов, вымолачивает в летний день 40—50 коп хлеба, а превосходная по своей прочности шотландская машина Кроскилля еще не испытана. Сия последняя находится уже в имении более года, но не умеют установить ее и пустить машину в работу. В Ильинском заведены и веялки: ручные и конные, приводимые в движение парой волов. *Конная мельница* с находящейся при ней сукновальней устроена в 1843 году на 3 камня и приводится в движение двумя парами лошадей, которые в течение одного дня три раза переменяются. На одном камне в день вымалывается 12 четв. [2520 литров] хлеба. В Ильинском есть также несколько ветряных мельниц.

Фруктовый сад занимает под собой до 20 десятин. В нем растут преимущественно сливы, вишни, черешни и абрикосы, яблок мало, груш еще меньше, а волошского ореха только 8 или 10 деревьев, но и те погибли от жестоких морозов, свирепствовавших в минувшую зиму. Садовником определен теперь простой ильинский крестьянин, выучившийся практически приемам садоводства от своего предшественника немца. Конечно от подобного садовника нельзя требовать искусства и еще менее ожидать от него успехов. Впрочем, им разведены небольшие школы слив, вишен и абрикосов. Если бы истребить развевшуюся в огромном количестве гусеницу и очистить деревья от лишаев, то ильинский фруктовый сад мог бы доставлять до 500 руб. сер. дохода.

Небольшой огород для экономических надобностей разведен на косе лимана.

Лесоразведение начато здесь более 5 лет тому назад и находится теперь на трех участках. Главная лесная плантация разведена при экономическом доме на пространстве примерно 20 дес. и состоит почти вся из акации, числом до 15000 больших и малых; береста, клена, ясеня и дуба посажено в ней весьма немного; почва преимущественно черноземная и в некоторых местах песчаная. Вторая плантация недалеко от первой насажена на небольшой горе, подымающейся над Бугским лиманом. Она вся состоит также единственно из акаций числом до 5000, посаженных в 1840 году. Третий участок, занятый лесонасаждением, находится в степи. На нем весной 1850 года посажено более 1000 акаций. Итак, Ильинское лесоразведение, заключающее в себе более 20000 деревьев, довольно примечательно, хотя с тем вместе нельзя не пожалеть, что главная порода, из которой оно почти исключительно состоит, так недолговечна.

Но м. Ильинское в особенности отличается превосходными хозяйственными строениями, которые всегда придают степному имению красивый вид и невольно рисуют его в лучшем свете. Прекрасный хлебный амбар, гумно, ток, чистые конюшни, отличные погреба и ледники, хорошие загоны для рогатого скота и лошадей, воздвигалась хотя и медленно, но постоянно. На степи в различных местах ее выкопано 5 очень хороших колодцев глубиной от 15 до 18 сажень, устройство которых, впрочем, обошлось не дешево. Для овец в двух верстах от местечка устраиваются теперь и скоро будут окончены слишком уже роскошные каменные загоны, имеющие форму квадрата с башнями по углам. Для помещика предполагается воздвигнуть обширный дом. Для больных есть госпиталь на 12 кроватей, при котором находятся 2 фельдшера. Говорят, что м. Ильинское доставляет своему владельцу от 20 до 30000 руб. сер. ежегодного дохода.

ДОДАТОК 3

А. Скальковский

ПУТЕШЕСТВИЕ В ОЛЬВИЮ 1861 года: ВЫДЕРЖКИ ИЗ ДНЕВНИКА (Скальковский 1870b, с. 109—113)

4-го июня 1861 г., воскресение. К Ольвии ведут две дороги: сухопутная или дорога варваров, т.е. скифов или других аборигенов, кочевавших или обитавших оседло между Бугом, Березанью и вероятно до самого Днестра; и водный путь или эллинский

по Черному морю, Днепру и Бугу, которыми всегда сообщались греки со своими колониями. Я видел Ольвию с обеих сторон и если бы не совершенная невозможность достигнуть этого городища, по причине обрушившихся пристани и Нижнего города, то последний путь, через устья Буга был бы самый занимательный. Но для изучения настоящего значения Ольвии как греческой колонии, основанной для торговых сношений с окружавшими ее народами, надобно ехать к ней непременно сухим путем. Одесская почтовая дорога привела меня в несколько часов до станции Янчокрак, в селение, принадлежащее владельцу Ольвии, графу Кушелеву-Безбородко. Отсюда проселком должно направиться к юго-востоку т. е. к нижнему Бугу. Здесь уже не нужно никакого проводника: едва проехали мы три или четыре версты по степям, как явились нам пять или шесть высоких курганов с явными признаками, что это были передовые сторожевые укрепления нашей эмпории. Продвигаясь далее по тому же направлению, мы увидали впереди и по флангам целые сотни курганов, и правильными рядами и уединенно разбросанных, как бы могилы живших здесь и давно угасших древних обитателей, это вероятно пепелища скифских усадеб, каллипидов или борисфенитов, с которыми целые столетия торговала или боролась Ольвия. Здесь все урочища имеют названия «могил», т. е. курганов: могила *Долгая, Мамонтова, Очаковская, Воронова* и т. д. В пяти верстах от с. Парутина или Ильинского, цели нашего путешествия, к югу видно весьма значительное возвышение. Это пепелище акрополя нашей знаменитой Ольвии. Около него большой овраг, называемый «Широкой балкой», налево другой овраг — «Парутино» и близ него самое селение.

«Ольвийское городище, со всеми к нему принадлежащими частями, о которых скажем ниже, занимает между оврагами Широким, Парутиным и рекой Бугом, около трех верст вдоль реки и около полуторы версты вширину; собственно город, окруженный стенами, не имел, вероятно, и двух квадратных верст пространства. Проводник мой, старый поселянин, уже многие годы раскапывающий развалины Ольвии, вел меня так, чтобы показать ее пепелище, с которым он совершенно сроднился во всем ее блеске, и вполне достиг своей цели. Жаль, что он не землемер или топограф, а какой бы отличный план мог он составить! В трехстах саженях от акрополя, резко отличавшегося от других частей городища, мы прошли мимо двух возвышений, довольно близких друг от друга и покрытых развалинами — вероятно подножий укрепленных ворот и башень [1]. В 1819 году, как видно из двух планов Муравьева-Апостола и Бларамберга, эти возвышения были еще обложены большими плитами из твердого белого камня, привезенного издалека. За этими «воротами» открылась нам настоящая площадь в двести с лишком квадр. саж., отделенная от акрополя следами других укреплений. Это вероятно бывший форум или торговая площадь для сношений с варварами, приезжавшими сюда для покупки греческих товаров и продажи своих произведений. Быть может это то «предградие», о котором упоминает еще Геродот. От этой площади ведут к реке и нижнему городу два совершенно испорченные весенними водами спуска, бывшие, вероятно, как в древнем Киеве, «узвозами» для сообщения с гаванью, где были построены товарные склады и куда варваров не допускали. На этой площади в 1860-х годах найдены были поселянами, на значительной глубине, два мраморных льва довольно искусного ваяния, с необъясненными до сих пор изображениями. Рисунки этих львов помещены в III части «Записок Одесского общества истории и древностей». Вторую часть этого городища составлял порт или нижний город, подобный одесскому пересыпскому предместью или киевскому Подолу. К сожалению, большая часть его обрушилась в реку и доступ к нему весьма труден.

Третья часть, имеющая около 160 саж. в длину и около 100 в ширину, есть собственно акрополь, вероятно, сильно укрепленное место. Он составляет совершенно отдельный треугольник, которому небольшой овраг, называемый теперь «Зайцевой балкой», служил вероятно рвом. Это настоящий муравейник бесчисленных холмиков, или лучше сказать, могил, разделенных весьма тесными прмежутками, вероятно улицами. Многократно разрытые жадной рукой и разрываемые постоянно теперь, они сохранили не совсем прежнее очертание и покрыты толстым слоем обломков кирпича, сосудов, амфор, черепицы и каменных плит. Я сам нашел несколько глиняных ручек с надписями, вероятно клеймами мастеров или фабрикантов, и одну кирпичину с таким же штемпелем, как и на ольвийских монетах, именно коршуном, клюющим рыбу. Ольвия, смотря на нее с вышины, весьма много сходна з Киевом (без построек), если принять Печерскую лавру за акрополь, старый Киев за укрепленный форум, а нижнюю, или портовую часть за Подол. Из всех планов Ольвии, мною виденных, лучше всего, хотя и в микроскопическом размере, [она показана] на трехверстной карте Херсонской губернии, составленной генералмайором фон Руге. Там ольвийское городище имеет вид овального укрепления, основанного на трубе [?] реки Буга; два оврага, Широкий и Парутино, составляют ему естественную передовую защиту, а небольшая Зайцева балка образовалась, вероятно, из внутреннего рва, отделявшего, по обычаю, акрополь от остального города.

Спустившись с большим трудом в ту часть городища, которая составляла, вероятно, набережную нижнего города, мы были поражены огромной толщиной насыпи, часть которой обрушилась в реку; она составляет сплошную массу из многих слоев черепицы, кирпича, пепла и глиняных обломков. В прежнее время поселяне добывали здесь наибольшее число монет и медалей; но теперь они попадаются реже, да и те, если не продадутся тайно, поступают немедленно к помещику, который образовал уже в Петербурге драгоценный музей ольвийского мира. С трудом добыл я десятка два весьма посредственных монет, на днях отысканных в акрополе. Из них было 15 ольвийских, 3 босфорских, 2 херсонесских византийской эпохи, одна папы Стефана и даже несколько турецких. Это, как видите, живые свидетели пребывавших здесь и торговавших купцов, и народов. Глядя на эту громадную массу развалин и на ту глубину, в которой добывают до сих пор не только большие плиты хорошо отполированного камня и мрамора, но и настоящие памятники, как-то: надписи, вазы и целые тысячи медалей; я невольно сделал следующее замечание: видно, нашествие варваров, громивших Ольвию, было не только могущественно, но и внезапно, чтобы столь сильный торговый город, целая самостоятельная политическая община, не только мог быть погребен в потоках крови своих жителей и обломках своих зданий, но даже потерял

1. Вірогідно, про ці ворота говорять Бларамберг і гр. Уваров (*О. С.*).

свое имя на многие столетия. Византийцы еще изредка намекают о нем в своих хрониках; но генуэзцы, преемники эллинов в колониях Черного моря, не знают даже имени Ольвии. Даже в половине XVIII столетия знаменитый Пейсонель искал ее на Днепре у нынешнего Берислава, а петербургская академия наук, следуя мнению Потоцкого, предполагала пепелище ее на устье Синюхи в Буг, предположив назвать городок, основанный в 1795 г. на запорожском городище Орлике, «Ольвиполем».

ЛІТЕРАТУРА

Аркас, Н., Брун, Ф. Т. 1872. Археологическая разведка некоторой части Ольвии. *Записки ООИД*, VIII, с. 412-414, табл. X.

Бертье-Делагард, А. Л. 1888. *Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей*. Одесса: Тип. А. Шульце.

Бларамберг, И. П. 1828. *Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе…, с историческим известием о древнем городе Ольвии, с планом оного и с изображением 225-ти медалей и монет, гравированных в Париже Сент-Анжем*. Москва: В унив. тип.

Брун, Ф. 1863. Донесение о поездке к устьям рек Буга и Днепра, в 1862 году. *Записки ООИД*, V, с. 985-993, табл. 4-5.

Буйських, А., Форнасье, Й., Кузьміщев, О. 2019. Дослідження ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 152-154.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века новой эры)*. Киев: Наукова думка.

Волан, Ф. П. 2002. Описание земли Едисан или Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картами планам, снятым по высочайшему указанию. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края*. Одесса: Астропринт, с. 74-200.

Гавриил. 1848. *Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической*. Одесса: Гор. тип.

Гребенников, В. Б., Каражей, О. М., Яценко, С. М. 2011. *Пам'ятники археології Очаківського району: каталог-довідник*. Миколаїв: Іліон.

Григорович, В. 1874. *Записка антиквара о поездки его на Калку и Кальмиус в корсунскую землю и на южные побережья Днестра и Днепра*. Одесса: Тип. П. Францова.

Золотарев, М. И., Буйских, С. Б. 1997. Неизвестный план Ольвии П. И. Кеппена. *Российская археология*, 2, с. 241-245.

Итоги… 1924. Итоги раскопок «русской Помпеи» (в древней Ольвии у с. Парутино Николаевского округа). *Красный Николаев*, 1121 (3 октября), с. 6.

Карасев, А. Н. 1956. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии Ольвии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, IX, с. 9-34.

Кедрин, И. 1850. Отрывки из путевого журнала при обозрении сельского хозяйства в Херсонской губернии в 1850 году. *Журнал МГИ*, XXXVII, 4, с. 78-98.

Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*, 2, с. 78-87.

Латышев, В. В. 1887. *Исследование истории и государственном строе города Ольвии*. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева.

Мейер, А. 1794. *Повествование землемерное и естествословное описание Очаковская земля*. Санктпетербург: Печ. у И. К. Шнора.

(Муравьев-Апостол, И. М.). 1823. *Путешествие по Тавриде в 1820 году*. Санкт-Петербург: Тип. состоящая при особенной канцелярии МВД.

Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской)*. Киев: Знання України.

Ратнер, И. Д. 1990. Старейший план Ольвии и его автор. В: *Проблемы археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов юбилейной конференции*. III. Херсон, с. 77-78.

Сапожников, І. 1999. Чорноморське військо в Буго-Дністровському межиріччі (1789—1793 роки). В: Сапожников, І. (ред.). *Хаджибей — Одеса та українське козацтво (1415—1797 роки)*. Одеса: ОКФА, с. 183-236.

Сапожников, И. В. 2000. Картографические материалы по археологии, истории и географии низовий Буга и Днепра: работы А. П. Чиркова 1863—1866 годов. В: Дубенко, К. І. (ред.). *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв: Атол, с. 259-265.

Сапожников, И. В. 2001—2002. Очерки истории исследований Ольвии и Березани (до начала XIX ст. от Р. Х.). *Stratum plus*, 3, с. 452-461.

Сапожников, И. В. 2011. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII—XIX вв. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 206-236.

Сапожников, И. 2013. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии. *Tyragetia*, VII, 1, с. 345-354.

Сапожников, И. 2017. Древние валы и дороги района переправы через Дунай у озера Картал: опыт картографической стратиграфии. *Tyragetia*, XI, 1, с. 213-225.

Сапожников, И. 2018. Из истории изучения именных курганов Юга Восточной Европы: работы П. И. Кеппена 1820-х — 1850-х годов. *Емінак*, I, 2 (22), с. 15-24.

Сапожников, И. В. 2019. Карты и планы Буго-Днестровской части Причерноморья последней трети XVIII века как археологические источники. *Scriptorium nostrum*, 1 (12), с. 81-110.

Сапожников, И., Аргатюк, С. 2017. Конец эпохи крепостей в Северо-Западном Причерноморье: вторая половина 1820-х — начало 1860-х годов. *Scriptorium nostrum*, 1 (7), с. 158-195.

Сапожников, И., Аргатюк, С. 2018. Иван Кедрин и его экспедиция 1850 года по Северо-Западному Причерноморью. *Південний захід. Одесика*, 24, с. 9-39.

Сапожников, И. В., Полевщикова, Е. В. 2005—2009. Шарль де Пейсонель и его вклад в изучение античной географии Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 4, с. 464-475.

Сборник… 1896. *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска*. Собраны И. И. Дмитренко. III: 1787—1795 гг. Санкт-Петербург: Тип. штаба отд. корпуса жандармов.

Скальковский, А. 1870a. О ценности земли в Новороссийском крае. *Труды Одесского статистического комитета*, IV, с. 102-116.

Скальковский, А. 1870b. Поездка в Ольвию. *Труды Одесского статистического комитета*, IV, с. 158-177.

Суручан, И. К. 1888. Опыт доказательства местонахождения скифского укрепления Алектора и Золотого Берега Константина Багрянородного. В: Успенский, Ф. (ред.). *Труды VI Археологического съезда в Одессе*. 2. Одесса: Тип. А. Шульце, с. 129-134.

Тункина, И. В. 2000. П. И. Кёппен как исследователь Ольвии (становление археолога). *Археологические известия*, 7, с. 357-372.

Тункина, И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX вв.)*. Санкт-Петербург: Наука.

Уваров, А. 1851. *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*. 1. Санкт-Петербург: Тип. экспедиции изготовл. гос. бумаг.

Уваров, А. 1853. *Собрание карт и рисунков к «Исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря»*. Санкт-Петербург.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. I. Киев: АН УССР.

Чирков, А. 1867. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману. *Записки ООИД*, VI, с. 546-550.

Шишкин, К. В. 1982. Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей. *Советская археология*, 3, с. 235-242.

Ястребов, В. Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонеской губернии. *Записки ООИД*, XVII, с. 63-176.

Blaramberg, I. P. 1822. *Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet du conseiller d'état de Blaramberg, à Odessa; avec XX planches, gravees d'apres ses dessins sur les médailles originales; accompagnées d'une notice sur Olbia, et d'un plan de l'emplacement ou se voient aujourd'hui les ruines de cette ville*. Paris: Chez firmin Didot.

Lafitte-Clavé. 1998. *Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784*. Istanbul: Isis, p. 26-180.

REFERENCES

Arkas, N., Brun, F. T. 1872. Arkheologicheskaia razvedka nekotoroi chasti Olvii. *Zapiski OOID*, VIII, s. 412-414, tabl. Kh.

Berte-Delagard, A. L. 1888. *Katalog kartam, planam, chertezham, vidam, khraniashchimsia v Muzee Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*. Odessa: Tip. A. Shultse.

Blaramberg, I. P. 1828. *Opisanie drevnikh medalei Olvii ili Olviopolia, nakhodiashchikhsia v Odesse…, s istoricheskim izvestiem o drevnem gorode Olvii, s planom onogo i s izobrazheniem 225-ti medalei i monet, gravirovannykh v Parizhe Sent-Anzhem*. Moskva: V univ. tip.

Brun, F. 1863. Donesenie o poezdke k ustiam rek Buga i Dnepra, v 1862 godu. *Zapiski OOID*, V, s. 985-993, tabl. 4-5.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2019. Doslidzhennia olviiskoho peredmistia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 152-154.

Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka novoi ery)*. Kiev: Naukova dumka.

Volan, F. P. 2002. Opisanie zemli Edisan ili Otchet otnositelno geograficheskogo i topograficheskogo polozheniia Provintsii Ozu ili Edisan, obychno nazyvaemoi Ochakovskaia step, sluzhashchii poiasneniem k kartami planam, sniatym po vysochaishemu ukazaniiu. In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Nasledie F. P. De-Volana: iz istorii porta, goroda, kraia*. Odessa: Astroprint, s. 74-200.

Gavriil. 1848. *Istoriko-khronologicheskoe opisanie tserkvei eparkhii Khersonskoi i Tavricheskoi*. Odessa: Gor. tip.

Hrebennykov, V. B., Karazhei, O. M., Yatsenko, S. M. 2011. *Pamiatnyky arkheolohii Ochakivskoho raionu: katalohdovidnyk*. Mykolaiv: Ilion.

Grigorovich, V. 1874. *Zapiska antikvara o poezdki ego na Kalku i Kalmius v korsunskuiu zemliu i na iuzhnye poberezhia Dnestra i Dnepra*. Odessa: Tip. P. Frantsova.

Zolotarev, M. I., Buiskikh, S. B. 1997. Neizvestnyi plan Olvii P. I. Keppena. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 241-245.

Itogi… 1924. Itogi raskopok «russkoi Pompei» (v drevnei Olvii u s. Parutino Nikolaevskogo okruga). *Krasnyi Nikolaev*, 1121 (3 oktiabria), s. 6.

Karasev, A. N. 1956. Plany Olvii XIX v. kak istochniki dlia istoricheskoi topografii Olvii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, IX, s. 9-34.

Kedrin, I. 1850. Otryvki iz putevogo zhurnala pri obozrenii selskogo khoziaistva v Khersonskoi gubernii v 1850 godu. *Zhurnal MGI, XXXVII*, 4, s. 78-98.

Kozlenko, R. O. 2016. Rymski forty na terytorii Olviiskoi derzhavy. *Arkheolohiia*, 2, s. 78-87.

Latyshev, V. V. 1887. *Issledovanie istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii*. Sankt-Peterburg: tip. V. S. Balasheva.

Meier, A. 1794. *Povestvovanie zemlemernoe i estestvoslovnoe opisanie Ochakovskaia zemlia*. Sanktpeterburg: Pech. u I. K. Shnora.

(Muravev-Apostol, I. M.). 1823. *Puteshestvie po Tavride v 1820 godu*. Sankt-Peterburg: Tip. sostoiashchaia pri osobennoi kantseliarii MVD.

Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto Mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi)*. Kiev: Znannia Ukrainy.

Ratner, I. D. 1990. Stareishii plan Olvii i ego avtor. In: *Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov iubileinoi konferentsii*. III. Kherson, s. 77-78.

Sapozhnykov, I. 1999. Chornomorske viisko v Buho-Dnistrovskomu mezhyrichchi (1789—1793 roky). In: Sapozhnykov, I. (ed.). *Khadzhybei — Odesa ta ukrainske kozatstvo (1415—1797 roky)*. Odesa: OKFA, s. 183-236.

Sapozhnikov, I. V. 2000. Kartograficheskie materialy po arkheologii, istorii i geografii nizovii Buga i Dnepra: raboty A. P. Chirkova 1863—1866 godov. In: Dubenko, K. I. (ed.). *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. Mykolaiv: Atol, s. 259-265.

Sapozhnikov, I. V. 2001—2002. Ocherki istorii issledovanii Olvii i Berezani (do nachala XIX st. ot R. Kh.). *Stratum plus*, 3, s. 452-461.

Sapozhnikov, I. V. 2011. Drevnie valy Bessarabii ili Budzhaka: iz istorii kartografirovaniia v XVIII—XIX vv. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 206-236.

Sapozhnikov, I. 2013. Novye kartograficheskie materialy o drevnikh valakh Bessarabii. *Tyragetia*, VII, 1, s. 345-354.

Sapozhnikov, I. 2017. Drevnie valy i dorogi raiona perepravy cherez Dunai u ozera Kartal: opyt kartograficheskoi stratigrafii. *Tyragetia*, XI, 1, s. 213-225.

Sapozhnikov, I. 2018. Iz istorii izucheniia imennykh kurganov Iuga Vostochnoi Evropy: raboty P. I. Keppena 1820-kh — 1850-kh godov. *Eminak*, I, 2 (22), s. 15-24.

Sapozhnikov, I. V. 2019. Karty i plany Bugo-Dnestrovskoi chasti Prichernomoria poslednei treti XVIII veka kak arkheologicheskie istochniki. *Scriptorium nostrum*, 1 (12), s. 81-110.

Sapozhnikov, I., Argatiuk, S. 2017. Konets epokhi krepostei v Severo-Zapadnom Prichernomore: vtoraia polovina 1820-kh — nachalo 1860-kh godov. *Scriptorium nostrum*, 1 (7), s. 158-195.

Sapozhnikov, I., Argatiuk, S. 2018. Ivan Kedrin i ego ekspeditsiia 1850 goda po Severo-Zapadnomu Prichernomoriu. Pivdennii zakhid. *Odesika*, 24, s. 9-39.

Sapozhnikov, I. V., Polevshchikova, E. V. 2005—2009. Sharl de Peisonel i ego vklad v izuchenie antichnoi geografii Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 4, s. 464-475.

Sbornik… 1896. *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego voiska. Sobrany I. I. Dmitrenko*. III: 1787—1795 gg. Sankt-Peterburg: Tip. shtaba otd. korpusa zhandarmov.

Skalkovskii, A. 1870a. O tsennosti zemli v Novorossiiskom krae. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta*, IV, s. 102-116.

Skalkovskii, A. 1870b. Poezdka v Olviiu. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta*, IV, s. 158-177.

Suruchan, I. K. 1888. Opyt dokazatelstva mestonakhozhdeniia skifskogo ukrepleniia Alektora i Zolotogo Berega Kon-

stantina Bagrianorodnogo. In: Uspenskii, F. (ed.). *Trudy VI Arkheologicheskogo sieezda v Odesse*. 2. Odessa: Tip. A. Shultse, s. 129-134.

Tunkina, I. V. 2000. P. I. Keppen kak issledovatel Olvii (stanovlenie arkheologa). *Arkheologicheskie izvestiia*, 7, s. 357-372.

Tunkina, I. V. 2002. *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh iuga Rossii (XVIII — seredina XIX vv.)*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Uvarov, A. 1851. *Issledovaniia o drevnostiakh Iuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria*. 1. Sankt-Peterburg: Tip. ekspeditsii izgotovl. gos. bumag.

Uvarov, A. 1853. *Sobranie kart i risunkov k «Issledovaniiam o drevnostiakh Iuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria»*. Sankt-Peterburg.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*. I. Kiev: AN USSR.

Chirkov, A. 1867. Kratkii ocherk gorodishch, nakhodiashchikhsia po Dnepru i ego limanu. *Zapiski OOID*, VI, s. 546-550.

Shishkin, K. V. 1982. Aerometod kak istochnik dlia istoricheskoi topografii Olvii i ee okrestnostei. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 235-242.

Iastrebov, V. N. 1894. Opyt topograficheskogo obozreniia drevnostei Khersoneskoi gubernii. *Zapiski OOID*, XVII, s. 63-176.

Blaramberg, I. P. 1822. *Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet du conseiller d'état de Blaramberg, à Odessa; avec XX planches, gravees d'apres ses dessins sur les médailles originales; accompagnées d'une notice sur Olbia, et d'un plan de l'emplacement ou se voient aujourd'hui les ruines de cette ville*. Paris: Chez firmin Didot.

Lafitte-Clavé. 1998. *Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784*. Istanbul: Isis, p. 26-180.

I. V. Sapozhnykov

OLBIO AND ITS OUTSKIRTS IN THE 18th — EARLY 20th CENTURIES:TOPOGRAPHIC AND HISTORIOGRAPHIC ESSAYS

The paper is devoted to the publication and analysis of the literary and cartographic sources of the late 18th — early 20th centuries in some way or another related to the ruins of Olbio and its outskirts. Some of them are dated back to so-called «pre-Russian period» of the study of this unique complex of archaeological sites, in particular the plan of the French military topographer A. Zh. de Lafitt-Clave in 1784 where any settlements is not marked directly in the Olbio region. Further is the «Russian Old Believers episode» of the history of Ilyinske-Parutine village recorded by Count A. S. Uvarov in 1848. The author paid the main attention to several problems and aspects of the history of mapping the Olbio settlement and the Sto Mohyl (One hundred kurgans) tract which was began around 1810 by I. S. Borislavsky. Particular attention in the paper was paid to the plans of P. I. Köppen 1819, and it is also specified that the author of one of the best plans of Olbio (1863) was A. P. Chirkov. The result of these researches is the «List of basic plans and maps of Olbio and its environs in the 1810s — 1860s» (Appendix 1). In the final part of the paper the sources of the late 19th—20th centuries which were the basis of S.B. Buyskikh's reconstruction of the defense line of Olbian limes were analyzed in detail. The main problem with these constructions is that earthen embankments with moats have not yet been identified or explored. Based on a number of facts and field observations, the route of the road from Olbio to the west (to Tyras and other cities), which passed through Kamenka (Anchekrak), is proposed by the author. It is clear that this assumption needs to be tested in the field using modern devices (GPS navigator, georadar and drone). In addition, the author republished the essays by I. I. Kedrin «Small town Illinskoe» 1850 (Appendix 2) and A. A. Skalkovsky about his trip to Olbio in 1861 (Appendix 3).

Keywords: the city of Olbio and its environs, the tract of the Hundred Tombs, topography and cartography, plans and maps, Roman fortifications, the beginning of the road to Tyras, Illinske or Parutine village.

Одержано 03.11.2020

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3889-6714, e-mail: ssappog5@gmail.com.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК [903.5:572](049.32)

І. Д. Потєхіна, Т. О. Рудич, О. В. Дяченко, О. Д. Козак

У ТЕНЕТАХ СТАТИСТИЧНИХ «ПОДІБНОСТЕЙ»
Рецензія на статтю Ю. В. Долженка та В. В. Ткача «Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти)». *Емінак*, 2021, 2

Археологічна антропологія перебуває на межі суспільних, природничих і точних наук, послуговуючись методами кожної з них. Для обробки морфологічних (біологічних) даних, отриманих з палеоантропологічного матеріалу, антропологи широко використовують статистичні математичні методи (кореляційний, факторний, кластерний, канонічний аналізи, тощо), а для інтерпретації статистичних та біологічних даних — історичні методи та поняття з обов'язковим урахуванням археологічного контексту. Вдосконалення комп'ютерних програм, що уможливлюють застосування статистичних методик, та позірна простота їх залучення до обробки великих масивів даних часом призводить до формального і беззмістовного їх використання, зловживання статистичною наукоподібністю. За висловом Н. М. Гончарової, «*це псевдонаукове шарлатанство в епоху безконтрольного поширення інформації підхоплюється, багаторазово і некритично тиражується, засмічуючи інформаційний простір, підриваючи авторитет власне наукових розробок*» (Гончарова 2019, с. 10).

Поява у вітчизняних фахових виданнях антропологічних праць, які базуються на формальному застосуванні статистичного аналізу, висновки якого сформульовані поверхнево й не мають вагомого історичного підґрунтя, викликає занепокоєння антропологів, археологів, істориків. Не містячи розуміння археологічного контексту, процедури дослідження, його мети і кроків до її досягнення, створюючи хаос добірок, такі роботи породжують суперечливі висновки про багатовекторні «подібності» і «зв'язки», дезорієнтуючи дослідників і призводячи до втрати іміджу антропологічної науки. До таких праць належить аналізована стаття, а також низка нещодавніх публікацій Ю. Долженка (Долженко 2018a; 2018b; 2019), присвячених питанням антропології епохи енеоліту, бронзи та залізного віку, що виходять далеко за межі наукової компетентності автора, який спеціалізується у краніології середньовічного населення Чернігова.

Метою рецензованої статті Ю. В. Долженка й В. В. Ткача, за визначенням її авторів, є «*публікація двох черепів і довгих кісток кінцівок із поховань культури кулястих амфор (ККА) з урочища Заболоття 3 на Рівненщині, а також середніх розмірів загальної вибірки чоловічих черепів людей ККА з Волині*» (Долженко, Ткач 2021, с. 18). Презентація нових антропологічних матеріалів з поховань давніх культур, які нечасто трапляються археологам, завжди привертає увагу фахівців. Повною мірою це стосується матеріалів культури кулястих амфор, антропологічний склад якої ще залишається недостатньо вивченим не тільки для її східного ареалу на Волині та Поділлі, але й для межиріччя Вісли та Ельби, з яким більшість дослідників пов'язують витоки цієї культури (Wislanski 1966; Szmyt 1996; 2010). Коректне введення до наукового обігу нових антропологічних даних могло б сприяти висвітленню дискусійних питань походження цієї культури, оскільки висловлювались й інші точки зору, які заперечують поширення ККА з північноєвропейської рівнини (напр., Gimbutas 1991). Тому актуальність теми рецензованої статті загалом не викликає сумнівів.

Новітні генетичні дослідження західного і східного ареалів поширення носіїв ККА виявили-

© І. Д. ПОТЄХІНА, Т. О. РУДИЧ, О. В. ДЯЧЕНКО, О. Д. КОЗАК, 2021

ли в основному масиві цього населення генетичні компоненти ранніх землеробів Анатолії та Іберійського півострова, а також мисливців і збирачів Західної Європи (Lazaridis et al. 2014; Tassi et al. 2017). Ці результати в цілому не підтверджують курганну гіпотезу походження ККА від степових племен ямної культури, висловлену М. Гімбутас (Gimbutas 1991) та вказують на природні бар'єри, які унеможливлювали близькі контакти між їхніми нащадками та племенами ККА (Mathienson et al. 2018). Представників ямної культури виключають з кола популяцій, які зробили внесок до геному населення ККА (Tassi et al. 2017). Результати цих робіт, вочевидь, не відомі авторам рецензованої статті. Антропологічні дані підтверджують північно-західне походження населення цієї культури та у деяких випадках повністю корелюють з результатами генетичного аналізу як, наприклад, у випадку поховань з Іллятки (Рудич 2013; 2016; Mathieson et al. 2018). Однак, як антропологічні, так і генетичні результати поки що отримані на досить малих вибірках і вимагають подальшого накопичення матеріалу та його фахового опрацювання. Введення до наукового обігу нових антропологічних даних вкрай важливе й актуальне. Тому вже сама назва статті Ю. В. Долженка та В. В. Ткача «Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти)» викликала неабиякий інтерес у антропологів та археологів.

Стаття складається з трьох частин, які проілюстровані численними фото і таблицями. У першій частині статті описуються результати рятівних розкопок на ділянці, де було знайдене поховання. Археологічний аспект роботи розкриває досліджені матеріали у неповному обсязі, лише для атрибуції та датування поховань. Друга частина присвячена опису знайдених у похованні людських останків, третя — статистичному аналізу краніологічних даних, отриманих при їх вивченні. На жаль, друга і третя частини містять низку серйозних помилок, які знецінюють публікацію та роблять неможливим використання її результатів у подальших дослідженнях.

Серйозні сумніви стосуються і культурної та хронологічної атрибуції поховання у Заболотті 3, на чому зупинимося детальніше. В одній з досліджених на пам'ятці ям (об'єкт 20) знайдено два людських скелети. Поза першого з похованих (поховання 2) — сидяча, із зігнутими в колінах ногами та спертою на стінку ями спиною. Над цим скелетом знайдено череп, який названий похованням 1. Між ними зафіксовані численні фрагменти обпаленої глиняної обмазки, частина яких з відбитками прутиків (Долженко, Ткач 2021, с. 9—11). Автори припускають, що «шар обмазки, очевидно, утворився при підготовці ями для пізнішого поховання (похований 1), коли було порушено якусь конструкцію, що перекривала яму з похованим 2» (там само, с. 12). Знайдені в об'єкті 20 артефакти інтерпретовано як такі, що «… *потрапили туди при затягуванні (засипанні) ями і не є поховальним інвентарем*» (там само, с. 11—12). Саме ж поховання трактується як «*оригінальне у межах ККА… Волині та Поділля, традиційним для якої є спорудження потужних кам'яних гробниць*» (там само, с. 14). Беручи до уваги досліджені поряд з об'єктом 20 ями (об'єкти 16 і 17), автори припускають наявність «будинку мертвих» як особливої поховальної конструкції (там само, с. 14).

Зауважимо, що пам'ятки ККА Поділля та Волині мають певну специфіку (Szmyt 2010). Саме для підгрупи пам'яток ККА Волині відзначено розмаїття поховальних традицій. Серед поховань цього регіону знаходимо аналогії похованням у ямах, сидячій позі (включно із неанатомічним порядком кісток як ймовірним результатом сидячої пози), наявності як одного (30 %), так і двох—трьох (45 %) або більше похованих (Szmyt 2010, с. 44; Позіховський, Бунятян 2012, с. 54.). Аналогії знаходимо і підпохованням, але до кам'яних скринь (Szmyt 2010, с. 28).

Відбитки прутиків на обпаленій глиняній обмазці дозволяють з великою вірогідністю трактувати її як залишки стіни спаленої будівлі. Тож два кістяка, розділені таким шаром обмазки, можна трактувати по-різному.

По-перше, можна пристати до думки авторів стосовно якоїсь конструкції (обмазаний глиною дерев'яний каркас — *автори*), в якій було здійснено поховання 2. В такому випадку запитання викликає хронологія поховання 1: зважаючи на сумнівність підпохування до спаленої конструкції, поховання 1 може належати як до ККА, так і до більш пізніх культур.

По-друге, можна припустити поховання на поселенні. У цьому контексті варто згадати знахідки людських кісток в ямі 4 поселення Межиріччя (Свешников 1983, с. 25; Szmyt 2010, p. 31). Виходячи з такого припущення, гіпотезу про «будинок мертвих» треба було б відкинути, а обмазку, поряд із фрагментами кераміки та виробами з кременю в заповненні ями, розглядати в контексті поселенського матеріалу. Цій версії відповідає і загальне розуміння пам'ятки як поселення ККА (Долженко, Ткач 202, с. 10) та аналогії обмазці у поселенських матеріалах із, наприклад, Межиріччя (Свешников 1983, с. 24) або Пересопниці (Shelomentsev-Terskiy 1996)

По-третє, при визнанні обох поховань належними до ККА постає питання щодо тривалості хронологічного розриву між ними у випадку «будинку мертвих», до якого вміщено поховання 2. У випадку ж поховання на поселенні постає питання хронологічної позиції скелетів як відносно один одного, так і відносно поселенських матеріалів.

Отримавши відповідні радіовуглецеві дати, можна було б зняти принаймні частину запитань стосовно інтерпретації матеріалів Заболоття 3, без відповіді на які антропологічні кросс-культурні порівняння та узагальнення є однозначно передчасними. Але саме таким порівнянням і узагальненням присвячена найбільша частина статті, що розглядається.

Абстрагуючись від неясної культурної належності цього поховання (що вже само по собі повністю знецінює ці антропологічні матеріали), звернемось до наданих Ю В. Долженком описових і метричних даних черепів і довгих кісток двох похованих із Заболоття 3.

Перш за все, зазначимо недбалість авторів у подачі фактичного матеріалу в таблицях збереження скелетів і їхніх вимірювальних даних. Так, до інвентарного опису в табл. 1 (Долженко, Ткач 2021, с. 18) не включено інформацію про наявність у похованні 2 кісток тазу, лівої ліктьової, правої променевої, обох стегнових і великих гомілкових кісток, про які йдеться у тексті та параметри яких наводяться в таблиці остеологічних вимірів (там само, табл. 6, с. 30). Відображені в таблиці «уламки хребта» поховання 1 зовсім не знайшли місця в описі поховання. Всупереч запевненням авторів про те, що скелет 1 наявний, а поховання було здійснене в сидячій позі, з тексту складається враження, що у ямі поверх шару обмазки покладено лише череп, що дещо змінює розуміння цього поховання. Та й реконструкція пози похованого лише за положенням черепа здається дещо натягнутою.

Знаходимо також розбіжності у цифрових значеннях вимірів та баловій оцінці описових ознак у тексті та в табл. 2. Це стосується зигомаксилярного кута, який для черепа 2 вказаний як 120,9° на с. 20 та 133,3° у табл. 2 на с. 23; розвитку зовнішнього потиличного горба та соскоподібного виростка (1,5 проти 1,2 та 3 проти 2 балів у тексті й таблиці).

Великі сумніви у антропологів виникають щодо правильності визначення ***статі*** похованого 1 як чоловічої. Обґрунтування такого визначення носить дуже суперечливий характер, оскільки розвиток більшості ознак статевого диморфізму позначається самими авторами як слабкий. На це вказує і оцінка їхнього кісткового рельєфу в балах, наведена в тексті і таблицях. У межах однієї сторінки автори вдаються до діаметрально протилежних характеристик морфології цього черепа. Наприклад, у першому рядку с. 19 значиться, що його «чоло нахилене добре» (чоловіча ознака), а в кінці другого абзацу знаходимо, що лобна кістка «слабо нахилена, близька до прямої форми», що є жіночою ознакою. Ще більш вагомою підставою для сумніву у належності черепа похованого 1 чоловіку є основні розміри черепа, більшість яких відповідають малим або дуже малим категоріям величин у світовому масштабі. Особливо вузьким є його обличчя (вилична ширина 120 мм), що загалом не характерно чоловікам ККА (Рудич 2013; Потєхіна 2015). Зазвичай у таких сумнівних випадках в антропологічній практиці поховання прийнято вважати жіночим.

Низку похибок знаходимо і в описі черепа з другого поховання. Тут також присутні розбіжності в характеристиці чола: на с. 20 спочатку вказано, що воно нахилене добре, а трохи нижче читаємо, що воно є помірно похиле. З фото черепа 2 у латеральній нормі добре видно, що специфікою будови обличчя є його виражена прогнатність, однак автор оминув увагою цю важливу таксономічну ознаку і не використав величину кута альвеолярної частини при характеристиці вертикального профілю.

На с. 34 серія ККА з черепним індексом 75,6 трактується як помірно мезокранна, хоча цей показник свідчить про те, що вона знаходиться на межі з доліхокранією. У двох випадках (с. 19 і 20) не вказано, про яке саме профілювання обличчя йдеться — горизонтальне чи вертикальне? Такі неточності утруднюють сприйняття матеріалу.

У табл. 5, де представлені розміри кісток верхніх кінцівок чоловіка, переплутані місцями розміри діаметрів кісток передпліччя, що відповідно спотворює показники і виводить їх за межі людських норм (табл. 5, с. 29).

Таким чином, представлення результатів, яке не викликає довіри внаслідок численних помилок, не дає можливості використовувати їх для порівняння чи аналізу аналогічних матеріалів (якщо навіть прийняти, що археологічна інтерпретація поховань вірна).

Проміжні висновки роботи. В тексті статті присутні деякі сумнівні моменти. Так, недоречним є твердження про те, що «вузьке обличчя поширене на заході країни» (с. 19), оскільки автори не конкретизують, якої саме епохи чи культурно-історичної спільності стосується це спостереження.

Вельми зрозумілим з позицій антропологів XIX ст., які завзято шукали витоків слов'ян у неоліті та енеоліті (Левицький 1929, с. 219-220), є проміжний висновок про те, що «*низькі орбіти…* (йдеться про культуру кулястих амфор — *авт.*)*… більше притаманні східним слов'янам*» (Долженко, Ткач 2021, с. 19). Слід зауважити, що низькі орбіти притаманні низці популяцій, які належать навіть до різних рас, жодним чином не пов'язаних зі східними слов'янами. Тому така теза в даному випадку є як мінімум упередженою.

Помилковим є висновок авторів про те, що виявлений повний метопічний шов на черепі похованого 1 «є ознакою цивілізації» (с. 19). Таке трактування метопізму в даному випадку свідчить про нерозуміння авторами природи цього явища і базується на висмикнутій із контексту цитаті з ґрунтовної роботи О. Козин-

цева (1975). За висновками його досліджень, метопізм є селективно-несприятливою особливістю, яка часто проявляється в популяціях Європи, Середземномор'я та Південно-Східної Азії, і також одним з негативних результатів ослаблення природного добору в цих регіонах (Козинцев 1975, с. 68).

Методики роботи є найважливішою складовою антропологічного дослідження, їх порушення призводить до девальвації результатів.

Ю. В. Долженко, недостатньо володіючи методикою остеометричного дослідження, помилково визначив певні параметри посткраніального скелета. Про спотворення індексів перерізу променевої кістки вже було сказано вище. Дивним є також спосіб визначення зросту людини з поховання 2. Як зазначають автори, зріст було обчислено за розмірами довгих кісток за формулами різних авторів, і він «*не мав перевищувати 175,6 см*» (с. 28). Останнє припущення перетворюється у впевненість у висновках роботи, де зріст вже «дорівнює» 175,6 см (с. 42). Це викликає подив, зважаючи, що формули одного зі згаданих авторів розроблені для жінок, про що свідчить назва роботи (Bach 1965), на яку посилається Ю. В. Долженко («Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette», що в перекладі означає «До визначення висоти тіла за довгими кістками кінцівок жіночих скелетів»). Більше того, обрахування зросту людини як середнього арифметичного між величинами зросту, визначеними за формулами різних дослідників, є методично невірним й виключає можливість порівняння цього показника між індивідами та групами. Антропологи відмовились від цієї практики «усереднення» вже кілька десятиліть тому.

Далі зазначимо, що в антропологічному аналізі обов'язковою умовою отримання достовірних результатів є правильне та об'єктивне формування серій, усвідомлений підбір порівняльного матеріалу та інтерпретація результатів аналізу, яка базується на розумінні історичного, археологічного та біологічного контексту.

Перш за все, виникає питання доцільності формування автором послідовно збільшуваних «серій» (двох — чотирьох — чотирнадцяти індивідів), адже в жодному з наступних аналізів ці серії не використовуються

По друге, об'єм та склад добірок (серій) викликає подив. Два черепи з Заболоття-3 категорично невірно називати серією. Твердження Ю. В. Долженка про близьку морфологічну подібність двох черепів з Заболоття 3 (с. 24) базується на ідентичності розмірів, які, за винятком зигомаксилярного кута, не є таксономічно значимими для енеоліту та бронзи (ширина чола, ширина основи черепа, висота симфізу нижньої щелепи, с. 42). Більше того, наведені в таблиці розміри вказують на значні відмінності між цими двома черепами, зокрема, у відносній ширині носа та обличчя, у висоті обличчя та у ступені мезокранії. А сумнівне визначення статі взагалі виключає можливість об'єднання цих двох черепів в серію.

Описавши середні дані по цим двом неправомірно об'єднаним черепам, Ю. В. Долженко додає до них ще два черепи з Івання, використовуючи для цього власні виміри замість вимірів Т. С. Кондукторової, що викликає питання етичного плану. Як відомо, краніологічні дані черепів з с. Івання були опубліковані відомою російською дослідницею ще у 1979 р., і з того часу вони широко використовуються дослідниками. Надійність краніологічних даних Т. С. Кондукторової ніколи не ставилася фахівцями під сумнів, і безпідставна їх ревізія і заміна на власні виміри без пояснення і обґрунтування причин є грубим порушенням професійної антропологічної етики. До того ж, залишається незрозумілим, які саме виміри були замінені чи додані Ю. В. Долженком, що надалі вноситиме плутанину в джерельну базу краніологічних даних ККА. Варто зазначити, що практика ревізії метричних даних попередніх дослідників допускається в антропології за умови вагомого обґрунтування необхідності подібних перевимірів (для перевірки ідентичності матеріалу або для вивчення міждослідницьких похибок при розробці нових методів). У будь-якому разі, крім чіткого обґрунтування, необхідно надати таблиці вимірів різних дослідників, а в разі можливих розбіжностей проаналізувати їх причини, як, наприклад, це було зроблено І. Д. Потєхіною для ідентифікації черепа Інгігерди при повторному дослідженні скелетів із саркофага Ярослава Мудрого у 2009 р. (Сегеда та ін. 2013).

Незрозумілою лишається мета створення «серії» із черепів Заболоття 3 та Івання, адже спільним між ними є лише місце зберігання у Дубенському музеї. Якщо ж ця серія мала відображати групу ККА Волині, то чому до неї не були залучені інші матеріали, знайдені на цих теренах? Ще раз зазначимо, що, враховуючи викладені вище застороги щодо статевого визначення черепа 1, є некоректним об'єднувати його з чоловічими черепами для підрахунку середніх значень, які будуть свідомо заниженими в такій «серії» і призведуть до викривлення результатів статистичного аналізу. «Серія», представлена в таблиці, частково описана, однак не залучається до подальшого аналізу, що знову ж ставить питання про мету її створення.

Так само невиправданим є формування серії з 14 черепів ККА Волині та Поділля, яка також включає неповні дані. Більше того, до цієї серії включені окремі виміри черепів з публікацій І. Левицького (Левицький 1929), Дж. Коперницького (Kopernicki 1879), а також середні дані по чотирьох чоловічих черепах зі статті Т. О. Рудич (2013). Отже, серія з вирахуваними

по ній середніми арифметичними та середніми квадратичними відхиленнями складається зі змішаних індивідуальних та середніх даних. Це вже само по собі є грубим порушенням методики. Включення вимірів, зроблених наприкінці XIX ст., коли ще не були урегульовані та відкореговані вимірні методики, в даному випадку представляється найменшим злом. Тим більше, що, знову ж, мета формування цієї вибірки залишилась незрозумілою, адже вона не використана у подальших статистичних аналізах. Для їх проведення автор залучив лише два заявлених черепа з Заболоття 3, порівнявши їх з матеріалами окремих поховань, датування яких охоплює декілька тисячоліть, а територія поширюється від берегів Чорного до узбережжя Балтійського та Північного морів.

З огляду на завдання пошуку подібностей серед антропологічних матеріалів на широкому тлі, в ідеальному випадку добірка має включати кількісно значимі дані, хоча б близькі до рівнорозподілених у часі, просторі та за культурним контекстом (як таксономічною одиницею упорядкування археологічних джерел). Потрібно зазначити, що археологічні реалії загалом далекі від ідеальних, а тому такі дані тим більше потребують нормалізації. Наприклад, дослідження О. Л. Позіховського і К. П. Бунятян ставлять проблему відхилення в даних по ККА України в залежності від ступеню дослідження регіонів (Позіховський, Бунятян 2012).

Отже, не можна погодитися з принципом підбору матеріалів, залучених до порівняльного аналізу. Зокрема, черепів з окремих мезолітичних і неолітичних могильників Надпоріжжя та вибіркових культур енеоліту та бронзи степової зони. Включення цих матеріалів автори пояснюють лише тим, що у них збереглися 14 краніологічних ознак, а про більш вагомі причини біологічного чи історичного характеру не йдеться. При цьому автори демонструють слабку обізнаність з походженням, культурно-хронологічною належністю та антропологічною типологією залучених матеріалів мезоліту, неоліту, енеоліту та бронзи. Так, наприклад, найбільш ранній на території України епіпалеолітичний Волоський могильник названо неолітичним, не вказано, з яких саме з двох Василівських мезолітичних і двох Вовнизьких неолітичних могильників взято краніологічні дані. Мало прояснює ситуацію з порівняльними матеріалами і фраза «*Також залучалися чоловічі черепи зі Степової Наддніпрянщини, які виміряли С. І. Круц і Г. П. Зіневич*» (с. 31).

Жодного сенсу не мають і результати «внутрішньогрупового» аналізу, проведеного на основі співставлення двох черепів ККА з окремими черепами, які, за висловом автора, походять із Запорізької, Інгульської та Херсонської експедицій, без зазначення їхньої культурної атрибуції; з черепами з території Латвії доби пізньої бронзи та з мезолітичним черепом з території сучасної Архангельської обл. У читача виникає закономірне питання: яку гіпотезу перевіряли автори шляхом такого «внутрішньогрупового» аналізу, порівнюючи черепи ККА з настільки далекими в територіально-хронологічному і культурному плані випадковими матеріалами?

Проведення внутрішньогрупового аналізу передбачає наявність групи, всередині якої буде проведено аналіз. Перераховані вище випадково вибрані черепи не те що складно, а неможливо назвати групою. Добірка безсистемно залучених до аналізу черепів не є репрезентативною.

Для порівняння населення різних епох, культур та територій антропологи використовують не внутрішньогруповий, а міжгруповий аналіз. Однак до нього залучаються не окремі черепи, а середні характеристики серій.

Крім того, включаючи до «внутрішньогрупового» аналізу черепи з поховань від епохи мезоліту до пізньої бронзи, автори повністю ігнорують епохальну мінливість на території Європи, яка виражається, зокрема і у грацилізації скелету. Навіть при міжгруповому аналізі необхідно враховувати вплив епохальних змін, залучаючи по можливості матеріали з більш вузьких хронологічних зрізів.

Більш того, методично хибним є проведення кореляційного аналізу (Долженко, Ткач 2021, табл. 8, с. 40) на дискретному випадковому матеріалі, який включає окремих представників навіть не декількох близьких, а декількох десятків палеопуляцій, кожна з яких формувалась на певних територіях у певний час та за умов різного ступеня ізоляції. Останнє значно впливає на варіативність кореляцій між ознаками.

Далі, проводячи аналіз Головних компонент, автор жодним чином не аналізує їх змісту, в той час як самі ГК, як правило, є предметом інтерпретації. Результати цього аналізу за першою ГК показують диференціацію черепів в першу чергу за розмірами, а також відображають часову змінну (епохальну мінливість). Зауважимо, що великі черепи є в усіх групах, незалежно від часу та території. Тому розміщення черепів у полі 1 і 2, як і 1 та 3 ГК, виглядає абсолютно хаотично або «рівномірно» за висловом Ю. В. Долженка. Це й породжує хибний висновок: «*Прикметно, що не виявлено сильних морфологічних розбіжностей серед черепів ямної та катакомбної культури, а також і серед черепів мезоліту неоліту та енеоліту*» (там само, с. 42).

Друга та третя Головні компоненти мають більше сенсу в даному дослідженні, диференціюючи черепи за профілюванням обличчя та формою носа. Однак, і в цьому випадку накопичення таблиць, рисунків, додавання серій та окремих черепів (порівн. там само, рис. 7—9 і 10, 11) є непотрібним «*множенням статистичних сутностей*» (Гончарова 2019, с. 15), ще

й без змістовної характеристики та належного підбору матеріалів для порівняння. Обидва черепи із Заболоття 3 врешті знаходять «подібності», але ж пояснюються ці подібності не з позицій антропології, а з позицій комбінаторики: меншим внеском ГК 2 і 3 у загальну дисперсію (відповідно, 16,840 і 10,227 %) та кількістю змінних із високими значеннями, що формують закономірності.

Загалом складається враження, що Ю. Долженко замість того, щоб обдумано формулювати гіпотезу та послідовно прийти до її підтвердження або спростування, публікує усі чернетки свого дослідження, отримуючи в результаті нелогічні висновки. Череп людини, яка, можливо, є представником населення культури кулястих амфор Волині, «подібний» до черепа носія катакомбної культури з Херсонської області та черепа людини доби пізньої бронзи Латвії. Автор у цих «подібностях» вбачає якісь південний та північно-західний «напрямки зв'язків», не розуміючи, що статистичні залежності не обов'язково відображають причинно-наслідкові зв'язки (correlation does not mean causation). Наукова цінність виявлених віддалених подібностей за апроксимаціями величини черепа, його сплощеності та виступанням носа між енеолітичним та пізньобронзовим похованнями відсутня.

Коло залучених до співставлення черепів, як і список використаної літератури, свідчать про те, що автори недостатньо знайомі як із зарубіжними, так і з вітчизняними матеріалами за тематикою статті. В ній не використані опубліковані антропологічні дані з поховань ККА як з території Центральної і Східної Європи (наприклад, Kozlowski et al. 2014), так і з України. Зокрема, автори навіть не згадують про черепи з подвійного поховання ККА біля с. Оздів, які мають прямий стосунок до теми даного дослідження (Мазурик, Панишко 2015; Потєхіна 2015), а також не обізнані з публікаціями матеріалів поховальних пам'яток ККА Поділля (Захарьєв 2015; Рудич 2015).

Відсутність належного наукового редагування роботи призвела до того, що стаття рясніє невдалими формулюваннями. Зокрема, на с. 17 вказано, що «*було застосовано такі методики як розчистка кістяка,… аналіз артефактів*», які самі по собі не є методиками, а радше різними етапами польової та камеральної роботи, на яких використовуються різні методики. Інший приклад неточного розуміння поняття методики зустрічаємо на с. 18, де методиками названі такі галузі расознавства як етнічна краніоскопія і краніофенетика.

В тексті часто знаходимо прикрі помилки в антропологічній термінології. Подив викликають невідома науці «соскоподібна кістка» (с. 20) та «авторська» орфографія латинської (*norma vertikal* замість *norma verticalis*) та остеологічної номенклатури (*платикінемія* замість *платикнемія* або *платомерія* замість *платимерії)*.

Можна навести й інші приклади невдалих формулювань, на кшталт «розміри чоловічих черепів людей» (табл. 3, с. 24), помилок типу «*культура шнурковової кераміки*» (с. 42), а також повторів. У тексті зустрічаються повністю ідентичні фрази про залучення матеріалів Ківуткалнського могильника (на с. 32 і 33). Посилання на табл. 5 і 6 помилкові. Помилки трапляються у посиланнях та перекладах назв статей англійською мовою, а також в англомовному резюме.

За своєю формою та суттю стаття має низьку якість, представлені в ній метричні характеристики краніологічних серій та висновки навряд чи можна рекомендувати для використання фахівцями. Публікація такої статті у науковому журналі, який позиціонує себе як peer-reviewed journal, є досить дивною, є сумніви в тому, що вона пройшла фахове рецензування.

Подібні статті, на жаль, останнім часом засмічують видання історичного і археологічного профілю в Україні. Вони є своєрідною «грою в бісер», у якій перетасовуються серії та статистичні програми, ігноруються історичний та культурно-хронологічний контексти. Авторам подібних «розвідок» варто розібратись у причинно-наслідкових зв'язках процесів формування антропологічного складу досліджуваного населення та звільнитися із тенет формалізованих статистичних подібностей.

ЛІТЕРАТУРА

Гончарова, Н. Н. 2019. Осторожно: статистика. О некоторых заблуждениях и сознательных манипуляциях, связанных с применением статистических методов. *Известия института антропологии МГУ*, 7. с. 9-17.

Долженко, Ю. В. 2018a. Череп людини доби енеоліту з Нижнього Припсілля, В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності та історія Кременчука*. Київ; Полтава; Кременчук: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 54-70.

Долженко, Ю. 2018b. Краниологическая изменчивость носителей катакомбной культуры из Степного Приднепровья. *Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал*, 1 (10), с. 39-73.

Долженко, Ю.В. 2019. Краніологія кіммерійського населення Наддніпрянщини. *Емінак: науковий щоквартальник*, 1 (25), с. 30-53.

Долженко, Ю., Ткач, В. 2021. Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти). *Емінак: науковий щоквартальник*, 2 (34), с. 9-11.

Захар'єв, В. (ред.). 2015. *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі. Пам'яті Ю. Малєєва*. Хмельницький: Цюпак А. А.

Козинцев, А. Г. 1975. Метопизм в различных человеческих группах. *Расы и народы*, 5, с. 55-68.

Кондукторова, Т. С., 1979. Антропологический тип людей культуры шаровидных амфор Украины. *Вопросы антропологии*, 60, с. 52-69.

Левицький, І., 1929. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. Антропологія. *Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка, 1928,* 2, с. 192-221.

Мазурик, Ю., Панишко, С. 2015. Ґрунтове поховання культури кулястих амфор у селі Оздів на Волині. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XIII, 1, с. 155-159.

Позіховський, О. Л., Бунятян, К. П. 2012. Поховання культури кулястих амфор в околицях Острога. *Археологія*, 2, с. 54-67.

Потєхіна, І. 2015. Антропологічні матеріали з поховання культури кулястих амфор у с. Оздів. Додаток 2. В: Мазурик, Ю., Панишко, С. Ґрунтове поховання культури кулястих амфор у селі Оздів на Волині. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XIII, 1, с. 155-159.

Рудич, Т. О. 2013, Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України. *Археологія*, 1, с. 97-106

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал з розкопок нових поховальних комплексів Культури кулястих амфор на Поділлі. В: Захар'єв, В. (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі. Пам'яті Ю. Малєєва.* Хмельницький: Цюпак А. А., с. 25-60.

Свешников, И. К., 1983. *Культура шаровидных амфор*. Археология СССР. Свод археологических источников, В1—27. Москва: Наука.

Сегеда, С. П., Бужилова, А. П., Добровольская, М. В., Потехина, И. Д. 2013. Антропологическая экспертиза останков из саркофага Ярослава Мудрого. *Вестник Московского университета*, Серия XXIII: Антропология, 4, с. 23-39.

Bach, H. 1965. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette. *Anthropologischer Anzeiger*, 29, S. 12-21.

Gimbutas, M. 1991. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco: Harper.

Reitsema, L. J., Osipowicz, G., Szostek, K., Ploszaj, T., Jedrychowska-Danska, K., Pawlyta, J., Paluszkiewicz, C., Witas, H. W. 2014. Osteological, chemical and genetic analyses of the human skeleton from a Neolithic site representing the Globular Amphora culture (Kowal, Kuyavia region, Poland). *Anthropologie*, LII, 1, p. 91-111.

Lazaridis, I., Patterson, N., Mittnik, A., Renaud, G., Mallick, S., Kirsanow, K., Sudmant, P. H., Schraiber, J. G., Castellano, S., Lipson, M. et al. 2014. Ancient human genomes suggest three ancestral populations for present-day Europeans. *Nature*, 513 (7518), p. 409-413. doi:10.1038/nature13673

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olalde, I., Broomandkhoshbacht, N., Candilio, F., Cheronet, O. et al. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203.

Shelomentsev-Terskiy, S. V. 1996. Settlement of Globular Amphora Culture in Peresopnitsa, the Volhynia Region (Ukraine). *Baltic-Pontic studies*, 4, p. 70-78.

Szmyt, M. 1996. Globular Amphora Culture in Eastern Europe. present state of research and possibilities for future studies. *Baltic-Pontic studies*, 4, p. 3-27.

Szmyt, M. 2010. *Between West and East. People of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC.* Baltic-Pontic studies, 8, Poznań: UAM.

Tassi, F., Vai, S., Ghirotto, S., Lari, M., Modi, A., Pilli, E., Brunelli, A., Susca, R. R., Budnik, A., Labuda, D., Alberti, F., Lalueza-Fox, C., Reich, D., Caramelli, D., Barbujani, G. 2017. Genome diversity in the Neolithic Globular Amphorae culture and the spread of Indo-European languages. *Proceedings Royal Society B*, 284. 20171540. http://doi.org/10.1098/rspb.2017.1540

Wislanski, T. 1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Polskie Badania Archeologiczne, 13. Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN.

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
DIACHENKO Oleksandr, Ph D, Senior Researcher, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archaeology, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6959-2919, e-mail: adiachenko@iananu.org.ua.

КОЗАК Олександра Деонізіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZAK Oleksandra, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2094-4490, e-mail: akozak26@ukr.net.

ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
POTEKHINA Inna D., Ph D in History, Head of the Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5107-8922, e-mail: idpotekhina@ gmail.com.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститута археології НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Archaeologe, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID 0000-0002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.